

Slovenski slavistični kongres
Celje 2024

JEZIK IN KNJIŽEVNOST V SPREMINJANJU

Uredile Jožica Jožef Beg, Mia Hočevar in Neža Kočnik
Izdala Zveza društev Slavistično društvo Slovenije

Slovenski slavistični kongres
Celje 2024

Zbornik Slavističnega društva Slovenije 34

JEZIK IN KNJIŽEVNOST V SPREMINJANJU

Uredile

Jožica Jožef Beg, Mia Hočevar in Neža Kočnik

Zveza društev Slavistično društvo Slovenije

Ljubljana 2024

Zbornik Slavističnega društva Slovenije 34
Slovenski slavistični kongres, Celje
26.–28. september 2024

JEZIK IN KNJIŽEVNOST V SPREMINJANJU

Urednice: Jožica JOŽEF BEG, Mia HOČEVAR, Neža KOČNIK

Recenzenti: Saša BABIČ, Varja BALŽALORSKY ANTIČ, Marjetka GOLEŽ KAUCIČ, Januška GOSTENČNIK, Igor GRDINA, Barbara IVANČIČ KUTIN, Nejc IVANČIČ ROŽMAN, Nataša JAKOP, Marija JASINSKAJA, Janoš JEŽOVNIK, Jožica JOŽEF BEG, Neža KOČNIK, Damjana KOGOVŠEK, Sanja KOSTANJŠEK, Mihaela KOLETNIK, Marjetka GOLEŽ KAUCIČ, Monika KROPEJ TELBAN, Rok MRVIČ, Irena OREL, Nina PAHOR, Urška PERENIČ, Andrej ROZMAN, Špela SEVŠEK ŠRAMEL, Vera SMOLE, Mojca SMOLEJ, Namita SUBIOTTO, Matej ŠEKLI, Klara ŠUMENJAK, Magdalena UDOVČ, Natalija ULČNIK, Jana VOLK, Danila ZULJAN KUMAR, Nina ZVER, Nina ŽAVBI, Alenka ŽBOGAR

Tehnična urednica: Neža KOČNIK

Avtorica naslovnice: Ines RAKAR

Slikovni material, uporabljen pri izdelavi naslovnice, je ponujen pod licenco:

Creative Commons mednarodna licenca 4.0: priznanje avtorstva, deljenje pod enakimi pogoji

Izdala in založila Zveza društev Slavistično društvo Slovenije v Ljubljani septembra 2024.
Prva e-izdaja.

Zbornik je objavljen na naslovu: https://zdsds.si/tiski/kongresni_zborniki/.

To delo je ponujeno pod licenco:

Creative Commons mednarodna licenca 4.0: priznanje avtorstva, deljenje pod enakimi pogoji.

Deli besedil so bili pripravljene z vnašalnim sistemom ZRCola, ki ga je na Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU v Ljubljani razvil Peter Weiss.

Katalogni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani
COBISS.SI-ID 209507587
ISBN 978-961-6715-52-2 (PDF)

KAZALO

Jožica Jožef Beg

Za uvod	13

UVODNA PREDAVANJA

Urška Perenič

Klasika nacionalne književnosti	19

Barbara Ivančič Kutin

Slovstvena folkloristika in slovstvena folklor v teoriji in praksi	27

Jožica Škofic

<i>Slovenski lingvistični atlas</i> kot didaktični pripomoček.....	41

Marko Jesenšek

Oblikovanje enotne slovenske knjižne norme	63

Hotimir Tivadar

Slovensko glasoslovje in javno nastopanje danes za jutri	79

SLOVSTVENA FOLKLORA V PROSTORU IN ČASU

Vanja Huzjan

Dom je bilo samo delo, nič drugega: Problematika otroškega dela v slovenskih pregovorih	95

Rok Mrvič

Zaveze človeka s hudičem v slovenskem pripovednem izročilu: najvidnejši odrazi folklornega motiva	109

Mirjam Mencej

Mrtvi kot nadzorniki norm vedenja	123

Saša Babič

Zemljevidi časa v folklornih obrazcih	135

Nataša Jakop

Brezdelje v luči pregovorov in njihove rabe v sodobnem diskurzu.....	149

STAREJŠA SLOVENSKA KNJIŽEVNOST

Jonatan Vinkler

- Od črnovojniškega kirurga k »francozom«
K metodam preučevanja slovenske književnosti 16. stoletja.....165

Luka Vidmar

- Klasična dela slovenske dramatike 17. in 18. stoletja 189

Igor Grdina

- Romantika ali grad pevca brez vratarja 199

David Bandelj

- Klasika kot paradigma: pogled izza meje 209

Matjaž Lulik

- Biseri slovenske književnosti in jezikoslovja v zbirkah Narodne in univerzitetne
knjižnice v Ljubljani 217

ZGODOVINA SLOVENSKEGA JEZIKA PRI POUKU SLOVENŠČINE

Kozma Ahačič

- Zakaj in kako je potrebno obravnavati zgodovino slovenskega jezika pri pouku
slovenščine v srednji šoli 233

Alenka Jelovšek

- Slovenska jezikovna zgodovina 17. in prve polovice 18. stoletja pri
srednješolskem pouku slovenščine 237

Matej Šekli

- Začetek oblikovanja slovenskih pokrajinskih knjižnojezikovnih različic
v 18. stoletju.....253

Natalija Ulčnik

- Sodobni slovenski knjižni jezik (od leta 1918 do danes).....283

Susanne Weitlaner

- Gormerkanska kniga 1842–1882* – kmečka gospodarska knjiga iz kraja
Potrna/Laafeld v Radgonskem kotu.....299

VZHODNOSLOVENSKA NAREČJA

Mojca Kumin Horvat

Raziskovanje ledinskih imen pri pouku slovenščine 305

Simona Pulko in Melita Zemljak Jontes

Narečno v izbranih literarnih delih Toneta Partljiča.....317

Anja Benko

Koroški narečni slovar *Narečna bera* kot primer didaktičnega pripomočka.....327

Januška Gostenčnik

Štajerska narečja na Hrvaškem 341

GOVOR KOT IZRAZ ČLOVEKA V DRUŽBI

Mojca Smolej

Pomen analize govorjenega jezika – izbrani skladenjski primeri.....349

Damjana Kogovšek

Poslušati, razumeti in povedati 361

Jana Volk

Nekaj glasoslovnih značilnosti govora v slovenski Istri.....371

Nina Žavbi

Govorjeni jezik v umetnosti ali zakaj (le) znanje pravorečja ne zadostuje.....385

KVIR V JEZIKU IN KNJIŽEVNOSTI

Nataša Velikonja

LGBTIQ+ literatura in prostor nekdanje Jugoslavije 397

Darko Ilin

Presežni sram, preseganje sramu: oblikovanje kvir identitete v delu *Ivan O.*

Ivana Mraka 415

Branislava Vičar in Boris Kern

Raba zaimkov pri spolno nebinarnih osebah 427

KLASIKA V OSNOVNI IN SREDNJI ŠOLI

Boža Krakar Vogel

Iz nostalgije v sedanjost 443

Ivana Zajc

Literarni kanon med teorijo, šolsko prakso in digitalno tehnologijo 447

Mateja Pezdirc Bartol

Slovenske dramatičarke in šolski kanon 451

Alenka Žbogar

Literarna klasika in problemsko-ustvarjalni pouk književnosti v gimnaziji 455

Milena Mileva Blažić

Mladinska klasika v učnih načrtih za slovenščino (1869–2024) 459

Andraž Jež

Opombe k družbenopolitičnemu okviru razpravljanja o sodobni slovenski literaturi v aktualnih srednješolskih učbenikih 475

Boris A. Novak

Marija Javoršek, gospa prevajalka 481

SLOVANSKE KNJIŽEVNOSTI V SREDNJI ŠOLI

Blaž Podlesnik in Lidija Rezoničnik

Ob izidu monografije *Slovanske književnosti v srednji šoli* 513

Đurđa Strsoglavec

Trije osrednjejužnoslovanski primeri, predlog obravnave v srednji šoli 517

Špela Sevšek Šramel

Srednjeevropska romantika: kaj nam lahko povedo Prešernovi slovanski sodobniki 531

Jana Šnytová

Roman *Vojna z močeradi* Karla Čapka: znanstvenofantastični roman ali globalna antiutopija? 539

ESEJ NA SPLOŠNI MATURI IZ SLOVENŠČINE 2025

Tomaž Koncilija

Kultni album skupine Pink Floyd ali legendarni parfüm Toma Forda?

Ne: Kocbekov *Strah in pogum* na maturi 549

Drago Meglič

Ljubezen na razpotjih časa 563

Irena Velikonja Kolar

Ocenjevanje jezikovne pravilnosti, besedišča in sloga povedi ter zgradbe v

šolskem eseju na splošni maturi iz slovenščine kot materinščine.....573

KAKO RAZVIJATI USTVARJALNI IN TEKMOVALNI DUH NA PODROČJU SLOVENŠČINE

Ana Lavbič

Pomen tekmovanj iz slovenščine za ohranjanje in spodbujanje zanimanja za

slovenski jezik med mladimi in manj mladimi 589

Vesna Žnidar

Tekmovanje iz slovenskega jezika za Vodnikovo priznanje na pot.....591

Igor Saksida

Cankarjevo tekmovanje – podatki in izkušnje kot smernice za delo v prihodnje..595

Mojca Nidorfer in Renata More

Ustvarjalnost pri slovenščini v šoli: Tekmovanje Slovenščina ima dolg jezik,

Književnost na filmu 1–12 599

Žan Luka Umičević

Mladinsko raziskovalno delo in tekmovanja na področju slovenskega jezika ali

književnosti kot sredstvo popularizacije.....603

Darja Poglajen

Zavedanje pomena slovenščine oblikuje tudi naš odnos do nje 605

Petra Jordan

Tekmovanje za zlati všeček za slovenščino.....607

STROKOVNA EKSURZIJA IN SPREMLJEVALNI PROGRAM

Irena Robič Selič

Po poteh Celeie, mesta pod mestom, in grofov Celjskih 613

Vesna Gubenšek Bezgovšek

Od Aškerca do Veronike Deseniške in po Guzajevi poti do Ipavcev 621

Urh Ferlež

Neulovljivi Franc Guzaj: med zgodovino, mitom in literarno snovjo 633

IZ DELOVANJA ZDSDS

Jožica Jožef Beg in Andreja Žele

V katero smer nas vodi predlog Nacionalnega programa vzgoje in izobraževanja za obdobje 2023–2033?.....647

NOVA ČASTNA ČLANA ZDSDS

Neža Kočnik

Utemeljitev podelitve naziva častne članice Andreji Žele.....657

Mira Krajnc Ivič

Utemeljitev podelitve naziva častnega člana Marku Jesenšku 661

UTEMELJITVE PRIZNANJ

Ana Lavbič

Utemeljitev podelitve priznanja dr. Antonu Šepetavcu za posebno uspešno strokovno delo na področju slovenistike.....669

Ana Lavbič

Utemeljitev podelitve priznanja Juani Robida za posebno uspešno pedagoško delo na področju osnovnošolskega in srednješolskega izobraževanja 675

Andreja Legan Ravnikar

Utemeljitev priznanja dr. Evi Trivunović za posebno uspešen doktorski študij....677

Irena Stramljič Breznik, Blanka Bošnjak in Mira Krajnc Ivič

Utemeljitev priznanja dr. Suzani Jakoša za posebno uspešen doktorski študij 679

Sonja Starc

Utemeljitev priznanja Nicole Gustini za posebno uspešen magistrski študij 681

JUBILEJNA ZAPISA

Igor Grdina

Devetdeset let Matjaža Kmecla 685

Miha Javornik

Ob jubileju prof. dr. Aleksadra Skaze, izjemnega poznavalca ruske literature
in kulture 687

IN MEMORIAM

Helena Dobrovoljc

Janez Orešnik (12. december 1935–1. april 2024) 693

Anka Polajnar

Andrijan Lah (2. oktober 1934–13. maj 2024) 697

Miran Košuta

Sergij Šlenc (21. november 1928–12. februar 2024) 703

Ernesta Dejak Furlan

Mirko Vasle (10. julij 1951–6. avgust 2024) 707

Boris A. Novak

Marija Javoršek (26. januar 1939–11. februar 2024) 713

Matej Šekli

Gli studi linguistici di Andrea Trovesi (1971-2021) sulle lingue slave dell'area
centroeuropea 715

Za uvod

»Jezik je čustvo, misel, hrepenenje, ritem, ki se zaganja iz sedanjosti v bodočnost ... V slovenščini je shranjena vsa skrb in gorečnost naših reformatorjev, ves up in strah Prešernov, vsa šegavost mladega Levstika in grčavost njegovih poznejših let, eleganca Stritarjeva, otožnost Gregorčičeva, borbenost in tišina Cankarja, jecljanje Aleksandrova, melodioznost Kettejeva. Strune vseh teh morajo brneti v tebi, ako hočeš slovenski besedi dati polnost in sočnost pravega občutja ...« (Oton Župančič)

Besede virtuoza slovenskega jezika, pesnika, dramatika in prevajalca Otona Župančiča so ravno prave za uvod v letošnji zbornik Slovenskega slavističnega kongresa. V nekaj povedih sporoča, kako dolgo pot je prehodila slovenska govorjena in pisana beseda in skozi kakšne spremembe je šla, preden je prišla do priznanja in do statusa, ki ga ima danes. Pravijo, da je v življenju edina stalnica spreminjanje, tudi v jeziku in posledično v književnosti. Da opozorimo na to dejstvo, je naslov letošnjega slavističnega kongresa *Spreminjanje v jeziku in književnosti*, prav tak naslov pa nosi tudi pričujoči zbornik, v katerem je bogata bera raziskav in novih spoznanj s področja jezikoslovja, literarne vede, didaktike jezika in književnosti, folkloristike idr.

Slovstveno folkloro smo postavili skupaj z narečnim govorom na začetek zbornika, in to ne brez tehtnega premisleka. Narečni govor je bil stoletja edina oblika slovenskega jezika, ki je živela med ljudmi, tudi po zaslugi pete pesmi in pripovedovanja. Knjižna norma – najprej pisna, nato še govorna –, ki povezuje govorce slovenskega jezika, se je oblikovala šele v 19. stoletju, šele na prelomu z 19. na 20. stoletje je postala slovenščina v slovenskem prostoru tudi učni jezik in se s tem otresla nadvlade nemškega jezika, kasneje srbohrvaškega, zdi pa se, da se z večjo težavo upira jezikovnemu globalizmu, ki se kaže v nasilnem angliciranju vseh področij javnega življenja. In ko govorimo o pomenu znanja tujih jezikov (o tem je pisal že Adam Bohorič), žal ne mislimo na slovanske jezike ali jezike sosednjih jezikovnih skupnosti, ampak v večini prav na angleščino. Slovenščina morda res še ni ogrožena v tem smislu, da bi ji grozilo izumrtje, bi se pa lahko zgodilo, da bi se njena vloga marginalizirala na zasebne okoliščine. Zdaj je že jasno, da spremembe v statusu učnega jezika v visokem šolstvu vplivajo na odnos do jezika po celotni vertikali navzdol, s tem pa tudi na splošne jezikovne zmožnosti. Prav zato ni vseeno, ali je v ključnih nacionalnih dokumentih uporabljen termin *učni jezik* ali je ta učni jezik poimenovan konkretno: kot *slovenščina* in ob njej na narodnostno mešanem ozemlju še *italijanščina* oz. *madžarščina*. Dandanes rade volje sprejemamo vse, kar je

tujega (verjetno je bilo tako od nekdaj), tudi na jezikovnem področju, in morda je slovenščina res bolj ogrožena kot pred stotimi leti. Prav zato je pomembno razvijati jezikovno zavest, v ta kontekst pa nedvomno spada tudi poznavanje jezikovne problematike v prostoru, vključno z robovi slovenskega etničnega ozemlja in pri izseljencih, ter v času. Na letošnjem kongresu poudarjamo pomen pouka zgodovine jezika v srednjih šolah. Poznavanje zgodovine jezika, kako se je jezik razvijal od začetkov do danes, od narečij prek pokrajinskih različic zapisanega jezika do poenotenja knjižnega jezika – pisnega in govorjenega. Celoten razvoj dokazuje trdnost in živost slovenskega jezika in zavedanje o tem, da slovenščina ni od včeraj, je pomemben kazalnik izobraženosti jezikovno ozaveščenega govorca. Spreminjanje se še posebej očitno pokaže v govoru, zato se letos posebej posvečamo tudi govorjenju.

S samozavestjo in kultiviranostjo je povezano tudi branje in poznavanje slovstvene folklore in klasične literature. Slovstvena folklorja je del naše identitete, številni motivi nas povezujejo z evropskim prostorom, zlasti s slovanskim svetom. Književni sklop na letošnjem kongresu je posvečen prav temam s področja folklornega izročila, klasične literature (kaj je klasika, zakaj jo je pomembno brati, kako jo približati mlajšim generacijam) in slovanske književnosti. V zadnjih učnih načrtih (po letu 1992) se je število ljudskih besedil zmanjšalo, slovanske književnosti z izjemo ruske so skoraj izginile iz kurikula. Puškin, Lermontov, Gogolj, Tolstoj, Dostojevski sicer ostajajo del kanona svetovne književnosti, od ostalih slovanskih Szymborska, južnoslovanske književnosti pa so po osamosvojitvi v celoti izpuščene, celo Ivana Andrića med obveznimi avtorji ni. Dejstvo je, da sodobni avtorji črpajo tudi iz folklornega izročila in še posebej iz klasike, zato je za razumevanje sodobnih besedil potrebno poznavanje obojega. Kultiviran bralec se razvije z branjem raznolike literature, tudi ali predvsem klasike, in prav takšen bralec naj bi bil tudi gimnazijski maturant. Na Slovenskem slavističnem kongresu zato vsako leto pripravimo sekcijo, namenjeno prvi predstavitvi branja za maturitetni esej. Letos sta to dve knjigi, zato smo dodali jezikovni del – ocenjevanje jezika v eseju, s čimer ustvarjamo most med tradicijo in novim, med književnostjo in jezikom. Tako literatura kot jezik sta odvisna tudi od družbenih gibanj. Temu je namenjena sekcija o kviru, za katero upamo, da bo dala nekatere odgovore na vprašanja skupnosti LBGTIQ+, povezana s književnostjo in jezikom.

Raznolikost, ki smo se ji posvečali v letu 2024, in spreminjanje v jeziku in književnosti sta lahko spodbudna pri udejstvovanju predvsem mladine, lahko pa tudi starejših v projektih in na tekmovanjih s področja slovenščine. Dajmo priložnost slovenščini z vsečkom za slovenščino, Slovenščina ima dolg jezik – književnost na filmu, najnovejše tekmovanje za Vodnikovo priznanje so dejavnosti, s katerimi

želimo spodbuditi otroke in mladino k razmišljanju o jeziku in literaturi. Zlasti s tekmovanjem v znanju slovenskega jezika za Vodnikovo priznanje želimo sčasoma doseči vsako šolo in se tako postaviti ob bok, ne pa kot konkurenca, že uveljavljenemu predvsem literarnemu tekmovanju za Cankarjevo priznanje.

Žal je del spreminjanja tudi zaključek življenjske poti posameznika: letos smo se poslovili od vidnih članov slavistične skupnosti; za njimi so ostali njihovi pomembni znanstveni, strokovni in drugi dosežki, s katerimi so nam pokazali zgled za nadaljnje delovanje tudi v stanovskem društvu, ki je v skoraj devetdesetih letih (90-letnico bomo praznovali naslednje leto) doživljalo vzpone in padce. Slednji so predvsem posledica usihanja želje po združevanju v stanovskih združenjih, kar kaže na izrazit individualizem v družbi in kljub drugačnim izjavam odmikanje od sodelovalnega dela. Želimo si novih članov. Člani so temelj društvenega delovanja, zato hvala vsem, ki vztrajate in spodbujate k včlanjevanju tudi kolege in kolegice. Posebna zahvala gre vsem, ki so s svojimi prispevki dali letošnjemu kongresu in zborniku vsebino; še posebej pa Slavističnemu društvu Celje za odlično soorganizacijo kongresa in za pripravo spremljevalnega programa.

Jožica Jožef Beg, predsednica Zveze društev Slavistično društvo Slovenije

Uvodna predavanja

Urška Perenič

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko
 urska.perenic@ff.uni-lj.si

Klasika nacionalne književnosti

Prispevek je nastal pod vtisom prepričanja, da se posredovanje slovenske književnosti na različnih stopnjah šolanja ne more in ne sme posluževati krčenja zvečine starejših vsebin, ki v nezadržnem pretekanju časa zdaj segajo malone do sredine minulega stoletja, ampak mora nasprotno in še bolj vztrajno utrjevati zavedanje o njeni tisoč in nekajletni zgodovini, torej veličini. To pa z nenehnim prebiranjem in komentiranjem klasike nacionalne literature (in izleti na njena obrobja), s skrajno premišljenim dopolnjevanjem z besedili iz sodobne književnosti, kjer je zelo pomembna sposobnost zgodovinske in časovne distance, a tudi uzavešanjem, da niti starejša književnost ni zaključen, temveč rastoč korpus, ob katerem se porajajo nova védenja in spoznanja. Odgovor na vprašanje, kaj sploh je nacionalna književna klasika, je po eni strani zapleten in po drugi strani sila preprost. To je tisto, kar bi morali nujno poznati in prebrati, ali obrnjeno, tisto, česar ne bi nikakor smeli izpustiti, ko govorimo o tisočih letih slovenske književnosti in ko tudi legitimiramo obstoj svoje skupnosti in tradicije.

Na vprašanje, kaj je to klasika nacionalne književnosti ter katere so njene glavne poteze in funkcije, bo morda še najlažje odgovarjati v odnosu do pojmovne dvojice »klasični« in »klasika«, upošteva celoten spekter njunih pomenskih odtenkov, kakor se skozi zgodovino nalagajo drug na drugega. Nemški germanist Wilfried Barner (1993 [2016]) jih je¹ strnil v tri vidike. Prvi vidik zadeva pridevek »klasičen« v pomenskem obsegu 18. in začetka 19. stoletja, pri čemer gre za nanašanje na antiko oz. zlato, klasično obdobje umetnosti, ki v zahodni tradiciji obvelja za zgled in standard, vreden posnemanja. Z ideali ratia in racionalnosti pa hkrati predstavlja nasprotje ču(s)t(ve)nosti poprejšnjega obdobja, in sicer baroka, ki velja za zadnji skupni oz. univerzalni evropski umetnostni slog med renesanso in klasicizmom. Drugi izmed vidikov je povezan s področjem klasične estetike, kakor jo je opredelil Schiller² in prav tako korenini pri idealih grške antike, ki jih dopolnjuje z ideali umetniške avtonomije, estetske vzgoje človeka oz. človeštva in etičnimi nalogami umetnosti. Tretji vidik pa se nanaša na Goethejevo umevanje klasike, ki je postavljena v opozicijo do romantike; če druga zahtevo po prikazovanju celovitosti

1 Zlasti ob premišljanju Schillerjevega traktata *Über naive und sentimentalische Dichtung*, 1795/96 [O naivnem in sentimentalnem pesništvu]. Prim. Werner 1993.

2 Ob neposredno pred tem omenjenem traktatu spomnimo še na njegove spise *Über die tragische Kunst* [O tragični umetnosti], *Über Anmut und Würde* [O milini in dostojanstvu], *Über die ästhetische Erziehung des Menschen* [O estetski vzgoji človeštva].

življenja, zavedajoč se njegove fragmentarnosti, obravnava kot neizpolnjljivo, potem naj bi bila v klasičnem obdobju ravno umetnost tista, ki edina lahko še vzpostavi celovitost življenja in zato zanj tudi predstavlja nekakšen nadomestek.³

Medklic: Nemška klasika, ki jo predstavljata Goethe in Schiller, se imenuje tudi weimarska in velja za posebno obdobje nemške književnosti, imenovano po mestu Weimar, v katerem je delovala znamenita četverica (nem. *Viergestirn*), ki jo poleg obeh omenjenih sestavlja še Wieland in Herder. Nekoliko drugače pri Špancih mesto klasike zasedeta mojster baročne drame Calderón in renesančni dramatik Lope de Vega, medtem ko klasično obdobje italijanske književnosti reprezentirajo tri velike osebnosti 14. stoletja (it. *tre grandi personalità del Trecento*) – Dante, Petrarca in Boccaccio.

To se pravi, da izraza »klasični« in »klasika« pomenita ne samo referiranje na kulturo in umetnost grško-rimske antike z merodajnimi modeli za poznejše dobe, tudi ne samó – v čas presegajočem smislu – zglednost, prvorazrednost, odličnost, skladnost vsebine in oblike, harmonično ravnoesje, organsko enovitost in ne nazadnje človečnost, kar je vse bistveno za klasični koncept umetnosti, ampak ju je treba v posameznih obdobjih in z ozirom na posamezne književnosti oz. literarne kulture obravnavati diferencirano. Pravzaprav bi lahko rekli, da ima vsaka književnost svojo klasiko in jo je treba poleg upoštevanja tistega, kar je na njej normativnega in nespremljivega, proti času rezistentnega, razumeti v odvisnosti od historičnosti (Voßkamp 1993 v Schulz-Buschhaus 1994: 4) ter družbenozgodovinskih, jezikovno-kulturnih, ekonomskih idr. dejavnikov. Zlasti skozi 19. stoletje in do konca novega veka z začetkom moderne dobe, ko je stopnja pismenosti tako rekoč popolna, besedna umetnost pa izgublja položaj elitne spretnosti in predmeta privilegiranega sloja ter postaja vsakomur dostopna dobrina, pa tudi z upoštevanjem specifik (pre) oblikovanja kolektivnih identitet in vzpostavljanja tradicij, razumljenih v okviru osmišljanja etnične oz. narodne identitete.

Zavedanje, da v literarnem makrosistemu obstaja več klasik, ki izhajajo iz deloma različnih, torej specifičnih kulturno-literarnih razvojev in tradicij, prepoznamo tudi v sugestivnih premislekih hrvaškega literarnega teoretika poljskih korenin Aleksandra Flakerja, ki nam v nadaljevanju lahko še nekoliko pomagajo pri razumevanju pojma nacionalne književne klasike. Flaker (1976) uporablja izraz »stilna formacija«, sicer prvič zapisan v njegovem članku o realizmu iz leta 1958. Z njim je skušal zaobseči večje, zgodovinsko ustvarjene in v trajanju omejene enote, ki se nato glede na različne razvoje cepijo navznoter. Gre za nadindividualni in nadnacionalni koncept, v katerem na podlagi bistvenih značilnosti najde mesto

3 Prim. Barner 1993 v Schulz-Buschhaus in Schulz-Buschhaus 1994 (nepag.; spletna različica razprave).

bodisi posamezno literarno delo bodisi posamezna književnost, medtem ko ožji pojem »literarna smer« označuje množico podobnih značilnosti znotraj posamezne nacionalne književnosti (prav tam: 22–23). V tej perspektivi bi klasika, katere trajanje je omejeno zlasti na 18. stoletje, imela status stilne formacije, medtem ko bi nemški oz. weimarski klasiki po Flakerju pritikali status literarne smeri – in v zgoraj predstavljenem razumevanju tudi klasike nacionalne književnosti. Poznamo stilno formacijo baroka in znotraj njega različne literarne smeri, ki imajo podobno status nacionalnih klasik in med katerimi izpostavimo španski ali nemški barok. V območju formacije simbolizma bi posebej izstopala francoska smer, čeprav obstajajo še druge smeri, ruski realizem in nemški ekspresionizem pa bi lahko razumeli kot posebni usmeritvi znotraj stilnih formacij realizma in ekspresionizma. Različne literarne smeri obstajajo seveda tudi znotraj romantike in vseh drugih literarnozgodovinskih formacij.

Ena izmed usmeritev znotraj romantike je nemška romantika, ki ji zaradi individualnih razlik v kulturnem razvoju ni mogoče sopostaviti slovenske romantike. Kajti če prva organsko raste iz literarnega in kulturnega gibanja v Weimarju (pa tudi viharništva), ki v razvoju nemške književnosti zaseda položaj klasike, potem ta v slovenskem prostoru, merjeno z najvišjimi estetskimi merili, pritiče delu pesniškega genija Prešerna. Torej slovenski pesniški romantiki. Šele na tem ozadju lahko razumemo besede Josipa Stritarja v kritičnem uvodu k ponatisu Prešernovih *Poezij* leta 1866, ko pravi:

Vsak omikan narod ima v literaturi moža, kterega ne čestí, ne hvali samo, kterega zares ljubi, kakor svojega prijatelja; vse mu jo lepo na njem, vse ljubo, še celó njegove napake; rad se díči in ponaša ž njim, in gorjé mu tujcu, kteri bi se lotil njegovega ljubljenca – gréh se mu zdi vsaka beseda, ktera bi ga kolikaj grajala; gréh se mu zdi še premrzla hvala. Vsak narod ima moža, kterega si misli s sveto, čisto glorio okoli glave. Kar je Angležem Shakespeare, Francozom Racine, Italijanom Dante, Nemcem **Göthe** [tj. Goethe; poudarila U. P.], Rusom Puškin, Poljakom Mickievič [tj. Mickiewicz] – to je Slovencem **Preširen!** (Stritar 1866: 15–16.)

Še točneje bi bilo mogoče reči, da Prešeren⁴ v zgodovini slovenske književnosti oz. slovenske nacionalne književne klasike s svojo izraznostjo, inovativnostjo (nenavadnostjo, drugačnostjo) na eni in na drugi strani dobro staro utelešeno harmonijo⁵ ter zmožnostjo pesniške »sedimentacije« različnih časovnih plasti in poprejšnjih literarnih obdobj (nekakšnim transgeneracijski tradiranjem) predstavlja prelom in referenčno točko. Od katere pri opredeljevanju in zamejevanju nacionalne klasike pogled – upošteva različne izrazne oblike, ki pokrivajo tako posvetno kot nabožno

4 O Prešernu gl. tudi Grdina 2022 in Grdina 2023.

5 Prim. Effes v Schulz-Buschhaus 1994 in Schulz-Buschhaus 1991.

področje in celoten proces vzpostavljanja tradicije – nujno seže daleč nazaj v zlato dobo antike, srednji vek in nato dalje, skozi 17., 18. in 19. stoletje – ter čezenj. Od prvih zapisov v slovenskem jeziku v srednjem veku, z vsemi ohranjenimi besedili od konca 10. stoletja,⁶ prek reformacije in protireformacije z barokom do razsvetljenstva in romantike. Odtod pa dalje prek realizma, ki je – primerljivo Prešernu –, postavil temelje modernejšega pripovedništva z etalonskimi tipi, pripovedi,⁷ čez obdobje stilno (naj)pluralnejše moderne klasike⁸ in dalje književnosti med obema vojnama (z dominantnima vlogama ekspresionizma in socialnega realizma) – globoko v 20. stoletje ...

Če se zdaj znova vrnemo k izhodiščnemu vprašanju, potem je bistvo posamičnih/nacionalnih književnih klasik torej mogoče opredeliti kot: »hrepenenje« po antični klasiki; težnjo po harmoniji, človečnosti in lepoti; a tudi kot – v duhu weimarske, jenske in ne nazadnje prešernovske romantike – prehod in hkrati opozicijo klasicizmu in razsvetljenstvu, se pravi označbo za svojčas novo literarno gibanje, ki pa si vztrajno in retrospektivno išče »novih literarno-estetskih vzorov predvsem v srednjeveški, renesančni in baročni, ljudski in deloma v orientalski poeziji« (Kos 1980: 22). Potemtakem v nekdanjosti in povsod tam, kjer je mogoče. S tem nastane vtis dolgega zgodovinskega trajanja, v katerem se v pisan in obenem enovit mozaik kolektivnega procesa sestavljajo koščki kulturnega, intelektualnega, literarnega in estetskega izročila. Odtod je morda bolje razumeti v romantiki nanovo prebujeno strast do vsega ljudskega (npr. balade, ki naj na ljudski način posreduje idealistično razumevanje umetnosti), ki pomaga graditi most med tradicijo in moderno(stjo). Zato se v književni klasiki nenehoma kaže prisotnost preteklega, na ramenih katerega prek sedanjosti (ki je, paradoksalno, prav po zaslugi klasike sočasna preteklosti) gledamo v prihodnost.

Da vedno obstaja tako ideja o prekinitvi oz. prelomu med starim in novim, med preteklostjo in sedanjostjo, kakor o kontinuiteti, opozarja ugleden in nedavno preminuli kulturni zgodovinar in egiptolog Jan Assmann (1987; 2013: 101–105). Kajti klasika (najsijajša gre za literaturo ali glasbo) pripada preteklosti in se nadaljuje v sedanjosti. Hkrati klasična dela – takó Assmann – utelešajo brezčasne vrednote in

6 Literarni in kulturni zgodovinar Igor Grdina opozarja, da v slovenski razvojni kontekst sodijo tudi cirilmetodijski teksti, ki so po izvoru starejši. Na to kažejo denimo panonizmi, ki torej izpričujejo, da je tudi območje slovenskega jezikovnega razvoja zaobseženo v spomenikih cirilmetodijske tradicije. To vprašanje zato puščamo nekoliko ob strani, čeprav ni nepomembno; dejansko napeljuje k uvedbi pojma slovanske klasike.

7 Ob tem ne gre spregledati niti pripovedništva romantike, ki ga je dala Josipina Urbančič Turnograjska, s katero se raziskovalno ukvarja Mira Delavec, pa seveda Luize Pesjakove, ki ji raziskovalno pozornost posvečam sama in je bila Prešernova učenka, le da je ustvarjala nekoliko pozneje in je v slovensko književnost med drugim prispevala svež žanrski vzorec dnevniškega romana.

8 Gl. tudi Paternu 1989.

standarde. Obstaja pa še en paradoks, da je klasika vzor in hkrati nekaj nedosegljivega in neponovljivega.

V Assmannovem pogledu je funkcijo klasičnega kanona mogoče razumeti tudi v odnosu do arhiva in diskurza, ki sta sestavna elementa njegovega koncepta. Klasični kanon, ki sta mu pripisana zglednost in avtoriteta, je mogoče definirati kot izbran in vzorčen, zavezujoč korpus literarnih besedil, »delujoč kot reflektor, ki močno osvetljuje eno področje znotraj kulturnega spomina«. – »[I]n s tem zatemnjuje vse drugo; [tj. tisto] kar ni prišlo v kanon in ima v najboljšem primeru možnost preživetja v arhivu« (105). Poleg kanona, ki iz območja arhiva izloča/lušči/izbira tisto, kar je bistvenega in merodajnega ter se zato vedno znova prebira ali uprizarja, pa Assmann z diskurzom meri predvsem na jezikovne metatekste, ki omenjeno jedro področje kanona komentirajo⁹ ter poudarjajo njegovo zavezujočo naravo in merodajnost (komentatorski diskurz).

To pomeni, da je za nacionalno književno klasiko, ki tvori najpomembnejši segment kanona, ključno dvojje: 1. da se o njej govori oz. piše in je predmet literarnozgodovinskih, literarnokritičnih, publicističnih idr. obravnav¹⁰ ter 2. da se bere. Morda pa nam lahko do zadovoljivega odgovora na vprašanje, kaj je to klasika nacionalne književnosti, točneje, slovenske, pomaga še troje povsem enostavnih vprašanj, ki se glasijo: Katere avtorje in avtorice moramo nujno poznati oz. katera njihova dela oz. besedila moramo zagotovo prebrati? Kaj je tisto, česar pod nobenim pogojem ne smemo izpustiti? Na kaj moramo nujno pokazati, če želimo govoriti o tisočih letih slovenske književnosti? Bržkone so tudi odgovori enostavni.

O pomenu branja za vsakršno klasiko v izjemno pobudni knjigi *Perchè leggere I classici*? [Zakaj brati klasiko?], ki je pri milanski založbi Mondadori izšla leta 1991, piše italijanski pisatelj kubanskih korenin Italo Calvino (1923–1985). To implicira že njegov prvi poskus definicije književne klasike, ki se glasi: »Klasika so knjige, za katere običajno rečemo: ‘Spet berem ...’ in nikoli ‘Trenutno berem ...’«¹¹

9 Gl. še Assmann, Gladigow 1995.

10 Kanon v klasičnem, estetskem smislu sega nazaj k antični aleksandrijski knjižnici, v kateri so učenjaki uvedli razlikovanje med dvema skupinama avtorjev in besedil. Med t. i. *hoi ekkritēntes*, ‘izključenimi’, ter *hoi enkritēntes*, ‘vključenimi’ (gr. *krinein* v pomenu ‘razlikovati, presoјati’, od koder izhaja izraz ‘kritika’). Odločiti se so morali, ali avtor oz. besedilo sodi v kanon ali ne. Omenja se rimski antikvar Avlus Gelij, ki je razlikoval med klasiki in proletarskimi avtorji; prvi so postali predmet filoloških obravnav, komentarjev (nav. po Assmann 1994: 104 sl.).

11 Prevod avtorice pričujočega prispevka. Gl. tudi nem. prevod Calvinove knjige izpod peres Barbare Kleiner in Susanne Schoop *Warum Klassiker lesen?* (München, Dunaj: Carl Hanser Verlag, 2003).

V nadaljevanju eseja avtor postreže s še trinajstimi predlogi definicij, s čimer pojmu klasike doda nekatere nove pomenske odtenke, ki pa okrepijo osrednji, jedrni, uvodoma določeni obseg. Preden vse povzamemo, se je vredno čisto na kratko povrniti k prvi izmed delnih opredelitev, po kateri v območje književne klasike sodijo tista besedila oz. knjige, ki jih beremo pogosto. S tem Calvino po eni strani in ne določno pokaže na njihovo moč preseganja prostora in časa, v katerem so nastale, po drugi strani pa predvsem podčrta pomembnost njihove kontinuirane recepcije. Povedano z drugimi besedami, je zlasti nepretrgano branje tisto, ki književno klasiko v pretekanju časa (ob)drži pri življenju.

Kako pomembna je v procesu »klasicizacije« recepcija, kažejo tudi drugi, četrti, peti in šesti argument.¹² Sledeč uvodoma začrtani postavki o pomenu branja, Calvino nadalje govori že o nekakšnem bralskem angažmaju ter, prepričan v neizčrpljivost klasike, pripisuje pomen vedno novim branjem, prek katerih vsakič znova odkrivamo čare prvega branja (t. i. novo ponovno branje). Književna klasika po njegovem predstavlja veliko bogastvo tako za tiste, ki so jo že (pre)brali, kakor one, ki jo berejo oz. jo bodo prebrali prvič, po možnosti v najboljših pogojih za branje. V mladih letih je namreč njeno branje pogostoma precej mučno, zaradi nepotrpežljivosti, pomanjkanja znanja, življenjskih izkušenj bralca ipd. pa tudi neproduktivno. Vendar lahko kljub vsemu pomaga pri oblikovanju referenčnih okvirov, primerjalnih standardov, vrednostnih sistemov, vzorcev lepote in popolnosti – in torej učinkuje na nas tudi, če se knjig, ki smo jih prebrali kot mlajši, pozneje skorajda ali sploh več ne spomnimo. Ki so, z nekoliko poetičnimi besedami pisatelja (zapisanimi v tretjem izmed argumentov), skrite med gubami spomina in so bodisi preoblečene v nekaj individualno bodisi kolektivno nezavednega.

Ob izpostavljenem pomenu individual(izira)nega branja pripadnost klasičnemu repertoarju vsaj v enaki meri legitimirajo družbeni mehanizmi, kar pomeni, da pripadnost književne klasike kanonu ni umevna samo po sebi, ampak je treba iz območja »arhiva« (Assmann) nenehoma luščiti in izbirati tisto, čemur smo prideli kvaliteto jedrnega, bistvenega, zavezujočega in ne nazadnje merodajnega – in naj bi se zato vedno znova (individualno in skupno) prebiral, tematiziralo in komentiralo.

Vloga komentatorskega diskurza, kjer gre poleg pomena literarnozgodovinske oz. -znanstvene in literarnokritiške obdelave podčrtati tudi posredovanje povečini klasičnega književnega kanona v okviru vzgojno-izobraževalnega procesa,¹³ je pri Calvinu pričakovano ozko povezana z (Jaussovo) recepcijsko zgodovino književne

12 Calvino 2003: 8–9.

13 V slovarju empirične literarne vede oz. sistemske teorije književnosti so to dejavnosti, ki sodijo na ravnino literarnega obdelovanja oz. procesiranja (Perenič 2010: 179).

klasike. Zastopa stališče¹⁴ (Calvino 2003: 9), da so klasične knjige oz. dela polna sledi bralskih izkušenj, ki so bile pred našo izkušnjo in bralskim doživetjem in so zaznamovale vso kulturo. Ko denimo beremo *Odisejo*, ne moremo spregledati mnogoštevilnih pomenskih razširitev, ki s(m)o jih skozi stoletja pripisali Odisejevim dogodivščinam. Ko se lotevamo Prešerna ali Cankarja, ne smemo spregledati doslejšnjih komentarjev, študij, interpretacij, bibliografij – skratka knjig, ki govorijo o dotični knjigi. Vendar nikoli na način – takó Calvino – da bi zanemarili sólo knjigo, kajti »nobena knjiga, ki govori o drugi knjigi, ne pove več kot knjiga sama« (10). Klasiko je po tej poti mogoče opredeliti tudi kot tisto knjigo, »ki nenehno dviguje oblak prahu [literarno]kritičnega govora o sebi, a se ga vedno znova tudi otresa« (prav tam), kar še pomeni, da lahko istemu bralcu v drugačnih okoliščinah in drugim bralcem v drugačnih časih prinese presenečenja in odpre (v komentatorskem diskurzu dotlej) nerazkrite svetove.

O neravnodušnosti do klasike, ki v bralcu poleg občudovanja lahko prav tako izzove odpor, oporekanje in nezadovoljstvo (11–14), Calvino premišlja v nadaljevanju eseja,¹⁵ kjer se vztrajno vrača k poprejšnjim ugotovitvam o pomenu branja in komentiranja. Pri tem pa hkrati in v razmerah pospešenega življenjskega ritma, ki ne pušča ne dovolj časa ne prostora za humanistični *otium*, ter eksplozije knjig in knjižnic odkrito obupuje nad nezmožnostjo sestaviti »katalog« klasičnosti.

Prihajajoč do uvida, da se je vredno truditi z branjem klasike, to pa zato, ker jo je pač bolje brati – kakor ne.

VIRI IN LITERATURA

ASSMANN, Jan, ASSMANN, Aleida (ur.), 1987: *Kanon und Zensur*. München: Fink.

ASSMANN, Jan, GLADIGOW, Burkhard (ur.), 1995: *Text und Kommentar*. München: Fink.

ASSMANN, Jan, 2013: Kanon und Klassik in allgemeiner und musikwissenschaftlicher Hinsicht: Am Beispiel Georg Friederich Händels. *Der Kanon der Musik: Theorie und Geschichte: Ein Handbuch*. Ur. K. Pietschmann, M. Wald-Fuhrmann. München. 101–118. Dostopno prek: <https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/3785/1/Assmann_Kanon_und_Klassik_2013.pdf>.

BARNER, Wilfried, 1991: Anachronistische Klassizität: Zu Schillers Abhandlung Über naive und sentimentalische Dichtung. W. Voßkamp (ur.): *Klassik im Vergleich: DFG-Symposium 1990*. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 1993. 62–80.

CALVINO, Italo, 1991: *Perchè leggere I classici?* Milano: Mondadori.

CALVINO, Italo, 2003: *Warum Klassiker lesen?* München, Dunaj: Carl Hanser Verlag.

14 Predstavljeno v sedmem, osmem in devetem argumentu.

15 Zaključujoč s štirinajstim argumentom.

- FLAKER, Aleksandar, 1976: *Stilske formacije*. Zagreb: Sveučilišna naklada.
- GRDINA, Igor, 2023: *Prešeren, Politik und Poesie*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.
- KOS, Janko, 1980: *Romantika*. (Literarni leksikon 6.) Ljubljana: DZS.
- PATERNU, Boris, 1989: *Obdobja in slogi v slovenski književnosti*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- PERENIČ, Urška, 2010: *Empirično-sistemsko raziskovanje literature: Konceptualne podlage, teoretski modeli in uporabni primeri*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije.
- PREŠEREN, France, 1866: *Pesmi Franceta Preširna*. Avtor dodatnega besedila Josip Stritar. (Klasje z domačega polja.) Ljubljana: Oton Wagner. 5–48.
- PREŠEREN, France, 2022: *Poezije dr. Franceta Prešerna*. Z ilustracijami Valentina Scagnettija. Spremne besede Igor Grdina, Marko Terseglav, Pavle Učakar. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- SCHULZ-BUSCHHAUS, Ulrich, 1991: Diskurse der Autorität und Probleme der Interpretation – Notizen zur literarhistorischen Wahrnehmung von mittelalterlichen und frühneuzeitlichen. *ZRP* 107, 142–159.
- SCHULZ-BUSCHHAUS, Ulrich, 1994, Klassik zwischen Kanon und Typologie. *Arcadia* 29. 67–77. <<https://gams.uni-graz.at/o:usb-06B-332>>.
- VOSSKAMP, Wilhelm (ur.), 1993: *Klassik im Vergleich: DFG-Symposion 1990*. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler.
- WERNER, Hans-Georg, 1993: Über den Terminus »Klassische deutsche Literatur«. Wilhelm Voßkamp (ur.): *Klassik im Vergleich: DFG-Symposion 1990*. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler. 12–24.

Barbara Ivančič Kutin

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Inštitut za slovensko narodopisje
b.ivancic@zrc-sazu.si

Slovstvena folkloristika (disciplina) in slovstvena folklor (predmet) v teoriji in praksi

Folklorne besedila so del pouka slovenščine, zato je koristno, da se učitelji seznanjajo z napredkom v stroki. V predavanju je podan prelet fenomenologije, terminologije in teorije *slovstvene folklore*, tj. besedne umetnosti govornega jezika, in kratka predstavitev discipline *slovstvene folkloristike*. Za ustni prenos so značilna izrazna sredstva (glas, mimika ...), ki presegajo besedilo in so težko zapisljiva; bistvena razlika med slovstveno folkloro in (avtorsko) literaturo je v podajanju in interakciji z naslovnikom v živo. Celostna obravnava naj bi zato vključevala tudi vidik konteksta in tekture, kar je pri pouku najlažje pokazati na primerih iz lokalnega (domačega) okolja.

1. Terminologija in fenomenologija

Strokovni termin *folklor* (iz angl. *folk-lore* = znanje ljudstva) se je iz Anglije razširil sredi 19. stoletja; Karel Štrekelj mu pripisuje pomen narodnega blaga.¹ Folklor je produkt ustvarjalnosti v nekem okolju, ki jo skupnost sprejema/dojema za sebi lastno kulturno prvino, zato je tesno povezana (in je sestavni del!) lokalne/regijske/nacionalne identitete (SEL 2004: 131, 132). Plesna, glasbena, likovna, gledališka, slovstvena (besedna) folklor imajo različne, lahko tudi prepletajoče se izrazne načine. Slovstvena folklor, o kateri bo tekla beseda v tem prispevku, je besedna umetnost govornega, največkrat narečnega jezika (Stanonik 1999: 16). Slovstvena folklor živi v neformalnem, domačem okolju načeloma znotraj manjših skupin ljudi, ki se med seboj poznajo, in med ljudmi kroži v primarni, kontaktni, obliki – tj. v komunikaciji v živo; estetska razsežnost oz. funkcija jo razlikuje od drugih oblik ustne komunikacije (Čistov 2010: 147, 154). Glede na zunanjo formo slovstveno folkloro uvrščamo v tri skupine oz. vrste, znotraj njih pa razlikujemo številne folklorne žanre: 1) *folklorne* (= *ljudske*) *pesmi*, ki so načeloma v vezani besedi, 2) *folklor* (= *ljudska*) *proza*, kot so pravljice, povedke, znotraj teh pa so še številni (pod)žanri, npr. razlagalna, zgodovinska, bajčna povedka (ali bajka – nastopajo bajčna bitja),

1 »Kaj pa si mislimo z besedo narodno blago? To, čemur pravijo tudi ustno ali tradicijsko slovstvo, ... V novejšem času se rabi za narodno blago in učenje o njem pogostoma angleška beseda folklor ...« (Štrekelj 1887: 628–632)

legendna povedka (ali legenda – nastopajo biblijske osebe), šaljive, socialne povedke, anekdote, pa tudi nekatere spominske pripovedi, ki se pripovedujejo med ljudmi (Stanonik 1999); in c) *folklorni obrazci*, to so pozdravi, kletvice, prisege, pregovori, primerjalna rekla in drugi frazemi, uganke, molitvice, zagovori in podobna besedila z relativno stabilno, ustaljeno formo; povečini gre za krajša besedila, ne pa nujno, saj so npr. zagovori in molitve, to so t. i. obredni folklorni obrazci, lahko zelo dolgi (podobno o folklornih obrazcih Babič 2015).²

Terminološka besedna zveza *slovstvena folklor* je v rabi od konca 90. let 20. stoletja, ko jo je po tehtnem premisleku, opirajoč se na zgodovino (slovenske) folkloristične stroke, predlagala Marija Stanonik (1991; 1992). Stanonikova je s poglobljeno obravnavo terminoloških, fenomenološko-teoretičnih vprašanj ter preučevanjem zgodovine slovenske slovstvene folklorne močno zaznamovala razvoj stroke, tj. slovenske slovstvene folkloristike, njene identitete in avtonomije v okviru filoloških disciplin.³ Pojem slovstvena folklor je bil predvsem iz vrst nefolkloristov deležen neodobravanja in kritik, češ da imamo za to snov slovenska poimenovanja, kot so *ustno slovstvo* ali *ljudsko slovstvo*, *narodno blago*, celo *ustna književnost* (!?), *ustna tradicija*, *tradicijska književnost* in še kaj. Zakaj nobena od teh zvez ne ustreza? Ker nobena izmed njih ne omogoča tvorbe širše terminološke besedne družine (Stanonik 2001: 42–58). Vsaka resna stoka pa *mora* stremeti k jasni, enoznačni strokovni terminologiji. Množica pavšalnih in pomanjkljivo definiranih »sopomenk« je ustvarjala terminološko zmešnjavo, zato je bilo terminološko vprašanje stroke pereč problem, ki je zahteval poglobljeno refleksijo; prav denotativnost pomena je namreč osnovna lastnost strokovnega termina (gl. v Stanonik 2001: 59–114). Brez terminologije, vsebinsko jasne in nenehno dograjevane z odkritji in spoznanji novih zakonitosti stvari, pojavov in procesov, naravne, človeške in družbene stvarnosti, namreč ni napredka nobene znanosti (Pediček 1990: 145). Z diahronim pregledom rabe in pomenov ter premislekom v korist terminološke koherence se je izkazalo, da je kot izhodiščno poimenovanje najbolj ustrezna besedna zveza *slovstvena folklor* (Stanonik 1991; 1992; 2001): iz nje se lahko tvori jedro strokovnega besedišča – *slovstvena folkloristika* je disciplina, *slovstveni folklorist* je strokovnjak, ki proučuje folkloro in folklorne pojave, *sfolklorizirati* se je pojav,

2 V gradivskem delu knjige *Slovenska slovstvena folklor* (Stanonik 1999: 73–323) je predstavljen nabor več kot 250 primerov folklornih besedil: 5 žanrov folklornih obrazcev; 17 žanrov folklornih pesmi in 10 žanrov folklorne proze. To žanrsko opredelitev bi lahko dopolnili še z nekaj žanri v vseh treh skupinah (gl. npr. v Babič 2015 za folklorne obrazce; SLP za pesmi, razdelki v knjigah iz zbirke Glasovi za folklorno prozo).

3 V prvem desetletju tega stoletja je prispevala vrsto obsežnih temeljnih znanstvenih del, kot so *Teorija slovstvene folklorne* (2001); *Slovstvena folkloristika* (2004); *Procesualnost slovstvene folklorne* (2006); *Interdisciplinarnost slovstvene folklorne* 2008, *Zgodovina slovstvene folklorne* 2009; slednjo dopolnjujeta še dva dela *Folklorističnih portretov* (2012, 2013), ki prinašata zgodovinski pregled strokovnjakov in njihovega neposrednega ali posrednega doprinosa k slovenski slovstveni folkloristiki.

ko avtorsko delo preide v polje folklore, *folklorizem* je folklor, ki ni v primarni funkciji, *folklore*, tudi *folklor* je nosilec oz. izvajalec folklore, *folklore* je najmanjša folklorna struktura na jezikovni ravni (Stanonik 1999; gl. tudi gesla v SEL 2004: 130–133).⁴

Folkloristika (ang. *folkloristics*) je veda, ki proučuje folkloro, njene pojave in značilnosti. Raziskovalna problematika se je skozi čas spreminjala glede na razumevanje folklore. Sodobne teorije ne obravnavajo več folklore kot relikta iz preteklosti, pač pa kot proces, ki se spreminja; bolj kot tradicijske prvine poudarjajo komunikacijski vidik (SEL 2004: 131).⁵ Folkloristika obravnava večinoma neformalne oblike kulturnih praks, ki bogatijo vsakdanje življenje, so del nesnovne kulturne dediščine in vplivajo na identiteto ter svetovni nazor ljudi. Na ta način folkloristika odkriva in preučuje kulturne vzorce, procese sprememb, norme in vrednote.

2. Slovstvena folklor kot (umetnostna) komunikacija v etnografskih okoliščinah

Metem ko so se folkloristi v 19. stoletju posvečali predvsem obravnavi folklornih besedil, zbiranju variant in iskanju njihove geneze, se je fokus v 20. stoletju začel premikati tudi na zunajbesedilne dejavnike. Že Matija Murko je v raziskavah južnoslovanske epske pesmi (1909–1932) ugotavljal, da so izvajalci pravzaprav improvizatorji, ki se prilagajajo razmeram, publiki, lastnemu razpoloženju idr.; enako besedilo ima lahko zaradi tega veliko različic, na katere vplivajo sociološki, psihološki, jezikovni in drugi dejavniki (Murko 1951); s svojimi dognanji je pomembno vplival na folkloristično in etnografsko delo sodobnikov v domačem in evropskem prostoru ter prihodnjih generacij.⁶ V 60. in 70. letih 20. stoletja je skupina ameriških folkloristov⁷ pozornost usmerila na kontekst in izvedbo, tj. performanco (Abrahams 1982: 390). Posvečali so se individualni ustvarjalnosti, pri čemer so poudarjali artistično vrednost folklornega izražanja (Hansen 2006: 69), etnografskim okoliščinam pa so pripisovali osrednji pomen: sestava skupine, kdo sodeluje, kje in kdaj dogodek poteka ter vrsto drugih spremenljivk, ki utegnejo vplivati na pomen, žanrsko sestavo in druge značilnosti, ki jih lahko razložimo le

4 V zadnjih 25 letih je bilo za pojasnjevanje in upravičevanje folkloristične terminologije prelitega že veliko črnila, nazadnje letos, z namenom osveščanja pripravljavcev učnih načrtov (gl. v Stanonik 2024).

5 To je znanstvena disciplina, ki je ponekod veliko bolj uveljavljena kot pri nas, npr. v skandinavskih deželah, skoraj v vsej zveznih državah ZDA, V Indiji ima svoje katedre in celo samostojne oddelke na univerzah. Pri nas je to le eden od predmetov na študiju Etnologije in kulturne antropologije ter izbirni predmet na študiju Slovenistike na FF UL.

6 Npr. Milman Parry, Albert B. Lord, Gyula Ortutay.

7 Alan Dundes, Dan Ben-Amos, Roger Abrahams, Kenneth S. Goldstein, Robert Georges, Barre Toelken, Richard Bauman idr.

v povezavi s kontekstom. Alan Dundes je razvil teorijo o treh neločljivo povezanih ravninah (slovstvene) folklore – *tekstu*, *kontekstu* in *teksturi* –, ki se med seboj prepletajo in vplivajo druga na drugo (Dundes 1980 [1964]: 20–32). *Tekst* je tisto, kar je izraženo z besedami. *Kontekst* je kompleksna množica okoliščin, v katerih se besedilo realizira – čas, kraj, prostor in ves spekter splošnih in trenutnih značilnosti in občutij vsakega posameznega udeleženca (védenje, izobrazba, zanimanja, zdravje, življenjska pot in družbeni stiki, osebnostne lastnosti itn.). *Tekstura* pa je način, kako je folklorno besedilo izvedeno, interpretirano; tekstura je lahko a) *besedna*, ta se nanaša na oblikovanje z izborom besed, besednega reda, premega govora, stilnih figur, diskurzivnih signalov; ter b) *nebesedna* (*glasovna*, *neglasovna*), ki folklorno besedilo oblikuje z glasom (glasnost, način izgovora, intonacija, imitacija ipd.) ter govorico telesa (gibi, mimika, očesni stik, kinetika telesa) (Dundes 1964; Jason 1997; Ivančič Kutin 2011: 39–49). Pri ponovitvi enakega besedila so nekateri elementi konteksta in teksture neponovljivi, zato je lahko tudi recepcija besedila drugačna. Za celostno obravnavo je treba upoštevati vse tri ravnine; ta pristop še danes velja za temelj sodobnih folklorističnih preučevanj.⁸ Glede na namen obravnave seveda ravnine lahko obravnavamo tudi ločeno.

Troravninska opredelitev (slovstvene) folklore v kombinaciji s teorijo o pripovedovanem/pripovedovalskem dogodku (Jakobson 1957: 130–147; Abrahams 1982) ponazarja trikotna shema, ki tekst, teksturo in kontekst povezuje v *folklorni dogodek*, s katerim je definirana posamična enota. Enota folklornega dogodka je ena realizirana pripoved (ali pesem) (Stanonik 2001: 115).

Teorija o folklornem dogodku temelji na dejstvu, da se slovstvena folklor realizira v živi (hkratni) interakciji med pripovedovalcem/govorcem pevcem ter naslovnikom (Abrahams 1982; Stanonik 2001: 141–142). Tudi če gre za dokaj stalno besedilo, sta tekstura in kontekst lahko bistvena za pomen/razumevanje besedila (Arewa in Dundes 1964; Ivančič Kutin 2011; 2012).

Shema 1: Folklorni dogodek = 1 realizirana pripoved (zgodba) s tekstom, kontekstom in teksturo skupaj (Stanonik 2001: 115)

⁸ Različne aspekte te teorije gl. v Ivančič Kutin (2011: 15–20); pregled različnih teorij in raziskovalnih pristopov čez širše časovno obdobje gl. v Kropelj Telban (2021: 50–81).

Čeprav je pripovedovanje/petje/izreka že samo po sebi lahko dogodek, pa se dogaja sredi drugih, širših dogodkov in dejavnosti; tako je pripovedovanje mogoče obravnavati tudi glede na postavljenost v tak kontekst (Abrahams 1982: 392). Npr. v specifičnih družbenih okoliščinah, ugodnih za pripovedovanje, se pogosto zgodi več folklornih dogodkov oz. pripovedi zapored: zgodbe se nizajo ena za drugo, z večjimi ali manjšimi presledki. Z upoštevanjem opredelitve folklor s kontekstom, tj. kot komunikacije med udeleženci manjše skupine (Ben-Amos 2010 [1971]), je model folklornega dogodka horizontalno razširjen v t. i. *folklorno srečanje*: pripovedovanje, ko se enkrat začne, pogosto presega eno samo pripoved, temveč se zvrsti niz folklornih dogodkov. V spontanah okoliščinah se redko primeri, da se pripovedovanje odvija popolnoma zvezno iz enega folklornega dogodka v naslednjega. Pripovedovanje je med posameznimi zgodbami največkrat prekinjeno s t. i. *veznimi besedili*. Vezno besedilo je tisti diskurz med udeleženci, ki ne pripada folklornemu dogodku (zakroženi pripovedi, zgodbi), čeprav je z njim lahko tesno povezan (Ivančič Kutin 2004: 256); ta diskurz je pogosto odziv na folklorni dogodek – na njegovo vsebino ali način izvedbe. Obsega verbalne in neverbalne komentarje (npr. smeh, vzkliki, ploskanje). Udeleženci izražajo svoje asociacije, lahko se razvije tudi daljši pogovor, ki zasuka nadaljevanje folklornega srečanja v drugo vsebinsko, tematsko smer. *Folklorno srečanje* je torej situacija, ki zajema vse folklorne dogodke, ki so se zvrstili v istem družbenem kontekstu v omejenem času, ter hkrati vse vmesne presledke, vezna besedila.⁹ Vezno besedilo je pri tem pomemben del konteksta in načeloma tudi gonilna sila v nizanju zaokroženih pripovedi in hkrati kohezivni element celotnega folklornega srečanja (Ivančič Kutin 2007: 38; 2011: 27, 28).

Shema 2: Pripovedovalsko folklorno srečanje je niz n folklornih dogodkov (FD) in n veznih besedil (VB) na časovni osi. Časovna os pomeni čas navzočnosti v situaciji, kjer se odvija folklorno pripovedovanje, v praksi je to največkrat en terenski obisk (srečanje) pri pripovedovalcu ali pripovedovalcih (Ivančič Kutin 2011).

⁹ Termin je sprva nastal kot opis dogajanja pri dogovorjenih srečanjih z informatorji; pozneje se je pokazalo, da ustrezno opiše tudi okoliščine, ko ne gre za načrtno srečanje, pač pa tudi druge nenačrtovane situacije, v katerih se odvija pripovedovanje folklornih pripovedi. Sledil je premislek o ustreznosti poimenovanja *folklorno dogajanje*, vendar je preveč asociiralo na t. i. *happening* v sodobni uprizoritveni umetnosti. *Happening* (Pavis 1997: 326) sicer ima nekaj podobnosti s folklornim srečanjem (improvizacija, aktivno vključevanje udeležencev), vendar pa tudi nekaj bistvenih razlik. *Happening* je veja sodobne umetnosti, artistska/estetska funkcija je torej glavna (in pogosto edina), je vnaprej predviden javni dogodek, ki ga organizira skupina ali posameznik (umetnik/režiser/organizator), včasih tako dogajanje nosi tudi družbenokritična sporočila, udeleženci (občinstvo) se med seboj načeloma ne poznajo. Zato je prevladala odločitev za termin *folklorno srečanje*: navsezadnje gre za srečanje ljudi, dogovorjeno ali naključno, nepričakovano.

Meja med folklornim dogodkom in veznim besedilom ni vselej ostro začrtana. Pri pripovedovanju kot specifičnem diskurzivnem tipu so nekatere prvine poudarjene, predvsem dramskost in estetskost. To pripovedovanje uvršča v kategorijo umetnostne funkcijske zvrsti govornega jezika (Stanonik 1999: 42, 43). Vezno besedilo pa načeloma poteka na ravni vsakdanjega, tj. neumetnostnega govornega jezika. Mejo med vsakdanjim govorjenjem in pripovedovanjem torej določa način, *kako* je pripoved izvedena (Ivančič Kutin 2004: 257).

Kratke enote slovstvene folklore, predvsem folklorni obrazci, kot so delovni vzklík, kletvica, pozdrav, se realizirajo v obliki kratkega minimalnega folklornega dogodka, ki ga je Saša Babič opredelila kot *folklorni trenutek*. Če govorimo o folklornem trenutku kot samostojni enoti, mora biti folklorni obrazec osvobojen jezikovnega konteksta; pogosto spremljajo tak folklorni obrazec geste in mimika. V takem primeru lahko izenačimo folklorni trenutek s folklornim dogodkom. Lahko pa je folklorni trenutek zgolj del folklornega dogodka: pozdrav, kletvica, pregovor, uganka in/ali del zgodbe so lahko del komunikacije ali vezni člen v folklornem srečanju. V tem primeru je najbolj pomemben jezikovni kontekst (Babič 2015: 15, gl. tudi v Dundes 1964).

3. Ustni prenos, variabilnost, sinkretičnost slovstvene folklore in razmerje do literature

Značilnost besedne umetnosti govornega jezika je neposredna komunikacija v živo: gre za hkratnost procesov prenašanja, podajanja in recepcije. Publika posredovanje pripovedi sprejema v trenutku podajanja. Ekspresivni elementi so zajeti tako v besedilu kot v spremljajočih netekstnih sestavinah, bogati pa jo tudi sodelovanje med interpretom in sprejemalcem (Čistov v Stanonik 2001: 296–297). Pri pripovedovanju je pomembna *improvizacija*, prilagajanje odzivom naslovnikov, publike na njihove morebitne komentarje in vse druge sprotne okoliščine. Tako pri vsaki ponovitvi pride do nove izvedbe, ki ni povsem enaka predhodni. *Variabilnost* je torej odraz živega stika med udeleženci in ni odvisna samo od izvajalca. Vsaka ponovitev pomeni tudi svojo različico, *variante*. Za slovstveno folkloro je značilna tudi hkratnost izraznih sredstev, *sinkretičnost*: tako kot se pesem poje in njena vsebina izvaja z besedo, melodijo in ritmom, prav tako je pripovedovanje sestavljeno iz besed, intonacije glasu, mimike, gest in pantomime. Pripoved pripoveduje eden, včasih tudi dva ali več pripovedovalcev, takrat pride do izraza tudi umetnost dialoga (Stanonik, 2001: 280). Sinkretičnost torej pomeni dvoje; folklorni pojav je estetski pojav (razumeti ga moramo v umetnostnem kontekstu) in živi v stvarnem življenjskem kontekstu (kar sodi v področje etnologije), poleg tega pa je fenomen

splet več znakovnih sistemov, kot so jezik, glasba, mimika, gestika in gibanje (Slavec–Gradišnik 2000: 407).

4. Zapis folklornega besedila kot metodološki problem

Umetnost govornega jezika je stara toliko, kot je stara beseda sama (Stanonik 2001: 188), o preteklosti folklornih del lahko izvemo le na podlagi tega, kar so prestregli pisni viri in pozneje tisk (Stanonik 1999: 16). Nasprotno kot slovstvena folklor pa literatura nastaja šele od časov, ko obstaja pisava. Tehničen način komunikacije omogoča popravljanje, večkratno izboljševanje, piljenje besedila za imaginarnega naslovnika, katerega odziv je avtorju še uganka. Obe veji besedne umetnosti, slovstvena folklor in literatura, pa imata skupne korenine v jeziku; njuna meja je prehodna (Stanonik 2001: 117).

Zapis slovstvene folklore je prenos iz ustne (naravne) v grafično (tehnično) obliko, pri čemer se izgubijo elementi konteksta in teksture, ki jih ni mogoče zapisati, na recepcijo naslovnikov pa kljub temu pomembno vplivajo. Prav tako se lahko izgubijo jezikovne prvine, ki obstajajo le v ustni komunikaciji. Kako torej ohraniti del tega, kar se pri prenosu na papir izgubi? S tem metodološkim problemom in izzivom so se raziskovalci in zapisovalci srečevali že v 19. stoletju. Prvi zametki smernic so podani leta 1850 in 1851 v *Slovenski bčeli* ob pozivu za zbiranje narodnih pesmi. Navodila za natančno dialektološko zapisovanje »iz ust pripovedovalca« je leta 1873 podal Jan Baudouin de Courtenay, ki je imel zapise folklore predvsem kot podlago za jezikoslovne raziskave. Karel Štrekelj se je zavedal, da se teh načel v praksi ne bo mogoče povsem držati, zato v svoji *Prošnji za narodno blago* (1887) predlaga, naj bo vsak zapis kolikor se da natančen in vesten. S tem ponovno preusmeri težišče na vsebino, a hkrati zelo poudari nujnost preciznosti zapisa.¹⁰ Pri zapisu pesmi poudari tudi pomembnost zapisa melodije.

Danes velja, da poskušamo čim več zunajbesednih prvin ohranjati s t. i. prekodiranjem: z opisi konteksta, opombami o teksturi (npr. v didaskalijah), grafičnimi oznakami v tekstu (Ivančič Kutin 2011: 60–64). Stopnja obremenitve besedila z aditivnimi podatki in pojasnili pa naj je odvisna predvsem od namena in predvidenega naslovnika (znanstvena, strokovna objava, poljuden zapis). Z zapisom slovstvena folklor vstopa v polje literature: večja kot je redakcija, s katero se folklorno besedilo preoblikuje v »berljivo« pisno formo, manj (če sploh) je besedilo še folklorno; čeprav seveda ostajajo folklorni motivi, snov, liki ipd. (Ivančič Kutin 2024).

10 Podrobno o razvoju smernic in metodologije zapisovanja slovstvene folklore gl. v Ivančič Kutin (2016).

5. Zbirke terenskega gradiva z metodološko preiščanim konceptom zapisa

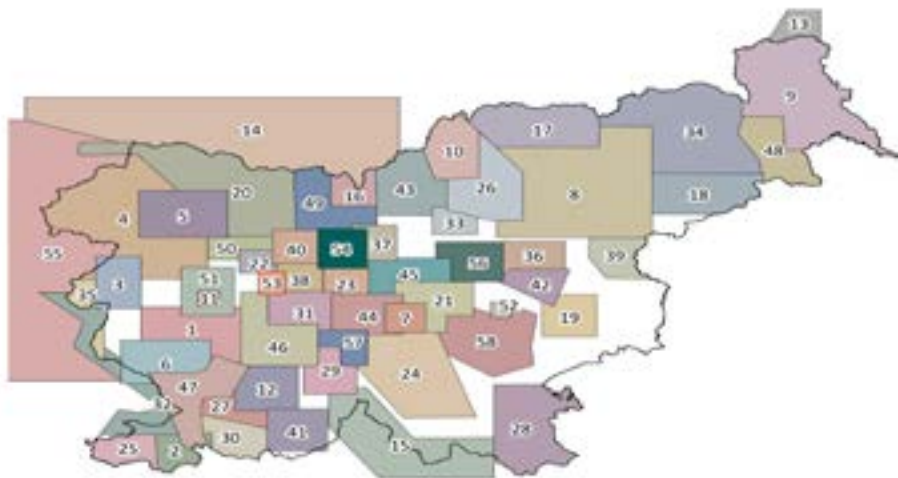
Na podlagi gradiva, ki ga je Štrekelj zbiral s pomočjo številnih zapisovalcev z vseh koncev slovenskega etničnega prostora, je na prelomu 19. in 20. stoletja med letoma 1895 in 1923 izhajala monumentalna znanstvena zbirka *Slovenske narodne pesmi*. Prinašala je 8686 slovenskih folklornih pesmi (z variantami), gradivo je večinoma opremljeno z notnim zapisom, metapodatki, komentarji in opombami. Zbirka je bila pozneje večkrat dopolnjena, nadgrajena, ponatisnjena (gl. SLP).

Slika 1: *Slovenske narodne pesmi*

Zbirka slovenskega pripovednega izročila z naslovom *Glasovi* je začela izhajati več kot 90 let pozneje, leta 1988.¹¹ Zasnovala jo je in jo še danes ureja Marija Stanonik, ki tudi skrbi za redno izhajanje knjig; doslej (2024) jih je izšlo že 58, vsaka pokriva svoj delček slovenskega etničnega prostora. S preko 23.000 folklornimi narativnimi enotami je pomemben izkaz in dokaz ohranjene besedne kulturne dediščine, ki ga v tako obsežni obliki ne premore vsak narod!

¹¹ Zbirka je sprva izhajala pri založbi Kmečki glas, od leta 2007 pri Celjski Mohorjevi družbi, od 2014 dalje pa pri založbi Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Glavna urednica in organizatorica rednega izhajanja knjig je že od začetka ddr. Marija Stanonik.

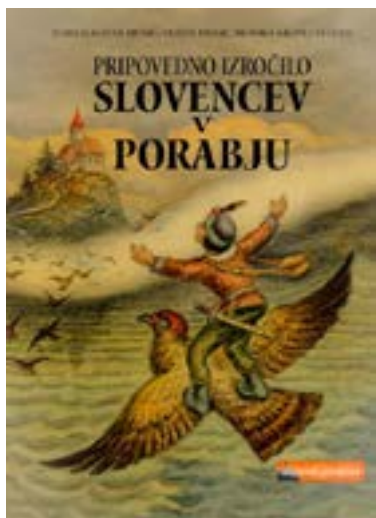
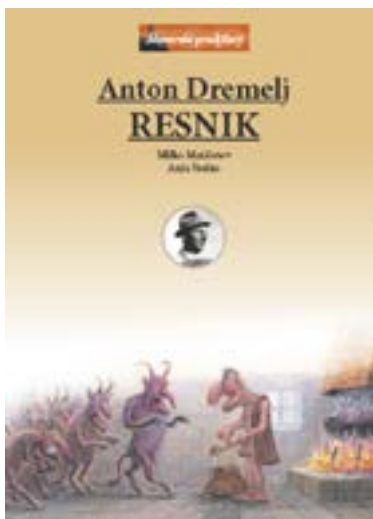

Slika 2: Knjige v zbirki *Glasovi*. Zemljevid iz zadnje, 58. knjige

Zbirka ima izdelan koncept, ki mu sledi že od začetka: vključuje gradivo, ki ga je mogoče še danes najti na terenu ali viri niso starejši od petdeset let, gradivo je opremljeno s strokovnim aparatom (podatki o pripovedovalcih, zapisovalcih, slovar narečnih besed, spremna besedila sodelavcev, nekatere knjige imajo zgoščenko z izbranimi zvočnimi posnetki). Da bi bili zapisi tudi oblikovno čim bolj pristni, sta besedišče in skladnja čim bolj zvesta živemu govoru, glasoslovno pa so besedila primerno prirejena današnjemu knjižnemu jeziku, da zmore ob njih uživati vsak slovenski bralec. Skozi čas se je uveljavilo pravilo, da pri vsaki knjigi sodeluje še jezikoslovec (največkrat dialektolog), ki skrbi za doslednost zapisa v celotni knjigi. Ta sodelavec načeloma pripravi dodatno besedilo s pojasnili k zapisom ter jezikoslovni opis značilnosti in posebnosti narečja oz. govora/govorov, ki so zastopani v knjigi. V knjige je pogosto (vsaj za okus) vključenih nekaj fonetičnih zapisov (z dodatnimi znaki za zapis glasov), ki poleg skladenjskih odražajo še glasovne in naglasne značilnosti (gl. npr. Smole 2014: 359).

Če so v *Glasovih* predvsem slovenske povedke, pa zbirka *Slovenski pravljicarji*, ki na Inštitutu za slovensko narodopisje izhaja od leta 2010, prinaša predvsem pravljice. Gre za postopno objavljane gradiva, ki ga je raziskovalec Milko Matičetov dokumentiral na terenu med letoma 1940 in 1980, ko so pravljice še živahno krožile med ljudmi. Doslej so v zbirki izšle *Resnikove pravljice* (2010) s Stične

na Dolenjskem, *Porabske pravljice* (2017) ter *Folklorno gradivo iz Tera* (2022) v Beneški Sloveniji. Trenutno je v pripravi knjiga z izborom pripovedi Tine Vajtove iz Rezije, katere pravljичni repertoar je obsegal okoli 400 enot.

Slike 3, 4 in 5: Zbirka *Slovenski pravljичarji*

Pomembna je tudi tematsko zasnovana zbirka *Zakladnica slovenskih pripovedi* (različni uredniki), v kateri je doslej izšlo 16 knjig ter dve knjigi z izborom iz vseh; slednji sta prevedeni tudi v angleščino.

Slika 6: Zbirka *Zakladnica slovenskih pripovedi*

6. Obravnava folklornih besedil pri pouku

Poudarjeno je že bilo, da se slovstvena folklor realizira v živi (hkratni) interakciji med pripovedovalcem/govorcem/pevcem ter naslovnikom (gl. Stanonik 2001: 141–142). Zato je pomembno, da se fokus obravnave folklornih del pri pouku premakne zgolj z besedila na celoten folklorni dogodek, ki vključuje poleg *teksta* tudi *kontekst* (okoliščine izvedbe) in *teksturo* (način izvedbe).¹² Najlažje je to prikazati na primeru folklornega izročila v okolju, ki ga učenci poznajo.¹³ Izkustveno spoznavanje in doživljanja slovstvene folklor zunaj učilnic s poslušanjem zgodb v lokalnem narečju, in to na mestu, ki je povezano s to zgodbo, je zelo učinkovita didaktična metoda (Ivančič Kutin 2019: 2024). Primeri dobrih praks iz ene od slovenskih osnovnih šol kažejo, kako je mogoče s strukturiranimi tematskimi urami, tematskim kulturnim dnevom in drugimi (tudi projektnimi) aktivnostmi bistveno izboljšati znanje, hkrati pa ozaveščati in krepiiti spoštovanje najprej do lastne lokalne, s tem pa tudi do regijske ter nacionalne kulturne in naravne dediščine (Šturm 2022; Ivančič Kutin 2019). Izkušnja pouka *in situ* je lahko spodbuda za kritično

¹² Prav tej problematiki je namenjen članek *Celostna obravnava slovstvene folklor v šoli: besedilo s kontekstom in teksturo v izkustvenem pouku in situ* (Ivančič Kutin 2024).

¹³ V zgoraj predstavljenih zbirkah je mogoče najti gradivo za večino slovenskega prostora; poleg teh je še veliko drugih zbirk, gradivo je dostopno v periodiki na dLib.si, v pokrajinski arhivih, arhivu Inštituta za slovensko narodopisje in Slovenskega etnografskega muzeja ter drugih pokrajinskih muzejev. Nenazadnje je zbiranje gradiva na terenu v domačem okolju lahko zanimiva domača ali projektna naloga pri krožkih ipd.

razmišljanje, kreativno izražanje in je odlično izhodišče za medpredmetno povezovanje. Še posebej je pomembno opažanje učiteljev, da ta način dela spodbuja radovednost in da se aktivirajo tudi sicer bolj pasivni učenci (Šturm 2022; Della Bianca 2017). S povečanjem znanja in kompetenc, zlasti kulturne zmožnosti, tak pouk prispeva k večji ozaveščenosti o kulturni vrednosti naše dediščine, s tem pa izboljšuje možnosti za ohranjanje izročila in njegovo (re)vitalizacijo (Ivančič Kutin 2024).

7. Za sklep

Slovstvena folklor kot umetnost (slovenskega) govorjenega jezika ni le nekaj minulega, ampak je v različnih oblikah, žanrih, načinu prenosa/spreminjanja/prilagajanja/zamiranja in v drugih (ustvarjalnih) kognitivnih procesih, jezikovni interakciji in recepciji še kako navzoča. Slovstvena folklor je sestavni del kulturne dediščine, ustvarjanja in ohranjanja identitete, občutka za pripadnost, kontinuitete, pogleda na svet ... tako na individualni kot na kolektivni ravni. Ima torej kulturne, politične in normative razsežnosti v družbi, prav tako se družbenim spremembam prilagaja. Zato je pomembno nenehno spremljanje, dokumentiranje in raziskovanje folklornih pojavov, objavljane raziskav v interdisciplinarnem polju povezanih strok ter predstavljanje izsledkov širši javnosti, mdr. tudi kot strokovno izobraževanje pedagoškega kadra.¹⁴

VIRI IN LITERATURA

- ANGELOS, Baš (ur.), 2004: *Slovenski etnografski leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- AREWA, E. Ojo in DUNDES, Alan, 1964: Proverbs and the Ethnography of Speaking Folklore. *American Anthropologist*, II. del: Ethnography of Communication 66/6. 70–85.
- ABRAHAMS, Rogrer D., 1982: Storytelling Events: Wake Amusements and the Structure of Nonsense on St. Vincent. *The Journal of American Folklore* 95/378. 389–414.
- BABIČ, Saša, 2015: *Beseda ni konj. Estetska struktura folklornih obrazcev*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- BEN-AMOS, Dan, 2010 [1971]: Prema definiciji folklore u kontekstu. Marijana Hameršak in Suzana Marjanić (ur.): *Folkloristička čitanka*. Zagreb: Uriho. 121–137.
- DELLA BIANCA, Slavica, 2017: Kulturni dan: Pripovedno izročilo na Bovškem. *Slovstvena folkloristika* 14–15/1–2. 68.
- ČISTOV, V. Kiril, 2010, Čistov, 2010 [1975]: Specifičnosti folklor a usvjetlu teorije informacije. Hameršak, Marijana in Suzana Marjanić (ur.): *Folkloristična čitanka*. Zagreb, AGM. 139–158.
- DUNDES, Alan, 1964: Texture, Text, and Context. *Southern Folklore Quarterly* 28. 251–265.
- DUNDES, Alan, 1965: What is Folklore. Alan Dundes (ur.): *The Study of Folklore*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall. 1–42.

¹⁴ Izsledki raziskav so večinoma nastali v okviru Raziskovalnega programa P6-0088, ki ga sofinancira ARIS iz državnega proračuna.

- DUNDES, Alan, 1980: *Interpreting Folklore*. Bloomington: Indiana University Press.
- HANSEN, Gregory, 2006: Performance Theory. William M. Clements (ur.): *The Greenwood Encyclopedia of World Folklore and Folklife*. Vol. 1. Westport, Connecticut in London: Greenwood Press. 68–71.
- IVANČIČ KUTIN, Barbara, 2004: Razmerje med vsakdanjim govornim posredovanjem in pripovedovanjem. Erika Kržišnik (ur.): *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti*. (Obdobja 22.) Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 225–261.
- IVANČIČ KUTIN, Barbara, 2007: The roles of participants in a storytelling event. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 37. 35–41. <<http://www.folklore.ee/folklore/vol37/kutin.pdf>>.
- IVANČIČ KUTIN, Barbara, 2011: Živa pripoved v zapisu. Kontekst in tekstura in prekodiranje folklornih pripovedi Tine Kravanja iz Bavšice. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- IVANČIČ KUTIN, Barbara, 2015: Pripovjedački proces uživo kao niz pripovjednih folklornih događaja (priča) i njihovih poveznica. Jelena Marković in Ljiljana Marks (ur.): *O pričama i pričanju danas*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Biblioteka Nova etnografija. 179–198.
- IVANČIČ KUTIN, Barbara, 2016: Folklorno gradivo in njegov zapis kot stičišče slovstvene folkloristike in dialektologije: pogled v preteklost in predlogi za prihodnost. *Annales* 26/4. 715–725.
- IVANČIČ KUTIN, Barbara, 2019: Tematske poti in drugi izkustveni didaktični pristopi pri obravnavi folklornih besedil v osnovni šoli. *Jezik in slovstvo* 64/2. 95–108.
- IVANČIČ KUTIN, Barbara, 2024: Celostna obravnava slovstvene folklore v šoli: besedilo s kontekstom in teksturo v izkustvenem pouku in situ. *Jezik in slovstvo* 69/3. 165–180.
- JAKOBSON, Roman, 1971 [1957]: Shifters, Verbal Categories, and the Russian Verb. Stephen Rudy (ur.): *Roman Jakobson: Selected Writings*. Vol. 2. Paris in The Hague: Mouton. 130–47.
- JASON, Heda, 1997: Texture, Text and Context of the Folklor Texts vs. Indexing. *Journal of Folklore research* 34/3. 221–225.
- KROPEJ TELBAN, Monika, 2021: *Pripovedno izročilo. Razvoj in raziskovanje*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- MURKO, Matija, 1951: *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike I-II*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- PAVIS, Patrica, 1997: *Gledališki slovar*. Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko.
- PEDIČEK, Franc, 1990: *Prispevki za teorijo terminologije v znanosti – tudi pedagoški*. Ljubljana – Radovljica: Bori – Didakta.
- SLAVEC GRADIŠNIK, Ingrid, 2000: *Etnologija na Slovenskem. Med čermi narodopisja in antropologije*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- SLP: 1997–2007: *Slovenske ljudske pesmi I–V*. Ljubljana: Slovenska matica.
- SMOLE, Vera, 2014: O zapisu narečnih značilnosti. Marija Samec (ur.): *So z vilicami pisali*. (Glasovi 44). Ljubljana: ZRC SAZU. 359–362.
- STANONIK, Marija, 1991: Terminološke vzporednice slovstveni folklori. *Traditiones* 20. 79–94.
- STANONIK, Marija, 1992: Slovstvena folklor kot terminološko vprašanje. *Traditiones* 21. 25–72.

STANONIK, Marija, 1999: *Slovenska slovstvena folklor*. Ljubljana: DZS, Klasje.

STANONIK, Marija, 2001: *Teoretični oris slovstvene folklor*. Ljubljana: ZRC SAZU.

STANONIK, Marija, 2024: Slovstvena folklor da ali ne. *Jezik in slovstvo* 69/3. 193–207.

ŠTREKELJ, Karel, 1887: Prošnja za narodno blago. *Ljubljanski zvon* 7/11. 628–632. <<https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-Q62DPKZY/546e8a17-5594-418e-8b66-5686f1b281c8/PDF>>.

ŠTURM, Lucija, 2022: *Bovško narečje pri pouku književnosti v petem razredu Osnovne šole Bovec*. Magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta. <<https://repositorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?id=142589>>.

Jožica Škofic

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Oddelek za dialektologijo
Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Oddelek za slovenistiko
jozica.skofic@zrc-sazu.si

Slovenski lingvistični atlas kot didaktični pripomoček

V prispevku so predstavljene možnosti didaktične uporabe enega temeljnih del slovenskega jezikoslovja in dialektologije – *Slovenskega lingvističnega atlasa*, ki ga je leta 1934 zasnoval Fran Ramovš, gradivo zanj pa so ob slovenskih dialektologih desetletja zbirali tudi študenti slavistike in slovenistike vseh slovenskih univerz. Delo nastaja na Oddelku za dialektologijo Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša (ISJFR) ZRC SAZU. Od leta 2011 do 2023 so v tiskanih in elektronskih izdajah izšli trije zvezki atlasa s pripadajočimi komentarji. Prikazano je, kako je mogoče karte, gradivo in komentarje SLA, ki so dostopni tudi na slovarskih portalih Fran in Franček, uporabiti pri pouku slovenščine in medpredmetnem povezovanju na vseh stopnjah izobraževanja.

1 Slovenska dialektologija in *Slovenski lingvistični atlas*¹

Dialektologija je veda o narečjih. Narečje pa ni le ena od socialnih zvrsti slovenskega jezika, tj. «od knjižnega jezika različni jezikovni sistem, v katerem se govori na delu narodnega ozemlja» (SSKJ na www.fran.si), pogojen s specifičnimi družbenimi okoliščinami rabe (kot ga definira sociolingvistika), ampak je predvsem sinhroni, prostorsko omejeni organski idiom s svojimi razvojnimi (diahronimi) zakonitostmi, torej nenormirani, z govorno rabo posredovani in podedovani jezik oz. njegov različek (kot tak pa je predmet geneolingvistike, ki jo zanima razvoj jezikovnih sistemov in razmerja med njimi – v okviru dialektologije zlasti razvoj narečij). (Škofic 2023: 192.)

Dialektologija ima na Slovenskem že dolgo tradicijo in se je v okviru zgodovinskega jezikoslovja razvijala skupaj z evropskim raziskovanjem narečij. Od Trubarjeve ugotovitve, da »[...] ta Slouenski Iefig se poufod glih inu veni vishi ne gouori, drigazhi gouore sdoftimi bešfedami Crainci, drigazhi Coroshci, drigazhi Shtaiერი inu Dolenci tar Beŕiaki, drigazhi Krashouci inu Istriani, drigazhi Crouati. [...]« (Trubar 1555: 4) preko prve znanstvene klasifikacije slovenskih narečij Izmaila Sreznjevskega v razpravi *O narečijah slavjanskih* leta 1841 do Ramovševe

¹ Prispevek je nastal v okviru projekta i-SLA – Interaktivni atlas slovenskih narečij (L6-2628, 1. 9. 2020–31. 8. 2024, ARRS in SAZU, <<https://isjfr.zrc-sazu.si/sl/programi-in-projekti/i-sla-interaktivni-atlas-slovenskih-narecij>>) in programa Slovenski jezik v sinhronem in diahronem razvoju (P6-0038).

Dialektološke karte slovenskega jezika iz leta 1931 in monografije *Historična gramatika slovenskega jezika VII, Dialekti* iz leta 1935, s katerima je postavil trdne temelje sodobnim raziskavam slovenskih narečij, je slovenska dialektologija prehodila dolgo pot. Ramovševo delo sta nadaljevala njegova učenca Tine Logar in Jakob Rigler, ki sta leta 1983 pripravila prenovljeno *Karto slovenskih narečij*. Ta je nastala tudi na osnovi raziskav in študija na novo zbranega narečnega gradiva za *Slovenski lingvistični atlas*, ki ga je prav tako zasnoval Fran Ramovš že leta 1934 (Benedik 1999: 12). Do izida prvega zvezka SLA je od njegove zasnove minilo skoraj 80 let, v tem času pa se je razvijala tudi metodologija terenskega dela, fonetičnega zapisovanja govorjenega jezika, njegove jezikoslovne analize in predstavitev posameznih jezikovnih pojavov (leksike, glasovja, oblikoslovnih in besedotvornih morfemov) na jezikovnih kartah.

Doslej so bili objavljeni trije zvezki *Slovenskega lingvističnega atlasa*: leta 2011 je izšel SLA 1 (Škofic idr. 2011) z besedjem iz tematskega sklopa »človek« in poimenovanji za človeško telo in bolezni ter družino, pet let kasneje je izšel SLA 2 (Škofic idr. 2016) z besedjem iz tematskega sklopa »kmetija« in poimenovanji za kmečko hišo ter prostore in opremo v njej, gospodarska poslopja in nekatera kmečka opravila, jeseni 2023 pa SLA 3 (Škofic idr. 2023) z besedjem iz tematskega sklopa »kmetovanje« in poimenovanji za kmečke posestnike, obdelovalne površine, kmečka opravila in orodja, voz in njegove dele ter planinsko pašništvo. Vsak del SLA sestavljata dve knjigi, tj. 1) Atlas, v katerem je zbrano gradivo predstavljeno na jezikovnih (leksično-besedotvornih in obstojsko-pomenskih) kartah ter s spremnimi sezname fonetično zapisane narečne leksike, in 2) Komentarji, v katerih je jezikoslovna analiza obravnavane leksike opremljena s prikazom gradivske problematike, opisom posebnosti kartiranja ter informacijami o sorodnih kartah v izbranih lingvističnih atlasih. Pomembna je tudi etnološka osvetlitev obravnavanih pojmov in njihova predstavitev z izvirnimi ilustracijami. Knjigi dopolnjujejo sezname krajev in zapisovalcev z letnicami njihovih zapisov, prevodi vprašanj v osem jezikov, besedni kazali, sezname strokovne literature, predstavitev fonetične transkripcije, angleški povzetek in prenovljena karta slovenskih narečij. Doslej je bilo objavljeno narečno leksično gradivo za 354 obravnavanih vprašanj, tj. večinoma enobesednih knjižnih poimenovanj, za katere je bilo zapisanih in analiziranih ter na jezikovnih kartah predstavljenih preko 7000 eno- in večbesednih poimenovanj. Vse to izjemno leksično bogastvo slovenskih narečij je predstavljeno tudi v narečnem razdelku slovarskega portala Fran.si (SLA 3 bo tu objavljen jeseni 2024), izbrani bolj razširjeni narečni leksemi pa tudi na šolskem slovarskem portalu Franček.si (prim. Ježovnik–Kenda–Jež–Škofic 2020).

Sedanja generacija dialektologov na ISJFR ZRC SAZU v sodelovanju z dialektologi vseh slovenskih univerzitetnih središč in narečnimi govorniki (prim. Kenda-Jež 2002) še naprej zbira narečno gradivo za SLA in druge geolingvistične projekte, ob tem pa razvija tudi nove metode dialektoloških raziskav. Rezultate svojih raziskav objavljajo v obliki opisov narečij – od znanstvenih člankov s predstavitvijo glasoslovne ravnine posameznih krajevnih govorov v obliki strukturalistično zasnovanih fonoloških opisov (FO) s sinhronim opisom nabora fonemov in njihovo diahrono razlago razvoja od izhodiščnega splošnoslovenskega fonološkega sistema v 11. stoletju do sodobnega stanja² – do predstavitve glavnih (razlikovalnih) lastnosti posameznih narečij (glede na sodobni knjižni jezik) na oblikoslovni in skladenjski ravnini (npr. Zorko 1989, Koletnik 2022). Na osnovi tako sistematično zbranega narečnega gradiva so nastale temeljne monografije s področja narečnega oblikoslovja (npr. Jakop 2008), narečnega besedotvorja (npr. Kumin Horvat 2018)³ in narečne skladnje (npr. Zuljan Kumar 2022), posamezne monografije s predstavitvami krajevnih govorov (npr. Škofic 2019) in narečij (npr. Gostenčnik 2018), pa tudi znanstveni slovarji posameznih krajevnih govorov (npr. Weiss 1998; Kenda-Jež 2007, 2019; Benko 2013-)⁴ in regionalni atlasi (npr. Koletnik 2015, Todorović 2024). S ciljnim raziskovalnim projektom⁵ v zadnjih letih raziskujemo predvsem razširjenost in značilnosti ogroženih narečij na robu slovenskega jezikovnega prostora zunaj Slovenije, kar je pomembno tudi za izdajo prenovljene karte slovenskih narečij.

2 Spoznavanje govorjenega jezika in narečne pestrosti v šoli glede na veljavne učne načrte

Zdi se (in to potrjuje primerjava med programi študija slovenščine od ustanovitve prve slovenske univerze do danes), da imajo teme s področja dialektologije in zgodovinskega jezikoslovja na slovenistikah vseh slovenskih univerz vse manj pomena za posredovanje raziskovalnih rezultatov bodočim učiteljem slovenščine, ki

2 V zadnjih dveh letih prim. tematski blok *Slovenski govori na vzhodnem robu* v Jezikoslovnih zapisnikih s FO krajevnih govorov T397 Večeslavci (Gostenčnik 2022a), T331 Slivnica pri Celju (Jakop 2022), T345 Bistrica ob Sotli (Gostenčnik 2022b), SLA T414 Žetinci – Sichelndorf (Kumin Horvat 2022), T349 Kapele (Gostenčnik 2023), T392 Gomilica (Gostenčnik – Kenda-Jež 2023), T334 Zibika (Škofic 2024), T339 Dobovec pri Rogatcu (Jakop 2024).

3 Ta raziskava temelji na gradivu, zbranim po vprašalnici Francke Benedik za vrt, sadovnjak in polje (Benedik 1994).

4 Znanstveni narečni slovarji so prosto dostopni na www.fran.si: ob SLA še *Črnovrški dialekt* Ivana Tominca, *Slovar govorov Zadrebke doline* Petra Weissa, *Slovar bovškega govora* Barbare Ivančič Kutin, *Kostelski slovar* Jožeta Gregoriča in *Slovar oblačilnega izrazja ziljskega govora v Kanalski dolini* Karmen Kenda-Jež.

5 Npr. CRP *Raziskave ogroženih narečij v slovenskem jezikovnem prostoru* (Radgonski kot, Gradiščanska, Humna Sutli z okolico, Dubravica z okolico), ki ga sofinancirata Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije in Urad Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu (vodja projekta Januška Gostenčnik, V6-2109, 1. 10. 2021–31. 8. 2024).

bi bili s tovrstnim temeljnim znanjem s področja diahronije slovenskega jezika lahko mnogo bolje opremljeni za razumevanje in pojasnjevanje vzrokov za sinhrono podobo in rabo slovenskega jezika v vseh njegovih zvrstnih različicah.⁶

Zdi se mi, da se zadnja desetletja premalo zavedamo bogastva, ki se skriva v tako imenovanem živem jeziku ali narečjih. To potrjuje že dejstvo, da je število ur, namenjenih temu predmetu na slavistiki, skrženo na minimum. Današnje generacije slavistov niso zrastle v prepričanju, da se v njihovih narečjih skriva bogastvo, ki ga je treba ohraniti vsaj s tem, da se ga čim več popiše, prej nasprotno: marsikdaj so z doslednim preganjanjem vsega narečnega iz šol celo pripomogli k izumrtju le-tega. To naj ne izzveni kot obtožba slavistov, ravnali so pač v duhu časa. (Smole 1993: 233.)

Tudi učni načrti za slovenščino v osnovnih in srednjih šolah ter gimnazijah le na nekaj mestih predvidevajo obravnavo zgodovine slovenskega jezika in njegovih narečij.⁷ Veljavni učni načrt za slovenščino v osnovni šoli predvsem v drugem in tretjem vzgojno-izobraževalnem obdobju v sklopu razvijanja jezikovne, narodne in državljske zavesti predvideva opazovanje, primerjanje, prepoznavanje, poimenovanje oz. predstavljanje razločevalnih »[...] lastnosti zbornega jezika, knjižnega pogovornega jezika, svojega narečja oz. pokrajinskega pogovornega jezika in najstniškega slenga ter ustrezne okoliščine za rabo teh jezikovnih zvrsti« (Poznanovič Jezeršek idr. 2018: 32), pri čemer »[...] učenke in učenci razvijajo svojo sporazumevalno zmožnost tako, da: se pogovarjajo, govorno nastopajo, pišejo dopise in monološka besedila – pri tem se navajajo na to, da se je na tvorjenje besedila treba pripraviti in da je treba upoštevati naslovnika in druge okoliščine ter obvladati temo, o kateri se sporoča, poimenovalne možnosti in zakonitosti jezika, v katerem se sporoča, in zgradbene in jezikovne značilnosti dane besedilne vrste ipd. [...]« (Poznanovič Jezeršek idr. 2018: 65). Učni načrt predvideva razvijanje jezikovnih (npr. pravorečnih, poimenovalnih, skladenjskih, pravopisnih) in slogovnih zmožnosti predvsem v knjižnem jeziku, pri čemer pa bi učitelji morali izhajati (tudi) iz žive govorjene slovenščine svojih učencev v neformalnih govornih položajih – za večino osnovnošolcev in dijakov so to še vedno njihova narečja ali pokrajinske različice pogovornega jezika. Za primerjavo med živim narečnim govorom (na katerikoli jezikovni ravni) in knjižnim (zbornim) jezikom pa morajo najprej učitelji sami, z njimi pa tudi njihovi učenci, biti sposobni (pre)poznati sistemske značilnosti obeh jezikovnih zvrsti, razumeti razloge zanje (torej njihov razvoj) in

6 Na slovenistikah slovenskih univerz je v predmetnikih predvideno različno število ur obveznih in izbirnih predmetov s področja zgodovinskega jezikoslovja in dialektologije. Prim. <https://ff.um.si/wp-content/uploads/predmetnik_SJK_eno_23_24.pdf> (Univerza v Mariboru), <<https://slov.ff.uni-lj.si/univerzitetni-studijski-program-prve-stopnje-slovenistika>> (Univerza v Ljubljani), <<https://fhs.upr.si/diplomski-studij/slovenistika/predmetnik/>> (Univerza na Primorskem), <<https://ung.si/sl/studij/programi-predmeti/>> (Univerza v Novi Gorici).

7 Bolj sistematično in poglobljeno kot doslej so teme s področja zgodovine slovenskega jezika obravnavane v novih učbenikih *Moč jezika*.

tako vzpostaviti most med njima ter s tem olajšati usvajanje slovenskega knjižnega jezika in hkrati dvigati zdravo samozavest za rabo neknjižnih zvrsti, tudi narečja, v ustreznih govornih položajih.

Učni načrti predvidevajo tudi, da »[...]učitelj oz. učiteljica [...] učence in učenke spodbuja k iskanju odgovorov na pravopisna, oblikovna, tvorba in druga vprašanja v raznih jezikovnih priročnikih (v knjižni in elektronski obliki) in jezikovnih svetovalnicah [...]« (Poznanovič Jezeršek idr. 2018: 67). Tudi *Slovenski lingvistični atlas* (v knjižni in elektronski obliki) je lahko odličen učni pripomoček, s katerim je mogoče ne le popestriti pouk slovenščine, ampak z njegovo uporabo učencem oz. dijakom približati tudi knjižni jezik in doseči cilje, predvidene z učnim načrtom. SLA je v obliki pdf prosto dostopen na spletnih straneh Založbe ZRC (SLA 1: <https://isjfr.zrc-sazu.si/sl/publikacije/slovenski-lingvisticni-atlas-1>, SLA 2: <https://zalozba.zrc-sazu.si/sl/publikacije/slovenski-lingvisticni-atlas-2>, SLA 3: <https://omp.zrc-sazu.si/zalozba/catalog/book/2089>), v obliki html pa preko izbranih narečnih besed tudi na slovarskih portalih Fran in Franček. Na spletni strani https://fran.si/204/sla-slovenski-lingvisticni-atlas/datoteke/SLA_Karta-narecij.pdf je dosegljiva tudi *Karta slovenskih narečij* (iz leta 2016).

2.1 Razvijanje metajezikovne zmožnosti

Razvijanje pravilne rabe jezikoslovne terminologije je gotovo eden od ciljev jezikovnega pouka, saj med drugim omogoča razumevanje in s tem bolj kakovostno rabo jezikovnih priročnikov. Ob koncu osnovnega šolanja med drugim učenci razumejo, predstavijo, uporabljajo in ponazarjajo tudi jezikoslovne termine knjižni zborni jezik, knjižni pogovorni jezik in narečje ter slogovno zaznamovana in nezaznamovana beseda, domača in prevzeta beseda (Poznanovič Jezeršek idr. 2018: 38–39). Dijak pa mora svojo metajezikovno zmožnost dokazovati tako, da

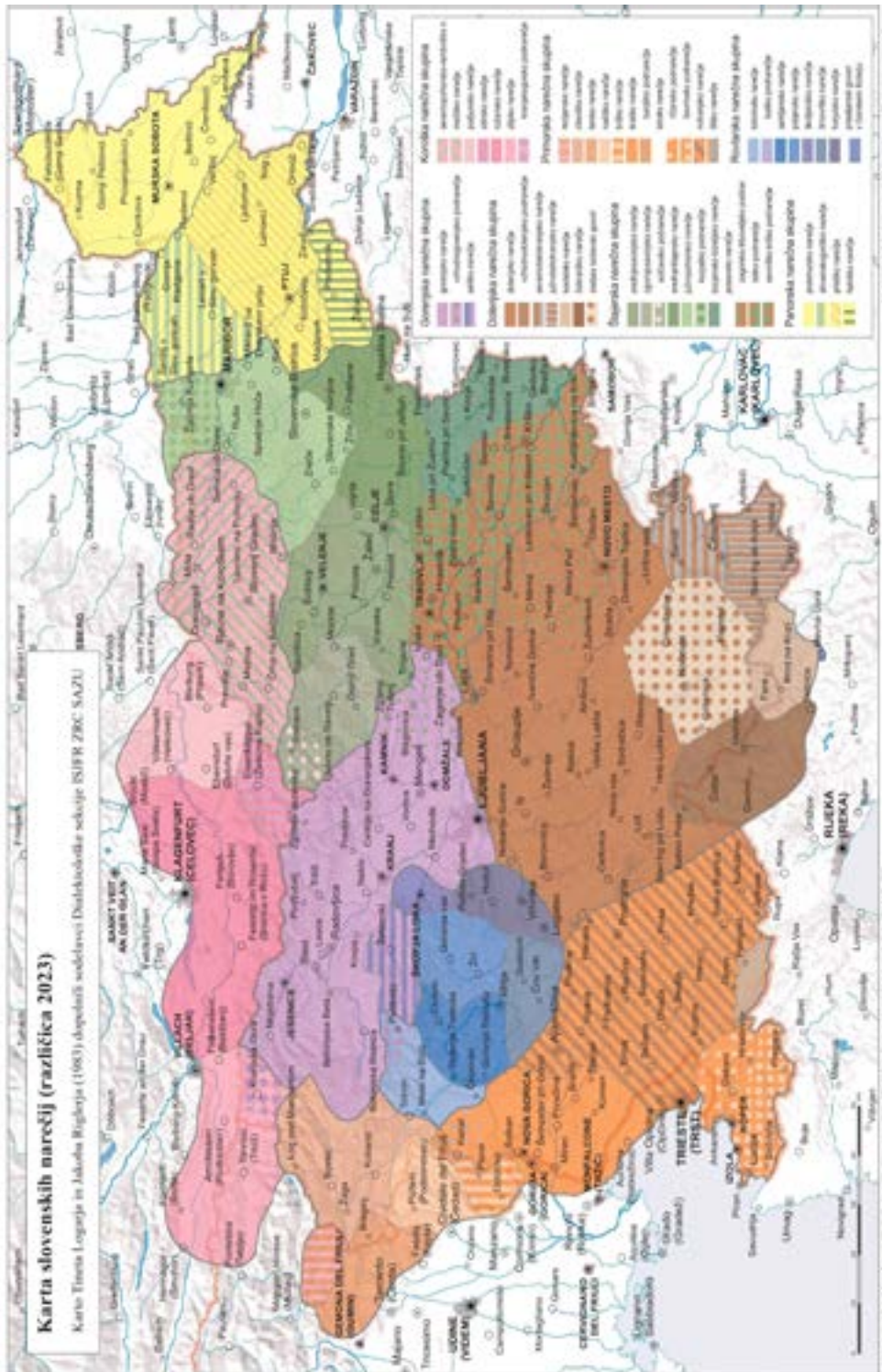
[...] svoja in tuja besedila vrednoti besedilnovrstno, poimenovalno, skladenjsko, pravorečno in pravopisno ter utemelji svoje mnenje s strokovnimi argumenti; v svojih in tujih besedilih odkrije in odpravi besedilnovrstne, poimenovalne, skladenjske (tj. pomenske, oblikovne in aktualnostne), pravorečne, pravopisne in slogovne napake, svoje popravke strokovno utemelji [...] (Poznanovič Jezeršek idr. 2008: 37.)

K doseganju teh ciljev lahko na različne načine pripomorejo tudi rezultati sodobnih dialektoloških raziskav, ki so javnosti na voljo v publikacijah, kot je *Slovenski lingvistični atlas*.

2.1.1 Prenovljena karta slovenskih narečij

Slovenski lingvistični atlas (SLA) z vsakim izidom novega dela prinaša prenovljeno *Karto slovenskih narečij* – zadnja različica, objavljena v SLA 3 leta 2023, je bila na osnovi t. i. Logar-Riglerjeve *Karte slovenskih narečij* (1983), ki je bila prirejena po Ramovševi *Dialektološki karti slovenskega jezika* (1931), pripravljena na podlagi izsledkov novejših dialektoloških raziskav in analize narečnega gradiva Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. Pri pouku z uporabo te karte učenci oz. dijaki lahko prepoznavajo narečno pestrost slovenskega jezikovnega prostora in izmenjujejo védenje o razlikah med posameznimi narečji (iščejo npr. narečne sinonime k izbrani knjižni besedi). Ob karti poimenujejo narečne skupine in narečja ter ugotavljajo, kako se razširjenost posameznih narečij prekriva (ali tudi ne prekriva) z razširjenostjo in poimenovanji pokrajinskih geografskih enot (pri čemer je smiselna medpredmetna povezava s predmetom geografija), ter ob tem ugotavljajo, kateri geografski dejavniki so pripomogli k narečnemu oddaljevanju (npr. gore, močvirja ...) in kateri k zbliževanju (npr. reke) govorcev slovenskega jezika. S pomočjo karte si lahko uzavestijo tudi dejstvo, da slovenski jezikovni in nacionalni prostor zajema večje območje kot država Slovenija, saj slovenski jezik kot svojo materinščino govorijo in pišejo tudi avtohtoni prebivalci obmejnih pokrajin v vseh štirih sosednjih državah – tako v Italiji in Avstriji kot na Madžarskem in Hrvaškem. S pomočjo karte lahko ugotovijo, da se posamezno narečje ne konča na državni meji, ampak se lahko zgodovinski prostor njihovega razvoja in rabe naravno nadaljuje tudi preko (spreminjajočih se) političnih meja – ob tem lahko razmišljajo o zgodovinskih okoliščinah (povezovanje s predmetom zgodovina), ki so vplivale na nastajanje narečij (npr. fevdalna razdrobljenost slovenskega prostora v srednjem veku, germanske kolonizacije, turški vpadi ...).⁸

8 Povezovanju med obravnavo narečij in slovenske književnosti so v tem zborniku posvečeni drugi prispevki (glej Zemljak Jontes – Pulko). Za pogovor o narečni raznolikosti slovenskega jezika na razredni stopnji pa priporočam slikanico Polone Šergon *Štajerska kokoš na potepu*, ki duhovito povezuje obravnavo slovenske naravne in kulturne dediščine z narečno pestrostjo slovenskega prostora.

Slika 1: Karta slovenskih narečij (različica 2023, SLA 3.1: 11)

2.2 Razvijanje poimenovalnih zmožnosti

Učni načrti za slovenščino jezikovni pouk usmerjajo predvsem v razvijanje in bogatenje knjižnega besednega zaklada, njegovo razumevanje in rabo. Poimenovalne zmožnosti se v različnih vzgojno-izobraževalnih obdobjih nadgrajujejo z različnimi vajami, ob koncu osnovne šole pa se od učencev pričakuje, da »[...] v svojih besedilih in v besedilih drugih prepoznajo poimenovalne napake in neustreznosti ter jih odpravijo; pri tem si po potrebi pomagajo z raznimi jezikovnimi svetovalnicami ter s slovarji v knjižni in elektronski obliki [...]« (Poznanovič Jezeršek idr. 2018: 21). Dijaki pa svojo poimenovalno zmožnost med drugim dokazujejo tako, da

[...] dani besedi najde[jo] sopomenko, protipomenko, nadpomenko, podpomenko, besede iz iste besedne družine in iz istega tematskega polja; zamenja[jo] prevzeto besedo z domačo ustreznico oziroma domačo ustreznico s prevzeto ter vrednoti[jo] vlogo domače in prevzete besede [...] (Poznanovič Jezeršek idr. 2008: 35.)

Učenci si pri pouku uzaveščajo pravilno rabo posameznih zvrsti slovenskega jezika in ugotavljajo, da so posamezna poimenovanja lahko povsem ustrezna v določenih govornih položajih (npr. v neformalnem domačem okolju), da pa so v drugih lahko napačna in celo vodijo do nesporazuma v sporočevalni verigi.

2.2.1 Besedno bogastvo slovenskega knjižnega jezika in slovenskih narečij

Za vajo lahko učitelj izbere posamezne pojme in lekseme iz *Slovenskega lingvističnega atlasa* in z učenci preverja, katera poimenovanja/leksemi so za sporočanje v knjižnem (zbornem) jeziku primerna, katera pa ne oz. se uporabljajo v posameznih narečjih. Tako lahko učenci s pomočjo SLA poiščejo različne diatopične (narečne) sopomenke za pomen 'odstranjevati krovne liste s koruznega storža', knj. *ličkati* (3/22) – za govorce dolenjskega in dela gorenjskega narečja je domače poimenovanje ob ustreznem (tj. pravorečnem) izgovoru hkrati tudi knjižno, medtem ko se morajo vsi drugi knjižne besede naučiti, saj iz domačega narečja verjetno poznajo katero od naslednjih poimenovanj: *majiti* v gorenjskem in večjem delu rovtarskih narečij, *kožuhati* v štajerskih narečjih, *lupati* v prekmurskem narečju, *lupiti* in *slaciti* v primorskih narečjih ter iz nemškega jezikovnega okolja prevzete besede *flincati*, *fožati*, *žlajsati*, *šopiniti*, *fidrati* v koroških narečjih – ob izvorno slovenskem *luščiti* v koroškem ziljskem narečju itd.

Slika 2: SLA V198.01 *ličkati* (avtorica Tjaša Jakop, SLA 3.1: 81)

Ali sodobnim otrokom pomensko bližji primer – besede, s katerimi v različnih narečjih poimenujejo ‘del posteljnega perila pravokotne oblike za pokrivanje ležišča, odevanje’, knjižno *rjuha*, ki se mu v gorenjskih, rovtarskih in severnoprimerjskih narečjih prav tako najpogosteje reče *rjuha*. Ob tem bodo učenci pozorni predvsem na razlike med narečnim in knjižnim/pravorečnim izgovorom te besede, medtem ko bodo učenci iz dolenjskega, notranjskega in istrskega narečnega okolja opazili, da se njihov domači izraz *ruha* brez vrinjenega *-j-* še nekoliko bolj razlikuje od knjižne besede. V drugih narečjih se za poimenovanje tega kosa posteljnega perila uporabljajo besede, ki imajo v knjižnem jeziku nekoliko drugačen, morda ožji ali širši pomen: v kostelskem, belokranjskih, srednještajerskem, kozjansko-bizeljskem, haloškem in južnopohorskem narečju *plahta* (knj. ‘velik kos blaga iz nepremočljivega platna, posebej pripravljen za pokrivanje’), v prekmurskem, deloma slovenskogoriškem ter severnopohorsko-remšniškem in mežiškem narečju *prt* (knj. ‘tekstilni izdelek za prekrivanje mize’), na jugozahodnih obronkih Pohorja in v večjem delu srednjesavinjskega narečja *prtič* (knj. ‘majhen prt’), v kraškem narečju *ponjava* (knj. ‘velik kos blaga iz nepremočljivega platna, posebej pripravljen za pokrivanje’), v rezijanskem in terskem narečju *plahuta* (ta ima v knjižnem jeziku le ekspresivni pomen ‘štrleči, viseči del pokrivala’ ali starinski pomen ‘plahta’), v briškem pa *prestiralo* (tega SSKJ označuje s kvalifikatorjem ozko knjižno v pomenu

‘pregrinjalo‘). Ponekod v panonski narečni skupini v tem pomenu uporabljajo nemški izposojenki *lilahen* ali *vilahen*, v Zgornji Savinjski dolini pa prav tako tvorjenko s korenomo, prevzetim iz nemščine, tj. *flaneljka* – nobena od teh prevzetih besed pa se, ne glede na njihov pomen, ni uvrstila v besedišče slovenskega knjižnega jezika (prim. Ježovnik v SLA 2.2: 198).

Slika 3: SLA V106.01 *rjuha* (avtor Janoš Ježovnik, SLA 2.1: 103)

Učenci ob tovrstnem raziskovanju narečnega besedja med drugim lahko ugotovijo, da v živi slovenski jezik iz geografsko (in zgodovinsko) stičnih jezikov prevzete besede niso »grde«, »popačene«, nepravilne ali kako drugače z negativno konotacijo označene besede, ampak se v njih odraža tudi naša kulturna zgodovina oz. zgodovinska povezanost z drugojezičnimi govorniki – te besede so torej del naše kulturne dediščine. Ugotavljajo lahko, da je napačna lahko le raba posameznih besed v neprimernem govornem položaju, saj so izvenjezikovne okoliščine tiste, ki narekujejo uporabo različnih jezikovnih kodov – drugače kot narečje ali katero od različic pogovornega jezika je torej knjižni (zborni) jezik in z njim tudi knjižno besedje mogoče usvojiti predvsem z branjem, poslušanjem in rabo v zanj primernih govornih položajih.

Tudi slovenski knjižni jezik lahko svoj poimenovalni potencial črpa iz narečij in to bi moral biti njegov naravni, prednostni vir »[...] pred vsemi drugimi jeziki in novimi skovankami [...]« (Smole 1993: 234), kar velja tudi za nastajanje sodobne terminologije.

Tudi SLA je lahko tak vir, iz katerega je mogoče črpati poimenovalni navdih tudi za sodobne pojme, morda v prenesenem, metaforičnem pomenu. Priložnostna anketa je npr. pokazala, da mladi (skorajda) ne poznajo več slovenskega poimenovanja za 'dolg, debelejši lesen drog, ki se vzdolžno položi na vrh s senom, snopi naloženega voza in na obeh koncih priveže, da je tovor trdneje nameščen'. Ali je mogoče z isto besedo poimenovati tudi kak drug drog, ki se ga uporablja za pritrjevanje tovora na vozilo ali njegovo prikolico? Danes le redkokdo še pozna ali uporablja samostalni ženskega spola *žrd*, Red *žrdi* (< **žbrd-b* *'drog v plotu'), ki je v SLA 3 prikazan v treh pomenih, tj. 'žrd' (V765a(b).02, 3/076), 'ostrv, ostrnica' (V304a.01, 3/049) in 'lemež' (V287.01, 3/010). Besedo *žrd* otroci spoznajo tudi v slikanici Toneta Pavčka *Juri Muri v Afriki*: »/.../ pa še slona velikana, s trobco, dolgim pet žrdi.« Mladi morda zaradi vzdevka junaka mladinske povesti Primoža Suhodolčana *Ranta vrača udarec* bolje poznajo narečni (v gradivu za SLA sicer zelo redki) sopomenki te besede, tj. prevzeta izraza *ranta* in *štanga*, obe s širšim pomenom 'drog', ki je še eden od (zelo redkih) narečnih sinonimov z ožjim pomenom 'žrd'. Ob tem se s pomočjo slovarskega portala Fran lahko seznanijo tudi s frazemi *dolg/suh/visok kot žrd* 'zelo dolg, velik', ki imajo sinonimna frazema *dolg/suh kot prekla*, ter pojasnijo, zakaj ima mladi košarkar tak vzdevek.

2.2.2 Besedotvorna pestrost slovenskega jezika

Učenci in dijaki se pri pouku slovenščine seznanijo tudi z osnovnimi pojmi besedotvorja, besedotvornimi postopki, besedotvornimi morfemi in najpogostejšimi glasovnimi spremembami (prevoj, preglas, palatalizacija, jotacija, prilikovanje) ob tvorjenju besed.⁹ Ob tem so lahko pozorni tako na besedotvorne razlike med svojim narečjem/pogovornim jezikom na eni strani in knjižnim jezikom na drugi, kot tudi med posameznimi narečji. S pomočjo SLA lahko opazujejo, kako pestre izrazne možnosti ponuja jezik prav s tvorjenjem sinonimnih poimenovanj z različnimi priponami. Ko npr. iščejo poimenovanja za pomen 'priprava za rezanje iz rezila in ročaja', knj. *nož*, jim SLA ob tej besedi ponuja še sinonimne narečne tvorjenke z istim korenem, pri čemer so *nož-ič*, *nož-ič-ek* in *nož-ek* tudi knjižne besede (a s podpomenom 'majhen nož'), medtem ko tvorjenke *nož-ič-ka* in *nož-ec* (z narečnim pomenom 'nož') ter *nožej*, *nož-ič-ič* in *nož-ič-elj* (z narečnim pomenom 'žepni nož') niso del knjižnega besedišča.

9 Prim. Ahačič 2017: 23–30.

Slika 4: SLA V153A.01 *nož* (avtor Mojca Kumin Horvat, SLA 2.1: 129)

2.3 Razvijanje pravorečnih zmožnosti

Pomembna naloga pouka slovenščine je, glede na učne načrte, tudi razvijanje pravorečne zmožnosti, pri čemer naj pouk sloni »[...] na poslušanju, posnemanju, pomnjenju in utrjevanju knjižne izreke besed in povedi [ter] prepoznavanju in popravljanju [lastne] neknjižne izreke in neknjižne izreke drugih ipd.«, učenci pa naj bi znali tudi razložiti, »[...] po čem se njihova neknjižna izreka loči od knjižne [...]« (Poznanovič Jezeršek idr. 2018: 11, 22). Pri tem si, »[...] kadar so v zadregi, [...] pomagajo z ustreznimi jezikovnimi priročniki v knjižni in elektronski obliki [...]« (Poznanovič Jezeršek idr. 2018: 22, 36). Učni načrt ob tem izpostavlja nekatera težavnejša mesta knjižne izreke, npr. mesto naglasa in kakovost naglašeneega samoglasnika ter poznavanje in ustrezno rabo »[...] glasovn[e] vrednost[i] črk *e*, *o*, *v* in *l* [...]« (Poznanovič Jezeršek idr. 2018: 35). Tudi dijaki glede na učni načrt svojo knjižno pravorečno zmožnost razvijajo z govornimi nastopi ter s primerjavo izgovora besed in povedi v knjižni in neknjižni obliki. Učni načrt še predvideva, da dijak zna naštet i »[...] knjižne glasnike in jih primerja z neknjižnimi (iz svojega narječja/neknjižnega pogovornega jezika) [...]« (Poznanovič Jezeršek idr. 2008: 36).

2.3.1 Kaj jezikovne karte povedo o narečnih glasovnih podobah slovenskega jezika

V SLA je vsaka jezikovna karta, ki predstavlja narečne odgovore na knjižno zastavljena vprašanja o poimenovanjih za izbrane pojme, pospremljena tudi s fonetično zapisanim narečnim gradivom za vsak v atlas zajeti krajevni govor. Fonetični zapis (črke in diakritična znamenja) je pojasnjen v enem od uvodnih poglavij Atlasa, bralcu pa omogoča pravilnejše in natančnejše branje zapisanih narečnih besed. Fonološki sistemi v SLA zajetih krajevnih govorov in razvoj narečnih fonemov v SLA niso prikazani, pač pa so predstavljeni v fonoloških opisih posameznih krajevnih govorov – prav ti pa učitelju in učencu lahko pomagajo vzpostaviti most od narečnega h knjižnemu/pravorečnemu izgovoru. Fonološki opisi v SLA zajetih krajevnih govorov bodo kmalu prosto dostopni na spletu v *Interaktivnem atlasu slovenskih narečij* (iSLA).

Učenci se pri pouku (tudi) ob uporabi slovarskih priročnikov srečajo z označevanjem kakovosti in kolikosti knjižnih samoglasnikov, v SSKJ tudi z oznako tonema naglašene samoglasnika – karta *Tonemski in netonemski govori* v Atlasu bralcu prikazuje narečja, ki tonematiko poznajo in jo torej tudi učenci morda lahko slišijo oz. zaznajo, tj. prepoznajo pomenske razlike med različno tonemsko naglašeni homonimi.¹⁰

Za primerjavo različnega narečnega izgovora posameznih besed pa so didaktično verjetno najbolj zanimiva tista vprašanja iz SLA, ki so leksemsko sicer najbolj enostavna, saj za posamezni pomen v vseh narečjih uporabljajo isto besedo – toda v različnih izgovorih. Taki sta npr. vprašanji v SLA 1 za pomena ‘naprej štrleči del obraza z odprtinama za vohanje’, knj. *nôš*,¹¹ z različnimi narečnimi odrazi praslovanskega oz. izhodiščnoslovenskega dolgega cirkumflektiranega etimološkega *o*, in ‘trd, bel izrastek v spodnji in zgornji čeljusti za grizenje, žvečenje hrane’, knj. *zôb*, z različnimi narečnimi odrazi za praslovanski oz. izhodiščnoslovenski dolgi nosnik *o*, npr.:

10 Raziskave tudi kažejo, da »[...] so areali ohranjenih kolikostnih nasprotij v slovenskih narečjih sinhrono bolj ali manj prekrivni z arealom tonemskega naglaševanja, arealom območij z nepodaljšanim starim akutom in z areali mlajših naglasnih razvojev, ki so v govorih okrepili razrede kratkih naglašanih samoglasnikov (fonološko in fonetično krajšanje issln. *ī, *ī- in *ū, *ū-, kratki odrazi umičnonaglašanih samoglasnikov idr.) [...] (Škofic–Kenda–Jež 2020: 199–201).

11 Besedilo je bilo zaradi posebnih znakov za fonetični zapis (zlasti narečnih) besed pripravljeno z vnašalnim sistemom ZRCola (<http://zrcola.zrc-sazu.si>), ki ga je na Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU v Ljubljani (<http://www.zrc-sazu.si>) razvil Peter Weiss.

	cirkumflektirani etimološki <i>o</i> (knj. <i>nôs</i>)		dolgi nosnik <i>o</i> (knj. <i>zôb</i>)
T008 Rateče	<i>nû's</i>	≠	<i>zôf</i>
T053 Ribnica na Pohorju	<i>nû's</i>	≠	<i>zôp</i>
T084 Medana	<i>nûos</i>	≠	<i>zôp</i>
T135 Sežana	<i>nûs</i>	≠	<i>zû^op</i>
T264 Trebnje	<i>nûs</i>	≠	<i>zûop/zûôp</i>
T198 Zgornje Gorje	<i>nôs</i>	=	<i>zôf</i>
T334 Zibika	<i>nâus</i>	≠	<i>zôup</i>
T368 Črešnjevc	<i>nôus</i>	≠	<i>zôup</i>

Tabela 1: Primerjava knjižnega in narečnega izgovora **ô* in **ỗ* (Vir navedenega gradiva: SLA 1.1: 318 (*nos*), 320 (*zob*).)

Primer¹² iz SLA 1 dokazujeta, da razmerje med knjižnim naglašenim dolгим ozkim samoglasnikom in njegovim narečnim odrazom ni nujno enostavno, tj. v vseh besedah in krajevnih govorih enako, ampak pojasnljivo šele z znanjem o izvoru posameznih samoglasnikov (knjižnemu dolgemu ozkemu cirkumflektiranemu *ô* v posameznih narečjih npr. ne ustrezajo v vseh besedah isti samoglasniki, saj ima ta fonem v posameznih besedah različne izvore in zato lahko različne narečne odraze).

2.4 Razvijanje slogovne zmožnosti

Pri razvijanju slogovne zmožnosti je po učnih načrtih »[...] težišče na opazovanju okoliščin sporočanja in na izbiranju njim ustrezne jezikovne zvrsti in ustreznih jezikovnih prvin ter postopoma na prepoznavanju in odpravljanju slogovnih napak v svojih in tujih besedilih« (Poznanovič Jezeršek idr. 2008: 67). Med cilji razvoja slogovnih zmožnosti učencev je v učnem načrtu za osnovno šolo med drugim izpostavljeno prepoznavanje neustreznih (npr. neknjižnih) besed in besednih zvez ter sposobnost zamenjave teh z ustrežnejšimi (npr. knjižnimi) sopomenkami, pa tudi ustrezno ogovarjanje sogovorcev v danih okoliščinah, kar naj učenci dosežejo z opazovanjem svojega sporazumevanja in sporazumevanja drugih v slovenščini v raznih okoliščinah, s čimer »[...] prepoznavajo jezikovne zvrsti in jim določijo ustrezne okoliščine sporočanja [...]«, ter na podlagi značilnosti besedila »[...] sklepajo o okoliščinah nastanka besedila in povedo, iz katerih prvin besedila so jih prepoznali [...], med tvorjenjem pa

12 V SLA je mogoče najti podobne primerjave tudi za druge samoglasnike.

izbirajo okoliščinam in besedilni vrsti ustrezne besede, besedne zveze, stavčne vzorce ipd. [...]» (Poznanovič Jezeršek idr. 2018: 36). Tudi dijaki svojo slogovno zmožnost razvijajo tako, da

[...] opazujejo svoje in tuje sporazumevanje v slovenščini v raznih okoliščinah, prepoznajo jezikovne zvrsti in jim določajo ustrezne okoliščine sporočanja, uporabljajo okoliščinam ustrezne jezikovne zvrsti ter izražajo mnenje o ustreznosti jezikovnih zvrsti pri drugih govoricah, po sprejemanju besedila sklepajo o okoliščinah nastanka besedila in povedo, iz katerih prvin besedila so jih prepoznali [...] (Poznanovič Jezeršek idr. 2008: 14.)

2.4.1 Igranje z besedami

V SLA učenci in dijaki lahko preverijo, ali so besede, ki jih za določene pomene uporabljajo v domačem krajevnem govoru ob ustreznem pravorečnem/knjižnem izgovoru tudi knjižne – in tudi, ali imajo tam enak pomen. Prav zavest o različnih izraznih možnostih v posameznih jezikovnih zvrsteh jim omogoča »igranje z jezikom«, uporabo prenesenih pomenov, metaforično izražanje, uporabo različnih so- in protipomenk itd.

Za mlajše učence je gotovo zanimiva beseda *pošast* s pomenoma 'bitje, ki pooseblja grozljivost, strah' in 'zloben, hudoben človek', z njo se pogosto srečajo v različnih leposlovnih besedilih (*Zverjasec, Pošastna varuška, Ledena pošast ...*). Pogled v SLA pa jim razodene še vsaj en (za večino) nenavaden pomen te besede v istrskem narečju – pošast je tu namreč 'kašelj', v briškem in nadiškem narečju pa 'nahod'. Ko primorski učenec ne more v šolo, se torej lahko »izgovori«, da ga je napadla pošast, kar je odlična iztočnica za »vaje v slogu« in pisanje domišljjskih besedil.

3 Nove možnosti za sodelovanje učencev in dijakov pri raziskovanju slovenskih narečij (iSLA)

Ne le pouk slovenščine, ampak tudi različne dodatne dejavnosti, povezane s spoznavanjem materinščine, so lahko razlog, da učenci in dijaki skupaj z mentorji iščejo raziskovalne izzive na področju slovenske dialektologije. Mladi se v odzivanju na vedno bolj globalizirani svet vse pogostejše zavestno odločajo za komunikacijo v lokalnem jezikovnem kodu (ne le v govorni, ampak tudi pisni različici, npr. na družbenih omrežjih), saj jim to omogoča istovetenje s svojim lokalnim okoljem, družino in prijatelji. To zanimanje za jezikovno dediščino je mogoče usmeriti tudi v raziskovanje domačega jezikovnega okolja, npr. narečja, ki ga lahko povežejo s spoznavanjem krajevine zgodovine in naravnega okolja (ko zbirajo domača hišna in ledinska

imena), se medgeneracijsko povezujejo, ko zbirajo narečno besedje tradicionalnih dejavnosti svojega okolja, ki morda izginjajo in jih skupaj s turističnimi in kulturnimi društvi želijo vsaj deloma ohraniti, zapisujejo slovstveno folkloro (anekdote, povedke, pravljice, spomine itd.) svojih starih staršev in zgovornih sosedov, pripravljajo kulturne dogodke in jih želijo popestriti z »domačo« narečno besedo ipd.

Lahko pa postanejo zapisovalci in/ali informanti pri zbiranju gradiva za *Slovenski lingvistični atlas*. To jim omogoča nova prosto dostopna spletna aplikacija iSLA, ki nastaja na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša v okviru projekta *i-SLA – Interaktivni atlas slovenskih narečij*.¹³ Zanj lahko prispevajo nove odgovore na vprašanja iz vprašalnice za SLA za svoj kraj ter te narečne odgovore posnamejo in naložijo v aplikacijo, lahko pa prispevajo tudi fotografsko gradivo iz svojih krajev, s katerim je mogoče ponazoriti v SLA obravnavane pojme. Posnamejo in naložijo lahko tudi kratke videoposnetke, vsebinsko povezane s posameznimi vprašanji, ki jih prikazujejo jezikovne karte SLA. Z novimi tehnologijami torej lahko povezuje mo dialektološko znanost in t. i. občansko raziskovanje, mlade pa preko njih povabimo v spoznavanje tako narečne kot knjižne materinščine.

4 Sklep

Oblikovanje in razvijanje zavesti o jeziku, narodu in državi pri učencih in dijakih je eden glavnih ciljev pouka slovenščine. Ob dobrem strukturnem poznavanju materinščine oz. slovenščine kot uradnega in državnega jezika v Sloveniji (za del učencev in dijakov torej tudi njihovega drugega jezika) morajo postopoma spoznati in vse bolje razumeti položaj in vlogo tega jezika v državi in širše ter biti usposobljeni za njegovo ustrezno rabo, ob tem pa poznati tudi »[...] bistvene značilnosti temeljnih mejnikov v razvoju slovenskega (knjižnega) jezika [...]« (Poznanovič Jezeršek idr. 2008: 34). Ob knjižnem jeziku se seznanijo tudi z drugimi jezikovnimi zvrstmi, ustreznimi okoliščinami rabe in njihovimi glavnimi značilnostmi – v ta sklop pa je mogoče uvrstiti tudi pouk o slovenskih narečjih, pri tem pa uporabiti vedno bolj številne in kakovostne učne pripomočke, prosto dostopne tudi na spletu, npr. *Govorni korpus Koprive na Krasu GO-KO* (<https://jt.upr.si/GOKO/>), *Narečna bera* (<https://www.narecna-bera.si/>), *Interaktivna karta slovenskih narečnih besedil – Stara kmečka hiša* (<https://narecja.si/>). *Slovenski lingvistični atlas*, ki je rezultat znanstvenoraziskovalnega dela več generacij slovenistov, zagotovo lahko postane tak učni pripomoček, s pomočjo katerega učenci in dijaki spoznavajo tako

13 i-SLA nastaja v okviru projekta L6-2628, 1. 9. 2020 – 31. 8. 2024, ki ga sofinancirata ARIS in SAZU, <https://isjfr.zrc-sazu.si/sl/programi-in-projekti/i-sla-interaktivni-atlas-slovenskih-narecij>), in programa *Slovenski jezik v sinhronem in diahronem razvoju* (ARIS, P6-0038).

narečno pestrost slovenskega jezikovnega prostora kot njegovo zgodovinsko povezanost z drugimi jeziki in njihovimi nosilci. Z uzavešanjem narečnih značilnosti in njihove strokovne razlage pa lažje usvajajo tudi slovenski knjižni jezik ter bolje razvijejo svoje pravorečne, poimenovalne, slogovne idr. zmožnosti v slovenščini ter spoznavajo in ohranjajo slovensko kulturno dediščino.

VIRI IN LITERATURA

- AHAČIČ, Kozma, 2017: *Slovnica na kvadrat: slovenska slovnica za srednjo šolo*. Ljubljana: Rokus Klett.
- BENEDIK, Francka, 1994: Vprašalnice za zbiranje narečnega gradiva. *Traditiones: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje*, 23. Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU), 87–142.
- BENEDIK, Francka, 1999: *Vodnik po zbirki narečnega gradiva za Slovenski lingvistični atlas (SLA)*. Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU).
- BENKO, Anja, 2013–: *Narečna bera: koroška narečja*. <<https://www.narecna-bera.si/>>.
- FRAN: <www.fran.si>.
- FRANČEK: <www.fran.si>.
- GOSTENČNIK, Januška, 2018: *Krajevni govori ob Čabranki in zgornji Kolpi*. (Linguistica et philologica, 36.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- GOSTENČNIK, Januška, 2022a: Fonološki opis govora kraja Bistrica ob Sotli (SLA T345). *Jezikoslovni zapiski* 28/2. 107–123.
- GOSTENČNIK, Januška, 2022b: Fonološki opis govora kraja Večeslavci (SLA T397). *Jezikoslovni zapiski* 28/2. 125–149.
- GOSTENČNIK, Januška, KENDA-JEŽ, Karmen, 2023: Fonološki opis govora kraja Gomilica (SLA T392). *Jezikoslovni zapiski* 29/2. 287–313.
- GOSTENČNIK, Januška, 2023: Fonološki opis govora kraja Kapele (SLA T349). *Jezikoslovni zapiski* 29/2. 267–285.
- JAKOP, Tjaša, 2008: *Dvojina v slovenskih narečjih*. (Linguistica et philologica, 21.) Ljubljana: Založba ZRC.
- JAKOP, Tjaša, 2022: Fonološki opis govora Slivnice pri Celju (SLA T331). *Jezikoslovni zapiski* 28/2. 89–106.
- JAKOP, Tjaša, 2024: Fonološki opis govora kraja Dobovec pri Rogatcu (SLA T339). *Jezikoslovni zapiski* 30/1. 195–215.
- JEŽOVNIK, Janoš, 2020: Reduce, reuse, recycle: adaptation of scientific dialect data for use in a language portal for schoolchildren. *Lexicography for inclusion: EURALEX XIX: Congress of the European Association for Lexicography: 7-11 September 2021, Ramada Plaza Thraki, Alexandroupolis, Greece: proceedings book. Vol. 1*. Poznań: European Association for Lexicography. 31–37.
- KAVČIČ, Alenka, LOVRIČ, Ivan, SMOLE, Vera, 2018: Interaktivna karta slovenskih narečnih besedil. Darja Fišer in Andrej Pančur (ur.): *Zbornik konference Jezikovne tehnologije in*

- digitalna humanistika*, 20. september–21. september 2018. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 121–125.
- KENDA-JEŽ, Karmen, 2007: *Shranli smo jih v bančah*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Slovenski raziskovalni inštitut (SLORI); Slovensko kulturno središče Planika Kanalska dolina.
- KENDA-JEŽ, Karmen, 2019: *Slovar oblačilnega izrazja ziljskega govora v Kanalski dolini*. <www.fran.si>.
- KOLETNIK, Mihaela, 2015: *Medjezikovni stiki v besedju iz pomenskega polja kmetija v slovensko-goriškem narečju*. (Zora 109.) Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.
- KOLETNIK, Mihaela, 2022: Narečna podoba malečniškega govora. V: Jesenšek, Marko (ur.): *Narečno besedje slovenskega jezika: v spomin na akademikinja Zinko Zorko*. Zora 148. Maribor: Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba. 53–75.
- KRAPŠ VODOPIVEC, Irena, AHAČIČ, Kozma, PUC, David, ŠEKLI, Matej, 2022: *Slovenščina 1: Moč jezika. Učbenik z vajami za 1. letnik gimnazij in srednjih strokovnih šol*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KRAPŠ VODOPIVEC, Irena, AHAČIČ, Kozma, PUC, David, ŠEKLI, Matej, 2022: *Slovenščina 2: Moč jezika. Učbenik z vajami za 2. letnik gimnazij in srednjih strokovnih šol*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KRAPŠ VODOPIVEC, Irena, AHAČIČ, Kozma, PUC, David, ŠEKLI, Matej, 2023: *Slovenščina 3: Moč jezika. Učbenik z vajami za 3. letnik gimnazij in srednjih strokovnih šol*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KUMIN HORVAT, Mojca, 2018: *Besedotvorni atlas slovenskih narečij: kulturne rastline*. (Jezikovni atlasi.) Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC.
- KUMIN HORVAT, Mojca, 2022: Fonološki opis govora kraja Žetinci – Sieldorf (SLA T414). *Jezikoslovni zapiski* 28/2. 151–168.
- LOGAR, Tine, RIGLER, Jakob, 1983: *Karta slovenskih narečij*. Ljubljana: Dopisna delavska univerza Univerzum.
- PAVČEK, Tone, 1988: *Juri Muri v Afriki*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988.
- POZNANOVIČ JEZERŠEK, Mojca, idr., 2008: Učni načrt. Slovenščina. [Elektronski vir]: gimnazija: splošna, klasična, strokovna: obvezni predmet in matura. Učni načrt (posodobljena izdaja). Ljubljana: Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport, Zavod RS za šolstvo. <http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/ss/programi/2008/Gimnazije/UN_SLOVENSCINA_gimn.pdf>.
- POZNANOVIČ JEZERŠEK, Mojca, idr., 2018: Program osnovna šola. Slovenščina. Učni načrt (posodobljena izdaja). <<https://dun.zrss.augmentech.si/#/>>.
- RAMOVŠ, Fran, 1931: *Dialektološka karta slovenskega jezika*. Ljubljana: Rektorat Univerze kralja Aleksandra I, J. Blasnika nasl. univerzitetna tiskarna in litografija d. d.
- RAMOVŠ, Fran, 1935: *Historična gramatika slovenskega jezika VII, Dialekti*. Ljubljana: Znanstveno društvo za humanistične vede, Učiteljska tiskarna.
- SLA 1: <<https://isjfr.zrc-sazu.si/sl/publikacije/slovenski-lingvisticni-atlas-1>>.

- SLA 1.1 = Jožica Škofic, Januška Gostenčnik, Mojca Horvat, Tjaša Jakop, Karmen Kenda-Jež, Petra Kostelec, Vlado Nartnik, Urška Petek, Vera Smole, Matej Šekli, Danila Zuljan Kumar, *Slovenski lingvistični atlas 1: človek (telo, bolezni, družina) 1: Atlas*, ur. Jožica Škofic, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011 (Jezikovni atlas).
- SLA 1.2 = Jožica Škofic, Januška Gostenčnik, Mojca Horvat, Tjaša Jakop, Karmen Kenda-Jež, Petra Kostelec, Vlado Nartnik, Urška Petek, Vera Smole, Matej Šekli, Danila Zuljan Kumar, *Slovenski lingvistični atlas 1: človek (telo, bolezni, družina) 2: Komentarji*, ur. Jožica Škofic, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011 (Jezikovni atlas).
- SLA 2: <<https://zalozba.zrc-sazu.si/sl/publikacije/slovenski-lingvisticni-atlas-2>>.
- SLA 2.1 = Jožica Škofic, Januška Gostenčnik, Vito Hazler, Mojca Horvat, Tjaša Jakop, Janoš Ježovnik, Karmen Kenda-Jež, Vlado Nartnik, Vera Smole, Matej Šekli, Danila Zuljan Kumar, *Slovenski lingvistični atlas 2: kmetija 2: Atlas*, ur. Jožica Škofic, Karmen Kenda-Jež, Mojca Kumin Horvat, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011 (Jezikovni atlas).
- SLA 2.2 = Jožica Škofic, Januška Gostenčnik, Vito Hazler, Mojca Horvat, Tjaša Jakop, Janoš Ježovnik, Karmen Kenda-Jež, Vlado Nartnik, Vera Smole, Matej Šekli, Danila Zuljan Kumar, *Slovenski lingvistični atlas 2: kmetija 2: Komentarji*, ur. Jožica Škofic, Matej Šekli, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011 (Jezikovni atlas).
- SLA 3: <<https://omp.zrc-sazu.si/zalozba/catalog/book/2089>>.
- SLA 3.1 = Jožica Škofic, Januška Gostenčnik, Vito Hazler, Tjaša Jakop, Karmen Kenda-Jež, Mojca Kumin Horvat, Vlado Nartnik, Nina Pahor, Vera Smole, Matej Šekli, Danila Zuljan Kumar, *Slovenski lingvistični atlas 3: kmetovanje 2: Atlas*, ur. Jožica Škofic, Karmen Kenda-Jež, Mojca Kumin Horvat, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2023 (Jezikovni atlas).
- SLA 3.2 = Jožica Škofic, Januška Gostenčnik, Vito Hazler, Tjaša Jakop, Karmen Kenda-Jež, Mojca Kumin Horvat, Vlado Nartnik, Nina Pahor, Vera Smole, Matej Šekli, Danila Zuljan Kumar, *Slovenski lingvistični atlas 3: kmetovanje 2: Komentarji*, ur. Jožica Škofic, Matej Šekli, Nina Pahor, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2023 (Jezikovni atlas).
- SMOLE, Vera, 1993: Vseslovenski narečni slovar: da ali ne. *Jezik in slovstvo* 38/6. 233–235.
- SREZNEVSKI, Izmail, 1841: O narečjih slavjanskih. *Žurnalъ ministerstva narodnago prosvješčenija. Častъ XXIX. Sanktpeterburgъ: Vъ tipografii Imperatorskoj Akademii Naukъ.* 133–164.
- SUHODOLČAN, Primož, 1989: *Ranta vrača udarec*. Ljubljana: Karantanija, 2000.
- ŠERGON, Polona, 2022: Štajerska kokoš na potepu. Ljubljana: Epistola.
- ŠKOFIC, Jožica, 2019: *Krajevni govor Kroke*. (Linguistica et philologica, 38.) Ljubljana: Založba ZRC.
- ŠKOFIC, Jožica, KENDA-JEŽ, Karmen, 2021: *Tonemska in kolikostna nasprotja v slovenskih narečjih*. Tanja Mierič in Marko Snoj (ur.): *1. slovenski pravorečni posvet*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 194–216.
- ŠKOFIC, Jožica, 2023: Izzivi slovenske dialektologije. Veronika Simoniti (ur.): *Nastopna predavanja novih izrednih članic in članov Slovenske akademije znanosti in umetnosti, izvoljenih v letih 2019 in 2021*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 191–214.

- ŠKOFIC, Jožica, 2024: Fonološki opis govora kraja Zibika (SLA T334). *Jezikoslovni zapiski* 30/1. 173–194.
- ŠUMENJAK, Klara, 2013-: *Govorni korpus Koprive – GOKO*. Koper: Univerza na Primorskem. <<http://jt.upr.si/GOKO/index.html>>.
- ŠUMENJAK, Klara, 2012: Zasnova dialektološkega korpusa na primeru govora Koprive na Krašu. Boža Krakar-Vogel (ur.): *Slavistika v regijah – Koper*. (Zbornik Slavističnega društva Slovenije 23.) Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije: Znanstvena založba Filozofske Fakultete. 73–78.
- TODORVIČ, Suzana, 2024: *Slovenski istrski lingvistični atlas, 1. Vremenske razmere, geomorfologija, običaji in institucije, telo in bolezn*i. Koper: Libris, Osrednja knjižnica Srečka Vilharja.
- TRUBAR, Primož, 1555: *Ta evangeli svetiga Matevsha, sdai pervizh vta Slouenski Iesig preoberten*. Tübingen. <https://fran.si/korpus16/Knjiga/8/evangelij_svetega_matevza?&stran=4>. Korpus 16: Korpus besedil slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja. Različica 1.0, www.fran.si/korpus16. Ljubljana: ISJFR ZRC SAZU, 2019.
- WEISS, Peter, 1998: *Slovar govorov Zadrečke doline med Gornjim Gradom in Nazarjami*. (Zbirka Slovarji.) Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC.
- ZORKO, Zinka, 1989: Govor vasi Žetinci (Sicheldorf) v avstrijskem Radgonskem kotu. *Slavistična revija* 37, 1/3. 241–251.
- ZULJAN KUMAR, Danila, 2022: *Skladnja nadiškega in briškega narečja*. (Linguistica et philologica 42.) Ljubljana: Založba ZRC.

Marko Jesenšek

Slovenska akademija znanosti in umetnosti;

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti

marko.jesenšek@um.si

Oblikovanje enotne slovenske knjižne norme

Prispevek obravnava oblikovanje slovenskega knjižnega jezika – pokrajinske (knjižne) različice so se sredi 19. stoletja poenotile v t. i. novoslovenščino, tj. enotni (pisni) slovenski knjižni jezik, v drugi polovici 19. stoletja pa se je po »borbi za individualnost slovenskega knjižnega jezika« uveljavila tudi enotna norma slovenske zborne izreke. Enotni slovenski pisni jezik je bil »dogovor« med osrednje- in vzhodnoslovenskim jezikovnim prostorom, Stanislav Škrabec pa je določil vseslovensko zorno izreko na temeljih »središčne« slovenščine v sedemdesetih letih 19. stoletja.

1. Uvod

Slovenski knjižni jezik je imel od 16. do sredine 19. stoletja dvojnični razvoj (Jesenšek 2013: 31–34) v osrednje- in vzhodnoslovenskem jezikovnem prostoru. V osredju je prevladovala knjižna kranjščina s koroško, osrednještajersko in primorsko pokrajinsko različico, na vzhodu se je med Dravo in Muro poskušala uveljaviti vzhodnoštajerska pokrajinska (knjižna) različica, med Muro in Rabo pa je obstajala knjižna prekmurščina.

Osredneslovenska knjižna različica se je začela sredi 16. stoletja kot »stranski produkt protestantizma« z »gospod Trubarjevo kranjščino« (*Katekizem*, 1550; *Abeecednik*, 1550), njene »pomanjkljivosti« je želel izboljšati Sebastijan Krelj (*Postila slovenska*, 1567), ki si je prizadeval za »pravi slovenski jezik«, Jurij Dalmatin pa je knjižno kranjščino uveljavil v prevodu *Biblije* (1584), tako da je dosegel delni sporazum med Trubarjevim sinhronim in Kreljevim diahronim pogledom na kranjski knjižni jezik. Dalmatinova srednja pot je bila dolgoročno uspešna, saj je njegova biblična knjižna kranjščina zdržala dvesto let, dokler je ni prenovil Jurij Japelj (*Biblija*, 1784) (Jesenšek 2013: 19, 29, 35).

Vzhodnoslovenska knjižna različica je v začetku 18. stoletja prav tako dosegel slovenskega protestantizma. Knjižna prekmurščina se je podobno kot kranjščina uveljavila zaradi »širjenja prave vere« v protestantskih učbenikih. Prvo ohranjeno prekmursko knjigo, cerkveni učbenik, v katerem so glavni nauki »prave vere«, je iz madžarščine prevedel Franc Temlin (*Mali Katechismus*, 1715), neznani avtor

je Prekmurce učil brati (*Abeczedarium Szlowenszko*, 1725), knjižno prekmurščino pa je normiral najbolj znani prekmurski evangeličanski duhovnik Števan Küzmič (*Nouvi Zákon*, 1771) v prvem slovenskem prevodu *Svetega pisma* iz originalnega jezika, tj. stare grščine. Japelj ni poznal *Nouvega Zákona*, ko je prenavljal Dalmatinov jezik, zato do soočenja kranjske in prekmurske različice slovenskega knjižnega jezika takrat še ni prišlo – konec 18. stoletja so na Kranjskem slabo poznali jezikovne razmere v Kraljevini Ogrski in niso vedeli, da se na levi strani Mure uporablja prekmurska različica slovenskega jezika. Prekmurci so poznali kranjske protestantske knjige, predvsem Dalmatinovo *Biblijo*, vendar pa jim je bila kulturno bolj kot alpska kranjščina blizu panonska kajkavščina, ki so jo, dokler niso imeli svojih knjig, uporabljali v cerkvi kot nadomestni knjižni jezik. Kopitar in Čop sta v začetku 19. stoletja začela opozarjati na arhaično prekmurščino v Küzmičevem *Nouvem Zákonu*, s tem pa sta spodbudila soočenje dveh različic slovenskega knjižnega jezika. Matevž Ravnikar je v uvodu k *Zgodbam svetega pisma za mlade ljudi* (1815) bralce opomnil, da ima prekmurska slovenščina »unkraj Štajerskiga« neka-tera »izrečovanja«, ki »res niso kaj zlo po Krajnskim v navadi«, vendar je prav, da se jim kranjščina približa, ker so »v duhu Krajnskiga jezika«. Poudaril je, da tako govorijo vsi drugi Slovenci, tako so nekoč govorili tudi »naši krajnski spredniki vsi«, tako se v »starih nekdanjih krajnskih bukov pokaže«, taka je tudi starocerkvenoslovanska pisna tradicija:

[...] poštavim, kadar pišem: te bukve sbravlhi bom kmalo druge dobil, namešt rezhi: po tem, kadar bom te bukve sbral, bom kmalo druge dobil. Jurja shivljenje mi otevlhiga bom s'všim prefkerbel, namešt rezhi: Jurja, ktiri mi je shivljenje otel, bom s'všim prefkerbel. Andreju toljko hudiga prebivšimu se bolj s'daj godí, namešt rezhi: Andreju, ktiri je toljko hudiga prebil, se bolj sdaj godí. [...] Tako fo sadnizh fploh saz-heli píati tudi po Koroškim in po ,Štajerskim; in povfot je to prav, sakaj bi le nam Krajnzam ne bilo? Krajnlka befeda se tako grosno lepo okrajsha, in kar je lhe vezh vrédno, je dobízhik, de bomo szhafama tudi drujih flovenzov bukve lohka vumévali, in nalhe oni. (Ravnikar 1815: VI–VII.)

Ravnikar je v obrisih primeril kranjščino prekmurščini in drugim pokrajinskim različicam slovenskega jezika. Po Kopitarju je zagovarjal kranjsko »lepo, zhedno befedo« in puristično »zhífto Krajnshino«, ki je sprejemljiva za Slovence na Dolenjskem, Notranjskem, Gorenjskem, Koroškem, Štajerskem in v Prekmurju. Čeprav tega izrecno ni zapisal, je njegovo razmišljanje uvod v prenovo kranjskega knjižnega jezika in oblikovanje enotne(jše) knjižne norme na kranjski osnovi. O skupnem slovenskem knjižnem jeziku je med letoma 1810 in 1813 odkrito razmišljal le Janez Nepomuk Primic, in sicer najbolj intenzivno na graški katedri za slovenski jezik, ki jo je vodil leta 1812 in 1813, vendar »prezgodaj je šel koroškim in štajerskim Slovincem kot poznavalec njihovih jezikovnih prednosti pred središčnim slovenskim

jezikovnim razvojem naproti« (Orožen 1996: 101). Kopitar in njegov ljubljanski krog je bil še trdno na strani »prestiža kranjskega knjižnega jezika v tedanjem slovenskem jezikovnem prostoru«. Šele Bleiweisove *Novice* so nadaljevale Primčevo razumevanje razvoja slovenskega jezika in uveljavile enotni slovenski knjižni jezik v vseslovenski razpravi o novoslovenščini (Jesenšek 2021: 108), ki naj bi po romantičnem razumevanju (jezik = narod) omogočila rešitev slovenskega narodnostnega vprašanja. Črkarska pravda, uveljavitev slovenice na osnovi gajice (od 1839. leta, v *Novicah* leta 1845), prevajanje *Občega državlanskega zakonika* (1849–, prvi zvezek), predstavitev (1850) in uveljavitev (1852) novih oblik ter zavrnitev ilirščine in Razlagovega »luninega jezika« (1852) so sredi 19. stoletja branili samostojnost slovenščine in uresničevali zamisel o vseslovenskem knjižnem jeziku (Toporišič 1987: 277). Pomembno je, da so novoslovenščino in pisavo slovenico na podlagi gajice sprejeli tudi Štajerci, ki so zavrnili velikopotezni Dajnkov načrt (Jesenšek 2015: 47, 48) za uveljavitev vzhodnoštajerskega pokrajinskega knjižnega jezika med Dravo in Muro. Jezikovni nazor Petra Dajnka kljub temu ni mogoče slabšalno označiti za jezikovni partikularizem, ki vodi v odpad od slovenskega jezika. Bolj stvarna je ocena, da je šlo za »pravi miniaturni knjižni jezik« (Toporišič 1992: 361), ki se je pojavil dokaj pozno, ko je romantični pogled na jezik pred pomladjo narodov že presegel razsvetljenska razmišljanja o jeziku. Zaključil je vzhodnoštajerska jezikovna prizadevanja za samostojni pokrajinski knjižni jezik, ki so se v drugi polovici 18. stoletja začela s prevajanjem Parhamerjevega katekizma (*Knishiza spitavanya téh pet glavnih shtükov kershanskoga navüka*, 1758 – kajkavska jezikovna različica; 1764 – štajersko-kajkavska jezikovna prepletanja; 1777 – štajerska jezikovna različica), nadaljevala s svetourbansko akademijo leta 1803 in našla dolgoročno pozitivno jezikovno usmeritev v Primčevi graški preroški napovedi enotnega knjižnega jezika za vse Slovence (1810 do 1813), ki jo je le za kratek čas zastrl Dajnkov vzhodnoštajerski (slovenski) purizem (1824 do 1839). Primic je s pozitivnim pogledom na razvoj slovenskega jezika deloval združevalno in je v graškem krožku prvi razmišljal o enotnem knjižnem jeziku, ki bo v primerni meri upošteval razlikovalno pokrajinsko normativnost (Jesenšek 2015: 46).

Enotni slovenski knjižni jezik je bil v Avstrijskem cesarstvu na določen način priznan 4. marca 1848, ko je Franc Jožef II. v ustavi predpisal prevajanje državnega zakonika v deset jezikov cesarstva. Novoslovenščina se je oblikovala najkasneje do leta 1852, ko so se v slovenskem jezikovnem prostoru uveljavile nove oblike, ki so ob pisavi slovenici (na podlagi gajice) postale prepoznavni znak poenotenega slovenskega knjižnega jezika. Po letu 1848 so ga sprejeli tudi prekmurski katoliški pisci (ne pa tudi skupne pisave – obdržali so prekmursko ogrico), medtem ko so prekmurski evangeličanski pisatelji vztrajali pri stari knjižni prekmurščini do

konca 1. svetovne vojne in združitve »ogrskih« in »avstrijskih« Slovencev s Hrvati in Srbi v Državi SHS ter nato v Kraljevini Jugoslaviji. Janoš Kardoš, najvplivnejši prekmurski protestantski pisec med oblikovanjem novoslovenščine, je poenotenje slovenske knjižne norme razumel kot »(dolgoročno) prevlado slovenske katoliške večine nad prekmursko evangeličansko manjšino« (Jesenšek 2013: 103). Prepričan je bil, da bo jezikovna enotnost združila Slovence »na levi in desni strani Mure« in spodbudila rekatolizacijo Prekmurja (Jesenšek 2018: 86–87).

2. Poenotenje slovenskega knjižnega jezika v prvi polovici 19. stoletja

Ivan Prijatelj (1924, 1926) je »borbo za individualnost slovenskega književnega jezika« spremljal od revolucionarnega leta 1848 (Prijatelj 1955: 257) do leta 1857, ko je opozoril na zadnji poskus Matije Majarja Ziljskega, da bi se v *Novicah* pisalo v »slovensko-serbskom jeziku« (Prijatelj 1926: 65). Prilagojena »jugoslovanščina« pa Slovencev ni več nagovorila, zato se je Majar »odpovedal« ilirščini in začel pisati slovensko. Prijatelj je »borbo« zaključil leta 1858 z zahtevo Franca Miklošiča, da naj Slovenci pozabijo na ilirizem in začnejo zbirati dokumente slovenske ljudske kulture ter raziskovati zgodovino slovenskega naroda ter slovenskega jezika, ki »nam ga je Bog dal, a ga slabo poznamo«¹ – »jugoslovanščina« ostaja zanimiva le kot različica slovenščine, ki se je ohranila v zapisih medžimurskih pravljic (hrvaško-slovenski jezik v okolici Varaždina).² Zdi se, da je Prijateljeva misel o dokončnem oblikovanju enotnega slovenskega knjižnega jezika proti koncu petdesetih let 19. stoletja nepristna. Razumem jo kot poskus, kako povezati najpomembnejši dogodek v razvoju slovenskega jezika 19. stoletja z vlogo najpomembnejšega jezikoslovca tistega časa, da se v »Slovincih čim krepkeje zasidra smisel za stvarnost v presojanju vprašanj, ki se tičejo našega jezika in njega vloge v naši narodni kulturi« (Merhar 1938: 180). »Borba« za oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika je bila namreč dobljena leta 1852 z uveljavitvijo novih oblik, čeprav Matija Majar Ziljski in Radoslav Razlag takrat še nista dokončno prenehala s prizadevanji za ilirščino (»majarščina«) in lunin jezik (»razlagovščina«). Prijatelj (1955: 364) je kljub temu slutil, da je letnica 1852 prelomna: »Z drugo polovico leta 1852 je bil boj za individualnost genetične slovenščine kot samostojnega literarnega jezika v Svetec-Bleiweisovem smislu pravzaprav končan.«

1 Doch die Leuten haben wichtigeres zu thun: [...] entwerfen sie die Grundzüge zu einer allgemeinen slavischen Literatursprache und bedenken nicht, dass wir jene Sprache, die uns Gott gegeben, nur halb kennen. (Miklošič 1858: 170)

2 Doch kehren wir zu unseren Märchen zurück. Der Werth derselben beruht zweitens auf ihrer Bedeutung als Proben jener Abart die slovenischen, welche durch den Einfluss des serbischen und chrovatischen entstanden in Provinzialcroatian gesprochen wird. (Miklošič 1858: 170)

Samobitnost kranjske in prekmurske različice slovenskega knjižnega jezika je bila oblikovana v 16. (Trubar, Krelj, Dalmatin) in 18. stoletju (Temlin, Števan Küzmič), boj za samostojnost enotnega slovenskega knjižnega jezika pa je potekal v prvi polovici 19. stoletja, tako da je ob »vseslovenskih« novih oblikah in pisavi slovenici napovedoval tudi narodnostno združitev in državotvornost Slovencev, kar vse sta spodbudili marčna doba in na Dunaju razglašena enakopravnost narodov v Avstrijskem cesarstvu. Pozitivna slovenska jezikovna politika je zavračala obstoj dveh oblik jezika pri Slovencih, tj. literarnega vseslovanskega in splošnosporazumevalnega slovenskega. Jezikovnopolitično načrtovanje je začelo utrjevati položaj enotnega slovenskega jezika in iskati dogovorno jezikovno normo, ki bo upoštevala pokrajinsko razlikovalnost slovenščine. Luka Svetec je tako jezikovno načrtovanje ubesedil kot zavrnitev teoretičnega vseslovanskega literarnega jezika in ilirščine s praktično slovenščino ter prizadevanji za enotno (slovensko) slovnico in slovar: »Izobrazujmo besedo ko doslej po narodu, z obzirom na stari jezik i narečja bratov, toda derže se pravih mej, – i obljubim, da bodo naše bukve bolj na široko brane, kakor bi mešanica kadaj upati smela.« (Svetec 1852: 38) Šlo je za odločilni prelom v razumevanju jezikovne kulture pri Slovencih, za spoznanje, da jezik določa človeka oz. narod in da ima slovenski jezik povezovalno narodnostno vlogo. Slovenski narod ne more imeti dveh knjižnih jezikov, enega za ljudstvo (slovenščina) drugega za izobražence (ilirščina in/ali vseslovansščina). Tako utopistično jezikovno kulturno zamisel, ki jo je med Slovenci zagovarjal Majar, je bilo potrebno zavrniti z enotnim slovenskim knjižnim jezikom – vseslovansko jezikovno združevanje se je moralo umakniti vseslovenskemu, ki je prerastlo v politično »višjenarodno integracijo« (Priatelj 1955: 311). Jurij Volc (1848: 114, 118) je slovensko jezikovno vprašanje v *Novicah* povezal z narodnostnim, tako da je slovenščini priznal samostojnost in jo je vzporejal z drugimi slovanskimi jeziki. Razvnela se je razprava o slovenskem uradovalnem, strokovnem, znanstvenem in učnem jeziku ter ustanovitvi slovenske univerze.

Bleiweis je opustil bohoričico v *Novicah* leta 1849 ter »tiho in via facti« uvedel slovenico na podlagi gajice, avgusta 1849 pa je zavrnil še metelčico. Novembra 1849 je izšel prvi zvezek državnega zakonika, ki ga je v »novoslovenščino« prevedel Miklošič; njegovo delo je nadaljeval Matej Cigale in drugi del zakonika je izšel že konec novembra 1849. Enotni slovenski knjižni jezik se je leta 1849 slovnično in slogovno izboljševal v Bleiweisovih *Novicah* in Cigaletovi *Sloveniji*. Decembra 1849 je Fran Jeriša v *Sloveniji* napovedal nove oblike, za katere se Bleiweis (1849: 223) v zadnjih dveh številkah *Novic* istega leta še ni navdušil, odločno pa je zavrnil vseslovanski jezik in umetno »majarščino«: »Torej še enkrat prosimo: za Slovence po slovensko! [...] – nikar pa ne pozabimo: de na razumu in omiki ljudstva je vse

ležeče.« (Bleiweis 1849: 227) Jeriša (1849: 414) je naštel šest novih oblik,³ ki jih je Cigale uporabil v prevodu državnega zakonika in jih je uvajala tudi *Slovenija*,⁴ ter napovedal daljšo razpravo *Nove oblike*, ki jo je pripravljala Luka Svetec (1850: 8, 12, 16) za januarsko številko *Slovenije*. Svetec je kratko razložil, da je strokovni izraz *nove oblike* nastal kot nasprotje *staro : novo* za razločevanje jezika na oblikovni ravni.⁵ Nove oblike so znanilke nove jezikovne politike in načrtovanja, ki upošteva jezikovno različnost in narodnost, hkrati pa narode in jezike med seboj povezuje: »Mogočno veje duh novega časa, in stresa države od severa do juga. Narodnost je njegovo geslo, in toraj klic njegov: sloga, jedinstvo.« (Svetec 1850: 8) Priporočal je, da se naj nekatere uveljavljene oblike kranjskega knjižnega jezika zamenjajo z etimološko pravilnejšimi, ki so primerljive z drugimi (starocerkveno) slovanskimi in so hkrati izvirno slovenske. Šlo je za misel o oblikovanju enotnega slovenskega knjižnega jezika, in sicer po načelu, da se Kranjci jezikovno ne smejo »terdovratno derž/ati/ svoje posebnosti«, zavračati »pravice drugih Slovincov« in za normo ter predpis svoje jezikovne »zakone dajati«. Nove oblike so sprejemljive za vse Slovence in omogočajo jezikovno poenotenje Kranjcev, Korošcev, Štajercev, Prekmurcev in Istrijanov. Enotni slovenski knjižni jezik je potrebno oblikovati po meri slovenščine, tako da »spremembo le želimo, ako ona narave slovenske ne rani«. Nove oblike omogočajo nadaljnji razvoj novoslovenščine in zavračajo kakršno koli razpravo o vseslovanski jezikovni enotnosti, ki je za slovenski jezik škodljiva: »Toraj smo tistim nasprot, ki nas v ilirstvu utopiti hočejo.« (Svetec 1850: 16) »Iz listov Slovenije, Vedeža in družih spisov« je Svetec predstavil sedem novih oblik kot prepoznavni znak novoslovenščine: (1) *-om, -oma*, namesto *-am, -ama* (samostalniške končnice m./s. s., ed., dv., mn.; z *bogom, bogoma, bogom*); (2) *-ega, -emu, -em* namesto *-iga, -imu, -im* (pridevniške končnice: *božjega, božjemu, božjem*); (3) *visoka nebesa* namesto *visoke nebesa* (sklonsko ujemanje odnosnice in prilastka v sr. s., mn.); (4) *lepši mož, lepša žena, lepše dete* namesto *lepši mož, lepši žena, lepši dete* (spolsko ločevanje pri primerniku in presežniku); (5) *-nu-* namesto *-ni-* (medpona *-nu-* pri glagolih II. razreda: *mahnuti, mahnul*); (6) *-šč-* namesto *-š-* (zapis soglasniškega sklopa *-šč-*; *piščal*); (7) *da* namesto *de* (veznik *da*). Svetec je omenil tudi nove oblike (a) kazalnega zaimka *ti, ta, to* namesto *ta, ta, to* – zagovarjal je tudi štajersko obliko kazalnega zaimka *toti*;⁶ (b) končnico *-ej* za pridevnik

3 V šestih točkah je naštel te »strašne oblike«: z rakom (nam. -am), bistrega (nam. -iga), večji, -ja, -je (nam. večji za vse tri spole), dobra jabelka (nam. dobre j.), ti človek (nam. ta č.), gen. pl. misli (nam. misel). (Priatelj 1937: 69; 1955: 316)

4 Tudi Ivan Navratil je v časopisu *Vedež* uporabljal nekatere nove oblike (po Majarjevi ilirski slovnici) že leta 1849, nato pa je sledil vsem Svetčevim predlogom.

5 Svetec (1850: 8) pojasnjuje, da so t. i. »nove oblike« prvotno slovenske in »starejše« od »starih oblik«: »Bravci naj nam ne zamerijo, da jih tako imenujemo, ker so one stareje od sedajnih.«

6 »Tudi *toti, a, o* je prav.« (Svetec 1850: 16)

ženskega spola v dajalniku in mestniku ednine po vzoru Korošcev, Štajercev, in Prekmurcev (*pri zelenej gori* namesto *pri zeleni gori*) in (c) na Slovenskem redko zapisovanje veznika *i* namesto *ino*. Cigale teh treh oblik (in tudi glagolske medpone *-nu-*) ni uporabljal pri prevajanju državnega zakonika in tudi kasneje niso bile sprejete v splošno rabo, kljub temu da se je v časopisih razplamtel boj med »staro-« in »novooblikarji« in je novooblikarski »spor« prinesel še več novih oblik.⁷ Uveljavile so se tiste, ki sta jih predlagala Cegnar in Svetec in jih je slovenska deželna vlada leta 1851 predpisala tudi za šolske knjige; kasneje, 1868. leta se jim je pridružilo še zapisovanje zlogotvornega *r* (*smrt, trden*) in še nekatere Levstikove nove oblike, npr. obrazilo *-lec* (zapis *bralec* : *bravec*, *pisalnica* : *pisavnica*) (Breznik 1982: 121) in »posameznosti« (*dejati* : *djati*; *surovost* : *sirovost*; *graščak* : *grajščak*; *evangelij, evangelija* : *evangeli, evangelja*; *kateri* : *kteri*; *pri komer, s komer, pri čemer, s čimer*; *domov* : *domu*; *sever, severa*: *sever, severja*; *večji* : *veči*; *pastirica, pestunja, lisica* itd. (Breznik 1982: 122–123). Svetčev novooblikarski krog je leta 1852 zavrnil »majarščino«, ki se je poskusila uveljaviti z Majarjevimi *Pravili, kako izobraževati ilirsko narečje i u obče slavenski jezik* (1848):

Prav zares, po tej Majarjevi knjigi so se začele orgije vseh mogočih slovanskih oblik po nekaterih slovenskih časnikih, ki nam jih je prinesla pomlad narodov. Upiral se jim je [...] Bleiweis, ker se je bal za samostojnost slovenskega jezika. Končno so se z Miklošičevo pomočjo in avtoriteto po Cigaletu, Jeriši in predvsem Svetcu nove oblike vendarle uveljavile. (Toporišič 1987: 280.)

Bleiweis dopisovalcem *Novic* ni branil novih oblik, čeprav jih je sam začel pisati šele leta 1853, ko je poudaril, da je bil slovenski novooblikarski »vihar« le boj za »malenkostki«, ker večina ljudi »tega razločka 'zamerkali' niso«. Če to drži, so puristični, abecedni, pravorečni in novooblikarski posegi v prvi polovici 19. stoletja pozitivno vplivali na razvoj slovenščine in jo usmerjali v vseslovenskost. Boja za samostojnost slovenskega knjižnega jezika v pravem pomenu besede niti ni bilo, saj se je njegova samobitnost oblikovala nepretrgoma od kranjskih, prekmurskih in štajerskih prvotiskov. Predvsem pa ne smemo pozabiti, da je Bohoričeva slovnica (1584) postavila kranjski knjižni jezik na zemljevid najuglednejših evropskih jezikov – slovenščina je deveti evropski (ljudski) jezik, ki je bil normiran v slovnici.⁸ Bistvene značilnosti slovenske jezikovne samozavesti imajo trdno podlago v pokrajinskih različicah slovenskega knjižnega jezika v: (1) knjižni kranjščini – Trubarjevi prvotiski (1550), Kreljeva izboljšava »gospod Trubarjeve kranjščine« (1567), Dalmatinov prevod *Biblije*

7 Npr.: presežnik *največji* namesto *narvečji*, zapis polglasnika *z e* namesto *z i* (*sem* namesto *sim*), zapisovanje zlogotvornega *r* brez *e* (*krt* namesto *kert*), vendar se ohrani v končnici (dober) itd.

8 Pred slovenskim jezikom je bilo v slovnicaх popisanih le osem evropskih (ljudskih) jezikov: v 15. stoletju italijanski in španski jezik, v 16. stoletju pa še francoski, češki, portugalski, valižanski, poljski in (tik pred slovenskim) nemški jezik.

(1584) in Bohoričeva slovnica (1584); (2) knjižni prekmurščini – Temlinov prvotisk (1715), prvi prevod *Svetega pisma* iz originalnega jezika (stara grščina) v slovenščino, ki ga je pripravil Števan Küzmič (*Nouvi Zákon*, 1771); (3) vzhodnoštajski različici slovenskega jezika – Dajnkova slovnica (1824) in okoli 50.000 izvodov slovenskih knjig, ki so bile med letoma 1824 in 1839 natisnjene v dajščici.⁹

Slovenski knjižni jezik je svojo »individualnost izoblikoval že pred stoletji«, v prvi polovici 19. stoletja je prišlo le še do »umiritve v jezikovnem življenju Slovencev« (Pogorelec 2011: 408, 410) in do spoznanja, da dvojnični razvoj slovenskega knjižnega jezika po pomladi narodov »ni imel prihodnosti niti ne več možnosti ločene-ga razvoja« (Orožen 1996: 124).

3. Poenotenje slovenske zborne izreke v drugi polovici 19. stoletja

V drugi polovici 19. stoletja je slovenski knjižni jezik prehodil »trnovo pot« (Toporišič 1987: 280). Program Zedinjena Slovenija je sicer pozival Slovence »na noge«, ker je nastopil »čas našimu narodu cenjeno veljavnost zadobiti«, in zahteval, da mora novoslovenščina v javnosti postati učni in uradovalni jezik: »Da ima slovenski jezik v Sloveniji popolnoma tiste pravice, ktere ima nemški jezik v nemških deželah, da bode tedaj naši volji pripušeno, kdaj in kako hočemo slovenski jezik v šole in pisarnice (kanclije) upeljati.« (ZS 1948) Slovenščina pa se je (pre)počasi uveljavljala v javnosti in Bachov absolutizem je že leta 1851 spodnesel načrte, da bi naj novoslovenščina ustvarila pogoje za oblikovanje slovenskega naroda in samostojne slovenske države/dežele po jezikovni meji: »Da se politiško razkropljeni narod Slovincov na Kranjskim, Štajerskim, Primorskim in Koroškim, kakor jeden narod v eno kraljestvo z imenom Slovenija zedini.« (ZS 1948). Jezikovno in narodno vprašanje se je moralo umakniti s političnega parketa in se omejiti na področje kulture. Začel se je srdit kulturni boj, ki so ga zaznamovali spopadi med staro- in mladoslovenci, pritiski nemčurjev in nasilno nemčevanje.

3.1 Taborsko gibanje

Triletno taborsko gibanje, ki se je začelo s prvim taborom v Ljutomeru (9. 8. 1868) in se zaključilo z osemnajstim v Zgornjih Buhljah pri Grabštajnu na Koroškem

⁹ Toporišič (1987: 281) je Dajnko uvrstil v skupino slovenskih slovničarjev in jezikoslovcev, ki so bili v prvi polovici 19. stoletja nosilci pozitivne smeri v razvoju slovenskega knjižnega jezika in so odločno postavili slovenskost proti vseslovanskosti in Majarjevemu krogu: »Vse polno krivih prerokov je vstajalo po Kranjskem [...] Kakšne veličine so v primeri z njimi Kopitar, Metelko, Murko – in tudi Dajnko!« Pomembno je bilo, da so zagovarjali slovensko jezikovno samobitnost, sledili slovenski jezikovni govorni/narečni in pisni/knjižni tradiciji ter tako preprečili ilirske jezikovne zablude in uveljavitev vseslovanskih načrtov.

(6. 8. 1871), je del najbolj pozitivne zgodovine Slovencev. Ideja združene Slovenije je bila sprejemljiva za mlado- in staroslovence in je povezala celoten slovenski politični prostor – v *Slovenskem narodu* je bilo leta 1869 zapisano, da so slovenski taborjani mladi in stari, kmetje in gospodje, klerikalci in liberalci, poslanci in neposlanci. V današnjem prenapetem političnem ozračju se taka složnost Slovencev zdi prav neverjetna, čeprav jasno kaže, da je to za slovenski narod edina zanesljiva pot uspeha v času globalizacije. Taborsko gibanje, čeprav se je dogajalo v daljnem 19. stoletju, nas opozarja na naš modus vivendi v Evropski zvezi – tj. brez notranjih preprirov, obračunavanj in nasprotovanj enotno zagovarjati nacionalni interes ter voljo Slovencev. Tabori so bili »prvi plebiscit za samostojno Slovenijo«. Šlo je za slovensko politično gibanje, ki je preseгло nenačelna koristoljubna politična delovanja in je sporočalo, da so jezikovne, kulturne, nacionalne in gospodarske zahteve Slovencev odvisne od enotnosti slovenske politike, njenega razumevanja političnih okoliščin in usklajenega delovanja za dobrobit slovenstva (Jesenšek 2016: 77). Taborsko »stanje brez preprirov« bi morala posnemati tudi trenutna slovenska politika, saj je zablodno vseslovansko povezovanje 19. stoletja le zamenjala z zmotami globalizma in poistila medsebojna obračunavanja, ki ne ustvarjajo presežne vrednosti za Slovence. Vabilo na drugi slovenski tabor v Žalcu (6. 9. 1868), ki je sporočal, da le enotnost zagotavlja Slovincem »večo blagostanje«, kaže pot¹⁰ iz slepe ulice trenutnega slovenskega politikanstva:

V starodavnih časih bili so naši prededje sloboden in samosvoj narod. Kadar je bilo treba se posvetovati v občinskih rečeh, zbirali so se pod milim nebom v senci košatih lip, pogovarjali se, izrekli brez strahu svoje želje in potrebe in tako dosegli po mirnem potu, česar so si želeli in potrebovali. (NN 1868: 282.)

Bleiweisova vižmarska zahteva *Dajte nam Slovenijo!* (Bleiweis 1869: 167) je navidezno sicer povezala slovenski politični prostor konec šestdesetih let 19. stoletja, saj je taborsko gibanje »v en glas« zahtevalo zedinjeno Slovenijo in narodnostne pravice. Slovenska jezikovna politika je spodbujala kulturni boj in preizkušala, ali je za to že napočil tudi politično primeren trenutek. Napovedale so ga reforme iz poletja 1867 in nova avstrijska ustava (21. december 1867). Za slovenski jezik in tabore je bil najpomembnejši paragraf 19, ki je določal: »Vsi narodi države so enakopravni in vsak narod ima nedotakljivo pravico, ščititi in gojiti svojo narodnost in jezik. Enakopravnost vseh v deželi običajnih jezikov v šoli, uradu in javnem življenju priznava država.« Zdelo se je, da bo decembrska ustava prinesla mnogo dobrega nenemškim narodom pod dunajskim dvorom, vendar pa se je izkazalo, da

10 Prim. šesto kitico Roševe *Pesmi Savinjske doline* ob devetdesetletnici žalskega tabora: »[...] Iz tabora množic sredi belih vasi, / iz Žalca je naša beseda v svet poletela: / Slovenskemu rodu pravico, da raste, živi, / da pojde naprej! / Tako je k vstajenju velela. [...]« (Roš 1959: 7)

so bila pričakovanja Slovencev prevelika. Pobudniki prvega slovenskega tabora v Ljutomeru so prepoznali cesarskoavstrijske državne namene, zato so pozvali ljudske množice na izrazito politično srečanje z jasnimi cilji:

Tukaj zbrani slovenski narod soglasno izreka, da v paragrafu 19. državnih osnovnih postav ne najde poročstva za ohranitev in gojitev svoje narodnosti, dokler ne bode: (1) Slovenski jezik na Slovenskem izključno uradni jezik, dokler se ne bo v ta namen na slovenskem nemudoma določil rok, in sicer pol leta, do katerega morajo vsi uradniki znati slovensko besedno in pisno. (2) Cerkvena vlada naj uraduje in pridiga v slovenskem jeziku. (3) Slovenščina naj postane učni predmet, pouk naj poteka v slovenščini. (4) Slovenci naj se združijo v Zedinjeno Slovenijo. (5) Zgradijo naj se slovenske realke, gospodarske šole ter naj jih zavodi vzdržujejo. (6) Posamezne dežele naj dobijo večjo samoupravo. (Resolucija 1868: 1.)

Glavni cilj taborskega gibanja je postala Zedinjena Slovenija, ki je rasla iz dobro premišljenega slovenskega jezikovnega vprašanja. Utemeljena je bila (1) jezikovno – tabori so obsodili ponemčevanje in zaničevanje slovenskega jezika ter zahtevali, da je na Slovenskem edini uradovalni jezik slovenščina, uporabljati jo mora cerkvena uprava, kot učni jezik pa jo je potrebno uvesti v ljudske, glavne in srednje šole (nemščina ostane kot predmet v srednjih šolah) in (2) politično – jezikovna neodvisnost zagotavlja narodnostne pravice, ki so podlaga za zahtevo, da se slovenske dežele združijo v Zedinjeni Sloveniji. Napovedan je bil boj za »narodni jezik in narodnost«. Taborsko gibanje je dramilo slovensko narodno zavest, slovenski jezik pa je imel pri tem narodnostno ohranjevalno vlogo. Dokler so staro- in mladoslovenci »skrivali« Zedinjeno Slovenijo v okviru kulturnega boja, sta bila v ospredju jezikovno vprašanje in položaj slovenskega jezika v okolju, ki si je odkrito prizadevalo, da se slovenski jezikovni skupnosti njen jezik v javnosti zamenja z nemškim. Vodilna taborska misel je bila, da je nacionalni jezik ena izmed temeljnih pravic vsakega naroda in zelo pomembna osnova za slovensko državotvornost. Jezikovno vprašanje je po naravni poti preraščalo v politično, avstrijska jezikovna politika pa je v slovenskem prostoru postala sopomenka za načrtno ponemčevanje Slovencev. Uveljavilo se je spoznanje *Kdor je proti slovenskemu jeziku, je proti volji slovenskega naroda* (Jesenšek 2015: 220). Poudarjanje slovenstva, slovenskega jezika, kulture in literature je bilo taborsko nadaljevanje programa Zedinjene Slovenije, ki ga je bilo potrebno razširjati med Slovenci ter politično uresničiti v deželnem in državnem zboru. Taborsko gibanje je prineslo dve pomembni spoznanji o slovenskem jeziku: (1) enotni slovenski knjižni jezik mora biti funkcijskozvrstno popoln in (2) Slovenci se morajo v Sloveniji izobraževati v slovenskem jeziku in s pomočjo slovenskih učbenikov.

3.2 Levstikovi pogledi na jezik¹¹

Levstik je na vprašanja slovenskega knjižnega jezika gledal s stališča slovenskosti in slovanskosti, tako da je (slovensko) normativnost »sistematično podredil razvojnemu in širše primerjalnemu« kriteriju, in sicer v treh ustvarjalnih obdobjih 19. stoletja: (1) petdeseta leta, (2) šestdeseta leta in (3) sedemdeseta ter osemdeseta leta (Orožen 1996: 223). Za slovenski jezik je prispeval veliko pozitivnih stvari, žal pa jih je v zgodovini slovenskega knjižnega jezika zasenčilo obdobje pospešene slavicizacije, ki se je začelo z levstikovanjem.

Za »šolsko rabo« je najbolj znano njegovo prvo obdobje, v katerem je ustvaril literarni program *Popotovanje od Litije do Čateža* (1858) in napisal jezikoslovno razpravo o enotnem slovenskem knjižnem jeziku *Napake slovenskega pisanja* (1858). Zagovarjal je jezikovno samobitnost novoslovenščine v odnosu do takrat prevladne nemščine in dajal prednost Trubarjevi dolnjski osnovi knjižnega jezika, ki je »arhaičnejša« in zato »pravilnejša« od gorenjščine. V jeziku je poudarjal merilo razumljivosti. Izhajal je iz Kopitarjeve naslonitve na ljudsko osnovo jezika in upošteval jezikovno tradicijo, nasprotoval pa je ilirizmu. V *Napakah* pa je že ugotovil, da t. i. »kmečki jezik« vendar ne more ustrezno ubesedovati predmetnosti v vseh funkcijskih zvrsteh jezika. Uzavestil je razliko med govorno in pisno različico knjižne slovenščine, kljub temu pa je ostal zadržan do Kopitarjeve zamisli o gorenjski osnovi knjižnega jezika (Orožen 1996: 214).

Levstikovo drugo ustvarjalno obdobje je za »šolsko rabo« manj znano, čeprav kaže njegovo »izjemno jezikovno ustvarjalno sposobnost« in preoblikovanje na ljudski osnovi utemeljenega jezikovnega pogleda: »Levstik tega obdobja obvlada občudovanja vreden, zvrstno razslojen jezikovni razpon, ki je znak prave knjižne kultiviranosti jezika.« (Orožen 1996: 223) Razvil se je v vrhunskega jezikoslovca in nerazumljivo je, zakaj je njegova normativna slovnica slovenskega jezika *Die slovenische Sprache nach ihren Redentheilen* (1866) ostala tako rekoč neupoštevana, čeprav je npr. med besednimi vrstami glagol predstavljen bolj temeljito kot v kateri koli drugi slovenski slovnici. Bolj odmevno, čeprav tudi med sodobniki nesprejeto je bilo Levstikovo slovaropisno delo med letoma 1866 in 1868. Pripravljal je znanstveno zahteven teoretični model geselskega članka za slovensko-nemški slovar, ob tem pa je poglobil tudi svoj zgodnji pogled na slovenski jezik, tako da je začel arhaizirati besedišče:

Prepričan, da jezik, ki že v svoji »zunanji obliki« izkazuje kontinuiteto z najstarejšimi pismenimi jezikovnimi viri kot tehten dokaz »govori« nasprotnikom, kdo je »barbar«

11 Poglavje sem naslovil po razpravi Martine Orožen (1996: 207–225).

in kaj je »barbarstvo«. Agresivno nemškutarstvo in perfidno, nasilno »velenemško« naspotovanje narodu in njegovemu jeziku ga uverja v prepričanju, da je treba slovenski jezik rešiti »duhovnega nasilja« in ga »očistiti« vseh »tujk«, pri čemer se je treba opreti na »izvirno slovansko jezikovno in duhovno bogastvo«. (Orožen 1996: 208.)

Levstik je že julija 1867 zahteval, da se slovansko vprašanje pri Slovencih ne sme več skrivati pod pretvezo jezikovnega vprašanja, ampak mora prerasti v državno-politično vprašanje in se od »jezikovnih vršičkov« odločno obrniti k »političnemu jedru«. Šlo je za »skrajno abnormalne« Levstikove nazore (Priatelj 1958: 181) – avstro-ogrski dualizem je zavračal s pretiranim panslavizmom –, zaradi katerih je slovenski jezik ne glede na resnično stanje v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja slaviziral in arhaiziral (Orožen 1996: 313). Levstikovanje je oddaljilo slovenski jezik od splošne norme in ga pripeljalo v slepo ulico, ko nadaljnji razvoj novoslovenščine ni bil več možen – vračanje v preteklost in iskanje starocerkenoslovanskih ali skupnih slovanskih jezikovnih rešitev za slovenščino ni bilo sprejemljivo. V razvoju jezika je prišlo do zastoja, ki je zmotil pozitivno razvojno spreminjanje slovenskega jezika. Levstikov »pretirano dosledni jezikovni purizem« (Orožen 1996: 223) pa ni ostal samo njegova »muha enodnevnica«, ampak se je v razvoju slovenskega jezika obdržal skoraj trideset let do nastopa moderne (Pogorelec 2011: 410).

3.3 Pozitivna smer razvoja slovenskega knjižnega jezika v drugi polovici 19. stoletja

Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika je v drugi polovici 19. stoletja spodbudilo bogato slovnično in slovaropisno dejavnost, ki ga je Fran Levec zaključil s prvim slovenskim pravopisom (1899).

Na Kranjskem je Jernej Kopitar (1809) izdal prvo znanstveno slovnico slovenskega jezika v nemščini, Valentin Vodnik (1811) je napisal prvo slovnico v slovenskem jeziku – Mihael Zagajšek (1791) je pred njim za štajerske Slovence in tujce sestavil dvojezično nemško-slovensko slovnico –, najpomembnejša slovnica za šolsko rabo na Kranjskem pa je bila v tistem času Metelkova (1830), ki jo je priredil po svoji slovnici iz leta 1825; v prvi polovici 19. stoletja so Štajerci dobili štiri slovnice: Janez Leopold Šmigoc (1812), Peter Dajnko (1824) in Anton Murko (1832) so jih napisali v nemščini, Jožef Muršec (1847) pa v slovenščini. Murščeva slovnica je bila v Bleiweisovih *Novicah* predlagana za prvo slovnico novoslovenščine, zanesljivo pa pripada prvo mesto gimnazijski slovnici Antona Janežiča (1854, 1863, 1864 in ponatisa 1869 ter 1876; med letoma 1889 in 1911 še pet izdaj, ki jih je »sinhrono« predelal Jakob Sket). Ob osrednji Janežičevi šolski slovnici enotnega slovenskega

knjižnega jezika so slovnice pisali še Anton Lesar (1863), Andrej Praprotnik (1869), Peter Končnik (1870, 1883) in Josip Šuman (1881); posebno mesto ima Levstikova nemško pisana slovnica (1866), medtem ko Miklošičeva primerjalna slovnica slovanskih jezikov (1852–1875) navaja primere iz slovenščine na prvem mestu med sodobnimi slovanskimi jeziki (takoj za starocerkvenoslovanskim gradivom).

Knjižnojezikovno normo v drugi polovici 19. stoletja so pomembno utrjevali vodilni slovenski slovaropisci tistega časa: Anton Janežič (nemško-slovenski slovar, 1850; slovensko-nemški slovar, 1851), Matej Cigale (nemško-slovenski slovar, 1860; *Znanstvena terminologija*, 1880), Fran Levstik (priprava slovensko-nemškega slovarja, 1866–1868), Oroslav Caf (slovarsko gradivo, 1843–1874), Franc Miklošič (rokopisni slovar, 1849–1855) in Maks Pleteršnik (1894/95). Med njihovimi sopotniki omenjam tri: (1) Janez Zalokar je sestavil slovar po besednih družinah (slovensko-nemški rokopisni slovar, ok. 1870), (2) Josip Drobnič je v štiridesetih letih na Dunaju izdal večjezični ilirsko-nemško-italijanski slovarček (1846/49), nato pa v Ljubljani še slovensko-nemško-italijanski in italijansko-nemško-slovenski besednjak (1858); (3) Dominik Penn (nemško-latinsko-slovenski in slovensko-nemški slovar, 1824–1854), ki je slovensko gradivo zapisal z grškimi črkami.

Pozitivni razvoj slovenskega knjižnega jezika, ki je temeljil na enotnem knjižnem jeziku in nadregionalnosti, je v drugi polovici 19. stoletja omogočil »resnični razvoj slovenskega govora« (Tivadar 2012: 204, 208) in oblikovanje enotne norme zborne izreke (Pogorelec 2011: 164) na osnovi Škrabčevega glasoslovja, slovarskega zapisa iztočnic v Pleteršnikovem slovarju in Levčevega pravopisa. Škrabčevo uveljavitev osrednjeslovenske govorne norme je napovedal že Levstik, ki je v sinhrono-kontrativnih *Napakah slovenskega pisanja* (1858) odprl vprašanje narečnega jezikovnega prestiža in ga razširil na knjižno raven (Orožen 1996: 212). Stanislav Škrabec je za »podlago našega pravopisa« razglasil dolenjsko izreko 16. stoletja, kasneje pa je to dopolnil s spoznanjem, da mora enotna govorna in bralna podoba slovenskega knjižnega jezika upoštevati vsa narečja. V razpravi *O glasu in naglasu našega knjižnega jezika v izreki in pisavi* (1870) je utemeljil dolenjsko tonemskost za knjižno in si prizadeval, da se knjižna izreka ne bi preveč oddaljila od žive govorice. Vztrajno je zavračal izumetničeno elkanje in zagovarjal naravni knjižni izgovor, ki izhaja iz ljudske govorice. Vse dobro iz Škrabčevega pravorečja se je v polni meri uveljavilo v Pleteršnikovem slovarju (1894/95) in Levčevem pravopisu (1899).

4. Zaključek

Današnja govorna norma slovenskega knjižnega jezika izhaja iz Škrabčevega jezikoslovja in upošteva (1) slovensko pokrajinsko knjižno jezikovno tradicijo, ki je bila kot pozitivna potrjena v prvi polovici 19. stoletja, upoštevajoč tudi Kopitarjeve in Čopove poglede na jezik, (2) delno tudi dogovorjene posege v jezik (npr. nove oblike, branje po črki). Pokrajinske knjižne različice so od 16. stoletja naprej uveljavljale samobitnost slovenskega knjižnega jezika, enotna slovenska knjižna (pisna) norma se je oblikovala sredi 19. stoletja, v drugi polovici 19. stoletja pa ji je Škrabec določil še enotno zborni izreko. Samostojnost slovenskega jezika v odnosu do »globalne« nemščine in vseslovanskosti je bila potrjena, vendar pa danes jezikovni globalizem z nasilnim angliziranjem vseh področij javnega življenja v Sloveniji ponovno odpira vprašanje obrambe jezika. Upam, da gre tudi tokrat za jezikovno zablodo in ne za usodno omejevanje polnofunkcijske rabe slovenščine:

Bog nam je dal lep jezik, jezik, ki je po svojem miloglasju zmožen biti mej prvimi na svetu. Ljubimo ga torej, učimo se ga pridno, gladimo ga in likajmo se vso skerbjo; nič nam v njem ne bodi malenkostno, nič preziranja vredno! (Škrabec 1995: 74.)

Škrabec (1995: 74; 1904: 21/5č) nad slovenskim jezikom nikoli ni obupal, saj je vedel, da je mogoče »po boljšem spoznanju v treh letih popraviti« vse, »kar se je v tridesetih letih po nevednosti pokvarilo«.

VIRI IN LITERATURA

- BLEIWEIS, Janez, 1849: Nekaj zastran državnega zakonika. *Kmetijske in rokodelske novice* 7/51. 223–224 (19. 12. 1849); 7/52, 227–228 (26. 12. 1849).
- BLEIWEIS, Janez, 1869: Tabor v Vižmarjih. *Kmetijske in rokodelske novice* 27/21. 165–167 (26. 5. 1869).
- BREZNIK, Anton, 1982: Razvoj novejšje slovenske pisave pa Levčev pravopis. Jože Toporišč (ur.): *Jezikoslovne razprave*. Ljubljana: Slovenska matica. 83–132.
- Prva objava: BREZNIK, Anton: 1913: Razvoj novejšje slovenske pisave pa Levčev pravopis. *Dom in svet* 26/1. <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-RWPMQZ0R>>.
- JESENŠEK, Marko, 2013: *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. (Zora 90.) Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru.
- JESENŠEK, Marko, 2015: *Poglavja iz zgodovine vzhodnoštajerskega jezika*. (Zora 110.) Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru.
- JESENŠEK, Marko, 2016: *Slovenski jezik v visokem šolstvu, literaturi in kulturi*. (Zora 117.) Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru.

- JESENŠEK, Marko, 2018: *Prekmurski jezik med knjižno normo in narečjem*. (Zora 129.) Maribor: Univerzitetna založba Univerze.
- JESENŠEK, Marko, 2021: *Poglavja iz razvoja slovenskega jezika*. (Zora 145.) Maribor: Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba Univerze.
- JERIŠA, Fran, 1849: Že spet vihar v milej domovini! *Slovenija* 2/104. 414–415 (28. 12. 1849).
- MERHAR, Boris, 1938: I. Prijatelj, Borba za individualnost slovenskega književnega jezika v letih 1848–1857. V Ljubljani 1937. *Slovenski jezik* 1. 180–185.
- MIKLOŠIČ, Franc, 1858: Chrovatisch-slovenische Mächen aus der Umgegend von Warasdin. Mitgetheilt von Matthias Valjavec. *Slavische Bibliothek oder Beiträge zur slavischen Philologie und Geschichte*. Zweiter Band. Herausgegeben bei Fr. Miklosich und J. Fiedler. Wien: Bei Wilhelm Braumüller. 151–170.
- NN, 1868 = Slovenci! *Kmetijske in rokodelske novice* 26/35. 282 (26.08.1868).
- OROŽEN, Martina, 1996: *Oblikovanje enotnega slovenskega jezika v 19. stoletju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- POGORELEC, Breda, 2011: *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika. Jezikoslovni spisi I.* (Zbirka Lingua Slovenica. Fontes 1). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- PRIJATELJ, Ivan, 1955: Borba za individualnost slovenskega književnega jezika v letih 1848 do 1857. *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*. 1848–1895. Prva knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 255–373.
- [Prva objava: PRIJATELJ, Ivan, 1924: Borba za individualnost slovenskega književnega jezika v letih 1848.-1857. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 4/1-4. 43–75. <<https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-EB7QGX00/f593a2dc-4724-4d7f-817c-c0d540818656/PDF>>.]
- PRIJATELJ, Ivan, 1926: Borba za individualnost slovenskega književnega jezika v letih 1848.-1857. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 5/1-4. 15–67. <<https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-EB7QGX00/f593a2dc-4724-4d7f-817c-c0d540818656/PDF>>.
- [Druga objava: PRIJATELJ, Ivan, 1937: *Borba za individualnost slovenskega književnega jezika v letih 1848–1857*. V Ljubljani: Slavistično društvo v Ljubljani. <file:///D:/Downloads/borba-za-individualnost-slovenskega-knjievnega-jezika-1nbsped_compress.pdf>.]
- PRIJATELJ, Ivan, 1958: *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*. 1848–1895. Tretja knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- RAVNIKAR, Matevž, 1815: *Sgodbe švetiga pišma sa mlade ljudi*. Pervi dél. V'Lublani.
- RESOLUCIJA, 1868 = Prvi slovenski tabor. *Slovenski narod* 1/55, 1 (11. 8. 1868). <<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-UDUOBLOH/?euapi=1&query=%27keywords%3dslovenski+narod%2c+11.08.1868%27&sortDir=ASC&sort=date&pageSize=25>>.
- ROŠ, Fran, 1959: Pesem Savinjske doline. Drago Predan (ur.): *Savinjski zbornik*. Žalec: Občinska kulturna skupnost, odbor za tisk in založništvo.
- SVETEC, Luka, 1850: Nove oblike. *Slovenija* 3/2. 8 (4. 1. 1850); 3/3. 12 (8. 1. 1850); 3/4. 16 (11. 1. 1850).
- SVETEC, Luka, 1852: Pomenki o »Zori«. *Kmetijske in rokodelske novice* 10/10. 38 (4. 2. 1852).

- ŠKRABEC, Stanislav, 1995: *O učenju naše knjižne slovenščine v začetnih in višjih učiliščih*. Jože Toporišič (ur.): *Jezikoslovna dela* 3. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica. 36–134.
- [Prva objava: ŠKRABEC, Stanislav, 1903, 1904, 1905: *O učenju naše knjižne slovenščine v začetnih in višjih učiliščih*. *Cvetje z vertov sv. Frančiška*. 20/8–22/8.]
- TIVADAR, Hotimir, 2021: Nevarna razmerja med pisnim in govorjenim jezikom. Nataša Jakop in Helena Dobrovoljc (ur.): *Pravopisna stikanja*. Ljubljana: Založba ZRC. 203–211.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1987: Slovenski jezik, kakor so ga videli tisti, ki so o njem razmišljali. *Portreti, razgledi, presoje*. Maribor: Založba Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- VOLC, Jurij, 1848: Kako bi se slovenski jezik v šole spravil? *Kmetijske in rokodelske novice*. 6/27. 114 (5. 7. 1848); 6/28. 118 (12. 7. 1848).
- ZS, 1948 = *Zedinjena Slovenija*. V Beču (na Dunaju), 20. 4. 1948. Ljubljana: Natisnil Jožef Blaznik v Ljubljani.

Hotimir Tivadar

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko
hotimir.tivadar@ff.uni-lj.si

Slovensko glasoslovje in javno nastopanje danes za jutri¹

Prispevek obravnava pravorečno-retorično problematiko, ki je v današnji družbi še pomembnejša kot nekoč. V šoli so bila v preteklosti zelo jasna pravila o javnem govoru, vključno s pravorečnimi pravili, ki so (bila) v slovenščini tradicionalno zajeta v pravopisu. Današnja situacija glede norme in knjižnega jezika pa je drugačna – knjižni jezik in retorična pravila ter dostojna javna komunikacija so pogosto predstavljeni kot nekaj nepotrebnega. Zato je treba jasno predstaviti usmeritve sodobnega pravorečja in retorike, na podlagi katerih naj bi bil pripravljen učinkovit javni nastop vsakega govorca.

1 Uvod o slovenskem javnem govoru, metodologiji in o relevantnem gradivu

pravorêčje, n. die Orthoëpie, Cig. (T.), nk.

PLETERŠNIK, Maks, *Slovensko-nemški slovar*. <www.fran.si>.

pravorêčje -a s (ê)

pravila, ki določajo in predpisujejo glasove in naglas knjižnega jezika: naglašati besede po pravorečju

// veda o tem: razvoj pravorečja

SSKJ, <www.fran.si>.

Slovensko glasoslovje je bilo v preteklosti raziskovano predvsem z vidika zgodovinskega razvoja, natančno so bili raziskani in se še raziskujejo narečni naglasoslovno-glasoslovni sestavi, bistveno manj pa se je raziskoval sodobni javni govor. Temu primerno je govorjeni del slovenskega jezika slabo zastopan tudi v slovenskem šolstvu (Tivadar 2015). Tradicija nesamostojnosti slovenske kulture, države in nacije se je odražala tudi v jezikoslovnih raziskavah, saj je šele po letu 1991 slovenski jezik postal povsem obvezen in samoumeven kot državni jezik, vključno z vojsko, s parlamentom in z diplomacijo (Tivadar 2012). V preteklosti so bila pravorečna pravila namenjena predvsem jezikoslovcem; naglasna pravila

¹ Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa št. P6-0215 (Slovenski jezik – bazične, kontrastivne in aplikativne raziskave), ki ga je sofinancirala Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

so predstavljena v uvodu *SSKJ* (1970) oz. v poglavju Glasoslovje v *Slovenskem pravopisu* 2001. Že v slovnici štirih je pravorečje opredeljeno kot tisto, ki »določa pravilno izreko knjižnega jezika« (Bajec-Kolarič-Rupel 1964: 8). Uvodno poglavje Slovenski knjižni jezik sklenejo z besedami: »Resda slovensko pravorečje še ni dognано do vseh podrobnosti, saj je razmeroma mlada znanstvena panoga, temeljna načela pa so neovrgljivo utrjena« (Bajec-Kolarič-Rupel 1964: 9). V *Slovenskem pravopisu* 1962, ki je bil med mentorji govora in drugimi govorci na Radiu Slovenija najbolj uporabljan vse do izdaje pravopisa leta 2001, o pravorečju pravijo:

Govor in pisava sta pri omikanem govoru (podčrtal avtor članka) tesno povezana, saj govor zapisujemo in zapise z branjem spet prenašamo v govor. /.../ V slovenščini je to toliko pomembnejše, ker osnova pisanja sega že štiristo let nazaj, izgovor pa se je medtem v marsičem spremenil. /.../ Pisava ne zapisuje natanko vseh glasovnih tančin – teh bi bilo preveč –, ločiti pa mora glasove, ki spreminjajo pomen; ti so pravi nosivci jezikovne stavbe, pravimo jim fonemi. Ker je slovenska pisava pomanjkljiva, si v nujnih primerih pomagamo z različnimi pomožnimi znamenji. (SP 1962: 13.)

Že leta 1962 je bilo torej jasno vzpostavljeno tesno interaktivno kodifikacijsko razmerje med pisnim in govorjenim jezikom, ki se med seboj dopolnjujeta. V nadaljevanju tega predgovora o govoru in pisavi poudarijo, da je knjižni jezik

sad dolgotrajnega razvoja in bogatenja z najrazličnejšimi domačimi in tujimi vplivi, zato je samostojna umetna stavba in se naddrobno ne ujema z nobenim živih narečij. Osnovan je na osrednjih govorih. Kakor pisana tako mora biti določena tudi govorjena oblika, da bo knjižni govor po vsem slovenskem območju kolikor mogoče enoten. Zato je knjižnemu jeziku poleg pravopisne oblike določena tudi enotna izreka. Ta se ne sklada docela z nobenim narečnim govorom, ampak raste iz vseh. /.../ Določila za zborni govor so vzor, kateremu se moramo bližati, nočejo pa biti toga postava, ki bi ubijala neprisiljenost in živost jezika. Pri javnih nastopih, v šoli in gledališču, v radiu in filmu smemo in moramo primerno gojiti kar se dá živ jezik, vendar imejmo pri tem zmerom pred očmi merilo zbornega govora! (SAZU 1962: 13–14)

Pri teh teoretičnih opredelitvah, navodilih in pri definiranju knjižne izreke je bistveno zavedanje o enotnosti knjižnega jezika in zbornega govora, zelo pa poudarjajo tudi živ jezik; knjižna izreka se v celoti sicer ne sklada z nobenim narečjem. Vse-slovenskost je poudarjal tudi *SSKJ* (uvod v *SSKJ*):

§ 172 Izgovor besed se ravna po pisavi, le da je treba upoštevati osnovna pravila o izgovoru zvočnikov oziroma njihovih variant in izglasnih zvonečih soglasnikov ter o asimilacijah soglasnikov po zvonečnosti. Prav tako je treba upoštevati, da se izgovarja e kot polglasnik v tistih primerih, kadar v drugi osnovni obliki izpada (pes psa = pəs psa, dober dobra = dobar dobra) ter da se -l izgovarja kot ū v ednini moškega spola deležnika na -l (delal = delaŭ), in to tudi, kadar je kot podiztočnica v pridevniškem pomenu (došel = došaŭ). Na vse to slovar ne opozarja« (SAZU 1970: 40.).

Pravorečje je bilo med slovaropisci obravnavano kot pomožna veda jezikoslovja, ki se je le redko omenjala – v uvodu v *SSKJ* je omenjeno le trikrat, poglavju o pravorečju pa je posvečena le tretjina ene strani (*SSKJ*²: 40). Sicer je večina glasoslovnega dela Uvoda posvečena naglaševanju in spremembi naglasa glede na posamezne naglasne tipe, torej diahrono-etimološka predstavitev knjižne izreke. Pravorečje je tudi v slovarskem geslu opisano sorazmerno kratko, in sicer kot »pravila, ki določajo in predpisujejo glasove in naglas knjižnega jezika« oz. »veda o tem« (geslo pravorečje v *SSKJ*², glejte fran.si).

Toporišič je v svoji *Enciklopediji slovenskega jezika* pravorečje opredelil s samostojnim geslom *pravorečje* kot jezikoslovno vejo, ki

išče in ugotavlja najboljši stalni način izgovarjanja fonemov in njihovih nadsegmentnih (prozodijskih) lastnosti oz. izgovarjanja (= branja) zapisov obojega. Poleg glasov s tega stališča raziskuje še besedne zveze (mlad oče [to] – od očeta [od]), stavke in povedi, pri zapisanem besedilu pa npr. tudi glasovno vrednost ločil ipd., izgovor kratičnih poimenovanj in krajšav ter slušne lastnosti prevzetega besedja, tudi tu vključno s prozodijskimi sredstvi. (Toporišič 1992: 205.)

Nato pod drugim pomenom v tem geslu pravi, da je »/lahko v posebni knjigi objavljeno besedilo, sestojče iz pravil, večjih spiskov besed s posameznimi izgovornimi značilnostmi in slovarčkom«. Pod posebnim geslom *pravorečje slovenskega jezika* Toporišič omeni začetke pravorečja v 16. stoletju, razmerje črka in glas ter Škrabca kot utemeljitelja pravorečja kot znanstvene vede leta 1870 – Metelko in Kopitar pa sta omenjena kot njegova predhodnika (Toporišič 1992: 205). Pravorečje je po Toporišiču opredeljeno kot del jezikoslovja, ki pa nima nujno svoje posebne kodifikacijske knjige.

Edino pravorečje v samostojni knjigi je Ruplovo *Slovensko pravorečje* (Rupel 1946). Kasneje je izšla še knjiga *Slovenska zborna izreka* (Šeruga Prek-Antončič 2003), v kateri avtorici predstavi zborna izreka na osnovi Toporišičevih opisov v *Slovenski slovnici* in *Slovenskem pravopisu* ter na osnovi aplikacije pravorečnih pravil pri lektorski praksi v gledališču in na radiu. Danes za pravorečni priročnik velja predvsem *Slovenski pravopis* 2001 (SAZU 2001), kot dodatni pripomoček pa lahko omenimo spletni Govorni pomočnik RTV Slovenija (<<https://govornipomocnik.rtvlo.si/>>), v katerem so obravnavani težji primeri, predvsem lastnoimenske besede in besedne zveze z vidika naglasa in izgovora glasov. Kot osnovni pravorečni opis slovenskega jezika lahko štejemo novejši univerzitetni učbenik *Fonetika I* (Tivadar, Batista 2019). Samostojne pravorečne kodifikacijske knjige slovenski govornjeni jezik še vedno nima.

Če sklenemo: od Škrabca naprej se je slovensko jezikoslovje intenzivno ukvarjalo s pravorečjem tudi v znanstvenem smislu, ves čas pa je ostajalo v senci raziskovanja pisnega jezika in predvsem leksikalnih raziskav, tj. slovarjev in korpusov.

1.1 Relevantno gradivo in opredelitev knjižnih govorcev

Pravorečni vidik je upoštevan v vseh kodifikacijskih priročnikih, tudi v uvodu v *SSKJ* (SSKJ², Uvod: 26):

§ 10 Pri določanju izgovora je praviloma upoštevano vse slovensko ozemlje, predvsem pa osrednji del z Ljubljano; upoštevana je tudi tradicija. Tonemske oznake se naslanjajo na knjižni govor ljudi, doma z osrednjih območij s tonemskim naglaševanjem, zlasti v Ljubljani.

Osrednja Slovenija z Ljubljano je opredeljena kot osnovno določujoče ozemlje. Prav tako pa je poudarjena tradicija, kamor spada tudi načelo »Govori, kot je zapisano«, ki izhaja že iz druge polovice 19. stoletja. Pri območju Ljubljane in osrednje Slovenije moramo opozoriti na to, da po *Slovenskem pravopisu* 1962, Toporišičevi *Slovenski slovnici* ter *SSKJ* in *SP* 2001 reduciranje glasov ni del knjižnega jezika. Z reduciranjem in celo izpuščanjem samoglasnikov in soglasnikov bi se poslabšali razumljivost in nacionalnozdrževalna vloga slovenskega knjižnega jezika, ne nazadnje pa se tudi kršila utrjena norma, ki jo vzdržujeta predvsem radijska šola RTV Slovenija in šolstvo.

1.2 Razmerje med pravopisom, pravorečjem in retoriko

V dialektalno zelo raznolikem in govorno živem slovenskem jeziku je navezanost na pravopis, ki ima dolgo knjižno tradicijo od prevoda *Biblije* v slovenščino, logična in pravilna. Vsak javni govor mora biti podvržen določenim pravilom v smislu ustrezne verbalne in neverbalne komunikacije, moramo pa upoštevati razliko med pisnim in govorjenim jezikom (prim. Škarić 1999, Petek 2018). Knjižni govor je pripravljen tudi pisno, in sicer vsaj v smislu miselne priprave in strukturiranja javne govorne situacije. Pravorečje danes še posebej zaradi porasta videovsebin opredeljujemo širše kot samo pravilen izgovor besed in stavkov. Glede na spetost govora s celotnim javnim nastopom kodifikacija govorjenega jezika danes zajema tudi retorična pravila, pravila bontona in tudi pravorečja (prim. Tivadar 2023a). Jezikovna kodifikacijska pravila (»zakonik« jezika) so načelno eksplicitna, enovariantna, kar je značilnost knjižnega jezika, da komunikacija množic poteka lažje in natančneje. Vseeno pa je kodifikacija jezika nekaj, kar ob kršenju ni podvrženo enakemu sankcioniranju kot kršenje pravnih zakonov. Edini kaznovalec nepravilnega govora in neustreznega obnašanja v javnosti so ljudje, ki sprejmejo ali zavrnejo govorce. Pravorečje v sodobnem smislu bi lahko opredelili kot jezikovna pravila, ki usmerjajo javni govor, tesno povezana z neverbalno komunikacijo, ki omogoča kakovostno komuniciranje (Tivadar 2023b, Petek 2012).

2 Pravorečna problematika slovenskega jezika z vidika fonemov in njihovih variant

V slovenščini je od začetkov knjižnega jezika velika vezanost knjižne izreke na pisavo. V drugi polovici 19. stoletja, po sprejemu gajice, je bilo sprejeto pravilo, da se govori, kot je zapisano. Tako se je tudi danes mogoče učiti slovenskega jezika kot prvega in drugega jezika. Toda slovenski govor ni enak pisavi, prav tako je zaradi zgodovinskega razvoja in različne distribucije fonemov v knjižnem jeziku kar nekaj razlik med pisnim in govorjenim jezikom, ki pa so precej preprosto razložljive in naučljive.²

2.1 Zvočniki in nezvočniki z vidika variantnosti

V slovenskem jeziku poznamo 21 soglasnikov s svojimi variantami, večinoma pozicijskimi (položajnimi oz. kombinatornimi) pa tudi fakultativnimi. Osnovno pravorečno načelo v slovenščini je, da se slovenske črke za soglasnike izgovarjajo po svoji osnovni, predsamoglasniški varianti, nato pa se predvsem artikulacijsko prilagodijo glede na glasovno soseščino in zgodovinski razvoj. Tuja lastna imena, tudi z neslovenskimi črkami, se izgovarjajo z najbližjim slovenskim glasom in po pravilih slovenskega glasoslovnega sistema. Tako se npr. mehki *ć* v priimku Lukić izgovarja samo kot slovenski *č*, zadlesnični zlitnik [tʃ]. Prav tako ni podaljšanih izgovorov fonemov, niti pri izgovoru *r*-ja, ki se izgovori z eno vibracijo (postalveolarni/zadlesnični tap oz. trepljajnik /r/, saj konica jezika le enkrat udari ob alveolarni greben). Sosednji jeziki imajo alveolarni vibrant /r/ (hrvaščina, italijanščina), pri katerem konica jezika večkrat zavibrira na alveolarnem grebenu. Zvočnikov je v knjižni slovenščini 6 – /m/, /n/, /r/, /l/, /j/, /v/. Najpogosteje je v procesu poučevanja izpostavljena variantnost fonema /v/, ki ima po tradicionalnem jezikoslovnem opisu štiri variante, in sicer: [v], [w], [ʍ] in [ʊ]. V *Slovenski slovnici* (1976) je uporabljen tudi zvočniški simbol ([ʋ]), medtem ko je v slovarjih in slovenskem pravopisu (glejte na fran.si) ter v prvem Toporišičevem delu (1961) uporabljan pretežno simbol za črko, kar je upoštevano tudi pri poučevanju slovenščine na osnovno- in srednješolski ravni. V pedagoškem smislu sta poenostavitev in uporaba simbola [v], ki je enak črki <v>, za označitev zobnoustničnega izgovora smiselni – načelo v je v. Toda v slovenščini je fonem /v/ zvočnik in ne pripornik, tj. nezvočnik, kar simbol /v/ v mednarodni fonetični abecedi pomeni. Priporniškega zobnoustničnega nezvočniškega fonema knjižna slovenščina ne pozna, zato je zaradi natančnosti treba v znanstvenem smislu uporabljati simbol za zvočnik /v/ (več glejte v Tivadar 2023c).

2 Fonemi in njihove variante so jedrnatno opredeljene v Fonetiki 1 (Tivadar-Batista 2019: 21–24).

V preteklosti je bil pri poučevanju govora (predvsem branja) izpostavljen izgovor fonema /l/, ki je bil še v 20. stoletju pogosto izgovarjan zadlesnično celo pri deležnikih moškega spola na -l, npr. bi[l], dela[l], namesto pravilnega jezikovno sodobnejšega dvoustničnega izgovora (bi[u], dela[u]). Danes se pri teh primerih le redko pojavlja zadlesnični izgovor, ki kaže na nespretnega bralca oz. tujca, ki pa hitro usvoji osnovno pravilo, da se v tej slovnični kategoriji vedno izgovarja dvoustnični dvoglasniški glas [u]. Težave pri izgovoru kodificiranega dvoustničnega glasu zasledimo predvsem pri besedah, v katerih je manj predvidljiv (npr. prislov popolnoma, kjer je pravilen izgovor dvoustnični (popo[u]noma).³ Največja težava, neskladje med rabo in kodifikacijo, se glede na izkušnje pri poučevanju in diskusijo v pravopisni komisiji pojavlja v načelno vseh »izglagolskih izpeljankah s priponskimi obrazili -lc-, -lk-, -lsk-, -lstv- (ter v nadaljnjih izpeljankah iz njih), ko se nanašajo na živega vršilca dejanja: bralca, bralka, bralski, bralstvo [bráuca, bráuکا, bráuški, bráustvo]« (§ 655, SP 2001: 74–75). Toda že pravopis to pravilo dodatno razlaga pod kategorijo **Pomni**, v kateri zapiše: »Poleg izgovora z u je v SSKJ pri nekaterih besedah mogoč, pa navadno manj priporočljiv tudi izgovor z ū (kopalka -e [ŭk in lk]); v tem pravopisnem slovarju je pri takih dvojnicah zapisan samo izgovor [ŭk]« (§ 656, SP 2001: 75). Tukaj se vzpostavlja nasprotje med *SSKJ* in *Slovenskim pravopisom*, kar je po velikih kritikah pravopisa v letih po izidu imelo za posledico predvsem nezaupanje v pravopisni priročnik. Slovenski pravopis je kljub vsem kritikam tudi prek promocijskih dejavnosti različnih ustanov, Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti (ZRC SAZU) in tudi časopisne hiše Delo, prišel med uporabnike, s spletno različico pa je svojo kodifikacijsko vlogo med uporabniki še utrdil.

Zaradi teh dejstev, zunanjih okoliščin in osnovnega načela postopnega uvajanja sprememb se je ožja komisija za nov pravopis 8.0 odločila za naslednje pravilo, ki ga moramo sicer po javni razpravi glasoslovnega dela pravopisa še dokončno oblikovati: »Zaradi zgodovinskih razlogov in etimološko utemeljenega pravopisa se **dvoustnična varianta [u]**, zapisana s črko ⟨l⟩, pojavlja na mestu nekdanjega **zlogotvornega l** (bolha [bôuħa], čoln [čôuŋ], jabolko [jábuuķo], poln [pôuŋ]) in v izglagolskih tvorjenkah ter deležnikih (rekel [rékəu], olesenel [olesenéu])« (paragraf 53 v Glasoslovnem

3 Pri izgovoru določenih težjih soglasniških sklopov lahko pride do napačnega izgovora, ki je prenesen iz narečnega govora ([čovən, povən, kloven] – čoln, poln, klovn). Osnovno načelo govora je sicer spontanost oz. manjša kontroliranost (nadzor, pripravljenost). Toda kontroliranost, pripravljenost je osnovno načelo vsakega javnega nastopa, tudi govora, zato je vnašanje določenih neknjižnih prvin neustrezno, pa čeprav je to značilno za osrednjeslovenski govor. Izgovor [-ovən] je lažje izgovorljiv končaj (dodatni samoglasnik olajša izgovor), prav tako je lahko tudi slovničnostemsko smiselno – pripona -en/-ən namreč v slovenski slovnici obstaja. Toda s tem bi se povečala razdalja med pisnim in govorjenim jezikom, prekinila ustaljena tradicija, predvsem pa bi se povečale težave pri opismenjevanju, pri čemer bi se pojavljal zapis kloven, ki bi ga bilo treba dodatno popravljati pri opismenjevanju. Take izgovorjave z -ven pa pri večini prepoznavnih javnih govorcev, še posebej na Radiu Slovenija, ki je najvplivnejši govorni medij in temelj slovenskega knjižnega izgovora, ne uporabljajo niti ne učijo (Šeruga Prek-Antončič 2003: 80, prim. tudi Petek 2023).

orisu predloga Pravopisa 8.0, <<https://pravopis8.fran.si/cms/ccws/532#s-07-02-04-02>>).

Na kratko je v tem našem predlogu izpostavljen predvsem variantni dvoglasniški izgovor fonema /l/ za samoglasniki v določenih primerih.

2.2 Opredelevanje slovenskih samoglasnikov

Slovenščina ima osem samoglasnikov. Po trajanju in po kakovosti se določeni samoglasniki razlikujejo glede na to, ali so naglašeni ali nenaglašeni. Artikulacijsko in z vidika naglašenosti so opisani v Toporišičevi *Slovenski slovnici* in v *Slovenskem pravopisu* (SAZU 2001). Pomembne raziskave je opravila Srebot Rejec (Srebot Rejec 1988), po letu 2003 pa so bile opravljene še dodatne raziskave.

Naglašeni samoglasniki so z izjemo polglasnika načelno dolgi: /i/, /e/, /ɛ/, /a/, /ɔ/, /o/, /u/. Polglasnik in nenaglašeni samoglasniki so načelno kratki (o trajanju slovenskih samoglasnikov v nevtralnem (nepoudarjenem) stavčnem položaju (o fonološkosti trajanja samoglasnikov v sodobni slovenščini glejte Tivadar 2004a, b).⁴ Osnovna artikulacijska značilnost slovenskega jezika je razlikovanje med dvema e-jevskima oziroma o-jevskima fonemoma: ozki /e/ in široki /ɛ/ oz. ozki /o/ in široki /ɔ/. Toporišič, ki prevzema Bezlajev trditev, v svoji slovnici sicer pravi: »Ker je kakovost slovenskih samoglasnikov odvisna predvsem od oblike ustnega dela govorne cevi, položaj ustnic za naravo samoglasnikov *ni pretirane važnosti*, saj samoglasnike lahko (*sicer prisiljeno*) izgovarjamo tudi z nespremenjenim položajem ustnic« (Toporišič 2000: 49, poudaril avtor tega prispevka). Toda ustnice imajo pri samoglasnikih artikulacijsko in posledično akustično razlikovalno vlogo. Ozki /e/ je izgovorjen z zelo razprtimi in napetimi ustnicami ter zaprto govorno cevjo – kot bi se prisiljeno nasmehnili. Ozki /o/ pa je izgovorjen z zaokroženimi (našobljenimi) ustnicami, v nasprotju s širokim /ɔ/, ki je predvsem zelo odprt ter artikulacijsko in akustično podoben fonemu /a/, ki je obenem tudi najdaljši slovenski samoglasnik. Poleg razlikovanja med ozkim in širokim e so zaokrožene ustnice značilne za izgovor fonema /u/. Toporišič in Bezlaj sta izpostavljala vlogo jezika in obliko ustnega dela artikulacijske cevi, zanemarjata pa vlogo ustnic, ki so značilne predvsem za kakovostno artikulacijo slovenskih knjižnih samoglasnikov. Tudi ta neopredelitev ustnic kot pomembnega artikulatorja kaže na neosredinjenost slovenskega jezikoslovja na slovenski knjižni govor – v neknjižnem govoru je namreč govor načelno manj artikuliran, bolj sproščen, manj natančen.

4 Načelno so jakostno izrazite, tj. poudarjene, predvsem besede na začetku ali koncu govornega odseka zaradi govornih zakonitosti – večja izdišna moč in vpliv končne intonacije –, lahko pa je poudarjena tudi še dodatna beseda, ki je semantično pomembnejša. Trajanje je vezano tudi na hitrost govora, vendar je ob normalnem tempu govora 4,5–6,5 zl/s (Tivadar 2017) precej stabilno in se razlikuje po samoglasnikih, nenaglašeni samoglasniki in polglasnik trajajo okoli 50 ms, naglašeni z izjemo polglasnika pa nad 60 ms (natančne vrednosti v Tivadar 2010).

Pomemben del fonetičnih značilnosti samoglasnikov je razlikovanje po kakovosti tudi med nenaglašeni e-jevskimi in o-jevskimi ter a-jevskimi glasovi, ki so načelno bolj centralizirani, kar je posledica krajšega artikulacijskega časa, zato je govorna cev pri nenaglašeni glasovi bolj zaprta – to se odraža na akustični sliki, kar smo akustično izmerili (Tivadar 2010). Dodatne analize bomo morali v prihodnosti narediti tudi z artikulacijskim ultrazvokom in s kamero ter tako še natančneje določili artikulacijski princip slovenskih samoglasnikov.

3 Pravorečni pogled na nadsegmentno raven slovenskega jezika

§ 175 Slovar daje podatke o naglasu. Ker je v knjižnem jeziku razen dinamičnega (jakostnega, ekspiratornega) naglasa možen tudi tonemski (muzikalni) naglas, sta v slovarju tudi oba zapisana. V glavi, zaglavju, na podiztočnicah in po potrebi tudi drugod je označen dinamični naglas, tonemski pa le na koncu zaglavja v okroglem oklepaju. Naglas, ki je značilen le za posebno rabo iztočnice, je označen na besedi v ponazarjalnem gradivu (npr. dober je domék, čeprav ga je za en sam bobék). Pri citatnih besedah je dinamični naglas naveden v oglatem oklepaju pri izgovoru. Kadar je v citatno zapisani besedi naglasno znamenje sestavni del zapisa besede, so podatki o naglasu prav tako dani v oglatem oklepaju (écarté -ja [ekarté -éja], à la [ala]). V oglatem oklepaju je označen naglas tudi tedaj, če je naglašen soglasnik (bz [bž in bž]). (SSKJ : 40.)

V slovenščini je navadno naglašen samoglasnik, ki načelno tvori zlog. Naglasno mesto ni stalno (lahko je na 1., 2. ... ali na zadnjem zlogu), vezano pa je na vsako besedo ali besedno obliko posebej. Slovenščina spada k jezikom s svobodnim (premikajočim se) naglasom, ki »pripada lastnostim /posamezne/ besede« (Palková 1997: 157). Veliko naglasnih položajev in tudi kakovost samoglasnikov je zgodovinsko-etimološko predvidljivih, preprostega pravila glede mesta naglasa v slovenskem knjižnem jeziku pa ni. Zato pri pouku na osnovni in srednješolski ravni načelno pravimo, da se naglasa naučimo skupaj z besedo. Slovenisti in slavisti smo med šolanjem spoznali še dodatne zakonitosti slovenskega knjižnega naglaševanja, ki so zapisane v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*, predvsem v njegovem uvodnem delu, preglednicah za jakostni in tonemski naglas, kar je dostopno tudi na spletu (razdelek Uvod v SSKJ, SSKJ²: 41–59). Vsaka posamezna beseda ima natančno kodificiran naglas v *Slovenskem pravopisu* (2001), kot kodifikacijski slovar pa obravnavamo tudi *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (zdaj SSKJ²). Slovenske knjižne besede imajo sistemsko torej jasno določen naglas, vezan predvsem na osnovno slovensko normativno regionalno območje, tj. govor Ljubljane in okolice (Uvod v SSKJ 1970: § 8–9; Toporišič 2000: 12–13). Vendar moramo kot normativnega obravnavati govor v javnem in uradnem govornem položaju ob izločitvi izrazitih dialektalnih in individualnih značilnosti. Govora Ljubljane ne moremo kar »prekopirati« in ga »narediti« za knjižnega, saj se knjižnega jezika vsi priučimo.

Pomembno je poudariti tudi variantnost knjižnega jezika, ki jo je prek anket in redakcije strokovnjakov uveljavil že *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1970, predvsem Jakob Rigler), ki je temelj tudi za prenovljeni SSKJ². V SSKJ² imamo jasno opredelitev variantnih dvojnic predvsem s temi kvalifikatorji:

- in § 120 Kvalifikator stoji pred enakovredno dvojnico. Prim. § 33. (str. 35)
- tudi § 123 Kvalifikator stoji pred manj navadno dvojnico, ki se v knjižnem jeziku ali umika ali uveljavlja. (str. 35)
- knjiž. § 133 Beseda, pomen ali zveza, ki se rabi zlasti v leposlovnem ali znanstvenem jeziku (brižen, celovit, dasi, filmoljub, raznočasje). (str. 36)

Pri kodifikaciji slovenskega pravorečja moramo biti pozorni še na možnost različnega naglaševanja predvsem pri lastnih imenih, saj zaradi nestalnega mesta naglasa pri teh upoštevamo »lokalni« oz. »družinski« naglas, izgovarjamo pa jih s slovenskimi fonemi in morfemi (končnicami).

3.1 Opis in odnos do tonemskosti v slovenskem pravorečju

§ 177 Pri tonemskem naglasu je nizki ton označen z akutom ali ostrivcem (´) na dolgih samoglasnikih in na r ter z gravisom ali s krativcem (˘) na polglasniku, visoki ton pa s cirkumfleksom (¨) na dolgih samoglasnikih in na r ter z dvojnim gravisom ali dvojnim krativcem (˝) na kratkih samoglasnikih in na polglasniku. (SSKJ²: 40.)

Tonemski naglas je del opisa slovenskega knjižnega jezika; danes je opisan tako v slovarju kot v pravopisu in slovnici.⁵ Načelno za tonemski naglas velja, da je pridobljen iz primarnega govora, kar je za značilnost, ki je vezana na posluš, tj. nadarjenost, povsem logično. Že v pravopisu 1962 je bila tonemskost neobvezna, zato tudi ni bila označena v slovarju. Avtor edinega slovenskega pravorečja M. Rupel o učenju tonemskosti pravi: »Intonacije se ne da priučiti ali pa zelo težko. Tudi mnogi, ki jo imajo v svojem govoru, je ne znajo opredeliti. Zato je ne moremo vzeti za splošno obvezno osnovo pravorečju, a ohraniti se dá kot idealno potrebna osnova.« (Rupel 1946: 54)⁶ Tonemskost je enakovreden del opisa slovenskega knjižnega jezika, prav tako nekateri govorci tonemsko

5 Toporišič (2000: 63) toneme zaradi razločevalnosti višine tona opredeljuje kot visoke (cirkumfektirane oz. »pada-joče«) in nizke (akutirane oz. »rastoče«), ker je ton in ne jakost razločevalna lastnost, čeprav so tonemsko naglašeni samoglasniki načelno jakostno izraziteje izgovorjeni.

6 Podobno stališče je zapisano v slovnici štirih avtorjev (Bajec-Rupel-Kolarič-Šolar 1956: 32–33), vendar dodajajo, da bo tisti, ki ima tonemskost iz svojega domačega govora, to uporabljal tudi v »zbornem govoru«, kar je podobno stališču v pravopisu iz leta 1950 (SP 1950: 55). Pri učenju govora in celo pri izpitih na univerzitetni ravni tudi Toporišič v 90. letih ni zahteval znanja tonemskosti kot obveznega dela za vse študente (le enopredmetni študentje smo imeli posebni predmet Naglasoslovje in tonemskost, pri katerem smo morali poznati predvsem teoretični opis slovenske tonematike).

govorijo tudi v knjižnem jeziku – kdor ima primarni tonemski govor, naj tonemskost glede na pravila v SSKJ uporablja v svoji knjižni izreki. Ni pa tonemski govor obvezen za vse govorce slovenskega knjižnega jezika. Pri pravorečju moramo biti usmerjeni v aplikativnost in naučljivost govora, ne pa v talent in prirojene družinske danosti.

3.2 Trajanje samoglasnikov v knjižnem jeziku

»§ 176 Dinamični naglas je označen s krativcem (˘) na kratkih samoglasnikih in polglasniku, z ostrivcem (˙) na dolгих i, a, u, na dolгих ozkih e, o in na r ter s strešico (ˆ) na dolгих širokih e, o.« (SSKJ⁷: 40.)

Kot smo že omenili, se slovenski samoglasniki po trajanju razlikujejo predvsem glede na naglašenost: naglašeni samoglasniki so dolgi, kratki pa so nenaglašeni samoglasniki. V preteklih opisih knjižnega jezika, tudi za srednješolsko raven, se zahteva razlikovanje med dolgimi naglašeni in kratkimi naglašeni zlogi. Predvidljivost kratkih in naglašeni samoglasnikov je opisana tudi v slovnici (Toporišič 2000: 60–63) ter slovarskem delu in v uvodu (preglednice v Uvodu SSKJ, Riggler, SAZU 1970: XXIV–LVIII). Sodobne raziskave razlikovanja med dolgimi in kratkimi naglašeni samoglasniki v nevtralnem stavčnem položaju niso potrdile (Tivadar 2004a, 2010). Velika verjetnost je, da je vsaj v sodobnem času prišlo do mešanja zasebnega (narečnega) in javnega (knjižnega) govora, saj je ugotavljanje na osnovi občutka kompetentnega govorca sicer relevantno, vendar je zaradi izoliranega izgovora besede določanje dolžin vprašljivo. Pri učenju kratkih naglašeni samoglasnikov se je namreč uporabljalo načelo – če lahko osrednjeslovenski govorci samoglasnik reducira, je tak naglašen samoglasnik kratek (npr. br[ə]t za besedo brát). Pogost je tudi izgovor sistemsko predvidenih kratkih naglašeni samoglasnikov kot polglasnikov, redukcija pa ni del knjižnega jezika (Tivadar, Horjak 2020). Govorci, niti osrednjeslovenski, pa niso (bili) zmožni slišati in izgovoriti kratkih in dolгих nereduciranih samoglasnikov, niti profesionalni govorci nacionalnega radia, ki so se tega učili v radijski šoli, o čemer pričajo prej omenjene raziskave in osebne izkušnje pri poučevanju.

3.3 Stavčnofonetične pravorečne zakonitosti

Stavčnofonetični del je pravorečno najmanj opisan, saj se je pri obravnavi pravorečja izhajalo pretežno iz pisnega, tj. branega jezika. Stavčnofonetična (oz. besedilnofonetična) problematika je na kratko obravnavana pri poglavju ločil, ki označujejo tudi stavčnofonetične prvine.⁷ Osnovno besedilnofonetično načelo slovenskega go-

7 Osnovne stavčnofonetične prvine so: premor, poudarek, stavčna intonacija, govorni register, hitrost govora, barva

vora je univerzalno: smiselno členjenje besedila s premori. Glede intonacije imamo načelo, da gremo ob zaključenem delu besedila z glasom navzdol (padajoča intonacija), z glasom navzgor (rastoča intonacija) pa poudarimo nadaljevanje govora oz. misli. Rastoča končna intonacija je vezana predvsem na odločevalna vprašanja (t. i. vprašanja da/ne oz. vprašanja z vprašalnico a/ali), saj od sogovorca zahtevamo odločitev in ne premisleka, kot je to pri pripovednih povedih in dopolnjevalnih vprašanjih (t. i. K-/Č-vprašanje – Kaj si naredil na včerajšnjem predavanju?).

Tretja osnovna zakonitost slovenske stavčne fonetike je poudarjanje vsebinsko pomembnejših delov besedila. Zaradi fonetičnih zakonitosti (večja izdišna moč na začetku povedi in zaključna intonacija na koncu) je namreč načelno poudarjena prva in zadnja besedna zveza v govorjenem odstavku (del med dvema premoroma). Dodatno lahko poudarimo še določene besede, ki so vsebinsko najbolj izpostavljene: *Tega se NE dela na cesti*. Terminološko moramo ločiti med naglasom (slovarska izrazitost besede) in poudarkom (stavčna/besedilna izrazitost besede), kar je od izida Toporišičeve slovnice (1976) v slovenskem jezikoslovju terminološko utrjeno (o tej terminološki problematiki več v Tivadar 2004b).

4 Sklepne misli o prihodnjem razvoju knjižne izreke in javnega govora

V slovenskem jezikoslovju in splošni javnosti se pogosto mnogi kritični opazovalci ne zavedajo, da je slovenščina v svoji polni podobi zaživela šele po letu 1988, kar najbolj čuti prav hitreje spreminjajoči se govorjeni jezik. Edini razlog za rahlo zaskrbljenost je dogajanje na maturi, tudi medijska poročila o maturi iz slovenščine, predvsem pa padanje števila maturantov (glejte poročila o splošni maturi na www.ric.si), ki naj bi bili najkakovostnejši govorci slovenščine v prihodnosti. Manjšanje kritične mase govorcev in občasna brezbriznost ter nesamozavestna usmerjenost le v mednarodni prostor /.../ so razlogi za skrb, ne pa za zaskrbljenost. Če bomo le znali jezikoslovci poslušati uporabnike in strpno nadaljevati razvoj jezika – za govorjeni jezik to pomeni poučevanje pravorečja in javnega govora ter predvsem uporaba govorjenega jezika v javnih in uradnih položajih ter seveda tudi zasebno. (Tivadar 2018: 168.)

Slovenski knjižni govor je zelo zapletena jezikoslovna vsebina, saj se že v osnovi ukvarjamo s človekovim osebnim izrazom. Knjižnega govora se moramo – tako kot pisnega knjižnega jezika – vsi šele priučiti, predvsem v procesu šolskega izobraževanja pa tudi prek javnega nastopanja. Osnovno načelo pravorečja je naučljivost pravil, ki morajo biti opisana na podlagi realnih gradiv ob upoštevanju tradicije. Glavna naloga slovenskega prostora v prihodnje pa bo utrditev zavesti o nujnosti knjižne izreke in upoštevanja retoričnih pravil, tj. tudi spoštljivega odnosa do javnih osebnosti, sogovorca, kolega, učenca, dijaka, študenta in seveda učitelja,

profesorja. Slovenski in svetovni javni prostor je v zadnjem času preplavilo ne-spoštljivo, zaničljivo, agresivno komuniciranje, pri katerem je za dosego svojega cilja dovoljeno vse. Ta agresivni marketinški pristop vpliva na naše učence in ne nazadnje tudi na nas. Zato bo poleg smiselne vključitve osnov slovenskega pravorečja v pouk slovenščine od vrtca do univerze in še pozneje v življenju treba gojiti tudi spoštljivo raven kulturne komunikacije. V slovenskem kulturnem prostoru, še posebej v okviru ustanov Republike Slovenije doma in po svetu, pa bomo morali komunicirati tudi znotraj različnih mednarodnih dogodkov in dejavnosti primarno v slovenskem jeziku, kolikor to mednarodno srečanje v smislu kakovostnega sporazumevanja omogoča.

VIRI IN LITERATURA

- BAJEC, Anton, RUPEL, Mirko, KOLARIČ, Rudolf, 1956: *Slovenska slovnica* (2. popravljena izd.). Ljubljana: DZS.
- PALKOVÁ, Zdenka, 1997: *Fonetika a fonologie češtiny*. Praga: Univerzita Karlova.
- PETEK, Tomaž, 2012: Criteria for public speech planning: characteristics of language learning. *Linguistica* 52. 381–392.
- PETEK, Tomaž, 2018: Govorno nastopanje v pedagoškem procesu. *Pedagoška obzorja: časopis za didaktiko in metodiko* 33/2. 131–143.
- PETEK, Tomaž, 2023: Promoting literary language on National television in the Republic of Slovenia – an exemplary model for all language users. *Govor: časopis za fonetiku* 40/2. 265–290.
- RUPEL, Mirko, 1946: *Slovensko pravorečje: navodila za zborni ali knjižno izreko*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- SAZU, 1950: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- SAZU, 1962: *Slovenski pravopis*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- SAZU, 1970–1991: *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ), I–V, 1970–1991. Ur. Anton Bajec idr. Ljubljana: DZS.
- SAZU, 2001: *Slovenski pravopis*. Ur. J. Toporišič. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- SREBOT REJEC, Tatjana, 1988: *Word Accent and Vowel Duration in Standard Slovene*. An Acoustic and Linguistic Investigation. München.
- SSKJ² = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 2014. Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. Ljubljana. <www.fran.si>.
- ŠERUGA PREK, Cvetka, ANTONČIČ, Emica, 2003: *Slovenska zborna izreka. Priročnik z vajami za javne govorce (knjiga in zvočna zgoščenska)*. Maribor: Aristej.
- ŠKARIČ, Ivo, 1999: *V iskanju izgubljenega govora*. Ljubljana: Šola retorike.
- TIVADAR, Hotimir, 2004a: Priprava, izvedba in pomen perceptivnih testov za fonetično-fonološke raziskave. *Jezik in slovstvo* 49/2. 17–36.

- TIVADAR, Hotimir, 2004b: Fonetično-fonološke lastnosti samoglasnikov v sodobnem knjižnem jeziku. *Slavistična revija* 52/1. 31–48.
- TIVADAR, Hotimir, 2008: Vprašljivost nekaterih ‚večnih resnic‘ v govorjenem knjižnem jeziku – na primeru samoglasnikov. *Acta Universitatis Carolinae* 11. 59–74.
- TIVADAR, Hotimir, 2010: Normativni vidik slovenščine v 3. tisočletju – knjižna slovenščina med realnostjo in idealnostjo. *Slavistična revija* 58/1. 105–116.
- TIVADAR, Hotimir, 2012: Nove usmeritve pri raziskavah govora s pogledom v preteklost. *Slavistična revija* 60/4. 587–601. <http://www.srl.si/sql_pdf/SRL_2012_4_02.pdf>.
- TIVADAR, Hotimir, 2015: Vloga pravorečja in njegovo poučevanje v slovenskem osnovno- in srednješolskem izobraževanju. *Jezik in slovstvo* 60/3–4. 161–172, 252.
- TIVADAR, Hotimir, 2017: Speech rate in phonetic-phonological analysis of public speech (using the example of political and media speech). *Journal of Linguistics* 68/1. 37–56.
- TIVADAR, Hotimir, 2018: Slovensko pravorečje kot samostojna kodifikacijska knjiga? *Slavia Centralis* 11/2. 158–171. <<http://www.ff.um.si/dotAsset/73530.pdf>>.
- TIVADAR, Hotimir, 2023a: Retorični vidik sodobne slovenščine in javnega nastopanja v današnjem globalnem svetu s stališča sovražnega govora. *Jezik in slovstvo* 68/4. 5–27.
- TIVADAR, Hotimir, 2023b: Pomen pravilnega javnega nastopanja za učinkovito komuniciranje = The importance of proper public speaking for effective communication. *Anali PAZU HD* 9/1–2. 53–65. <<https://journals.um.si/index.php/anali-pazu-hd/article/view/3257>>.
- TIVADAR, Hotimir, 2023c: Normativni vidik slovenščine v tretjem tisočletju – artikulacija, percepcija in kodifikacija fonema /v/. *Jezikoslovni zapiski* 29/2. 77–112. <<https://ojs.zrc-sazu.si/jz/article/view/12636>>.
- TIVADAR, Hotimir, BATISTA, Urban, 2019: *Fonetika 1*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- TIVADAR, Hotimir, HORJAK, Luka, 2021: *Smiselna kodifikacija slovenskega pravorečja*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 17–34. <<https://www.sazu.si/uploads/files/publikacije21/Rared2RAZPRAVE.pdf>>.
- TOPORIŠIČ, JOŽE, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, JOŽE, 2000: *Slovenska slovnica*. 4., prenovljena in razširjena izd. Maribor: Obzorja.

Slovstvena folklor v prostoru in času

Vanja Huzjan

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Inštitut za slovensko narodopisje
vanja.huzjan@zrc-sazu.si

DOM JE BILO SAMO DELO, NIČ DRUGEGA¹**Problematika otroškega dela v slovenskih pregovorih²**

Prispevek obravnava delo kmečkih otrok preteklih stoletij v slovenskih pregovorih. Čeprav je dokumentirano v arhivih in zapisanih ustnih pričevanjih, ga v pregovorih ni najti zaradi njegove samoumevnosti. Pregovorno izročilo, ki tematizira delo, je namenjeno socializaciji, vzgoji k delavnosti. Podprta z državnim fiziokratizmom in injicirana s Cerkvijo se je delavnost kot vrednota pojavila med kmečkim prebivalstvom z agrarno tehnično revolucijo in v našem okolju ni nikoli zamrla.

1 Uvod k uvodu

Analize otroškega dela v slovenskih pregovorih se lotevam z nasprotne smeri kot običajno: najprej bom evidentirala delo otrok preteklih stoletij in se nato lotila analize leksema »delo« v povezavi z leksemom »otrok«. Prednost, ki tokrat velja kulturi pred jezikom, je v tem prispevku, kakor bom pokazala, smiselna.

1.1 Uvod v otroško delo preteklih stoletij

Etnološke in zgodovinske raziskave kulture in načina življenja večinskega prebivalstva na Slovenskem 19. in 20. stoletja v različnih obsegih obravnavajo tudi otroško delo. Opisujejo ga v založništvu in manufakturah, od 19. stoletja naprej v rudnikih in industriji, pretežno tkalski in tobačni, v prisilnih delavnicah ter predvsem v okviru kmečkega gospodarstva. Slovenski pregovori na repozitoriju Clarin si v največji meri tematizirajo prav kmečko življenje; izražajo izkušnjo kmečkega človeka in napotujejo k ustreznim kulturnim normam in vrednotam. Raziskovanje otroškega dela v slovenskih pregovorih, ki ga raziskujem v okviru projekta Jezik,

1 Ustni vir v Šega 1998a: 149.

2 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta Jezik, kultura in vrednote: gospodarska podoba vsakdanjika v folklornih obrazilih (ARIS J6-50197) in v okviru programa Etnološke, antropološke in folkloristične raziskave vsakdanjika (ARIS P6-0088).

kultura in vrednote, se zato po nujnosti osredinja na pregovore, ki se dotikajo dela v okviru kmečkega gospodarstva.

Delo otrok vse do novele Obrtnega zakona leta 1885 ni bilo razumljeno kot otroško delo. Z Obrtnim zakonom pa je bila v avstro-ogrski monarhiji prepovedana zaposlitev otrokom, mlajšim od 10 let,³ od 10–12 let starim le s pisno privolitvijo očeta, mlajši od 14. leta niso smeli delati več kot 10 ur dnevno ipd., češ da delo v tovarnah škoduje zdravju in zavira rast otrok (Stariha 2012: 240–241). Tako je otrok sicer izstopil iz nadzorovanega polja produkcije, npr. pletilstva, glažut, rudnikov itn., a otroci siromašnih staršev so še naprej delali, npr. kot čistilci, prinašalci drv, vode v lokale in gospodinjstva itn. Tudi za kmečko in domače obrtno delo otrok ni bilo nobene zakonske zaščite. V idejnem smislu se je sicer v srednjih in višjih meščanskih slojih v 19. stoletju otrokova ekonomska vrednost začela postopoma spreminjati v čustveno (Huzjan 2023), toda kmečko gospodarstvo je imelo drugačne predstave o otrocih, ki so naseljevali še-ne-odraslo dobo. Kmečka družina otroka ni razumela kot posameznika, temveč kot del celote (Zonabend 1993; Žagar 1997), občestva. Otrok je bil subjekt, ki ga je bilo treba prehraniti, obleči in vzgojiti v pokornega samooskrbnega delavca, ki bo hkrati poskrbel za starše, ko ostarijo (Huzjan 2024), oz. z nazornim pregovorom izraženo: *Kar daješ otrokam, to daš kot v posojilnico, če pa ženi, pa mečeš stran.*

Načeloma so bili v kmečko gospodarstvo vključeni vsi člani gospodinjstva, kar podpira pregovorno izročilo: *Kje je dosti rok, tam gre delo v' skok.* Več rok delo hitreje opravi. *Mnogo rok – lahko delo.* Kmetijski obrat na Slovenskem je bil do srede 18. stoletja povsem avtarkična enota, ki ga je spremenila agrarna tehnična revolucija v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja (Grafenauer 1970). Kmečka družina je, ne glede na materialne pogoje, v svojem življenjskem krogu doživela dve težki obdobji: ko so bili otroci še majhni in jih je bilo treba vzdrževati (*Mnogo rok [sicer] mnogo stori, [a] mnogo trebuhov mnogo poje*) in ko so starši tako onemogli, da niso mogli prispevati k domačemu gospodarstvu. Prav zaradi slednjega je kmetija potrebovala otroke in kjer jih ni bilo, jih je posvojila, tudi iz sirotišnice.⁴ »Nekateri so posvojili fanta in dekle, da sta se potem poročila in imela družino, drugi pa so šele na starost [...] vzeli k sebi mlade ljudi, včasih [...] sorodnike, da so skrbeli zanje, po njihovi smrti pa prevzeli posestvo« (Ravnik 2003: 41).

Kvalitativna analiza podobe otroka v slovenskih pregovorih (Huzjan 2024) je med drugim pokazala, da je majhen otrok označeval nesposobnost za delo zaradi

3 »Sicer je že Jožef II. leta 1787 izdal odredbo, da otroci, mlajši od devetih let, ne bi delali v tovarnah, če to ni nujno. Ta odredba je bila kmalu po njegovi smrti [...] preklicana« (Stariha 2012: 240).

4 Iz sirotišnic so jemali otroke tudi za delo v tekstilni industriji (Vurnik 2016). Na Slovenskem je bila edina »najde-nišnica« za zapuščene otroke s poročnišnico v Ljubljani, ki so jo zaprli leta 1871 (Borisov 1995: 134), veliko večja je bila v Trstu (Ravnik 2004: 352).

neizkušenosti, nerazsodnosti in samosvojesti oz., kakor svari pregovor, *Gorje mu, ki s teleti orje in z otroki kmetuje*. V kmečkem okolju naj bi otrok, kakor živina, pijanec, norček in starec, pomenil nezanesljivo delovno silo, predvsem pa večji ali manjši strošek bodisi kmetije bodisi kajže. Ta problem je odpravilo zgodnje nadzorovano vključevanje otrok v delovne procese kmetijskega obrata. Kmečki otroci, ob rojstvu robni člani patriarhalne družine, so si pridobili vrednost z izkušnjami, ko so lahko opravljali že vsa odgovornejša dela in si sami pridelali (za) hrano.

Slovenski pregovori redko opredelijo, kdo je tisti, ki dela. Morda zato, ker naj bi v kmečkem gospodarstvu delali vsi, le malčki do tretjega leta in popolnoma onemogli starci ne. Delo, ki so ga opravljali otroci na vsem slovenskem ozemlju, je dokumentirano v arhivih in zapisanih ustnih pričevanjih. Ali lahko torej z ozirom na manko subjekta dela v pregovornem izročilu sklepam, da je bilo delo otrok enako delu odraslega?

2 Vsi otroci smo morali delati, ti ni padlo v glavo, da ne bi dela⁵: otroško delo v kmečkem gospodarstvu

Etnološke študije poudarjajo pomen delovnega sodelovanja vseh članov kmečke skupnosti kot preživitveno strategijo. Delo otrok naj bi bilo pomožno oz. dopolnilno (Šmitek 1987), čeprav so odrasli na otroško delovno silo »resno računali« (Ravnik 1996: 181). Pozorno branje zapisov ustnih in arhivskih pričevanj v etnoloških in zgodovinske raziskavah napeljuje k sklepu, da je bilo celo delo majhnih otrok v resnici primarno (skrb za vodo, sorojence in živali) in ne dopolnilno ter zato nepogrešljivo za funkcioniranje kmečke družine. Poleg tega so si delitev dela po spolu, domnevno zaradi razlike v telesni moči, lahko »privoščile« le bogatejše kmetije, ki so hkrati zaposlovale posle. Sicer so vsa t. i. moška dela opravljale tudi ženske in otroci, nasprotno nikoli. Kakor je zapisala etnologinja Mojca Ravnik: »Izredne razmere, da so ženske in otroci težko delali tudi v gozdu, da so ženske same pešačile in nosile težka bremena, da so otroci nosili, nakladali, prevažali, kopalili [...], so bile v resnici vsakdanje« (Ravnik 1996: 150). Ali:

Treba je povedati, da se je v primeru, da je bilo pri hiši dovolj moči, žensko delo ločilo od moškega po težavnosti, drugače pa so ženske tudi težko delale in nosile gnoj, drva in seno. Tudi otroci so opravljali težka dela. (Ravnik 2003: 42)

V Goriških Brdih so, poročajo arhivske listine iz 19. stoletja, otroci »skupaj z ženskami nabrali 2/3 sadja, ki je bilo namenjeno trgu. Elaborat celo oceni, da so bili otroci v količini nabranega sadja izenačeni z odraslimi« (Gomiršek 2012: 251–252).

5 Sogovornik na terenu etnologinje Marije Makarovič (1996: 510).

O zanemarljivosti telesne moči pri spolni in starostni delitvi kmečkega dela ndr. priča tudi terensko opazovanje Borisa Kuharja: »Tako morajo zdaj mnoga dela, ki so jih prej opravljali le moški, delati ženske, otroci in stari ljudje« (Kuhar 1972: 118), ali raziskava kmečkega gospodarstva koroških žena, ki jo je etnologinja Irena Destovnik naslovlila kar z *Moč šibkih* (2011).

Otroci so že med tretjim in četrtem letom prevzeli resnejše delovne obveznosti, npr. pazili na mlajše bratce in sestrice. S šestimi leti so začeli pomagati odraslim pri gospodinjstkih in hišnih opravilih, delu v hlevu, na polju in pašniku ter v okviru domače obrti. Z vsakim letom je bilo njihovo delo odgovornejše in se pri petnajstih letih ni razlikovalo od odraslega. Kaj vse so kmečki otroci v 19. in 20. stoletju delali? Skrbeli so za sorojence (Tomažič 1990; Ramšak 1996, 2001; Ravnik 1996; Brumen 2000; Sok 2003; Rožman 2004), starce in druge sorodnike (Ravnik 1996). Skrbeli so za živali: pasli ovce, koze, krave, svinje in tudi purane (Baš 1967; Kuhar 1972; Videčnik 1986; Novak 1989; Makarovič 1994, 1996; Oder 1996; Ramšak 1996, 2003; Ravnik 1996; Brumen 2000; Dolenc 2006; Gomiršek 2012), prinašali steljo (Baš 1967) in čistili kravje ter svinjske hleve (Baš 1967; Šmitek 1987; Brumen 2000), krmili in napajali živino (Baš 1967; Videčnik 1986; Šmitek 1987; Makarovič 1996; Ivič 1999; Destovnik 2011), pripravili kotel za svinje (Makarovič 1996), molzli (Makarovič 1994, 1996; Destovnik 2011), poskrbeli za perutnino (Bogataj 1982; Brumen 2000), zajce (Brumen 2000) in ptiče (Smerdel 1992), nabirali listje za krmo, čistili gojišča in pobirali svilene zapredke (Ipavec 2008). Pripravljali so hrano: čistili repo (Bogataj 1982), tlačili zelje v kadi (Dolenc, Reven 2004), mleli žito z ročnimi žrmljami (Smerdel 2002), skubili ptiče (Smerdel 1992), spravljalji in čistili ribe (Volpi Lisjak 2002), razkoščičevali in lupili slive za sušenje (Počkar 1982; Kogej 1992), luščili kostanj (Gomiršek 2012), mesili in pekli kruh (Makarovič 1996; Ravnik 1996), pripravljali zajtrk in kuhali kosilo (Šmitek 1987; Ravnik 1996; Brumen 2000; Ramšak 2001; Destovnik 2011) ter kot planšarji predelovali mleko (Novak 1989). Opravljali so ostala gospodinjstka in hišna dela: pletenje (Brumen 2000; Dolenc 2006; Destovnik 2011), šivanje (Brumen 2000; Destovnik 2011), krpanje (Brumen 2000), predenje (Mrkun 1940; Brumen 2000), pranje (Brumen 2000; Dolenc 2006), likanje (Brumen 2000), sekanje oz. cepljenje drv in jutranje netenje ognja (Ramšak 2001), pometanje hiše in dvorišča, pomivanje posode, pospravljanje (postelj), ribanje tal (Šmitek 1987; Keršič 1992; Ramšak 2001, 2003) ter čiščenje blatnih čevljev (Keršič 1992). Poleg tega so nosili, prenašali in raznašali težka bremena: vodo (pogosto iz oddaljenega vira, npr. Ramšak 2001; Destovnik 2011), mleko po hišah ali v mlekarno (Šmitek 1987; Ramšak 2003; Ravnik 2003; Dolenc 2006), malico in pijačo poljskim delavcem ali koscem (Videčnik 1986; Makarovič 1994; Ravnik 1996; Dolenc 2006), drva iz gozda in v hišo (Baš

1967; Šmitek 1987; Makarovič 1994, 1996; Ramšak 2001, 2003; Destovnik 2011) ter dnevno žetev soli na solinah (Pahor, Poberaj 1963). Nosili so tudi na tržnico, k loncevezu (Primc 1996), iz trgovine (Šmitek 1987) ipd. Na polju so starejši otroci že orali (Makarovič 1994, 1996), mlajši pa vodili živino pri oranju, sadili, okopavali, pobirali in prebirati krompir (Baš 1967, 1979; Šmitek 1987; Makarovič 1994, 1995, 1996; Uranič 1997; Šega 1998b; Brumen 2000), želi pšenico (Baš 1967; Makarovič 1994; Gomiršek 2012), nosili snope skupaj (Baš 1979; Makarovič 1994, 1996), sekali koruznico (Šmitek 1987), mlatili (Videčnik 1986; Šmitek 1987; Ivič 1999; Gomiršek 2012) in pomagali pri požiganju posekov (Baš 1967). Na travniku so štirinajstletniki že kosili (Baš 1967; Makarovič 1994, 1996), mlajši obračali travo po košnji, grabili, delali kope (Bogataj 1982; Šmitek 1987; Makarovič 1994; Ravnik 1996; Šega 1998a; Dolenc 2006), pobirali kumino (Dolenc 2006) ipd. Delali so v vinogradu, oljčnem nasadu, na vrtu in sadovnjaku, in sicer so okopavali (Bogataj 1982), pleli (Ramšak 1996), (p)obirali pridelke (Počkar 1982; Šmitek 1987; Makarovič 1994; Brumen 2000; Gomiršek 2012) ter čistili sode (Dular 1994). V gozdu so pomagali pri različnih gozdarskih delih, npr. žetvi praproti (Šmitek 1987: 71–72), povezovanju drv v butare (Gomiršek 2012) in vožnji drv iz gozda (Baš 1967; Brumen 2000). Nabirali so jagode, borovnice, maline, gobe (Ložar 1944; Kuhar 1972), kostanj (Ložar 1944; Štrukelj 1958; Baš 1967; Bras 1970; Šmitek 1987, Gomiršek 2012), dračje, med (čebelar, sršenom in čmrljem) in pobirali jajca iz sračjih in vranjih gnezd (Novak 1957; Smerdel 1992). Lovili so ptice pevke, predvsem vrabce, sinice, srake, vrane in kose (Kuhar 1972; Smerdel 1992), polhe (Kuhar 1972), rake in ribe (Primc 1996; Ramšak 1996). Otroci so sodelovali tudi pri izdelavi izdelkov domače obrti; opisana je npr. izdelava zobotrebcev in gajbic (Kuhar 1966, 1972), vezanje velikonočnih butaric (Bras 1970), pomoč pri pletenju slamnatih kit za slamnike in cekarje, in sicer močenje slame, merjenje kit, navijanje na deščico (Moder 1962), pomoč pri zlaganju, pobiranju in raznašanju perila v mestih, ob čemer so otroci od mestne gospode občasno dobili ponošene obleke in čevlje (Štrukelj 1958; Repinc 2001). Po hišah in na tržnicah bližnjih ali oddaljenih mest so otroci (z materjo) prodajali gozdne sadeže (Ložar 1944; Bras 1970), kmetijske, vrtno in sadne pridelke (Orehovec 1997; Brumen 2000; Gomiršek 2012), ptice, drva, cvetne butarice (Bras 1970), cvetje (Stariha 2012) ipd. Sinovi so kot pomočniki krošnjarja krošnjarili z očetom (Šega 1998a).

Opisano delo kmečkih otrok od konca 18. do druge tretjine 20. stoletja kaže, da se to ni bistveno razlikovalo od dela odraslih. Tudi delitev dela po spolu je bila vsak trenutek zamenljiva, npr. »Če pri hiši ni deklet, dečki pomagajo tudi pri kuhinjskih delih, čiščenju stanovanja in na vrtu« ali »Če ni pri hiši dečkov, tudi same prinašajo drva, krmijo in pasejo živino« (Šmitek 1987: 71–72). Načelo spolne in starostne

delitve dela se ni skladalo z rabo, saj je načelo veljalo ohranjanju patriarhalne ureditve kmečkega gospodarstva in ni bilo povezano z anatomijo teles. Pedagog Vinko Möderndorfer je leta 1938 zapisal, da je bila večina otrok v Št. Jurij pod Kumom, kjer je služboval kot šolski upravitelj, podhranjenih in zato šibkih, a so kljub temu opravljali težaška dela: »Kmečkemu človeku prede danes tako trda, da tudi svojemu slabotnemu otroku ne prizanaša, temveč ga pritegne k delu, kjer le more« (Möderndorfer 1938: 100). Zgodovinarica Tanja Gomiršek je iz arhivskih virov ugotovila, da so otroci zaradi težaškega dela pozno dozoreli in da je »mladenič star 24 let zgledal kot 16 do 17 letnik« (Gomiršek 2012: 252). Vso bedo ravnanja z otroki slikovito ponazori etnolog Angelos Baš:

Dogajalo se je, da so nekateri od teh otrok med delom od utrujenosti in pijanosti celo zadrževali. Le-ti so takrat vstajali ob petih ter hodili skupaj s starši delat h kmetom [...]. In če so bile pri saditvi krompirja ženske nekoliko nerodne, so lahko udarile z motiko otroke po rokah ali glavi. Kadar so otroci v takšnih primerih omedleli, so jih polivali z vodo in jih polagali na vratnike, da so si malce oddahnili, potem pa so morali nadaljevati delo. Preden so bili ti otroci stari štirinajst let, so bili izgarani, zagrenjeni, podvrženi pitju. (Baš 1979: 51)

Šolske obveznosti so bile navadno podrejene delovnim. Mnogi otroci so ob prenehanju šolanja imeli opravljenih le nekaj razredov (Möderndorfer 1938; Šmitek 1987; Tomažič 1990; Ramšak 1996; Žagar 1997; Sok: 2003; Destovnik 2011).

Na podeželju so v desetletjih po zemljiški odvezi⁶ v družinah z omejenimi ekonomskimi viri, torej z malo ali nič zemlje, kajžarji, bajtarji ali gostači skupaj z otroki hodili k premožnejšim kmetijam na dnino (Baš 1979; Smerdel 1984; Keršič 1992; Brumen 2000; Makarovič idr. 2005; Čeč 2012). Dninarji so bili za denar najeti poljski delavci, a so z delom pogosto le oddolževali najeto zemljo in si služili hrano. Prav kakor se je gospa z Goriške spominjala svojega otroštva: »Niso nam plačali, ampak če so mi dali en krožnik mineštre ali če so mi dali sendvič, je bilo to za družino že nekaj, kajti ni bilo potrebno, da bi jedla doma« (Ipavec 2008: 73). Siromašna družina si ni mogla predstavljati preživetja članov družine brez dela, »ki je bilo poleg javnega beračenja (dokler ni bilo to posebej rigorozno preganjano) del vsakdanjika revnih družin od otroštva do pozne starosti« (Čeč 2012: 219). Otroci propadajočih ali prodanih kmetij so bili torej sestavni del kmečkega proletariata. Če jih je bilo preveč, so jih starši že s šestimi leti pošiljali služiti za pastirje in pestrne, malo starejše pa za male dekline in male hlapce (Bogataj 1982; Videčnik 1986; Žagar 1986; Makarovič 1995; Ravnik 1996; Uranič 1997; Žagar 1997; Ramšak 2003;

6 Z zemljiško odvezo (1848) je obdelovalna zemlja sicer postala last kmetov, a je bila obremenjena s »težko hipoteko« (Grafenauer 1970: 632), kar je pogosto vodilo v zadolževanje in tudi propad kmečkih obratov. Več o posledicah zemljiške odveze glej še Videčnik 1986; Kresal 1998; Lazarevič 2022.

Dolenc 2006; Makarovič 2007). V najstniških letih so postali dekline in hlapci, če se niso zaposlili v tovarnah ali rudnikih ali kot posli pri meščanskih družinah (gl. Žagar 1986).

Otroški kmečki posli so delali za hrano, prenočišče in obleko. Dogovor o zaposlitvi in vrsti dela, ki ga bo otrok opravljal, so sklenili starši. Gospodarji so bili različni patriarhi – *Kjer se služi, tam se suknja kroji* –, a premnogi so s pastirčki in pestunjami slabo ravnali, »celo pretepali so jih, zato so ti pogosto zbežali« (Videčnik 1986: 33). Šestletna pestrna je morala »vstajati [...] ponoči in previjati dojenčke. Tako je po kratkem času zbežala nazaj domov in iskala zavetje pri materi« (Videčnik 1986: 44). Pregovorno izročilo povzema izkušnje služenja tujemu gospodarju: *Najboljša služba je s kačo opasana in Kdor služi, je do grla v luži ter Služba – pasja mati*.

V patriarhalno strukturirani kmečki družini, v kateri je bila družbena moč hierarhično razporejena in v kateri je bil moški gospodar, se delo otrok (in žensk) ni spoštovalo, veljalo je za dopolnilno, nepomembno. Dobrine (npr. hrano), ki jih je družina pridelala, se ni delilo z ozirom na opravljeno delo in tudi ne v enakih količinah med vse člane družine ali hiše, kar opisujejo slovenski literati, zgodovinarji in etnologi. Otroci so bili koristni za izkoriščanje. Ali, kot se je izrazil vitanjski župnik v času pred drugo svetovno vojno: »Oče obdrži doma svoje otroke, če jih ima tudi deset in še več. Rabi jih za delo, za obdelovanje svojega posestva« (Šmitek 1987: 72).

3 Delo ni sramota v nobenem stanu; prava sramota je – lenoba: otroško delo v pregovorih

Izsledki etnoloških raziskav nas seznanijo, da je v kmečkem okolju: 1. bila pomembna čim hitrejša vpeljava otroka v delo, 2. neskladje med številom otrok in gmotnim položajem družine vodilo v služenje otrok tujemu gospodarju, in 3. delo otrok veljalo ekonomskemu cilju.

Na repozitoriju Clarin.si, ki zajema slovenske pregovore od 16. in 21. stoletja, ima leksem »delo« 485 zadetkov, med njimi jih je pet z označevalcem »otrok« in en z »mlad«. Ti označujejo, da 1. je to nekdo, ki mora delati, če naj jé: *Vsak otrok prinese s seboj roke za delo, žlico za jelo*, da 2. so zgodnja in pozna leta človeškega življenja pravilno enakovredna: *Kmet (človek) mora biti dvakrat pastir: kot otrok in na stara leta*, in da 3. je vzgoja k delavnosti temeljna: *Mlad se navadi, a star dela oz. Če se otrok dela nauči, bo odrasel imel manj skrbi*, med drugim zato, ker *Zdravje je otrok dela*. Pregovor v zapisu Janeza Trdine (1987), da *Otrokom ni nikoli dolgčas, ker niso nikoli brez svojega dela*, ni oblikovala le odrasla zavist, temveč tudi vrednota delavnosti. V repozitoriju ni najti označevalcev »pestunja«,

»pestrna«, pač pa »pastir«, ki pretežno označuje transgresivno pastirsko kulturo, npr. *En pokvarjen pastir pohujša deset nedolžnih, Pastirjev se še vrag ogne, Kdor se hoče kletve navaditi, naj gre kože past. Le Slaba paša da pastirju delo* je pregovor, ki vrednoti pastirsko delo.

Pokazalo se je, da je tematiziranje dela otrok v slovenskih pregovorih jalovo početje, ker delo otrok načeloma ni imelo značaja otroškega dela, kar podpirajo tudi omenjene raziskave kmečkega gospodarstva preteklih obdobij na Slovenskem. Pregovorno izročilo z ozirom na otroško delo nam razgrne nekaj drugega: delo otrok ni bilo koristno le za družinsko ekonomijo, temveč hkrati vzgojno za preganjanje brezdelja (Zonabend 1993) oz. »grešne« lenobe (Koch 2013). Otroci so se z delom učili veščine (*Delo naredi mojstra*) in delavnosti (*Za vsako delo roke, za vsako jed zobe*). Tako ima pregovor, ki ga je etnologinja Mojca Ramšak zasledila pri raziskavi življenja koroških podeželank, *Hiša je žalostna, če prideš prazen domov, »vzgojno funkcijo za otroke, ki naj ne bi bili nikoli brezdelni«* (Ramšak 2001: 94), npr. prinesli dračja iz gozda. Ker *Kmetija tam veliko zda, kjer delo, pridnost je doma*, je že »v starosti med petim in sedmim letom oznaka priden postala sinonim za delavnost in marljivost« (Gomiršek 2012: 251). Enačaj med delavnostjo in pridnostjo je poudarila »čebela«: *Uči se od čebele delavke, ne od trota!* Veljalo je, da se marljivost obrestuje: *Človek, ki je priden, dokler je mlad, dobrih del bogat na svoje stare dni oz. S pridnostjo vse dosežeš*.

Podprta z državnim fiziokratizmom in injicirana s prižnice se je delavnost kot vrednota pojavila med kmečkim prebivalstvom v času razsvetljenstva, vzporedno z agrarno tehnično revolucijo (Makarovič 2004), torej prav tedaj, ko so kmetje povečali obseg obdelane zemlje (odprava prahe, gnojenje – *Gnoj je zlata ruda na nji-vi*) in, tudi z uvedbo krompirja, donosnost kmetijskih pridelkov (Grafenauer 1970; Smerdel 1990).⁷ Njeno nasprotje je bila netrendovska lenoba,⁸ npr. *Ko lenoba v postelji leži, pridnost na polju delo stori, delo da pa jelo*. Nedejavnega, lenega človeka sta zavračala skupnost: *Komur smrdi delo, ta ni vreden, da sije sonce po njem!* in bog, saj le *Delo pridnih blagoslavlja Bog oz. Pridno delo tvojih rok, požegna dobri Bog*.

Od agrarno tehnične revolucije do zemljiške odveze je bila delavnost vrednota, ki naj bi omogočala zaslužek, ne preživetja. Agrarna reforma pa je povzročila

⁷ Kmetje so se za zaslužek začeli ukvarjati še z neagrnimi gospodarskimi dejavnostmi, npr. furmanstvom in založništvom (Grafenauer 1970).

⁸ O lenobi v slovenskih v pregovorih je pisala Saša Babič (2008), kulturološko analizo lenobe na Slovenskem je opravila Tina Osvald (2012), o lenobi je pisal protestantski pastor Manfred Koch (2013), o pravici do lenobe že v 19. st. zet Karla Marxa Paul Lafargue (1985), brezdelje je s člankom počastil nobelovec Bertrand Russell (1985) in še bi lahko naštevale.

razslojevanje kmečkega prebivalstva in v 30. letih 20. stoletja je bilo prezadolženih že skoraj 40 odstotkov kmetov (Kresal 1998; Lazarević 2022). Tedaj šele so pregovori, ki pogojujejo preživetje z delom, dobili svoj smisel: *Kdor se dela boji, (ta) slabo živi (obstoji); Kdor brez dela okoli capa, mu kmalu kruha manjka; Kdor se dela brani, hitro (kmalu) strada; Življenje brez dela, skleda brez jela; Kjer je delo, tam je kruh (jelo); Brez dela ni jela, brez potu ni medu; Ni jela brez dela; Kdor ni pri delu, naj ni pri jelu; Najprej delo, potem pa jelo; Popred je delo ko jelo; Dosti dela, dosti jela; Delo je najboljši kuhar; Človeka redi delo, prešiča pa človek; Pečene piške (golobi) same ne lete v usta; Pogače ni brez muke*. Ne preseneča torej, da je bila privilegirana prav delovna socializacija otrok. Bila je usmerjena v marljivost in podprta s tepežem.⁹

Evidentno je, da so kmetje otroke od zgodnjega otroštva vključevali v vsa dela v okviru kmečkega gospodarstva, da so otroci trdo delali in primarno prispevali k družinski ekonomiji. Vendar to niso bili le domači otroci, k bogatejšim kmetijam so prihajali na dnino ali pri njih služili tudi tuji. Pri otrocih sta se cenili čim hitrejša in pri starih članih družine čim daljša delazmožnost in samostojnost (Žagar 1997; Knežević Hočevar 2013; Turk Niskač 2021; Huzjan 2024), z eno besedo: koristnost. Vendar raziskave migracij kmečkega življa na obrobja domačih, evropskih in čezatlantskih mest pričajo o tem, da je bilo tedaj na slovenskem podeželju pogosto *Dosti dela, malo kruha*. Vrednota delavnosti se v tej luči kaže nezadostna za blagostanje, čeprav kot mit še danes opredeljuje domnevni slovenski značaj.

VIRI IN LITERATURA

- BABIČ, Saša, 2008: Lenoba – zvesti ti bom do groba. Vítězslav Vilímek (ur.): *Parémie národů slovanských. IV: sborník říšpěvků z mezinárodní konference konané v Ostravě ve dnech 20.–21. listopadu 2008*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity. 20–25.
- BAŠ, Angelos, 1967: *Gozdni in žagarski delavci na južnem Pohorju v dobi kapitalistične izrabe gozdov*. Maribor: Obzorja.
- BAŠ, Angelos, 1979: O zemljiški lastnini in delu v Slovenskih goricah med svetovnimi vojskama. *Traditiones* 5/6. 47–54.

9 Etnolog Angelos Baš je zapisal, da so kmetje »premajhno strogost, mehkužno ravnanje in popustljivost glede pri-
vajanja k delu šteli za kvarno, ker so sodili, da otrok tedaj ne bo kos nalogam, ki ga čakajo potem, ko bo odrasel« (Baš 1967: 235–236). Ilustrativen je spomin pripovedovalke, ki ga je med raziskavo žrmlj zapisala etnologinja Inja Smerdel: »Če sta bili prepočasni, ker sta si z otroškimi šalami krajšali čas in se prerivali, katera bo [žrmlje] držala spodaj (kjer je bilo lažje), ju je oče tepel s pasom in priganjal: ‚A bota hitro mlele! P’r nas ni nikol on mlel!« (Smerdel 2002: 160). Tepež je bil stoletja dolgo kulturna norma. Še v 19. stoletju je bilo »uzakonjeno nasilje staršev nad njihovimi otroki, skrbnikov nad varovanci, enega zakonca nad drugim, vzgojiteljev in učiteljev nad njihovimi gojenci in učenci ter gospodarjev nad služničadjo« (Sariha 2012: 231).

- BOGATAJ, Janez, 1982: *Mlinarji in žagarji v dolini zgornje Krke*. (Knjižna zbirka Iz dolenske zakladnice.) Novo mesto: Dolenjski list, Dolenjski muzej; Ljubljana: Znanstveni inštitut FF Univerze Edvarda Kardelja.
- BORISOV, Peter, 1995: *Ginekologija na Slovenskem od nastanka do 80. let 20. stoletja*. (Dela SAZU, Razred za medicinske vede 3.) Ljubljana: SAZU.
- BRAS, Ljudmila, 1970: Izdelovanje cvetnih butaric v okolici Ljubljane. *Slovenski etnograf* 21/22. 25–44.
- BRUMEN, Borut, 2000: *Sv. Peter in njegovi časi: socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter*. (Oranžna zbirka.) Ljubljana: Založba /*cf.
- DOLENC, Janez, REVEN, Tončka, 2004: Kmečko delo in šege skozi leto med obema vojnama v Izgorju. *Traditiones* 33/1. 239–252.
- DULAR, Andrej, 1994: *Pij, kume moj dragi! Vinogradništvo in vinogradniki v Beli krajini*. (Seidlova zbirka 11.) Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba.
- ČEČ, Dragica, 2012: Pravni položaj in življenjske usode in revščini izpostavljenih otrok na koncu 18. in v začetku 19. stoletja. Aida Škoro Babič idr. (ur.): *Zgodovina otroštva*. (Zbirka Zgodovinskega časopisa 45.) Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 217–230.
- DESTOVNIK, Irena, 2011: *Moč šibkih: ženske v času kmečkega gospodarjenja*. Klagenfurt: Drava.
- DOLENC, Rafaela, 2006: *Stoji v planini vas ... Tolminske Ravne*. Tolmin: Tolminski muzej.
- GOMIRŠEK, Tanja, 2012: Skrbništvo mladoletnih v jugovzhodnem delu Goriških Brd v 1. polovici 19. stoletja – pravni vidik in realnost. Aida Škoro Babič idr. (ur.): *Zgodovina otroštva*. (Zbirka Zgodovinskega časopisa 45.) Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 243–255.
- GRAFENAUER, Bogo, 1970: Gospodarski obrat kmetije. Pavle Blaznik idr. (ur.): *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Zv. I, Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: DZS. 619–651.
- HUZJAN, Vanja, 2023: *Materialni svet otroštva*. (Etnologica Dissertationes 9.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- HUZJAN, Vanja, 2024: Ethnological analysis of lexeme »otrok« (child) in the Collection of Slovenian Paremiological Units on Clarin.si. Saša Babič, Nataša Jakop, Rok Mrvič (ur.): *Paremiologija med tradicijo in sodobnostjo = Paremiology between tradition and innovation*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 151–179.
- IPAVEC, Vesna Mia, 2008: *Murve in kavalirji. Svilogojstvo na Goriškem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- IVIČ, Milan idr., 1999: *Domače obrti na Slovenjebistriškem*. Zbirka seminarskih nalog. (Javna dela. Pohorje, Haloze in Dravinjske gorice - naš življenjski prostor.) Slovenska Bistrica: Ljudska univerza.
- KERŠIČ, Irena, 1992: Kolon in gospodar – dva načina življenja in dve stanovanjski kulturi (primera na mikro ravni). *Etnolog* 2. 95–136.
- KNEŽEVIČ HOČEVAR, Duška, 2013: *Etnografija medgeneracijskih odnosov: dom in delo na kmetijah skozi življenjske pripovedi*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KOCH, Manfred, 2013: *Lenoba: težavna disciplina*. (Knjižna zbirka Koda.) Ljubljana: Študentska založba.

- KOGEJ, Katja, 1992: Izdelovanje prunel v Brdih. *Etnolog* 2. 19–27.
- KRESAL, France, 1998: *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*. (Zbirka ekonomska knjižnica.) Ljubljana: Cankarjeva založba.
- KUHAR, Boris, 1966: Od zobotrebecev do gajbic. Spremembe v domači obrti Škocjanskih Hribov. *Slovenski etnograf* 18/19. 3–19.
- KUHAR, Boris, 1972: *Odmirajoči stari svet vasi. Poljudno znanstvena razprava*. Ljubljana: Prešernova družba.
- LAFARGUE, Paul, 1980 (1880): Pravica do lenobe. *Časopis za kritiko znanosti* 8/37–38. 240–274.
- LAZAREVIČ, Žarko, 2022: *Delo in zemlja: male študije kmečkega sveta*. (Zbirka Razpoznavanja 47.) Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- LOŽAR, Rajko, 1944: Pridobivanje hrane in gospodarstvo. Rajko Ložar (ur.): *Narodopisje Slovencev I*. Ljubljana: Klas. 98–191.
- MAKAROVIČ, Gorazd, 2004: Delo. Angelos Baš (ur.): *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 82.
- MAKAROVIČ, Marija, 1978: O načinu življenja kmečkih poslov na Slovenskem. Angelos Baš (ur.): *Pogledi na etnologijo*. (Pogledi 3.) Ljubljana: Partizanska knjiga, FF. 275–307.
- MAKAROVIČ, Marija, 1994: *Sele in Selani. Narodopisna podoba ljudi in krajev pod Košuto*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba.
- MAKAROVIČ, Marija (ur.), 1995: *Osem stoletij Vogrč*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba.
- MAKAROVIČ, Marija (ur.), 1996: *Dobrla vas in okolica. Iz preteklosti v sedanjost*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba.
- MAKAROVIČ, Marija idr., 2005: *Korte in Korčani*. Korte: samozal. skupnosti prebivalcev: avtorji.
- MAKAROVIČ, Marija, 2007: *Predgrad in Predgrajci*. Kočevje: Pokrajinski muzej.
- MODER, Janko, 1962: Kitarji in slamnikarji v Dolu pri Ljubljani. *Slovenski etnograf* 15. 73–84
- MÖDERNDORFER, Vinko, 1938: *Slovenska vas na Dolenjskem*. [Št. Jurij pod Kumom: samozaložba.]
- MRKUN, Anton, 1940: Platnarstvo v Dobrépoljski dolini. *Etnolog* 13. 107–115.
- NOVAK, Anka, 1989: Življenje in delo planšarjev v bohinjskih gorah. *Glasnik SED* 29/3–4. 121–152.
- NOVAK, Vilko, 1957: Vprašanje nabiralništva pri Slovencih. *Slovenski etnograf* 10. 19–28.
- ODER, Karla, 1996: Franc Kotnik in materialna kultura Mežiške doline. *Traditiones* 25. 255–271.
- OREHOVEC, Martina, 1997: Delo Istrank v Trstu. *Etnolog* 7. 115–129.
- OSVALD, Tina, 2012: *Lenoba do groba: kulturološka analiza lenobe na Slovenskem*. Diplomaska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- PAHOR, Miroslav, POBERAJ, Tatjana, 1963: *Stare piranske soline*. (Zbirka Spomeniški vodniki 4.) Ljubljana: Mladinska knjiga.
- POČKAR, Ivanka, 1982: *Slivarji*. (Vodič k razstavi 9.) Brežice: Posavski muzej.
- PRIMC, Jože, 1996: Nekdaj in danes v Zgornji Kolpski dolini. *Traditiones* 25. 415–439.
- RAMŠAK, Mojca, 1996: Življenjski pogoji viničarjev v Svečinskih gorah pred 2. svetovno vojno. *Etnolog* 6. 295–328.

- RAMŠAK, Mojca, 2001: Zgodbe z obrobja. Vloga koroških podeželskih žensk v prvi polovici 20. stoletja. *Etnolog* 11. 91–126.
- RAMŠAK, Mojca, 2003: *Portret glasov: raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*. (Borec 55.) Ljubljana: Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti.
- RAVNIK, Mojca, 1996: *Bratje, sestre, strniči, zermani: družina in sorodstvo v vaseh v Slovenski Istri*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- RAVNIK, Mojca, 2003: Družina in selitveni pojavi v Nadiških dolinah v Beneški Sloveniji. *Traditiones* 32/1. 29–55.
- RAVNIK, Mojca, 2004: Najdenišnica. Angelos Baš (ur.): *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 352.
- REPINC, Martina, 2001: Perice v Boljuncu. *Etnolog* 11. 127–144.
- ROŽMAN, Irena, 2004: *Peč se je podrla! Kultura rojstva na slovenskem podeželju v 20. stoletju*. (Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva 36.) Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- RUSSELL, Bertrand, 1985: Brezdelju v čast. Slavko Gaber idr. (ur.): *Boj proti delu: zbornik*. (Krt 28.). V Ljubljani: Republiška konferenca ZSMS: Univerzitetna konferenca ZSMS. 93–106.
- SOK, Jasna, 2003: *Družina skozi življenjsko zgodbo: pričevalnost gradiva s Kozjanskega*. Magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- SMERDEL, Inja, 1984: Soseska vasi Selce. *Traditiones* 10/12. 5–34.
- SMERDEL, Inja, 1990: Prelomna in druga bistvena gospodarska dogajanja v zgodovini agrarnih panog v 19. stoletju na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 33–34. 25–60.
- SMERDEL, Inja, 1992: Med smrtjo na krožniku in ječarsko ljubeznijo ali o ptičjem lovu v Brdih. *Etnolog* 2. 29–78.
- SMERDEL, Inja, 2002: Mati naša, daj nam danes naš vsakdanji kruh! O izdelovanju, prodaji in rabi žrmelj v odmaknjenih predelih Slovenije. *Etnolog* 12. 195–225.
- STARIHA, Gorazd, 2012: Izkoriščanje otrok in njihova pravna (ne)zaščita. Aida Škoro Babić idr. (ur.): *Zgodovina otroštva*. (Zbirka Zgodovinskega časopisa 45.) Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 231–242.
- STUDEN, Andrej, 2012: Človek mora delati za svojo srečo! Pretekla razpravljanja o delu s podarkom na drugi polovici 18. stoletja in prvi polovici 19. stoletja. Andrej Studen (ur.): *Pomislil na jutri: o zgodovini (samo)odgovornosti*. (Zbirka Vpogledi 6.) Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino. 9–36.
- ŠEGA, Polona, 1998a: Ribniški krošnjarji na Dunaju in širši okolici in njihovi medsebojni odnosi. *Traditiones* 27. 145–157.
- ŠEGA, Polona, 1998b: Ribniški krošnjarji v tujem in domačem okolju. *Glasnik SED* 28/1–2. 6–11.
- ŠMITEK, Zmago, 1987: Delo otrok in ostarelih v kmečkih družinah. Duša Krnel-Umek, Zmago Šmitek (ur.): *Kruh in politika. Poglavlja iz etnologije Vitanja*. (Način življenja Slovencev v dvajsetem stoletju: monografije.) Ljubljana: Partizanska knjiga. 71–77.
- ŠTRUKELJ, Pavla, 1958: Pranje perila v okolici Ljubljane. *Slovenski etnograf* 11. 131–154.

- TOMAŽIČ, Tanja, 1990: Ko si otrok, je vedno in povsod lepo: o življenju otrok v Beli krajini pred drugo svet. vojno: zapiski etnologinje. *Rodna gruda* 37/7. 33.
- TRDINA, Janez, 1987: Trezne vinske in praznoverne. 3. knjiga. Janez Trdina: *Podobe prednikov*. (Knjižna zbirka Krt 30; 31; 32.) Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS, Knjižnica revolucionarne teorije.
- TURK NISKAČ, Barbara, 2021: *O igri in delu: antropologija zgodnjega otroštva*. (Ethnologica Dissertationes 7.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- URANIČ, Lidija, 1997: »Naj povem, kako hitro čas beži, naj povem, kako vse se spremeni.« Furmanstvo in furmani na območju Kranja in Jezerskega v prvi polovici 20. stoletja. *Glasnik SED* 37/4. 42–56.
- VIDEČNIK, Aleksander, 1986: *Kmečko delavstvo v Gornji Savinjski dolini med prvo in drugo svetovno vojno*. Mozirje: Občinski sindikalni svet.
- VOLPI LISJAK, Bruno, 2002: Moška poklica Slovencev ob morju. *Etnolog* 12. 91–106.
- VURNIK, Blaž, 2016: Nova doba prihaja! Industrija, delo in kapital v Ljubljani od prve polovice 19. stoletja do začetka 21. stoletja. Blaž Vurnik idr. (ur.): *Nova doba prihaja! Industrija - delo - kapital*. Ljubljana: Mestni muzej. 8–48.
- ZONABEND, Françoise, 1993: *Dolgi spomin: časi in zgodovine v vasi*. (Studia humanitatis.) Ljubljana: ŠKUC: Filozofska fakulteta.
- ŽAGAR, Janja, 1986: Služkinje v Ljubljani. *Traditiones* 15. 19–49.
- ŽAGAR, Janja, 1997: *Vrata kroga: o rojstvu in zgodnjem otroštvu na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.

Rok Mrvič

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
 Inštitut za slovensko narodopisje
 rok.mrvic@zrc-sazu.si

Zaveze človeka s hudičem v slovenskem pripovednem izročilu: najvidnejši odrazi folklornega motiva

Prispevek obravnava slovensko pripovedno izročilo, v katerem se pojavlja *hudič* kot krovno poimenovanje za raznoliko skupino diaboličnih likov, nastalih na podlagi spajanja predstav in motivov starejših izročil o različnih bajeslovnih bitjih in pod vplivom krščanskih predstav o Satanu. Zanimajo nas zlasti skupne lastnosti tistega dela slovenskega ljudskega pripovedništva, ki vsebuje motive človekove pogodbe ali zaveze s hudičem. Namen prispevka je oblikovati kratek tipološki pregled najpogostejših motivov s tovrstnimi zavezami in preučiti možnosti za nadaljnje analize njihovih lastnosti. Izhodišče prispevka predstavljajo pretekle folkloristične obravnave naslovnega motiva v slovenski slovstveni folkloristiki ter obsežen nabor pripovednega gradiva iz zbirke Glasovi in izbranih arhivskih virov.

1 Uvod¹

Omejenost in minljivost človeške moči, težavne bivalne razmere, družbeni pretresi in iz njih izhajajoči časi negotovosti so na evropskih tleh povzročali nenehno preoblikovanje ustnih izročil, v katerih so se folklorni teksti z neprestanim ustnim prenosom preoblikovali na vseh ravneh in ne glede na žanr ali njihov obseg (prim. Noyes 2012: 13–39). Spreminjanje izročil lahko opazujemo od najkrajših folklornih obrazcev do najdaljših pripovedi, kar potrjuje znano folkloristično dognanje, da sodita spreminjanje in prilagajanje med glavne značilnosti folklore (Kropej Telban 2021: 23). Mnogi vidiki človeških strasti in hrepenenj so bili izročilno nemalokrat obravnavani v luči dvojnostnega nasprotja med čistimi božjimi in nečistimi hudičevimi silami, med katerimi se je po ljudskih verovanjih odvijal nepretrgan boj za prevlado nad dušami smrtnikov in posledično celotnim zemeljskim obličjem. Lik *hudiča* je vse od pokristjanjenja slovanskega prebivalstva vzhodnoalpskega območja v srednjem veku krepil svojo prisotnost v lokalnih izročilih, iz katerih

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Etnološke, antropološke in folkloristične raziskave vsakdanjika* (P6-0088) in projekta *Jezik, kultura in vrednote: gospodarska podoba vsakdanjika v folklornih obrazcih* (J6-50197), ki ju je sofinancirala Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije. Posebno zahvalo namenjam Moniki Kropej Telban za natančno branje besedila in številne koristne nasvete.

se je snovno napajalo tudi slovensko pripovedno izročilo, kot ga poznamo danes. V pripovedništvu je lik hudiča delno ali v celoti nadomestil številna predkrščanska božanstva in polbožanstva (Kropej 1995: 130), t. i. diabolizacijo pa lahko interpretiramo tudi kot označevanje predkrščanskih elementov za neželene, grešne, celo nevarne – npr. dreves (prim. Šmitek 2004: 85). S postopnim preoblikovanjem ljudskih verovanj je hudič postajal vseprisoten, torej ne več omejen zgolj na težko predstavljivo »peklensko« raven svojega obstoja, temveč prisoten v bližini človeških domovanj in naselbin.² Posledično se je na podlagi starejših izročilnih plasti o srečanjih z drugimi bitji, npr. s škrtati, z vilami ali divjimi ljudmi, ki za razliko od hudiča v izročilu niso bili nujno označeni kot človeku inherentno sovražni ali nevarni, začela krepiti verovanjska predstava o možnosti neposrednega »zemeljskega« srečanja hudiča. Izročilno vrednotenje hudiča je izrazito negativno, a eden od najboljše poznanih biblijskih zgledov, ko je hudič skušal Jezusa,³ in številni sorodni fragmenti krščanskega izročila so pripomogli k uveljavitvi verovanjske predstave o vsemočnem hudiču, v čemer je človek uspel prepoznati tudi številne koristi, ki so mu bile dosegljive za ceno lastne duše. V omenjeni dvojnostni ureditvi trajnega boja med hudičem in Bogom želi torej hudič Bogu nasprotovati na vseh ravneh in na vse mogoče načine, predvsem pa s podjarmljenjem človeka oz. njegove duše – prevzem duše naj bi se odvil z nasilno smrtjo, ki pa je le eden od načinov, da se hudič dokoplje do duše – samo telo zanj naj ne bi imelo vrednosti. Diabolična moč je za človeka neobvladljiva in nedosegljiva, torej vsakršna sklenitev zaveze izhaja iz človeškega priznavanja hudičeve moči in vpliva, ki ju ima na tem svetu, kar obenem pomeni odpoved Bogu. Hudič naj namreč ne bi imel dovolj moči, da posameznika pokonča – tega mora najprej prepričati ali ukaniti, da se odreče svoji veri in predanosti Bogu, s čimer uspešno izniči učinek zakramenta svetega krsta kot trajnega apotropejskega, varovalnega rituala, ki ga lahko v kontekstu te razprave in ljudskih interpretacij opredelimo tudi kot neke vrste trajno oz. doživljenjsko zaščito pred hudičevim vplivom (prim. Rudwin 1930: 293, 298–299).

2 V slovenski folklori se hudič od srednjega veka naprej pojavlja v divjih in oddaljenih prebivališčih, značilnih za različna bajeslovna bitja. Gre za prenos, ki je splošnoslovanskega značaja (Berezovič, Vinogradova 2012: 522). Tovrstna hudičeva prebivališča so med drugim umeščena pod mostove (kjer so bivali tudi vodni duhovi, povodni možje ali čarovnice, gl. Šmitek 2004: 40), v jezera (Černigoj 1988: 66) in vodne izvire (Stanonik 2012: 22), v gozdove (Repanšek 1995: 173) in neprehodne goščave (Pšajd idr. 2017: 45) ali v jame, rove in brezna (kjer so domovali škrtatje; gl. Černigoj 1988: 62). »Prebivališča« kot stalna nahajališča hudiča, ki se jim je lokalno prebivalstvo iz strahu raje izogibalo, je pri preučevanju ljudskega izročila treba ločiti od mest, ki po verovanjih služijo priklicu hudiča in drugih bitij. Pri slednjih gre namreč za kraje, na katerih je pod posebnimi pogoji omogočeno magijsko sporazumevanje z nadnaravnimi silami (gl. primer križišč, ki jih navajamo v opombi 16).

3 Hudič je Jezusu v puščavi pokazal vsa kraljestva sveta in njihovo slavo ter mu rekel: »Vse to ti bom dal, če padeš predme in me moliš« (SPP3: Mt 4,8–9).

Poudariti velja, da je motiv sklepanja pogodbe z nadnaravnimi bitji star in skupen številnim kulturam, ki si delijo podedovano indoevropsko izročilo,⁴ torej ga ne moremo označiti za rezultat pokristjanjevanja – kvečjemu lahko kot dolgoročni rezultat tega procesa določimo postopno povečevanje pojavnosti hudiča v pripovedništvu. V slovenskem izročilu so se kljub temu ohranili redki primeri, ko je zaveza oblikovana z nehudičem, npr. v Posočju z neke vrste škratom, imenovanim *jaudanik* (Medvešček 1990: 27–30),⁵ ali z ženskimi bitji z nazaj zasukanimi stopali, znanimi kot *krivopete* (Ivančič Kutin 2018). V številne pripovedi je vključen motiv srečanja s tujcem, z neznanim človekom ali bitjem, ki posamezniku ponudi rešitev za izhod iz navidez brezizhodnega položaja. Zaveza⁶ s takim nenadejanim »rešiteljem« navadno predvideva visoko ceno in je sklenjena v ustni ali pisni obliki.⁷ Pot spoznavanja raznolikosti pripovednih predstav o hudiču, ki se vzajemno kažejo v številnih kratkih folklornih žanrih in jih v sodobnosti pogostejše srečujemo v frazeološko-paremiološki raznoterosti slovenskega jezika, terja izhodiščno seznanitev z različnimi pojavnimi oblikami hudiča, da lahko v nadaljevanju povzamemo pregled nekaterih diaboličnih likov in na koncu ponudimo kratko tipološko razvrstitev različnih tipov zavez, kot se kažejo v slovenskem ljudskem pripovedništvu. Prispevek lahko torej opredelimo kot slovenski izročilni pogled na del geneze faustovskega vprašanja,⁸ ki je bilo izdatno obravnavano zlasti v srednjeevropskem prostoru od 16. stoletja naprej (Rudwin 1930).

4 Npr. motiv kovača in hudiča (Šmitek 2004: 151). Gl. povedki *Zakaj je kovač šel na luno* (Černigoj 1988: 184–185) in *Kovač na luni* (Dolenc 1992: 67) ter Aarne-Thompson-Utherjev mednarodni pripovedni tip ATU 330 *Kovač in hudič*.

5 Gl. tudi Kroje 2008: 331: »V Rožu so pripovedovali o škratu, ki naj bi čuval divjačino. Škrat pa je bil lahko tudi hišni duh – gospodarček. Kot germanski hišni duh Kobold naj bi prinašal denar, toda z njim je bilo treba skleniti pogodbo.« Ljudska verovanja o bajeslovnih bitjih kot pomočnikov in soudeležencih v gospodarskem življenju družine so sicer redka, a se pojavljajo v številnih slovenskih povedkah. Podatki kažejo, da se je več arhaičnih pripovednih prvin o zavezah človeka z bitji, ki niso hudič, ohranilo na skrajnih robovih slovenskega jezikovnega prostora.

6 Zaveze v širšem smislu obravnavamo kot del splošnega sistema folklornih žanrov, v katerem zavzemajo svoje mesto med najkrajšimi žanri, imenovanimi folklorni obrazci. Med folklorne obrazce uvrščamo tudi blagoslove, kletve, molitve in zagovore. Zaveza pomeni nabor ustaljenih jezikovnih sredstev, ki so govorcu na voljo, da lahko sogovornu z njimi jamči za povedano ali storjeno, hkrati pa zaveza označuje razmerje, ki se z izrekom takega teksta ustvari med dvema ali več osebami in jim nalaga določene medsebojne obveznosti. Izraz *zaveza* v tem besedilu torej uporabljamo kot krovno žanrsko poimenovanje, pod katerim združujemo veliko število tekstov, kot so denimo obljube, prisege, pogodbe, pa tudi stave. Za nekoliko podrobnejšo obravnavo tega žanra gl. Mrvič 2024.

7 Pisna zaveza je nemalokrat zapisana s krvjo človeka, ki se obrača k hudiču za pomočjo, kar je mogoče pogostejše srečati v germanskih pripovednih izročilih (prim. Rudwin 1930: 294–295), vendar pa na motiv krvne pogodbe naletimo tudi v slovenskih povedkah (Kroje 1995: 132).

8 Teofil iz Adane v krščanstvu velja za Faustovega »predhodnika« iz 6. stoletja in naj bi glede na apokrifne pripovedi v svoji povzpetiški oblastiželjnosti sklenil zavezo s hudičem, da postane bizantinski škof. Za svoj prestop naj bi se kasneje pokesal in si pridobil Marijino naklonjenost ter božjo odvezo, s čimer je bila rešena njegova duša. Posebno vlogo pri spopadanju z demoni, tudi s hudičem, ki po zavezi terja svoj dolg, imajo simbolno čiste ženske, v krščanskem kontekstu zlasti Marija kot pomočnica vsem, ki so se vdali peklenskim skušnjavam in prodali svojo dušo (gl. Rudwin 1930: 302–303). Izvor motiva sklenitve zaveze med človekom in mogočnim nadnaravnim bitjem sega sicer še dlje v preteklost in sodi med ene izmed najstarejših motivov ljudskega pripovedništva.

2 O čem govorimo, ko govorimo o »hudiču«?

Od obeh uvodoma omenjenih jedrnih lastnosti hudiča – vsemogočnosti in vseprisotnosti – bomo sprva osvetlili njegovo vseprisotnost v sodobnih jezikovnih in kulturnih znakih, ki jih lahko sistematično obravnavamo kot indice dolgotrajne in postopne naplastitve diaboličnih elementov v slovenskem jeziku. Na prvem mestu navajamo številna poimenovanja za hudiča ali vraga, ki so posebej izrazita v slovanskih jezikih in narečjih (Berezovič, Vinogradova 2012: 519), zlasti če upoštevamo številne evfemizme, ki so se razvili kot posledica tabuizacije njegovega imena. Poleg poimenovanj je hudič sledove v slovenskih narečjih pustil tudi na področju ljudske etimologije in etiologije krajev, predmetov, rastlin in živali. Več razlagalnih povedk govori, kako je hudič ustvarjal konja, ovco, Vražje pečine, Hudičevo jamo ipd. (Kropej 1995: 334–335), sicer pa je hudiču (poleg Boga) v ljudskih verovanjih pripisana tudi vloga (so)tvorca zemeljskega obličja – v eni od kraških povedk hudič napravi luknjo v vrečo kamenja, ki Bogu ostane po stvarjenju sveta. Ko Bog vrečo zaluča v morje, se kamenje razsuje skozi luknjo in nastane kamniti Kras (gl. Šmitek 2004: 20). Poleg tega je hudič povezan s številnimi verovanjskimi predstavami,⁹ povezanimi z vsakdanjim življenjem – znano je, da si kremplje brusi na nožih, ki po uporabi ostanejo obrnjeni z rezilom navzgor; da po končani preji zvečer prede za kolovratom, zaradi česar se je nekoč na območju Rateč »dajalo štrike dol«; da se otroci niso izgubili, pa so morali »hudiču rep zavezat«, kar so storili tako, da so zavili šop trave in ga obtežili s kamnom, s čimer so si pomagali pri iskanju poti domov.¹⁰

Naslednjo večjo skupino jezikovnih znakov, povezanih s hudičem, je mogoče prepoznati v frazeologiji in paremiologiji. Da je *vrag odnesel šalo*, da je *hudič v podrobnostih* in da *v sili še hudič muhe žre* je le nekaj primerov frazeološkega gradiva, za katerega v SSF najdemo 26 frazemov pod iztočnico *hudič* in 53 frazemov pod iztočnico *vrag*. Pregled slovarskih sestavkov v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*, v Pleteršnikovem *Nemško-slovenskem slovarju* in drugih slovarjih bi ta nabor nedvomno še povečal – to nakazuje tudi korpusno gradivo in redke frazeološke raziskave tega področja (npr. Kržišnik 2019), najbolj raznovrstno frazeološko

9 Po starejši terminologiji so takšna verovanja imenovana tudi *vraže*, njihova prisotnost med ljudmi pa je označena kot *vraževerje* (gl. podrobno terminološko členitev v Mencej 2017); oba izraza sta danes v splošni rabi nemalokrat uporabljena slabšalno, tudi zaničevalno (prim. Pšajd idr. 2017: 45, št. 46).

10 Vsi primeri so iz Štrekljeve zbirke narodopisnega gradiva, ki ga hrani Arhiv Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU pod oznakama ŠZ 883/1 in ŠZ 729/2. Dodati velja, da je po starejših verovanjih v hišo lahko prišla presti Mokoš ali katera druga sredozimka, npr. torka ali kvatra (Kropej 2008: 323), v čemer lahko znova prepoznamo prekrivanje mlajših in starejših elementov verovanjskega sistema. Enako velja za zgornji motiv simbolnega zavezovanja hudičevega repa, ki ga lahko kot obliko onemogočanja magijskih sposobnosti, tj. škodljivih vplivov nadnaravnega bitja prepoznamo tudi v motivu zavezovanja repa škrtu *majgaljcu* na Bohinjskem (Cvetek 1993: 48).

gradivo pa je še danes mogoče najti v posamičnih slovenskih narečjih. Podobno velja za paremiološke žanre – v največji slovenski paremiološki zbirki *Pregovori 1.1* (Babič idr. 2023) smo med več kot 38.000 pregovori in sorodnimi paremiološkimi izrazi izbrskali približno 400 enot, ki v svoji zgradbi vsebujejo vsaj eno od naslednjih desetih leksikalnih sestavin: *hudič*, *vrag*, *zlodej*, *peklenšček*, *plent*, *hudobec*, *skušnjavec*, *škrat*, *šment* in *bes*. Da je pripovedno izročilo z naslovnim motivom te razprave pustilo sledove v frazeologiji slovenskega jezika kažeta frazema *prodati dušo* (*hudiču*), ki pomeni ‘storiti kaj slabega v zameno za lastno korist’ ter *prodana duša* kot ‘oseba, ki prekrši dogovor v zameno za lastno korist’. Soroden jima je frazem *zapisati se vragu*, ki v SSF sicer nima pojasnjene izvora in je ohlapno pomensko opredeljen z ‘odločiti se za slaba dejanja’. Dodajmo še dva frazema, in sicer *biti s hudičem* ter *biti od hudiča*; oba sta razmeroma pogosta v slovenskih narečjih in pomenita ‘biti izredno sposoben, zmogljiv, nadarjen’ a ponekod hkrati še ‘biti neprijeten, sovražen, tudi hudoben’, zaradi česar slikovito odražata dojemanje obeh plati motiva zaveze s hudičem – v številnih narečjih, v katerih navedena frazema obstajata, prevladuje prvi pomen, ki osebi, na katero se nanaša, pripisuje pozitivne lastnosti in izjemne sposobnosti.

Zgolj na podlagi frazeologije, ki se je sicer razvijala v tesnih povezavah s folkloro, bi bilo nemogoče opredeliti, o čem vse govorimo, ko govorimo o hudiču, lahko pa to gradivo služi za dopolnitev interpretacije. V ljudskem izročilu ima vrage le malo podobnosti s teološko podobo Satana ali padlega angela, pri čemer velja upoštevati, da se je njegova podoba skozi stoletja spreminjala – ptičjim telesnim lastnostim (krila, kljun, ptičji kremplji) so se pod vplivom izročila o panu pridružili rogovi, kopita ali parklji, rep in gosta temna dlaka (Kropej 1995: 334–335 ali SEL 2004: 686; prim. Higgs Strickland 2003), pri čemer je raznoliko mešanje človeških in živalskih telesnih delov znak iznakažene božje podobe,¹¹ ki je povrh vsega še gola, torej nezakrita in zato grešna (Higgs Strickland 2003: 61–63). Tem telesnim lastnostim so nemalokrat pridruženi drugi znaki, ki poudarjajo drugačnost od telesa, sprejemljivega za skupnost¹² – najpogosteje gre za hibe, kot sta šepanje in izmalichenost telesnih delov, lahko pa tudi za nizko telesno višino ali znake bolezni, npr.

11 Bog je rekel: »Naredimo človeka po svoji podobi, kot svojo podobnost! Gospoduje naj ribam morja in pticam neba, živini in vsej zemlji ter vsej lazni, ki se plazi po zemlji!« (SPP3, 1 Mz 1,26). V krščanskem izročilu se je torej uveljavilo prepričanje, da je človek ustvarjen po božji podobi, s čimer je povezano tudi ljudsko verovanje, da odstop od telesnih norm hkrati pomeni odstop od moralnih in etičnih norm, kar je v zgodovini vodilo v diskriminacijo ljudi s telesnimi deformacijami. Vsakršno »nenaravnost« so ljudje pogosto pripisali prisotnosti diabolčnih vplivov – enako v povedki *Hudi duh je iskav dušo* moški svoje spominjanje o srečanju hudiča pospremi z besedami: »to ni bvo naravno, to je biv hudič!« (Repanšek 1995: 177).

12 O metonimičnem pripisovanju povezave s hudičem in iz nje izhajajočo brezbožnostjo na podlagi nenavadnega videza (npr. temne polti) gl. raziskavo Anje Mlakar (2019) o Drugem v slovenski folklori (prim. z diabolizacijo Drugega v srednjeveških upodobitvah v Higgs Strickland 2003).

krastavost (Pšajd idr. 2017: 45). Opredeljena podoba hudiča kljub stereotipizaciji ni enakovredno zastopana v slovenskem in slovanskih pripovednih izročilih, zato glede na razvoj folklornih žanrov in posebnosti posamičnih pripovedi v slovanski folkloristiki razlikujemo vsaj naslednje kategorije hudičevih pojavitev in podob, med katerimi zaradi dolgotrajnega prepletanja izročil ni mogoče vselej nedvoumno razločevati:¹³

- 1) V legendnih povedkah poznamo Satana kot vladarja pekla, hudiči pa so t. i. padli angeli ali zli duhovi, ki so se zarotili proti Bogu in se z njim bojujejo za prevlado nad človeškimi dušami.
- 2) V etioloških povedkah je hudič v vlogi sotvorca zemeljskega obličja, četudi je morda omejen kot duh določenega kraja (npr. jezera, izvira, jame).
- 3) V bajčnih povedkah gre za zlonamernega duha oz. duhove, katerih glavni namen je škoditi človeku, ga mučiti, strašiti, preganjati in mu oteževati življenje.
- 4) V mitološkem izročilu je hudič breztelesni duh, ki se izogiba udarom strele in je zmožen zavzemanja človeških, živalskih in rastlinskih teles. Preobrazi se lahko tudi v vremenske pojave.
- 5) V povedkah, ki tematizirajo pekel in onostranstvo (npr. po smrti grešnika) je hudič z demonskimi pomočniki izvrševalec večnega mučenja in gorja, ki grešne duše doletita v posmrtnem življenju.
- 6) V šaljivih povedkah je hudič prikazan kot humorni lik, ki zaradi velike želje po pridobitvi človeške duše zapade v nerazsodnost, celo naivnost, zaradi česar ga ni težko pretentati, kar neredko vodi v komične razplete.

Kljub prevladujočemu vplivu krščanskih izročil, ki ga lahko razberemo iz zgornjih primerov, je mogoče opaziti, da se že v sami Bibliji vzpostavlja neusklajena podoba hudiča – pogosto je kot primer izpostavljena razlika med enim Satanom v Stari zavezi in razširjeno hierarhijo hudičev in demonov, ki se pojavijo v Novi zavezi (Šmitek 2004: 36). Spreminja se ne le število hudičev, temveč tudi njegova/njihova podoba, ki iz breztelesne (hudi duh) preide v iznakaženo telesno, opisano zgoraj. Dodajamo, da se je ob številnih drugih lastnostih podoba hudiča prilagodila podobi drugih, tudi starejših bajeslovnih bitij – hudič je v nekaterih povedkah denimo opisan kot psoglavcec ali pa je preobražen v zmaja (Šmitek 2004: 42, 127).

¹³ Strnjeno razvrstitev povzemamo po Berezovič, Vinogradova 2012: 519–528. Več o hudiču v južnoslovanskih ljudskih izročilih v Radenković 1997.

3 Tipološki pregled motivov pogodbe s hudičem

Pregled motivov, ki jih povzemamo predvsem na podlagi zbirke Glasovi¹⁴ in delno iz arhivskega gradiva Inštituta za slovensko narodopisje,¹⁵ je namenjen oblikovanju bolj poglobljenega uvida v zgradbo motiva, njegovo preoblikovanje in različne značilnosti, ki morda odstopajo od sorodnih pripovednih izročil. Kratka tipološka razvrstitev motivov je oblikovana glede na tip zaveze, ki jo človek sklene s hudičem.¹⁶ Zaveze so po vsebini raznolike in mestoma odstopajo tudi zaradi lokalnih različic pripovedi, ki so določene pripovedne sestavine izgubile ali preoblikovale do te mere, da jih težko uvrstimo v katerega od samostojnih tipov. Nekatere zaveze so v obliki pogodbe, v katerih deluje osnovno načelo izmenjave »daj mi A in jaz ti dam B«, torej se človek s hudičem ob jasnih pogojih obeh strani dogovori za domnevno enakovredno menjavo. Druge zaveze so v obliki stave in predvidevajo izziv, s katerim se meri a) zmogljivost človeka, b) zmogljivost človeka proti hudiču, ki ima obliko medsebojnega tekmovanja (npr. merjenje moči v šivanju v Repanšek 1995: 175), c) ali zmogljivost hudiča, ki zastavi svojo moč in v primeru uspešne preizkušnje terja »dušno« plačilo za opravljeni preizkus.¹⁷ V spodnjem izboru štirih najpogostejših motivnih kategorij nas bo zanimal zlasti predmet zaveze, torej kaj je obljubljeno človeku, ki sklepa zavezo s hudičem. Iz germanskih in slovanskih ljudskih verovanj je znano, da si posameznik pri hudiču najpogosteje izprosi mladost,

14 Knjige iz zbirke Glasovi, ki jo od samega začetka ureja Marija Stanonik, od leta 1988 izhajajo pri različnih založbah: Kmečki glas (1988–2006), Celjska Mohorjeva družba (2007–2013), ZRC SAZU (2014–). Vsaka knjiga predstavlja zbirko zapisov lokalnega ustnega izročila, omejeno z geografskim kriterijem; do jeseni 2024 je v Glasovih izšlo 58 knjig, ki pokrivajo skorajda celotno slovensko jezikovno območje.

15 Monika Kropelj Telban je prva podrobneje opisala motiv človeške zaveze s hudičem v slovenskem pripovednem izročilu (Kropelj 1995: 130–135; gl. poglavje Pogodba z vragom), in sicer na primeru zbirke ljudskih pravljic in povedk iz rokopisne zapuščine Karla Štreklja, ki je digitalizirana in v celoti dostopna na spletnem portalu dLib.si.

16 V osnovi se temeljna razlika kaže že v iniciatorju, pobudniku sklenitve zaveze. Hudič se lahko pojavi sam, torej brez pobude (najpogosteje človeka preseneti pri delu, npr. v Repanšek 1995: 173; Dolenc 1992: 75, ali na poti, zlasti ponoči in skozi nenaseljene, odročne kraje, npr. v Cvetek 1993: 118, 119; Repanšek 1995: 177; Pšajd idr. 2017: 45), redkeje v človekovem domovanju, npr. za pečjo (Cvetek 1993: 123), lahko pa ga človek prikliče na lastno željo, kar je povezano z verovanji o magijski moči določenih ritualov, ki naj bi se morali odviti na določenem prostoru ob določenem času, npr. na praznični (pred)večer opolnoči na križišču (gl. Repanšek 1995: 181–182; Smole 2019: 104). Ljudska vera za neposreden priključ hudiča šteje tudi (zlo)rabo določenih folklornih obrazcev, največkrat kletev (*naj te vrag vzame ...*) ter vsakdanjih zavez, kot so prislege in obljube (*naj me vrag vzame, če ...*) – pri teh je kraj nepomemben in hudič se kot vseprisotno bitje lahko prikaže v trenutku kršitve jezikovnega tabuja (tovrstne priključice hudiča najdemo npr. v Repanšek 1995: 171; Cvetek 1993: 137; včasih zadošča že izrek enega od poimenovanj za hudiča, npr. v Cvetek 1993: 125). V slovenskem pripovednem izročilu poznamo tudi primere nehotene zaveze s hudičem, ko starši prekolnejo otroka, s čimer ga nevede izročijo vragu. Tak primer je povedka *Povej, povedj staršam* o materi, ki med zibanjem zibelki prekolne neutolažljivo jokajočega otroka, zibel pa se tedaj začne premikati sama, saj jo ziba nevidna hudičeva roka (Repansšek 1995: 171). Motiv pogodbe, ki je s hudičem sklenjena brez vnaprejšnjega poznavanja pogojev in »cene« – npr. ko oče nevede proda nerojenega otroka hudiču (ATU 756B), je v zbirki Glasovi redek in ga lahko zaradi nesorazmerne zastopanosti v gradivu opredelimo kot posledico krajšanja (starejše) daljše pripovedi in izpuščenih sestavin v njeni zgradbi, ki se z ustinu prenosom niso ohranile (gl. Dolenc 1992: 67).

17 Hudičeva cena je skoraj vsakokrat človeška duša, ki jo lahko hudič od človeka terja takoj po preizkušnji (Černigoj 1988: 64) ali pozneje ob koncu človekovega življenja (Dolenc 1992: 67).

modrost, bogastvo, slavo ali moč. Ob tem velja dodati, da so zelo redki primeri povedk, v katerih gre za preizkušnjo na podlagi stave, ki ne predvideva nagrade za človeka – v zvezi s tem lahko omenimo povedko, v kateri se kot preizkušnja v merjenju moči s hudičem pojavi manj razširjeni motiv kartanja za dušo (Černigoj 1988: 58).

3.1 Obogatjenje

Pripovedovalci povedk z naslovnim motivom in njihovi poslušalci so zgodaj prepoznali privlačnost, ki je v pripovedništvu povezana z možnostjo hitre in brezmejne obogatitve ter posledično trajne spremembe družbenega statusa v dani skupnosti. Pripovedi sicer svarijo pred previsoko ceno, ki jo je moral posameznik plačati za tako bogastvo, a je lahko z zadostno mero iznajdljivosti obdržal tako pridobljeni denar kot svojo dušo. Dodamo lahko, da so se zapuščeni prostori premožnih, kot so gradovi in dvorci, v ljudskem izročilu nemalokrat povezovali s prisotnostjo zlih duhov in demonskih sil (gl. npr. Smole 2019: 131), še zlasti kadar je bila »usoda« nekdanjih prebivalcev teh prostorov ali zgradb povezana s pohlepom, ki je velikokrat povzročil tragične posledice.

Takšna je povedka s Trnovske planote o ostareli ženski Potovki, za katero so ljudje pravili, da je bila »zapisana v Hudičevo družbo« (Černigoj 1988: 57). Živela je sama, hudič pa ji je prinašal razne dragocenosti in v njenem domovanju kopičil bogastva, enkrat celo »obleko od same cesarice z Dunaja« (prav tam). Ker ji hudič ničesar od pridobljenega bogastva ni dovolil uporabljati, se je odpravila na romanje, da reši svojo dušo, a ker bi hudič s tem izgubil dušo, jo je na poti v cerkev pokončal. Motiv zaveze med kovačem in hudičem, ki smo ga omenili v četrti opombi, ni redek in je z manjšimi spremembami v zgradbi povedk del več slovenskih krajevnih izročil. Najdemo ga v povedki *Kovač na luni* (Dolenc 1992: 67), v kateri kovač za tri sode zlata skuje tri podkve, a s sprejemom pogodbe »zapiše svojo dušo«, kar je nenavadno, saj duša nikoli ni bila predmet zaveze in na njeno morebitno izgubo ni pristal – to pomeni, da bi moral zaradi poštenja in upoštevanja dogovora (četudi s hudičem, ki se je skrival za obličjem urejenega gospoda) ostati pod božjo zaščito. Ko se čez leta kovaču začne iztekati življenje zaradi pijančevanja, se hudič najavi, da bo prišel po dušni dolg, a kovač ga pretenta, zaviha (zabije) kremplje, ki jih je hudič zadržal v zapahnjena vrata, ter se odpravi v nebesa. Tam mu je vstop zaradi kupčije s hudičem zavrnjen, zato se odpravi na luno. Motiva pogodbe ni mogoče najti pri vsakem motivu kovača in hudiča, npr. v povedki *Zakaj je kovač šel na luno* (Černigoj 1988: 184–185) kovač trikrat prevara hudiče, ne da bi z njimi kdaj sklenili kakršnokoli zavezo, na koncu enega med britjem s krampom celo strašno muči,

a se mora zatem na luno odpraviti, ker »so ljudje izvedeli, da je imel [...] oprava s hudiči« (Černigoj 1988: 185).

3.2 Pomoč pri delu

Z obogatitvijo je delno povezana pomoč pri vsakdanjih gospodarskih opravilih na domačiji, ki lahko gospodarju resda prinese tudi veliko premoženje in blagostanje, a do pomoči nemalokrat pride tudi pri delu lenih dekel in hlapcev kot npr. v povedki *Lena dekla in hudič* (Černigoj 1988: 64), v kateri hudič pomaga dekli, ji odvzame pridelek ter jo po gospodarjevi kletvi zaradi manjkajočega pridelka naposled ugrabi. Podobno je v primeru povedke o dolenjskem kmetu, ki se je v gozdu mučil s težavnim pravilom drv:

Se-j êdên adprávu u huosta pu drva. [...] Ancajt se matra, kliče usjê svôtņike na pu-muč, pa nêh na pumaga. Pua začnjê pa kljêt. Na kuonc pa prav: »Če mē nabên nuoče pumagat, nej pa saj hudič pride!« Tá pa rêš pride. Prime za tist uzičæk in mu pumaga spjalæt. Za plačív pa nuoče družga, ku de mu pradá tist, za kar sploh na vêt, de ma. Pa še tu buo pæršû puj šæle čaz siedêm lêt. [...] Jò, mäd tēm cajtam se mu-j damá pa sinčæk radiv! Joj, je pa kar sape mu zmankav, ku-j tu vidu. »Zatu j-pa hudič tu atù ad mène!« (Smole 2019: 55–56.)

Plačilo s tistim, »kar človek ne ve, da ima«, je zelo pogosta ubeseditev hudičeve ukane pri sklepanju zavez. Zlasti v dolenjskih in gorenjskih različicah te povedke na koncu poseže Marija (prim. Rudwin 1930: 302–303), ki hudiča ali izžene ali pa izniči njegovo maščevanje, ki ga izvede, ko ugotovi, da je ostal praznih rok. Velikokrat hudič sam ponudi gospodarjem stavo, in sicer kot spreten graditelj cerkva, hlevov, kmetij, mlinov in mostov.¹⁸ V eni od povedk (Dolenc 1992: 62) hudič kmetu s Tolminskih Raven ponudi izgradnjo hleva, a če mu ga uspe zgraditi v eni sami noči, bo kmetova duša njegova. Kmetu hudiča pomaga prelisičiti njegova žena (znova lik ženske rešiteljice), ki prebudi petelina, da s kikirikanjem prezgodaj oznani jutro. Podobna je pripoved o zidanju mlina na Brjah (Černigoj 1988: 129), v kateri kmet sam prosi hudiča, ki kot hlapec (!) dela pri neki ženski, da mu zgradi mlin. Cena za hudičevo nočno gradnjo je znova kmetova duša, ki jo kmet uspe po lastni modrosti obdržati z zvijačo in prebujanjem petelina. Sorodna je stava za gradnjo mostu, pri kateri hudič mojstru graditelju ponudi svojo pomoč, a postavi pogoj: »Ta prvi, ki bo šel čez most, bo moj!« (Černigoj 1988: 130) – znova skrbi in strah pred pogubo razreši graditeljeva žena, ki čez most zvabi psa, da prevarani hudič v jezi odide.

¹⁸ V slovenskem izročilu je veliko pripovedi o hudičevih mostovih, ki spadajo pod mednarodni pripovedni tip ATU 1191 *Žrtev na mostu*. Mostovi so od nekdaj izstopali kot graditeljski dosežki posebnega pomena, zato število povedk, povezanih z njihovim nastankom ni presenetljivo.

3.3 Pridobitev magijske moči

Najvidnejše mesto v kategoriji z zavezo pridobljene moči po ljudskih verovanjih pripada čarovnicam, štrigam ali coprnicam ter čarovnikom, štrigonom in coprnikom – vsem naj bi bile dane posebne moči po sklenitvi zaveze s hudičem, s katerimi sicer človek ne bi mogel (in smel) razpolagati. Zaveze s hudičem so najpogostejše sklenjene z iniciacijo posameznikov v coprniške vrste in sledijo določenim ritualom, ki pa so nedolžnim vernikom neznani in zato med njimi vzbujajo dodatno mero nezaupanja in zgražanja – številni znaki, ki so si jih ljudje razlagali kot prinašalce zla in nesreče, so bili pogosto pripisani coprnijam in človeškemu širjenju hudičevega vpliva znotraj neke skupnosti oz. kot je s svojimi besedami čarovniška dejanja opisala ena od pripovedovalk »To j biv vse hudobæn duh zravæn« (Cvetek 1993: 142). Dobro so ohranjena pričevanja o srečanjih posameznikov z njihovim peklenskim oblastnikom – v zapisniku čarovniškega procesa pri Sveti Trojici v Halozah je ohranjen podatek o čarovničinem srečevanju s hudičem na križpotju, v katerem je čarovnica prejela posebno znamenje pod desno pazduho (Šmitek 2004: 208); pogodbo coprnikov in coprnic s hudičem je v svojih pridigah kot svarilni zgled uporabljal tudi Janez Svetokriški:

Inu Bog hotel, da bi veliku karshenikou fe ne neshlu, katiri veliku vezh shlushio hudizhu, kakor pak G. Bogu Ozhetu Nebeskimu: le tukaj ne zaftopim zupernike, inu Zupernze, sakaj takorshni s' dusho in s' teleffam fe fo sa shushne hudizhu podali, ampak saftopim te hudobne greshne ludy, katiri kar kuli hudizh ym noter dà, letu fturè. (Svetokriški 1695, V: 512–513)

Ob tem velja dodati, da je sistem ljudskih verovanj bistveno bolj zapleten in narekuje, da pri razbiranju posameznih potez vsakokrat upoštevamo posebnosti krajevnih kontekstov. Vsi coprniki denimo nimajo slabih namenov – v povedki o »coprnjaku«, ki jemlje mleko (Černigoj 1988: 51–52), kmetu, ki mu krave ne dajejo več mleka, na pomoč priskoči ravno coprnik, ki se ukvarja z izganjanjem hudiča in ima moč zaznati ostale coprnike s slabimi nameni. Tako kmetu zaupa, da mu mleko krade ali soseda ali sosed, kar kmetu omogoči, da z zvijačo prepozna tistega, ki mu škodi. Čarovnice, ki so bile v zvezi s hudičem in ki so pridobile magijsko moč, so jo ponavadi zlorabljale za enaka zla dejanja, kot so se sicer pripisovala neposredno hudiču: mučenje in preobražanje ljudi (Medvešek 1990: 40), ustvarjanje toče, uničevanje pridelka, kraja dobrin, škodovanje živini ipd. Ravno dejanji kraje in škodovanja živini sovpadata v zelo pogostem motivu kraje mleka po vrveh – čarovnice in čarovniki naj bi bili zmožni krave molsti na daljavo (Pšajd idr. 2017: 59), v nekaterih primerih vse do krvi ali celo do smrti živine. Po drugi strani pa so posamezniki z magijskimi sposobnostmi, ki jim jih je dodelil hudič, postali občutljivi na prisotnost svetih predmetov, kot so križi in rožni venci – ena od čarovnic iz Logarovcev naj bi

tako po sklenjeni zavezi s hudičem zažgala križ, ki ga je imela doma na steni (prav tam). V povedkah je v povezavi s čarovnicami in čarovniki tematizirana tudi hudičeva neučakanost in priganjanje duš, ki so mu pripadale, npr. umirajoči coprnik iz Stročje vasi pri Ljutomeru naj bi na smrtni postelji z zadnjimi močmi odganjal hudiča, ki ni mogel več čakati na njegovo mirno smrt (Pšajd idr. 2017: 45–46).

3.4 Osvoboditev iz ječe

Eden od redkejših, a nič manj pomembnih motivov je pogodba jetnika s hudičem. Znana povedka, ki jo je zabeležil že Valvasor, govori o hudiču, ki je jetnika rešil verig in ga pri belem dnevu spravil mimo vseh straž iz gradu. Jetniku se je na prostosti uspelo znebiti hudičevega vpliva in se spokoriti (Stanonik 2012: 20). Ujetniki so se bili v brezizhodnih položajih prisiljeni zateči k pogodbi s hudičem, v nekaterih povedkah pa je hudičeva ponudba lahko tudi zavrnjena. Enega od primerov diabolčne intervencije opisuje povedka *Hudič in sleparski gostilničar* (Černigoj 1988: 72–73), v kateri gostilničar sprva poskusi oslepariti mladega trgovca, ko mu to ne uspe, gostilničarjeva žena trgovca po krivem obtoži prevare, zaradi česar mladeniča odpeljejo orožniki in ga kasneje doleti smrtna obsodba. Medtem ko čaka na usmrnitev, se pojavi hudič, ki mu v zameno za dušo ponudi rešitev iz ječe – mladenič se ponujeni pogodbi upre in se smrtne obsodbe reši s poštenjem in iskrenim pričanjem, s katerim sodnika prepriča, da ponovno razišče gostilničarjeve izjave, kar vodi v razkritje prevare in trgovčevo osvoboditev.

4 Sklep

Verovanja in z njimi povezane predstave se v skupnostih ohranjajo in krepijo tudi s pomočjo pripovednega izročila – nekateri folkloristi tako verovanjem pripisujejo nenadomestljivo vlogo ideološkega jedra povedk (Dégh 1996: 35–36), četudi odnos med določenim verovanjem in povedko ni vselej nedvoumen (prim. Mencej 2017: 60–61). A ne glede na obliko, v kateri se lik hudiča pojavlja v pripovednem izročilu, ne moremo zanikati nekaterih (tudi dolgoročnih) učinkov na življenje ljudi, saj lahko pripovedna snov nezanemarljivo vpliva na družbene razmere in medsebojne odnose v skupnosti, čeprav ne odraža nujno empirično preverljive resničnosti – navsezadnje je kroženje povedk o posameznikih, ki naj bi bili zavezani hudiču, folkloristom že dolgo znano tudi kot eden od načinov strateške rabe izročila za uresničevanje interesov posameznikov ali skupin v neki skupnosti (prim. Mencej 2023). Kratka seznanitev s folklornim motivom človeške zaveze s hudičem, ki ima globoke korenine v indoevropskem pripovednem izročilu, nam vendar ne

pove toliko o hudiču, kot nam pove o tistih ljudeh, ki so v svojih željah, stiskah ali pohlepu segali po nedosegljivem in bili za to pripravljeni plačati visoko ceno – ter o tistih ljudeh, ki so se nad to snovjo navduševali, jo pripovedovali in o njej poslušali. Ta del slovstvene folklore in jezikovne ustvarjalnosti nasploh torej pomembno odseva vrednote, kot so se skozi čas spreminjale v posameznih skupnostih, pomaga pa nam razumeti jezikovne in kulturne pojave, ki danes ostajajo med nami, npr. v navedenih frazeoloških drobcih, tudi ko morda povedke z naslovnim motivom postajajo vse redkejšje in so vsakdanje reference na pripovedno izročilo zabrisane ali izgubljene.

VIRI IN LITERATURA

- BABIČ, Saša idr., 2023: *Collection of Slovenian paremiological units Pregovori 1.1*. Slovenian language resource repository CLARIN.SI. Na spletu.
- BEREZOVIČ, Elena L., VINOGRADOVA, Ljudmila N., 2012: Čert. *Slavjanske drevnosti* (V). Ur. Nikita I. Tol'stoj. Moskva: Meždunarodnye otnošenija. 519–528.
- CVETEK, Marija, 1993: *Naš voča so včas zapodval*. (Glasovi 5.) Ljubljana: Kmečki glas.
- FRANC ČERNIGOJ, 1988: *Javorov hudič*. (Glasovi 1). Ljubljana: Kmečki glas.
- DÉGH, Linda, 1996: What is A Belief Legend? *Folklore* 107. 33–46.
- DOLENC, Janez, 1992: *Zlati Bogatin*. (Glasovi 4) Ljubljana: Kmečki glas.
- HIGGS STRICKLAND, Debra, 2003: *Saracens, Demons, & Jews: Making Monsters in Medieval Art*. Princeton: Princeton University Press.
- IVANČIČ KUTIN, Barbara, 2018: *Krivopete. Divje žene z nazaj zasukanimi stopali v slovenski folklori*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. DOI: <<https://doi.org/10.3986/9789610503767>>.
- KROPEJ, Monika, 1995: *Pravljica in stvarnost. Odsev stvarnosti v slovenskih ljudskih pravljicah in povedkah ob primerih iz Štrekljeve zapuščine*. Ljubljana: ZRC SAZU (Zbirka ZRC, 5). DOI: <<https://doi.org/10.3986/9619012577>>.
- KROPEJ, Monika, 2008: *Od ajda do zlatoroga. Slovenska bajeslovna bitja*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba.
- KROPEJ TELBAN, Monika, 2021: *Pripovedno izročilo. Razvoj in raziskovanje*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. DOI: <<https://doi.org/10.3986/9789610505556>>.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2019: Hudič in njegovi sinonimi v slovenski frazeologiji. Mária Dobriková (ur.): *Percepcia nadprirodzena vo frazeológii* (Slavofraz 2019). Bratislava: Univerzita Komenského. 216–225.
- MEDVEŠČEK, Pavel, 1990: *Na rdečem oblaku vinograd rase*. (Glasovi 3) Ljubljana: Kmečki glas.
- MENCEJ, Mirjam, 2017: »Verovanje« v zgodovini folkloristike. Konceptualizacija in terminologija. *Traditiones* 46/1–2. 55–68. DOI: <<https://doi.org/10.3986/Traditio2017460103>>.
- MENCEJ, Mirjam, 2023: Strateške rabe pripovedi o nadnaravnem. *Studia Mythologica Slavica* 26: 105–119. DOI: <<https://doi.org/10.3986/SMS20232603>>.

- MLAKAR, Anja, 2019: *Skrivnostni tujec in demonski sovražnik. Drugi in drugost v slovenski slovstveni folklori*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. DOI: <<https://doi.org/10.3986/9789610501695>>.
- MRVIČ, Rok, 2024: Besedne zaveze v slovenskem folklornem sistemu: semiotični oris žanrskega okvira. *Studia Mythologica Slavica* 27. 101–124. DOI: <<https://doi.org/10.3986/SMS20242708>>.
- NOYES, Dorothy, 2012: The Social Base of Folklore. *A Companion to Folklore*. Ur. Regina F. Bendix, Galit Hasan-Rokem. Chichester: Wiley-Blackwell. 13–39.
- PŠAJD, Jelka, HUBER, Mateja, KORPIČ, Nevenka, SEREC HODŽAR, Anja, 2017: *Mavrica na tri plamene, Bog nas živi vse Slovene. Folklorne in spominske pripovedi z vzhodnega dela Slovenskih gor in Ptujskega polja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Glasovi, 48).
- RADENKOVIČ, Ljubinko, 1997: Predstave o đavolu u verovanjima i folkloru balkanskih Slovena. *Zbornik Matice Srpske za slavistiku* 53. 15–38.
- REPANŠEK, Marta, 1995: *Bajže s Koroške*. (Glasovi 10.) Ljubljana: Kmečki glas.
- RUDWIN, Maximilian, 1930: The Devil-Compact in Tradition and Belief. *The Open Court* 5/4. 292–303.
- SEL 2004 = Angelos BAŠ (ur.), 2004: *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- SMOLE, Vera, 2019: *Naruobe prav. Folklorne in spominske pripovedi iz šentruperske fare na Dolenjskem*. (Glasovi 52.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- SSF = Janez KEBER, 2015: *Slovar slovenskih frazemov*. <<https://fran.si/192>>.
- SSP3, 2021 [1996]: *Sveto pismo: slovenski standardni prevod*. Svetopisemska družba Slovenije. <<https://www.biblija.net>>.
- STANONIK, Marija, 2012: *Folkloristični portreti iz treh stoletij; od baroka do moderne*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. DOI: <<https://doi.org/10.3986/9789612546649>>.
- SVETOKRIŠKI, Janez, 1707: *Sacrum promptuarium singulis per totum annum dominicis praedicabile*. Ljubljana: Janez Jurij Mayr. <<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-CI-V93RT4>>.
- ŠMITEK, Zmago, 2004: *Mitološko izročilo Slovencev. Svetinje preteklosti*. Ljubljana: Študentska založba.
- UTHER, Hans-Jörg. 2004. *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography I–III*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

Mirjam Mencej

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo
 mirjana.mencej@ff.uni-lj.si

Mrtvi kot nadzorniki norm vedenja

Prispevek obravnava pripovedi o mrtvih kot pomembnih vzdrževalcih norm vedenja. Na izbranih primerih iz terenskega gradiva, zbranega na ruralnih območjih v Bosni in Hercegovini, avtorica pokaže, kako je »vdor« mrtvih v življenje posameznika ali skupnosti praviloma razumljen kot posledica odklona vedenja posameznika od družbenih in kulturnih norm, pripovedi o takšnih izkušnjah pa tudi oblika pritiska, ki sili posameznike, da se tem normam prilagodijo. Pripovedi o izkušnjah duhov tako posledično preprečujejo deviantna vedenja in prispevajo h krepitvi vedenj in norm, ki so pomembne za obstoj in ohranjanje skupnosti.

Uvod

V predmodernih evropskih družbah so bili mrtvi, v nasprotju s sodobno Zahodno ontologijo, ki ne priznava komunikacije in izmenjave med živimi in mrtvimi, člani skupnosti, pomembno vpleteni v vsakdanje življenje živih, komunikacija z njimi pa vzpostavljena skozi mnoga pravila in prakse (Geary 1994; Marshall 2002; Nyce, Talja and Dekker 2015). A kljub dominantni »racionalni« paradigmi za mnoge ljudi na Zahodu, tako kot marsikje zunaj Evrope, smrt tudi dandanes ne pomeni nujno dokončnega odhoda mrtvega. Mrtvi tako lahko ostajajo aktivno vpleteni v odnose z živimi tudi po smrti: zahtevajo obrede, molitve, skrb za njihove grobove, vplivajo na vedenja in odločitve živih, jim svetujejo v različnih življenjskih situacijah itd. (prim. Bennett 1999; Kwilecki 2009; Day 2012).

Ta posmrtna »tvornost« mrtvih v znanosti ni ostala povsem neopažena. Medtem ko so sociologi, antropologi in zgodovinarji delovanje mrtvih kot »duhov« v sodobni Zahodni družbi raziskovali na nivoju širše družbe in jih prepoznavali kot simbole oziroma metafore napetosti v družbi, zlasti problematične, pogosto nasilne preteklosti, kot so vojne, poboji, genocid ipd., so folkloristi delovanje mrtvih po smrti praviloma raziskovali kot izraz »verovanja«, najprej zlasti zaprtih, odmaknjenih vaških skupnosti, kasneje pa tudi interesnih, poklicnih in starostnih skupnosti v urbanem okolju. »Duhovi« umrlih imajo lahko v različnih skupnostih različne vloge, od iniciacijskih do identitetnih, vsaj v ruralnih skupnostih pa je bila ena od njihovih ključnih vlog nadzor nad moralnim življenjem članov skupnosti. »Vdor« mrtvih je bil tako praviloma razumljen kot posledica odklona dejanj posameznika

od družbenih in kulturnih norm in hkrati tudi oblika pritiska nanj, da se jim prilagodi, kar je posledično prispevalo tudi k ohranjanju in ojačevanju vedenja po normah (prim. Honko 1962; Lindahl 1986; Valk 2006: 32–35, 47; Thomas 2007; Avdikos 2013: 312–314; Raahauge 2016: 90–92; Mencej 2019, 2022).

V tem članku¹ bom na podlagi etnografske raziskave, opravljene v ruralnem okolju Bosne in Hercegovine v letih 2016–2024, pokazala nekaj primerov, kako so se skozi pripovedi o duhovih – v Bosni in Hercegovini imenovanih *prikaza*, *ukaza* (prikazen), *vukodlak* (volkodlak) ali *vampir/lampir* (vampir), redkeje tudi *duh* (prim. Softić 2016) –, ki jih ljudje prepoznavajo neposredno skozi vidne, slušne, redkeje tudi čutne ali telesne izkušnje, pa tudi skozi nesreče, ki so jih zadele, zagotavljale in vzdrževale moralne norme vedenja v ruralnih skupnostih Bosne in Hercegovine. Te zgodbe se sicer večinoma nanašajo na čas socializma; kot pravijo sogovorniki, »danes ‚prikaz‘ ni več«. Čeprav to ne drži in v nekaterih kontekstih ljudje pripovedujejo o svojih izkušnjah ali izkušnjah drugih z duhovi mrtvih (prim. Mencej 2021), pa je res, da se na podlagi dosedanje raziskave (ki pa še ni dokončana), zdi, da duhovi takšne tradicionalne vloge nadzornikov moralnega vedenja, pomembne za skupnost, ne opravljajo več oziroma vsaj ne več v takšni meri kot nekoč.

Mrtvi kot varuhi etičnega vedenja

Ena od glavnih moralnih dolžnosti živih v vseh kulturah je poskrbeti za to, da so mrtvi pravilno in obredno pokopani. Po tradicijskih verovanjih se vsako truplo, ki ni pokopano v posvečeno zemljo pokopališča, še naprej zadržuje v svetu živih in s tem prispeva k neravnovesju med svetovoma (Pentikäinen 1969: 95; Davis 2007: 3; Gustavsson 2008: 25; Koski 2008). Dokler živi ne izpolnijo svoje obveznosti ritualnega pokopa umrlega in s tem ponovno vzpostavijo ravnovesja med svetovoma, se, kot pričajo mnoge pripovedi, ti lahko prikazujejo, oglašajo, prikazujejo in na različne načine opozarjajo na njihovo še neizpolnjeno dolžnost. V Srebrenici oziroma okolici, kjer po genocidu Srbov nad Bošnjaki julija 1995 mnogih trupel oziroma njihovih ostankov še vedno niso našli (takšnih je še več kot tisoč), so moji muslimanski sogovorniki tako pogosto pripovedovali, da je mogoče slišati njihov jok in stokanje, in obenem zatrjevali, da bi to prenehalo takoj, ko bi jih obredno pokopali (prim. Mencej 2021):

1 Raziskava, ki je vodila do rezultatov, predstavljenih v tem članku, je prejela financiranje s strani ERC (projekt št. 101095729, DEAGENCY) in Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije ARIS (program № P6-0187). Izražena stališča in mnenja so izključno stališča in mnenja avtorice in ne odražajo nujno stališč Evropske unije ali Evropske raziskovalne agencije. Evropska unija in organ, ki dodeljuje sredstva, zanje ne moreta biti odgovorna.

I3:² Če bi jih našli in pokopali na pravo mesto, na pokopališče, se seveda ne bi več prikazovali.

F: To pomeni, da se prikazujejo le, dokler niso pokopani?

I3: Da, da.

I2: Dokler niso pokopani!

I3: Dokler ne dobijo *dženaze*³ in so pokopani. (22)

V evropski tradicionalni kulturi odnos med živimi in mrtvimi na splošno temelji na recipročnosti in je v skladu z etičnimi načeli, ki jih priznavata obe strani: če katera od strani ne izpolni svojih obveznosti, sledi kazen (Stark 2002: 41). V srednjeveški zahodni Evropi so darovi mrtvih, torej življenje, lastnina in osebna identiteta, veljali za tako velike, da bi, če ne bi bili uravnoteženi z enako vrednimi protidarili, s katerimi bi se prejemnik oddolžil darovalcu, pomenili grožnjo za prejemnika, saj bi neravnovesje med živimi in mrtvimi postalo nevzdržno (Geary 1994: 90; prim. tudi Oexle 1983: 29). Kot so pokazali zgodovinarji in antropologi, ta recipročnost v evropskih kulturah ne temelji nujno na sorodstvenih odnosih, temveč zlasti na prenosu lastnine. Dediščina, ki jo nekdo prejme od mrtvih, se največkrat izkaže za ključno pri opredelitvi odnosa med živimi in mrtvimi, in določa, komu bo naložena dolžnost izvajanja spominskih obredov in drugih praks za pokojnika (Douglass 1973: 63; Kenna 1976: 23–33; 1991: 116, 101–106; Goldey 1983: 14; Hesz 2018: 49, prim. tudi 35–41). Ker so posmrtni rituali javni, skupnost lahko tudi skrbno ocenjuje, ali je povračilo prejete dediščine od mrtvih darovalcev ustrezno (prim. Danforth in Tsiaras 1982: 124). Takšna vzajemna izmenjava dediščine za posmrtne obrede in druge spominske prakse za mrtve je bila razvidna tudi iz nekaterih pogovorov z mojimi bošnjaškimi sogovorniki. V naslednjem intervjuju na primer moj sogovornik tako izrecno pove, kako ga je oče »zadolžil« za opravljanje posmrtnih obredov v zameno za dediščino:

I1: No... Na primer, moj oče mi pravi: zapustil vam bom posestvo, dal vam bom to, to vam bom dal, toda za to mi boste morali priskrbeti *tevhid*,⁴ zame boste morali narediti *kurban*,⁵ storiti boste morali to in to ... Veš, zadolži te. In ko umre, moraš vse to storiti, vse te nekako sili, da to počneš, nimaš miru

F: Dokler tega ne storiš?

2 I je oznaka za informatorja, sogovornika, F pa zame (folkloristka). Kadar je sogovornikov v istem intervjuju več, so označeni s številkami. Številka v oklepaju na koncu intervjuja je številka, pod katero sta posnetek in transkript hranjen v Dokumentaciji Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, FF UL.

3 Muslimanski pogrebni obred.

4 Kolektivna komemoracija, molitve za mrtvega.

5 Darovanje žrtvene živali.

I2: Da, dokler ne storiš tega, za kar te je zadolžil.

I1: Če imaš živino, tele splavi, krava splavi, nekaj se zgodi – dokler tega ne storiš. (37)

Čeprav postavitve nagrobnika (*nišan*) v islamu ni obvezna, je bila v Bosni in Hercegovini to vendarle splošna praksa in se od družine na splošno pričakuje, da postavi umrlemu nagrobnik, če si to le lahko privošči (Kajmaković 1964: 203; prim. Križanec Beganović 2017). Če se to obveznost zanemari, lahko mrtvi, dokler je živi ne opravi, povzročajo škodo in nesrečo – kot je razvidno iz naslednje pripovedi:

I2: Moj oče se je vračal domov iz službe, njegova služba je bila daleč. Ko je prišel iz službe, je rekel: Takoj, ko vstopim v hišo, mačka skoči na okno in ga poskuša razbiti. Mačka ga je še kar naprej strašila in se je mu prikazovala. Njegova mati je umrla, ko je bil star dve leti, niti spomnil se je ni. [Takšne nenavadne stvari so se dogajale], dokler ni postavil nagrobnikov na grob svoje matere. Vse ga je strašilo in se mu prikazovalo. To pomeni, da ga je [mama] zadolžila, da postavi nagrobnik, čeprav se je on sploh ni več spomnil.

F: In kako je vedel, da mora postaviti nagrobnike, če je želel preprečiti, da bi se te stvari zgodile?

I1: Moja mama mu je rekla: Poskusi postaviti nagrobnike svoji mami! Rekel je: Sploh se je ne spomnim, ni me ona zadolžila, da to storim! No, vseeno poskusi, mu je rekla moja mama, da vas ne bo več strašilo! [...] Postavil je nagrobnike in od takrat se ni zgodilo nič. To pomeni, da nas tudi mrtvi zadolžujejo. Tukaj [v Bosni] nas celo mrtvi zadolžujejo. (37)

Prikazovanje mrtvih je lahko tudi posledica napake, ki jo živi storijo v teku pogrebnega rituala – ti so morali na primer na vsak način preprečiti, da bi karkoli (zlasti živali, posebej mačka) preskočila truplo, medtem ko je ležalo doma. To je bil navadno najpogostejši razlog, da so se pokojniki spremenili v »volkodlake«, se pravi, da niso mogli oditi na drugi svet, ampak so ostali »zatakneni« v vmesnem prostoru med svetovoma živih in mrtvih, in se prikazovali mrtvim (prim. Grdić-Bjelokosić 1896: 533; Grgjić-Bjelokosić 1899: 631; Lilek 1896: 418; 1902: 270; Bratić 1902: 292; Dragičević 1908: 458; Filipović 1949: 176, 178; Škaljić 1953: 223; Kajmaković 1964: 202; 1966: 357; Rakita 1971: 70), a dandanes postaja vse bolj stvar preteklosti; mrtvašnice, v katerih so mrtvi na varnem pred tem, da bi jih žival preskočila, so danes namreč zgrajene že v večini skupnosti, zato ni več podlage za strah pred prelomom tabuja.

Tudi po tem, ko je truplo primerno pokopano in pogrebni obredi izvedeni, pravila vedenja zahtevajo, da se trupla oziroma groba ne moti z odpiranjem grobov, odstranjevanjem ali premikom iz grobov, pa tudi ne s hojo po grobu ali gradnjo česarkoli na njem. Prepoved motenja grobov se zdi medkulturna in pripovedi o posledicah

nespoštovanja te prepovedi del folklore po vsem svetu (prim. Thompsonov motiv E235. *Vrnitev umrlega, da bi kaznoval žalitev trupla ali duha*; E235.6. *Vrnitev umrlega, da bi kaznoval človeka, ki je zmotil grob*; ATU 470A; SLP I/39, 40; Dégh 2001: 159; Fialkova 2001: 197; Ellis 2003: 187; Davies 2007: 50–51; Goldstein, Grider in Thomas 2007: 208–209; Schindel 2014: 249). Te pripovedi, pogosto o prvo- in drugoosebnih izkušnjah, so dobro poznane tudi med vsemi tremi glavnimi etničnimi skupinami v Bosni in Hercegovini (prim. Filipović 1949: 209), to je Bošnjaki, Hrvati in Srbi. V Hercegovini je tako posledica motenja grobov pogosto nenadna toča, ki udari v trenutku, kadar med oranjem (nehote) zadenejo ob neznan grob, za katerega niso vedeli:

I2: To je govorila moja mama. Pokojni oče je šel orat, za pokopališčem. In potem, ko so orali, niso vedeli, kje je in kaj je. In ko so orali, so očitno zadeli ta grob. Da so razkrili grob. Rekel je, da je udarilo takšno neurje, da bog pomagaj. Toča... iz jasnega neba. (...) In potem niso več smeli. Še zdaj se ve, pravi mati, [kje je to mesto] in ga pustijo pri miru. Ko so kopali zemljo [so ga pustili pri miru], se ga nihče ni smel dotakniti ... (148)

Mnoge pripovedi se posebej dotikajo tudi prepovedi, da bi se na grobu karkoli gradilo – naj bo to hiša, cesta ali kateri koli drug objekt. V osrednji Bosni je tako več lokacij, kjer pogoste prometne nesreče pripisujejo temu, da je bila cesta zgrajena na mestu nekdanjih pokopališč. Eno takšnih, posebej razvpih mest je Zli Brijeg na avtocesti M-17, blizu Kaknja, kjer se je pred leti zgodila tudi ena največjih avtobusnih nesreč v Evropi (prim. Mencej 2024).

[Nesreče so se zgodile] povsod, kjer so izkopali grobove. Da, ljudje večinoma umirajo tam, blizu Zenice [tj. v Zlem Brijegu]. Ker so šli naravnost prek pokopališča. Tega ne bi smeli storiti. (20)

I1: Dedek tega soseda [pokaže proti hiši] je umrl tukaj [v Zlem Brijegu], veliko ljudi je umrlo, skratka, pravijo, da se to dogaja zaradi teh grobov. Ker so jih, ko so gradili avtocesto, premaknili in Bog je poslal nekaj ... [...] Tisti, ki so preživeli, pravijo, da se te [prometne nesreče] dogajajo zaradi grobov, ker so jih premaknili, vse se dogaja zaradi tega.

F: Zakaj? Ali se tega ne sme storiti?

I3: No, tega ne bi smeli storiti, odstraniti [grobov], ampak če je bilo treba zgraditi avtocesto ... (32)

Ker je prepoved motenja grobov oziroma trupel močno poudarjena tudi v Islamu (Mohamed naj bi sprva prepovedoval celo obisk grobov, da obiskovalci ne bi motili pokojnikov, kasneje pa ga je dovolil predvsem zaradi krepitev pobožnosti vernikov – glej Sokolović 1972: 64–65; el-Gazali 1998: 44–45; Schimmel 2001: 105; Cam-po 2004: 175), pripovedi, ki jih pripovedujejo bosanski muslimani in muslimanke,

odsevajo seveda tudi verske norme. Obenem na psihološki ravni pripovedovanje takšnih zgodb omogoča ljudem, da sprostijo napetosti, ki se sprožajo v situacijah, ko je prelom teh norm neizogiben in nujen, to je, ko družbene in verske norme trčijo ob potrebo po splošnem družbenem razvoju (kot je na primer potreba po cesti).

Posmrtno delovanje mrtvih – skozi njihova vidna ali slušna prikazovanja, vstopanja v sanje, povzročanja nesreč itd. – je povezano tudi s transgresijo družbenih norm, ki ne zadevajo vedenja živih do mrtvih. Mrtvi lahko opozarjajo na dejanja, ki so v določeni kulturi nasploh razumljena kot prepovedana ali nezaželeni – v Bosni se kot razlogi za prikazovanje na primer pogosto omenjajo preklinjanje, kraja, ukvarjanje z magijo, splav itd. – ali na »nedovoljena« dejanja, ki so jih v času življenja storili drugi njim ali obratno (prim. Bratić 1902: 292; Lilek 1902: 269; Dragičević 1908: 460; Filipović 1949: 210; Filipović-Fabijanić 1965-1966: 152).

I: Veliko stvari se je zgodilo do sedaj. Če je nekdo nekaj storil in potem umrl, pravijo, da se lahko vrne.

F: Kaj pa naj bi storil?

I: No, če so kaj ukradli, ali niso storili česa [kar bi morali], ali če so naredili kaj narobe ... (182)

I1: Če je bil greh, če je bil grešen ali kaj podobnega, naj bi se prikazoval [po smrti], večkrat bi se vračal domov. (102)

Neporavnani dolgovi in obljube so bili prav tako lahko razlog, da mrtvi preganjajo žive (prim. Thomas 2007: 38–43). To ni nujno finančni dolg, ampak se navezuje na katerokoli obljubo, celo neizrečeno, kot lahko vidimo v drugem primeru:

Če nekomu [ki je umrl] nekaj dolgujete, se lahko ta oseba [po smrti] spremeni v volkodlaka in vas nadleguje. Da. Obstaja primer, ki ga ljudje poznajo. (33)

I: Neke noči – Ramadan je bil, Alah je tam gor za vse nas – sem si rekla, da bom odnesla denar za umrlega. Bil je dober človek, prijazen, učen. Odnese bom denar teti, za grob, to sem si rekla, vendar nisem ... To je čista resnica! Rekla sem si, da bom dala denar, pa ga nisem. Tega nisem povedala tem ljudem, samo namenila sem se [dati denar]. Grem spat – spala sem zgoraj v hiši – kar to pride k meni, začne tolči po oknu. Na misli mi pade – mene ni strah, nisem strašljiva! – da je to zato, ker nisem plačala. Rekla sem, da bom, pa nisem, sem rekla sinu. Mislim si, da bom šla plačat naslednji dan, pa spet nisem šla in spet se je začelo. To je znak. Potem sem dan zatem nesla bankovec za tisoč [bosanskih mark] in rekla, naj zmolijo na pokopališču [...] Plačala sem za to, to je živa resnica, in nikoli več ni bilo ropotanja ali tolčenja.

F: Res?

I: Res sem bila dolžna. Ker sem rekla, da bom odnesla [denar], pa ga nisem. Jaz nisem znala moliti. Zato sem dala [denar] temu človeku, da zmoli za pokoj umrlega, dala sem ga njemu, da je na pokopališču molil k bogu. To je bila čista resnica. (189)

V Bosni in Hercegovini, kjer je verska pripadnost tesno povezana z etnično identiteto, se je tudi spreobrnitev v drugo religijo štela za prestopek zoper družbene norme, ki je lahko po smrti povzročil »vračanje« pokojnika. Takole je zgodbo o katoliku, ki naj bi se spreobrnil v muslimana, in se je zato po smrti spremenil v volkodlaka, komentiral narator, katoličan (prim. Mencej 2019):

F: In kakšni so razlogi, da se nekdo spremeni v volkodlaka?

I: No, nemir ... V človeku, da, v njegovi duši, v vsem. (...) Njemu se je to zgodilo, ker ... je opustil vero, ker se je poturčil, izdal je krščanstvo. Zato se mu je to zgodilo. (...) (153)

Pripovedi o prikazovanju umrlih, tako kot pripovedi o nadnaravnem nasploh, ki so del tradicionalnega repertoarja, imajo moč in avtoriteto, ki jo je mogoče strateško mobilizirati za različne namene. Te pripovedi je bilo mogoče uporabiti tudi za izvajanje družbenega pritiska na posameznike, da bi se prilagodili vedenjskim normam, ki se od njih pričakujejo. Ker se srečanja z mrtvimi, kot rečeno, pogosto razumejo kot posledica odstopanja živih od družbenih norm, je skupnost skozi širjenje govoric o srečanju osebe s prikaznijo umrlega posredno lahko izražala neodobravanje njegovega vedenja:

I1: Pravijo, da volkodlak pride, če ste zagrešili greh. Slišala sem, da se je pokojnica spremenila v kačo s človeško glavo, vendar je nisem videla, samo slišala sem za to. Njen sin in snaha sta bila zlobna. Nista bila dobra do nje [mame oz. tašče]. Ne da bi se prepirala z njo, preprosto nista želela sprejeti nobene hrane od nje. Kot vsaka mati jima je pripravila hrano, jo pustila v vrečki, ko pa sta jo videla, sta jo pustila tam, kamor jo je dala. In potem se je pritoževala, žalovala in preklinjala. In ko je umrla, pravijo, ljubi bog, da sta komaj pobegnili. Kača je prišla iz njenega groba, ko sta ji prižigala svečo ...

F: Prišla je iz groba?

I1: Da, iz groba je prišla prav tam, kjer je bila pokopana. To so povedali. Zdaj, ne morem reči, ali je res ali ne, jaz je nisem videla. (117)

Poleg izražanja neodobravanja njunega vedenja je bilo širjenje pripovedi namenjeno tudi kot opozorilo vsem bodočim sinovom in snaham, naj ne ponavljajo takšnega neprimernega vedenja. Te zgodbe so torej delovale tudi kot sredstvo pritiska na druge, mlajše člane skupnosti. Grožnja s prikazovanjem duhov so lahko uporabili starši tudi kot pedagoški ukrep (t. i. *fikt*) pri vzgoji otrok, da bi jim preprečili potepanje na nevarna območja zunaj vasi, zlasti ponoči, ali pa kot opozorilo odraslim, naj ne hodijo ponoči naokrog, da bi jim tako preprečili potencialno izvajanje deviantnih dejanj, kot so zunajzakonski spolni odnosi, kraja ali katera koli druga

dejanja, ki odstopajo od družbenih norm (prim. Šešo 2016; Stewart 1991; Mencej 2023a; 2023b). Še več, prikazovanja so včasih, ko so takšna dejanja želeli prekiniti, tudi odigrali, kot psevdoostenzijo.

Zaključek

Kot folklor nasploh tudi zgodbe o duhovih neposredno ali posredno govorijo o kulturi in družbi. Kot piše Thomas, so dober način za boljše razumevanje sveta, v katerih živimo (2007: 26, 30). Te zgodbe odsevajo kulturne vrednote in pričakovanja, potrjujejo družbene norme in se odzivajo na njihove kršitve. Nekaj bolj ali manj naključno izbranih bosanskih in hercegovskih pripovedi o prikazovanju mrtvih, predstavljenih v članku, jasno izraža družbene norme vedenja – kaj je dovoljeno in kaj prepovedano. Prikazovanja duhov so praviloma razumljena kot znak prestopka in odstopanja od družbeno sprejetih norm vedenja, motnja v simbolnem, moralnem ali epistemološkem redu. Kot takšna jih je posledično mogoče tudi uporabiti kot sredstvo pritiska na posameznike, ki ne ravnaajo v skladu z njimi. Duho- vi oziroma pripovedi, v katerih ti nastopajo, tako igrajo stabilizacijsko vlogo pri ohranjanju kulture, njenih vrednot in verskih tradicij (Valk 2006: 32; Koski 2016: 32) oziroma, kot piše Davis (2007: 3), pripovedujejo »o začasnem pretrganju tkiva resničnosti, o napaki v matrici, da bi se lahko pravilen moralni in epistemološki red stvari spet postavil na pravo mesto.«

VIRI IN LITERATURA

- AVDIKOS, Evangelos, 2013: Vampire Stories in Greece and the Reinforcement of Socio-Cultural Norms. *Folklore* 124. 307–326.
- BENNETT, Gillian, 1999: »Alas, Poor Ghost!« Traditions of Belief in Story and Discourse. Logan: Utah State University Press.
- BRATIĆ, Tomo, A. 1902: Iz narodnog verovanja. (U kotarima Nevesinje i Gacko). *Glasnik zemaljskog muzeja* 14. 288–295.
- CAMPO, Jan Eduardo, 2004: Death. Richard C. Martin (ur.): *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*. New York: Macmillan Reference USA. 175–176.
- DAVIS, Colin, 2007: *Haunted Subjects. Deconstruction, Psychoanalysis and the Return of the Dead*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- DANFORTH, Loring M. in TSARAS, Alexander 1982: *The Death Rituals of Rural Greece*. Princeton: Princeton University Press.
- DAVIES, Owen, 2007: *The Haunted. A Social History of Ghosts*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- DAY, Abby, 2012: Extraordinary Relationality: Ancestor Veneration in Late Euro-American Society. *Nordic Journal of Religion and Society* 25/2. 69–181.
- DÉGH, Linda, 2001: *Legend and Belief. Dialectics of a Folklore Genre*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- DOUGLASS, William A., 1969: *Death in Murelaga. Funeralary Ritual in a Spanish Basque Village*. Seattle: University of Washington Press.
- DRAGIČEVIĆ, Tomo, 1908: Narodne praznovjerice. (Žepče). *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* (apri–junij) 20. 129–138, 449–466.
- ELLIS, Bill, 2003: *Aliens, Ghosts, and Cults. Legends We Live*. Jackson: University Press of Mississippi.
- FIALKOVA, Larisa, 2001: Chornobyl's Folklore: Vernacular Commentary on Nuclear Disaster. *Journal of Folklore Research* 38/3. 181–204.
- FILIPOVIĆ, Milenko S., 1949: Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji. (Srpski etnografski zbornik LXI.) Beograd.
- FILIPOVIĆ-FABIJANIĆ, Radmila, 1965–1966: Narodne pripovetke i predanja iz Bosanske Posavine. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 20/21. 135–166.
- GAZALI, Muhammed ebu Hamid, el, 1998: *Život poslije smrti*. Mostar: Hedijja.
- GEARY, Patrick J., 1994: *Living with the Dead in the Middle Ages*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- GOLDEY, Patricia, 1983: The Good Death: Personal Salvation and Community Identity. Rui Feijó, Herminio Martins, João de Pina-Cabral (ur.): *Death in Portugal: Studies in Portuguese Anthropology and Modern History*. (Journal of the Anthropological Society in Oxford, Occasional Papers 2.) Oxford: Oxford University Press. 1–15.
- GRGIĆ-BJELOKOSIĆ, Lukas, 1899: Volksglaube und Volksbräuche in der Hercegovina. *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*. Šesti zvezek. 609–632.
- GRDIĆ-BJELOKOSIĆ, Luka, 1896: Narodno sujevjerje. Vila, aždaja, zmaj, mora, vještica, vukodlak. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 8. 530–534.

- GUSTAVSSON, Anders, 2008: Rituals around Sudden Death in Recent Years. *Folklore, Electronic journal of folklore* 38. 23–44.
- HONKO, Lauri, 1962: *Geisterglaube in Ingermanland*. (Folklore Fellows Communication 185.) Helsinki: Academia scientiarum Fennica.
- KAJMAKOVIĆ, Radmila, 1964: Narodni običaji. (Žepa.) *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH* 19 (*Etnologija*). 19–5208.
- KAJMAKOVIĆ, Radmila, 1966: Neki arhaični elementi u pogrebnim običajima muslimana u Bosni. *Rad XI-og kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964*. Zagreb: Obod-Cetinje. 355–359.
- KENNA, Margaret E., 1976: Houses, Fields, and Graves: Property and Ritual Obligation on a Greek Island. *Ethnology* 15/3. 21–34.
- KENNA, Margaret E., 1991: The Power of the Dead: Changes in the Construction and Care of Graves and Family Vaults on a Small Greek Island. *Journal of Mediterranean Studies* 1/1. 101–119.
- KOSKI, Kaarina, 2008: Conceptual Analysis and Variation in Belief Tradition: A Case of Death Related Beings. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 38. 45–66.
- KOSKI, Kaarina, 2016: Discussing the Supernatural in Contemporary Finland. Discourse, Genres, and Forums. *Folklore, The Electronic Journal of Folklore* 65. 11–36.
- KRIŽANEC BEGANOVIĆ, Danijela, 2017: Pogrebni običaji Bošnjaka u Mahali kod Breze - običajne prakse i vjerski propisi. *Studia mythologica Slavica* 20. 233–253.
- KWILECKI, Susan, 2009: Twenty-First-Century American Ghosts: The After-Death Communication – Therapy and Revelation from beyond the Grave. *Religion and American Culture: A Journal of Interpretation* 19/1. 101–133.
- LILEK, Emilian, 1896: Volksglaube und volksthümlicher Cultus in Bosnien und der Hercegovina. *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina* 4. 401–492.
- LILEK, Emilian, 1902: Ethnologische Notizen aus Bosnien und der Hercegovina. *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina* 8. 267–280.
- LINDAHL, Carl, 1986: Psychic Ambiguity at the Legend Core. *Journal of Folklore Research* 23/1. 1–21.
- MARSHALL, Peter, 2002: *Beliefs and the Dead in Reformation England*. Oxford: Oxford University Press.
- MENCEJ, Mirjam, 2019: A Werewolf as Religious and Ethnic Other in a Herzegovinian Legend. *Electronic Journal of Folklore* 77. 91–114.
- MENCEJ, Mirjam, 2021: The Dead, the War, and Ethnic Identity: Ghost Narratives in Post-war Srebrenica. *Folklore* 132/4. 412–433. <<https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/0015587X.2021.1905380>>
- MENCEJ, Mirjam, 2023a: Werewolves as Social Others. Contemporary Oral Narratives in Rural Bosnia and Herzegovina. (Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic.) Willem de Blécourt in Mirjam Mencej (ur.): *Werewolf Legends*. Cham: Palgrave Macmillan. 183–208.
- MENCEJ, Mirjam, 2023b: Strateške rabe pripovedi o nadnaravnem. *Studia mythologica Slavica* 26. 105–119.

- MENCEJ, Mirjam, 2024: Disturbing the Dead in Bosnian Muslim Oral and Media Narratives. *Western folklore* (v tisku).
- NYCE, James M., TALJA, Sanna, DEKKER, Sidney, 2015: When Ghosts Can Talk: Informant Reality and Ethnographic Policy. *Journal of Ethnology and Folkloristics* 9/1. 81–97.
- OEXLE, Otto Gerhard, 1983: Die Gegenwart der Toten. H. Braet, N. Verbrene (ur.): *Death in the Middle Ages*. (Medievalia Lovaniensia I: 9.) Leuven: Leuven University Press. 19–77.
- RAAHAUGE, Kirsten Marie 2016: Ghosts, Troubles, Difficulties, and Challenges: Narratives about Unexplainable Phenomena in Contemporary Denmark. *Electronic Journal of Folklore* 65. 89–107.
- RAKITA, Rade, 1971: Narodna vjerovanja u predjelu Janj, vezana na čovjekov život i rad i njegov pogled na svet. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 26. 39–83.
- SCHIMMEL, Annemarie, 2001: *Odgonetanje božjih znakova. Fenomenološki pristup islamu*. Sarajevo: El-kalem.
- SCHINDEL, Estela, 2014: Ghosts and Compañeros: Haunting Stories and the Quest for Justice around Argentina's Former Terror Sites. *Rethinking History* 8/2. 244–264.
- SOFTIĆ, Aiša, 2016: *Obećani čas. Običaji bosanskohercegovačkih muslimana vezani na smrt*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- SLP = *Slovenske ljudske pesmi. Prva knjiga. Pripovedne pesmi*. Zmaga Kumer, Milko Matičetov, Boris Merhar, Valens Vodušek (ur.). Ljubljana: Slovenska matica 1970.
- SOKOLOVIĆ, Sinanuddin H. Hfz., 1972: *Islamski propisi o čuvanju zdravlja, posjeti bolesnika i o sahrani umrlih muslimana*. Sarajevo: Vrhovno islamsko starješinstvo u SFRJ.
- STARK, Laura, 2002: *Peasants, Pilgrims, and Sacred Promises. Ritual and the Supernatural in Orthodox Karelian Folk Religion*. (Studia Fennica Folkloristica 11.) Helsinki: Finnish Literature Society.
- STEWART, Charles, 1991: *Demons and the Devil. Moral Imagination in Modern Greek Culture*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- ŠEŠO, Luka, 2016: Živjeti s nadnaravnim bićima. Vukodlaci, vile i vještice hrvatskih tradicijskih vjerovanja. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- ŠKALJIĆ, Abdulah, 1953: O običajima i vjerovanjima u srezu jajačkom. *Bilten instituta za proučavanje folklore* 2. 201–238.
- THOMAS, Jeannie B., 2007: The Usefulness of Ghost Stories. Diane E. Goldstein, Sylvia Ann Grider, Jeannie B. Thomas (ur.): *Haunting Experiences. Ghosts in Contemporary Folklore*. Logan, Utah: Utah State University. 25–59.
- Thompson motif = THOMPSON, Stith, 1989: *Motif-index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends*. Indiana University Press: Bloomington.
- VALK, Ülo, 2006: Ghostly Possession and Real Estate: The Dead in Contemporary Estonian Folklore. *Journal of Folklore Research* 43/1. 31–51.

Saša Babič

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,

Inštitut za slovensko narodopisje

Sasa.babic@zrc-sazu.si

Zemljevidi časa v folklornih obrazcih¹

Čas je ena od antropoloških univerzalij: pozornost na čas so usmerile prav vse družbe. Vidike o času lahko razbiramo iz jezika, še posebej iz slovstvene folklorne, kjer se vsakdanjik in mitološki čas prepletata. Vpogled v koncepte časa v slovstveni folklori pokaže na kompleksne vidike, ki nam pripovedujejo o brezčasnosti in minljivosti. Prispevek obravnava upovedovanje časa, natančnejše preteklosti, sedanjosti in prihodnosti v folklornih obrazcih, upoštevajoč predvsem pogovore, uganke, folklorne molitve in zagovore ter jih analizira s pomočjo etnolingvističnega pristopa in zaznav konceptualnih metafor.

Človek se z (re)konstruiranjem časa orientira pri bivanju v svetu: določa si potek dejavnosti, ravna se po tistem, kar je že minilo in kar še bo. Čas si deli na tistega po začetku, tistega vmes in na koncu, seka ga na manjše obvladljive časovne enote glede na naravne (dan, noč) in družbeno ustvarjene (mesec) delitve, na čas produkcije in pomnjenja (Foucault 1991: 103–109). Na ta način lahko človek obvladuje življenje, saj mu delitve omogočajo strukturo, kontinuiteto in funkcionalnost, svoje bitje prek teh delitev vsakokrat znova osmišlja in vpenja v družbeni sistem.

Dandanes se v zahodni družbi na čas gleda predvsem z vsakdanjega, praktičnega vidika kot na linearni potek dogodkov, kot na daljico, ki ima nekje v daljni preteklosti začetek in teče linearno proti svojemu koncu. »Da imamo osebne in kolektivne preteklosti ter osebne in kolektivne bodočnosti, nam pomeni, da smo ljudje, da živimo, in sicer v sedanjosti in v prihodnost« (Volarič 2010: 16). Ta konceptualna časovna linearnost se zdi sodobna prekrivna maska globljega, dlje trajajočega razumevanja cikličnosti časa, ki jo lahko zasledujemo v različnih folklornih žanrih.

Vsako govorjenje o času je povezano z družbo in kulturo (Šmitek in Brumen 2001: 8–9), saj časovnosti determinirajo časovne strukture vsakdanjega življenja (Volarič 2010: 17), pa čeprav gibanje Zemlje in njene Lune okoli Sonca določa osnovo biološkega in naravnega ritma. Čas je treba umestiti v krajevno, družbeno in kulturno okolje (Šmitek in Brumen 2001: 7, 9). Pri vseh kulturah pa se zdi, da gre za preplet

¹ Prispevek je rezultat raziskav pri projektu »Jezik, kultura in vrednote: ekonomske podobe vsakdanjega življenja v folklornih oblikah« (2023–2026, J6-50197) in raziskovalnem programu Etnološke, antropološke in folkloristične raziskave vsakdanjika (2022–2027, P6-0088), ki ju je sofinancirala Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije. Zahvaljujem se tudi Roku Mrviču, ki mi je v pogovorih odkrival nove vidike obravnavane teme.

dveh percepcij časa: vsakdanjega, praktičnega, in ideološkega, vezanega na rituale. Maurice Bloch razloži praktični čas kot izpeljanega iz kognitivnega zaznavanja in je zanj linearen; medtem ko ideološki čas obstoji v ritualnem kontekstu in je ustvarjen z namenom prikrivanja resničnosti, ideološki čas je statičen oz. ciklični, čeprav ideje cikličnosti niso zaprte le v kontekst ritualnosti in ohranjane zgolj v hierarhičnih družbah (po de Garzia 1964: 84, 90), kar je zaznati tudi v konceptu cikličnosti v praktičnem času.

Vsakdanji ali praktični čas merimo s koledarsko periodizacijo, ki je bila večkrat v zgodovini redefinirana, vedno glede na specifične družbene dejavnosti (Volarič 2010: 21): cerkvenemu koledarju je za temelj služil rimski sončni koledar, za nadaljnjo strukturo pa stari koncept judovskega in babilonskega sedemdnednega tedna, ki je v antično Evropo prišel z osvajanjem Aleksandra Velikega. Ciklus sedmih dni naj bi izviral iz judovske kozmologije kot ustreznik sedemdnednemu stvarjenju sveta, po drugi strani pa naj bi sledil sedmim planetom mezopotamske astrologije; v ustvarjanju svojega koledarja je cerkev tako združila judovskega in astrološkega: nedeljo je postavila v središče in tako po lunarnem koledarju določila veliko noč, štetje let je podredila rojstvu Jezusa Kristusa, božič pa je določen po sončevem koledarju, tj. po sončevem obratu (Volarič 2010: 21). Koledarji, ki z razdelitvijo časa na dneve, tedne,² mesece, in poimenovanja dni po svetnikih ne le kažejo na linearno minevanje vsakdanjega, praktičnega časa, temveč delijo naš čas na krajše ali daljše cikle, ki se končajo in jim potem sledijo novi cikli (dan, teden, mesec, leto ...), kar kaže na cikličnost v t. i. praktičnem času. Namreč, označevanje začetka in konca se ukvarja predvsem s svetovnim redom in s tem tudi s časom in prostorom kot osnovnima antropološkima konstantama; z ritualnega vidika že eshatološki miti³ nakazujejo, da je konec (vsega obstoja) neizogiben (Šmitek 2001: 37), ta pa se simbolno odraža tudi v začetku in koncu časovnih obdobij. Človekova bližina s kozmičnim⁴ kontekstom narave je v naši družbi izražena v ritualih letnega in življenjskega cikla (pa čeprav se je v mnogih izgubil pomen), izkušnja pa se je vtisnila v različne žanre in tipe slovstvene folklorje (gl. tudi Mencej 2001), predvsem v mite in pravljice, najdemo pa jih tudi v povedkah, pregovorih, ugankah, folklornih molitvah, zagovorih ipd. (Šmitek 2001: 33).

2 Teden, kot ena od sodobnih časovnih osnovnih merilnih enot, je nedvomno družbeni konstrukt: kateri dan v tednu je, lahko ugotovimo izključno na podlagi znakov iz družbenega okolja, in ne iz naravnih pojavov (Zerubavel 1985: 27, 41). Enako velja tudi za mesece.

3 Eshatološki miti so miti o uničenju, koncu sveta, kot npr. vesoljni potop.

4 V mitoloških analizah se izrazito kaže kategoriji kozmičnega in kaosa: kozmos je urejen, »naš« svet, kaos je (še) neurejen, »drug«, tuj svet (ki ga človek želi (ponovno) »kozmizirati«).

Čas in njegovo merjenje smo povezali z astronomskimi dogodki in ga merimo z vrtenjem Zemlje okoli osi in njenim kroženjem okoli Sonca, vendar pa nekateri najosnovnejši astronomski pojavi niso časovno konstantni in potrebujejo popravke, ti pa se razlikujejo med različnimi družbami (Volarič 2010: 19) – v naši družbi take popravke lahko zasledimo npr. v spremembi koledarskega štetja ob prehodu z julijanskega v gregorijanski koledar v 16. stoletju ali pa dandanes s prestopnim letom na vsake štiri leta.

Vsakdanji, praktični čas v grobem delimo na preteklost, sedanjost, prihodnost. Če sedanjost in prihodnost lahko spremljamo in merimo s svojimi čuti oz. ju živimo, je preteklost vezana le na spomin (Volarič 2010: 19), spomin pa pogosto sčasoma dobi drugačna časovna dožemanja, zato lahko kot zunanje »objektivne« merilce uporabljamo uro in koledar, od naravnih pa zgolj menjavanje dneva in noči. Preteklost je v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ) definirana kot »čas, ki je minil« (fran.si, 8. 4. 2024), lahko jo opišemo kot čas, ki ga nismo živeli, in čas, ki smo ga živeli in je minil, kar se lahko opredeli tudi kot osebna preteklost. Prihodnost je »čas, ki bo prišel« (fran.si, 8. 4. 2024), ki ga še nismo živeli in ne vemo, kaj se bo zgodilo v njem. Sedanjost je v SSKJ opisana kot »čas, ki je sedaj« (fran.si, 8. 4. 2024). Sedanjosti ne moremo misliti kot istovetne same s seboj, temveč jo moramo misliti kot reprezentacijo (Frieze 2001: 27). Sedanjost je trenutek, je dogodek, ki je enkrat, neponovljiv, se izogiba povratku (Frieze 2001: 28); trenutek je v SSKJ (fran.si, 8. 4. 2024) definiran kot »zelo kratek čas«, vendar je neizogibno izpostaviti izmuzljivost trenutka: namreč, ko trenutek mine, je že preteklost, pa čeprav se sam trenutek dogaja v večno neulovljivi sedanjosti.

1 Metodološki okvir obravnave folklornega gradiva

Folklorni obrazci so pestra skupina praviloma kratkih folklornih besedil, ki se med seboj močno razlikujejo že po dolžini: lahko obsegajo eno besedo (npr. pozdrav), eno poved (pregovori, uganke) ali pa krajše strnjeno besedilo (zagovor, molitev). Tudi njihova struktura, funkcija, tekstura in kontekst rabe so zelo različni (Babič 2015: 10). Ena od specifičnih lastnosti folklornih obrazcev je njihov izvor: ta ni povezan zgolj z jezikom, temveč tudi s kulturnimi stiki med jezikovnimi področji, vplivom prevladujoče ideologije itd. Prav tako je izvor folklornega obrazca določen z rabo: lahko je prišel iz tujega jezikovnega okolja (v slovenskem jeziku največkrat iz latinščine ali nemščine), vendar so ga govorci vključili v svoj jezikovni in kulturni kod ter mu dodali lastnosti svojega jezika in kulturnega okolja ter ga s časom preoblikovali glede na življenjski prostor in miselnost. Prav iz tega je razvidna folklornost z vsemi prostorskimi in jezikovnimi določili.

Pri folklornih obrazcih gre za razmeroma ustaljene oblike, ki ohranjajo besede in pomene, ter tudi t. i. konceptualne metafore, ki se vzpostavijo v jeziku. Konceptualne metafore so del vsakdanjega jezika; gre za metafore, s katerimi izhodiščne težje opisljive domene izražamo s pomočjo drugih domen, kot so npr. TEORIJA JE ZGRADBA, VEDETI JE VIDETI, LJUBEZEN JE POT, ČAS JE DENAR ipd. (Lakoff, Johnson 2003). Gre za človekovo sposobnost, da eno (ciljno) pojmovno področje zagleda v okviru drugega (izhodiščnega), pri čemer je preslikava enosmerna, in sicer od bolj natančno omejenega področja na manj natančno omejeno (Kržišnik 2015: 12). Kot take te enote predstavljajo t. i. semiotični znak, ki ga sestavljajo pragmatična, sintaktična in semantična razsežnost (Morris 1938: 6). Pragmatika se ukvarja z odnosom med znakom in uporabniki znakov (torej med folklornimi obrazci in govorce, ki jih uporabljamo), sintaktika je usmerjena v formalne odnose znakov med seboj (tj. v slovnična razmerja), semantika pa se osredotoča na odnose znakov do predmetov (tj. v pomenske (so)odnose) (Grzybek 2014: 69). V okviru semiotike Permjakov poudarja pojem situacije oz. konteksta, v katerih nastajajo in se uporabljajo folklorna besedila: po interpretaciji Permjakova sam znak razrešuje situacijo, vendar pa od nje ni odvisen; kot primer navaja prav pregovore in pregovorne fraze kot »znake situacij ali določene vrste odnosov med predmeti« (Permjakov 1979: 20). Preneseni pomen t. i. »klišejskega«, »ustaljenega besedila«, kot je npr. pogovor, namreč omogoča uporabo folklornih besedil tudi kot pravil za prepoznavanje novih in prej neznanih situacij (Permjakov 1979: 272). V tej raziskavi so znak časovni pojmi: čas, preteklost, sedanjost in prihodnost vseh besednih oblikah; pogovor, uganka in zagovor, torej povedi, ki nosijo (metaforični) pomen kot celota, pa so nadznak (Grzybek 2014). Pomen se soustvarja s kontekstom, v katerem je uporabljen, a vseeno nekatere besede v pogovorih ostajajo z osnovnim pomenom, torej ohranjajo denotativni pomen, in določajo časovne in krajevne odnose znotraj nadznaka. Iz teh besed lahko razberemo pogled na svet in odnose do osnovnih družbenih ravni in razmerij. Eden od takih znakov oz. besed je na primer tudi ,konec‘; ta namreč ohranja svoj pomen in hkrati usmerja pomen konteksta v časovnem, prostorskem in procesualnem vidiku.

V namene raziskave sta bili pregledani spletni bazi zbirk pogovorov⁵ in ugank⁶ ter ciljne enote poiskane prek ključnih besed: čas, preteklost, sedanjost, prihodnost. Za analizo obrednih folklornih obrazcev sta bili pregledani knjižni zbirki Zagovori (Dolenc 1999) in Slovenske ljudske molitve (Novak 1983). Če je pri prvih dveh žanrih, tj. pogovori in uganke, zadostovalo iskanje po ključnih besedah, je bilo pri zagovorih in molitvah potrebno bolj podrobno branje in kontekstualna interpretacija časovnih terminov.

5 Slovenski pogovori: <<https://www.clarin.si/ske/#dashboard?corpname=pogovori>>.

6 Slovenian riddles: <https://www.folklore.ee/Slovenianriddles/tyybid_eraldi?tyyp=536>.

2 Kako govorimo o času?

Čas je naravna izkušnja in izkušnja narave, o kateri se izražamo tako rekoč izključno metaforično, s konceptualnimi metaforami. Skupaj s prostorom predstavlja antropološko konstanto, vendar je prostor konkretnější in za predstavo lažji, zato ne prese- neča, da se o času izražamo prostorsko, na kar kaže (tudi) raba predlogov v (*v eni uri bomo dokončali delo; v prihodnosti bomo potovali*), ob (*ob petih se vidimo*), čez (*čez čas boš sprevidel resnico*), skozi (*skozi vso preteklost so bile vojne*), od, do (*od jutra do večera dela*) itd. Navedeno kaže, da je čas metaforično konceptualiziran v smislu prostora, vendar je prostor le podlaga za metonimični odnos med časom in prostorom (Lakoff, Johnson 2003: 266). Bolj očitna konceptualna povezava se kaže v izrazih, ki čas konceptualizirajo kot statičen pojav, skozi katerega se premikamo, npr. *skozi leta smo spoznali ... / če se premaknemo naprej do 1980 ...* (Lakoff, Johnson, 2003: 43, 44). Za izražanje tega se je vzpostavila konceptualna metafora ČAS JE STATIČEN VOTEL OBJEKT, skozi katerega se premikamo in ki vsebuje določene mejnike.

O času se govori tudi kot o premikajočem pojavu, npr. *čas teče, drvi mimo, se plazi* in tvori konceptualno metaforo ČAS JE PREMIKAJOČI POJAV, pri kateri je v kontekstualizaciji izpostavljeno hitro ali počasno minevanje.

Čas se je konceptualno povezal tudi z izpostavitvijo njegove vrednosti v konceptualni metafori ČAS JE DENAR, npr. *zapravljati čas, prihraniti čas, vložiti veliko časa* v itd. Ta konceptualna metafora izpostavlja čas kot dragocenost, saj je omejen vir, v katerem dosežemo svoje cilje, omejeni viri pa so vedno bolj dragoceni od neomejenih. Vrednost časa kot dobrine, moči, nepovratnosti je v slovenskih folklornih obrazcih, sploh pregovorih očitnejša šele od 19. stoletja (Orel 2016: 207). Vsekakor se konceptualna vrednost časa v zahodnem svetu začne kazati z dobo industrializacije in preoblikovanim strukturiranjem našega vsakdanjika – ljudje so dobili plačilo glede na ure dela. V jeziku se je močno vzpostavila povezava med denarjem in časom, kar je očitno v besednih zvezah *urna postavka, letna plača, mesečna najemnina, dnevnic* ipd. (Lakoff, Johnson 2003: 8). Tudi struktura našega časa je tesno povezana z denarjem, ki ga služimo in zapravljamo: določa naš vsakdanji ritem. Vse navedeno pojasnjuje tesno povezanost med denarjem in časom in pojasnjuje vrednostno razsežnost časa.

Konceptualna metafora ČAS JE SNOV izpostavlja predvsem kvaliteto časa, npr. *težki časi, lahki dnevi, dolgo leto* ipd. V okviru te konceptualne metafore povezano se po- kaže tudi tesna bližina s konceptualnim svetom *dela*, ki tvori podobne konceptualne metafore kot čas, saj mu je ravno tako pripisana vrednost glede na enoto, stremi k namenskosti in progresivnosti, npr. *težko delo, lahko delo* (Lakoff, Johnson 2003: 147).

3 Analiza folklornih obrazcev

3.1 Pregovori

Pregovori so folklorni obrazci, za katere so definicijsko značilni rima, metaforičnost in jednatost sporočila (Matičev 1956, Stanonik 2001, Babič 2015); v družbi nosijo avtoriteto modrosti več generacij naših prednikov (Mieder 2004), ki so z opazovanjem in izkušnjami poskušali urediti svet in ga opisati in na ta način obvladovati v vnaprej pripravljenih izjavah. Prav zato veljajo pregovori kot priročno retorično sredstvo, ki na elegantnejši način sporočajo družbena pravila in vrednote.

3.1.1 Čas

Pri pregovorih je časovnost pogosto izražena z metonimičnimi izrazi, kot so npr. časovne enote (ura, dan, mesec ...), ali pa je označen metaforično s poimenovanjem ljudi / živali glede na starostno kategorijo (otrok, mladenič, ded, hči – mati ...) in življenjske dobe (mladost, starost ...), s stanjem in prenehanjem stanja živega bitja (življenje – smrt ...) itd. (Orel 2016: 203), npr. *Ne hvali dneva pred večerom* in *Ne hvali se z jutrišnjim dnem*, kjer je prihodnost označena z metonimičnim ‚jutri‘.

V gradivu so izražene vse že omenjene konceptualne metafore, pri čemer lahko obstoječim dodamo še ČAS JE ŽIVO BITJE, ČAS JE SNOV, ČAS JE PREDMET, ČAS JE ORODJE in celo ČAS JE POLJE.

- 7) ČAS JE STATIČEN OBJEKT: *Vse ima svoj čas; Delaj in moli, vsako ob svojem času; Noben človek ni ob vsakem času pameten.*
- 8) ČAS JE PREMIČEN OBJEKT: *Preteklost se nikdar več ne vrne; Čas vse v kozji rog užene⁷; Čas vse prinese in odnese; Čas beži; Čas teče, pa nič ne reče.*
- 9) ČAS JE DENAR OZ. DOBRINA: *Kdor z igrabo svoj čas trati, prazno slamo mlati; Vse je naprodaj, le čas ne; Unča časa je unča zlata; Če ljubiš življenje, ne zapravljaj časa; Lenuh je tat, ki bogu krade čas, ljudem pa denar; Čas se daruje, ne posojuje.*
- 10) ČAS JE SNOV: *Mladi čas, zlati čas; Čas je najzanesljivejši strup; Čas je zlato / najdražji biser.*
- 11) ČAS JE PREDMET: *Kar časa zamudiš, na vek ga izgubiš; Kolo časa ni mogoče pognati nazaj, še manj ustaviti; Kdor hoče brati v prihodnost, mora listati po preteklosti.*

7 Ta kategorija pogosto sovпада tudi s kategorijo živega bitja, torej se ti dve kategoriji povežeta: ker je čas živo bitje, ni pri miru in je zato premičen.

- 12) ČAS JE ORODJE: *S časom tudi voda razje kamen; S časom se še čas obrne; S časom se še tako ognjevit žrebec ukroti.*
- 13) ČAS JE ŽIVO BITJE: *Kdor čas ceni, njega i čas; Čas vendar polagoma zaceli rane / zdravi; Čas napravi svoje; Čas ima močne zobe.*
- 14) ČAS JE POLJE: *Vsaki čas ima svoje cvetke.*

Ob pregledu gradiva paremioloških enot glede na najosnovnejše časovne koordinate *preteklost, sedanjost, prihodnost* in *trenutek* se pojavljajo podobne konceptualne metafore, kot jih najdemo v paremioloških enotah s sestavino čas, pa vendar se glede na časovno obdobje razlikujejo.

3.1.2 Prihodnost

Prihodnost velja za čas, ki se še ni zgodil, o katerem nič ne vemo in je zato nepredvidljiv, kar je očitno v pregovoru *Prihodnost je v božjih rokah*, ki kaže na vidik, da je tisto, kar je nam nedostopno, še pod vplivom višje sile, na katero pa mi ne moremo vplivati.

Pregovori, ki vsebujejo znak prihodnost, oblikujejo sledeče konceptualne metafore:

PRIHODNOST JE PROSTOR: *Marsikatera pot v prihodnost je tlakovana z žolčnimi kamni.*

PRIHODNOST JE GROŽNJA: *Revež je tisti, ki se boji prihodnosti.*

PRIHODNOST JE RASTLINA: *Vsi cvetovi prihodnosti so v semenu sedanjosti.*

PRIHODNOST JE PREDMET: *Prihodnost je v božjih rokah; Kdor hoče brati v prihodnost, mora listati po preteklosti.*⁸

Pregovor *Kdor ne misli na prihodnost, ne bo imel prihodnosti* pa predvsem funkcionira v celoti kot grožnja, kjer je čas razumljen predvsem kot nekaj, kar potencialno lahko posedujemo, s posebnim poudarkom na prihodnost, do katere je moramo biti še posebej pozorni, da jo lahko posedujemo in potemtakem velja za pojav z vrednostjo oz. kot dobrino.

⁸ V članku so izpostavljene enoravninske konceptualne metafore, ki jih zaradi obsega snovi ne bom podrobneje opredeljevala in nadalje delila, kot je npr. lepo izražena sekundarna metaforična raven ravno pri tem primeru, tj. prihodnost je knjiga.

3.1.3 Sedanjost in trenutek

Sedanost se zdi – tako kot trenutek – neulovljiva; pri tem se ustvarja konceptualna metafora SEDANOST / TRENUTEK JE PREMIKAJOČI OBJEKT: *Prihodnost nas vznemirja, preteklost zadržuje, zato nam sedanost uhaja; Kdor le predolgo čaka, ta zamudi pravi trenutek.* Trenutek se namreč pogosto misli kot del sedanosti v nekem času ali pa je celo sedanost trenutek v času, ker vsak trenutek, ki mine, ni več sedanost, temveč le še preteklost, pričakovani trenutek pa prihodnost. Prav zato na tem mestu konceptualno lahko povezujemo sedanost in trenutek.

Kot statična se sedanost kaže v konceptualni metafori SEDANOST JE POT: *Sedanost je zgolj prehod, vprašanje je le, kam vodi, kjer smo mi tisti, ki jo prečkamo,* medtem ko v analiziranem gradivu ni bilo enote, ki bi kazala na trenutek kot statičen pojav.

Oba, sedanost in trenutek se povezujeta s konceptom dobrine, čeprav paremiološki enoti ubesedita nasprotno: *Sedanost ni nikoli zlata doba : Vsak trenutek v življenju več velja kot cela gora zlata.* Če prvi primer poudarja, da se nam v sedanosti zdi življenje težko (medtem ko morda pogled v preteklost ali celo prihodnost ta vidik spremenita), je druga enota vezana na pomen neprecenljivosti življenja, kar poudarja tudi pregovor *Trenutek časa je trenutek milosti.*

3.1.4 Preteklost

Enot pregovorov, ki vsebuje preteklost, je v gradivu najmanj. Ponovi se konceptualna metafora, ki je povezana z gojenjem rastlinskih kultur, tj. s poljem:

PRETEKLOST JE RODOVITNA ZEMLJA: *Iz preteklosti raste danes.*

Poleg tega je PRETEKLOST PREMIČEN OBJEKT: *Preteklost se nič več ne vrne; Kar je preteklost - je odšlo, kar pričakuješ – tega še ni, samo sedanost je Tvoja.*

V gradivu pa ni najti konceptualne metafore PRETEKLOST JE STATIČEN OBJEKT, skozi katerega smo potovali, kar preseneča glede na vidik nezmožnosti njenega spreminjanja. Statičnost nadomešča konceptualna metafora PRETEKLOST JE PREDMET: *Preteklost je vedno mogoče uničiti, prihodnost pa je neizbežna; Kdor hoče brati v prihodnost, mora listati po preteklosti.*

Tesno povezavo prostora in časa nakazuje konceptualna metafora PRETEKLOST JE PROSTOR: *Zasluge v preteklosti ne opravičujejo napak v sedanosti,* ki s predlogom v umešča naša dejanja v časoprostor.

V gradivu precej izstopa enačenje v času v paremiološki enoti, ki čas staplja v eno gmoto, z zabrisanimi mejami konvencionalnega razločevanja časa: *Preteklost ni nič drugega kakor sedanjost, ki je postala nevidna in nema*, vendar je pomembno poudariti, da se pregovor nahaja zgolj v enem viru, in sicer v rokopisni zbirki, zato ta vidik le stežka potrjujemo kot relevanten za to raziskavo.

3.1.5 Vremenske paremije

Med paremiološke enote uvrščamo tudi vremenska predvidevanja. V splošnem bi lahko uvrstili prav vsa vremenska predvidevanja v razpravo v času, saj upomenjajo, napovedujejo čas, ki prihaja (na primer: *Ako je prvega dne v adventu mraz, trajal bo ves zimski čas; Na Jurija dan je pravi čas, da nam rž pokaže prvi klas; V oktobru burja, mraz – januarja sončen čas*). Vremenska predvidevanja so osredinjena na prihodnost, ki se zdi človeku tako zelo nezanesljiva – *nikoli se ne ve, kaj prihodnost prinese*. Prav zato je skupnost želela ustvariti mehanizem za boljše predvidevanje prihodnosti in vanj sodijo tudi vremenske paremije. Narava in vremenski pojavi v cikličnem letu lahko napovejo, kaj sledi: kakšno bo vreme in kakšna bo letina. Na ta način so lahko predvideli tudi blaginjo ali revščino. Beseda *prihodnji* se tako v vremenskih paremijah pojavlja v napovedovanjih prihajajočih mesecev in let: *Veter na sveti dan obeta dosti sadja prihodnjega leta*.

3.2 Uganke

Uganke so relativno stalne jezikovne strukture s podobo in navideznim nasprotjem (Kaivola Bregenhøj 2001: 9). Aristotel je poudaril, da uganke poskuša neko stvar označiti v nemogoči besedni povezavi, kar pa lahko doseže le s primerami (Aristoteles 2005: 125). Gre za žanr, ki spada med besedne igre (Bausinger 1968: 119), saj je uganke sestavljena iz dveh delov. Prvi del je metaforični opis ali podoba – ta je lahko v trdilni ali vprašalni obliki; gre za metaforično in zavito podano misel, ki jo mora uganjevalec razrešiti. Drugi del je odgovor, ki je lahko beseda oz. besedna zveza ali pa (eno- ali večstavčna) razlaga. Zaradi dvodelne zgradbe je pri podajanju ugank nujno, da sta prisotna dva udeleženca: zastavljavec ugank je tisti, ki uganko zastavi (pove metaforični opis oz. podobo), uganjevalec pa tisti, ki mora uganko rešiti (pove odgovor) – to jasno pokaže na dialoško strukturo tega žanra, Vilko Novak pa celó ugotavlja »dramskost« ugank (Novak 1960: 243). Podoba in odgovor sta povezana po podobnosti, sorodnosti, nasprotnosti, protipomenskosti (Čubelić 1988: 364). Druga njena značilnost pa je, da uganke v slikah ali prisposodobah skrivajo, zamenjujejo osebe, živali, reči; zastavljanje takih ugank je najbližje skrivalnicam.

Čas v ugankeh smo raziskovali predvsem na podlagi tistih uganek, kjer je bil čas odgovor. Na podlagi tega gradiva lahko uvrščamo te uganke v naslednje konceptualne metafore:

ČAS JE ŽIVO BITJE: *Kdo je najboljši zdravnik? – Čas; Kdo teče brez nog? – Čas; Pride, pri nas je in zopet gre; noben cesar in noben kralj ga ni videl niti slišal. – Čas.*

ČAS JE SNOV: *Kdo je star in zmeraj mlad, enim predolg, drugim prekratek? – Čas.*

ČAS JE DENAR: *Kaj ni naprodaj za noben denar na svetu? – Zgubljeni čas; Kaj se ne da za ves svet kupiti? – Zgubljeni čas.*

Preteklost, prihodnost in sedanjost se kot besede v analiziranem gradivu ne pojavljajo v odgovoru, temveč so večinoma izražene metonimično z manjšimi časovnimi enotami ali z glagoli, ki označujejo pretekla, prihodnja ali sedanja dejanja. Tako izmuzljivost sedanjosti, morda celo trenutka, tematizira uganke: *Nikoli ni bilo, nikoli ne bo, pa vendar je. – Današnji dan.*

3.3 Zagovori in molitve

Med obredne folklorne obrazce uvrščamo zagovore in folklorne molitve (Babič 2015: 92). Žanra sta si podobna in obstajata v ustni ali pisni obliki. Zagovori so besedila, uporabljena v zdravilnem ritualu zagovarjanja, ki odpravljajo nevšečnost ali bolezen. Zagovarjanje je zdravljenje s čarovnimi močmi, zagovor pa besedilni del tega obreda (Dolenc 1999: 28). Molitve imajo funkcijo zaščite v obliki prošnje: božanstvo ali višjo silo se naproša po zaščiti. Besedilo v sklopu obreda ima čarovno moč, ki vpliva na človeka in naravo (obkrožujoči svet), njegova praktična realizacija je praviloma individualna (Vel'mezova 2004: 17).

Pri teh obrazcih ni bilo zaslediti analiziranih izrazov in je bilo potrebno bolj podrobno branje in kontekstualna interpretacija. Ta je pri zagovorih pokazala, da je čas izražen metonimično s krajšimi časovnimi enotami: sedanjost je označena z besedo *danes*: *dan's je kačji dan od gada dan* (Dolenc 1999: 173), prihodnost z *jutri*, *pojutrišnjem*, pri molitvah pa je prihodnost (ko naj bi bil prosilec zaščiten) *polnoč*, *noč*, *jutro* (Novak 1983). To nakazuje na potrebo po konkretnjših izrazih za čas, tistih, ki označujejo naravne časovne enote (dan, noč, jutro ipd.), in bolj obvladljivih časovnih obdobjih; namreč, v obrednih obrazcih ima beseda večjo moč, zato je treba pomen natančno opredeliti čas – le tako lahko čarni obrazec deluje v zemeljskih in družbenih časovnicah.

4 Namesto sklepa

Pregovori in uganke so del vsakdanjika in zato bližje praktičnemu času, medtem ko so obredni folklorni obrazci bližje mitološkosti in »svetemu času« oz. se zdi odsotnost časovnosti kot večni sedanjik, hkrati pa so časovne opredelitve veliko bolj natančne (polnoč, noč, jutro, danes, jutri itd.). Preteklosti v obrednih obrazcih ni najti, svetopisemska zgodba le ponavlja sveto dejanje, in s tem nas besedila s podaljšano zgodbo (t. i. historiolo) vračajo v mitološki čas. Prihodnost je označena le s časovnima prislovoma jutri in pojutrišnjem, pri čemer časovnost ni izpostavljena, temveč je na ta način izražen postopen napredek pri umiku bolezni. Časovne oznake v zagovorih in molitvah so torej povezane z naravnimi delitvami časa, ne z družbenimi, in so konkretne glede na naravne časovne cikle. Abstraktni pojmi, kot so prihodnost, sedanost, preteklost, v tem gradivu umanjka. Pri obrednih folklornih obrazcih je opaziti vračanje v mitološki čas, ki ukinja čas kot kategorijo bivanja (v besedilih je izpostavljena le kategorija prostora), dogajajo se tukaj in zdaj, v »nečasu«. Relativno največja celovitost mitične zavesti je vidna v tem, da v sebi združuje enotnost besede, predmeta, dejanja (Ošljaj 2001: 81).

Pri pregovorih in ugankeh je konceptualni vidik časovnosti: časa samega, preteklosti, sedanosti in prihodnosti bolj razviden. Očitno se kaže, da čas sam po sebi predstavlja vrednost, tisto, kar še materialna vrednost (tj. denar) ne more nadomestiti. O času mislimo kot o statični entiteti, ki nas čaka, kot o premičnem objektu, ki nas dohaja ali nam uhaja, kot o prostoru, snovi, predmetu, grožnji, živem bitju, polju ali celo o rastlini. Vsem kategorijam so skupne povezave s poljem in rastlinami, z denarjem in s knjigo, pri čemer je smiselno poudariti, da gre za tri kategorije, ki so diahrono gledano izražale visoko vrednost. Vse konceptualne metafore, ki so navedene v analizi, jasno kažejo, da je čas prepleten v vseh porah našega bitja, zato se o njem izražamo tako rekoč s konceptualnimi metaforami z vseh plasti našega življenja.

Če pregovore in uganke obravnavamo kot semiotični nadznak, nam ta kaže minljivost časa in s tem njegovo visoko vrednost, našo nesposobnost spreminjanja preteklosti, našo zmožnost vpliva na prihodnost in tako postane spodbuda po aktivnosti ter naš nadzor (zgolj) nad sedanostjo – tukaj in zdaj. Pri posameznih enotah se celo zdi, da je zgolj čas tisti, ki vpliva na nas in naše življenje, mi pa smo kot mokra glina, ki se oblikujemo po časovnih zahtevah. Vremenske paremije kot nadznak funkcionirajo kot znaki za napovedovanje prihodnosti.

Percepcije časa imajo pogosto funkcijo merjenja časa in so družbeno določene (Evans-Pritchard 1993: 209). Merjenje časa je torej objektivno dano, dojemanje

časa pa je bolj osebno in pogosto bolj vezano na cikličnost kot linearnost, saj se čas meri tudi v ritualih z letnimi in življenjskimi cikli, pri čemer se zdi, da ima preteklost večjo vrednost od prihodnosti, ker je bolj obvladljiva (Šmitek 2001: 37), pa vendar prihodnost nosi največji potencial za spremembo na bolje. Izkušnja cikličnosti je vgrajena v izraze različnih tipov in ustno tradicijo, ne le v mitih in ugankah, najdemo jo tudi v pregovorih in ugankah (Šmitek 2001: 33). Vendar človek ni le mitično bitje, je tudi praktično, izkustveno, socialno bitje, ki izkuša in osmišlja nepovratni čas. Mitični svet je torej po svoji formalni strukturiranosti dvojni svet, ki pa si v mislih in dejanjih vseskozi trudi dokazati prav nasprotno: celovitost oz. nasprotnost obeh po sebi nezdružljivih dimenzij časa (Ošljaj 2001: 80). Ošljaj poudarja, da je človek mitičen toliko bolj, kolikor potlači nepovratno, obnavljajočo se celovitost neskajenega sožitja med človekom in svetom reči (Ošljaj 2001: 80), kar je očitno v paremiološki enoti *Čez sedem let vse prav pride*. Zdi se, da vse tri dimenzije diahronega časa – preteklost, sedanjost in prihodnost – mitična zavest sinhronizira v negibno pričujočnost, ki človeku ponuja ustrezni obliž (Ošljaj 2001: 83) na neizogibno linearnost proti koncu življena in s tem (subjektivnega) časa, o čemer pripovedujejo tudi folklorni obrazci.

VIRI IN LITERATURA

- ARISTOTELES, 2005: *Poetika*. Ljubljana: Študentska založba.
- BABIČ, Saša, 2015: *Beseda ni konj. Estetska struktura slovenskih folklornih obrazcev*. Ljubljana: Založba ZRC.
- BABIČ, Saša, 2018: *Slovenian riddles*. <https://www.folklore.ee/Slovenianriddles/tyybid_eraldi?tyyp=536>.
- BABIČ, Saša; et al., 2022: *Collection of Slovenian paremiological units Pregovori 1.0*, Slovenian language resource repository CLARIN.SI. <<http://hdl.handle.net/11356/1455>>.
- BAUSINGER, Hermann, 1968: *Formen der »Volks poesie«*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- ČUBELIĆ, Tvrdko, 1988: *Povijest i historija usmene narodne književnosti*. Zagreb: samozaložba.
- DE GARZIA, Sebastian, 1964: *Of Time, Work, and Leisure*. New York: Anchor Books.
- DOLENC, Milan, 1999: *Zagovori v slovenski ljudski medicini*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete.
- EVANS – PRITCHARD, Edward E. 1993: *Ljudstvo Nuer*. Ljubljana: Studia Humanitatis; ŠKUC, FF.
- FOUCAULT, Michel, 1991: *Vednost – oblast – subjekt* [Science – Area – Subject]. Ljubljana: Krt.
- FRIESE, Heidrun. 2001. *Trenutek – prelom družboslovne teorije*. Zmago Šmitek, Borut Brumen (ur.): *Zemljevidi časa / Maps of Time. Zbornik ob 60. obletnici Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo*. Ljubljana Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska Fakulteta. 17–32.
- GRZYBEK, Peter, 2014: Semiotic and semantic aspects of the Proverb. Hrisztalina Hrisztova-Gotthardt, Melita Aleksa Varga (ur.), *Introduction to Paremiology*. Varšava, Berlin: De Gruyter. 68–111. DOI: 10.2478/9783110410167.

- KAIVOLA BREGENØJ, Annikki, 2001: *Riddles. Perspectives on the Use, Function and Change in a Folklore Genre*. Helsinki: Finnish Literature Society.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 2003: *Metaphors we live by*. London: The university of Chicago press.
- MATIČETOV, Milko, 1956: Pregovori in uganke. Lino Legiša, Alfonz Gspan, Anton Slodnjak (ur.): *Zgodovina slovenskega slovstva I*. Ljubljana: Slovenska matica. 115–118.
- MENCEJ, Mirjam, 2001: Čas v folklori. Zmago Šmitek, Borut Brumen (ur.): *Zemljevidi časa / Maps of Time. Zbornik ob 60. Obletnici Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo*. Ljubljana Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska Fakulteta. 61–76.
- MORRIS, Charles W. 1938: *Foundations of the Theory of Signs*. Chicago: The University of Chicago Press.
- MIEDER, Wolfgang, 2004. *Proverbs. A Handbook*. Westport, Connecticut, London: Greenwood Press.
- NOVAK, Vilko (ur.), 1983: *Slovenske ljudske molitve*. Ljubljana: Družina.
- OREL, Irena, 2016: Čas v slovenskih pregovorih skozi čas. Erika Kržišnik, Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Prostor in čas v frazeologiji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 199–212.
- OŠLAJ, Borut, 2001. Sinhronost mitične zavesti. Zmago Šmitek, Borut Brumen (ur.): *Zemljevidi časa / Maps of Time. Zbornik ob 60. Obletnici Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo*. Ljubljana Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska Fakulteta. 77–90.
- PERMJAKOV, G. L. (1979 [1970 in Russian]). *From Proverb to Folk-Tale. Notes on the General Theory of Cliche*. Moscow: Nauka.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja, 2014. <www.fran.si>.
- STANONIK, Marija 2001: *Teoretični oris slovstvene folklore*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- ŠMITEK, Zmago 2001: Time in Myth and Fairytale. Zmago Šmitek, Borut Brumen (ur.): *Zemljevidi časa / Maps of Time. Zbornik ob 60. Obletnici Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo*. Ljubljana Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska Fakulteta. 33–59.
- ŠMITEK, Zmago, BRUMEN, Borut, 2001: Kartografski obrisi našega časa / Cartographic Contours of Our Times. Zmago Šmitek, Borut Brumen (ur.): *Zemljevidi časa / Maps of Time. Zbornik ob 60. Obletnici Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo*. Ljubljana Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska Fakulteta. 7–16.
- VEL'MEZOVA, Ekaterina V, 2004: *Češskie zagovory. Issledovania i teksty*. Moskva: Indrik.
- VOLARIČ, Tina, 2010: *O nedelji. Zgibi časovnosti in nekaj etnografskih izhodišč*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- ZERUBAVEL, Eviatar, 1985: *Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life*. Berkley, Los Angeles in London: University of California Press.

Nataša Jakop

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
 Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Oddelek za leksikologijo
 natasa.jakop@zrc-sazu.si

Brezdelje v luči pregovorov in njihove rabe v sodobnem diskurzu¹

Prispevek obravnava primerjavo med tradicionalnim in aktualnim vrednotenjem brezdelja. Z lingvokulturološko analizo slovenskih pregovorov, ki tematizirajo brezdelje, smo na osnovi sodobnega jezikovnega gradiva, zlasti besedil družbenih omrežij, skušali ugotoviti, kako v današnji družbi vrednotimo brezdelje. Raba pregovorov, njihovih variant in prenovitev v sodobnem diskurzu nam namreč razkriva že najmanjše spremembe družbenih in kulturnih vrednot. Brezdelje, kot ga razumemo danes, človeka ne vodi nujno v pogubo.

1 Brezdelje – zgolj stanje brez dela?

Nam brezdelje škoduje ali nam celo koristi? Je občutek brezdelja prijeten ali neprijeten? Smemo v brezdelju uživati in kako pogosto se mu lahko predajamo? Sta brezdelje in lenoba le dva izraza za isto vsebino? Na ta in podobna vprašanja ni enoumnega odgovora, saj se sama percepcija brezdelja razlikuje med različnimi kulturami in tudi zgodovinskimi obdobji.

Brezdelje v človeški družbi že od nekdaj velja za neproduktivno in celo škodljivo, a kljub temu sodobna medijska podoba brezdelja ni enostranska. Osrednja tema svetopisemskih modrosti, zbranih v *Knjigi pregovorov*, je delo. Vrednote dela so v veliki meri predstavljene skozi kontrast med lenim in pridnim človekom, pri čemer seveda pridni predstavlja etični zgled, ki ga zaznamujejo lastnosti marljivosti, radodarnosti in pravičnosti, medtem ko je len človek prikazan kot njegovo negativno nasprotje (Diffey 2018: 33). Funkcija tega nauka je uravnavanje družbenega reda in odnosov. Na drugi strani se v sodobnem diskurzu srečamo tudi z zapeljivo italijansko maksimo življenjskega sloga *dolce far niente* oz. *sladko brezdelje*,² eksotično

1 Prispevek je rezultat raziskav pri projektu »Jezik, kultura in vrednote: ekonomske podobe vsakdanjega življenja v folklornih obrazcih« (2023–2026, J6-50197) in raziskovalnem programu »Slovenščina v sinhronem in diahronem razvoju« (2022–2027, P6-0038), ki ga financira Aris, Agencija RS za raziskovalno in inovacijsko dejavnost.

2 Slovarji knjižne slovenščine ne vsebujejo te zveze niti v citatni niti v podomačeni obliki. Nekateri slovarji drugih jezikov zvezo razložijo, npr. *Oxford English Dictionary* navaja, da je izraz prevzet v angleščino iz italijanščine, najzgo-

besedno zvezo *hakuna matata*,³ nizozemskim pojmom *niksen* ipd., ki promovirajo drugačen življenjski slog z idejo svobodne brezskrbnosti in brezdelja brez občutka slabe vesti. V središču teh idej je skrb za dobro počutje človeka kot posameznika v družbi. Teh izrazov (še) ne najdemo v slovarjih slovenščine, čeprav se že uporabljajo tudi v besedilih sodobne (knjižne) slovenščine, npr.

Nizozemska umetnost načrtnega brezdelja, ki je očarala svet

*Kaj je **niksen**? Gre za nizozemski koncept, ko se ljudje načrtno odločijo, da se bodo regenerirali tako, da ne bodo počeli čisto nič. Ali pa vsaj čim manj. To je torej načrtno brezdelje, ki niti nobenega posebnega namena nima. Enostavno nekaj časa samo si.* (spletni vir: informativni spletni portal N1, 31. 3. 2024)

V tej raziskavi bomo iskali odgovor na vprašanje, kaj nam o brezdelju sporočajo slovenski pregovori ter kaj nam raba teh pregovorov v sodobnem diskurzu pove o vrednotenju brezdelja v sodobni družbi.

1.1 Je brezdelje lenoba?

Brezdelje se pogosto eksplicitno ali vsaj implicitno enači z lenobo. V nekaterih jezikih že sam izraz za brezdelje vsebuje to vsebino, ki je lahko zajeta tudi v slovarsko razlago, npr. angleški izraz *idleness* (*OED*), nemški izraz *Faulheit* (*Duden*), češki izraz *zahálka* (*Slovník spisovného jazyka českého*). Primerjava slovarskih razlag med jeziki lahko pokaže zanimive razlike. Medtem ko je ta abstraktum v *SSKJ* opredeljen zgolj kot »stanje brez dela« brez dodatnega konotativnega (negativnega) vrednote-nja tega stanja, pa angleški slovarji (npr. *Cambridge Dictionary* na spletu) pri besedi *idleness* navajajo več pomenov, pri čemer je eden od njih lenoba oz. lenobnost. Zdi se, da slovenska slovarska razlaga ni dovolj precizna oz. ne odseva povsem stanja v sodobnem jezikovnem gradivu. V slovenščini z izrazom *brezdelje* običajno ne

dnejša raba te besedne zveze pa je iz leta 1814 in je dokumentirana v pismu pesnika Lorda Byrona (<www.oed.com>).

3 V svahiliju, od koder zveza izvira, pomeni »brez skrbi, ni težav«. Zvezo je v našem prostoru populariziral Disneyjev animirani film *Levji kralj* iz leta 1994. V zvezi s tem je nastal tudi pravi škandal. Čeprav si izraza ni izmislila korporacija Disney, ga je leta 2003 iz komercialnih namenov zaščitila kot blagovno znamko in s tem povzročila val ogorčenja najprej med prebivalci vzhodnoafriških držav, nato pa tudi širše. Nastala je celo peticija *Stop registriranju afriških jezikov kot blagovnih znamk*, s katero so pobudniki želeli izraziti ogorčenje nad precedensom, da lahko neka korporacija ali posameznik registrira kot blagovno znamko izraz ali frazo, ki je del kulturne dediščine nekega drugega (manjšinskega) jezika. Peticijo je podpisalo več kot 232.000 podpisnikov, a blagovna znamka je ostala (<<https://www.change.org/p/the-walt-disney-company-get-disney-to-reverse-their-trademark-of-hakuna-matata>>). Dogodek je bil v decembru 2018 tudi medijsko odmeven, prim. naslove v medijih: *Disney obtožen kolonializma zaradi registracije blagovne znamke 'hakuna matata'* (v *Guardianu*), *Hakuna Matata™? Ali lahko Disney dejansko registrira to?* (*The New York Times*), Skoraj 45.000 ljudi je podpisalo peticijo, ki Disney obtožuje 'kolonializma in rop' zaradi blagovne znamke svahilskega izraza 'Hakuna Matata', ki je zaslovel v *Levjem kralju* (*Daily Mail*), tudi v slovenskih medijih, npr. *Peticija proti Disneyjevi blagovni znamki »Hakuna matata«* (*Dnevnik*). Izraz je vključen v nekatere slovarje, npr. v *Collins English Dictionary*, ki ob njem navaja izvor iz svahiljščine (<www.collinsdictionary.com>).

referiramo na stanje, ko je človek brez dela zaradi npr. brezposelnosti. Čeprav ima *brezposelnost* z besedo *brezdelje* nekoliko prekrivno vsebino, v slovenščini ti besedi nista sopomenki (v hrvaščini je drugače: izraz *besposlica* zajame obe vsebini, tako *brezdelje* kot *brezposelnost*). Je pa izraz *brezdelje* v slovenščini v sopomenskem razmerju z izrazom *lenoba* (podobno sta npr. v poljščini sinonimna izraza *próżniactwo* in *lenistwo*). To je razvidno iz *Sinonimnega slovarja slovenskega jezika* (Snoj 2018), pa tudi iz niza sopomenk, ki so pri besedi *brezdelje* navedene v *Slovarju sopomenk sodobne slovenščine* (Sopomenke 2.0): *lenarjenje, lagodnost, udobje, nedejavnost, nedelavnost, postavljanje, posedanje, pohajanje*.⁴ In to kaže, da ima *brezdelje* tudi ali predvsem negativno konotacijo. *Lenoba* je namreč v krščanstvu eden od sedmih glavnih grehov (Rebić idr. 2007). Canjek in Žažar (2020) *lenobo* opredeljujeta kot inherentno družbeni in ne individualni človeški pojav in pri tem izpostavljata, da na razumevanje *lenobe* vplivajo kulturne vrednote, kot je npr. poudarek na produktivnosti v kapitalističnih družbah, verski pogledi, ki *lenobo* označujejo za greh, in družbene norme, ki spodbujajo marljivost namesto *brezdelja*. Pojmovanje *lenobe* v družbenem kontekstu je ločeno od razumevanja *lenobe* v okviru psihološkega in medicinskega vidika, kjer je *lenoba* oz. prokrastinacija individualna kategorija. In ravno v razumevanju *lenobe* kot družbenem oz. individualnem pojavu so verjetno tudi izhodišča za različno vrednotenje *brezdelja* v sodobni družbi.

1.2 Kaj nam o brezdelju sporočajo pregovori?

Slovenski pregovori s sestavino *brezdelje* so pravzaprav zelo redki. V zbirki *Pregovori 1.0* (v nadaljevanju *P1.0*), kjer imamo v digitalni obliki zbrane in lematizirane paremiološke enote iz obdobja 1578–2010 (Babič 2022), sta zanimiva dva primera, in sicer pregovor *Brezdelje je mati vseh pregreh*, ki ga lahko razlagamo kot manj ustaljeno varianto pregovora *Lenoba je mati vseh pregreh*, ter modrost *Delo ne zagreni življenja, pač pa ga zagreni brezdelje*, ki je bila, sodeč po virih, pridobljena iz priložnostnih virov v okviru posebnih zbiralnih akcij.

Pregovore o brezdelju zato iščemo še pri drugih sestavinah, npr. *delo*, *lenoba*, *len*, *lenuh*. V zbirki *P1.0* je sicer največ pregovorov z lemo *delo*, tj. 485, vendar vsi seveda ne tematizirajo *brezdelja*. Ročno je treba izločiti primere napačno lematiziranih, npr. z lemo *deliti*, *delati*, npr. *Lepa beseda čuda dela*, primere, ki niso pregovori, npr. *Se sili z delom, ko bolnik z jedjo*, ter pregovore, ki ne govorijo o brezdelju, npr. *Delo brez molitve je kakor sod brez vina*. V zbirki *P1.0* je 99 »pregovorov« z lemo *lenoba*, 61 z lemo *len* in 102 sta z lemo *lenuh*. *Brezdelje* tematizirajo npr.

⁴ Avtomatsko generirana in delno ročno pregledana zbirka sopomenk v tem »odzivnem slovarju« je nastala na osnovi izhodiščne slovarske baze, izdelane z naprednimi računalniškimi metodami, in vsebuje relevantne jezikovne podatke, ki pa še niso prečiščeni (Sopomenke 2.0).

pregovori *Lenoba je mati vseh pregreh, Lenoba je vseh grdob grdoba, Lenoba leze tako počasi, da jo revščina ulovi, Lenega čaka strgan rokav, palca beraška, prazen bokal*,⁵ *Lenega gospodarja še miš ne ogleda, Za lenuha ni kruha, Tam, kjer glad mori lenuha, najde pridni dosti kruha*. Pregovore o brezdelju bi seveda našli še pri drugih sestavinah, npr. *počitek*, vendar jih zaradi omejitve obsega v to raziskavo nismo sistematično vključili.

Veliki večini izbranih pregovorov o brezdelju je skupno to, da vzpostavljajo vzročno-posledično razmerje med (ne)delom in hrano (kruhom), ki je ustaljena metafora za uspeh v življenju (Jakop 2022: 351–352), npr. *Brez dela ni jela, Za lenuha ni kruha, Tam, kjer glad mori lenuha, najde pridni dosti kruha*. Pravzaprav že sveto-pisemski pregovori lenobo upodabljajo s prisposodbo neuspešnega prehranjevanja. V *Knjigi pregovorov* (<biblija.net>) je v *Veliki Salomonovi zbirki*, najstarejši zbirki Salomonovih pregovorov, v poglavju *Uboštvo, krivo pričevanje, lenoba* naveden slikovit pregovor *Lenuh spusti svojo roko v skledo, k svojim ustom je že več ne pri-nese* (Prig 19,24, z varianto v *Drugi Salomonovi zbirki: Lenuh pogrezne svojo roko v skledo, a pretežko mu jo je prinesiti k ustom*, Prig 26,15), ki koncept lenobe slikovito opiše prek lenuha, ki kljub priložnosti, da pride do hrane, nima dovolj volje ali ne vloži dovolj truda, prizadevanja, da bi se dejansko zmozel nahraniti.

Več pregovorov o brezdelju ima ubesedeno hierarhizirano razmerje med delom in počitkom, npr. *Bog je ustvaril dan za delo, noč za počitek; Čim težje je delo, tem slajši počitek*, oz. na osnovi krščanskih nauk utemeljena svarila glede neprijetnih posledic nedela, npr. *Daleč od dela, blizu hudiča, Kjer je lenoba, kjer postavljanje, tamkaj je blizu hudo dejanje, Lenoba človeka hitreje konča kot pametno delo*. Torej brezdelje v sliki pregovorov ni povsem prepovedano stanje. Človeška družba ima zeleno luč za brezdelje in počitek že v svetem pismu, npr. v *Mojzesovi knjigi: Šest dni opravljaš svoje delo, sedmi dan pa počivaj, da si odpočije tvoj vol in osel in si oddahne sin tvoje dekle in tujec!* (23,12), pri tem pa sta zaporedje dela in počitka ter količinsko razmerje med delom in počitkom jasno določena, tehcnica pa je močno nagnjena v prid delu. O zasluženem počitku po delu govori tudi slovenski pregovor: *Po delu je sladek počitek*.

Mnogi v zbirki zbrani pregovori niso več v rabi v sodobni slovenščini. Je pa iz njih mogoče izluščiti glavna sporočila glede brezdelja. Ta so povsem drugačna od zgoraj omenjene ideje dolce far niente oz. hakuna matata in najboljše jih ponazarjata pregovora *Brez dela ni jela* in *Lenoba je mati vseh pregreh*. Pregovora sta razumljiva do te mere, da razen pojasnila, da je beseda *jelo* starinska in pomeni 'jed, hrano',

5 Avtor in vir te modrosti sta sicer znana, tj. V. Vodnik v pesmi *Dramilo*. Kot pregovor pa je vključen tudi v *SPP*.

skorajda ne potrebuje dodatne pomenske razlage.⁶ Pregovori, ki tematizirajo brezdelje, sporočajo, da je delo ključno za preživetje, blaginjo in uspeh v življenju ter da poleg materialnih prinaša tudi nekatere družbene in duhovne koristi. Brezdelje je dovoljeno, vendar le v točno določenih okoliščinah, ki so opredeljene in omejene.

2 Metoda analize

Lingvokulturološki pristop omogoča razumeti kompleksne povezave med jezikom, kulturo in družbo, zato je uporaben za preučevanje frazeoloških pojavov, kot so npr. pregovori (Kržišnik 2005, Kržišnik 2008). Preučuje jih s sinhronega vidika, pri čemer opazuje njihovo aktualno rabo v različnih tipih diskurza, in jih razume in razlaga kot kulturno odvisne tvorbe, ki nastanejo kot posledica prepletanja kulture in jezika, dveh sicer ločenih znakovnih sistemov, med katerima obstajajo določene interakcije (Zykova 2016). Ta vidik preučevanja pregovorov omogoča vpogled v nekatere družbeno relevantne vsebine, kot so miselnost ljudi, njihova kultura, vrednote, odnosi med ljudmi, stereotipni načini razmišljanja in življenja, razkrijejo pa tudi njihovo morebitno spreminjanje. Mieder (2018) je opozoril, da imajo pregovori pomembno humanistično vrednost v družbenopolitičnem diskurzu, saj se z njihovo rabo in ponavljanjem tudi prek politikov in retorikov iz generacije v generacijo prenašajo modrosti, določena zdravorazumska in moralna načela, ki prispevajo k ohranjanju ali spreminjanju nekaterih družbenih in kulturnih vrednot.

Lingvokulturološki pristop omogoča obravnavati tudi nekatere besede kot kulturno vezane jezikovne znake, ki imajo v jeziku posebne kulturne implikacije, torej različne simbolne pomene, zato lahko služijo celo kot kulturni simboli (Zykova 2016). Beseda *brezdelje* nosi v sebi globlje kulturne pomene in simboliko, ki presega njen osnovni slovarski in jezikovni pomen. Zato smo v analizo tega prispevka zajeli tako pregovore o brezdelju kot samo besedo brezdelje. Analizirali smo vsebino pregovorov o brezdelju, ki vsebujejo sestavino *delo* (*Brez dela ni jela*), *lenoba* (*Lenoba je vseh grdob grdoba*), *lenuh* (*Za lenuha ni kruha*) in *len* (*Lenega čaka strgan rokav, palca beraška, prazen bokal*). Njihovo sodobno rabo in vrednotenje brezdelja smo analizirali v korpusnem gradivu (clarin.si), in sicer v dedupliciranem korpusu *Gigafida 2.0* (v nadaljevanju *GF2*) in korpusu besedil s slovenskih družbenih omrežij *Janes v1.0* (v nadaljevanju *Janes*), rabo in funkcije dveh pregovorov pa smo interpretirali tudi v kontekstu sodobnih besedil družbenih omrežij.

6 V *SSKJ* sta vključena oba pregovora, prvi brez razlage, drugi s pomenskim pojasnilom v obliki stranske razlage »iz lenobe izhajajo vse druge napake« (*SSKJ*: lenoba). V *SSKJ* je naveden še en soroden pregovor *Lenoba je vseh grdob grdoba* prav tako s pojasnilom »najhujša napaka«.

3 Rezultati in interpretacija

3.1 O brezdelju danes

Brezdelje je v sodobnem diskurzu vrednoteno kontradiktorno. Kadar besedila obravnavajo tematiko s področja psihologije, dobrega počutja, oddaljene tujine in so osredotočena na posameznika, je brezdelje ovrednoteno pozitivno, npr. (1), (2). Kadar je tematika besedil s področja financ, politike, vzgoje, domačega slovenskega prostora, skupnosti ipd., pa je brezdelje vrednoteno negativno, npr. (3), (4).

(1) *Po dveh izgorelostih je prepričan: »Tudi **brezdelje** in občasna lenobnost sta lahko koristna«* – Pripoved mladega fanta o življenjskih preizkušnjah, ki so rodile umetnost. (vir: iz članka v spletni reviji *Altea* na spletu)

(2) *Marshall Sahlins meni, da bi morali številna lovska in nabiralniška plemena v Avstraliji in Afriki razglasiti za prve družbe izobilja, ker se rada vdajajo **brezdelju** in ker je njihov delovni dan izredno kratek.* (GF2)

(3) *Številni ljudje mislijo, da bi bili najbolj srečni, če jim ne bi bilo treba delati. Raziskave kažejo, da temu ni tako. Delo, ki ga opravljamo, namreč pomembno pripomore k občutkom zadovoljstva. Seveda je pomembno najti tisto pravo ravnovesje med delovnim in prostim časom. Preveč dela nas izčrpa, spravlja nas v stres in ogroža naše zdravje. Prav tako naj bi tudi preveč prostega časa na nas imelo negativne vplive. Ob dolgotrajnem **brezdelju** naj bi se naša raven zadovoljstva zniževala.* (vir: iz članka z naslovom *Raziskave potrjujejo, da nas brezdelje ne osrečuje* v spletni reviji *Svet kapitala*).

(4) *Vse preveč se starši ukvarjamo s seboj, z vsakdanjimi obveznostmi in bitko za preživetjem, pri tem pa pozabljamo, da se naši nemotivirani, nezaposleni, neaktivni mladostniki vdajajo **brezdelju**, poneumljanju, ulici, pastem, ki jih ponuja doba odraščanja. Premalokrat si vzamemo čas zanje, vse premalo se z njimi pogovarjamo in tako ne slišimo njihovih želja.* (GF2)

3.2 Pregovori o brezdelju v sodobnem diskurzu

Za tipični slovenski pregovor o brezdelju lahko štejemo pregovor *Brez dela ni jela*. Tako namreč kažejo podatki o vključenosti pregovora v zbirke in slovarje, njegovi pogostnosti rabe v sodobnih besedilih, poznanosti ipd. (prim. tabelo 1).

Pregovor	Zabeleženost v zbirkah in slovarskih virih	Slovenski paremiološki optimum	Splošna raba (GF2)	Raba na družbenih omrežjih (Janes)
<i>Brez dela ni jela.</i>	P, D, Plet, SSKJ	98 % po-znanost	40 (0,03/ milijon)	35 (0,14/ milijon)
<i>Lenoba je mati vseh pregreh.</i>	P, D, SSKJ	/	0	1
<i>Za lenuha ni kruha.</i>	P, SSKJ	/	0	0
<i>Lenega čaka strgan rokav, palca beraška, prazen bokal.</i>	P, SPP	/	4 (0)	2 (0,01)

Tabela 1: Primerjava izbranih pregovorov o brezdelju glede na vsebovanost v zbirkah in slovarskih virih, prisotnosti v korpusnem gradivu in poznanosti

P = zbirka *Pregovori 1.0*, D = didaktična zbirka (npr. *Frida, Sprichwort-Platform*), SSKJ, Plet = Pleteršnik, SPP

3.2.1 *Brez dela ni jela* ali ‘glej, kako pridno delam’

Pregovor izkazuje pestro variantnost, npr. že v Pleteršnikovem slovarju: *brez dela ni jela, kdor ne dela, je brez jela, kjer je delo, tam je jelo*. Vse tri različice so opremljene z nemškim dobesednim (nefrazzeološkim) prevodom *Arbeit bringt Brot* (nemški frazeološki ustreznik je *Ohne Fleiß kein Preis*). V SSKJ je zabeležena le oblika *brez dela ni jela*, in sicer v frazeološkem gnezdu vseh treh iztočnic, ki so sestavine pregovora (*brez, delo, jelo*), a brez dodatnega pomenskega opisa. Ti pa so dodani pregovoru v didaktičnih zbirkah, npr. v večjezični zbirki pregovorov *Sprichwort-Platform* (Jesenšek 2013) je pregovor opisan s pragmatičnim pomenom ‘rečemo, kadar smo prepričani, da brez dela, napora in prizadevanj za kaj ne moremo uspeti’, ob tem pa je naveden tudi sopomenski pregovor *Brez muje se še čevelj ne obuje* s komentarjem, da je pregovor razmeroma pogost v naslovih. Pregovor vsebuje tudi didaktična zbirka *Frida*, ki je del didaktičnega jezikovnega orodja *Slovenščina na dlani* (Ulčnik 2019, Ulčnik in Meterc 2019), z razlago ‘izraža, da brez dela, napora in prizadevanj ni mogoče uspeti’.

Zbirka P1.0 prinaša pester nabor ustaljenih in neustaljenih variant oz. priložnostnih zapisov različic pregovora *Brez dela ni jela*, ki poudarjajo različne vidike povezav med delom in hrano in jih vsebinsko lahko razvrstimo v tri skupine:

- 1) Pomen dela za preživetje. Ta skupina pregovorov poudarja neposredno povezavo med delom in preživetjem, ki ga nudi hrana: *Ni jela brez dela, Jela ni brez dela, Kdor ne dela, je brez jela, Življenje brez dela, skleda brez jela, Kjer je delo, tam je jelo, Delo beli jelo.*
- 2) Vzročno-posledična povezava med količino oz. kakovostjo dela in količino oz. kakovostjo hrane. Ti pregovori nakazujejo, da je količina ali kakovost hrane neposredno odvisna od količine ali kakovosti opravljenega dela: *Malo dela, malo jela, Dosti dela, dosti jela, Za krepko delo, krepko jelo, Za pošteno delo obilno jelo.*
- 3) Hierarhija oz. zaporedje med delom in prehranjevanjem, omenjeno že zgoraj: *Najprej delo, potem pa jelo, Popred je delo ko jelo, Ko dovršiš delo, tekne jelo.*

Nekatere variante v P1.0 obstajajo tudi v razširjenih oblikah, npr. *Brez dela ni jela, čič ne da nič; Brez dela ni jela, brez potu ni medu; Ko lenoba v postelji leži, pridnost na polju delo stori, delo da pa jelo.*

Sociolingvistične raziskave so pokazale, da pregovor spada v slovenski paremio-
loški optimum in je uvrščen na 98. mesto najbolj poznanih in pogostih slovenskih
pregovorov, pozna ga več kot 98 % anketiranih (Meterc 2017: 241), ni pa še bil
vključen v *SPP*.

Pregovor se relativno pogosteje rabi v besedilih družbenih omrežij kot v splošni
rabi (prim. relativno pogostnost rabe med korpusoma *Janes* in *GF2*: 0.34 na milijon
v *Janesu* proti 0.05 na milijon v *GF2*).

Na družbenih omrežjih ima pregovor ali njegova prenovitev funkcije, ki se razli-
kujejo od njihove tradicionalne vzgojne funkcije. Uporablja se, kadar se govorec
želi pohvaliti, da je delaven oz. da je opravil neko delo v smislu 'glej, kako pridno
delam' (5), za promocijo neke dejavnosti oz. v oglaševalske namene (6) ali kot iz-
hodišče za izražanje družbene kritike (7).

- (5) FB uporabnik objavi sliko med opravljanjem svojega poklica (voznika tovornja-
ka) z besedilom:

*Star pregovor pravi: **brez dela ni jela.***

Da raba pregovora v tem kontekstu ni ironična, nas prepričujejo dodatni sobesedilni
spremljevalci: ikoni napetih mišic in širokega nasmeška 😊 ter objava FB komentarja
o svojem počutju: *se počuti motivirano.*

- (6) FB uporabnik uporabi pregovor in njegovo prenovitev ob oglaševanju tedenske
ponudbe malic in kosil: ***Brez dela ni jela, ampak tudi dela ni brez jela,***

torej s sporočilom, da je hrana pogoj za to, da človek sploh lahko dela. Uporabnik za
lažje razumevanje sporočilo pospremi z ikono nasmejanega obraza, ki se oblikuje od
gurmanskega užitka 😊.

(7) Blogar z rabo pregovora in antipregovora kritizira neustrezno finančno vrednotenje oz. plačilo za delo v sodobni družbi:

*Tudi v Murski Soboti se je na Trgu zmage mirno zbralo nekaj manj kot sto protestnikov, ki pa so prinesli številne transparente. Na njih so med drugim primerjali leto 1991, ko je veljal rek **Brez dela ni jela**, in leto 2013, ko velja **Od dela ni jela**.*

Namesto didaktične funkcije, kjer je raba pregovora usmerjena na naslovnika s sporočilom v smislu 'treba je delati, moraš delati, delaj, če želiš biti uspešen', ob rabi na družbenih omrežjih opazimo preusmeritev pozornosti nase, usmerjeno v samopromocijo s poudarjanjem svojih lastnih pozitivnih lastnosti oz. oglaševanje, npr. 'glej, delam'. Pregovor je v funkciji performativa v smislu 'vem, da je treba delati, zato delam in ker delam, sem uspešen'. Bolj kot didaktična vloga je v ospredju družbena vloga.

3.2.2 *Lenoba je mati vseh pregreh ali pa tudi ne*

Tudi pregovor *Lenoba je mati vseh pregreh* je zabeležen v več zbirkah in slovarskih virih, npr. v večjezični zbirki pregovorov *Sprichwort-Platform* (Jesenšek 2013) je opisan s pragmatičnim pomenom 'rečemo, kadar smo prepričani, da sta lenoba in brezdelje zelo slabi lastnosti in človeka vodita v slaba, moralno oporečna dejanja'. S sociološkega vidika je zanimivo, da se pregovori s sestavino *lenoba* niso uvrstili v fond slovenskega paremiološkega optimuma; nobenega pregovora s to sestavino namreč ni med 300 najbolj poznanimi in pogostimi slovenskimi pregovori (Meterc 2017: 237–250). Redke so tudi potrditve rabe v korpusnih virih: z zgolj po eno konkordanco je izpričan v korpusih *GF2* in *Janes*.

Pregovor *Lenoba je mati vseh pregreh* zasledimo v različnih spletnih besedilih in besedilih na družbenih omrežjih, skupno pa jim je, da tematizirajo problem lenobe. Pregovor se uporablja v dveh nasprotujočih si funkcijah: govorec izraža strinjanje oz. podporo tradicionalnemu sporočilu pregovora (8) ali pa nestrinjanje oziroma nasprotovanje sporočilu pregovora, kjer je pregovor le izhodišče za kritično razpravo in vir za vsebinsko prenovitev (9).

(8) Naslov prispevka je *9 preizkušenih nasvetov za premagovanje lenobe* in daje nasvete o premagovanju lenobe:

*Don Bosko je v enem stavku povzel misli nekaterih cerkvenih očetov: **Lenoba je mati vseh pregreh**, ker slabi našo pozornost in odpira vrata drugim pregreham.*

(9) V blogu z naslovom *Lenoba – prava resnica človeštva* blogar v uvodu v svoje razmišljanje vplete pregovor:

Kadarkoli sem slišal ali videl, da je nekdo od predstavnikov države ali članov družine napisal kaj negativnega o delovanju lenobe, je to name napravilo vedno čuden vtis. »Lenoba je mati vseh pregreh« – to je način, na katerega so jo – dejstvo posebne človeške dejavnosti – žigosali vsi narodi kot celotno človeštvo. Vedno se mi je zdelo, da ta obsodba lenobe ni pravična; zakaj se delo tako močno ceni in postavlja na prestol vzvišenosti, slave in hvale, medtem ko se na drugi strani lenoba pribija na sramotni steber?

Nato preide k bistvu svojega razmišljanja, v katerem problematizira družbeno vrednotenje lenobe:

vedno se mi je zdelo, da bi moralo biti obratno: delo bi moralo biti prekleto, prav tako kot je v legendah o raju; lenoba pa bi morala biti tisto, k čemur naj človek teži.

V nadaljevanju je kritičen še do enega tradicionalnega pregovora o brezdelju:

Zato se najokrutnejši od vseh zakonov na tem nečloveškem svetu glasi: »Kdor ne dela, naj ne jé«.

V zadnjem odstavku uporabi prenovitev izhodiščnega pregovora in z njo zaključi svoj blog:

Narodi se bojijo lenobe in preganjajo tiste, ki jo sprejemajo. Vse to se dogaja zato, ker je nihče ni dojel kot resnice, ker so jo označili kot »Mater vseh pregreh ona pa je mati življenja. /.../ zato sam v tej kratki beležki želim sneti žig sramu z njenega čela in jo narediti ne za mater vseh pregreh, temveč za mater polnosti.

Čeprav sta brezdelje in lenoba v sodobnem diskurzu lahko različno konotirana, tako negativno kot pozitivno, pa ob družbenem vrednotenju lenuha pozitivna konotacija izpuhti in tudi v besedilih družbenih omrežij podpira sporočilo pregovora *Za lenuha ni kruha*. Raba tega pregovora razkriva netolerantnost družbe do brezposelnih, ker prejemajo državno pomoč. In ob tem se vzpostavljajo nova (sopomenska) pomenska razmerja med brezposelnostjo, brezdeljem in lenobo (10).

(10) *Stari pregovor bi moral veljati tudi danes, za lenuha ni kruha. Vsak, ki je sposoben delat se mora sam s svojim delom preživeti ne pa viseti na socialni v brezdelju.* (tvit na omrežju X)

Zaključek

Sodobna družba in sodobni diskurzi nam o brezdelju dajejo različna sporočila. Na eni strani se poudarjajo negativne posledice brezdelja tako na materialni kot na psihofizični ravni. Na drugi strani pa prejemamo tudi sporočila, da lahko ustrezna integracija brezdelja in lenobe v naše življenje prinese pozitivne učinke, kot so obnova, kreativnost in osebni razvoj.

Analiza je pokazala, da ima brezdelje v slovenščini več pomenov: opisuje stanje brez dela in tudi stanje lenega človeka. Različne konotacije brezdelja pa so odvisne od diskurzivnih tem. Pregovori o brezdelju, ki se rabijo v besedilih na družbenih omrežjih, pogosto služijo oglaševalskim namenom in samopromociji ali pa so zgolj iztočnica za provokacijo in razmislek o položaju dela in prostega časa v sodobni kapitalistični družbi.

VIRI IN LITERATURA

- BABIČ, Saša, PEČE, Miha, ERJAVEC, Tomaž, IVANČIČ KUTIN, Barbara, ŠRIMPF VENDRAMIN, Katarina, KROPEJ TELBAN, Monika, JAKOP, Nataša, STANONIK, Marija, 2022: *Zbirka slovenskih paremioloških enot na repozitoriju Clarin*. <<http://hdl.handle.net/11356/1455>>.
- BIBLIJA.NET: *Sveto pismo na internetu*. <www.biblija.net>.
- CANJEK, Luka, ŽAŽAR, Krešimir, 2020: Prema sociologizaciji lijenosti – konceptualne klarifikacije i preliminarni empirijski uvidi. *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociološka istraživanja okoline* 29/1. 49–80.
- DIFFEY, Daniel S., 2018: The Diligence, Justice, and Generosity of the Wise: The Ethic of Work in the Book of Proverbs. *The Southern Baptist Journal of Theology* 22/4, 33–40.
- JAKOP, Nataša, 2022: Vpliv družbenih omrežij na rabo paremioloških enot: na primeru enot s sestavino kruh: Sodobne raziskave v paremiologiji. *Slavistična revija* 70/3, 349–360.
- JESENŠEK, Vida idr., 2013: *SprichWort Datenbank: SprichWort-Plattform 2008–2010*. Filozofska fakulteta, Oddelek za germanistiko. <<http://www.sprichwort-plattform.org/sp/Sprichwort%20Datenbank>>.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2005: Frazeologija v luči kulture. Marko Stabej (ur.): *Večkulturnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj* 41. 67–81.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2008: Viri za kulturološko interpretacijo frazeoloških enot. *Jezik in slovstvo* 53/1. 33–47.
- METERC, Matej, 2017: *Paremiološki optimum*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- MIEDER, Wolfgang, 2018: The Humanistic Value of Proverbs in Sociopolitical Discourse. *Humanities research* 7/1, 28. 1–22.
- PLETERŠNIK, Maks, 1894/95: *Slovensko-nemški slovar*. <www.fran.si>.
- PREGOVORI. <biblija.net>.
- REBIČ, Adalbert, BAJT, Drago, KOCJAN-BARLE, Marta (ur.), 2007: *Splošni religijski leksikon: A–Ž*. Ljubljana: Modrijan.
- SNOJ, Jerica, AHLIN, Martin, LAZAR, Branka, PRAZNIK, Zvonka, 2018: *Sinonimni slovar slovenskega jezika*. <www.fran.si>.
- Sopomenke 2.0: Slovar sopomenk sodobne slovenščine*, 2023. <<https://viri.cjvt.si/sopomenke/slv/>>.
- SSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja*, 2014. <www.fran.si>.

- SPP* = METERC, Matej, 2020–: *Slovar pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov*, <www.fran.si>.
- ULČNIK, Natalija, 2019: Izbor frazemov za bazo *FRIDA. Slovenščina na dlani* 2. Maribor: Univerzitetna založba Univerze. 37–45.
- ULČNIK, Natalija, METERC, Matej, 2019: Izbor pregovorov za bazo *FRIDA. Slovenščina na dlani* 2. Maribor: Univerzitetna založba Univerze. 47–55.
- ZYKOVA, Irina V., 2016: Linguo-cultural studies of phraseologisms in Russia: past and present. *Yearbook of phraseology* 7/1, 127–148.

Starejša slovenska književnost

Jonatan Vinkler

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Oddelek za slovenistiko
jonatan.vinkler@upr.si

Od črnovojniškega kirurga k »francozom«

K metodam preučevanja slovenske književnosti 16. stoletja

Prispevek temelji na izkušnji skoraj dveh desetletij znanstvenoraziskovalnega dela pri pripravi *Zbranih del Primoža Trubarja* (2002–2018) ter na posledični ugotovitvi, da omogočata sedanja oblika in dostopnost virov na področju književnosti 16. stoletja, tj. privzetje digitalne podobe zgodovinskega vira za raziskovalno primarnega, in možnost obdelave s strojnimi algoritmi, temeljno drugačno raziskovalno izkušnjo – in torej morda tudi drugačen morebitni izplen –, kot sta bila tradicionalno mogoča in uveljavljena v povsem analognem svetu, ko sedanje stanje virov z informacijskega stališča ni bilo niti misljivo. V analognem raziskovalnem svetu je zgodovinar gradivo 16. stoletja obravnaval linerano serijsko, vir za virom, bil v razmerju do besedila kot vira vedno 1 proti 1 in pri tem prihajal do zaključkov, s katerimi je gradil svoj zgodovinske narativ, sedaj pa zaradi hkratne prisotnosti digitalnih objektov v enem samem/enotnem svetovnem spletu že začetek raziskovalnega informacijskega vedenja, iskanje, omogoča hkratno pregledovanje in paralelno procesiranje ter primerjanje vseh virov, ki so hkrati dostopni digitalno. Zato prispevek obravnava možnosti mišljenja novih metodoloških pristopov pri raziskovanju slovenske književnosti 16. stoletja, in sicer v študiji imaginarija in idearija sifilisa v slovenski književnosti 16. stoletja.

1 »Pauca verba, magna misteria«: književnost 16. stoletja in njeni referenčni okvirji v študiji primera – imaginarij in idearij sifilisa

Franc Derganc st. (1877–1939) se je v slovensko zgodovino vpisal kot vsestransko kreativna osebnost. Bil je kirurški veščak v najbolj žlahtnem pomenu tega izraza: dejaven operater, raziskovalec in organizator kirurške dejavnosti. Toda tudi znanstvenik, ki je zasnoval *Zdravniški vestnik* (1929) in ga kot prvi urednik tudi vodil. Pa tudi kulturno in politično vnet intelektualec; z Nikom Zupaničem je leta 1901 na Dunaju izdajal revijo *Jug* (Zupanič Slavec 2017: 296). In tudi – pesnik: na prelomu 19. stoletja je pod psevdonimom Vid Poljak objavljal v *Domu in svetu*, kot Rafael Mirt in Kazimir pl. Radič pa je podpisoval lastne verze v *Ljubljanskem zvonu* in celo v prvem slovenskem ženskem časopisu, tržaški *Slovenki*.

Toda izpod njegovega peresa je sredi vojne vihre, ki je (po)končala »včerajšnji svet«, prišla tudi knjižica z naslovom *Spolna nevarnost* (1916). Delo je kot cesarsko-kraljevi »črnovojniški nadzdravnik« namenil predvsem slovenskim vojščakom v Francjožefovi armadi. Le-te ni pozabil opomniti, da dober soldat svoje privrženi domovini ne kaže samo s silovitostjo in učinkovitostjo na bojnem polju, temveč tudi s posteljno disciplino. Tako, da se ne naleze spolnih bolezni:

Ako vsem, pristaja slovenskemu vojaku posebej dolžnost povišane spolne strogosti kot živ občutek odgovornosti za bodočnost in moč domovine, za katero sedaj preliva srčno kri, saj vidi z lastnimi očmi in izkuša vsak dan, da leži naša domovina na nevarnem kraju, ob mejah močnega in opasnega sovražnika, v čigar mejaštvu obstane samo po številu in zdravju močan narod. Veliki narodi z razvito kulturo smejo glede resnosti in strogosti v marsičem popustiti, za male narode veljajo vsa pravila s podvojeno resnostjo in strogostjo. Naši pravi in najboljši poslanci so tisti vojaki, ki se zvesto in z lastno roko bore za domovino, ki v zvestem zakonu skrbe za številno in zdravo družino. (Derganc 1916: 15–16.)

Derganc kajpak ni bil prvi slovenski avtor, ki je podčrtal pomenljivo vez med bojevanjem in veneričnimi boleznimi. Slabo stoletje pred njim je npr. Fran Viljem Lipič v *Topografiji c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane* (1834) med popisi zadreg in težav, ki so v njegovem času pestile prebivalce stolnega mesta Kranjcev, evidentiral sifilis in opozoril:

Največ 'eksploziva' zanj prihaja iz Trsta, prinašajo pa ga tudi vojaki, ki pridejo na dopust, in vojaške eksekucije. Garje in sifilis v zadnjih letih niso bili nikoli tako razširjeni kot leta 1831, ko so potekali *vojaški pohodi* [poudaril J. V.] proti Italiji. (Lipič (1834) 2003: 224; prim. Acton 2006: 58–67.)

1.1 Sifilis: označeno, označevalci, (kon)teksti in imaginarij v epohi slovenske književnosti 16. stoletja

Toda tudi Lipič ni bil prvi, ki bi v slovenski jezikovni in kulturni kod vgraviral imaginarij spolnih bolezni, zlasti sifilisa; ta je bil do učinkovitega zdravljenja s penicilinom poimenovalna nadpomenka za venerične bolezni v evropski kulturi. Od pojavitve je bil namreč »lues Venera« na Okcidentu nadloga, ki je do diagnostičnega preloma z Wassermannovo reakcijo¹ in zdravljenja s salvarsanom, nato z neosalvarsanom in nazadnje s penicilom, tj. do srede preteklega stoletja,² nosila s seboj danes komaj predstavlljivo osebno družbeno stigmo za bolnika.

1 Test na začetku ni bil zanesljiv za ugotavljanje primarnega stadia luesa; razvil ga je leta 1906 bakteriolog in serolog August Paul von Wassermann (1866–1925).

2 Salvarsan je bil prvo pomembnejše predantibiotično zdravilo za zdravljenje sifilisa; narejen je bil iz barvil, njegova glavna učinkovina je bil arzen. Pripravek je leta 1909 je izdelal Nobelov nagrajenec Paul Ehrlich (1854–1915), salvarsan pa je postal relativno učinkovito zdravilo zoper spiralasto bakterijo blede trepomene (*trepomena pallidum*), povzročiteljico težke oblike sifilisa, ki sta jo 1905. odkrila Fritz Shaudinn (1871–1906) in Erich Hoffman (1868–1959). Ehrlich je kasneje z japonskim zdravnikom Hato razvil neosalvarsan, predvsem zato, da bi bilo mogoče zdraviti s pripravo, manj toksičnim od salvarsana. Stranski učinki zdravljenja sifilisa za bolnika so zares izzveneli šele z množično uporabo penicilina, in sicer tik pred letom 1950 (Sournia, Poulet, Martiny 1981: 1509–1547; Zupanič Slavec 2023: 82–83).

Imaginarij sifilisa se v slovenskem jeziku besedilno pojavi najprej v protestantski nabožni književnosti 16. stoletja, in sicer predvsem v opusu Primoža Trubarja.³ Frekvenca poimenovanj je namreč v spisih prvega škofa evangeličanske cerkve na Slovenskem največja, kontekstualno pomensko obnebe pa najbolj široko, kot ga je slovenska književnost v 16. stoletju pod tekstnimi, imagološkimi in semantičnimi vplivi iz pretežnega dela Evrope, zlasti iz Reicha in iz stika z mediteranskim Apeninskim polotokom, zmogla zapopasti in poimenovati.

V slovenskem knjižnem jeziku in književnosti 16. stoletja se besedni označevalec za »lues Venera« najpogosteje manifestira v obliki množinskega samostalnika moškega spola, in sicer v podobah *frančoži* ali *francoži* v pomenu akutne nalezljive spolne bolezni ali metonimičnega – *totum per parte* – poimenovanja sekundarnega stadija le-te, tj. gnojnih bul.

Pojavitve je najti v šestih knjižnih delih: v *Katekizmu z dveima izlagama* (Trubar 1575), *Noviga testamenta puslednim delu* (Trubar 1577), *Bibliji* (Dalmatin 1584), v *Dictionarium quatuor linguarum* (Megiser 1592), *Hišni postili* (Trubar 1595) in v *Thesaurus Polyglottus* (Megiser 1603). Frekvenca pojavitev samostalnika je 10 (Fran 2024). V dveh delih in treh pojavitvah – v *Cerkovni ordningi* (Trubar 1564) in *Tem celem catechismu* (Trubar 1574) – je najti pridevnik *frančožen* ali *francožen*. Etimologija slovenskega izraza napoteva na prenos iz nemškega *die Franzosen*, kar potrjuje tudi analiza Megiserjevega in Hipolitovega slovarja (»Franzosen. Franzhóske éna nagnússna boléjsen. Morbus gallicus, lues Venera.« Fran 2024).

Z jezikovnim stikom slovenskega jezika z nemškim prostorom oz. s prevzemanjem iz nemške leksike je mogoče pojasniti tudi *françože* oz. *francoze* v izrazju slovenskega knjižnega jezika in književnosti 16. stoletja, o katerih bo beseda v nadaljevanju.

Argument za to trditev zagotovo prinaša primerjava med pojavitvami »francožev« ali »frančožev« v slovenskem knjižnem jeziku od 16. do 18. stoletja in rabo v nemškem jeziku zgodnjega novega veka. Analitično tako nujno prihajajo v razvid *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*, *Slovar slovenskega jezika 16.*

3 Prvi pripadnik učene kulture, ki je bil po poreklu iz slovenskih krajev in ga je mogoče evidentirati v tekstnem obnebu evropske epidemije sifilisa konec 15. stoletja, je najverjetneje Brikcij Preprost iz Celja. Njemu je namreč posvečena inkunabula Bartholomäusa (Jerneja) Steberja *A malafranczos morbo Gallorum praeservatio ac cura*. V njej je učenik dunajski profesor medicine skušal razlikovati med sifilisom in drugimi tedaj znanimi boleznimi, npr. rakom in kozami (Steber s. a. (1497/1498): ii1–iiii2), delo pa je posvetil takratnemu rektorju Dunajske univerze – humanistu in teologu Brikciju Preprostu. Na naslovni strani omenjene knjige se nahaja upodobitev zdravstvene oskrbe sifilitikov ob izbruhu vseevropske epidemije bolezni, ki jo je eden prvih zdravniških pričevalcev, Ruy Díaz de Isla, ubesedil kot »el mal serpentino« – »kačja bolezen«: »[N]i boljšega predmeta primerjave, kot je kača. Kajti tako, kot je ta žival ostudna, zstrašujoča in grozna, prav tako je gnusna, strah zbujajoča in strašna ta bolezen. To je huda bolezen, ki povzroča razjede in kvari meso, lomi in uničuje kosti ter trga in krči kite ...« (navedeno po: Bento Loyens 2022: 14).

stoletja, *Slovensko-latinsko-nemški slovar* Hieronima Megiserja (1603), *Slovensko-latinski slovar* Matije Kastelca in Gregorja Vorenca (1680–1710) ter *Slovensko-nemško-latinski slovar* Hipolita Novomeškega (1711–1712).

Semantično podobo nemškega knjižnega jezika za obravnavano obdobje popisuje predvsem *Deutsches Wörterbuch* Jacoba in Wilhelma Grimma (Grimm 2024, slovarsko geslo *Franzosen*). Grimmov slovar eksplicitno opozarja na rabo samostalnika »francoz« za označevanje sifilisa celo pri Martinu Luthru, kar potrjuje tudi pregled Weimarske izdaje zbranih del Martina Luthra (WA), toda ne za delo, ki ga navaja Grimmov slovar, temveč za pridigo *Eine Predigt, dass man Kinder zur Schule halten solle* iz leta 1530.

Pasaža, iz katere je razvideti idearij in imaginarij sifilisa kot posledice Božje jeze, glasi:

Sollte Gott hierüber nicht zornig werden? Sollte nicht Teuerungszeit kommen? Sollten uns nicht Pestilenz, Schweiß, *Franzosenkrankheit* [poudaril J. V.] und andere Plagen finden? Sollten nicht verblendete Menschen, wilde, wüste Tyrannen regieren? Sollte nicht Krieg und Hader entstehen? Sollte nicht böses Regiment in deutschen Landen werden? Sollten uns nicht Türke und Tataren plündern?⁴ (Luther (1530) 1996: 258.)

Najbolj razširjeni poimenovanji okcitanskega 16. stoletja za sporadični sifilis sta bili (francoske) *koze*, predvsem pa vernakularni jezikovni prevedek za učeni latinski »morbus gallicus« – *francoska bolezen*.

Vojaško- in medicinskozgodovinski referenčni okvir le-te je bil namreč v očeh pretežnega dela tedanje Evrope neločljivo spet z »bojevanjem na francoski način« kot posledico vladarskih prerivanj suverenov Papeške države, Milanske vojvodine, Neapeljskega kraljestva in, predvsem, Francije na Apeninskem polotoku. – Ter z vseevropskimi zdravstvenimi posledicami ordiniranja francoske vojske Karla VIII. v »italijanski vojni« v zadnjem desetletju 15. stoletja. –

Intervencija Karla VIII. v Italiji je imela svoj povod v nerazrešenem konfliktu med papežem Inocencem VIII. in neapeljskim kraljem Ferdinandom I. Ta s papežem ni hotel »zapreti računov« in poravnati dolgovi do Papeške države. Zato je sveti oče, toda tudi absolutni suveren Papeške države, poglavitnega političnega igralca na Apeninskem polotoku 16. stoletja, Neapeljsko kraljestvo, ponudil Karlu VIII., ki je imel po svoji stari materi po očetu, kraljici Mariji Anžjujski, soprogi Karla VII., določeno pravico do prestola v Neaplju. Kralj Ferdinand I. je leta 1494 preminil, njegov naslednik Alfonzo II. Neapeljski pa je izkazal svoje pretenzije po Milanski

4 Ali naj se Bog ne jezi na nas? Ali naj ne nastane draginja? Ali naj nas ne zadenejo kuga, vročina, *francoska bolezen* [poudaril J. V.] in druge nadloge? Ali naj nam ne vladajo zaslepljeni in kruti tirani? Ali naj ne nastanejo vojne in spori? Ali naj v nemških deželah ne bo slabe uprave? Ali naj nas Turki in Tataři ne plenijo?

vojvodini, kjer je tedaj vladal knez Ludovico Maria Sforza, Il Moro. Da bi ta nevtraliziral pritisk neapeljskega kralja na Milansko vojvodino, je spodbudil Karla VIII., naj sprejme papeževo ponudbo in si osvoji neapeljski prestol. Karel VIII. se je tako septembra 1494 z ekspedicijsko *najemniško* vojsko 25.000 mož napotil v Italijo. Vojščaki so po Apeninskem polotoku prodirali brez omembe vrednega vojaškega odpora: 21. oktobra 1494 so prispeli v Pavio, 8. novembra istega leta v Piso, si 17. novembra podvrgli Firence in nazadnje 25. februarja 1495 brez odpora zavzeli Neapelj, ki ga je branilo komaj 1000 nemških, španskih in italijanskih najemnikov. Hitrost Karlovega napredovanja po Italiji ni ostala neopažena pri italijanskih suverenih; ti so 31. marca 1495 osnovali Beneško ligo, ki so jo tvorile Serrenissima, vojvodina Mantova, vojvodina Milano, Firence in celo Špansko kraljestvo, Sveto rimsko cesarstvo in Neapeljsko kraljestvo. Tako se je francoski kralj znašel s četa-mi ujet na jugu Italije, od koder je prodiral proti domovini na severozahodu. Liga in Karel sta se najresneje spoprijela v bitki pri Fornovu pri Parmi 6. julija 1495, v kateri je francoski kralj prišel praktično ob ves plen italijanske kampanje, Liga pa je na drugi strani izgubila več vojakov od njega in ni dosegla poglobitnega cilja: Francozom ni uspela preprečiti vrnitve domov. Hkrati je Alfonzo II. Aragonski, zaveznik Alfonza II. Neapeljskega premagal preostalo Karlovo posadko v Neaplju, s tem pa je francoski kralj izgubil domala vse, kar je pridelal v vojaški odisejadi na Apeninskem polotoku.

Jim je pa s svojimi vojščaki pustil nekaj drugega. – Trajnega. – In niti najmanj pri-jetnega. – Na slednje je v enem svojih epigramov prav neženirano ostrojezično, kot mu je bilo v navadi, namignil tudi Voltaire:

Quand les Français à tête folle
S'en allèrent dans l'Italie,
Ils gagnèrent à l'étourdie
Et Gêne, et Naple, et la vérole.
Puis ils furent chassés partout,
Et Gêne et Naple on leur ôta,

Mais ils ne perdirent pas tout,
Car la vérole leur resta.⁵

Zapuščina francoske vojaške ekspedicije v Neaplju kajpak ni bila takšna, da bi v Italiji oblikovala trajni imaginarij zmagovitega in dobrega. Vojska francoskega kralja, ki so jo kar skoraj v tretjini popolnjevali švicarski vojščaki – 8000: ti so

5 Ko so se Francozi z norimi glavami / odpravili v Italijo, / so lahkomi selno dobili / Genovo, Neapelj in sifilis. Potem so jih povsod pregnali / in jim vzeli Genovo in Neapelj, / a vsega le niso izgubili, / kajti sifilis so ohranili (Levinsohn 1961: 163). Pri pisanju sem imel na razpolago vir, objavljen na <<https://www.poesies.net/voltairepoesiesmelees.txt>>, zadnja znanstvena izdaja se nahaja v Davis, Simon, Helder Mendes Baiao, Georges Pilard, Martin Smith. 2021. *Oeuvres complètes de Voltaire* 146: Poésies attribuées à Voltaire. Oxford: Voltaire Foundation, University of Oxford.

predstavljali jedro Karlove armade (Oechsli 1922: 23–24) in so tedaj ter v 16. stoletju veljali za vrhunske vojaške najemnike, s katerimi je nekoliko kasneje operiral tudi znameniti »Le Soldat tondu«, Matthäus kardinal Schiner, ki je v Švici figuriral kot poveljniški oficir za rekrutiranje svojih rojakov v najemniške armade (Oechsli 1922: 26, 31–62) –, pa tudi španski, flamski, francoski in nenazadnje tudi italijanski žolnirji, je namreč jeseni 1494 pred pohodom na Neapelj mesec dni preživela v Rimu, kjer so se soldati brez zadržkov vdajali »čutnim strastem«.

Ko so si nato podvrgli Neapelj in od tam pognali kralja Alfonza II. Neapeljskega, so se Neapeljčani, ki so se pod francosko okupacijo nadeljali boljšega življenja kot pod svojim nekdanjim suverenom, hitro skesali: Opazili so, da sta v njihovem mestu zavoljo živahne množice žolnirjev z vseh vetrov prav zacvetela kraja in zločin. In tudi vsakovrsten spolni razvrat. Bitka pri Fornovu poleti 1495 pa je prinesla dokončno streznitev: italijanski zdravniki so na telesih vojščakov francoskega kralja zaprepadeno opazovali znamenja nove, njim dotlej neznane bolezni. – Iz mehurjev, ki so tedanje medicince strašili bolj kot gobavost ali elefantiaza, se je namreč cedil gnoj. Nadloga se je izkazala za sporadični sifilis, pridobljiv/-jen in prenosljiv s spolnimi stiki, francoska armada pa je postala v očeh sodobnikov v Italiji in drugje kmalu ozloglašena, da je bolezen razsejala po Apeninskem polotoku. Bolezen je tako prvič dobila metonimično poimenovanje. Postala je – *francoska*.

Vojne zgodnjega novega veka sta po različnih delih Evrope določala *prevladujoča strukturna dinamika* dolgotrajnega, tudi večletnega popotovanja,⁶ gibanja, tj. *migracij* vojakov – in torej *stikov* okuženih z zdravo populacijo. In nato *vračanje* najemnikov v domača, še ne(o)kuž(e)na okolja. Ta dinamika je, kot je misliti, okrepila, morda, znotraj posameznih, časovno zamejenih stadijev in ob upoštvanju virulentnosti sifilisa, celo potencirala epidemiološko širitev same bolezni. To je pomenilo, da je stiku zdrave osebe z okuženo sledilo do okoli 25 dni primarnega stadija sifilisa, kar je trajalo do pojava prvega čankarja. Ta je nato po približno dvanajstih dneh sekundarnega stadija izzvenel, toda sekundarna faza je brez zdravljenja (s penicilinom) trajala okoli 3,6 mesecev. Za tem je bolezen napredovala v svojo terciarno fazo, ki pa je bila lahko pri posamezniku latentna več desetletij (Garnett, Aral, Hoyle, Cates Jr., Anderson 1997: 189, slika 3).

Ker je mogel posameznik, če je potoval vsakodnevno kontinuirano in brez nepričakovanih večdnevniških prekinitev, v 20–25 dneh premeriti do okoli 600 km od kraja okužbe,⁷ opisana *prevladujoča dinamika* pojasnjuje, kako je mogel sifilis v slabih

6 Prim. npr. dnevnik Petra Hagendorfa in njegovo vojaško popotovanje med 1624 in 1649 v tridesetletni vojni (Peters 1993, v skrajšani ang. verziji tudi v Helfferich 2009: 276–302).

7 Topogledno je za slovenske migracije v zgodnjem novem veku kakovosten primarni vir, ki more služiti kot referen-

dveh desetletjih po Kolumbovem prihodu iz Novega sveta⁸ zavoljo migracij zagospodariti kot (vse)evropska epidemija: Vojne, v katerih so sodelovale najemniške čete z vseh koncev Evrope, so trajale več let, celo desetletij, kar je dovolj dolga inkubacijska doba za prenos bolezni zavoljo prostitucije in posilstev (primarna in sekundarna faza), pa tudi znotraj zakonskih zvez, ki so jih najemniki sklepali s svojimi ljubeznimi iz lokalnega okolja, kjer so bili trenutno nastanjeni.

Hitro širjenje in posledice nove bolezni so bile kmalu po začetku vojaške pustoševščine Karla VIII. v Italije tolikšne, da so se ustrašili celo vladarji v Italiji na daljavo vojskujočih se držav. Eden izmed njih je bil tudi Maksimilijan I., ki je 7. avgusta 1495 na državnem zboru v Wormsu izdal edikt zoper bogokletnike, v katerem vladar ni pozabil poudariti, da so »koze, ki jih doslej med ljudmi ni bilo videti niti zanje še niso slišali«, Božja kazen za grehe, ki da jih slehernik dela z nemarno in/ali brezbožno rabo jezika zastran Božjega, predvsem s preklinjanjem (Boehrer 1990: 203). Poglavitni topos imaginarija in idearija torej ni bil sifilis, temveč nekrščansko življenje, nova bolezen pa skupaj z lakoto, potresi in kugo del moral(istič)no-oblastnega narativa, ki da daje izkaz o Božji roki, ki z boleznimi kot orodjem večne pravice kara hudodelce.

ca, račun, ki ga je Primož Trubar izstavil za potovanje iz Ljubljane v Urach od 3. do 20. septembra 1561. V njem prvi slovenski evangeličanski škof navaja predvsem zneske za vsako »malico«, vino in napitnico na sedemnajstdnevni poti iz kranjskega stolnega mesta Ljubljane v frankovski Urach ter seveda vse ostalo, kar da naj se mu refundira. Toda: ob tem za zgodovinarja izriše po dnevih zelo običajen, morda celo tipični, toda hkrati zelo natančen itinerarij potovanja po srednji Evropi v idealnih zgodnjejesenskih razmerah in postavlja tako referenčno merilo, koliko je zmožgal neplemič na konju ali oslu premeriti v podobnih okoliščinah (Trubar 1562 v Vrečko, Krajnc-Vrečko 2015: 368–372).

8 Kolumbovska hipoteza o izvoru sifilisa črpa iz poročil dveh zdravnikov, Ruyja Díaz de Isle (*Tractado cõtra el mal serpentino, que vulgarmente en España es llamado bubas*, Sevilla 1539) in Fernandeza de Ovieda y Valdés (*Historia general y natural de las Indias*, Zaragoza 1552). Obe besedili sta nastali po vrnitvi Kolumba in njegovih mornarjev 1493. iz Novega sveta ter beležita, da so pomorščaki okužbo prinesli domov iz za Evropejca eksotičnih rajev onstran Atlantika. Tudi sam znameniti morjeplovec Kolumb je potrdil, da je bila bolezen za Evropo dotlej neznan, da pa so jo poznali ameriški staroselci, ki da so zoper njo razvili celo kompleksne metode zdravljenja. Ruy Díaz de Isla je okužbo opisal kot »morbus novus«, kot »neznano bolezen, ki je doslej ni bilo videti niti je ni še nihče opisal«. Dodal je še, da je bolezen, ki je na evropska tla, kot je misliti, prvič stopila 1493. v Barceloni, izvirala iz otoka Isla Española, tj. Hispaniole v Velikih Antilih (navedeno po Holcomb 1937, 30), ter da jo je imel krmar karavele Pinte, Francisco Martin Pinzón de Palos, eden treh bratov Pinzón, ki so s Kolumbom jadrili preko Atlantika, ob njem pa tudi drugi člani posadke: skupaj 44 evropskih pomorščakov in 10 staroselcev, in to, ko so se iz Srednje Amerike vrnili v Evropo. V prid kolumbovski hipotezi o prenosu sporadičnega sifilisa iz Amerike v Evropo govori tudi radiokarbonska datacija okostij, na katerih so razvidne sifilitične lezije. Topogledne raziskave kažejo, da v kontinentalni Evropi, npr. v deželah krone sv. Václava in v Skandinaviji, ni najti skeletov s tovrstnimi lezijami izpred 1492, temveč po tem datumu, okostja iz Amerike pa po drugi strani izkazujejo sifilitične lezije, starejše od prihoda Kolumba med staroselce na ameriški celini (Tampa, Sarbu, Matei, Benea, Georgescu 2014: 5; Vargová, Vymazalová, Horáčková 2019: 526; Anderson, Arcini, Anda, Tanagerud, Robertsen 1986: 349).

Besedilo Maksimilijanovega edikta glasi:

Auch vormals aus solichem Hunger, Erdpiden, Pestilenntz und annder plagen auf erden kumen und gefallen sein und netzoben unsern zeiten als offenbar ist dergleich vil und menigerlen plagen und straffen gevolgt haben und sunderlich in disen tagen swer krankheiten und plagen der menschen genant *die pösen plattern* /poudaril J. V./ die vormals bey menschen gedachtnüss nye gewesen noch gehört sein Aus dem wir die straffe gottes billich gedenncken. (Sudhoff 1912: 5.)

Tako ali drugače: ko so se najeti Flamci, Francozi, Španci, Švicarji, Nemci in drugi po letih žolda vrnili domov, so skupaj z odmeno za poklicno bojevanje prinesli tudi plačo, ki je niso želeli – *francosko bolezen*.

Poudarjanje sifilisa kot francoske bolezni, in torej kazni za italijansko kampanjo kralja Karla VIII., pa je imelo v Reichu še dodatno pomenljivo semantično implikacijo: bilo je komunikacijska podpora evropske politike cesarja Maksimilijana I.

Maksimilijanov tajnik in propagandist, ki se je tudi sam nalezal nove venerične nadloge, Joseph Grünpeck, je v letih 1496/1497 izdal delo *Ein hubscher Tractat von dem Ursprung des Bösen Franzos* (lat.: *Tractatus de pestilentiali scorra sive mala de Franzos*). Inkunabula v štirih izdajah v latinskem in nemškem jeziku je bila knjižna uspešnica, avtor je povod za izbruh »francoskega zla« iskal v katastrofalni konstelaciji planetov, in sicer v konjunkciji Jupitra in Saturna (Grünpeck 1497: b3–b41), toda z naslovno stranjo knjige likovno ni pozabil evocirati imaginarija, da bolezen, ki da je »tako kruta, mučna in tako grozljiva, da doslej na tem svetu ni bilo znano nič bolj groznega in gnusnega«, zares ni drugega kot – predvsem – kazen Nebes za nasprotnike njegovega suverena; slednjega Nebeška kraljica z Jezusom v naročju na naslovni strani obdaruje s cesarsko krono in z žarki milosti, zdravlja.

Francoska operacija na Apeninskem polotoku je bila za »poslednjega viteza« iz hiše Habsburg precej občutljiva tema, kajti vladar je ravno Francoze v Italiji dojemal kot poglavitni razlog, ki da mu je preprečeval uresničiti dvoje podjetij, ki jih je kot krščanski princ štel za poglavitna znaka lastne »moči po Božji milosti« na tem svetu. Prvo je bilo cesarsko kronanje v Rimu: Maksimilijan, ki je bil za nemškega kralja kronan 9. aprila 1486 v Aachnu, še za življenja svojega očeta Friderika III., najprej zaradi sovražnosti s Serenissimo, nato pa prav zaradi francoske kampanje ni mogel v Rim, kjer bi mu mogel naslednik svetega Petra na glavo posaditi krono Reicha. Tako se je moral zadovoljiti le z naslovom izvoljenega, ne pa tudi kronanega cesarja;⁹ glasove volilnikov Reicha je kot legitimacijo cesarske časti pripoznal šele papež Julij II. 4. februarja 1508 – več kot debelo desetletje po Karlovi vojaški

9 Zadnji cesar Reicha, ki ga je kronal sveti oče, je bil Karel V., pa še to kronanje se ni izvršilo v Rimu, temveč pod Klementom VII. 24. februarja 1530 v baziliki San Petronio v Bologni.

prigodi v Italiji. Tako je bil viteški Habsburžan pretežno dobo cesarjevanja v zadregi, kako zares trden je brez papeškega kronanja njegov cesarski naslov.

Drugi podvig, kjer je Maksimilijan Francoze v Italiji videl kot prvovrstno prepreko, pa je bila križarska vojna proti Turkom. Slednje si je »poslednji vitez« želel celo življenje, v njej pa je kanil odigrati celo poglobitno vlogo, če je verjeti zapisu Hartmanna Schedela v *Weltchronik* (1493): Španija, Anglija in Francija naj bi dunajskega Habsburžana pripoznale za vrhovnega vojskovodjo celotnega krščanstva, ta bi nato zmagovito vodil križarsko vojsko najprej nad Carigrad in nato še nad Jeruzalem ter se nazadnje zmagoslavno vrnil v Rim, kjer bi prejel počastitev s strani vseh kardinalov in škofov Katoliške cerkve (Schedel (1493) 2001: fol. CCLVIII).

Toda Francija Maksimilijana ni pripoznala kot prvega med bojevniki za primat krščanstva nad islamom na stari celini. – Še več: francoski kralj se je v Italiji lotil ekspedicije, ki so jo sočasniki upovedovali z imaginarijem in idearijem križarstva, prav tod pa je želel kot najsvetlejša zvezda na političnem nebu Okcidenta zasijati Maksimilijan, pa tudi Neapelj, okoli osvojitve katerega se je pravzaprav vse vrtelo, je pred tem in tudi tedaj veljal za odskočno desko za uspešen napad na Visoko portu, in tako tudi za ključ do Jeruzalema.

V Reichu tudi niso bili neznani narativi propagandistov, ki so podvige francoskega kralja med Italijani opevali kar kot osvojitve novega Karla Velikega, ki da ga je Božja previdnost poslala, da prinese svobodo Italiji, celotno krščanstvo pa da spravi izpod turške osvajalske pete (Savinetskaya 2016: 67). Poleg tega je bil imaginarij križarskega pohoda čet pod Karlovimi zastavami v Italiji povezan s (pozno) srednjeveškimi predstavami o koncu sveta ter o »poslednjem vladarju«, ki naj bi nastopil ob koncu zgodovine, premagal vse sovražnike Odrešenika in krščanske vere ter združil vse narode zoper Antikrista, ki naj bi se pojavil ob koncu časa in pred poslednjo sodbo. Slednjo je imel slehernik 16. stoletja v mislih praktično tako (za)gotovo, ko se danes pričakuje poštarja s položnicami – kadarkoli.

Prerokba o »poslednjem vladarju« se je pričela pojavljati od srede 7. stoletja naprej in je temeljila na dveh tekstnih izročilih: na sibilinskih besedilih in na iz sirijščine v latinščino prevedeni *Apokalipsi* Psevdo-Metodija, ki je doživela širok sprejem v okeitanski učeni kulturi z vplivno *Historio scholastico* Lombardovega učenca Petra Komestorja (približno 1100–1178), in sicer po letu 1200 (Jackson 2001: 349). Tekstna tradicija Psevdo-Metodija je v evropski imaginarij in idearij prispevala koncept »poslednjega vladarja«, ki pred koncem časa združi celotno krščanstvo in premaga vse njegove sovražnike (Savinetskaya 2016: 68), Maksimilijan pa je sebe ugledoval kot prst usode, skozi katerega da se izpolnjujejo tisočletne prerokbe.

Toda med taborjenjem Karlovih mešanih najemniških vojska v Firencah pozno jeseni 1494 je celo Marsilio Ficino napisal govor, v katerem ni skoparil z udvorljivimi primerjavami in pokloni francoskemu monarhu. Slednjega je štel kar za »poslednjega vladarja«, svoje someščane pa za »izvoljeno ljudstvo«, toda misliti je, da je znameniti humanist svoje besedilo izoblikoval kot sočasnim humanistom ne neznan galantni poklon, celo prošnjo, da francoski kralj s surovimi žolnirji odkoraka iz Ficinu ljubih Firenc; v govoru je učenjak vladarja namreč nagovarjal, naj se drži svojega poglobitnega poslanstva, ki da določa pot krščanskega suverena. In to da je vojaško lasanje z neverniki, ne pa plenjenje zaveznikov, ki so iste krščanske vere, kot je sam kralj (Abulafia 1995: 20–21). – Francozi v Italiji so bili tako politično kot na ravni idearija in imaginarija poglobitnega krščanskega vladarja Maksimilijanu I. več kot na poti.

Zagon »nove kuge« kajpak ni razlikoval med političnimi in vojaškimi zavezniki ter sovražniki. Dekleta, ki so grela slamnjače po posteljah francoskih vojščakov, so infekcijo prenesla na nemške soldate, zato so zagonetko najprej šteli za vojaško bolezen (Levinsohn 1961: 161), na vojake kot poglobitne agense širjenja sifilisa (Acton 2006: 124–128) pa so bile oblasti povsod po Evropi pozorne ves čas do učinkovitega sistematičnega zatiranja bolezni z uporabo penicilina, tj. do srede 20. stoletja.

1.2 Imaginarij sifilisa in slovenska besedila 16. stoletja

Idearij in imaginarij sifilisa v slovenski kulturi 16. stoletja, kot preseva skozi besedila slovenske književnosti, v poglobitni meri razkrivajo dela Primoža Trubarja, kajti le-tam je frekvenca pojavitev slovenskega poimenovanja za sifilis – *francoži/frančoži* in *francožen/frančožen* – največja, sobesedilo pa semantično najbolj raznoliko.

Izraz se v pridevniški obliki *frančožen/francožen -žna -o* pojavlja trikrat, in sicer v dveh delih, pri tem je kontekst rabe pri opisu posledic izvenzakonske spolnosti v *Catechismu z dveima izlagama* (1575) Trubarjeva dobesedna ponovitev besedila iz *Cerkovne ordninge* (1564); ta, ki je bila z ukazom deželnega kneza Karla II. Habsburškega 1564. prepovedana. Slovenski cerkveni red je bil ob nastajanju *Catechisma z dveima izlagama* v slovenskem jezikovnem prostoru v recepciji neuradno, v opreki z deželnoknežjo naredbo, podtalno, toda zagotovo. Slednje izpričujejo podatki o zaplembah in sežigih knjig s konca 16. stoletja, kajti jeseni 1597 je med v Devinu požganimi knjigami najti prav *Cerkovno ordningo* (Žnidaršič Golec 2009: 235–36).

1.2.1 *Catechismus z dveima izlagama (1575)*

Poimenovanje za lues se v omenjenem delu pojavlja v naslednjih kontekstih:

Inu zdai povsod vidimo inu slišimo, de vsi kurbary inu prešušniki hud konec vzamo, bodo *frančožni* [poudaril J. V.], obužαιο, so od vseh sovraženi inu zaverženi, zašpotovani, hudo smert vzamo, na koncu aku prave pokure ne deio, bodo vekoma v pekli goreli, koker od tiga sveti Paul inu Ianž čestu govorita, Rom. 1; 1 Cor. 6; Gal. 5; Ephes. 5; Apoc. 21; 22 (Trubar 1575 v Krajnc-Vrečko 2003: 365–366; prim. Trubar 1564 v Vinkler 2005: 498–499.)

Od kriviga falš obhaiane in papežoviga izpačeniga mašovane:

Zakai, nim se zdi, de s tem tudi Gospudi Boga mogo, koker ty eni ludie, kadar so na životu gardi, garievi, grintavi inu *frančožni* [poudaril J. V.], taku z lepim gvantom se obleko, te ludi obnorio inu oslipe, de menio, oni so tudi notri na životu koker iz vuna lipi inu čisti (Trubar 1575 v Krajnc-Vrečko 2003: 167.)

Maliki čez nadluge in bolezni. Svetniki:

Čez žlize so sv. Bastian inu Rohus, čez *frančože* [poudaril J. V.] ie Ciriacus, čez merzlico ie sv. Petronela inu sv. Urih, čez sključene ie sv. Volfgang, čez naglo smert ie sv. Marko inu sv. Barbara, čez togoto ie sv. Valentin, čez porodne žene ie sv. Margareta ... (Trubar 1575 v Krajnc-Vrečko 2003: 231–232.)

Izraz v samostalniški obliki *frančoži* /-ev se pojavlja v treh Trubarjevih delih, in sicer v šestih pojavitvah.

1.2.2 *Noviga testamenta pusledni deil (1577)*

Simbolična razlaga k 16. poglavju Razodetja: Bog nasprotnike »prave, stare cerkve krščanske« kaznuje z nepričakovanim, težkim umiranjem, s »hudo smrtjo«, ali z boleznimi, med drugimi tudi s siflisom:

Ta štima iz templa ie Jezuseva, kir vse riči rovna inu sodi, ta vely tim angelom, tu ie, vsem pridigariem, de tim nevernikom inu zupernikom ta evangeli oznanuio, de bodo na duši torruvi, smerdeči, gnusni inu slipi, se bodo živinsku inu cilu gardu deržali, koker tu s. Paul, Rom. 1, govori, de Bug te nevernike pusti v nesramne grehe, od katerih se pošteno ne more govoriti, pasti. Inu čez te anticristove šcoffe, farie inu čez nih tovariše tudi čestu telesni torruvi, tu ie *frančoži* [poudaril J. V.], raki, angliski put inu druge čudne bolezni prydo (Trubar 1577 v Vinkler 2018: 467.)

1.2.3 Hišna postila (1595)

Na V. postno nedeljo:

Zakaj kateri nej od Buga, ta je od Hudiča, taku on ima svoje *frančože* [poudaril J. V.], žlize, vse paklenske štraiffinge inu nesreče nad sabo inu teh istih več, koker se njemu kei more voščiti (Trubar 1595 v Vinkler, Šetinc, Javornik 2015: 213–214.)

Ta deveta pridiga od terplenja Cristuseviga:

Ampak kadar ludje ne hote od greihov pustiti inu hote le v greihih naprej iйти, taku yh Bug štraiffa z buštvmom, s sramotjo, s *francoži* inu zo vso nesrečo, viner ty zanikerni ludje ne hote prez tiga biti, ony ga ne hote buile imejti, skuži svoje greihe inu nepokornu življenje dabo ony k vsej svoji nesreči urzah (Trubar 1595 v Vinkler, Šetinc, Javornik 2015: 303.)

Ali tukaj merkaj uže dajle, koku ta GOSPUD takovo prigliho izlaga, zakaj on hoče tulikain reči: »Kateri je en greišnik, ta ima na svojeji duši eno farlihišo inu škodlivišo bolezen kakor vse žlize, *frančoži* [poudaril J. V.], gobe inu kar je več takovih bolezni na telessu.« (Trubar 1595 v Vinkler, Šetinc, Javornik 2015: 808.)

Na sv. Michela dan, ena pridiga od teh angelov. Ta prva pridiga od teh angelov:

Zatu vuhcimo se spomislit, de my v veliki farlikosti dan inu nuč hodimo inu timu Hudiču glih kakor en cil ali tartča sidimo, ta ima vselej en napet samujster inu nafassano puhšo inu meri na nas, mej nas strejla z žlizso, s *frančoži* [poudaril J. V.], z voiskami, z ognjom, s točo, s hudim vremenom inu drugim (Trubar 1595 v Vinkler, Šetinc, Javornik 2015: 817.)

Tematološko-semantična analiza razkriva, da prvi škof slovenske evangeličanske cerkve v kontekstih poimenovanja *francož* ne rabi le kot označevalca za spolno bolezen, temveč tudi kot metaforo za ultimativno zlo, za vse najslabše, najtežje in najbolj odvratno, kar se more verniku v tosvetnem življenju prigoditi, kajti francoska bolezen je postavljena na semantično isto raven kot uboštvo, sramota, druga gorja, homatije in nesreče, težko umiranje in celo smrt. Trubar lues kot bolezen postavlja tudi v stabilno semantično vzročno-posledično zvezo med nedobrim življenjem kristjana, tj. vztrajanjem v grehu, ter boleznijo kot kaznijo Vsemogočnega za trmoglavost v grešenju; ne kuga, temveč venerična bolezen je rabljena kot nadpomenka za Božjo kazen za grehe. Toda: kazen za greh je – bolezen.

Reformator tako zapiše:

[V]si kurbary inu prešušniki *hud konec vzamo*, bodo *frančožni*, *obužαιο*, so *od vseh sovraženi* inu *zaverženi*, *zašpotovani*, *hudo smert vzamo*, na koncu *aku prave pokure ne deio*, bodo *vekoma v pekli goreli* [vsi poudarki J. V.] ...

In:

»Kateri je *en greišnik*, ta ima *na svojej duši eno farlihišo inu škodlivišo bolezen kakor vse žlize, frančoži* [poudaril J. V.], gobe inu kar je več takovih bolezni na telessu [greh je potemtakem po Trubarjevem najhujša mogoča človekova nadloga, »bolezen za smrt«, dodal J. V.] ...

In tudi:

Ampak *kadar ljudje ne hote od greihov pustiti inu hote le v greihih naprej ijtí, taku yh Bug štraiffa* z buštvo, s sramotjo, s *francoži* inu zo vso nesrečo, viner ty zanikerni ljudje ne hote prez tiga biti, ony ga ne hote buile imejti, *skuzi svoje greihe inu nepokornu življenje dabo ony k vsej svoji nesreči urzah* [vsi poudarki J. V.].

Ter pribije:

Zakaj kateri nej od Buga, ta je od Hudiča, taku on ima svoje *francože* [poudaril J. V.], žlize, vse paklenske štraiffinge inu nesreče nad sabo inu teh istih več, koker se njemu kei more voščiti.«

Ta zapis je, kot je misliti, ubeseditiv idearija in imaginarija, v katerem je bila bolezen – zlasti, ako je bila vidna kot fizična deformiranost, pohaba, iznakaženost, zabrazgotinjenost ali celo manjko posameznega uda, torej vidni odklon od običajne pojavnosti človeka, za katerega je veljalo, da je »ustvarjen po Božji podobi« – razumljena kot *flagitium Dei* (Stein 2016: 23). Kot razvidna kazen Vsevišnjega za posamičnikovo delovanjsko neskladje, in tako osebni greh zoper »večni red stvari«. Torej kot brezprizivni odziv Nebes zoper človekov upor proti (Do)končni avtoriteti, v sočasnih traktatih, ki so v zgodnjem novem veku skušali ubesediti novo zdravstveno zlo, pa so bile kot vzrok vidne manifestacije luesa zapisane krilate besede: »Deus operatur sedis causis concurrentibus.«¹⁰ (Savinetskaya 2016: 63).

Pomenonosn je tudi kontekst, v katerem Trubar francože stavi na isto pomensko stopnjo, kot je topos »hude smrti«, torej težkega umiranja oz. predsmrtnega boja. Slednje, dobra ali zla smrt, tj. miren ali nemiren odhod onstran, je imelo ves srednji in novi vek ter vse do nadomestitve religijskega družbenega okvira s sekularnim, torej vsaj do konca stoletja luči in razuma, ponekod pa celo še daleč v 20. stoletje, izjemno izpostavljeno semantično mesto v imaginariju evropskega človeka. Ta je bil skorajda vse do konca dobe revolucij popotnik od tod onstran, ena temeljnih konstant, ki so uravnavale njegove življenjske odločitve, je bila tudi misel na onostranstvo, mirna, tj. dobra smrt pa je zanj izpričevala pomirjenost z Bogom in stanje milosti, nemirno umiranje, torej zla oz. huda smrt pa nekaj povsem drugega – potezanje samega peklenškega gospodarja za posamičnikovo dušo (prim. Vinkler 2020: 27–31).

10 Bog deluje sredi vsega, kar se dogaja.

S teološko in eksistencialno povezavo med osebnim grehom in kaznijo se je Trubar sistematično ukvarjal v drugem delu *Tiga Noviga testamenta ene dolge predgovori* (1557, poglavje XXX). Slednja obsega 196 strani, izšla je kot teološki eksegetični uvod v branje *Tiga perviga dejla tiga Noviga testamenta* (1557), v katerega knjižni blok je bila primarno tudi vezana. Trubar je v *Eni dolgi predgovori* z dotlej v slovenskem jeziku nevideno jezikovno spretnostjo deformiral humanistični žanr prolegomene tako, da je nastala prva slovenska znanstvena razprava in tudi, kot je misliti, Trubarjevo najpomembnejše samostojno teološko delo. Trubar je sprejel definicijo Philippa Melanchthona v *Loci theologici* (ni jasno, katero od izdaj med 1521 in 1557 je Trubar uporabljal pri lastnem pisanju), po kateri si grešniki zaslužijo večni Božji srd in zato zapadejo večnemu trpljenju, po drugi strani pa naj bi kazni človeka odvrnile od greha, hkrati pa pričujejo za Božje bivanje; po kazni da bo človek spoznal, da je Bog (Rajhman 1986: 82).

Trubar je greh umestil med dva pola, in sicer v relaciji do (prestopanja) družbenih pravil, tj. zakonov, »postav«, predvsem pa ga je definiral kot nepripustno ravnanje posamičnika z lastno bogopodobnostjo. In temu more po Trubarjevem slediti le en odziv: kazen, bolezen.

Ta razmislek je slovenski reformator izpisal v *Cerkovni ordningi* (1564), in sicer v razdelku o kazualijah, kjer je svoje stanovske tovariše poučeval o primernem postopanju pastora ob obisku bolnika (*Kako se imajo bolniki obyskati in troštati*) in tako programsko vtiskoval pojmovanje bolezni kot kazni za greh v vsakdanjo dušnopastirsko prakso »cerkve slovenskega jezika«:

Inu potehmal ty bolniki se mogo skuži to pridigo inu skuži te svete zacramente potroštati, obtu en služabnik te cerqve, kadar on bo k animu bolniku poklycan, taku ima nerpoprei zamerhati inu izuprašati, koku tiga bolnika ričy stoye, ie li zastopen inu vučen v ti Božy bessedi, *kai on nerveč toži, kai žaluie, kai nemu nerveč nadleži, te telesne bolezni oli ty grehi*. Inu aku on nerveč čez to telesno bolezan toži inu nekar čez nega grehe, taku ta pridigar ima nemu iz te bessede inu postave Božye, te nega grehe, ta serd inu to štraifingo Božyo, katero ie Bug na te grehe polužil, izložiti, naprei šteti inu deržati, de ta bolnik nerpoprei te suie grehe, za katerih volo vse bolezni inu nadluge prydo, *prov spozna* [vsi poudarki J. V.] inu de na tu iz serca želi inu pegeruie gnade inu milosti Božye ... (Trubar (1564) v Vinkler 2005: 501–2.)

Isti pogled – bolezen, tudi francoska, je kazen za zanikanje podobe Boga v sebi in lastnem ravnanju, bitju in nehanju, torej je kazen za greh – ohrani Trubar do konca svojega življenja, kajti najti ga je dosledno do njegovega zadnjega, toda posmrtno izdanega dela (1595). Se pa francoži, tokrat v nemškem zapisu, v Trubarjevem mentalnem in besedilnem svetu pojavijo še nekje, in sicer v tipu komunikacije, ki je od antike naprej veljal za (pol)zasebnega – v pismih.

1.2.4 Trubarjeva pisma

Trubar Ivanu baronu Ungnadu, Ljubljana, 19. julija 1562:

Ko je imenovani Cvečić prejšnjo zimo v Urachu bil v oskrbi vaše milosti, se je gospod Štefan nenehno pritoževal čezenj, da ne zna prav hrvaško, da piše slabo, z napakami in nečitljivo, povrh da je še bolan, *okužen s francosko kugo* [poudaril J. V.] (Vrečko, Krajnc-Vrečko 2015: 140.)

Trubar deželnemu oskrbniku in kranjskim odbornikom, oktober 1562:

Tretjič: Konzul noče priznati, da mi je v Urachu govoril, da je Cvečić *poln francozov* [poudaril J. V.], in da Cvečiću nikoli ni pisal, naj se vrne v Urah itd. Gospod Anton, pa tudi oba uskoška duhovnika in drugi v Urachu so vedeli, da je Cvečić imel skrivno bolezen, zaradi katere ni mogel dolgo mirno sedeti na enem mestu, zato je tudi iskal zdravila v Reutlingenu. Šele letos se je v Istri *zdravil zaradi francozov* [poudaril J. V.] pri nekem zdravniku, ki sedaj biva na Reki (Vrečko, Krajnc-Vrečko 2015: 152.)

Navedka sta nastala v drugi polovici 1562., ko je konflikt med Trubarjem in Štefanom Konzulom v Bibličnem zavodu v Urachu dosegel vrelišče. Le-to kar najbolj indikativno osvetljuje Trubarjeva izjava tajniku Hansa barona Ungnada Philippu Guggerju: »Gospod Štefan se je do mene obnašal tako, da bi ga imel vzrok zabosti z nožem.« (Elze 1897: 157). Spor je bil dolgotrajen in naj bi se začel s prepirom obeh hišnih gospa: jeseni 1561 je namreč Štefan Konzul svojo družino pripeljal v Urach, Trubar pa mu je v tamkajšnjem župnišču odstopil sobo. Tako sta družini bivali v istem gospodinjstvu in gospe naj bi se nazadnje skregali zaradi otrok in kuhinje (Elze 1897: 331), misliti pa je, da v dobi, ko je francoska bolezen za vsakogar pomenila bolečo družbeno stigmo, Trubarjeva »relata refero« morda ni bila prav dobra popotnica za morebitno naravnavo med poglavitnima goniloma uraškega zavoda. Za Konzulov ugled zagotovo ni moglo biti prav ugodno, da je bil v korespondenci principala uraškega zavoda Trubarja označen kot tisti, ki naokoli raznaša tako zagatne reči, kot so bile Cvečićeve homatije z venerično boleznijo, zato ne čudi, da je zanikal svoje tovrstno komuniciranje.

Naj je Trubarjevo ne prav taktno referiranje Konzulovega nediskretnega pripovedovanja o Cvečićevih tegobah – ta je v korespondenci slovenskega reformatorja označen ne le kot sifilitik, temveč tudi kot nevednež (Vrečko, Krajnc-Vrečko 2015: 140) – še dodatno prililo olja na ogenj spora med obema protagonistoma ali ne, je sam konflikt, ki vsebinsko ni koreninil v zdravstvenem stanju tega ali onega, temveč je imel povod v Trubarjevem »viel falsch« o uraški glagolski Novi zavezi (1562, prim. Vrečko, Krajnc-Vrečko 2015: n. m.) in v Konzulovi diametralno različni oceni prevajalske uspešnosti pri hrvaških knjigah uraškega zavoda, v končni konsekvenci morda najbolj škodoval prav Trubarju.

Julija 1563 je prvi slovenski evangeličanski škof dokončal *Cerkovno ordningo*, toda v Urachu se je knjiga zataknila ob številne spletke, zamere in slabo voljo, vse to pa je zadrževalo tisk (Ahačič 2022: 236) in prihod knjige med bralce na Kranjskem. In slednje ni bilo nepomembno, kajti Trubar je morda računal, da je čas poklonitve kranjskih deželnih stanov novemu deželnemu knezu Karlu kot naročen za versko-politični maneuver stanov po načelu *uti possidetis*, torej idealen trenutek, da s predložitvijo evangeličanskega cerkvenega reda od katoliškega Habsburžana morda celo izsilijo morebitne verske koncesije za strukturirano in delujočo, toda pravno, glede na določila Augsburgske pomiritve, na ravni Reicha in dežele brez priziva nelegalno evangeličansko cerkev z njenim prvim superintendentom Trubarjem (prim. Vinkler 2020: 112–115). Cerkevni red je tako v Ljubljano prispel prepozno: knez Karel je poklonitev absolviral aprila 1564 in stanovi tedaj pred »Njegovo knežjo milost« niso položili ničesar versko in politično prevratnega, kar naj bi morda potrdil. Ko pa se je to konec poletja istega leta s prihodom *Cerkovne ordninge* na Kranjsko vendarle zgodilo, je bil politično ugodni trenutek že nepreklicna preteklost, deželni knez pa je odločno potegnil vse konsekvence, ki so pritikale Trubarjevemu posegu v deželnoknežje regalne pravice zastran izdaje cerkvenega reda. In je avtorja prvega slovenskega cerkvenega reda trajno izgnal iz Notranje Avstrije v »nigdirdom«, na Nemško.

Imaginarij in idearij siflisa v slovenskih besedilih 16. stoletja nista izraziteje odstopala od sicer splošnega evropskega imaginarija francoske bolezni kot stigme, je pa motiv francožev eden od pomensko tvornih toposov v slovenski kulturi, kajti igra vloga gradnika argumentacije v ključnih teoloških besedilih slovenskega protestantskega slovstva 16. stoletja, preko katerih prenika v vsakodnevno dušno-pastirsko – in torej: delovanjsko – prakso »cerkve slovenskega jezika« v Notranji Avstriji.

Celo več: kot topos je bil dovolj pomenonosn, da se pojavlja v magistralnem delu slovenskega jezika in književnosti 16. stoletja – v Dalmatinovi bibliji (1584):

Vinu inu Shene prenorio te modre, inu ty, kateri se na Kurbe obefsio, ty ratajo divji: inu sadobe mojle, inu zhërve tu je, *Franzhoshe* [poudaril J. V.], vulhy, inu druge petlerke bolesni (Sir 19,2–3; Dalmatin 1584, II,160b; Fran 2024.)

Črvi iz bibličnega izvirnika so pri Dalmatinu izenačeni s sifilitičnimi bulami, francoži pa so na navedem mestu, kot je misliti, v funkciji aktualističnega interpretativnega prevodnega dostavka, s katerim je prevajalec, kot je mogoče sklepati, želel posebej poudariti sporočilo izvirnika, ki v predhodni vrstici 2 glasi: »Vino in ženske skvarijo srce, / pretirano poželenje uniči tistega, ki ga ima.« (Sir 19,2, Slovenski standardni prevod, opomba k vrstici 2, BIBLIJA.net 2024). Že res torej, da boginj

Venero pred njenimi magičnimi dejanji utegne razvneti muhasti, nepredvidljivi, pa na moč domiselni Bakhus, toda obema v postelji prodajalk ljubezni praviloma sledijo – francoži. Vino in razvrat, torej greh, plodita kazen, bolezen, in kot napomenka zanjo je aktualistično ponovno uporabljeno slovensko poimenovanje za venerično kugo 16. stoletja – sifilis.

2.0 Potenciali, izzivi in manjki

Zgornja študija primera je zavoljo formata razprave v enem samem knjižnem poglavju nujno omejena. Toda je vsaj zaris možnosti večplastne analize besedil slovenske književnosti 16. stoletja kot zgodovinskih virov in je umeščena med jezikovno filološko in imagološko primerjalno analizo, literarno, kulturno, medicinsko, toda tudi vojaško in intelektualno zgodovino ter zgodovino vsakdanjika in migracij, in to ne le tistih, ki segajo do meja nekdanjih notranjeavstrijskih dežel, temveč do tja, do koder posveti njihova pojasnjevalna moč za osvetlitev slovenskega zgodovinskega mentalnega prostora 16. stoletja.

Vprašanje nastanka evropskega imaginarija sifilisa bi raziskovalno zahtevalo simulacijo razvoja vseevropske epidemije v letih 1495–1530. Za raziskovalno prepričljiv inter- in multidisciplinarni odgovor na to vprašanje bi bilo utemeljeno uporabiti teorijo grafov in narediti matematični model z razcepnim diagramom, kako se je sifilis širil po evropskem kontinentu. Model bi upošteval vsaj: a) ohranjene zgodovinske vire o številčnosti vojska, ki so bile okužene, in njihovo etnično sestavo (slednje omogoča oblikovanje kakovostne predpostavke, kam so se najemniki po koncu žolda utegnili vrniti), b) relevantna zgodovinska poročila in arhološke raziskave, ki razkrivajo, kdaj je sifilis napredoval v posamezne dele Evrope, c) epidemiološke raziskave, ki poučujejo, kakšna je razvojna dinamika bolezni v nezaščiteni in s penicilinom nezdravljeni populaciji, d) izkazane zgodovinske vire, ki poučujejo, kako hitro in kako daleč se je v zgodnjem novem veku običajno potovalo z namenom ekonomske, vojne, verske ali izobrazbene migracije, ter e) oceno rizičnega spolnega vedenja z bojišča vračajočih se vojščakov in številčnost prebivalstva vsaj v urbanih središčih, ki so se nahajala na črti predpostavljenega itinerarija vračajočih se vojska domov (tj. ocena pogostnosti spolnih stikov na črti potovanja med Apeninskim polotokom in domačimi ognjišči, z upoštevanjem migracijskih odmikov od glavnega itinerarija, variacij in zank, ki so zaznamovale posamezne dele Karlove vojske, ki so vojaško obrt nadaljevali na srednjeevropskih bojiščih).

To pa spodbuja, morda celo izziva k resnemu metodološkemu konceptualnemu premisleku, ki pri pisanju kulturne, in torej literarne, zgodovine 16. stoletja v slovenskem prostoru nikakor ni običajen: Ali ni vednostno utemeljeno, da se k pogledu,

ki v središče zgodovinopisnega narativa postavlja prevladujočo dinamiko dobe, kot jo je mogoče rekonstruirati na podlagi zgodovinskih virov in ubesediti s pomočjo humanističnih eksegetičnih metod, redno vključuje tudi, kjer mogoče, naravoslovne metode podatkovne analize in simulacije, morda, v prihodnosti celo algoritme umetne inteligence. Kajti strojna analiza tekstnih virov zmore vzporedno in hkrati pregledati ter primerjati vse, kar je dostopno, torej nepopisno več in hitreje, kot so to sposobni najboljši človeški možgani, in četudi zmore stroj le seštevati (ničle in enice), pa more razkriti zavoljo človekove narave in njenih stvarnih omejitev doslej neopažene povezave – in tudi diskrepance – med pojavnostmi v času in prostoru. Ter tako opozoriti na obstoj doslej še nezaznanih in/ali neevidentiranih struktur in/ali njihovih relacij ter variacij v mentalnem obnebu preučevanega obdobja. Opo- menjevalno, razlagalno in torej smislotvorno moč historiografa je tako mogoče s pomočjo digitalizacije – pogled na le-to celo v najmanj razgledanih glavah ne more biti več zreduciran predvsem na ustvaritev digitalne kopije analognega zgodovin- skega vira – krepko okrepiti in ji izostriti pogled. In tako morda videti tudi kaj novega, drugače ali jasneje, zagotovo pa oprto na veliko večjo bazo primerjalnih elementov, kot je bilo to moč v času zgolj analognega raziskovanja. Zakaj torej tega ne bi počeli redno in ob vsakem novem raziskovalnem vprašanju kvalitetneje?

2.1 Izzivi

Kaj je mogoče na polju raziskovanja slovenske književnosti 16. stoletja na zgoraj omenjeni način zagotovo pogledati ali prvič ali celoviteje ali ponovno?

2.1.1 Primož Trubar

Glede na: 1) novo vedenje, ki je nastalo v letih po izidu zadnje znanstvene biografi- je o prvem slovenskem književniku (Rupel 1962), 2) glede na dokončana in v pre- težni meri javno prostodostopna¹¹ *Zbrana dela Primoža Trubarja* (2002–2018), 3) ob upoštevanju sodobnih mednarodnih tokov (npr. Luther in znanstvena biografika o njem v zadnjih slabih desetih letih: Volker Leppin, Eric Metaxas ter zlasti Heinz Schilling) in 4) ob dejstvu, da so danes v digitalni obliki dostopni številni zgodo- vinski viri, ki jih je v starejši znanstveni literaturi o vprašanju najti omenjene, toda ne tudi analizirale, utegnejo pa biti relevantni za gradnjo historiografskega nara- tiva, materija kliče po novi znanstveni biografiji Primoža Trubarja, v kateri ne bi smel izostati narativ, ki bi zajemal različna tekstna »življenja« prvega slovenskega

11 V diamantnem prostem dostopu so objavljena *Zbrana dela Primoža Trubarja* 6–14, bralec izdaje najde na: <https://www.pei.si/zaloznistvo/zbrana-dela-primoza-trubarja/> in pdf datoteke pa tudi v Digitalni knjižnici Slovenije (dLib).

reformatorja (primerjaj npr. *Luther's lives: Two contemporary accounts of Martin Luther*, 2002), historiografsko narativno pa se bo treba ne le tradicionalno ozreti v nemški in švicarski, temveč tudi v češki in italijanski duhovni prostor.

2.1.2 Sebastijan Krelj

Življenje, delo, besedilni in duhovni svet Sebastijana Krelja, prvega avtorja slovenske književnosti, ki ga je v desetletjih po smrti, toda še pred zatonom »cerkve slovenskega jezika« v 16. stoletju zadela *damnatio memoriae* (glej Vinkler 2020, 77–81), v celoti čakajo na znanstveno obravnavo, kajti doslej so bili v resnem raziskovalnem fokusu predvsem Kreljev črko- in pravopis ter jezikovna podoba njegovih del. Misliti je potrebo po znanstveni biografiji o Krelju in znanstvenokritični izdaji Kreljevih tekstov. Ti so brez upoštevanja Kreljevih pisem, ki se hranijo v Regensburgu, tretji največji tekstni opus slovenske reformacije. Povsem odprta ostaja analiza Kreljevega mesta v reformacijskem gibanju; le-to je bilo doslej ponavadi obligatno etiketirano z vrednostno sodbo, ki se jo bere v *Zgodovini slovenskega slovstva I*, da je bil Krelj ostrejši teološki mislec od Trubarja (Legiša, Gspan 1956: 236), kajpak brez upoštevanja vredne tekstno genealoške, tematološke, teološke in imagološke analize Kreljevega ter nanj potencialno tekstno genealoško vplivnih opusov, npr. Flacijevega.

2.1.3 Izdaje in monografije, ki čakajo na avtorja

Vednostno je zagotovo utemeljena želja po znanstvenokritični izdaji opusov Jurija Dalmatina, Felicijana Trubarja in Janža Znojilška, pa tudi hotenje po znanstvenokritični ediciji obeh najzgodnejših biografij v slovenski književnosti 16. stoletja, in sicer Khislovega življenjepisa Herbarta Turjaškega (lat. 1575, nem. 1576) ter Trostovega prevoda/predelave biografije Primoža Trubarja izpod peresa Jacoba Andreaea (nem. 1586, slo. 1588). V fokusu prizadevanj za celovito osvetlitev reformacije na Slovenskem v 16. stoletju tudi ne bi smela umanjhati kakovostna edicija spisa Paula Wienerja *In causa fidei* (1548), ki je sicer izšla v izdaji založbe Editura Honterus (Sibiu, 2017), toda knjiga ni splošno dostopna, pa tudi ogled izdaje napeljuje na nujo narediti ponovno oz. tako, da se sledi vsaj zlatemu standardu ekdotike na zahodu in vzhodu od njega.

Veliki izziv historiografske vede z vso njeno zmožnostjo inter- ter multidisciplinarnega pristopa je napisati zgodovino reformacije na Slovenskem, in sicer historiografski narativ, ki bi se moral v zvezi s 16. stoletjem spoprijeti z mestom slovenske reformacije v evropskem prostoru. To pa pomeni kritično pretresti v nemškem

prostoru v zadnjem desetletju zopet nekritično aktualizirani kulturnoimperialistični pogled o »Exportgut Reformation«. Topogledno bi bilo zagotovo umestno primerjalno tematološko in teološko branje del Petra Pavla Vergerija, Paula Wienerja ter zgodnjega opusa Primoža Trubarja, zlasti njegovega *Eniga registra, ene kratke postile*, ki je sicer izšel kot prva slovenska luteranska postila 1558., toda Trubar njegovo motivsko, teološko in besedilno genezo stavi v trideseta leta 16. stoletja, ko se je kot župnik Rimske cerkve spoprijel s svojim prvim samostojnim deloviščem v župniji sv. Helene v posavski Loki pri Zidanem mostu. Ob upoštevanju Trubarjevih pisem in drugih virov za pišočega ne bi bilo posebno presenečenje, če bi nakazani raziskovalni pristop morda razkril posebno pot Trubarja in njegovih sredi evropskega protestantizma 16. stoletja, kajti na mistično »vio tertio« namiguje kar nekaj tekstnih mest v besedilih prvega slovenskega luteranskega škofa. Morebitna zgodovina reformacije na Slovenskem bi se ob obelodanjenju regionalne razprostranjenosti reformacijske vernosti med vsemi slovenskimi stanovi 16. stoletja, preživetja luteranov v podtalju v času zmagovite katoliške »ecclesiae militans« v času baroka, tolerance in njenih posledic ter verskih zakonov v Habsburški monarhiji stoletja meščanov in revolucij zagotovo ne mogla niti smela ogniti mikrozgodovine luteranske cerkve in njenih poglobitnih pastorjev na Štajerskem (Nemški seniorat: Celje, Maribor) v navzkrižju nemško-slovenskih nacionalnih trenj od konca 19. stoletja do sugestivnosti nacističnega Reicha v letih 1941–1945, kar je, kot je misliti, v posameznih slovenskih pokrajinah še vedno pretežno le individualna zgodovinska pripoved posameznih »šepetalcev« ob izteku njihovega tosvetnega življenja.

Od zadnje izdaje Ruplovih *Slovenskih protestantskih piscev*, ki jih je v tem in onem antikvariatu prav redko dobiti v bolj ali manj od rabe utrujenem izvodu, bo čez dve leti minilo natanko šestdeset let, zato nikakor ne gre spregledati pereče potrebe po novi popularizacijski izdaji izbranih spisov slovenskih protestantskih avtorjev, ki bi bila z jezikom in razlagalnim aparatom primerna za jezikovne in recepcijske zmožnosti sedanje bralske publike med devetim razredom osnovne šole in odraslostjo.

Ob tem ne bi smela izostati komentirana kritična edicija izbranih spisov slovenskih reformatorjev, ki bi bila primarno namenjena tujemu bralcu in zato opremljena z aparatom, ki bi upošteval predpostavljeni horizont pričakovanja tujejezičnega bralca brez znanja slovenskega jezika in poznavanja slovenske zgodovinske kulture; taka izdaja bi bila temelj za prevod v angleški jezik.

2.1.4 Ustanove in ne ustvarjalci?

Na katerih slovenskih univerzitetnih in raziskovalnih ustanovah, ki naj bi, če je objavljena intelektualna produkcija premosorazmerna deležu davkoplačevalskih

sredstev na institucijo v državnem merilu, prednjačile v raziskovalni priostrenosti in produkciji, nastajajo monografije in znanstvenokritične izdaje, ki odgovarjajo na zgoraj ubesedena vednostna vprašanja? Koliko izdaj in znanstvenih monografij z zadevno snovjo je v zadnjih dvajsetih letih prišlo npr. izpod peresa članov Oddelka za slovenistiko Filozofske fakultete največje in finančno najboljše dotirane slovenske univerze? Je ta dela šteti v eno-, dvo- ali celo v tromestnih številkah? Ali pa jih morda sploh ni mogoče prešteti?¹²

Misliti je, da naj bi ljudje na z javnim denarjem najbogateje obdarovanih slovenskih slovenistikah in raziskovalnih inštitutih nosili ne le bremen rednega predavalniškega poučevalnega potu in/ali raziskovanja »za ljubi kruhek«, temveč naj bi poganjali tudi razvoj metod ter tako preprečevali vsaj zamudništvo za zlatim standardom, kot ga je mogoče razvideti iz relevantnih sodobnih znanstvenih del v tujini (za obravnavo Matija Vlačića Ilirika je to npr. »teološka biografija« znamenitega teologa izpod peresa Luke Ilića, 2021), če že sami ne (z)morejo razviti nič prebojnega in zato pomnjenja vrednega. Taka konstatacija velja zlasti ob dejstvu, da slovenistika s svojo metodološko in raziskovalno objavljajalno živostjo ali inertnostjo že dolgo tekmuje – za denar –, in to s propulzivno in agresivno se razvijajočimi (zlasti) naravoslovnimi (aplikativnimi) vedami, pri tem pa se slovenistični moguli po pravilu obnašajo, kot bi bili osveščeni borzni veščaki, ki so posvečeni v vse skrivnosti *Nashevega ravnovesja*.

Znameniti matematik, ki je 1994. prejel Nobelovo nagrado za ekonomijo in se je v zavest filmskega Zahoda trajno vgraviral predvsem s filmom *Čudoviti um* (2001) z Russellom Crowom v glavni vlogi, se je namreč ukvarjal tudi s teorijo iger in odkril, da pridejo stranke v zaprtem matematičnem sistemu z znanimi konstantami do optimalnih rezultatov, če do konca »igre« ne spreminjajo svojega izhodiščnega vedenja. – Toda slovenistom je matematično sistemsko mišljenje ponavadi precej tuje, pa se jim zato skriva neka ne nepomembna malenkost: Obstoj ne kateder, ne študijskih smeri, ne inštitutov (o slednjem najnazorneje pričajo tektonske spremembe, ki v zadnjih desetletjih brez ozira na zgodovinsko pomembnost institucije pometajo po krajini slavistik in slovenistik po Srednji Evropi, npr. v Nemčiji in na Češkem, in ne prizanašajo niti stoletnim ustanovam) se ne ravna po načelu

12 Občasno po slovenski univerzitetni ekumeni zaokroži tudi ljudski glas, da Oddelek za slovenistiko FF UL menda ne prav ženirano razmišlja kar o opustitvi zanimanja za zadevno obdobje sploh, kajti šlo naj bi, če je verjeti govorjenemu ustnemu prenosu, za – »mrtev korpus, kjer ni mogoče narediti nobenega vednostnega napredka več«. Tak pogled kajpak ni nov, kajti pred leti, ob uveljavljanju bolonjske (anti)reforme na slovenskih univerzah, je sloveniste, ki so tedaj paševali na slovenistični stolici v metropoli Kranjcev, pred zlimi posledicami njihove zelotske nevednosti, toda zato prav nič brzdana zaletavosti reševal sociolog, ki se je kot religiolog pretežni del življenja ukvarjal tudi z vprašanji (slovenske) reformacije, pred sedanjim recidivom čaščenja v Ljubljani menda posebej podjetne boginje Stultitie pa skuša Filozofsko fakulteto UL menda obvarovati – zgodovinar.

ekvilibrija Johna Forbesa Nasha ml., temveč po po neki drugi značilnosti teorije iger – po *prevladujoči dinamiki* (moči). In tako ni dan enkrat za vselej. Zato ga je treba vedno znova, redno in v vsaki akademski generaciji posebej osmišljati in tako utrjevati vsaj z redno in kakovostno publikacijsko dejavnostjo, če se že ni mogoče izkazati s prebojnimi mislenimi spregledi, ki prečijo generacije.

Za vse to pa zares ni treba kaj dosti. Le glave, ki se vratu bržda ne drži le zato, da nanjo posadimo pokrivalo, in dobro ustrojene zadnje plati, ki pa se itak pridobi s trdim delom.

VIRI IN LITERATURA

- ABULAFIA, David (ur.), 1995: *The French Descent into Renaissance Italy, 1494–95: Antecedents and Effects*. London and New York: Routledge.
- ACTON, William, 2006: *Prostitution Considered in its Moral, Social and Sanitary Aspects*. London and New York: Routledge.
- AHAČIČ, Kozma, 2022: Uraški biblijski zavod – Trubarjeva pot od navdušenja do razočaranja in njegov odnos do hrvaških tiskov. Matej Šekli, Lidija Rezoničnik (ur.): *Slovenski jezik in književnost med kulturami*. (Zbornik Slavističnega društva Slovenija 32.) Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 225–238
- ANDERSON, Trevor, ARCINI, Caroline, ANDA, Svein, TANGERUD, Ase, ROBERTSEN, Gunvor, 1986: Suspected endemic syphilis (treponarid) in sixteenth-century Norway. *Medical History* 30/3. 341–350. <<https://doi.org/10.1017/S0025727300045749>>.
- BENTO LOYENS, Matilde Maria, 2022: *Morbus Gallicus and Social Stigma through the Ages: Evidence in Paintings and Sculptures*. Porto: Instituto Ciências Biomédicas Abel Salazar, Universidade do Porto. <<https://repositorio-aberto.up.pt/bitstream/10216/142352/2/570028.pdf>>.
- Biblija.net: Slovenski standardni prevod.*
<<https://www.biblija.net/biblija.cgi?Bible=Bible&l=sl>>.
- BOEHRER, Bruce Thomas, 1990: Early modern syphilis. *Journal of the History of Sexuality* 1/2. 197–214. <<https://www.jstor.org/stable/3704237>>.
- DERGANC, Franc, 1916: *Spolna bolezen*. Ljubljana: Katoliška bukvarna.
- ELZE, Theodor, 1897: *Primus Trubers Briefe*. Tübingen: Literarische Verein. <<https://archive.org/details/primustrubersbr01trubgoog>>.
- Fran: Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*. Različica 11.0 <www.fran.si>.
- GARNETT, Geoff P., Sevgi O. ARAL, HOYLE, Deborah V., CATES JR., Willard, ANDERSON, Roy M., 1997: The Natural History of Syphilis: Implications for the Transmission Dynamics and Control of Infection. *Sexually Transmitted Diseases* 24/4. 185–200.
<<https://www.jstor.org/stable/44964907>>.

- GRÜNPECK, Joseph, 1497: *Ein hubscher Tractat von dem Ursprung des Bösen Franzos*. Nürnberg: Caspar Hochfelder. <<https://mdz-nbn-resolving.de/details:bsb00027191>>.
- HELFFERICH, Tryntje (ur.), 2009: *The Thirty Years War: A Documentary History*. Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company.
- HOLCOMB, Richmond C, 1937: *Who Gave the World Syphilis? The Haitian Myth*. New York: Froben Press. <https://archive.org/details/b31362345>.
- JACKSON, Peter, 2001: Medieval Christendom's encounter with the alien. *Historical Research* 74/186. 347–369. <<https://doi.org/10.1111/1468-2281.00132>>.
- KRAJNC-VREČKO, Fanika (ur.), 2003: *Zbrana dela Primoža Trubarja 2: Ta celi catechismus s kratko zastopno izlago (1567), Catechismus z dveima izlagama (1575)*. Ljubljana: Založba Rokus in Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar.
- LEGIŠA, Lino, GSPAN, Alfonz (ur.), 1956: *Zgodovina slovenskega slovstva I. Do začetkov romantike*. Ljubljana: Slovenska matica.
- LEWINSOHN, Richard, 1961: *Zgodovina seksualnosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- LIPČ, Fran Viljem, (1834) 2003: *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane*. Ur. Zvonka Zupanič Slavec. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije.
- LUTHER, Martin, (1530) 1996: Eine Predigt, daß man Kinder zur Schule halten solle. V D. *Martin Luthers Werke, Weimarer Ausgabe* 7, Digitale Bibliothek Band 63, CD-rom. Berlin: Directmedia.
- OECHSLI, Wilhelm, 1922: *History of Switzerland 1499–1914*. London: Cambridge University Press.
- PETERS, Jan, 1993: *Ein Söldnerleben im Dreißigjährigen Krieg: Eine Quelle zur Sozialgeschichte*. Berlin: Akademie Verlag.
- RAJHMAN, Jože, 1986: *Trubarjeva Ena dolga predgovor*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- SAVINETSKAYA, Irina, 2016. *The politics and poetics of Morbus Gallicus in the German Lands (1495–1520)*. Doktorska disertacija. Budimpešta: Central European University.
- SCHEDER, Hartmann, (1493) 2001: *Chronicle of the World*. London: Taschen.
- STEBER, Bartholomäus, s. a., (1497/1498): *A malafranzos morbo Gallorum praeservatio ac cura*. Wien: Johann Winterburger. <<https://mdz-nbn-resolving.de/details:bsb00031889>>.
- STEIN, Claudia, 2016: *Negotiating the French Pox in Early Modern Germany*. London, New York: Routledge.
- SOURNIA, Jean-Charles, POULET, Jacques, MARTINY, Marcel (ur.), 1981: *Illustrierte Geschichte der Medizin*, Bd. 4. Salzburg: Andreas & Andreas.
- SUDHOFF, Karl, 1912: *Aus der Frühgeschichte der Syphilis; Handschriften- und Inkunabelstudien, epidemiologische Untersuchung und kritische Gänge*. Leipzig: Johann Ambrosius Barth. <<https://archive.org/details/ausderfrhgesch00sudh>>.
- TAMPA, Mircea, SARBU, I., MATEI, C., BENEÄ, V., GEORGESCU, SR, 2014: Brief history of syphilis. *Journal of medicine and life* 7/1. 4–10. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3956094/#>>.
- TOGNOTTI, Eugenia, 2009: The Rise and Fall of Syphilis in Renaissance Europe. *Journal of Medical Humanities* 30. 99–113. <<https://doi.org/10.1007/s10912-009-9079-3>>.

- VARGOVÁ, Lenka, VYMAZALOVÁ, Kateřina, HORÁČKOVÁ, Ladislava, 2019: A brief history of syphilis in the Czech Lands. *Archaeological and Anthropological Sciences* 11. 521–530. <<https://doi.org/10.1007/s12520-017-0558-6>>.
- VINKLER, Jonatan, 2020: *Izpod krivoverskega peresa: slovenska književnost in njen evropski kontekst*. Koper: Založba Univerze na Primorskem. <<https://doi.org/10.26493/978-961-293-034-9>>.
- VINKLER, Jonatan (ur.), 2005: *Zbrana dela Primoža Trubarja 3: Primož Trubar, Articuli oli deili te prave, stare vere kersčanske (1562), Cerkovna ordninga (1564), Ta slovenski kalendar, kir vselei terpi (1557, 1582)*. Ljubljana: Darila Rokus in Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar.
- VINKLER, Jonatan (ur.), 2018: *Zbrana dela Primoža Trubarja 14: Noviga testamenta pusledni deil (1577)*. Ljubljana: Pedagoški inštitut. <<https://www.doi.org/10.32320/978-961-270-299-1>>.
- VINKLER, Jonatan, ŠETINC, Maja, JAVORNIK, Blaž (ur.), 2015: *Zbrana dela Primoža Trubarja 9: Primož Trubar, Hišna postila (1595)*. Ljubljana: Pedagoški inštitut. <<https://www.doi.org/10.32320/978-961-270-233-5>>.
- VREČKO, Edvard (ur.), 2011: *Zbrana dela Primoža Trubarja 11: Primož Trubar, Nemški spisi (1550–1581)*. Ljubljana: Pedagoški inštitut. <<https://www.doi.org/10.32320/978-961-270-098-0>>.
- VREČKO, Edvard, KRAJNC-VREČKO, Fanika (ur.), 2015: *Zbrana dela Primoža Trubarja 10: Pisma*. Ljubljana: Pedagoški inštitut. <<https://www.doi.org/10.32320/978-961-270-230-4>>.
- ZUPANIČ SLAVEC, Zvonka, 2017: *Zgodovina zdravstva in medicine na Slovenskem: Medicina skozi čas, javno zdravstvo, farmacija*. Ljubljana: Slovenska matica, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije.
- ZUPANIČ SLAVEC, Zvonka, 2023: Dr. Josip Ipavec, zdravnik in bolnik. Franc Križnar in Igor Grdina (ur.): *Josip Ipavec in njegov svet*. Koper: Založba Univeze na Primorskem, 81–86.
- ŽNIDARŠIČ GOLEC, Lilijana, 2009: Trubarjeva Cerkovna ordninga, med želenim in živetim. Sašo Jerše (ur.): *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času*. Ljubljana: Slovenska matica, 224–242.

Luka Vidmar

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
 Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede
 luka.vidmar@zrc-sazu.si

Klasična dela slovenske dramatike 17. in 18. stoletja

Prispevek obravnava slovensko dramatiko 17. in 18. stoletja, v tem okviru pa išče dela, ki nam danes lahko veljajo za klasična. Vsi raziskovalci so mednje utemeljeno uvrščali Linhartova prevoda oz. priredbi, glede na dosedanje raziskave pa si je status klasičnega dela prislužil tudi *Škofjeloški pasijon*. Za identificiranje drugih klasičnih del je potreben celosten pregled vseh ohranjenih dram 17. in 18. stoletja ne glede na njihov verski ali posvetni značaj, izvirno ali prevodno naravo, zapis v rokopisu ali objavo v tiskani obliki, izvedbo ali neizvedbo in večji ali manjši vpliv na nacionalno literaturo v 19. stoletju. Prispevek pokaže na vsebinsko in zvrstno heterogeno sestavo slovenske dramatike 17. in 18. stoletja, v kateri izstopa pet klasičnih del: *Kapelski pasijon*, *Škofjeloški pasijon*, *Opereta*, *Županova Micka* in *Veseli dan ali Matiček se ženi*.

1 Uvod

Slovensko dramatiko 17. in 18. stoletja danes zastopa na prvi pogled majhno število ohranjenih del. Slovenske ljudske igre so se tedaj še prenašale po ustnem izročilu. Slovenske verske drame, ki so jih v dobi katoliške obnove in baroka pisali predvsem jezuiti in kapucini, so bile številne, vendar so bile zapisane izključno v rokopisih, ki so pozneje večinoma propadli. Slovenske posvetne drame pa so bile – tako v rokopisni kot v tiskani obliki – sprva redke, saj je bilo njihovo potencialno občinstvo (predvsem družbena in intelektualna elita) vajeno predstav v latinskem (v jezuitskih šolskih gledališčih), nemškem in italijanskem jeziku (v posvetnih javnih gledališčih) (Vidmar 2020: 184).

Kljub maloštevilnosti je mogoče med ohranjenimi slovenskimi dramami iz tega obdobja odkrivati klasiko, torej dela, ki so se izkazala za vrhunska zaradi trajne literarne kvalitete in zgodovinske pomembnosti, pa tudi zaradi kontinuiranega uprizorjanja ali bralne recepcije. Vsi raziskovalci so kot klasiko utemeljeno sprejemali Linhartova prevoda oz. priredbi *Županova Micka* in *Veseli dan ali Matiček se ženi*. Med dramami sta bila edina, ki sta izšla v samostojnem tisku, edina, ki sta bila že kmalu po nastanku uvrščena med kanonizirana besedila, in edina, ki sta določila nadaljnji razvoj slovenske dramatike. Vrsta raziskovalcev je dokazala, da si status

klasičnega dela zasluži vsaj še *Škofjeloški pasijon*. Za trdnejše identificiranje drugih klasičnih del pa je potreben celosten pregled ohranjenih slovenskih dram ne glede na njihov verski ali posvetni značaj, izvirno ali prevodno naravo, zapis v rokopisu ali objavo v tisku, izvedbo ali neizvedbo in večji ali manjši vpliv na nacionalno literaturo v 19. stoletju.¹

2 Verske drame

2.1 *Osapski pasijon*

Osapski pasijon (z izvirnim naslovom *Pafsion tu je terplenje nafsiga Gospud. Vsmileniga Iesusa Xtufa, sapifsouanie po S. Mateusu*), najden v Ospu, je nastal okoli sredine 17. stoletja, očitno ob jugozahodni meji slovenskega jezikovnega prostora. Rokopis vsebuje dve verziji prepisa pasijona iz evangelija po Mateju, ki opisuje dogajanje od zarote proti Jezusu do straže pri Jezusovem grobu. Besedilo je razčlenjeno tako, da so ga lahko brali po vlogah pri maši na cvetno nedeljo: Jezusovi odlomki, ki jih je bral duhovnik, so na začetku označeni z grškim križem, kronistovi odlomki so označeni s črko C (*chronista*), ostali odlomki pa s črko S (Ogrin 2011). Verziji sta vsebinsko enaki – zaradi različnih zapisovalcev (Orel 2013) se razlikujeta samo po načinu zapisa nekaterih besed (Žvanut 2017: 30–31), kar pomeni, da gre za dva od prvotno več izvodov, ki so jih potrebovali za branje po vlogah. Glavnino obeh verzij sta najbrž zapisala duhovnika (Ogrin 2011). *Osapski pasijon* je torej bralno dramsko besedilo, pomembno za zgodovino slovenskega jezika, še posebej, ker ni nastalo preprosto kot prepis Trubarjevega ali Dalmatinovega prevoda (Ogrin 2011, Žvanut 2017: 33). Kljub temu ne gre za samostojno delo, ki bi se odlikovalo po vsebinski ali formalni izvirnosti, ampak za svetopisemski odlomek, ki se z odprtim začetkom in koncem vključuje v bogoslužje, tako da ga težko označimo za klasičnega.

2.2 *Kapelski pasijon*

Kapelski pasijon (z izvirnim naslovom *Komedija od Kristusoviga trplinja*) je izšel iz slovenske jezuitske dramatike 17. stoletja, morda iz pasijonske igre, uprizorjene leta 1615 v Dobrli vasi. Baročno pasijonsko igro v rimanih verzijah je konec 18. stoletja v kodeks zapisal neznani koroški duhovnik, vendar je precej starejša. V prvotni obliki je bila obsežnejša, po letu 1765 pa so jo pod pritiskom razsvetljenskih reform v državi in janzenistične usmeritve v Cerkvi krajšali in spreminjali v večji zvestobi *Svetemu pismu*. Vsaj do leta 1800 so jo uprizarjali v Železni Kapli, in sicer na nepremičnem odru, ki je bil opremljen s kulisami. *Kapelski pasijon* obsega dramsko

¹ V pregled niso vključeni dramski fragmenti, npr. Linhartovi in Zoisovi prevodi italijanskih arij.

besedilo v slovenščini in didaskalije v nemščini za tri predstave: na veliki četrtek čez dan so prikazali dogajanje od zadnje večerje do Pilatove obsodbe, zvečer so se zvrstili prizori od Pilatove ječe do snemanja s križa, na velikonočni ponedeljek pa je sledil vstajenjski del s sklepnim misterijem o tehtanju grešnikove duše. *Kapelski pasijon* je celo v ohranjeni skrajšani verziji – z 2.758 verzi in 123 proznimi odstavki – daleč najobsežnejša slovenska drama iz starejših obdobj. Tudi v tej obliki ne vsebuje le svetopisemskih vsebin, temveč številne nekanonične elemente, prevzete iz ljudskega izročila, denimo humorne komentarje (Prunč 1989, Prunč, Ogrin 2016). *Kapelski pasijon* lahko torej kot zaključena in samostojna drama z literarno kvaliteto, zgodovinsko pomembnostjo in dolgotrajnim uprizarjanjem velja za klasično.

2.3 Škofjeloški pasijon

Škofjeloški pasijon (z izvirnim naslovom *Processio Locopolitana*), ki ga je kapucin Romuald Štandreški napisal po letu 1715, se je ohranil v lepopisnem prepisu iz let 1725–1727. Dramo so pod vodstvom kapucinov uprizarjali vsako leto na veliki petek v Škofji Loki. Pri tem je sodelovalo več sto ljudskih igralcev: za izvedbo vsake podobe pasijona je bila zadolžena ena skupina meščanov ali vaščanov loškega gospostva. Igralske skupine so se pomikale skozi mesto na premičnih odrih, konjih in peš (Koblar 1972: 13). Slikovitost uprizoritve so še stopnjevali grenadirski konjeniki, predstavniki mestnih cehov in glasbena spremljava. Drama je opremljena z režijskimi napotki v nemščini, zato jo je mogoče še danes uprizoriti v razmeroma avtentični obliki. *Škofjeloški pasijon* je spokorna pobožnost velikega petka v obliki drame. Sestavlja jo trinajst podob odrešenjske zgodovine človeštva od Adamovega izvirnega greha, ki je človeka zapisal smrti, do Kristusove žrtve, ki je človeka rešila pogube greha. Podobama izgona prvih staršev iz raja in Smrti sledijo podobe Kristusovega trpljenja, ki se začnejo z zadnjo večerjo, dosežejo vrhunec s križanjem in se iztečejo z Božjim grobom. Sporočilo poglobljajo alegorije, med njimi Samson kot starozavezna napoved Kristusa, štiri celine kot priče Kristusovega žrtvovanja in Cupido kot simbol Kristusove ljubezni do človeka. Pasijon ves čas spodbuja gledalca, naj se odvrne od svojih napak in slabih del, se spokori in tako premaga zemeljsko trpljenje. Uprizarjali so ga do leta 1768, ko ga je prepovedal goriški nadškof, vendar naj bi se v skrčeni obliki ohranil do konca 18. stoletja (Ogrin 2009). Status *Škofjeloškega pasijona* kot klasičnega dela so poleg dosedanjih raziskav, ki so dokazale njegovo literarno kvaliteto (npr. Faganel 1999: 181–182), utrdile uprizoritve v zadnjih desetletjih in uvrstitev na Unescov seznam nesnovne kulturne dediščine človeštva leta 2016.

3 Posvetne drame

3.1 *Jarne bogati*

Komedijo *Jarne bogati* (izvirno brez naslova) je začel leta 1669 ali 1670 pisati hrvaški grof Fran Krsto Frankopan. Gre za prevod prvih treh prizorov in začetka četrtega prizora Molièrove komedije *George Dandin ou le Mari confondu*, prvič uprizorjene leta 1668 in prvič objavljene leta 1669 (Matić 1907, Jembrih 1989: 316–320). Frankopan je prevajal iz francoščine v slovenščino, in sicer v knjižni jezik z narečnimi elementi (Jesenšek 2021: 57, 59). Zgodbo o premožnem kmetu, ki zaradi nizkega socialnega položaja ne more dokazati, da ga vara soproga plemiškega rodu, je prestavil v slovensko okolje blizu meje s Hrvaško (ženin ljubimec je Hrvat, njegov služabnik je Kranjec, ženina starša imata nemški priimek). Osebam je dal domača imena ali imena, ki nakazujejo njihovo vlogo (George Dandin je Jarne bogati, ljubimčev služabnik je Budimoder), njihov govor pa približal lokalnemu pogovornemu jeziku (Koruza 1978–1979: 261, Šepetavc 1990: 106–111). *Jarne bogati* je najstarejši znani prevod Molièra v kakšen slovanski jezik in prvo znano posvetno dramsko delo v slovenščini (Štrekelj 2012: 320, Turk 2008). Čeprav je ostal v rokopisu in brez vpliva na nadaljnji razvoj književnosti, priča o skromnih, toda realnih možnostih, ki jih je imela slovenščina, da bi v okviru tedanje večjezične plemiške kulture prodrla v komedijo (Vidmar 2020: 185). Ne glede na Frankopano izvirnost pri prevajanju je *Jarne bogati* nedokončan osnutek, ki ne more veljati za klasično delo.

3.2 *Artakserkses*

Tragedijo *Artakserkses* je začel okoli leta 1775 pisati Jurij Japelj, tedaj tajnik ljubljanskega škofa. Gre za delni prevod priljubljene italijanske melodrame *Artaserse* Pietra Metastasia iz leta 1730, ki je bila večkrat uglasbena (Škerlj 1973: 171–183, 427–432). Delo govori o mladem perzijskem kralju Artakserksu, ki išče morilca svojega očeta, in njegovem prijatelju Arbaku, ki je po krivem osumljen umora, vendar na koncu dokaže nedolžnost in se poroči s kraljevo sestro. Japelj je prevedel vsaj dobro polovico izvirnika (rokopis se je ohranil fragmentarno, zato ni izključeno, da je prvotno obsegal celoten prevod) (Vidmar 2023: 159). Besedilo je strukturirano kot melodrama in podnaslovljeno »Pevska igra al Opera«, kar kaže, da je Japelj vsaj premišljeval o uprizoritvi prve slovenske opere (Vidmar 2020: 186). Načrt bi sicer zahteval novo uglasbitev in sposobne domače pevce (Mihelj 2002: 12), tako da je bila melodrama – če sploh – uprizorjena kvečjemu v bralni ali koncertni izvedbi v zasebni družbi. Ne glede na to je Japelj vsaj sebi (in morda

drugim preroditeljem) dokazal, da lahko slovenščina kakor drugi, bolj uveljavljeni evropski jeziki posnema prefinjeno izraznost italijanske melodrame, posebej oblike *opera seria*. Vsebinsko je ostal namreč zelo zvest izvirniku, čeprav mu ni uspelo povsod ujeti njegovih rim (Vidmar 2023: 160). Hkrati se je veliko popravljal ter se pri zaporedju nastopajočih in replik tudi zmotil, tako da gre očitno samo za prvi osnutek prevoda (Mihelj 2002: 16–17) oz. njegov del, ki ga ne moremo imeti za klasičnega.

3.3 Opereta

Opereto (sekundarno imenovano tudi *Belin*) je pod vplivom italijanske opere napisal in leta 1780 v *Pisanicah* objavil bosonogi avguštinec Anton Feliks Dev. Gre za besedilo za kratko operno obliko *fiesta teatrale*, ki je bila namenjena proslavljanju pomembnega dogodka v mitološko-allegorični preobleki (Höfler 1970: 108–109, Koruza 1993: 150–151). *Opereta* ima eno dejanje s tremi prizori, razdeljenimi na arije in recitative. Tri nimfe, predstavnice poljedelstva, vrtnarstva in sadjarstva, sprejmejo za svojega gospodarja dobrotljivega sončnega boga Belina, kot nasilnega trinoga pa zavrnejo božanstvo Burjo, ki grozi naravi z opustošenjem. Baročna alegorija dobre in slabe vlade je bila namenjena počastitvi grofa Franca Adama Lamberga, ki je bil leta 1780 imenovan za kranjskega deželnega glavarja (Höfler 1970: 108–109, Koruza 1993: 134–140). *Opereta*, ki jo je uglasbil Jakob Frančišek Zupan, je bila namenjena izvedbi ob slavnostnem sprejemu Lamberga v Ljubljani, vendar ni znano, ali so jo res uprizorili (to bi se lahko zgodilo pred izbranim občinstvom v manjši dvorani) (Koruza 1993: 162). Delo je imelo tudi prerodni naboj, saj je Dev z njim lokalni politični oblasti in družbeni eliti slovenščino prezentiral kot avtohton deželni jezik, enakovreden nemščini (Koruza 1993: 128–140). To je med drugim pokazal s slovenjenjem imen antičnih božanstev, npr: Belin (Helij), Burja (Boreas) in Rožencvitarca (Flora). Njegova taktika – izbor aristokratske operne oblike in z njo povezanega ekskluzivnega občinstva – je bila zaradi nizkega socialnega položaja slovenščine zelo ambiciozna in zato dolgoročno neuspešna (Vidmar 2020: 189). Ne glede na to je *Opereta* prvo zaključeno in objavljeno posvetno dramsko besedilo v slovenščini in prvi slovenski libreto, poleg tega pa na tem področju prvo izvirno, ne prevodno delo. Status klasičnega dela si zasluži tudi zaradi literarne kvalitete, popolnoma ustrezne za izbrani dramski žanr, in stalne pozornosti, ki ji jo je (do zadnje četrtine 20. stoletja sicer skupaj z neutemeljenimi očitki) namenjala literarna veda.

3.4 *Županova Micka*

Županova Micka je Linhartov prevod oz. priredba veseloigre *Die Feldmühle* Josepha Richterja, ki je bila prvič objavljena in uprizorjena leta 1777 na Dunaju. V središču rokokojske zgodbe je Micka, hči vaškega župana Jake, ki je sprva očarana nad ple-miškim lahkoživcem Tulpenheimom. Potem ko po zaslugi bogate vdove Šternfel-dovke spozna njegovo pravo naravo, se odloči za poroko s kmečkim poštenjakom Anžetom. Linhart je precej natančno sledil strukturi in besedilu izvirnika, vpeljal pa manjše spremembe (Šrimpf 2018: 293, 296–302, 392). Dogajanje je prepričljivo prestavil na Gorenjsko (Gspan 1965: 126) in za nekatere dramske osebe prvič upora-bil predstavnike slovenskega ljudstva. Ljudem višjega stanu je pustil izvirna nemška imena, imena preprostih ljudi pa je poslovenil. Skromnejša kranjska stvarnost se kaže predvsem pri Micki, Jaki in Anžetu, ki govorijo – drugače kakor v izvirniku – poudarjeno kmečko in se ne znajo podpisati (Gspan 1965: 126, Koblar 1972: 28–29). Zaradi nemških in slovenskih imen nakazuje prevod tudi jezikovno, ne le – kakor iz-virnik – socialno razliko med sloji, kar je prav tako odslikava razmer na Kranjskem. Linhart je besedilo ponekod poenostavil, ponekod pa izostril: Šternfeldovka na kon-cu zapodi Tulpenheima (v izvirniku ga samo pokroviteljsko odpelje stran) (Šrimpf 2018: 310–312, 320). Igra vsebuje tako v izvirniku kot v prevodu rahlo družbeno kritiko, ne idej francoske revolucije, saj v duhu razsvetljenstva predvsem poudar-ja vrline delovnega kmetstva in zavrača nemoralnost frivolnega plemstva (Grdina 2005: 558, Šrimpf 2015: 17). Cenzura je zato gladko dovolila natis in uprizoritev tako izvirnika kot prevoda (Dović 2020: 249–250). *Micka* je prelomno delo: bese-dilo je prva zaključena komična igra v slovenščini, uprizoritev 28. decembra 1789 v Stanovskem gledališču v Ljubljani je prva znana posvetna gledališka predstava v slovenščini, natis pred premiero (z letnico 1790) je prvo slovensko dramsko besedilo v samostojni knjigi. Že sodobniki so v *Micki* prepoznali klasično delo, s kontinui-ranim uprizarjanjem od leta 1848 naprej pa je igra postala tudi temelj slovenskega posvetnega gledališča, ob čemer ne gre spregledati, da so v drugi polovici 19. stoletja uprizarjali Bleiweisovo predelavo Linhartovega besedila (Perenič 2021).

3.5 *Veseli dan ali Matiček se ženi*

Veseli dan ali Matiček se ženi je Linhartov prevod oz. priredba Beaumarchaiseve komedije *La Folle Journée ou le Mariage de Figaro* iz leta 1778, ki je bila prvič javno uprizorjena leta 1784 v Parizu. Protagonist je služabnik Matiček, antagonist pa baron Naletel, ki skuša zapeljati Matičkovo zaročenko Nežko. Na koncu zmaga zvestoba nad varanjem, premeteni služabnik nad samovoljnim gospodom in ženski spol nad moškim (Vidmar 2023: 163). Linhart je ohranil strukturo izvirnika, vendar

jo je poenostavil in uvedel številne spremembe (Šrimpf 2018: 334–337, 342, 392). Ker je dogajanje prestavil iz Španije na Gorenjsko, galantno francoščino pa zamenjal za manj razvito slovenščino, je znižal tudi družbeni položaj dramskih oseb: svetovljanski grof je tako postal podeželski baron. Linhart je poslovenil vsa imena nastopajočih, večkrat tako, da so opisovala njihove lastnosti (npr. pisar Budalo) (Koblar 1972: 32, Šrimpf 2018: 343, 352). Izpustil je Beaumarchaiseve napade na absolutistično monarhijo, zagovor vloge meščanstva v javnem življenju in izrazil to erotična mesta, vendar ohranil kritiko pristranskosti zemljiškokogospodarskih sodišč, nemoralnosti plemstva in izkoriščanja podložnikov (Šalamun-Biedrzycka 1991: 20, Šrimpf 2018: 339, 358, 390). Delo je tudi v prevodu ostalo rokokojska komedija, ki se zavzema za razsvetljenske ideale, razumnost, enakopravnost in toleranco, in za tretji stan, ne predlaga pa nasilnega rušenja družbenega reda (Vidmar 2020: 193). Med Linhartovimi dodatki izstopajo tisti, ki se dotikajo razmer na Kranjskem: avtor smeši nasprotnike splošne šolske obveznosti in zagovarja uporabo slovenščine v javnosti (Gspan 1967: 288–290, Koruza 1978–1979: 265–266). Tako Matiček na sodišču uveljavi moralno (ne pa še formalno) pravico, da ga oblast nagovori v njegovem, ne uradnem nemškem jeziku (Vidmar 2020: 194). Na *Matička* je vplivala tudi Mozartova opera *Le nozze di Figaro*: Linhart je morda z mislijo nanjo napisal izvirne pevske vložke (Grdina 2005: 559), skladatelj Janez Krstnik Novak pa zanesljivo po njenem zgledu scensko glasbo *Figaro* (Sivec 2010: 45, 52). *Matiček* kljub tem pripravam leta 1790 očitno ni prišel na oder, morda zaradi cenzure (Gspan 1967: 291, Dović 2020: 250–254), izšel pa je v samostojnem tisku. Z izvirnim in uspešnim povezovanjem tradicije slovenske književnosti in dveh klasičnih del evropske dramatike in opere je dobil značaj predelave in tudi sam postal klasično delo.

3.6 *Pogovar od pijače inu ventočejna tega vina*

Pogovar od pijače inu ventočejna tega vina je leta 1791 napisal Silvester Mure, župnik v Kolovratu. Poučna igra, naperjena proti alkoholizmu, se je ohranila v lepopisu, kar nakazuje, da jo je avtor nameraval izdati. Podatkov o morebitni sočasni uprizoritvi ni. V igri podeželski župnik tri vaščane – kmeta Miho, čevljarja Lenarta in gospodinjko Mico – odvrne od pijančevanja, krčmarja Matijo pa od njegovega poklica. Besedilo je razdeljeno na prolog in štiri poglavja (»postave«), ki so oštevilčena in v treh primerih podnaslovljena z moraličnimi oz. poučnimi gesli (na primer o pregrešnosti in škodljivosti nezmerne pitja) (Dolgan 2017: 130, 131). Napetosti ne povzroča zunanje dogajanje, temveč pogovor med dramskimi osebami: replike faranov so kratke in odrezave, župnikove replike pa dolge in umirjene, vključujoče mesta iz Svetega pisma in misli cerkvenih očetov (Ogrin 2011), ki so kot viri navedeni še ob strani – v marginalijah (kakor v pridižnih besedilih). Avtor je glavno

sporočilo igre navezal tako na baročno versko (navajanje k poboljšanju) kot na razsvetljsko posvetno vzgojo (usmerjanje v zmernost). Delo se odlikuje po izvirni in celo izjemni vsebini, boju proti popivanju kot razvadi, razširjeni med ljudstvom. Zaradi izrazite didaktičnosti in dogajalne statičnosti sicer deluje kot bralna drama (Dolgan 2017: 130), ki se ne približuje klasičnosti.

4 Sklep

Ohranjena dela slovenske dramatike 17. in 18. stoletja so kljub maloštevilnosti vsebinsko in formalno zelo heterogena. Zastopajo vrsto dramskih žanrov (pasijonsko igro, komedijo, libreto za obliki *opera seria* in *festa teatrale*, veseloigro in poučno igro), zgledov (iz francoske, italijanske in avstrijske književnosti) in načinov ustvarjanja (prevod, izvirno delo in predelavo). Med njimi izstopa pet klasičnih del: *Kapelski pasijon*, *Škofjeloški pasijon*, *Opereta*, *Županova Micka* in *Veseli dan ali Matiček se ženi*.²

VIRI IN LITERATURA

- DOLGAN, Marjan, 2017: Prezrta razsvetljska igra Silvestra Mureta. Aleksander Bjelčevič, Matija Ogrin, Urška Perenič (ur.): *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 129–135.
- DOVIČ, Marijan, 2020: Slovenski literati in cesarska cenzura: izbrani primeri iz dolgega 19. stoletja. Luka Vidmar (ur.): *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 243–286.
- FAGANEL, Jože, 1999: Škofjeloški pasijon kot priča razvoja slovenskega jezika. Oče Romuald: *Škofjeloški pasijon*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 173–187.
- GRDINA, Igor, 2005: Anton Tomaž Linhart: poskus leksikografskega gesla. Ivo Svetina, Francka Slivnik, Verena Štekar-Vidic (ur.): *Anton Tomaž Linhart: jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva*. Ljubljana, Radovljica: Slovenski gledališki muzej, Muzeji radovljiske občine. 547–563.
- GSPAN, Alfonz, 1965: Spremna beseda. Alfonz Gspan (ur.): *Anton Tomaž Linhart: Županova Micka, Veseli dan ali Matiček se ženi*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 119–135.
- GSPAN, Alfonz, 1967: Anton Tomaž Linhart: njegova doba, življenje in delo. Alfonz Gspan (ur.): *Anton Tomaž Linhart: Ta veseli dan ali Matiček se ženi*. Maribor: Obzorja. 179–304.
- HÖFLER, Janez, 1970: *Tokovi glasbene kulture na Slovenskem od začetkov do 19. stoletja*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- JEMBRIH, Alojz, 1989: Osvrt na funkcijo slovenskega jezika u Frana Krsta Frankopana. Aleksander Skaza, Ada Vidovič Muha (ur.): *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. 315–333.

² Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta Začetki slovenske posvetne dramatike in gledališča (1670–1848) (J6-50203), ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

- JESENŠEK, Marko, 2021: *Poglavja iz razvoja slovenskega jezika*. Maribor: Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba.
- KOBLAR, France, 1972: *Slovenska dramatika* 1. Ljubljana: Slovenska matica.
- KORUZA, Jože, 1978–1979: Začetki slovenske posvetne dramatike in gledališča. *Jezik in slovstvo* 24/5–6. 149–155, 258–266.
- KORUZA, Jože, 1993: *Značaj pesniškega zbornika Pisanice od lepeh umetnost*. Maribor: Obzorja.
- MATIČ, Tomo, 1907: Ein Bruchstück von Molières George Dandin in der Übersetzung F. K. Frankopans. *Archiv für slavische Philologie* 29. 529–549.
- MIHELJ, Maja, 2002: *Japljev prevod Metastasijevega Artakserksa*. Diplomaska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- OGRIN, Matija (ur.), 2009: oče Romuald: *Škofjeloški pasijon*. Celje, Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, SAZU, ZRC SAZU.
- OGRIN, Matija (ur.), 2011: *Register rokopisov slovenskega slovstva*. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. <https://riss.manuscripta.zrc-sazu.si/riss_titlePage>.
- OREL, Irena, 2013: Od znanega k manj znanemu v 18. stoletju: od Škofjeloškega do Osapskega pasijona, od Stržinarjeve do Kadunčeve pesmarice, od pridig Janeza Svetokriškega do rokopisnih pridig s Koroškega. Miha Preinfalk (ur.): *Neznano in pozabljeno iz 18. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: SD18, ZRC SAZU. <<http://ezb.ijs.si/fedora/get/ezmono:sd18z11/VIEW/>>.
- PERENIČ, Urška, 2021: Bleiweisovi prispevki za razvoj narodnega gledališča in predelava Županove Mic[i]ke (1864). Marija Stanonik, Ingrid Slavec Gradišnik (ur.): *Janez Bleiweis: Novice in modernizacija slovenske družbe*. Ljubljana: SAZU. 230–242.
- PRUNČ, Erich, 1989: Kapelški pasijon. Aleksander Skaza, Ada Vidovič Muha (ur.): *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. 191–208.
- PRUNČ, Erich, OGRIN, Matija (ur.), 2016: *Kapelski pasijon*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- SIVEC, Jože, 2010: *Opera na ljubljanskih odrih od klasicizma do 20. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- ŠALAMUN-BIEDRZYCKA, Katarina, 1990: (Še enkrat) primerjava med Beaumarchaisovim Figarom in Linhartovim Matičkom. *Primerjalna književnost* 13/1. 15–26.
- ŠEPETAVC, Anton, 1990: K problematiki slovenskega jezika v Frankopanovem prevodu Molierovega Georga Dandina. *Celjski zbornik* 25. 85–119.
- ŠKERLI, Stanko, 1973: *Italijansko gledališče v Ljubljani v preteklih stoletjih*. Ljubljana: SAZU.
- ŠRIMPF, Urban, 2015: Enlightenment translation: the birth of Slovene secular drama. Kaisa Koskinen, Catherine Way (ur.): *New horizons in translation research and education* 3. Joensuu: University of Eastern Finland. 7–23.
- ŠRIMPF, Urban, 2018: *Vloga prevajalca v razsvetljenstvu in prevodno vzpostavljanje književnih vrsti*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- ŠTREKELI, Karel, 2012: *Zgodovina slovenskega slovstva* 1–2. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

- TURK, Boštjan Marko, 2008: La première traduction slave de Molière et la naissance du théâtre slovène. *Acta neophilologica* 41/1–2. 81–86.
- VIDMAR, Luka, 2020: Od prevajanja Molièra in Metastasia do uprizarjanja Micke in Matička: dolgo porajanje slovenske posvetne dramatike in gledališča. *Jezik in slovstvo* 65/3–4. 183–200.
- VIDMAR, Luka, 2023: Prevajanje posvetne dramatike v razsvetljenstvu. Nike K. Pokorn, Robert Grošelj, Tamara Mikolič Južnič (ur.): *Zgodovina slovenskega literarnega prevoda 1: pregled zgodovinskega razvoja*. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, Cankarjeva založba. 171–186.
- ŽVANUT, Kaja, 2017: *Osapski pasijon: znanstvenokritični prepis s komentarji*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

Igor Grdina

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
 Inštitut za kulturno zgodovino;
 Univerza Alma Mater Europaea
 igor.grdina@zrc-sazu.si

Romantika ali grad pevca brez vratarja

Romantika je identitetna in orientacijska oznaka. Po eni strani evocira določene značilnosti v umetnostnem izrazu, vendar tudi v strategijah razumevanja sveta in v življenjski stvarnosti, po drugi strani pa določa položaj glede na kontrast(iv)na poimenovanja v civilizacijski in kulturni stvarnosti.

Pojem romantika izhaja iz sveta književnosti, točneje, iz poimenovanja literarne vrste, kar je velika posebnost pri oznakah umetnostnih in siceršnjih epoh oz. njihovih usmeritev.¹ V začetku je bilo razumljeno, da ji pripada vse, kar je tako, kot je v romanih. Pozneje se je pomen pojma širil, vendar je bil vedno bolj opis kakor definicija. Roman je pač – tako formalno kot vsebinsko – v definicije najtežje ulovljiva literarna vrsta. Tudi iz njegovega imena izpeljana oznaka ni mogla meriti na posebej natančno določene lastnosti, temveč na skupek značilnosti, ki so kazale v opazno različne smeri (Matuschek 2021: 7–12).

Dandanes se kljub pogosti rabi pojma romantika postavlja pod vprašaj zlasti njena identitetna razsežnost. Podobno je tudi z drugimi oznakami, ki zadevajo istovetnost, saj naj bi slednja ne bila nič drugega kot funkcija fikcije (prim. Banović 2013: 199). Pri tem razlika med številom identitet, katerih nosilec ali prenašalec je posameznik, skupina ali celo zgodovinski trenutek, ne more ustvarjati bistvene razlike.

Vendar je poskus izvotlitve pojma istovetnosti slej ko prej intelektualno rokovnjaštvo. Discipline, za katere je bistvena zgodovina kot na diahroniji utemeljena strategija razumevanja sveta in pojavov v njem – pa naj gre za humanistične in naravoslovne stroke ali za prakticistično kriminalistiko in posledično pravo(sodje) –, brez njega kratko malo ne morejo. Drži pa, da je pri mišljenju identitete posebej pomembno razumevanje pojma: ne razteza se samo na duhovno sintagmatiko,

1 Glede na veliko vlogo romantike v drugih vejah umetnosti, zlasti v glasbi in slikarstvu, je to kar presenetljivo. Vendar je logično: podobe in muzikalne kompozicije te dobe se pogosto naslanjajo na zgodbe, ki so najpopolneje izrazljive z besedo. Pri tem uporabljajo lastna sredstva, vendar se trudijo vzpodbuditi pri recipientih eminentno književne eidetične predstave. Značilno se je v romanticizmu bolj kot kdaj koli prej uveljavil balet, ki je skušal samostojno – ne kot del operne ali gledališke predstave – izraziti zgodbe, kakršne je sicer pripovedovala literatura.

torej na (po)vezljivost posameznih elementov v določenem trenutku, temveč prav tako obseže raznočasno paradigmatico, se pravi način dojemanja in delovanja, kar zajema tudi spreminjanje.² To je še posebej pomembno v novoveških časih, ki jih zaznamuje najprej spontana, nato pa vodena in načrtovana modernizacija.³ Pojmi dinamika, sprememba, razvoj in kontinuiteta bi v primeru, da identiteta ne bi obsegala tudi raznočasne paradigmatike, izgubili vsak pomen, saj bi sleherna novost izničevala eksistenco posameznikov, skupnosti in dob v drugem času oz. kontekstu.

Romantiko so velikokrat poskušali definirati tako njeni zagovorniki kot nasprotniki, vendar se s popolnim uspehom pri tem opravilu ni mogel pohvaliti nihče. Vedno je ostalo kaj nedorečenega. Dandanes se denimo poudarja predvsem odkritje človekovega edinstvenega jaza (prim. Wulf 2022, tudi Görner 2021), medtem ko je bila včasih povezovana v prvi vrsti z duhom narodov. Po drugi strani se je nekoč za ključnega človeka na poti k romantiki štel pruski pastor Johann Gottfried Herder, medtem ko se v naših dneh v tej vlogi vse bolj pojavlja »mag (s) severa« Johann Georg Hamann – zaradi antiracionalizma in lingvističnega (pra)obrata.⁴ Dejansko pa sta pomembni obe težišči in oba misleca iniciatorja: šlo je za novo generalno razumevanje sveta, za prvi veliki obrat po veliki krizi evropske zavesti, ki se je iztekla v nov filozofski začetek z empirizmom in racionalizmom. Prej neprisoten dejavnik je bilo širjenje pismenosti – v Srednji Evropi je bila slednja hkrati znamenje in instrument ponagljene državno sponzorirane modernizacije –, ki je tako instrument osebnostnega ekspresivizma kot skupnostne komunikacije. Čedalje večji krog pišočih je mogel stvaritve svojega duha fiksirati v besedah, kar je misel že premikalo v smer dejanja, z njimi pa je vplival na ravnanja drugih. Posamezniki so širili lastna razumevanja in poudarjali pomen afirmativnih in svarilnih orientacijskih smerokazov.

Način delovanja državne cenzure, nad katero je celo v najboljših modernizacijskih letih Jožefa II. tožil Anton Tomaž Linhart (Remeš 1912: 62), je kazal na to, da je bilo zavedanje pomena posameznika in njegove edinstvenosti prisotno v aparatu habsburških oblasti že v zadnji četrtini 18. stoletja. Kaže, da je režim revolucionarja po milosti Božji le kratek čas računal na to, da bi enotna vzgoja ljudi odpravila nevarnosti, ki jih je prinašalo tiskanje oz. razpečevanje knjig in časnikov.⁵ A nadzor

2 Statičen pogled na identiteto vehementno zastopa nekoč ugledni zgodovinar Peter Vodopivec, ki ta pojem razume samo v kontekstu pripadnosti. Prim. Selišnik, Turk: 1999: 28.

3 Na Slovenskem se modernizacija kot državna politika pojavi v času vladavine Jožefa I., ki mora v času španske nasledstvene vojne reformirati armado. Karel VI., ki nasledi brata brez moškega potomca, skuša z merkantilističnimi ukrepi okrepiti gospodarstvo. Celovitih reform se loti njegova hčerka Marija Terezija. Njeni posegi v šolstvo vplivajo na književnost: širjenje pismenosti spremeni tako ustvarjalno kot recepcijsko sfero, pa tudi založništvo in knjigotrštvo.

4 Hamann (1965: 177) je poudarjal, da je razum jezik.

5 Jožef II. je leta 1781, na začetku samostojne vladavine v habsburški monarhiji, za njenimi mejniki zelo omejil moč državne cenzure, vendar pa je bila težava v njeni centraliziranosti. Ker jo je pozneje zaostрил, je na dlani sklep, da je

nad teksti je značilno posegel v komunikacijo, ne v samo ekspresijo, ki je izraz posameznikove osebnosti. To ni bilo nič čudnega, saj so kristjani slehernika razumeli kot Božjo stvaritev, kar pomeni, da ni mogel biti drugačen, kakor je bil, njim opozi-
cijski razsvetljenci pa so ob Francozih, Italijanih, Rusih ... in Perzijcih – s slednjimi je, kakor je zajedljivo opozoril najvplivnejši med romantičnimi reakcionarji Joseph de Maistre, prebivalce stare celine seznanil Montesquieu (de Maistre 2017: 80)⁶ – odkrili Človeka in njegove neukinljive pravice. Vendar cenzura, ki je imela glede na tiskovine preventivni in glede na zapisani tekst prohibicijski značaj, ni bila koncipirana zgolj kot politično sito, temveč je bila zamišljena tudi kot prosvetlenski instrument.⁷ Tako je septembra 1800 udarila po prvih slovenskih sanjskih bukvicah, ki so med drugim tematizirale loterijsko materijo.⁸ V državi, ki je pojmovala svoje naloge tako na široko in se ni bala biti absolutistična niti tedaj, ko se je lotila izpopolnjevanja sveta in nravi – jožefinska habsburška monarhija je že bila taka, njena franciscejska naslednica pa je stopnjevala avtokratskost in reducirala izboljševalno-popravljalsko vnemo –, je bila romantika obsojena na spor(e) z oblastmi.

Človekova osebnost, ki je neizogibno srečevališče silnic nature in kulture, pri čemer je Rousseaujeva poznorazsvetljenska receptura harmonične razrešitve njihovih nasprotij z odvrnitvijo od slednjih in pristanku pri prvih onstran praga mogočega, ni po naključju nekak emblem vstopanja v romantiko na Slovenskem. Valentin Vodnik ni le odkrival raznovrstnih moči narave v *Vršacu*,⁹ temveč je v kratki verzni avtobiografiji predstavil svoj edinstveni jaz. Ta je v znamenju nasprotij oz. kontrastov. Pesnik se razkriva kot posameznik, ki more le kljub vsemu – ne pa brez ovir – uresničevati svoje poslanstvo. Ob tem želi, da bralec tisto, čemur literarna veda

sprva mislil na njeno zgolj izjemnostno potrebnost; podložniško-državljanska običajnost bi mogla v glavnem shajati brez nje. Zaostrovanje razmer na domačem terenu, ki se je kazalo v nezadovoljstvu tradicionalistične aristokracije in duhovništva, ter upor v Belgiji sta ga v času večanja nemira v Franciji prepričala o nasprotnem (prim. Kann 1977: 194–195 in Bacheitner 2017).

6 De Maistre je kot nasprotnik razsvetlencev in revolucionarjev, ki so se sklicevali na njihova razumevanja sveta, vendar so jih uresničevali na drugačen – ne reformni – način, trdil, da Človeka ni videl nikjer.

7 Tako razsvetljenci kot kristjani, ki so si nasprotovali v filozofskih vprašanjih, so se po vpeljavi splošne šolske obveznosti zavzemali za prosvetljevanje ljudi, vendar pa so imele težnje enih in drugih opazno različne prioritete. Razliko je mogoče opaziti tudi med Slovenci. Linhart je bil zaradi svoje nazorske usmerjenosti skeptičen do prevoda *Biblije*, kot človek določenega kulturnega prostora pa ga je podpiral. Slednje ga je povezovalo z Japljem in posredno celo s Pohlino. Z o. Markom ga je družilo tudi zanimanje za zgodovino, vendar pa sta bila miselno vsak na svojem bregu razsvetlensko-krščanskih ločnic.

8 Zadeva je bila dovolj zapletena, saj so bile sanjske bukvice natisnjene v Ljubljani pri Janezu Leopoldu Eggerju, vezal pa jih je Ignac Kremžar v Kranju. Pred natisom jih je videl Blaž Kumerdej, vendar to ni bilo zadosti za izpolnitev cenzurnih predpisov (Aškerc 1899: 221–223).

9 Za Vodnikov *Vršac* je s stališča romantike pomembno opozorilo na raznovrstnost moči narave. Ne gre za idilično panoramsko sliko, temveč za evokacijo elementarnih sil. Med njimi ne manjkata niti grom in vihar, ki se ju ne da harmonizirati s podobami narave v drugih delih pesmi. Značilno sta v opoziciji do njih s svojo začasnostjo. Prav tako ni mogoče mimo dejstva, da gre za osebni pogled, ki se izteče v občutek, da vzpon na višave neokrenjeno naravnega sveta, ki je ustvarjen z vzorno popolnostjo, približuje Bogu. To ni izraženo kot nekaj občega, temveč izrazito personalno.

pravi lirski subjekt, poveže z njegovim imenom, s čimer se problematizira trdnost meje med liriko in avtobiografijo. Preseganje žanrskih oz. vrstnih in najrazličnejših drugih ločnic¹⁰ je prav tako kot odkritje Človekovega edinstvenega jaza, ki v primeru umetniške ustvarjalnosti hitro postane vreden ne samo spominjanja, temveč tudi čaščenja, značilnost romantike.

Zgodovinska stvarnost, ki jo je mogoče re-konstruirati na podlagi virov, kaže, da se je na Slovenskem kmalu pojavila zavest o odločilnem premiku v smeri novega občutenja življenja z Vodnikom. To je svojevrsten paradoks,¹¹ saj je ustvarjalnost Urbana Jarnika, Janeza Nepomuka Primica in Štefana Modrinjaka, ki so ustvarjali še za časa njegovega življenja, mnogo očitneje povezana z značilnostmi romantike. Toda delovala je moč trenutka, ki z aktualnostmi vpliva tako na ustvarjalce kot na recepcijo tudi čez meje posameznih ustvarjalskih idealov. Tako se je npr. že Feliks Anton – o. Janez Damascen – Dev navduševal nad Bürgerjevo *Lenoro*, ki je bila emblem v romantiko odpirajoče se literature. Kljub temu je pretežno ustvarjal v baročnem (*Opereta*) in rokokojskem duhu (pastorala *Amint na oči svoje Elmire*).

Kako zelo je bil Vodnik razumevan v romantični coni, izpričuje dnevnik Karla Hynka Máche, ki je s svojim zapisom za 29. avgust 1834 izjemno poveden, a premalo znan vir za zgodovino mentalitet.¹² Tistega dne se je (bodoči) ustvarjalec *Maja* v Ljubljani srečal s Prešernom. Za oba romantična pesnika je bil to svojevrsten praznik. Pogovor med njima in pravniškimi tovariši – Antonínom Strobachom, Blažem Crobathom in Janezom Tomanom – je značilno zadeval Vodnika, ob njem pa tudi Jána Kollárja in Jerneja Kopitarja. Srečanje je bilo vsestransko intenzivno, celo burno, s staljšča običajne etikete in previdnosti, ki je bila v času Metternichovega absolutizma nujna, pa kar neverjetno sproščeno. Vsekakor gre upoštevati, da sta se češka popotnika s slovenskimi pravniki srečala brez predhodnih dogovorov. Mácha je zapisal, da je skupaj s svojim popotnim tovarišem Strobachom, ki je pozneje, po marčni revoluciji 1848, za kratek čas postal praški župan, za nekaj mesecev pa tudi poslanec prvega avstrijskega državnega zbora, najprej šel v policijski urad, kjer je srečal režimu služee rojake. Bržčas so jima ti povedali za Slovence, ki bi ju glede na njun duhovni profil lahko zanimali. Kljub službi so se vedli kot zaupniki: Mácha kratko malo ni imel druge izbire, kakor da se je vdal nezmerni ponudbi (raki, ščuka, krap, imenitno vino), preden je izgubil nadzor nad seboj – kot se je pozneje očitno zgodilo tudi drugim –, pa je še bil priča sekanju špeha in Prešernovemu vse prej kot mirnemu proslovanskemu navdušenju (Mácha 1986: 328).

10 To je temeljna teza že omenjene monografske študije *Romantik. Ein europäisches Ereignis* Rüdigerja Görnerja. Prim. zlasti poglavje »Was der Roman vermag – eine romantische Ambition« (96–101).

11 Vodnika je Zois usmerjal k poetičnim idealom, ki so bili v precejšnji meri skladni z razsvetljskim razumevanjem sveta.

12 Machov zapis za omenjeni dan je v slovenščino prevedla Albinca Lipovec (prim. Lipovec 57–61; celoten izvirnik v Mácha 1986: 309–335).

Spoznavno srečanje pesnikov, ki sta dotlej drug za drugega vedela kvečjemu iz zapisov (Lipovec 1981: 61), je bilo z ničimer brzdana manifestacija naklonjenosti; misel na to, kako bi ga interpretirali mrkogledi nadzorniki prepričanj in nravi v policijskem aparatu, je bila dana v oklepaj. Bohemska skrajnost si je podajala roko s kulturnopolitično. Tako za popotnika kakor za gostitelje – Máchov zapis v telegrafskem slogu, ki je posledica zavedanja, da habsburška monarhija ni cesarstvo svobode, ne pušča dvoma, da pogovor ni tekel ravno v skladu z ideali Ordnungsdanken – je bilo snidenje izjemnost. To pa je v franciscejskem letu 1834. brez kakšnih posebnih pojasnil pomenilo romantiko. Oziroma: izjemnost izjemnih – onstran mejnikov dovoljenosti.¹³ Dvoglavi cesarski orel, ki si je za svoj emblem oz. (pol)uradni slog izbral sprva vsestransko umerjeni bidermajer, je v času zunajserijskega češko-slovenskega srečanja v Ljubljani pošteno kinkal. Morda celo hoteno.¹⁴ Prešeren je v času srečanja z Mácho v polnosti uresničil svojo opredelitev romantike, ki jo najdemo v zadnji kitici končne verzije *Glose*:

Koder se nebo razpenja,
grad je pevca brez vratarja[.]¹⁵

Drugi od navedenih verzov je posebej zanimiv zaradi večpomenski. Predložna zveza brez vratarja se lahko nanaša ali na pevca ali na njegov grad – torej na ustvarjalnost –, seveda pa more kraljestvo prostosti obsegati tako življenje kot opus. Prešeren je prvotno verzijo obeh citiranih stihov pomensko zaostрил; dal jima je malone značaj aforizma, pri čemer pa z ekspresivno in do skrajnosti zgoščeno formulacijo ni postavil pod vprašaj potrebnosti ostalega dela *Glose*. Čeprav pesem ne izraža avtorjevega jaza s slovničnimi kategorijami – tj. s prvoosebniimi oblikami v ednini –, je ta vseeno navzoč: razkrit je z evokacijo ustvarjalcev, ki so pomembni zato, ker so bili izjemni v poetičnih dosežkih in težki življenjski usodi. Tu se ne srečujemo z občim kriterijem kvalitete, temveč smo priče križanju slednjega z osebnim merilom – z ustvarjalčevo prekletostjo in njegovim kljubovanjem okoliščinam. Tovrstna izbranost je izrazito romantična, kakor je pri Prešernu na strukturni ravni tudi povezovanje žanrov. *Glosa* je namreč prav toliko manifest kot osebna izpoved. *Krst*

13 Pogovor o Valentinu Vodniku je že sam po sebi pomenil določeno tveganje; pevec Ilirije – kakor ga je v *Glosi* imenoval Prešeren – je bil po letu 1813 v nemilosti. Njegova oda Napoleonu je bila prepovedana, leta 1817 nastala spokorniška prohabsburska pesem pa ni mogla opraviti svojega poslanstva, saj v času avtorjevega življenja ni bila natisnjena. Oblasti so slutile, da se Vodnik svoji profrancoski *Iliriji oživljeni* intimno ni odpovedal; v zaupnih družbah jo je kdaj celo recitiral. Leta 1818 je tako ravnal na poti v Krško (gl. Stanonik 1995: 183).

14 Glede na to, da so češki uradniki v Ljubljani vedeli za srečanje. Gotovo v upravnem aparatu Metternichovega režima niso bili samo njegovi zagovorniki; to se je še posebej jasno pokazalo v dejanjih notranjega ministra Franza Antona von Kolowrat-Liebsteinskega, ki je bil podpornik ustanovitve Češkega muzeja.

15 Citirana stiha sta iz končne verzije teksta, ki je zagledala luč sveta v *Poezijah*. V prvi objavi *Glose*, do katere je prišlo leta 1834 na uvodnem mestu v 4. zvezek *Kranjske čbelice*, sta se verza glasila precej drugače: »Za bogastvo jih [muz darov] ne menja [kajpak pevec], / njega grad neba planjave[.]«

pri Savici ni le povest v verzih, temveč tudi prikrita osebna izpoved v elegičnih tonih ...¹⁶

Tako identitetna kot orientacijska razsežnost oznake romantika odpirata vprašanje njene vezanosti na določeno epoho. Začetek rabe določenega pojma ne pomeni, da se konstelacija, ki je z njim zaobsežena, pojavi šele tedaj: gre za to, da v določenem momentu postane zaznavna kot pomembna, nakar postane razumljena kot idealni tip opisa za vrsto podobnih pojavov in se zato začne razširjati na konkretnosti, ki ji v večji ali manjši meri ustrezajo. Paradigmatska in sintagmatska logika, kakršno je ljudem predstavila ustvarjajoča domišljija, ki je prihajala do izraza v literarni vrsti, iz katere imena je izšla romantika, je morala najprej postati znana ter se uveljaviti na različnih področjih umetnosti in življenja. Potem je zaobsegla marsikaj – tudi nasprotja. Mnogi romani so pravcati poligon bojujočih se različnosti! Domišljija, ki presega realnost kakega drugega časa ali kraja zamišljajočo imaginacijo, preprosto nima mej. Zato ni čudno, da je v nemškem svetu del romantike postalo tudi nasprotovanje nekaterim njenim najbolj lokalističnim tendencam. To še posebej velja weimarsko klasiko, v okviru katere se je rodila zamisel svetovne literature, katere ekspresivnost se prebije čez sleherno komunikacijsko bariero. Goethe njeno izjemno vlogo dokazuje vse do danes, Schiller pa jo je vsaj do srede 20. stoletja.¹⁷ A klasika – zgoščenina bistvenih del, v razmerju do katerih se (lahko) z zanesljivostjo razkrijeta pomen in umetniška teža poznejših stvaritev – je literatura weimarskih dioskurov samo glede na nemški duhovni prostor.¹⁸ Po učinku in poslanstvu pa sodi v evropsko romantiko. To se kaže tako v Goethejevem *Wertherju*, *Zahodno-vzhodnem divanu* in *Faustu* kakor v Schillerjevi *Devici Orleanski* (Matuschek 2021: 104–122). Romantiko kot klasiko ustoličujejo v nemškem prostoru tudi mnoga druga pomembna dela. Še zdaleč ne samo literarna.¹⁹ Dejansko je Bertolt Brecht s pozivom *Ne zijajte tako*

16 Prešeren o tem spregovori v posvetilnem sonetu k svoji verzni povesti, ki je hkrati počastitev spomina Matije Čopa in ključ do branja *Krsta pri Savici* kot osebne izpovedi. Epski verzi so tako tudi nosilec sporočil, ki so običajno zaupana liriki.

17 Schiller je velika žrtev nacionalnega socializma: pristaši Hitlerjevega gibanja so se – kajpak na sprevržen način – pogosto sklicevali nanj. Po drugi strani se tragedije *Don Carlos* ni izvajalo, saj je občinstvo ob njeni uprizoritvi leta 1935 v Hamburgu začelo navdušeno ploskati besedam markiza Pose: Veličanstvo, dajte mislim prosto pot! Zagotovo pa sile časov niso mogle do živega njegovim verzom v zadnjem stavku Beethovnov 9. simfonije (prim. Kater 2019: 96–97).

18 Podobno vlogo ima za več zahodnoevropskih književnosti renesansa, za francosko literaturo klasicizem, za latinskoameriške slovstvene kulture pa barok. Na večini slovanskega prostora je stanje podobno kakor na Nemškem.

19 Za umestitev nemške literarne klasike v evropsko romantiko je značilen tudi njen odmev na tujem: Goethejev *Faust* je vznemiril vrsto skladateljev 19. stoletja. Enako je mogoče reči za Schillerjeve tekste, ki so navdihovali vele-mojstra italijanske opere Giuseppeja Verdija. Posebno poglavje v tem kontekstu predstavlja opus Richarda Wagnerja, ki je ključ do nove romantike. Značilno pa se zdi, da je August Bungert z dvema tetralogijama, ki ju je naslovil *Homerski svet*, skušal še preseči *Nibelunški prstan*. Njegova romantika je odkrito najavljala, da hoče biti klasika – glede na dogajalni prostor in na Wagnerjevo najboljše stvaritev. Zanimiv je tudi Felix Draeseke z oratorijsko tetralogijo *Kristus*. Nastajati je začela po letu 1860, ko Wagner še ni končal *Nibelunškega prstana*, premierno pa je bila izvedena februarja

romantično! (prim. Meid 1998: 540) po prvi svetovni vojni hotel skleniti epoho, ki jo je kljub delnim in začasnim vzponom drugih smeri in tendenc za svojo štela vrsta generacij. Vendar mu to ni uspelo – kar ni presenetljivo: emblematične formule namreč ne izreče pozitiven lik (Brecht 1927: 8, 94). Mannov *Doktor Faustus*, ki je nastal pozneje, v letih 1943–1947, ima vsekakor več možnosti, da bi bil sklepni akord romantizma. Značilno pa se zdi, da v bistvenem smislu izhaja iz njega kot nemške klasike.

Vse to je znamenje, da je romantika ponekod – zlasti v Srednji Evropi – opazno pomembnejša od drugih identitetnih in orientacijskih oznak, ki so se uveljavile pri označevanju umetnostnih in mentalitetnih epoh. Tako je zaradi velikega identifikacijskega in absorpcijskega potenciala tega ustvarjalno moč domišljije poudarja-jočega pojma ter zaradi njegovega empirično dokazljivega premagovanja mnogih načeloma neprehodnih meja in ločnic med nasprotji. Značilno je Ivan Pregelj še leta 1910 – torej za objavo znanega Murnovega liričnega triptiha *Fin de siècle*,²⁰ ki je na konkretne stvaritve navezoval oznako aktualne epohe –, svojo pesniško zbirko naslovil *Romantika*. To bi v primeru iste ravni vseh obdobjnih poimenovanj pomenilo poudarjanje nesinhroniziranosti s časom, česar Preglju, ki se je že dodobra uveljavil v katoliškem tisku, ni očitala niti mestoma sarkastična kritika Joža Glonarja v liberalnem *Ljubljanskem zvonu* (prim. Glonar 1910: 242–243). Je pa v njej nekaj, kar daje slutiti, zakaj je tako: recenzent namreč pravi, da bo ob zbirki razočaran tisti, ki bo v njej iskal »'sinjo cvetko' nemške romantike« (Glonar 1910: 242). Pregljev naslov vsekakor ne meri na posnemanje določenega modela, temveč na osebno naravo zbirke – na izraz edinstvenega jaza.

Po prvi svetovni vojni – 1920 – se je pojavilo zelo podobno opozorilo, kot ga je pred njo izrekel Glonar. Zapisal ga je Ivan Tavčar v polemiki z Josipom Cirilom Oblakom. Cankarjev opus hvalečega oponenta je poučil, da je umetnost večna, medtem ko se njene oblike spreminjajo, nato pa je, ilustrirajoč svojo misel, pribil, da »romantika v literaturi ne bo nikdar zamrla, pri čemer [...] ni treba misliti na tako imenovano 'modro rožo'« barona von Hardenberga in njegovih nemških rojakov, temveč zlasti na Byronove verzne povesti in Moorovo *Lallo Rookh* (Tavčar 1920: 3). Na drugem mestu je Visoški gospod povedal, da je zanj ta pojem »vsekdar v zvezi z božjo službo po katoliških cerkvah.« (Cankar 1972: 165) Glede na Tavčarjevo vero v napredek – tudi kar zadeva literaturo in boje v njej –, ni predrzen sklep, da je romantika zanj pomenila realnost visoke poezije oz. umetnosti (prim. Perenič 2021: 204),²¹ ki ima svoj začetek, ne pa tudi konca. Prav zato je tudi večna.

1912 v Berlinu. V tem primeru je šlo tudi za nekakšno glasbeno vzporednico Klopstockovi *Mesijadi*.

20 Murnov *Fin de siècle* je l. 1899 izšel v *Ljubljanskem zvonu* (XIX/10, str. 585–586).

21 V študiji, v kateri za označevanje pisateljevega pripovedništva ni niti enkrat uporabljena oznaka romantika, se poudarja avtentičnost občutenja, katerega globina se kaže tudi skozi variacijsko vračanje k določenim motivom.

Izidor Cankar, ki mu je Tavčar zaneseno govoril o poetičnem občutenju katoliške službe Božje, nad takšnimi mislimi ni mogel biti presenečen, saj so bile blizu le malce kasneje formulirani sistematiki stila: slog zanj ni bil historicistični, temveč tipološki pojem v trikotniku idealizem–realizem–naturalizem.²² Na časovni osi se ti pojmi izmenjujejo kot značilni oz. najbolj opaženi v določenem obdobju, vendar pa je praviloma mogoče odkriti tudi njihovo konkurenčnost ne le na diahroni osi, temveč tudi v sočasnosti. Historični slogi so torej različne oblike poudarkov in načinov kontrastnosti. Romantika bi potemtakem lahko bila razumljena kot lega v idealistični coni, ki pa je vedno – zaradi zavedanja o nemožnosti harmonične razrešitve nasprotij med silnicami narave in kulture – v napetem razmerju do realizma in celo naturalizma. Takšno pojmovanje nikoli ni prevladalo nad razumevanjem sloga kot struje, vendar pa tudi »vektorski« koncept ni povsem izpodrnil drugačnih pogledov. Moderna – oz. gledano z drugega brega: secesija²³ – gotovo ni bila nikakršna ponovitev, a je bila vseeno razumljena kot nova romantika. Pa tudi če v premisleke vpeljemo sintetični pojem stilna formacija,²⁴ ni mogoče najti modela brez preostanka. Romantika v tem primeru postane eden od polov v duhovnem oz. umetnostnem prostoru, vendar ni jasno, katera ustvarjalna zgoščenina, ki se ne more izogniti označevanju robnih pozicij z imeni struj, predstavlja idealni tip drugega – ali klasicizem ali realizem. Ostane torej pretres konkretnih del, z vsemi njihovimi pristajanjem pri idealnih tipih in odstopanjem od njih. V primeru romantike stvar ni niti malo preprosta zaradi širine pojma. Je pa zelo pomembna zato, ker v mnogih okoljih – tudi v slovenskem – pomeni izhodiščno pozicijo umetniško pomembne književnosti. Torej pravicato literarno Noetovo barko.

22 Cankar je svojo misel razvil ob likovni umetnosti, vendar je uporabna tudi za besedno, o čemer je pisal že Josip Vidmar (prim. Cankar 1926; Vidmar 1985: 338).

23 Moderna je oznaka, ki temelji na razumevanju njenih zagovornikov; poudarja soglasje s časi, ki niso več takšni, kot so bili poprejšnji. Secesija, ki pomeni odcepitev od ustaljenega, je poimenovanje, ki za svoje pomensko izhodišče jemlje uveljavljeno stanje.

24 Pojem je bil uveljavljen pod vplivom marksistične verzije teorije družbe, vendar je pri konstrukciji sinteze svoje vsebine uporabljal tudi pojmovni oziroma analitični aparat formalizma in (praškega) strukturalizma. Na Slovenskem kompleksni koncept stilnih formacij razen v raziskavah Jožeta Pogačnika ni imel večjega odmeva. Prim. Flaker 1976.

VIRI IN LITERATURA

- AŠKERC, Anton, 1899: Usoda prvih slovenskih sanjskih bukvic. *Ljubljanski zvon* XIX/5. 221–223.
- BACHLEITNER, Norbert, 2017: *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*. Dunaj, Köln, Weimar: Böhlau.
- BANOVIĆ, Snježna, 2013: *Kazalište krize*. Zagreb: Durieux.
- BRECHT, Bertolt, 1927: *Trommeln in der Nacht. Drama*. Berlin: Propyläen Verlag.
- CANKAR, Izidor, 1926: *Uvod v umevanje likovne umetnosti. Sistematika stila*. Ljubljana: Knjižnica Narodne galerije.
- CANKAR Izidor, 1972: *Izbrano delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972.
- DE MAISTRE, Joseph, 2017: *The Generative Principle of Political Constitutions. Studies on Sovereignty, Religion, and Elighthenment*. London, New York: Routledge.
- FLAKER, Aleksandar, 1976: *Stilske formacije*. Zagreb: Sveučiliška naklada Liber.
- GLONAR, Joža, 1910: Pregelj Ivan dr.: *Romantika. Ljubljanski zvon* XXX/št. 4. 242–244.
- GÖRNER, Rüdiger, 2021: *Romantik. Ein europäisches Ereignis*. Ditzingen: Philip Reclam jun. Verlag.
- HAMANN, Johann Georg, 1965: *Briefwechsel. Fünfter Band*. Wiesbaden: Insel-Verlag.
- KANN, Robert A., 1977: *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- KATER, Michael H., 2019: *Culture in Nazi Germany*. New Haven, London: Yale University Press.
- LIPOVEC, Albinca, 1981: Karel Hynek Mácha in France Prešeren. *Jezik in slovstvo* 27/2–3. 57–61.
- MATUSCHEK, Stefan, 2021: *Der gedichtete Himmel. Eine Geschichte der Romantik*, München: C. H. Beck.
- MEID, Volker, 1998: *Metzler Literatur Chronik. Werke deutschsprachiger Autoren. Zweite, erweiterte Auflage*, Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- MÁCHA, Karel Hynek, 1986: *Dílo II. Prózy, zápisníky, deníky*. Praga: Československý spisovatel, 1986.
- MURN, Josip, Aleksandrov, 1899: Fin de siècle. *Ljubljanski zvon* 19/9. 585–586.
- PERENIČ, Urška, 2021: *Ivan Tavčar (1851–1923). Na valovih življenja*. Ljubljana: Beletrina.
- REMEŠ, Mořic, 1912: Korespondenca Kuraltova. *Zbornik* XIV. Ljubljana: Slovenska matica. 62.
- SELIŠNIK, Irena, TURK, Mitja, 1999: Intervju s prof. dr. Petrom Vodopivcem. *Klio* I/1.
- STANONIK, Janez, 1995: Andrej Bernard Smolnikar. *Zgodovinski časopis* XLIX/2. 183–191.
- TAVČAR, Ivan, 1920: Krpanova kobila. *Slovenski narod* LIII/40 (19. februar 1920). 1–3.
- VIDMAR, Josip, 1985: *Obrazi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, Založba Borec.
- WULF, Andrea, 2022: *Magnificent Rebels. The First Romantics and the Invention of the Self*, London: John Murray.

David Bandelj

Državni izobraževalni zavod Simon Gregorčič, Gorica, Italija
dbandelj@yahoo.it

Klasika kot paradigma: pogled izza meje

Prispevek obravnava pojem klasike v literaturi Slovencev v Italiji in sloni na Kosovem tipološkem konceptu transhistoričnosti. Obravnava ga s stališča družbenih sprememb in ugotavlja, kako je bil podvržen zgodovinskemu spreminjanju geografskega prostora, v katerem je ohranil tendenčno konservativnost vrednot, ki so tudi omogočile zgodnejšo kanonizacijo nekaterih značilnih avtorjev, o katerih prispevek spregovori.

1

Literarni zgodovinar Janko Kos je svoje raziskovanje klasike v 80. letih prejšnjega stoletja osredinil na ahistorični oz. transhistorični pojem, in sicer na klasiko kot vlogo sintetičnega katalizatorja med skrajnostma verizma in hermetizma ter kot tipološki pojem, ki uravnoveša temeljne funkcije literarne strukture – spoznavno, etično in estetsko.¹

Ta paradigmatski tip klasike se je uveljavil tudi v splošnem pomenu besede, ki izhaja iz obravnave klasične kulture in jo enači z grško-rimsko. Grško-rimska klasika je namreč tista doba, ki je postavila temelje zahodni civilizaciji in je sinonim za živo izročilo. Zato imamo antično grščino in latinščino za »klasična jezika«, saj namreč utelešata temelje evropske kulture. Pri klasiki gre torej za nadčasovni pojem, ki prehaja kronološkost in je pravzaprav sinonim za kakovost. Latinski samostalnik *classis* pomeni »razred«, kar implicira, da so klasična dela »razred zase«.

2

Kakovost literarnih del navadno določa kanon nekega književnega sistema. V primeru, ki ga obravnavam, torej književnosti Slovencev v Italiji, je – paradokсно – kanon bolj strogo določen kakor v osrednjeslovenskem prostoru. Od leta 1972, ko je literarni zgodovinar Jože Pogačnik v knjigi *Slovensko zamejsko in zdomsko slovensstvo* prvič sistematično in kolikor mogoče celovito literarnozgodovinsko opredelil

¹ V članku Vprašanje o klasiki kot literarno-tipološki problem je izvajanje razširil tudi s koncepti iz marksistične literarne vede.

silnice slovenske književnosti izven meja tedanje republike Slovenije,² se je njen korpus bolj malo spreminjal. Pogačnik sicer na široko opredeli izhodišča t. i. »zamejskega« (pri tem upošteva literaturo Slovencev v Italiji, Avstriji ter Porabju) in »zdomskega« slovstva (predvsem Argentina ter ZDA, Japonska, Avstralija in preostala Evropa). Za zgled postavlja dva ustvarjalca, ki oba izhajata iz tržaškega prostora: Borisa Pahorja in Alojza Rebulo. Oba sta dandanes nesporno kanonizirana avtorja, ki ju prepoznavamo celo kot najmočnejši simbol t. i. tržaškega slovstva, *pars pro toto* oznako za književnost Slovencev v Italiji. Njun položaj klasikov je ostal nespremenjen tudi po intervencijah drugih raziskovalcev (Miran Košuta, Marija Pirjevec, Tatjana Rojc, Diomira Fabjan Bajc, Lojzka Bratuž, Jadranka Cergol, pisec te razprave idr.), ki so potrdili Pogačnikove teorije, jih dopolnili, sproti obravnavali druge avtorje, ki so se s težavo vključevali v kanon. Izmed vseh je to še najbolj uspelo Miroslavu Košuti in Marku Kravosu, ki predstavljata nekakšno protiutež Pahorjevemu in Rebulovemu proznemu ustvarjanju, saj sta oba predvsem pesnika. Iz tega je sledilo, da je prehod v klasiko v književnosti Slovencev v Italiji preskočil časovno komponento, saj so vsi omenjeni avtorji postali klasiki že pred svojimi zemeljskimi odhodi, kar ni ustaljena praksa v literarni zgodovini, saj čas postaja najboljši sodnik nad ustvarjalnostjo in odločno nad samim kanonom.

Vprašanje, ki se odpira tu, pa je neliterarn(ozgodovinski)ega značaj in se glasi, zakaj so se posamezni avtorji v književnosti Slovencev v Italiji zavihteli na položaj klasikov tako zgodaj? Razlogi so različni, vendar jih je najprej treba iskati v pretežni časovno-prostorski zamejenosti omenjenega literarnega sistema.

3

Književnost Slovencev v Italiji je pojem, ki se je razvil (še)le v 20. stoletju – spričo zgodovinskih sprememb, ko je mejna črta zavijugala v geografski prostor in postala najprej ločnica med narodoma in nato kulturama; slednjič pa še srečevališče med njima. Omenjene spremembe so v kontekstu Hobsbawmovega kratkega stoletja botrovale tudi stalnemu prilagajanju novim družbenim silnicam, ki so vzniknile ob njih. Zaradi vsega tega je prostor ob meji postal tudi razlog za samoizpraševanje, samopotrjevanje ali celo preizpraševanje. To sta dokazala tako Boris Pahor kot Alojz Rebula, ki sta *identiteto prostora* uveljavila kot eno izmed ključnih stališč lastnega ustvarjanja. Nič manj se z njo nista ukvarjala niti že omenjena Košuta in Kravos. Jože Pogačnik (1972: 5–6) je ugotavljal, da je prostor t. i. »zamejstva« zaradi »objektivnih in subjektivnih razlogov« dolgo bil ločen od osrednjega slovenskega prostora, čeprav je hkrati jasno, da se ne eden ne drugi ne moreta razvijati

2 Pred njim je v člankih, ki so izhajali v tržaški reviji Mladika med letoma 1967 in 1971, to storil Martin Jevnikar.

ločeno, ampak v medsebojnem učinkovanju. Sam pa književnosti Slovencev izven meja republike Slovenije pripisujem enakovreden položaj v celotnem sistemu, ki ga imenujemo slovenska književnost, ob čemer slednjo razumem kot široko kontekstualno mrežo. V njej se prepletajo tista književnost, ki se ustvarja na geografskem območju Slovenije (kanonizirana »nacionalna slovenska književnost«), tista, ki se ustvarja na jezikovnem območju slovenščine (»književnost slovenskih manjšin v Avstriji, Italiji, Madžarski in na Hrvaškem«) in ne nazadnja ona, ki se med Slovenci ustvarja v izseljeništvu in diaspori.

Dasiravno taka sistemizacija ni usodna za pričujočo razpravo, je vredno podčrtati tudi sociološke dejavnike, ki botrujejo vzpostavljanju koncepta klasike v tako majhnem literarnem (pod)sistemu kot je zamejski.

Ta se namreč ob stalnem prilagajanju družbenim spremembam obnaša sila nenavadno, s čimer mislim na njegovo težnjo h konservativnosti. Boris Pahor predstavlja velik zgled, kajti pisateljske konstante so v njegovi pripovedni prozi postavljene med koordinate zemljepisnega prostora in bivanjskega problema, kar načenja tudi Rebula, vendar v drugačnih smereh, ki se dvigajo k transcendenci. Če je torej Rebula transcendenten, potem je Pahor imanenten. Oba pa nam (po)kažeta popolno podobo afirmiranosti prostora, ki »nastaja in postaja« ter izpostavljata vlogo človeka v njem. Pahorjevi in Rebulovi arhetipski literarni junaki se v stalni prilagojenosti fluidnosti prostora nikdar ne odpovedujejo trdnim vrednotam, na katerih gradijo svoje bivanje. Ta tip konservativnosti ni v nikakršnem nasprotju s pojmom razvoja. Monolitnost sistema je razumljiva v luči zgodovinskih sprememb in teži k ohranjanju s težavo pridobljenih pravic, ki jih lahko označimo kot jezikovno-bivanjske.

Kot nadgradnja tovrstne konservativnosti se pojavlja perspektiva, ki nam jo kažeta pesnika Miroslav Košuta in Marko Kravos. Ne eden ne drugi ne zavržeta trdnih vrednot, ampak se o njih z značilno pesniško držo sprašujeta, postavljata v nove položaje in omogočata, da se bralci in prek njih tudi prostor stalno prepoznavajo v njih. Zaradi tovrstne spetosti s prostorom, se ta književnost lažje vanj tudi lažje vkorenini in pridobi poteze, ki jo lahko spremenijo v klasiko.

Tržaški slovenski literarni zgodovinar Miran Košuta (2008: 28) opozarja, kako so to književnosti oblikovale tudi različne tipološke zaznamovanosti, med katerimi izpostavlja naslednje: prostorsko, ontološko, etično, jezikovno in narodnostno. Ontološka zaznamovanost teži k antinihilizmu, aktivni drži posameznika v sistemu, ki ga opredeljuje, oz. življenju, ki ga preizkuša. Etična zaznamovanost je pravzaprav drža humanizma, ki postaja včasih radikalen, vendar ni nikoli ločen od izvirne *humanitas*, ki ga terminsko označuje; prostorska, jezikovna in narodnostna zaznamovanost pa so v tesnem odnosu z lastno zemljo, jezikom in pripadnostjo, ki se

giblje med togo in strogo držo, implicirajočo celo določeno »jezikovno zavrtost ali nesproščenost, in aktivizmom, ki meji tudi na leksikalno besedogradništvo« (prav tam: 45). Lahko pa z aktivizmu nasprotno popolno ravnodušnostjo, morda razumsko ali čustveno razdaljo do vprašanj narodne usode ali identitete.

Vse našete značilnosti torej gradijo podobo sistema, ki v svojem bistvu teži k ohranjanju *statusa quo* – pa ne toliko na področju literature kot umetnosti ali na njeni estetski podlagi, temveč bolj na področju vrednot, etičnega substrata, iz katerega ta literatura izhaja. Vrednote so namreč same po sebi nekaj trdnega in stalnega, postavljajo temelje za humanistično in zato tudi humano dojemanje sveta, slonijo na principih, ki jih opredeljuje dolga časovna konstanta, ter s svojimi koreninami segajo v klasično dobo. Če za zgled ponovno vzamemo Rebulo in Pahorja, ugotavljamo, da je prvi trdno zakoreninjen v antiki, ki jo nadgrajuje z judovsko-krščanskim izročilom, medtem ko se drugi napaja v ljubezni, ki je pri njem gibalno eksistence in skozi njo gleda tudi na problematiko identitete in narodne istovetnosti.

Čeprav sta Rebula in Pahor včasih stala na diametralno različnih in celo nasprotnih okopih (ob čemer mislimo zlasti njuna pogleda na vlogo NOB v zgodovini slovenskega naroda), sta s sintezo znala pristopati do tako občutljivih in pomenljivih tematik. S s humanističnim pristopom sta skušala sežeti tezo in antitezo večne dileme slovenske preteklosti (»revolucija vs. kolaboracija«), in to v prelomnem letu 1975 ob izdaji intervjuja z Edvardom Kocbekom, ki je prvič javno spregovoril o izvensodnem poboju vrnjenih domobrancev. Oba sta torej svojo sintezo doživela prav ob Kocbeku, ki predstavlja sinergijo med obema tržaškima pisateljema, saj je bil s svojim krščanskim humanizmom blizu Rebuli, a s socialno miselnostjo pa Pahorju. Pisateljski in umetniški humanizem, ki sta ga oba pisca izrazila, pa je nato sprožil reakcijo totalitarnega sistema, ki je Kocbeka znova osamil in Pahorju prepovedal vstop v Jugoslavijo.

Ta kratek zgodovinski ekskurz nas opozarja, kako je literatura imela v niti ne tako daljni preteklosti pravzaprav konstitutivni naboj ne le za razvoj umetnosti same, ampak tudi za grajenje družbenega prostora, da ne rečemo javnega mnenja. Režimi, ki so se bali literature (Platon je v svoji *Državi*³ poezijo želel omejiti) pa so takó samo podčrtali njeno moč.

3 »Zatorej, Glaukon, če boš srečal oboževalce Homerja, ki ti bodo govorili, da je Homer vzgojitelj Grčije in da bi bilo prav, ko bi njega vzeli za učitelja pri upravljanju države in pri vzgoji državljanov, in da bi morali vse svoje življenje uravnavati v skladu s pesnikovimi navodili, tedaj te ljudi prijazno pozdravi in poljubi, saj si pošteno prizadevajo, kakor pač morejo, reci jim tudi, da soglašaj z njimi, da je Homer največji med vsemi pesniki in prvi med tragiki, zavedaj se pa, da je od vsega pesništva mogoče v državo sprejeti le himne bogovom in hvalnice vrlim možem. Če pa boš sprejel tudi zabavno Muzo, bodi lirsko bodisi epsko, tedaj bosta v državi kraljevala veselje in žalost namesto zakona in razuma, ki je vedno veljal za najboljšega.« (Platon: Πολιτεία, X, 1–8.)

Zato ni čudno, da je vrednostni sistem, ki se je vzpostavil na obrobju slovenskega kulturnega prostora, ostal konservativen in monoliten, čeprav zato nič manj živahen in raznorodan. Predvsem je omogočil hitrejše ukoreninjenje nekaterih emblematičnih tematik in vrednot, kamor sodijo vprašanje identitete, smisla in eksistence, ki se vselej tesno prepletajo, ter obravnavanima avtorjema omogočil, da sta z globokim poseganjem v misterij človeka in njegovega razpona med peklom in nebom dosegla hitrejši vzpon na slovenski literarni parnas – kakor njuni sodobniki v osrednjeslovenskem prostoru, v katerem sta bila – zanimivo – obravnavama čisto drugače, se pravi kot bolj ali manj pomemben del tastega literarnega sistema⁴ - in ne kot pomemben segment nacionalne književne klasike.

Za njuno načelno klasičnost je nekoliko »kriv« tudi Jože Pogačnik, ki je ob opusih obeh (1972: 91) povedal, da

[n]juno leposlovno oblikovanje ima namreč individualno izrazitost in slovstveno strukturiranost, ki ju je v vseh razsežnostih mogoče zajeti le v posebnih književnozgodovinskih portretih. Nadpoprečna estetska izdelanost in tvorno preseganje aktualnih slovstvenih standardov pri obeh avtorjih bo na ta način dobila tisto mesto, ki jima zgodovinsko že pripada.

Pogačnik prav tako podčrtuje tako njuno ukoreninjenost v zapadni prostor kakor tudi pripadnost zahodnoevropski civilizaciji in kulturi, ki jima s tem omogoča refleksijo o vprašanju narodne eksistence. Četudi se Pahor (Pogačnik 1972: 104) opredeljuje drugače (»Kdor me ima za narodnoobrambne pisatelja, ni dosti razumel o meni in mojem pisanju«), saj meni, da je narodna zavest le eno izmed sredstev, ki človeku omogočajo reševanje pred alienacijo, pa to ne izključuje njegovega humanističnega pogleda na svet, ki izhaja iz partikularnega in se pne v univerzalno. Podobna velja za Rebulo, pri katerem se eksistencialna tematika na začetku pisateljske poti približa občutku življenjske tragičnosti. Postopoma najde odgovore na bivanjska vprašanja v antičnem binomu *kalokagathije*, krščanskem pojmovanju resnice in občem občutku človečnosti. Tudi njemu pa je narodnost seveda bivanjska sestavna prvina, ki se osnuje na skladnosti med tem, kar je naravno, in tistim, kar je božansko. *Lex naturae* je hkrati *lex divina* (Pogačnik, 1972: 123).

4 V Kosovem Pregledu slovenskega slovstva, v izdaji iz leta 2002, ki je njegova doslej najbolj celovita obravnava slovenske književnosti, je Boris Pahor lapidarno obravnavan takole: »Boris Pahor (rojen 1913) je iz svojega tržaškega okolja, pa tudi iz medvojnega življenja objavil vrsto novel in romanov (Moj tržaški naslov, 1948, Mesto v zalivu, 1955, Vila ob jezeru, 1955, Nomadi brez oaze, 1956, Onkraj pekla so ljudje, 1958, Parnik trobi nji, 1964, Zatemnitev, 1975)« (Kos 2002: 398), Alojzu Rebuli pa namenil nekaj več prostora in analitičnega pristopa. Natančneje se namreč loti romanov Senčni ples in V Sibilinem vetru, ki sta resda pisatelja uveljavila v slovenski književnosti, čeprav ni mogoče spregledati, da pri Pahorju ne omeni niti romana Nekropola, ki velja za njegov opus magnum.

4

V trenutku, ko Pahor in Rebula – pozneje pa z njima tudi Marko Kravos in Miroslav Košuta na pesniškem področju – jasneje presežeta tipološke značilnosti, o katerih smo govorili zgoraj, in se osredinita na etični pojem literature, postane njuna vključenost v kanon književnosti Slovencev v Italiji in s tem v klasiki veliko bolj razumljiva.

Etična komponenta literature postane torej ključni element, saj združuje vse ostale komponente in bistveno opredeljuje vlogo literature. Ta je namreč nosilka različnih sporočil in možnosti; od golega ludizma, mimo epigonstva tja do skrajnega moral(istič)nega ali etičnega osveščanja. Vendar je treba, resnici na ljubo, pritrditi prepričanju, ki literaturo povzdiguje v klasičnost, če je ta nosilka vrednot, ki so nespremenljive, čeprav se o njih v različnih časih pač različno govori. Literarna zgodovina pa je v klasiko povzdignila literarna dela, ki so na različne načine opredeljevala etično visoke in vzorne vrednote; od Homerja, mimo Sofokla prek Cervantesa, Shakespeara, Leopardija, Puškina, Tolstoja, Dostojevskega, Zolaja ... Kako zatorej razumeti klasiko (pod)sistema književnosti Slovencev v Italiji danes?

Na to nam delno dogovarja eden izmed mlajših avtorjev, Alex Kama Devetak (2024: 8), ko razmišlja, da »stalno vztrajanje pri ohranjanju *statusa quo* morda prinaša trenutno udobje, vendar sčasoma vodi do izgube pomembnih priložnosti in rasti«. V omenjenem konservativizmu vidi stagnacijo razvoja sistema in jo pripisuje načelni ločitvi od pojma slovenske književnosti. Izmed problemov, ki jih naniza, omenimo premalo možnosti za objavo del mladih avtorjev, geografsko razpršenost avtorjev, ki iz »ljubljano-centrizma« sredobežno iščejo možnosti bivanja in ustvarjanja na obrobju, a tudi stereotipno mišljenje, da je vse, kar prihaja iz središča, za obrobje apriorno »nekaj slabega, nekaj nenašega, nekaj nevrednega in nerazumljivega« (prav tam: 10). Kar sem torej malo prej sam opredelil za *differentio specifico* sistema, ki vodi v klasičnost, mlajša generacija že lahko razume negativno.

Kakor pri vsaki temeljni filozofski dialektiki je očitno, da bo treba med tezo in antitezo najti sintezo, ki bo v prihodnje lahko pojem klasike razširila in obogatila. In ga morda tudi opredeljevala skozi literaturo samo, kar pa je spričo turbulentne hiperglobalizacije in hipertehnologizacije čedalje težje. Še predvsem, ker opažamo, da je klasičnost v svojem bistvu kategorija, ki ni samo literarna, temveč tudi družbeno pogojena.

In če je bila etika doslej najbolj ovrednotena kategorija kot pogoj za klasičnost, o tem, katera kategorija bo to v prihodnosti, lahko zgolj ugibamo.

VIRI IN LITERATURA

- BANDELJ, David, 2010: Literature of Slovenians in Italy: A Subsystem of Slovenian Literature or a Supranational System? *Interlitteraria* XV/2. 432–441.
- BANDELJ, David, 2013: Odprtost in zaprtost slovenske zahodne meje v dnevnikih treh pisateljev: Pahor – Rebula – Kocbek. *Obrazi slovenske literature*. Koper: Annales.
- CERGOL, Jadranka, 2013: *Med mero in misterijem*. Trst: Mladika.
- DEVETAK, Alex Kama, 2024: V iskanju navdiha. *Literatura* XXXVI/394. 6–10.
- KOS, Janko, 1980: Vprašanje o klasiki kot literarnotipološki problem. *Primerjalna književnost* III/1.
- KOS, Janko, 2002: *Pregled slovenskega slovstva*. Ljubljana: DZS.
- KOŠUTA, Miran, 2008: *E-mejli*. Maribor: Litera.
- PIRJEVEC, Marija, 1997: *Tržaški zapisi*. Trst: Mladika.
- PLATON, 1995: *Država*. Ljubljana: Mihelač.
- POGAČNIK, Jože, 1972: *Slovensko zamejsko in zdomsko slovstvo*. Trst: Zaliv.
- ZEN, Alice, 2006. *Boris Pahor. Biografija v slikah – Biografia per immagini*. Trst: Mladika.

Matjaž Lulik

Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani

Matjaz.Lulik@nuk.uni-lj.si

Biseri slovenske književnosti in jezikoslovja v zbirkah Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani

Za nastanek bisera je potrebno nekaj srečnih, za školjko tudi napornih okoliščin. Najprej mora vodni tok zanesti kamenček v školjko, ki mesu sicer ne povzroča udobja, a rodi dragulj. Ko si poskušamo predočiti potek razvoja v slovenski književnosti, lahko ob množici več burnih dogodkov dojamemo rojstvo slovenske pisane besede in njen nadaljni potek kot čudež. Če se ozremo v 16. stoletje, ko sta bili natisnjeni prvi slovenski knjigi, pa lahko delo njunega snovatelja opišemo kot epohalno.

Pri določitvi merila, kaj je v našem kontekstu biser, bomo poleg uveljavljenih omemb v strokovni literaturi poskušali upoštevati zgodovinske okoliščine na področju slovenske govorjene brane, zapisane in tiskane besede ter se vprašati, kakšen pomen in vpliv na slovensko kulturno zavest so obravnavana dela oz. knjige imeli. Del, ki bi jih lahko opredelili kot slovensko književnost, čeprav niso bila zapisana v slovenskem jeziku, tu ne bomo obravnavali. Semkaj bi sodil primer Filipa Žičkega, kartuzijskega nabožnega pesnika, avtorja prepesnitve epa o Marijinem življenju v nemški jezik. Bi pa po knjižničarskih merilih ta v 14. stoletju po širšem evropskem prostoru, predvsem za samostanskimi zidovi priljubljeni ep brezpogojno bil slovenika, saj je nastal na ozemlju Slovenije.

Ko se torej sprehajamo skozi zgodovino slovenske pisane besede, ugotovimo, da nekaj najstarejših besedil v slovenskem jeziku Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK) ne hrani. *Brižinski spomeniki*, ki veljajo za najstarejše slovansko besedilo v latinici, hrani namreč Bayerische Staatsbibliothek, medtem ko Celovski ali Rateški rokopis, v katerem odseva zelo stara, predkarolinška predloga, hrani Celovski deželni muzej. Najstarejše besedilo v slovenskem jeziku, ki ga hrani NUK, je tako Stiški rokopis. Zadnjih pet strani, napisanih v slovenščini, je poglobljeno opisalo več avtorjev (Mihael Glavan, Jože Pogačnik, Igor Grdina), ob čemer velja omeniti, da latinsko besedilo še vedno čaka na nadaljnje analize. Govori o husitskih vojnah, napoveduje obdobje, ki je za slovensko književnost in s tem za slovenski narod

izjemno pomembno. Govorimo o obdobju reformacije. Ko je Primož Trubar, na katerega v zvezi z reformacijo najprej pomislimo, zakorakal na pot izjemnih, tedaj nepredstavljenih dosežkov, je njegovemu krogu šlo za »staro krščansko vero«, kakor jo denimo imenuje v predgovoru k prevodu *Novega testamenta* iz leta 1557.

V prispevku bomo zgodovinsko pot starega gradiva prav tako spremljali s pomočjo inventarnih knjig.

Slika 1: Primer Wildejeva kataloga iz leta 1788, na podlagi katerega rekonstruiramo provenienco takrat pridobljenega gradiva. Popis se začne z zbirko Karpa Peera, nadaljuje se z zbirko Družbe za kmetijstvo in uporabe umetnosti itd. Vir: dLib.

Protestantika

Med desiderati iz 16. stoletja, torej s strani NUK zaželenimi izvodi in primerki, so to brez dvomov manjkajoči primerki slovenske protestantike, ki jih hranijo v Avstriji, Nemčiji, Švici in na Danskem. Tega se je zavedal tudi Mirko Rupel, ki je vodil našo knjižnico od leta 1946 do svoje smrti leta 1963. Čeprav še ni bilo medmrežnega dostopa do digitaliziranih oblik vsebin, so sistematično zbirali vso ustvarjalnost naših avtorjev, ki se je ohranila v tujini. V istem obdobju so prav tako

sistematično zbirali fotografske posnetke knjig in rokopisov manjkajoče protestantike. Posnetki utegnejo biti za raziskovalce v našem prostoru še vedno zanimivi, saj vsega posnetega gradiva niti v tujini še niso digitalizirali.

Zrno za nastanek slovenskih tiskanih biserov v 16. stoletju izhaja iz novih, za tisti čas radikalnih razmislekov o interpretaciji Božje besede, predvsem v nemškem prostoru in to že nekaj desetletji pred prihodom protestantov v naše dežele, ki prej niso imele enotnega knjižnega jezika. Kot je tudi znano, pa se je iskra za protestantski miselni tok prižgala v intelektualnem krogu Wittenberške univerze. Ob vsem gotovo pomislimo na dogodek, ki ni niti nedvoumno dokazan, in sicer Luthrovo nabitje 95 tez na vrata wittenberške cerkve, ob čemer gre poudariti, da se je podstat protestantske teologije prav tako izoblikovala skozi dolg proces resnih premislekov o »pravi veri«. Prva duhovna gibanja in smeri, ki so vplivale na omenjenega mladega avguštinskega meniha, sta bili t. i. *devotio moderna* ter *via moderna*. *Devotio moderna* je smer, ki je vzniknila na Nizozemskem in je izhajala iz poznosrednjeveške mistike. Zagovarjali so preprosto in ponižno življenje. Ljudje naj bi si vsak dan prizadevali posnemati Kristusa (Leppin, 2017: 26). Luther se je z brati tega gibanja, imenovanih tudi »Nullbrüder«, srečal v času šolanja. Prav tako je na njega močno vplivala *via moderna*, kar je kasneje zaradi svojega jezikovnokritičnega obravnavanja jezika in pojmov znatno vplivalo na Luthrovo odločitev o nujnosti prevajanja *Sv. pisma* v žive govorjene domače jezike (prav tam: 27)

Med tübingenškimi tiski izstopa Trubarjeva knjiga *Articuli* iz leta 1562, ki poleg obrazložitve luteranske interpretacije krščanskega verovanja vsebuje še prvo slovensko novelo, na kar je opozoril glavni urednik *Zbranih del Primoža Trubarja* Jonatan Vinkler. Trubar se je zavedal, da se slovenski knjižni jezik pod njegovim peresom šele vzpostavlja. Z namenom, da bi slovenskim bralcem približal teološko govorico, je na dveh straneh in pol podal zgodbo v dialoški obliki med Antonom puščavnikom in čevljarjem iz Aleksandrije. Osvetliti je želel, kaj je za kristjana pomembno v odnosu do Boga. Zgodba je odsev množice teoloških razprav med katoliško in reformacijsko smerjo, katere glavni namen je bila pokazati, kaj opravičuje človeka pred Bogom – milost ali dobra dela, in tudi v kakšni obliki. Z opisom čevljarjeve skrbi za družino je pomen vere približal običajnim ljudem, ki lahko prav tako najdejo opravičenje v svojih dejavnostih. Vinkler je utemeljil obliko novele z naslednjimi značilnostmi: pripoved tega odlomka je zgoščena, opis prostora dogajanja je skop, opisan je le en prizor, v pripovedi nastopata le dve osebi, vsebuje dialog, zgodba se stopnjuje tako, kot je za novelo značilno, in sicer z zasnovo, zapletom, vrhom, razpletom in razsnovo, kar kaže na dramatično notranjo zgradbo (Vinkler 2020: 71; 2019: 83–85). V Sloveniji hranimo le dva izvoda tega dela, od katerih se eden nahaja v mariborski univerzitetni knjižnici. Na spojnih listih

ljublanskega izvoda je nekoliko daljši rokopis neznane roke, ki tudi potrpežljivo čaka na raziskovalca.

Slika 2: Na strani 82 Trubarjeve knjige *Articuli* se začne prva slovenska novela. Na žalost je eden od uporabnikov v prejšnjem stoletju, ki je s tem očitno bil seznanjen, njen začetek označil s kemičnim svinčnikom. Foto: Matjaž Lulik.

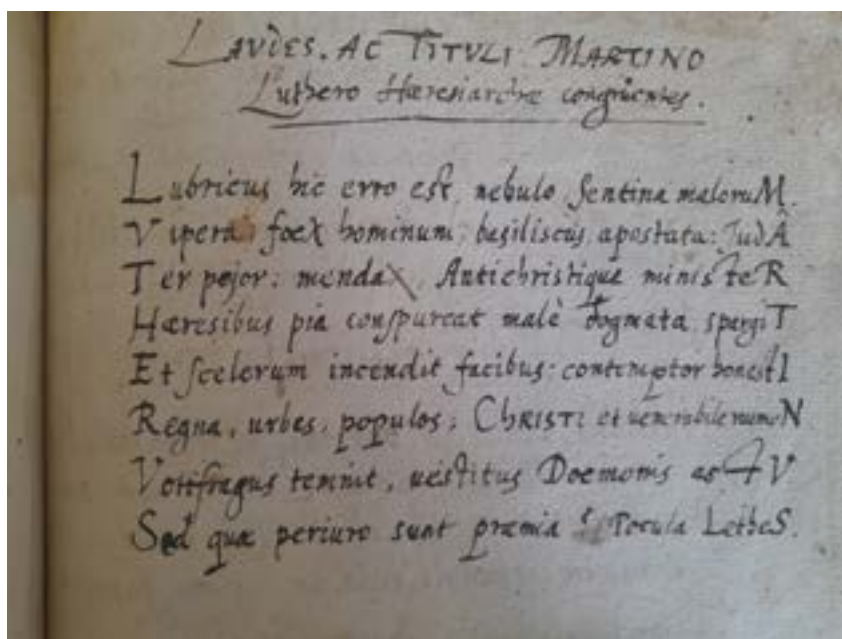
Pionir slovenske tiskane besede Primož Trubar je prevajal dele *Svetega pisma* po predlogi prevoda Erazma Rotterdamskega (Ahačič 2007). Še izjemnejši preboj je uspel Juriju Dalmatinu. Iz njegovega pisma Kranjskim deželnim stanovom iz leta 1572 izvemo, da se je ob prvem poskusu prevajanja *Geneze* začel učiti hebrejsko (Rajhman 1997: 56–58). *Biblija* je naposled izšla v Wittenbergu leta 1584 in je 12. tiskani celoten prevod *Svetega pisma* v takrat žive jezike. Če bi upoštevali še latinščino, grščino in starocerkveno slovanščino, bi zasedla petnajsto mesto.

Vseh znanih izvodov je trenutno nekaj čez sto; od tega jih v NUK hranimo devet. Izpostaviti gre Hrenov izvod, ki ni dragocen samo zaradi svojega lastnika, ampak posredno priča tudi o pestrih poteh knjig skozi stoletja. Na prvih straneh tako razberemo, da je Dalmatin ta izvod osebno podaril plemiču Juriju Rainu iz Strmola, nato preberemo napis *Conventus Camnicensis*, kar pomeni, da je bila knjiga dolga leta v kamniškem samostanu, nato pa na eni od zadnjih strani naletimo še na zaznamek, da je knjiga pripadala Jerneju Kopitarju. Akrostih na notranji strani zadnje platnice nam prikaže nekoliko drugačno podobo ljubljanskega škofa, kakor jo z veliko naklonjenjostjo prikazuje Peter Radics v članku iz leta 1878, kjer je Hren olikan mož,

za katerega ne bi pričakovali, da bo izrazil toliko gneva na začetnike reformacijskega gibanja, ki sta mu pripadala tudi njegova starša. Stih se v slovenskem prevodu glasi (nav. po Vinkler 2020: 27):

Lejte ga, sluzasto zgubo, ta klatež je greznica zlega!
 Ves je zverinski, ogaba človeška! Ta sluzast odpadnik
 Trikrat je slabši od Jude, lažnivec, služabnik hudiča!
 Hrka pljuvaje heretik nesnago po dogmah presvetih,
 Eno sta on in krivica! Bakle prižiga zločinske,
 Rušil bi mesta, kraljestva in ljudstva! Črtilec Gospodov,
 Vere teptalec, ves je namazan s hudičevo žavbo!
 Saj mu pritiče nagrada! A kakšna? Le kupa pozabe.

Kot lahko opazimo, tvorijo prve črke vrstic ime LVTHERVS.

Slika 3: Hrenov akrostih v njegovem izvodu Dalmatinove Biblije. Foto: Matjaž Lulik.

Katoliška obnova

Za razvoj slovenskega knjižnega jezika je bilo pripoznanje glavnih akterjev katoliške obnove o pomenu protestantskih del izjemno pomembno; slednjih torej kljub

gorečim verskim pogledom niso zavrgli, ampak so nanovo zaživela pod peresom katoliških avtorjev in v novih oblikah. Tako kot protestanti so tudi katoliški avtorji spoznali pomembnost poučevanja ljudstva v njim domačem jeziku. Tomaž Hren se je zavedal, da zaradi vseh obveznosti ne bo zmozel vsega zadanega si dela, zaradi česar je poprosil Janeza Čandka za pomoč. Na škofove stroške so izdali 3000 izvodov dela *Evangelia inu lystuvi*, ki jih NUK hrani v petih izvodih, in sicer sta dva iz leta 1612/13 in trije so iz leta 1672.

Osrednja osebnost katoliške obnove, imenovane tudi protireformacija, je bil že omenjeni Tomaž Hren. Iz omenjenega Radicsevega prispevka (Radic 1878) razberemo, da je bil v mladih letih pesnik, mecen umetnosti in je podpiral znanost; posebno pri srcu mu je bila zgodovina. Zvezek njegovih latinskih pesmi v rokopisni obliki, ki jih opisuje Radics, še danes hranimo v NUK. Zaveden je pod signaturo Ms 84. Pesmi iz njega v tiskani obliki še niso izšle. V zvezku lahko med drugim najdemo speve, ki obravnavajo antične teme (mitologije), vsebuje poklon nadvojvodi Ferdinandu, slovo rojaku Kapellju, pesmi slavijo poroke raznih veljakov, zvezek vsebuje pozdrav krsta Anice Marije, Auerjeve hčerke ter pesem, posvečeno narodnemu junaškemu dejanju pri Sisku.

Slika 4: Pesmi Tomaža Hrena iz mladostnih let. Hrani NUK, Ms 84.

Hrenova bogata knjižnica se je nahajala v Gornjem Gradu. Konec 18. stoletja so si člani Kranjske kmetijske družbe prizadevali, da bi prišla v Licejsko knjižnico. Med primerki iz nje spomnimo na Avguštinove komentarje k *Stari* in *Novi zavezi*. Na naslovni strani je napisano škofovo geslo »Terret labor, aspice praemium« (»Straši te delo, a glej na nagrado.«), ki navdihuje tudi sodobnega človeka.

Slika 5: Hrenov izvod Avguštinovih komentarjev k *Novi* in *Stari zavezi*. Hrani NUK, GS III 11015.

V rokopisni obliki velja iz obdobja katoliške obnove izpostaviti Skalarjev rokopis (Cod. Kop. 25). O življenju in delovanju avtorja je znanih le malo zanesljivih podatkov, a njegovo prevajalsko in avtorsko delo je teološka in slovstvena dela pomembno obogatilo. Jernej Kopitar ga je najverjetneje kupil na Dunaju, nato ga je predhodnica NUK, Licejska knjižnica, odkupila. Vsebuje 900 strani, na katerih sta dva prevoda, nedokončano delo *Vsakdanje spomišlane vernih karšanskih dušic* in verjetno edino ohranjeno avtorsko delo *Vselaj inu nikoli, to je večnost* (Deželak Trojar 2011). Deželak Trojar z veliko gotovostjo domneva, da je bil rokopis s svojo natančno kaligrafijo in številčnimi oznakami mišljen kot podlaga za tisk. Gre za vsebinsko in oblikovno dovršeno delo.

Slika 6: Skalarjev rokopis. Hrani: NUK, Cod. Kop. 25. Foto: Matjaž Lulik.

Slika 7: *Pasijon iz Ospa*. Hrani NUK, Ms 1487. Foto: Matjaž Lulik.

V obdobju katoliške obnove je s pasijonom zaživela tudi dramatika v slovenskem jeziku. Tovrstna dela so se ohranila v glavnem v rokopisnih oblikah, iz naše knjižnice pa velja izpostaviti *Pasijon iz Ospa*, ki je bil najden leta 1926. Iz istega obdobja oz. iz baroka bi lahko omenili še Matijo Kastelca (*Nebeški cilj – Nebeshki zyl*) ter tiskane pridige Janeza Svetokriškega.

Slovníčarstvo

Že prevajalske rešitve v Dalmatinovem prevodu *Svetega pisma* pričajo o tem, da je prevajalec vsekakor začutil duh hebrejskega in grškega jezika, a je hkrati s čutom za slovensko govorjeno besedo zelo dostojno odprl vrata tudi slovenskim bralcem (Ahačič 2007; Vinkler 2020; Rajhman 1997). Pri tem je upošteval značilnosti več slovenskih krajevnih govorov in se hkrati zavedal, da se knjižni jezik šele vzpostavlja. Zato je na koncu prevoda za nekaj najbolj pogostih slovenskih besed zapisal, kako jih govorijo na Kranjskem, Koroškem, na današnjem Primorskem ter na vzhodu Slovenije. To se pravi, da Dalmatinova *Biblija* v bistvu vsebuje tudi prvi slovensko slovenski slovar.

Veličino Dalmatinovega dela je pripoznal tudi Adam Bohorič in pravilno ugotovil, da bi nastajajoči slovenski knjižni jezik potreboval slovnico. Na podlagi analize nabora besed v *Bibliji*, pa tudi iz drugih virov, je sestavil prvo slovensko slovnico *Arcticae horulae sucissivae de Latinocarniolana*. Kot je bilo takrat običajno, se je naslanjal na latinsko predlogo, vendar ne katerokoli, ampak Melanchtonovo. Hkrati je moral biti zaradi posebnosti slovenskega jezika inovativen. Na splošno so si jezikoslovci v poznem srednjem in zgodnjem novem veku za zgled jemali svete jezike, torej grškega, hebrejskega in latinskega. Glede na to, da ima grščina le pet sklonov, se je zdelo logično, da je Bohorič kot podlago izbral latinščino s šestimi skloni, pa tudi sicer je v 16. stoletju latinski model predstavljal nekakšen prestiž (Ahačič 2006: 135). A tudi pri tej izbiri brez zadreg ni šlo, saj latinski ablativ oz. ločilnik slovenščini ne odgovarja povsem. Tako je Bohorič sklona, ki sta bila kasneje opredeljena kot mestnik in orodnik, razrešil opisno kot posebnosti, »pri katerih predlog zahteva drugačno obliko končnice«. Opredelil je tudi zvalnik, ki ga takrat slovenščina že dolgo ni več uporabljala, idr. NUK hrani tri *izvode Zimskih uric*, od katerih so v izvodu R 37938 grbi treh slovenskih dežel kolorirani.

Tudi katoliška obnova je nadaljevala z delom na jezikoslovnem področju. Hipolit Novomeški je leta 1715 izdal *Grammatico latino-germanico-slavonica*, ki temelji na Bohoričevi slovnici. Hranimo jo v petih izvodih.

Proti koncu 18. stoletja so se slovenski jezikoslovci začeli odmikati od protestantski tradicije. Pohlin je upošteval predvsem kranjski govor, Dajnko štajerskega in Gutman koroškega. Tudi Japelj in Kumerdej sta si prizadevala, da bi sestavila vsesplošno slovensko slovnico, a so na žalost njuni poskusi ostali zgolj v rokopisni obliki. Prekmurski knjižnji jezik pa je že tako stopil na svojo delno samostojno pot. Veliko slovensko slovnico je uspelo dokončno sestaviti leta 1809 Jerneju Kopitarju; hranimo jo v tiskani obliki. Njegovo delo je nadaljeval Franc Metelko. Veliki slovar je sicer pripravil Valentin Vodnik, a je ta ostal v rokopisni obliki.

V plodovitem 19. stoletju, ko se je v primerjavi s prejšnjimi dobami dodatno prebudila slovenska politična oz. nacionalna zavest, se je to odzrcalilo tudi v gradivu, ki ga hranimo v še posebej zavarovanih trezorjih. Znova ne moremo mimo omembe Prešernovih *Poezij*, ki so poleg tistih, ki jih hranijo v knjižnici Narodnega muzeja, eden od dveh primerkov. Zanimivo je, da jih je Narodna in univerzitetna knjižnica pridobila šele leta 1947. Že v času te pridobitve so za hrambo izdelali posebno škatlo. Tu so zapuščine Frana Levstika, Simona Gregorčiča, Josipa Jurčiča idr. Zdaleč največ gradiva o Francetu Prešernu je zbral Prešernov sorodnik, duhovnik Tomo Zupan (Ms 1390). Za segment gradiva, in sicer prigodnice, stroka še ni nedvoumno dokazala, da je Prešernovo. Je pa dokazano, da fotografija na steklu ni Prešernova.

V zadnjih dveh desetletjih se je pozornost posvečalo nekaterim ženskim ustvarjalkam. Predvsem mislimo na Josipino Turnograjsko in Luizo Pesjakovo, katerih delo in osebnost sta osvetlili Mira Delavec in Urška Perenič. V zapuščini Josipine Urbančič Turnograjske se je poleg osebnih dokumentov, nekaj poezije in proze ohranilo tudi nekaj glasbenih del, kjer izstopajo *Spominčice*, s katerimi se na tretjem programu Radia Slovenije vedno prične oddaja z istim imenom. Za proučevanje njenega življenja je prav tako pomembna korespondenca z Lovrom Tomanom. Pisma vsebuje tudi zapuščina Luize Pesjakove, ki je bogata tudi z dnevniki, ob katerih je Urška Perenič denimo dokazala, da so bili podlaga za njen roman *Beatin dnevnik*. Prav tako je z njihovo pomočjo doganala, kje se roman dogaja in prva opozorila na zgledovanje Pesjakove pri Fredriki Bremer.

Dragocenosti gradiva pa ne določa le redkost ali visoka vrednost, temveč tudi zanimivost zapisanega. Omeniti želim zanimivo izkušnjo z urejanjem rokopisne zapuščine Bratka Krefta. Pozornost so mi vzbudila pisma iz Kazahstana, odposlana v 50. letih prejšnjega stoletja, in sicer so bila napisana v slovenščini, a natipkana na pisalnem stroju v ruski cirilici. Ko sem začel raziskovati nenavadno jezikovno in črkopisno kombinacijo, sem naletel na usodo zavednega slovenskega učitelja iz avstrijske Koroške Miloša Svanjaka. V prvi svetovni vojni ga je kot vojnega ujetnika zajela ruska vojska. Nova sovjetska država je sicer s Kraljevino SHS podpisala sporazum o vrnitvi vojakov, a na žalost so Miloša Svanjaka obravnavali kot avstrijskega državljana. Na stara leta ni mogel več pisati na roko, zato je uporabil pisalni stroj, ki mu je bil edini na voljo v tamkajšnjem oddaljenem kraju. Ko je Bratko Kreft obiskal Sovjetsko zvezo, je nanese, da sta se z Milošem Svanjakom spoznala. Kreft mu je večkrat poslal kako slovensko knjigo, tudi Prešernove *Poezije*, da mu je vsaj nekoliko omilil domotožje, kajti vrnitev v domovino mu ni bila dana vse do smrti leta 1959.

Slika 9: Pismo Miloša Svanjaka iz leta 1958. Hrani NUK, Ms 1820. Foto: Matjaž Lulik.

V dinamičnem dvajsetem stoletju bi moral omeniti še ogromno avtorjev, kar bi preseglo obseg tega članka. Zato zaključimo z omenbo, da sta dve izmed največjih zapuščin kakega slovenskega literarnega zgodovinarja tista Ivana Prijatelja pod signaturo Ms 973 ter Josipa Vidmarja s signaturo Ms 1413. Izjemno močna pripoved veje iz zapuščine Edvarda Kocbeka (Ms 1421) in Borisa Pahorja, katere velik segment predstavljajo pisma drugih, ki zdaj v lepi količini po zaslugi raziskovalne skupine, ki jo je vodila Urška Perenič, ležijo zgledno popisana na policah NUK.

VIRI IN LITERATURA

- AHAČIČ, Kozma, 2006: Nominalna paradigmatika Bohoričeve slovnice v luči evropskega slovničarstva. *Slavistična revija* 54/3, 129–153.
- AHAČIČ, Kozma, 2007: Viri za prevod svetopisemskih besedil pri slovenskih protestantskih piscih 16. stoletja in nekatere tehnike prevajanja. *Slavistična revija* 55/3, 505–529.
- AHAČIČ, Kozma, 2007: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: protestantizem*. Založba ZRC, ZRC SAZU.
- AHAČIČ, Kozma, 2012: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba (1600–1758)*. Založba ZRC, ZRC SAZU.
- AHAČIČ, Kozma, 2013: Nova odkritja o slovenski protestantiki. *Slavistična revija* 61/4, 543–555.
- DELAVEC, Mira, 2004: *Nedolžnost in sila*. Gorenjski glas.
- DEŽELAK TROJAR, Monika, 2011: Skalarjev rokopis 1643–2011: elektronska znanstvenokritična izdaja rokopisnega kodeksa. S. Kranjc (ur.): *Meddisciplinarnost v slovenistiki*. (Obdobja 30.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 83–88.
- GRDINA, Igor, 1999: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Založba Obzorja.
- HREN, Tomaž, 1586: *Libellus Poematum sive carminum variorum generum*. [Rokopis]

- JESENŠEK, Marko, 1998: *Deležniki in deležja na -č in -ši : razširjenost oblik v slovenskem knjižnem jeziku 19. stoletja*. Maribor: Slavistično društvo Maribor.
- LEPPIN, Volker, 2017: *Martin Luter*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- PERENIČ, Urška, 2006: »Poetische Versuche 1843–1844« Luize Pesjak – poskus umestitve dela nemške ustvarjalnosti na Slovenskem v okvir slovenske literarne zgodovine. *Slavistična revija* 54/2. 233–243.
- PERENIČ, Urška, Pesjakova Luiza, 2019: *Beatin dnevnik/Prvi slovenski družinski roman v obliki dnevnika*. Ljubljana: ZIFF.
- PERENIČ, Urška, 2022: *Luize Pesjakove pesmi za slovensko mladost v zrcalu bidermajerja*. Celjska Mohorjeva družba.
- RADICS, Peter, 1878: Tomaž Chrön, pesnik, mecen umetelnosti in podpornik vednosti. Janez Bleiweis (ur.): *Letopis Matice slovenske, III. del*. Ljubljana: Slovenska matica. 1–33.
- RAJHMAN, Jože, 1997: *Pisma slovenskih protestantov*. (Korespondence pomembnih Slovencev 11.) Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede. *Ta perui deil tiga Nouiga testamenta: vtim so vsi shtyri evangelisti inu tu Diane tih iogrou, sdai peruizh vta Slouenski iesik, skusi Primosha Truberia sueistu preobernen*, 1557. Tubingae: [Ulrich Morhart].
- TRUBAR, Primož, 1562: *Articuli oli deili, te prave stare vere kerszhanske, is S. Pysma po redu postauleni inu kratku sastopnu islosheni*. V Tibingi: [Ulrich Morhart].
- VINKLER, Jonatan, 2005: *Zbrana dela Primoža Trubarja III*. Ljubljana: Rokus: Slovensko protestantsko društvo.
- VINKLER, Jonatan, 2019: Trubarjeva biblija v kulturnozgodovinskem kontekstu – med prevajanjem in pisanjem. *Stati inu obstati: revija za vprašanja protestantizma* 15/29. 59–87, 219–223.
- VINKLER, Jonatan, 2020: *Izpod krivoverskega peresa: slovenska književnost 16. stoletja in njen evropski kontekst*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.

DIGITALNI VIRI

- Verzeichniß der Laybacher akademischen Büchersammlung kraft des gemachten Inventariums den 4ten May 1788. (1788). <<https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:IMG-V2P0P0DM/35df19bb-0bf6-4cd4-af69-ac13c48d793a/PDF>>.
- KOLEDNİK, Aleksander, 2018: *Ste poznali ta dejstva o Slovencu, ki je premikal meje mogočega?* <<https://siol.net/novice/slovenija/ste-poznali-ta-dejstva-o-slovincu-ki-je-premikal-meje-mogočega-480794>>.

Zgodovina slovenskega jezika pri pouku slovenščine: od 17. stoletja do danes

Kozma Ahačič

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
kozma.ahacic@zrc-sazu.si

Zakaj in kako je potrebno obravnavati zgodovino slovenskega jezika pri pouku slovenščine v srednji šoli

Zgodovina slovenskega jezika je pri pouku slovenščine v srednji šoli že tradicionalno odrinjena nekoliko na rob. Temeljni vzrok za to je, da na področju jezikovnega razvoja nismo nikdar oblikovali posebne didaktike, področje zgodovine jezikoslovja pa so za šolsko rabo pokrivali predvsem zgodovinarji književnosti – ali pa so jezikoslovci sledili modelom, uveljavljenim za obravnavo zgodovine književnosti.

Poznavanje zgodovine jezika je izjemno pomembno za izkazovanje osnovne izobraženosti o jeziku in je ključno za jezikovno samozavest. Podobno kot je pri zgodovini književnosti pomembno, da znajo tudi najmanj uspešni učenci in dijaki navesti kot pomembne ustvarjalce na primer Franceta Prešerna, Williama Shakespeara ali Svetlano Makarovič, tako je pri zgodovini slovenskega jezika pomembno, da znajo tudi najmanj uspešni učenci povedati, kdaj in kako se je slovenščina oblikovala kot jezik, se vzpostavila kot knjižni jezik in kot sodobni knjižni jezik. Temu najosnovnejšemu znanju nato sledi še zavedanje, kako so skozi stoletja uravnavali razmerje med narečji (ter govorjenim jezikom nasploh) in knjižnim jezikom.

Pouk zgodovine slovenskega jezika bo najbolj uspešen, če se bomo zavedali razmerij med temeljno, pomembno in manj pomembno snovjo.

1. Temeljna snov zgodovine slovenskega jezika naj bi bilo poznavanje osnovnih tokov v zgodovini slovenskega jezika. Naj jih kar navedemo:

- v srednjem veku se oblikuje slovenščina kot jezik, ki se že razlikuje od drugih (južno)slovanskih jezikov;
- do konca 16. st. nastanejo že vsa osnovna slovenska narečja (razen rovtarskega);
- v 2. pol. 16. st. slovenski protestantski pisci izoblikujejo slovenski knjižni jezik;

- v nadaljnjih stoletjih ima izročilo knjižnega jezika slovenskih protestantskih piscev močan vpliv na knjižno normo, govorjeni jezik pa se od nje vse bolj odmika in se vse bolj narečno cepi;
- v 2. pol. 18. st. se zato tudi knjižna slovenščina razdeli na tri pokrajinske variante (in prekmurski knjižni jezik);
- sredi 19. stoletja s t. i. novimi oblikami pride do dokončnega poenotenja knjižne slovenščine v skupni jezik vseh Slovencev; začne se oblikovati enotna podoba skupnega govorenega jezika;
- z osamosvojitvijo Slovenije zaživi slovenski jezik polno življenje v prav vseh vlogah.

Če se bomo naslonili na bistveno, potem v ospredju pouka zgodovine slovenskega (knjižnega) jezika ne bodo letnice, imena avtorjev in naslovi pomembnejših del. Ti so sicer pomembna nadgradnja, ki pa je za dolgotrajno pomnjenje najmanj pomembna. Poznavanje naštetih tokov naj bo vezano na izvirna besedila, ki jih je najbolje brati vzporedno s posodobljenimi. Tu je navezava zgodovine slovenskega jezika na obravnavo književnih del povsem logična. Vzporedno branje kratkega odlomka iz književnega besedila v posodobljeni in originalni različici lahko učencem in dijakom pove več kot razlaganje jezikovnih sprememb ali načinov zapisovanja – seveda pod pogojem, da besedilo hkrati umestimo v enega od zgoraj opisanih tokov. Ob tem je treba zlasti na srednješolski ravni poudarjati, da književna obdobja in obdobja v razvoju jezika ne tečejo vzporedno in se ne razvijajo z isto dinamiko (npr.: med 16. in 17. stoletjem je na področju slovenske književnosti oster rez, na področju jezika pa nemoteno nadaljevanje). Ločujemo naslednja razvojna obdobja: zgodnji razvoj slovenskega knjižnega jezika (srednji vek), 16. stoletje (protestantizem), 17. stol. in 1. pol. 18. stoletja (katoliška doba), slovenščina od 2. pol. 18. stol. do sredine 19. stol., slovenščina v obdobju po vzpostavitvi novih oblik (od l. 1850 do danes).

2. Druga, pomembna stopnja poznavanja zgodovine slovenskega jezika je poznavanje razvoja zapisovanja glasov in razvoja pisave. Tu je trenutno v različnih učbenikih zmeda kar velika, saj se mešajo jabolka in hruške. Priporočamo naslednji način obravnave:

- a) način zapisovanja glasov (obvezna snov):

v srednjem veku so se glasovi zapisovali poljubno, nestalno, največkrat po vzoru nemščine, a tudi latinščine ali italijanščine (npr. *Brižinski spomeniki*, *Stiški rokopis* itd.); od začetka knjižnega jezika je bila v rabi bohoričica,

nato gajica (ki ji danes lahko rečemo *slovenica*); prekmurski knjižni jezik se je zapisoval po vzoru madžarščine;

a) pisava (kot font, oblika črk; neobvezna snov):

v srednjem veku so v različnih rokopisih uporabljali različne nabore rokopisnih pisav, na primer karolinška minuskula v *Brižinskih spomenikih*; po vzpostavitvi knjižnega jezika, imamo na Slovenskem samo dve splošno sprejeti obliki pisave: gotico (frakturo, nemško gotico Schwabacher) v prvih dveh knjigah, v vseh nadaljnjih knjigah do danes pa z vidika nabora znakov latinsko pisavo različnih fontov (izjemi sta dajčica in metelčica).

3. Tretja stopnja poznavanja zgodovine slovenskega jezika je poznavanje osebnosti in ključnih del, zlasti slovarjev, slovníc in pravopisov. To poznavanje je pomembno, a je smiselno le, če je dovolj utrjena osnovna snov. Trenutno je žal ravno te stopnje preveč (in je hkrati premalo osmišljena), saj se zgodovino slovenskega jezika poučuje po modelu poučevanja zgodovine slovenske književnosti. Po koncu šolanja bi morali v dolgotrajnem spominu ostati vsaj prva slovenska slovnica (Bohorič 1584), prvi slovenski slovar (Megiser 1592), prvi slovenski samostojni pravopis (Levec 1899), veliki slovar slovenščine iz 19. stoletja (Pleteršnik 1894–1895) in vsaj kaka od najvplivnejših slovenskih slovníc (Pohlin 1768, Gutsman 1777, Kopitar 1809, Vodnik 1811, Metelko 1825, Miklošič 1852–1875, Janežič 1863, Breznik 1916, slovnica štirih 1956, Toporišič 1976). Naslovov slovníc, slovarjev in pravopisov učencev in dijakov ne učimo, saj je slovnica ne glede na naslov slovnica, slovar slovar, pravopis pa pravopis.

NADALJNJA LITERATURA

- AHAČIČ, Kozma, 2008: Kulturne razlike kot izhodišče za kvalitetnejšo ciljno obravnavo jezika in književnosti Trubarjevega časa. *Slovenščina med kulturami*. (Zbornik Slavističnega društva Slovenije 19.) Celovec, Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 25–42.
- AHAČIČ, Kozma, 2015: Tipologija slovenskih slovníc. *Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opis*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 15–30 (1. del).
- AHAČIČ, Kozma, 2015: *Jezični možje: zgodba o slovenskem jeziku*. Ljubljana: Rokus Klett.
- AHAČIČ, Kozma, JEŽOVNIK, Janoš, LEDINEK, Nina, PERDIH, Andrej, PETRIC, Špela, DIVJAK RACE, Duša, 2021: Priprava jezikovnih podatkov za pedagoški portal o slovenščini Franček. *Philological studies* 19/1. 203–224.
- AHAČIČ, Kozma, 2021: 16. stoletje in jezikovni pouk slovenščine. *Slovenski jezik med slovenskimi jeziki*. (Zbornik Slavističnega društva Slovenije 31.) Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 231–242.

- JELOVŠEK, Alenka, 2020: Slovenski zgodovinski slovarji in slovenski slovarji skozi zgodovino v učnih gradivih za slovenski jezik v srednjih šolah. *Slovenski jezik in književnost v srednje-evropskem prostoru*. (Zbornik Slavističnega društva Slovenije 30.) Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 289–301.
- ŠEKLI, Matej, 2021: Notranja in zunanja zgodovina slovenskega jezika v srednjem veku (ok. 550–1550). *Slovenski jezik med slovanskimi jeziki*. (Zbornik Slavističnega društva Slovenije 31.) Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 187–230.

Alenka Jelovšek

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Oddelek za zgodovino slovenskega jezika
alenka.jelovsek@zrc-sazu.si

Slovenska jezikovna zgodovina 17. in prve polovice 18. stoletja pri srednješolskem pouku slovenščine

V prispevku je kritično ovrednotena predstavitev razvoja slovenskega (knjižnega) jezika v 17. in prvi polovici 18. stoletja v izbranih srednješolskih učnih gradivih za slovenščino. Izpostavljeni so posamezni napačni podatki in poenostavitve, ki so lahko za dijake zavajajoče, podan pa je tudi predlog za večje smiselno povezovanje različnih tematik in za širšo kulturnozgodovinsko razlago, ki bi bolje osmislila posamezne podatke o tem obdobju.

1 Uvod

Poldrugo stoletje med koncem reformacije in nastopom razsvetljenstva je v prizmi bogate ustvarjalnosti predhodnega in sledečega obdobja v pregledih razvoja slovenskega knjižnega jezika pogosto precej zapostavljeno. Zaradi manjše produkcije, pa tudi zato, ker gre za čas, ki ga je s svojo dejavnostjo zaznamovala katoliška cerkev, že od časa kulturnega boja med klerikalci in liberalci konec 19. in v začetku 20. stoletja (prim. Pogorelec 2011: 316, op. 68) velja za obdobje zastoja, ki je usodno zarezalo v razvoj slovenskega jezika (t. i. razvojna diskontinuiteta, zaradi katere je slovenski knjižni jezik obravnavan kot mlada, pozno razvita tvorba (Pogorelec 2011: 317)). Kljub temu da se v jezikovni in kulturni zgodovini že dolgo poudarja, da odločilnega reza v resnici ni bilo in da gre za ključno obdobje, v katerem so potekali številni procesi, ki so bistveno vplivali na razvoj slovenščine v novejših obdobjih, ta pogled pogosto še danes vpliva na splošno vedenje Slovencev o svojem jeziku in na njihovo jezikovno zavest. Zato je ključnega pomena zagotoviti, da se pri pouku slovenščine ob okrepljenem vključevanju zgodovine slovenskega jezika (o pomenu tega prim. npr. Ahačič 2021: 231–232) v učni program predstavi realna, ideološko nezaznamovana podoba obravnavanega obdobja, ki bo dijakom omogočala razumevanje razvoja jezika v njegovem celotnem obsegu.

Namen tega prispevka je zato predstaviti kritični pregled opisov jezikovnega razvoja v 17. in prvi polovici 18. stoletja v izbranih učnih gradivih za srednje šole ter podati predloge za spremembe, ki bi pripomogle k realnejši in bolj poglobljeni predstavitvi. Za pregled so bila izbrana naslednja učna gradiva: *Na pragu besedila: izdaja s plusom 2* (NPB 2 SDZ 2), *Na pragu besedila 4* – učbenik in delovni zvezek (NPB 4 in NPB 4 DZ), *Barve jezika 2*, samostojni delovni zvezek, 2. del (BJ 2 SDZ 2), in *Slovenščina 2: Moč jezika* (MJ 2); dodatno pa so bili pregledana še druga učna gradiva iz teh serij.

2 Predstavitev razvoja slovenščine v 17. in prvi polovici 18. stoletja v srednješolskih učbenikih slovenščine

2.1 Poimenovanje obdobja

V učnem načrtu je v skladu z literarnozgodovinsko tradicijo (prim. Rupel 1956: 261) obdobje poimenovano kot *protireformacija in barok*, v učbeniških besedilih pa so pri jezikovnozgodovinskem pregledu poimenovanja različna: v BJ 2 SDZ 2 najdemo v uvodnem besedilu Kozme Ahačiča izraze *katoliška doba* (ki ga morajo dijaki pojasniti tudi v vajah) in *čas katoliške prenove*, oba izraza najdemo tudi v razdelku Usvojimo, kjer je katoliški prenovi dodan tudi izraz *protireformacija* (v času *protireformacije in katoliške prenove*). V BJ 4 U je na časovnem traku obdobje 1600–1700 označeno kot *protireformacija oz. katoliška doba*, 1700–1768 pa samo kot *katoliška doba*. V NPB 2 SDZ 2 in v NPB 4 U se obdobje imenuje *obdobje protireformacije in katoliške obnove* (izraza *obnova* in *prenova* se v slovenski humanistiki uporabljata vzporedno¹). V MJ 2 je uporabljeno samo poimenovanje *katoliška doba*, »ker ima temeljni vpliv na slovenščino v tem času Katoliška cerkev« (MJ 2: 58), dodano pa je izrecno opozorilo na neprekrivnost obdobja v književnosti in v razvoju jezika, ki ga v drugih učbeniških besedilih ne najdemo. Pri prenovi učnih načrtov bi bilo zato smiselno za obdobje uveljaviti enotno poimenovanje. Od navedenih se zdi najbolj primerno *protireformacija in katoliška prenova*, saj izraz *obnova* implicira vračanje na predhodno stanje, kar vsebinsko ni ustrezno, saj se je odnos Katoliške cerkve do nekaterih vprašanj, zlasti vzgoje duhovnikov, bistveno spremenil (gl. 2.3; nekateri avtorji zato uporabljajo tudi poimenovanje *katoliška reformacija*, npr. Mullet 1995, Grdina 1993). Poimenovanje *katoliška doba* pa je premalo natančno, saj bi lahko enako označili celotno obdobje pismenstva pred reformacijo, ki ga je na Slovenskem prav tako bistveno zaznamovalo delovanje (takrat na Zahodu še enotne) Katoliške cerkve.

1 V Cobissu najdemo za zvezo »katoliška obnova« 72 zadetkov, za »katoliška prenova« pa 62 zadetkov; nekateri avtorji v svojih različnih delih uporabljajo različni poimenovanji.

2.2 Vsebinski poudarki

2.2.1 Hren in ohranjanje knjižnega izročila slovenskih protestantov

Tudi pri vsebinskih poudarkih se učna gradiva med seboj nekoliko razlikujejo. Pri vseh temeljnih pregledih obdobja (BJ 2 SDZ 2, NPB 2 SDZ 2, NPB 4 U, MJ 2) so poudarjeni nadaljevanje jezikovnega izročila slovenskih protestantov in Hrenove zasluge zanj, ki pa so predstavljene različno podrobno. V NPB 2 SDZ 2 je navedeno le, da se je protestantsko izročilo nadaljevalo z ohranjeno Dalmatinovo *Biblijo*, ki pa je niso več brali verniki sami, temveč le duhovniki. V BJ 2 SDZ 2 je v uvodnem Ahačičevem besedilu navedeno, da je Hren v letih 1602 in 1621 od papeža izprosil, da bi **nekateri** (poudarek A. J.)² njegovi duhovniki pri svojem delu smeli uporabljati protestantske knjige. Tudi v MJ 2 je navedeno, da je Hren spodbujal rabo Biblije, kar dokazujejo izvodi z iztrganimi protestantskimi uvodi, in priskrbel dovoljenje za rabo protestantskih knjig za **dovolj izobražene** (poudarek A. J.) duhovnike. Ta ubeseditev sicer ustreza dikciji dovoljenja (prim. Ahačič 2012: 58–60), vendar zanemarja dejstvo, da ni veljalo za dela Primoža Trubarja, ki je spadal v prvi razred prepovedanih avtorjev v rimskem indeksu prepovedanih knjig, zato so bila vsa njegova dela brez izjeme prepovedana in v veliki meri uničena (Vidmar 2019) – podatek, ki bi ga za realnejšo predstavo veljalo dodati tudi v srednješolske učbenike pri podrobnejših opisih Hrenovega odnosa do protestantskih del.

Različne opise najdemo tudi glede prve katoliške izdaje lekcionarja, tj. knjige z odlomki iz *Svetega pisma*, ki se berejo pri maši (prim. SSKJ2, geslo *lekcionar*), z naslovom *Evangelia inu lystuvi* (dalje: EvL). Tudi tu pri BJ 2 SDZ 2 najdemo podrobnejšo predstavitev v začetnem Ahačičevem besedilu, kjer je navedeno, da je večji del lekcionarja pripravil jezuit Janez Čandek, Hrenu pa so pripisani jezikovni popravki; v razdelku Usvojimo pa je avtorstvo posredno pripisano samemu Hrenu: »Ko je [Hren] leta 1612 izdal zbirko evangelijev in apostolskih pisem *Evangelija inu lystuvi*, je Dalmatinov prevod večinoma prepisal, spremenil je le tiste dele, ki se niso skladali z *Vulgato*, nekaj nemških izrazov pa je zamenjal s slovenskimi.« (BJ 2 SDZ 2: 79) Podobno trditev lahko najdemo tudi v NPB 2 SBZ 2, kjer je navedena letnica izdaje 1613,³ in v NPB 4 U, kjer pa je letnica izdaje kot drugje 1612. V MJ 2 je sicer glavna vloga pri odmikih od Dalmatinovega prevoda pripisana Hrenu, je pa

2 V razdelku Usvojimo je beseda nekateri izpuščena, kar lahko daje napačen vtis o razširjenosti uporabe Dalmatinove Biblije med številčno katoliško duhovščino tega obdobja. Dovoljenje je bilo namreč prvotno omejeno na šest duhovnikov. (Ahačič 2012: 58)

3 Na naslovnici dela je natisnjena letnica 1612, v kolofonu pa 1613. Cobiss kot leto izdaje navaja 1612 ali 1613, različni avtorji literarno- in jezikovnozgodovinskih pregledov pa so se odločali za eno ali drugo letnico (Kidrič (1929–1938) in Rupel (1956) navajata 1613, Ahačič (2012) letnico 1612 (le na str. 87 1613)), nekateri tudi za obe (npr. Grdina 1996; Pogorelec 2011).

Čandek omenjen kot soavtor dela.⁴ Različne (in večinoma vsebinsko pomanjkljive) so tudi opredelitve, za kakšno delo gre pri EvL 1612: najbolj vsebinsko ustrezen je opis v NPB 2 SDZ 2: *zbirka evangelijev in beril za nedelje in praznike*, v NPB 4 U in BJ 2 SDZ 2 je manj točen opis *zbirka evangelijev in apostolskih pisem* (kar bi po vsebini lahko zajemalo večino Nove zaveze z izjemo Apostolskih del in Razodetja, ni razvidno, da gre za odlomke, ki se berejo pri mašah), v MJ 2 pa je sicer uporabljen vsebinsko ustrezeni izraz *lekcionar*, ki pa je neustrezno razložen kot *duhovniški priročnik z berili za svete maše*, kar ne zajema evangelijskih odlomkov.⁵

Jezikovno izročilo slovenskih protestantov so v naslednjem stoletju in pol ohranjale predvsem nadaljnje izdaje lekcionarja, kar pa je v učbeniških besedilih redkeje predstavljeno. V NPB 2 SDZ 2 je pri izdaji iz leta 1612 navedeno samo, da je ta zbirka nato izšla še večkrat in je ohranjala protestantski knjižni jezik, čeprav je vsak izdajatelj v njej kaj spremenil. V NPB 4 U je nasprotno naveden napačen podatek, da je Janez Ludvik Schönleben večkrat natisnil to delo: njegova je bila namreč samo izdaja iz leta 1672, ne pa tudi nadaljnje izdaje (1715, 1728, 1730, 1743 ...), ki so vse izšle precej po Schönlebnovi smrti leta 1681. Na predelave lekcionarja opozarjajo tudi BJ 2 SDZ 2 (v uvodnem besedilu), a v razdelku *Usvojimo* ni neposredno razvidna povezava med prvo (Hrenovo) in drugo (Schönlebnovo) izdajo: delo iz leta 1672 je namreč označeno kot *priročnik* in ne kot *zbirka evangelijev in beril*, kot je bila označena izdaja iz leta 1612, in navedeno je, da je ta priročnik izšel v več predelavah, ne pa tudi, da je že sam predelava oziroma dopolnitev predhodnega dela. S tem je tudi zabrisana odločilna vloga za ohranjanje knjižnega izročila protestantov, ki jo je odigrala Hrenova izdaja. Ta bi bila zlasti razvidna, če bi ilustrativnim zgledom iz različnih izdaj, ki so navedeni v BJ 2 SDZ 2 in MJ 2, dodali tudi primer odlomka, ki ni bil v EvL 1612, ampak se je prvič pojavil šele v EvL 1672. Primerjava kaže, da je odmikov od jezika 16. stoletja v Schönlebnovih

4 »Škof Tomaž Hren, ki je skupaj z jezuitom Janezom Čandkom leta 1612 izdal prvi takšen duhovniški priročnik (poimenoval ga je *Evangelia inu lystuvi*), je pri 'prepisovanju' Dalmatinovega besedila ravnal takole: – spremenil je dele, ki se pri Dalmatinu niso skladali z vulgato (latinskim prevodom Svetega pisma), – zamenjal je nekaj nemških tujk s slovenskimi besedami.« Opozoriti velja na rabo termina tujka v navedenem odlomku in tudi v BJ 2 SDZ 2, ki ni v skladu z razdelitvijo prevzetih besed, kot jo najdemo npr. v BJ 2 SDZ 1, str. 61 (citatne besede, tujke, izposojenke, prevodi; ta razdelitev sledi *Slovenski slovnici* (Toporišič 2000: 131); alternativni način razvrščanja prevzetih izrazov najdemo v Snoj 2005, kjer avtor razlikuje med tujkami in izposojenkami glede na to, ali so bile prevzete iz stičnega narečja v slovensko narečje ali iz tujega knjižnega jezika v slovenski knjižni jezik). Pri Hrenovih jezikovnih posegih je šlo namreč večinoma za zamenjavo dobro uveljavljenih in v slovenski jezikovni sistem popolnoma vključenih prevzetih izrazov (prim. razpredelnico v MJ 2, str. 56), ki bi jih po obeh zgornjih razvrstitvah uvrščali med izposojenke. Na to, da so bile Dalmatinove prevzete besede, ki jih je Hren zamenjeval, dobro uveljavljene, priča tudi odlomek v MJ 2 Vaje, kjer najdemo prevod Schönlebnovega uvoda v EvL 1672, v katerem med drugim brani rabo splošno znanih prevzetih izrazov in nasprotuje prevzemanju iz sosednjih slovanskih jezikov; na ta njegov odnos dijake opozarja tudi eno od vprašanj ob besedilu (»Kako [Schönleben] utemeljuje rabo nemških tujk?« (MJ 2: 69)).

5 V *SSKJ2* najdemo za berilo v terminološkem gnezdu razlago 'neevangeljski odlomek iz Svetega pisma, ki se bere pri maši'.

prevodih bistveno več kot v besedilih, ki so bila v lekcionar vključena že v Hrenovem času, v nadaljnjih izdajah pa so bili ti odmiki večinoma odpravljeni oz. poenoteni z oblikami v odlomkih, ki so bili objavljeni že v EvL 1612, čeprav prirejevalci Schönlebnovega prevoda niso popravljali po Dalmatinu, ampak so ohranili vsebinsko enako besedilo.

Biblia 1584 (Dalmatin): je s'bešfedami veliku zhudes šturil. On ga je zhaftitiga šturil pred Krajli, inu mu je dal porozhenje na fvoj folk, inu mu je pokasal fvojo zhaft. On ga je isbral k'fvetimu štanuvi, sa njegove svejzfhine inu krotkufti volo, inu ga je isvolil is mej vfeh Ludy. On je njemu puštil flišhati fvojo fhtimu[!], inu ga je pelal v'temni oblak. On mu je v'prizho dal te Sapuvidi (Sir 45,3–5)

EvL 1672 (Schönleben): s'fvojo bešfedo je **douje** svirine potoláfhil. On ga je zhaftitiga šturil **pred Králíh**, inu **mo** je porozhal pred fvoijm Folkam, inu **mo** je s'kasal fvojo zhaft. V'niegovi fveštóbi inu krotkufti ga je **pošuetel**, inu ga je sbral is **v'fega** mešfá. Sakai on je njému puštil fhlihat fvojo fhtimo, inu ga je pelal v'oblák: ter **mo** je dal v'prizho te šapuvidi (str. 296)

EvL 1715 (Hipolit): s'fvojo bešfedo je **divje** sveryne potoláfhil. On ga je zhaftitiga šturil **pred Krájlih**, inu **mu** je porózhal pred fvoíjm Fólkam, inu mu je škásal fvojó zhaft. V'niegovi fvejštobi inu krotkufti ga je **pošvétíl**, inu ga je sbral is **vfiga** mešfá. Sakaj on je njemu puštil fhlihat fvojó fhtimo, inu ga je pelal v'oblak: ter **mu** je dal v'prizho te šapúvidi (str. 268–269)

EvL 1741 (Paglovec): is fvojo bešfedo je **douje** sveryne potoláfhil. On ga je zhaftiga[!] šturil **pred Králi**, inu **mu** je porozhal pred fvojm Folkam, inu mu je škasal fvojo zhaft. V'niegovi fveštobi, inu krotkufti ga je **pošvetil**, inu ga je sbral is **vfiga** mešfá. Sakaj on je njemu puštil fhlihat fvojo fhtimo, inu ga je pelal v'oblak: ter **mu** je dal v'prizho te šapoudi (str. 316)

V tej luči se nekoliko preveliko vlogo Dalmatinovi *Bibliji* in premajhno vlogo Hrenovi izdaji pripisuje v MJ 2, kjer je navedeno, da se »prav vse izdaje takšnih lekcionarjev [...] navezujejo na besedilo Dalmatinove *Biblije* in ga skoraj dobesedno prepisujejo«, kar bi lahko razumeli, kot da je vsak izdajatelj lekcionarja na novo priredil besedilo iz Dalmatinove *Biblije*. Tako lahko interpretiramo tudi sledeče besedilo, kjer so opisane Hrenove spremembe v primerjavi z Dalmatinovim prevodom (gl. op. 3), za nadaljnje izdaje⁶ pa je navedeno: »Podobno [kot Hren] so ravnali tudi avtorji poznejših izdaj tega priročnika in s tem ohranjali zavest o enotni slovenski jezikovni normi.« (MJ 2: 56). Ob tem je dodan okvirček z razlago, kaj je jezikovna norma, ki pa je izrazito sodoben in v neskladju z jezikovnim obdobjem, ki je predstavljeno v poglavju: »Norma so dogovorjena jezikovna pravila. Normo sodobnega slovenskega knjižnega jezika najdemo opisano v pravopisu, slovarjih

6 Navedene so tudi letnice izdaj do leta 1758, ki so verjetno namenjene kot ilustracija kontinuiranega izhajanja; po-datek je namreč za šolsko rabo prepodoben.

slovenskega knjižnega jezika in v slovenskih slovnicaх.« (MJ 2: 56) Sama dodana razlaga tako ilustrira neprimernost rabe termina jezikovna norma za obdobje 17. in prve polovice 18. stoletja, kjer ni šlo za »dogovorjena jezikovna pravila« v sodobnem smislu, saj ni obstajala institucija, ki bi lahko ta pravila uveljavljala, prav tako jezikovni priročniki, kolikor so sploh obstajali, niso imeli normativne vloge.⁷ Bolj na mestu bi bila tako uporaba izraza knjižno izročilo, kot ga najdemo v drugih učbeniških besedilih.

2.2.2 Rokopisi v obdobju zastoja tiska in pozneje

Na skoraj šestdesetletno obdobje brez novih natisnjenih slovenskih del, ki je sledilo izdaji Čandkovega katekizma leta 1615,⁸ je opozorjeno v BJ 2 SDZ 2 in MJ 2, v drugem je dodana še informacija, da je med razlogi za ta premor tudi to, da na slovenskih tleh v tem obdobju ni delovala nobena tiskarna. V NPB 4 U pa je navedeno le, da je v obravnavanem 150-letnem obdobju izšlo komaj toliko del kot v 50 letih 16. stoletja, kar je trditev, ki bi jo bilo treba vsaj pri šolski obravnavi postaviti v kontekst, saj je sicer zavajajoča in odmev nekdanjega prevladujoče negativnega odnosa do tega obdobja kot novega »temnega veka«, ki je bil medtem v jezikovni zgodovini že presežen.⁹ Upoštevati je namreč treba a) drugačen odnos protestantov

7 Protestantški knjižni jezik je bil sicer opisan v Bohoričevi slovnici, vendar je slovnični opis v več primerih odstopal od jezikovne rabe npr. v Dalmatinovi *Bibliji* (gl. Legan Ravnikar 2022, Čepar 2022 in Jelovšek 2022), čeprav je Bohorič sodeloval v komisiji, ki je popravljala in usklajevala Dalmatinov prevod. Poleg tega glavni namen slovnice ni bil jezikovna kodifikacija, ampak dokazovanje jezikovne kultiviranosti slovenščine na podlagi njenega ujemanja z latinsko gramatiko (Ahačič 2007: 70–71), ker je bila napisana v latinščini, pa je bila namenjena samo ozkemu krogu izobražene elite (Ahačič 2007: 39) in ni mogla opravljati normativne vloge pri piscih na splošno. Enako velja za njene predelave, ki jih od pregledanih učbeniških besedil navaja samo MJ 2 (str. 57) in opozarja, da so bile zelo malo uporabljane. V zahodnoevropski zgodovinski sociolingvistiki, kjer se je za knjižni jezik uveljavil izraz standardni jezik, zato razlikujejo med jezikovnim standardom, kjer sicer obstaja relativno enoten nabor jezikovnih oblik, ki veljajo za vzor pri pisanju, a ni izrecno predpisan oz. kodificiran, ter standardnim jezikom, ki je relativno enotna različica jezika brez pokrajinskih variant in ima norme zapisane v slovnicaх in slovarjih (Swan idr. 2004: 176). Za vzhodnoevropsko jezikovno situacijo je sicer primernejša opredelitev Lewaszkiewicza (2017: 32), ki ločuje vzpostavitev knjižnega jezika, ko začne neka oblika jezika (praviloma nadnarečna oz. se vsaj razvije v nadnarečno) opravljati bistveno več jezikovnih funkcij kot zgolj praktičnosporazumevalno (npr. se uporabi pri prevodih verskih besedil), od njene standardizacije, do katere pride šele v poznejšem razvoju.

8 V BJ 1 SDZ 1 (str. 19) v eni od nalog, ki vsebuje nekoherenten opis življenja Tomaža Hrena (v katerem je sicer poleg njegovega uničevanja protestantskih knjig izpostavljena tudi njegova zasluga za ohranitev Dalmatinove Biblije in s tem »knjižne in jezikovne tradicije«), najdemo napačen podatek, da nobena slovenska tiskana knjiga ni izšla od leta 1612 (izdaja EvL) do 1672.

9 Odmev takšnega odnosa najdemo npr. v BJ 2 SDZ 1 v nalogi o števnikih v zgledu »Slovenske osnovne šole so v obdobju protireformacije, z izjemo Prekmurja, tako temeljito zatrli, da je preteklo dvesto let, vse do konca 18. stoletja, preden so jih znova obudili.« (BJ 2 SDZ 1: 136) Ahačič (2007: 50) namreč v svojem pregledu osnovnega šolstva v času reformacije navaja: »Težko rečemo, koliko slovenskih protestantskih osnovnih šol je v času reformacije na Slovenskem dejansko obstajalo in v kolikšni meri je šlo pri Trubarjevih načrtih za dejanska navodila, v kolikšni pa za želje«, in opozarja, da je bila slovenščina v protestantski stanovski šoli dovoljena samo v prvem razredu in je služila zgolj kot premostitveni jezik, dokler se učenci niso naučili nemško in latinsko (Ahačič 2007: 51). Podobno vlogo slovenščine pa domneva tudi v šolah v katoliški dobi: »Na področju elementarnega šolstva ni bilo glede rabe jezika iz reformacije v

in katolikov do branja *Biblije* (protestanti so zahtevali osebno branje, pri katolikih je bila poudarjena posredniška vloga duhovnika) ter b) bistveno številčnejše katoliško duhovništvo, ki je opravljalo to posredniško vlogo, v primerjavi s protestanti. Medtem ko so lahko protestanti zlasti v prvem obdobju svoj nauk razširjali predvsem prek pisane besede, so se lahko katoličani pri tem naslonili na obstoječo razvejano mrežo župnij, ki je duhovnikom omogočala neposreden stik z verniki. Tako so bila njihova prizadevanja v obdobju protireformacije usmerjena predvsem v vzgojo in izobrazbo duhovnikov, ki so nato katoliške nauke¹⁰ uveljavljali med verniki. »Protireformacija je bila v veliki meri proces, ki so ga izvajali duhovniki in je bil namenjen laikom« (Mullett 1995: 35). Pri tem so bila izpostavljena zlasti tri področja delovanja novega »protireformacijskega« duhovnika: liturgija, pridiganje in spovedovanje (Mullett 1995: 39), kar se odraža tudi pri vrstah besedil, ki so jih izdajali: lekcionarji, pridigarski priročniki in pesmarice. Ti so izhajali v visokih nakladah: EvL 1612 so npr. izšli v 3000 izvodih (Ahačič 2012: 227), kar je dvakrat višja naklada kot pri Dalmatinovi *Bibliji* in še precej višja kot pri drugih protestantskih delih (naklada med 400 in 1000 izvodi) (Ahačič 2007: 65); škofovske sinode so tudi zapovedovale, da so duhovniki morali obvezno imeti svoj izvod slovenskega katekizma in lekcionarja (Ahačič 2012: 44), zato je bila distribucija katoliških knjig med ljudmi bistveno višja kot pri protestantskih delih. Torej je prek lastnega branja ali poslušanja v stik z višjo, knjižno obliko jezika prihajalo bistveno več ljudi kot v preteklih obdobjih.¹¹

Ker je bilo poslušanje besedil (pridige, verske knjige) še vedno ena od najpogostejših oblik sprejemanja knjižne slovenščine, so bili neposredni uporabniki knjig predvsem duhovniki, ki so njihovo vsebino posredovali vernikom. Vendar lahko predvidevamo, da so slovenske knjige neposredno uporabljali tudi tisti, ki niso imeli ustreznega znanja nemščine (npr. nekateri meščani, tržani, verjetno tudi kar nekaj plemkinj), ter seveda tudi vsi, ki so bili sicer večji nemščine, pa jih je iz različnih vzgibov zanimala tudi slovenščina. (Ahačič 2012: 21.)

V skladu z navedenim citatom so tudi ohranjeni rokopisi iz tega obdobja: v učbeniških besedilih je izpostavljena predvsem plemiška korespondenca med Marijo Izabelo Marenzi iz Trsta in njeno materjo Ester Marijo Coraduzzi, ki dokazuje rabo slovenščine med plemiškimi sloji, omenjeni so še prisežni obrazci: v MJ 2 kot

katoliško obnovo in naprej kakih bistvenejših sprememb« (Ahačič 2012: 41).

10 Cilj protireformatorjev pa ni bila samo doktrinalna čistost, ampak splošen moralni in tudi izobrazbeni dvig vernikov: »Škofi, duhovniki, nune in redovniki, ki so izvajali protireformacijo, so si zastavili obsežno nalogo izoblikovanja spodobnejšega prebivalstva, kot je bilo v srednjem veku: manj nasilno in nagnjeno k maščevanju, bolj trezno in čisto, bolj podjetno in bolje izobraženo« (Mullett 1995: 57).

11 V uvodnem besedilu v BJ 2 SDZ 2 Kozma Ahačič navaja, da so kljub Schönlebovim vodilom o »pisanju po šegi naroda in izgovarjanju po šegi pokrajine« lekcionarji bistveno vplivali na dokaj enotno rabo govorjenega slovenskega knjižnega jezika v cerkvi še vse v 18. stoletje.

dokaz za rabo slovenščine pri meščanih,¹² v BJ 2 SDZ 2 so mednje poleg pričevanj pod prisego vključeni tudi računi in obračuni ter oporoke, v NPB 2 SDZ 2 pa so izpostavljeni samo obrazci za meščane pred opravljanjem raznih funkcij. Glede na zgoraj navedeni citat gre pri šolskem izpostavljanju rabe slovenskega jezika med višjimi družbenimi sloji za pretirano poenostavljen (in deloma preoptimističen) opis situacije, ki je verjetno odziv na nekdanje uveljavljeno domnevo o slovensko govorečem kmetu ter tujejezičnih meščanih in plemičih (prim. Pogorelec 2011: 119): kot opozarja Boris Golec, je treba pri obravnavi rabe slovenščine upoštevati dejstvo, da je na Slovenskem v tem obdobju obstajala izrazita dihotomija med govorno in pisno rabo, zlasti v uradovanju.¹³

V povsem slovenskih okoljih so določen posel ustno sklenili v slovenščini, pisar pa je listino sestavljal v običajnem pisnem uradovalnem jeziku. Sodna razprava je večidel potekala v slovenščini, a se je vse zapisovalo v nemščini, latinščini ali italijanščini; mestni svet je sklepe sprejemal v slovenščini, vsi zapisi o tem pa so bili tujejezični. Pisarji so morali biti izjemno spretni mojstri v pretakanju misli iz enega jezika v misli in duh drugega, tistega, v katerega pisanju so se urili od elementarne izobrazbe naprej. (Golec 2023: 217.)

A ohranjeni rokopisi dokazujejo, da so se posamezniki vseeno v določenih primerih odločali za slovenščino. Slovensko dopisovanje med plemkinjama lahko najverjetneje pripišemo materinemu slabemu znanju nemščine oz. italijanščine, poleg v učbeniških besedilih navedenih prisežnih obrazcev in sorodnih besedil pa je iz obravnavanega obdobja ohranjenih tudi nekaj slovenskih prevodov vladarskih razglasov, ki dokazujejo, da se oblasti v tem obdobju niso obotavljale podložnikov naslavljanju v njihovem jeziku, kadar so želele doseči, da bi jih dobro razumeli – raba jezika je bila v tem obdobju vprašanje praktičnosti, ne ideologije, kot je značilno za poznejše obdobje (zlasti 19. stoletje).

Razlogi, zaradi katerih so posamezniki vendarle posegali po slovenščini, so bili skoraj vedno izrazito praktične narave. Prvič, če je bila potrebna natančna navedba (zapisi lastnih imen, dobesedno citiranje izjav). Drugič, če je že sama narava zapisa zahtevala,

12 Pri tem je v MJ 2 primerno izpostavljeno, da je bila jezikovna situacija v različnih mestih na Slovenskem različna: od skoraj povsem slovensko (Kranj) do skoraj povsem nemško govorečih mest (Maribor), kar predstavlja realnejšo sliko kot posplošena navedba v BJ 2 SDT 2, da »[š]tevilna ohranjena besedila dokazujejo, da so meščani vse do polovice 18. stoletja uporabljali slovenščino enakovredno z nemščino«. Glede na količino ohranjenih rokopisnih besedil v slovenščini bi si posebno omembo ob Kranju gotovo zaslužila še Metlika, od koder izvira edina ohranjena cehovska knjiga s slovenskimi vpisi, ki izkazuje kontinuirano pisno rabo slovenščine med obrtniki skozi celotno 17. stoletje, in celo uradni dopis mestnim oblastem v slovenščini iz leta 1676 (gl. Golec 2023: 215).

13 Golec opozarja, da je na to poleg pomanjkanja tradicije in ustrezne izobrazbe uradnikov vplivalo tudi nezaupanje, da bi imel tak dokument pravno veljavo. »Slovenščina namreč v tem obdobju v pisnem uradovanju ni imela praktično nobene veljave in vse, kar je nastalo v slovenščini, ni imelo prave pravne podlage in tako tudi ne vedno pravne veljave. Slovenski uradovnalni zapisi so bili sicer izjemoma tolerirani in včasih tudi nujni kot dopolnitve nemškim dokumentom oz. kot njihovi prevodi.« (Golec 2023: 215.)

da mora biti podan dobesedno, kakor je bil govorjen (vse vrste priseg). Tretjič, če so oblasti hotele nagovoriti širšo javnost, neveščo drugega jezika (javni razglasi, pastirska pisma). Četrtrič, v zasebnem in poluradnem pisnem komuniciranju, če so pisci želeli varovati določene skrivnosti (tajnost zapisa). Petič, če v pisni obliki niso zadovoljivo ali sploh niso obvladali nobenega drugega jezika (oporoke). Zelo dolgo so bili skoraj vsi slovenski uradovadni zapisi namenjeni ustni rabi, in sicer priseganju in javnemu razglašanju. (Golec 2023: 217–218.)

Kot je opozorjeno v MJ 2 (str. 56), so bili tovrstni pisci pri zapisovanju v slovenščini zelo negotovi, saj šolstva, v okviru katerega bi se mladi naučili slovenski knjižni jezik, še vedno ni bilo, raba slovenščine je bila med šolanjem prepuščena naključju. Zlasti duhovniki in spretnější pisci so se zgledovali po knjižni normi slovenskih protestantov (pri čemer bi bilo treba poudariti: kot jim je bila posredovana prek katoliških tiskov tega obdobja, neposredni stik s protestantskimi deli lahko predvidevamo predvsem pri zelo redkih visoko izobraženih duhovnikih) in jo prilagajali svojemu jezikovnemu znanju, drugi pa so besedila zapisovali v jeziku, ki je bil že zelo blizu posameznim narečjem.¹⁴

2.2.3 Tiskana dela v zadnji četrtini 17. in v prvi polovici 18. stoletja med narečji in knjižnim jezikom

Ne samo pri piscih krajših praktičnosporazumevalnih besedil, tudi pri avtorjih, ki so svoja dela z nabožno vsebino pripravili za tisk,¹⁵ in tistih, ki so jih po letu 1672 tudi natisnili, so zaznavne narečne značilnosti pokrajin, iz katerih so izvirali: BJ 2 SDZ 2 navaja Vipavca Janeza Svetokriškega (za njegov *Sveti priročnik* je v vseh pregledanih učnih gradivih navedena samo letnica prvega dela, 1691, čeprav je delo izhajalo vse do leta 1707) in Notranjca Matijo Kastelca (*Nebeški cilj*, 1682), napačno pa notranjske jezikovne značilnosti pripiše Ljubljancu o. Rogeriju, avtorju pridizne zbirke *Zmagoslavna nebesa* (1731) (prim. Orel 2010: 26). V NPB 4 je ob naštetih naveden

14 Jezikoslovni pregled rokopisov, ki so nastali konec 16. in v prvi četrtini 17. stoletja (Jelovšek 2023), je pokazal, da pri večini obravnavanih rokopisov ne gre niti za zapis povsem narečnega govora niti za popolno upoštevanje jezikovnega standarda slovenskih protestantov, pri čemer je večje upoštevanje protestantskega standarda opazno pri rokopisih, ki so jih pisali kleriki, zlasti redovniki, in sicer predvsem po letu 1612, ko je izšel katoliški lekcinar, kar dokazuje njegovo ključno vlogo pri ohranjanju protestantske knjižne tradicije.

15 V NPB 2 SDZ 2 in MJ 2 je navedena trditev o rokopisih mnogih (poudarila A. J.) za tisk pripravljenih, a nenatisnjenih del, ki se po razpoložljivih podatkih zdi pretirana, čeprav po Ahačiču (2012: 35) nagel porast slovenskih del po ustanovitvi tiskarne v Ljubljani leta 1678 dokazuje, da po letu 1615 ni prišlo do zastoja v ustvarjanju slovenskih del; vendar je velika večina slovenskih del, natisnjenih med letoma 1682 in 1730, delo le treh avtorjev: Matije Kastelca, Janeza Svetokriškega in o. Hipolita Novomeškega (Dular 2002: 127–130). V obdobju pred ustanovitvijo tiskarne pa Rupel (1956: 281–282) med okoli 50 znanimi ohranjenimi rokopisi vseh vrst kot namenjeni za tisk navaja zbirko pobožnih premišljevanj Adama Skalarja (1643) in prevod Kempčanove Hoje za Kristusom Andreja Jankoviča (1659–1664), prav tako naj bi bila za tisk predvidena Kalobska pesmarica (*Liber cantionum Carniolicarum*), ki jo Legiša (1974: 269) pripisuje Matiji Kastelcu. In čeprav ustvarjalna bera gotovo ni zanemarljiva in dokazuje nadaljevanje ustvarjanja v slovenščini, ne upravičuje rabe izraza mnogo v učnih gradivih.

še Gorenjec Franc Miha (v *Slovenski biografiji* Mihael) Paglovec, le Rogeriju pa ni pripisana posebna pokrajinska pripadnost, očitno v luči prevladujočega prepričanja, da je ljubljanski govor temelj protestantskega knjižnega jezika, čeprav nekatere njegove ljubljanske značilnosti od tega izrazito odstopajo (Orel 2010: 26).¹⁶ MJ 2 kot primer izrazito narečno obarvanega besedila navaja rokopisni Škofjeloški pasijon.

2.2.4 Slovnice in slovarji

V BJ 2 SDZ 2 je v uvodnem Ahačičevem besedilu izpostavljeno, da se je zaradi vedno večje negotovosti piscev zaradi povečevanja razkoraka med knjižnim jezikom in narečnimi govori povečala potreba po slovnica in slovarjih, ki bi imeli jasnejšo normativno vlogo. »A pisci slovnice in slovarjev niso bili nič bolj samozavestni kot pisci književnih del – večkrat so sledili svojim predhodnikom, ne da bi vedeli, zakaj.« (BJ 2 SDZ 2: 77) Slovnice in slovarji, ki so bili izdani oz. ki so nastajali v rokopisih v obravnavanem obdobju, so podrobneje predstavljeni le v MJ 2, kjer je tudi povezava na dva spletna slovarja, ki predstavljata jezik tega obdobja: informacija je sicer že zastarela, ker je od leta 2022 na Franu dostopen še tretji, obrnjeni Hipolitov slovensko-nemško-latinski slovar. V BJ 2 SDZ 2 sta navedena samo oba tiskana slovarja, Alasijev *Vocabolario Italiano, e Schiavo* (1607) in celovška izdaja Megiserjevega slovarja (1744), ter vse tri priredbe Bohoričeve slovnice (Hipolitova 1715, rokopisna 1755 in celovška 1758, a brez navedbe jezikov, v katerih so bile napisane), v NPB 2 SDZ 2 in NPB 4 pa je omenjen samo Alasijev slovar, v NPB 4¹⁷ sta v DZ (str. 42) njegova naslovnica in stran iz slovarja predloga za naloge.

Medtem ko so imele ponovne izdaje slovnice gotovo prvenstveno normativno vlogo, pa je za slovarje vprašljivo, ali njihovo nastajanje res lahko pripišemo predvsem želji po ohranjanju knjižne tradicije. V tem obdobju je bila namreč prevladujoča besedilna vrsta baročna pridiga, ki je temeljila na t. i. dejavnem posnemanju (*imitatio*) zlasti avtoritativnih piscev, katerih zgleda so pridigarji iskali v posebnih pridigarskih kompendijih, priročnikih, enciklopedijah vseh vrst, življenjepisih svetnikov, razlagah posameznih knjig *Svetega pisma* itn. (na Slovenskem gotovo pisanih

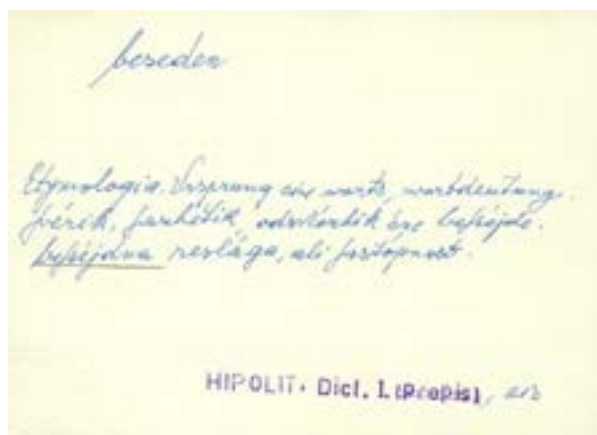
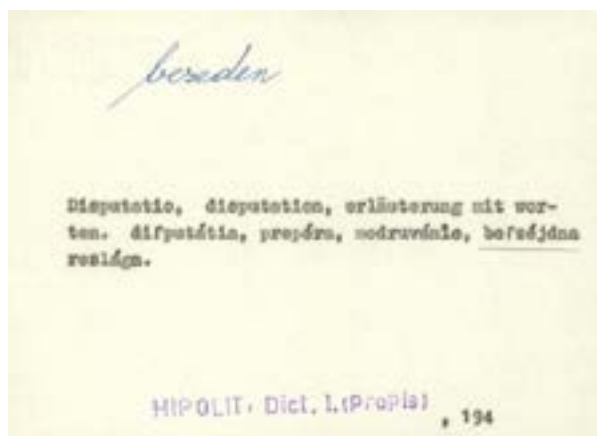
16 I. Orel (2010: 26, 29) kot gorenjske ali ljubljanske značilnosti navaja popolni upad, mestoma akanje (zlasti e-jevsko akanje v nikalnici), redko ukanje. Analiza jezikovnih značilnosti v Ljubljani rojenih piscev (Jelovšek, v tisku) je pokazala, da Riglerjeva (1968: 245) teza, ki je bila sprejeta tudi v Toporišičevi slovnici in posledično v številnih učbenikih, da je bil ljubljanski govor zgled, ki se mu je Trubar poskušal približati s svojim knjižnim jezikom, ni jezikoslovno utemeljena, saj temelji zgolj na odrazu dveh samoglasnikov (naglašenege jata in cirkumflektiranega *o*), zanika pa jo več prekrivnih odstopanj ljubljanskih piscev, npr. prehod sklopa *šč* v *š*, zanikane oblike *nisem*, *nimam*, *nočem* namesto knjižnih *nesem*, *nemam*, *nečem*, morda tudi odraz *jnj* za *ni* in akanje.

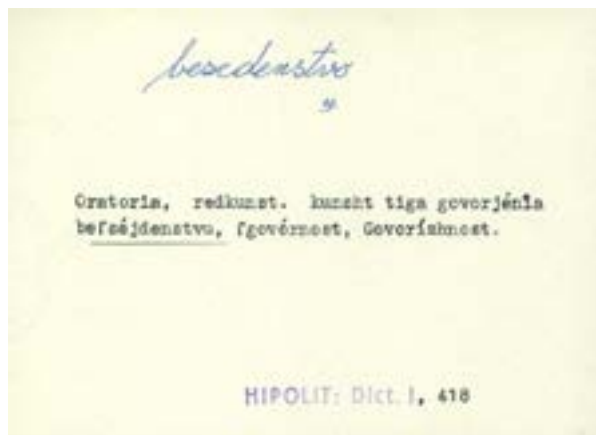
17 V NPB 4 je ob Alasijevem slovarju, ki je »živa priča govorjenega in zapisanega jezika v vzhodnih slovenskih pokrajinah« (NPB 4: 27), naveden tudi prekmurski Temlinov *Mali katekizmus*, pri katerem je posebej izpostavljen vpliv madžarščine in madžarske pisave, medtem ko pri Alasijevem slovarju ne najdemo omembe prav tako očitnega vpliva italijanščine in italijanske pisave.

predvsem v latinščini in nemščini), da bi dajali vtis široke razgledanosti in učenosti (Širca 2020: 138–139). Pri tem so bili soočeni z veliko količino izrazov, za katere v slovenščini niso poznali ustreznice ali morda te sploh niso obstajale. Zato gotovo ni naključje, da so obsežne rokopisne slovarje (Hipolitov slovar iz leta 1711–1712 obsega več kot 30.000 različnih slovenskih besed, kar je skoraj za 50 odstotkov večje besedišče, kot ga je vseboval celoten protestantski knjižni opus) pripravljali predvsem aktivni pridigarji (diskalceat Gregor Vorenc, ki je bil pridigar dveh bratovščin in se je s pridigo ukvarjal tudi teoretično (Suhadolnik 2013)), pripadniki pridigarskih rodov (kapucin Hipolit Novomeški) ali avtorji, ki so se trudili oskrbeti različne duhovniške priročnike (Matija Kastelec je svoj *Dictionarium latino-carniolicum* namenil za rabo v jezuitskih gimnazijah, kjer so se med drugim izobraževali bodoči duhovniki (Jevnikar 2013)). Da so slovarji namenjeni tudi ali predvsem pridigarjem, so posamezni avtorji zapisali tudi v uvodih: tako je Vorenc kot svoja glavna namena navedel »dati učiteljem in učencem posrednika za učenje latinščine s pomočjo sloven[ščine] in pridigarjem pomagalo za prevajanje lat[inskih] pridigarskih vzorcev v sloven[ščino]« (Suhadolnik 2013), o. Hipolit pa je bil o tej temi še bolj zgovoren:

Ko sem sprva začel pisati to delo, ga nisem, priznam, nikdar nameraval dati v tisk. Niti pomisliti nisem hotel na to, kar se je mnogim bolj veščim tega jezika zdelo vsaj nadvse težko, če že ne nemogoče. Na začetku sem si zatorej za cilj svojega dela, proti kateremu sem se želel usmeriti, zadal samo, da bi našim novim in neizkušenim slovenskim pridigarjem spisal nekakšen slovar v primernem obsegu in bi ga spisanega pustil, da bi ga uporabljali, ko bi sestavljali svoje pridige. Kajti ko sem opazil omenjene nove in neizkušene pridigarje, ko so mnogokrat letali sem in tja in od bolj izkušenih skušali izvedeti pravi pomen imen [tj. samostalnikov in pridevnikov, op. K. A.], glagolov in stavkov, tedaj sem postal do njih usmiljeno mehkoben; ko so mi sami povedali vso resnico, sem namreč spoznal, da so včasih porabili domala toliko časa za raziskovanje materne jezika kakor za glavni študij pridige. (Ahačič 2012: 203.)

V učnih gradivih bi bilo tako smiselno vzpostaviti logično povezavo med baročno pridigo, ki jo obravnavajo tako pri učenju zgodovine jezika kot pri književnosti, in rokopisnimi slovarji, ki so nastajali v tem obdobju. Dostopnost dveh zgodovinskih slovarjev na Franu pa omogoča bolj zainteresiranim tudi ogled besedja, ki sta ga ta slovarja prinašala, ob zgledih pa morda tudi razpravo o načinih prevajanja tujih konceptov v slovenščino in o razliki med dvojezičnimi slovarji, ki imajo za iztočnico tujo besedo, ter slovarji, ki izhajajo iz slovenskega pojmovnega sveta in smo jih Slovenci dobili šele konec 19. stoletja, ter o njihovih različnih funkcijah.

Slike 1–4: Del listkovnega gradiva za iztočnico *besedni* (Hipolit 2022)

3 Sklep

Pregled izbranih učnih gradiv je pokazal, da vsa v opisu obdobja upoštevajo novejša spoznanja o njegovem pomenu in kontinuiteti s predhodnim obdobjem (odmev starejšega, odklonilnega odnosa pa lahko najdemo pri posameznih nalogah na drugih mestih v učnih gradivih), a pri poenostavitvah včasih podajajo napačne ali pomanjkljive informacije. Tako v BJ 2 SDZ 2 primerjava med uvodnim, bolj poglobljenim besedilom in razdelkom Usvojimo nudi ilustracijo, kako pri krajšanju in zgoščevanju podatkov lahko pride do napačnih interpretacij (pripis avtorstva EvL 1612 samo Tomažu Hrenu in izpust Janeza Čandka). V MJ 2, ki sicer najpodrobneje predstavlja obdobje, pa lahko opazimo, morda v želji po poudarjanju kontinuitete s protestantskim knjižnim jezikom, zmanjševanje pomena prvih katoliških besedil iz tega obdobja in pripisovanje prevelikega pomena za ohranjanje protestantskega izročila neposredni rabi ohranjenih izvodov Dalmatinove *Biblije*, česar jezikovne primerjave odlomkov v različnih izdajah lekcionarja ne potrjujejo. Prav tako lahko v besedilih opazimo nekoliko preveč optimistične ocene o rabi slovenskega jezika pri različnih družbenih slojih, pri čemer ni predstavljena razlika med pisno in ustno rabo; nekoliko podrobnejši opis bi dijakom predstavil veliko bolj realno in poglobljeno sliko ter olajšal razumevanje razvoja v naslednjih stoletjih, zlasti prizadevanja za javno rabo slovenščine v času rastočih nacionalizmov v 19. stoletju.

Obdobje 17. in prve polovice 18. stoletja se je tako kljub manjšemu številu natisnjenih slovenskih del izkazalo kot precej kompleksno za šolsko predstavitev. Ker gre za obdobje, kjer je za pravilno razumevanje jezikovnega razvoja potreben širši vpogled v družbene in kulturne razmere, bi bilo temu vidiku v učnih gradivih vredno posvetiti nekaj dodatnega prostora.

VIRI

- BJ 2 SDZ 1 = BERC-PRAH, Dubravka, SLEMENJAK, Tanja, PERGAR, Saša, 2017: *Barve jezika. Samostojni delovni zvezek za slovenščino v 2. letniku gimnazij in štiriletnih srednjih strokovnih šol*. 1. zv. Ljubljana: Rokus Klett.
- BJ 2 SDZ 2 = BERC-PRAH, Dubravka, SLEMENJAK, Tanja, PERGAR, Saša, 2017: *Barve jezika. Samostojni delovni zvezek za slovenščino v 2. letniku gimnazij in štiriletnih srednjih strokovnih šol*. 2. zv. Ljubljana: Rokus Klett.
- DALMATIN, Jurij, 1584: *BIBLIA*. Wittenberg. <www.biblija.net>.
- EvL 1612 = HREN, Tomaž, ČANDEK, Janez, 1612: *Evangelia inu lystuvi: na vse nedéle, inu jmenite prasnike, céliga léjta, po stari kârszhanski navadi resdeleni: vsem catholishkim cerkvam, stuprau v'Krajnski Desheli, k'dobrimu, s'novizh is Bukovskega na Slovénski jesik svestu prelosheni*. Istiskanu v'Némshkim Grádzu: skusi Iuria Widmanstéterja. <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-0DZ4FLI6>>.
- EvL 1672 = SCHÖNLEBEN, Janez Ludvik, 1672: *Evangelia inu lystuvi: na v'se nedele inu jménitne prasnike, ceiliga léita, po catholiski vishi, inu po teh ponoulenih mashnih bukvah resdeléni: vsem catholishkim slouenskim cerkuam, stupráu v'Krajski deshéli, k' dobrimu, is Latin-skiga na Slovenski jesik suestu prelosheni, inu s'nouizh poprauleni*. Stiskanu v'Nemskim Gradzu: skusi Widmanstetterske erbe. <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-F1MRGD0K>>.
- EvL 1715 = Hipolit NOVOMEŠKI, 1715: *Evangelia inu lystuvi: na v'se nedele inu iménitne prásnike, céilga léita*. Labaci: formis Joan. Georgij Mayr. <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-UTB2MRY8>>.
- Hipolit NOVOMEŠKI, 2022: *Slovensko-nemško-latinski slovar po rokopisnem slovarju Hipolita Novomeškega Dictionarium trilingue (1711–1712): z listkovnim gradivom Jožeta Stabeja*. Spletni slovar na <www.fran.si>.
- MJ 2 = KRAPŠ VODOPIVEC, Irena, PUC, David, AHAČIČ, Kozma, ŠEKLI, Matej, 2022: *Slovenščina 2: Moč jezika. Učbenik z vajami za 2. letnik gimnazij in srednjih strokovnih šol*. 2. zv. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2024.
- NPB+ 2 SDZ 1 = KRIŽAJ, Martina et al., 2019: *Na pragu besedila 2: izdaja s plusom. Samostojni delovni zvezek za slovenski jezik v 1. letniku gimnazij in srednjih strokovnih šol*. 1. del. Ljubljana: Rokus Klett.
- NPB+ 2 SDZ 2 = KRIŽAJ, Martina et al., 2019: *Na pragu besedila 2: izdaja s plusom. Samostojni delovni zvezek za slovenski jezik v 2. letniku gimnazij in srednjih strokovnih šol*. 2. del. Ljubljana: Rokus Klett.
- NPB 4 DZ = KRIŽAJ, Martina et al., 2018: *Na pragu besedila 4. Delovni zvezek za slovenski jezik v 4. letniku gimnazij, strokovnih in tehniških šol*. 2. izdaja. Ljubljana: Rokus Klett.
- NPB 4 U = KRIŽAJ, Martina et al., 2018: *Na pragu besedila 4. Učbenik za slovenski jezik v 4. letniku gimnazij, strokovnih in tehniških šol*. 2. izdaja. Ljubljana: Rokus Klett.
- UN = *Učni načrti za gimnazije*. <https://eportal.mss.edus.si/msswww/programi2020/programi/gimnazija/ucni_nacrti.htm>.

LITERATURA

- AHAČIČ, Kozma, 2007: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: protestantizem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- AHAČIČ, Kozma, 2012: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba (1600–1758)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- AHAČIČ, Kozma, 2021: 16. stoletje in jezikovni pouk slovenščine. Šekli, Matej, Rezoničnik, Lidija (ur.): *Slovenski jezik med slovanskimi jeziki*. (Zbornik Slavističnega društva Slovenije 31.) Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 231–242.
- ČEPAR, Metod, 2022: Sklanjatvene paradigme samostalnikov v Bohoričevi slovnici v primerjavi z dejanskim stanjem v slovenskem knjižnem jeziku. Jesenšek, Marko (ur.): *Novi pogledi na Adama Bohoriča*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 160–177.
- DULAR, Anja, 2002: *Živeti od knjig: Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- GRDINA, Igor, 1993: Začetki slovenske književnosti med protestantsko in katoliško reformacijo. *Slavistična revija* 41/1. 77–129.
- GRDINA, Igor, 1999: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Obzorja.
- JELOVŠEK, Alenka, 2022: Osebnosti v Bohoričevi slovnici: odraz stanja v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja? Jesenšek, Marko (ur.): *Novi pogledi na Adama Bohoriča*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 178–201.
- JEVNIKAR, Martin, 2013: Kastelec, Matija (1620–1688). *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. <<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi267300/#primorski-slovenski-biografski-leksikon>>.
- KIDRIČ, Francè, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva: od začetkov do marčne revolucije*. V Ljubljani: Slovenska matica.
- LEGAN RAVNIKAR, Andreja, 2022: Besedotvorje v Bohoričevi slovnici (1584) primerjalno s tvorjenkami v zgodovinskem Slovarju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. Jesenšek, Marko (ur.): *Novi pogledi na Adama Bohoriča*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 135–159.
- LEGIŠA, Lino, 1974: Liber cantionum Carniolicarum: Kalobški rokopis. *Jezik in slovstvo* 19/6–7, 268–269.
- LEWASKIEWICZ, Thadeusz, 2017: The Role of High Prestige Languages in the Formation of European Literary Languages. *Accents and Paradoxes of Modern Philology* 1/1, 32–41.
- MULLETT, Michael A., 1995: Protireformacija in katoliška reformacija v zgodnji moderni Evropi. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- OREL, Irena, 2010: Kranjski jezik v besedilih 16. in začetka 17. stoletja. Bjelčevič, Aleksander (ur.): *Reformacija na Slovenskem (ob 500-letnici Trubarjevega rojstva)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 401–415.
- POGORELEC, Breda, 2011: *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika. Jezikovni spisi I*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Znanstvena založba Filozofske fakultete. 261–325.
- RUPEL, Mirko, 1956: Protireformacija in barok. Legiša, Lino, s sodelovanjem Alfonza Gspana: *Zgodovina slovenskega slovstva I*. Ljubljana: Slovenska matica.

- SNOJ, Marko, 2005: O prevzetih besedah, tujkah in izposojenkah. *Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies* 5. 113–122.
- SUHADOLNIK, Stane, 2013: Vorenc, Gregor (1659–1730). *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU. <<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi811892/#slovenski-biografski-leksikon>> (17. julij 2024).
- SWAN, Joan, DEUMERT, Anna, LILLIS, Theresa, 2004: *A Dictionary of Sociolinguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- ŠIRCA, Alen, 2020: Slovenska baročna pridiga. *Jezik in slovstvo* 65/3–4, 137–150.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2004: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- VIDMAR, Luka, 2019: *Libri prohibiti: rastoča zbirka bibliografskih, zgodovinskih in slikovnih podatkov o prepovedanih knjigah, najpogosteje branih na Slovenskem v zgodnjem novem veku*. Ur. Matija Ogrin. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. <<https://dariah-si.github.io/Prepovedane/>>.

Matej Šekli

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko;
 Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
 Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Oddelek za dialektologijo
 matej.sekli@guest.arnes.si

Začetek oblikovanja slovenskih pokrajinskih knjižnojezičnih razlik v 18. stoletju

V prispevku je prikazan začetek oblikovanja slovenskih pokrajinskih knjižnojezičnih razlik v 18. stoletju. Obravnavane so nekatere glasovne lastnosti knjižne slovenščine v posameznih deželah tedanjega slovenskega jezikovnega prostora. Na osnovi zgodovinskojezičnoslovne analize relevantnih glasovnih odrazov je podana genealoška jezikoslovna opredelitev, tj. določena je narečna podstava, izbranih besedil: določeni so odmiki od kranjske knjižne jezikovne norme druge polovice 16. stoletja na eni strani in narečne podstave od te neodvisnih standardizacij na drugi. Analizirana so naslednja knjižna besedila: Primož Trubar: *Catechismus In der Windischen Sprach* (Schwäbisch Hall, 1550), Franc Mihael Paglovec: *Evangelia inu branie* (Ljubljana, 1741), Franc Temlin: *Kratki katechismus* (Halle, 1715), Anton Miklavc in neznani jezuit: *Dictionarium quatuor linguarum* (Celovec, 1744) in *Knishiza spitavanya téh pet glavnih shtükov kershanskoga navüka* (Gradec, 1777).

1 Slovenski jezikovni prostor s stališča notranje in zunanje jezikovne zgodovine

Zgodovina jezika se navadno deli na notranjo in zunanjo, povedano zelo poenostavljeno na zgodovino »spontanega« in zgodovino »reguliranega« jezikovnega spreminjanja.¹ Notranja jezikovna zgodovina je zgodovina zapovrstnih kronolektov (časovnih jezikovnih razlik) posameznih geolektov (zemljepisnih jezikovnih razlik), tj. jezika kot geolekta in njegovih zemljepisnih narečij, medtem ko zunanja jezikovna zgodovina predstavlja zgodovino navadno najprej pisnega in nato knjižnega jezika, torej kronolektov omenjenih sociolektov (družbenih jezikovnih razlik).

Notranja jezikovna zgodovina preučuje nastajanje in spreminjanje geolektov v zemljepisnem jezikovnem kontinuumu v okviru različnih »spontanih« jezikovnih

1 Za teorijo in metodologijo zgodovinskega jezikoslovja prim. Hock 2021. Strokovna izraza *notranja jezikovna zgodovina* in *zunanja jezikovna zgodovina* sta prevoda nem. *interne Sprachgeschichte*, it. *storia linguistica interna* in nem. *externe Sprachgeschichte*, it. *storia linguistica esterna*, ki se pojavljata npr. v delu *Lexikon der romanistischen Linguistik* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1988–2005).

sprememb: to so »od spodaj navzgor« glasovne z naglasnimi, slovnične, tj. oblikovne in skladenjske, besedijske in besedilne spremembe ter (upoštevaje dihotomijo *izraz/oblika* : *pomen* z vsemi naštetimi z izjemo glasovnih povezane) pomske spremembe, tj. slovnično-, slovarsko- in besedilnopomske. S stališča trihotomije *jezik* : *okolščine* : *govorec* jezikovne spremembe lahko motivirajo notranji, tj. jezikovni dejavniki (posamezne jezikovne prvne kot glas z naglasom, oblika, zveza besed in besedna zveza, stavek, beseda in stalna besedna zveza, besedilo) kot tudi zunanji dejavniki, tj. družbeni in miselni (med zunanje okolščine spada tudi vpliv drugih jezikov in njihovih narečij v stiku).²

Zunanja jezikovna zgodovina pa se ukvarja z nastankom in spreminjanjem predvsem pisnega in knjižnega jezika, torej sociolekta, v družbenem jezikovnem kontinuumu v okviru »regulirane« standardizacije (normiranja, kodifikacije) in njenih sprememb. V proces standardizacije knjižnega jezika sta vključeni t. i. *narečna podstava* (hrv. *dijalekatska osnovica*), tj. stvarno izhodišče knjižnega jezika, in njena t. i. *civilizacijskojezikovna nadgradnja* (hrv. *civilizaciono-jezična nadgradnja*).³ Narečna podstava so glasovi z naglasom, oblike, osnovna besedotvorna in skladenjska pravila ter osnovno besedje, tj. sistemska jezikovna norma narečja, ki je izbrano za osnovo knjižnega jezika,⁴ medtem ko so njegova civilizacijskojezikovna nadgradnja predpisana jezikovna norma, pisava, črkopis in pravopis, učeno besedje (strokovno izrazje, učeni frazemi) in zapletenejše skladenjske zgradbe kot tudi raznovrstna besedila (funkcijske zvrsti) in nove jezikovne navade. Knjižni jezik torej vključuje tako prvotno *ljudsko* kot tudi nadgrajeno *učeno*.

V sledečih uvodnih dveh razdelkih sta prikazana nastajanje slovenskega jezika in njegovih narečij (notranja jezikovna zgodovina) ter oblikovanje kranjskega knjižnega jezika v drugi polovici 16. stoletja, prvega knjižnega jezika v slovenskem jezikovnem prostoru (zunanja jezikovna zgodovina). V osrednjem delu pa je po približnem kronološkem vrstnem redu prikazan nastanek slovenskih pokrajinskih knjižnojezikovnih različic v 18. stoletju po posameznih zgodovinskih deželah in

2 Znotraj trihotomije *jezik* : *okolščine* : *govorec* je predmet jezikoslovnega preučevanja v prvi vrsti *jezik* (jezikovne lastnosti), pri čemer so pri kontekstualizaciji tega upoštevani tudi *okolščine* (družbene okolščine) in *govorec* (miselne okolščine), ki pa v argumentaciji ne morejo in ne smejo nadomestiti jezikovnih dejstev.

3 »Standardni jezik ne može nastati nego na nekakvoj organskoj jezičnoj podlogi, on mora od kakva dijalekta pozajmiti glasove, oblike, naglaske, osnovna sintaktična i tvorbeno pravila, osnovni leksički fond. Sve te elemente zajedno zvat ćemo dijalekatskom osnovicom standardnoga jezika. Oni su jedino što standardni jezik ima zajedničko s organskim idiomima, s onima kojima operira genetska lingvistika. Ali ti elementi nisu ono čime standardni jezik postaje ono što jest, njemu je potrebna i civilizaciono-jezična nadgradnja, tj. norma, pismo, grafija, pravopis, intelektualni rječnik, stručna terminologija, funkcionalni stilovi, polivalentna frazeologija, struktura rečeničnoga perioda, nove jezične navike, itd., itd.« (Brozović 1973: 42.)

4 Tërmin *narečna podstava*, definiran zelo enostavno: »Narečje (narečja), na katero (katera) se v osnovi opira knjižni jezik« (Toporišič 1992: 123).

drugih manjših območjih tedanjega slovenskega jezikovnega prostora. Prikazane so lastnosti jezika praviloma v tiskani knjigi (izjemoma v rokopisnem gradivu na območjih, na katerih tiski niso obstajali ali niso ohranjeni) na Kranjskem (ta tip jezika se je uporabljal tudi na Goriškem, Tržaškem in v Istri), v Prekmurju, na južnem Koroškem in vzhodnem Spodnjem Štajerskem ter v Beneški Sloveniji, tj. v Nadiških in Terskih dolinah, in Reziji, omenjen je tudi Gorski kotar. Za vsako različico je v pretres vzeto domnevno najstarejše besedilo. Glede na to, da so glasovi »genski kod« jezika in je posledično najpomembnejše merilo genealoške jezikoslovne opredelitve poljubnega jezikovnega sistema zgodovinsko glasoslovno, so narečne podstave izbranih besedil določene na osnovi zgodovinskojezikoslovne analize relevantnih glasovnih odrazov.

2 Nastajanje slovenskega jezika in njegovih narečij

Slovani so Vzhodne Alpe in zahodno Panonsko nižino poselili v drugi polovici 6. stoletja.⁵ Prvotni *alpskoslovanski* oz. *zgodnjeslovanski jezikovni prostor* se je tedaj razprostiral od Donave na severu do Jadrana in malo čez Kolpo na jugu ter od izvira Drave na zahodu do Blatnega jezera na vzhodu.⁶ Po naselitvi omenjenega območja je slovanski jezik na zahodu mejil na bavarsko staro visoko nemščino (ta je izpričana v obdobju ok. 750–1050). Jezika sta v tesnejši stik prišla v drugi polovici 8. stoletja, potem ko si *Baiuvari* (tj. Bavarci) podredili alpskoslovanski kneževini Karantanijo in Karniolo. Karantanija (severno od Karavank, središče je bil današnji Krnski Grad/Karnburg) je bila Bavarski priključena v letih 743–745 (Bavarska je bila nato leta 788 podrejena frankovski državi), Karniola (južno od Karavank, središče je bil nekdanji *Carnium*, današnji Kranj, nem. Krainburg) pa frankovski državi za Karla Velikega (frankovski kralj 768–814, rimski cesar od 25. 12. 800), in sicer v času frankovsko-avarskih vojn v letih 791 in 795–796. Pod frankovskim vplivom je bila pozneje ves čas svojega obstoja tudi slovanska kneževina in frankovska mejna grofija Spodnja Panonija (840–874) pod slovanskima knezoma Pribino (840–861) in Kocljem (861–874). S priseljevanjem Bavarcev med Slovane, ki se je začelo na severu ob Donavi in se pomikalo proti jugu, ter posledično jezikovno *bajuvarezacijo* (tj. bavarizacijo) alpskoslovanskega oz. zgodnjeslovanskega jezikovnega prostora se je severni in osrednji del tega slovanskega območja ponemčil ter se nekje do konca srednjega veka skrčil na tretjino svojega prvotnega obsega. Slovanski jezik se je na celotnem vzhodnoalpskem prostoru ohranil vsaj še v 12. stoletju (tedaj se namreč v rokopisnih virih pojavljajo zadnje omembe Slovanov in

5 Podatki o zgodovini slovenskega jezikovnega prostora so iz Štih, Simoniti, Vodopivec 2016.

6 Prim. zemljevid *Slovenci po naselitvi* v Kos 1955: 75 (poimenovanje *Slovenci* za čas zgodnjega srednjega veka sicer ni ustrezen) in *Siedlungsnamen slawischer Herkunft in Österreich* (Karte 167.2) v Wiesinger 1995.

osebna imena slovanskega izvora celo na severu ob Donavi).⁷ Današnji *slovenski jezikovni prostor* je bil natančneje dokumentiran v drugi polovici 20. in v začetku 21. stoletja ter je najbolj nazorno prikazan na *karti slovenskih narečij*.⁸

Slovanski jezik v vzhodnoalpskem in zahodnopanonskem prostoru se je v srednjem veku postopoma spreminjal od praslovanščine do slovenščine.⁹ Znotraj modeliranja lingvogeneze slovenskega jezika in njegove notranje jezikovne (pred)zgodovine pred prihodom v Vzhodne Alpe in zahodno Panonsko nižino in po njem si v časovnem zaporedju sledijo naslednje časovne in zemljepisne različice: praindoevropsčina (do ok. 4000 pr. n. š.), tj. daljnji prednik slovenščine – praslovanščina (do ok. 800 n. š.), tj. bližnji prednik slovenščine – alpska (zahodna južna) slovanščina (ok. 800–1000 n. š.) – zgodnja (skupna, izhodiščna, enotna) slovenščina (ok. 1000–1200 n. š.) – narečna (neenotna) slovenščina (od ok. 1200 n. š.).

V 11. in 12. stoletju še sorazmerno enotna zgodnja slovenščina se je okoli leta 1200 razcepila na dva makrogeolekta (to sta bili bolj arhaična severozahodna in bolj inovativna jugovzhodna slovenščina): udvoglašenje dolgih **ě*, **ō*: sln. **ě*, **ō* > SZ sln. **ie*, **uo*: JV sln. **eĭ*, **ou* (psl. **světo* 'svetloba; svet' > sln. **svět* > SZ sln. **sviēt*, JV sln. **svēit*; psl. **bŏgъ* 'bog' > sln. **bŏg* > SZ sln. **būog*, JV sln. **bōug*). Nekoliko pozneje, v 13. in 14. stoletju, sta se prvotna slovenska makrogeolekta razdelila na po dva manjša geolekta; iz severozahodne slovenščine sta nastali severna in zahodna, iz jugovzhodne pa južna in vzhodna slovenščina: vokalizacija dolgega polglasnika: sln. **ā* > Z in J sln. **ā*: S in V sln. **ē* (psl. **dъnъ* 'dan' > sln. **dān* > Z in J sln. **dān*, S in V sln. **dēn*; psl. **dъlъzъnъ* 'dolžan' > sln. **dļžān* > Z in J sln. **dļžān*, S in V sln. **dļžēn*); (ne)daljšanje kratkih akutiranih zložnikov v nezadnjem zlogu: psl. **lěto* 'poletje, leto' > sln. **lěto* > Z in J sln. **lěto* (13.–14. st.) (> Z sln. **liěto*, J sln. **lěito*): S sln. **lěto* (16. st.): V sln. **lěto*; psl. **vŏla* > sln. **vŏla* > Z in J sln. **vŏla* (13.–14. st.): S sln. **vŏla* (16. st.): V sln. **vŏla*. Znotraj teh štirih geolektov so se postopoma izoblikovale slovenske narečne ploskve (baze) (do konca 14. stoletja): severna slovenščina je koroška narečna ploskev, zahodna slovenščina je razpadla na beneško-kraško in obsoško-idrijsko, južna slovenščina na gorenjsko, dolensko in južnoštajersko ter vzhodna slovenščina na severnoštajersko in panonsko narečno ploskev. Te narečne ploskve so se dalje cepile na narečja (nekatera še na podnarečja) in krajevne govore. Delitev slovenskega jezika na *narečne ploskve (baze)* predstavlja genealoško jezikoslovno klasifikacijo zemljepisnih različic slovenščine, saj je edini kriterij razvrščanja njihova geneza in s tem *stopnja jezikovne sorodnosti*.

7 Prim. osebna imena, izpričana v 12. stoletju na ozemlju današnjih avstrijskih zveznih dežel Dolnja Avstrija (Niederösterreich) in Gornja Avstrija (Oberösterreich) v Kronsteiner 1975: 120–121.

8 Za karte slovenskih narečij prim. Ramovš 1935a, Logar, Rigler 1983, SLA 3 (2023): 11.

9 Za oblikovanje slovenskega jezika in njegovih narečij prim. Ramovš 1935b, 1936, Rigler 1963, Logar 1974, 1981.

Tabela 1: Shematični prikaz prvotnih štirih slovenskih makrogeolektov

Slovenska narečja in podnarečja ter njihovi krajevni govori se glede na »podoben slušni vtis« združujejo v sedem narečnih skupin (grup): to so koroška, primorska, rovtarska, gorenjska, dolenska, štajerska in panonska narečna skupina. Znotraj teh se pojavlja 37 narečij in 12 podnarečij, posebni enoti tvorita prislejski govori v Ravni Gori v Gorskem kotarju in t. i. mešani kočevski govori na nekdanjem nemškem jezikovnem otoku v kraju Kočevje/Gotschee in njegovi okolici. Delitev slovenskih narečij na *narečne skupine (grupe)* odraža tipološko jezikoslovno klasifikacijo zemljepisnih različic slovenščine, poleg genetskega je namreč pomembno merilo razvrščanja tudi *stopnja tipološke podobnosti* (t. i. *podoben slušni vtis*). Gledano s stališča današnje političnoupadne ureditve slovenski jezikovni prostor zaobjema Republiko Slovenijo in t. i. *slovensko zamejstvo*, tj. (ne samo, ampak) tudi slovensko govoreči prostor v vseh štirih sosednjih državah neposredno za slovensko državno mejo, torej v Avstriji, Italiji, na Madžarskem in Hrvaškem.

3 Oblikovanje kranjskega knjižnega jezika v drugi polovici 16. stoletja

Za razliko od nastajanja geolektov, ki poteka predvsem v okviru znotrajjezičnih sprememb ter stika z drugimi jeziki in njihovimi narečji, pa je oblikovanje in spreminjanje pisnega in knjižnega jezika odvisno v prvi vrsti od zunajjezičnih dejavnikov, tj. družbenih in od teh odvisnih miselnih. V tem kontekstu so odločilnega

pomena predvsem politično- in s temi posledično povezane kulturnozgodovinske okoliščine, ki usmerjajo kulturno dogajanje in tako pogojujejo način oblikovanja zapisanega jezika. V slovenskem jezikovnem prostoru je imela politično- in cerkvenoupravna razcepljenost na različne države, dežele in škofije v času od prve polovice 16. do druge polovice 18. stoletja za posledico tudi večjo ali manjšo kulturno razcepljenost območja slovenskega jezika.

Od dvajsetih let 16. stoletja – po avstrijsko-beneški vojni v obdobju 1508–1516 je prišlo leta 1521 do priznanja novo nastalih mej – do konca 18. stoletja – propad Beneške republike v času Napoleonovih vojn leta 1797 – je bil slovenski prostor razdeljen med tri države, in sicer Sveto rimsko cesarstvo, Beneško republiko (it. *Serenissima Repubblica di Venezia*) in Kraljevino Ogrsko. Večji del slovenskega ozemlja se je nahajal znotraj tistega dela dednih dežel Habsburžanov, ki je v 15. stoletju dobil ime *Notranja Avstrija* (nem. Innerösterreich) in je imel središče v Gradcu. Tako je bil torej gledano političnoupravno *osrednjeslovenski prostor* del notranjeavstrijskih habsburških dednih dežel, ki so jih sestavljale dežele, vojvodine Koroška, Štajerska in Kranjska ter grofija Goriška in mesto Trst. Zemljepisno *obrobna območja* slovenskega jezika pa so bila zunaj tega političnoupravnega okvira. Na zahodu so bile pod Benetkami Beneška Slovenija (tudi Slovenska Benečija) in Rezija ter priobalna Istra. Na vzhodu pa se je znotraj Ogrske nahajalo današnje Prekmurje s Porabjem, slovensko govoreča območja vhodno od Sotle in južno od Mure tudi na Ogrskem, natančneje v okviru Hrvaške v ožjem smislu in Slavonije – leta 1558 sta se banovini Hrvaška in Slavonija združili, razlikovanje pa je nekaj časa še ostalo –, medtem ko je Gorski kotar v prvi polovici 16. stoletja prišel iz upravnih okvirov Kranjske pod Hrvaško.

Upravna in s tem kulturna razcepljenost slovenskega jezikovnega prostora je imela za posledico, da so se do 18. stoletja na Slovenskem izoblikovali različni – v besednjaku starejše slovenske jezikovno-literarne vede – *kulturni okoliši*, in sicer *središčni*, tj. *kranjski*, in *obrobni*, tj. *primorski*, *koroški*, *celjski*, *mariborski* in *prekmurski*,¹⁰ ki bi jim lahko dodali še dve območji slovenskega jezika brez tiskanih knjig v 18. stoletju, na zahodu Beneško Slovenijo in Rezijo ter na jugu Gorski kotar. Ta kulturna razcepljenost je v knjižnem jeziku prišla do izraza v 18. stoletju, ko so se znotraj posameznih *okolišev* začele oblikovati pokrajinske knjižnojezikovne različice; jezik v knjigi se tedaj (za razliko od druge polovice 16. stoletja) namreč ni pojavljal samo na Kranjskem, temveč tudi v drugih deželah.

10 Za pojem *kulturni okoliši* in njihovo delitev na *središčni*, tj. *kranjski*, in *obrobne*, tj. *primorski*, *koroški*, *celjski*, *mariborski* in *prekmurski*, gl. Kidrič 1929–1938: 143–150.

Prvi načrtno oblikovani knjižni jezik v slovenskem jezikovnem prostoru je nastal v okviru kulturnega delovanja slovenskih protestantov v Notranji Avstriji v drugi polovici 16. stoletja. Primož Trubar / Primus Truber (1508–1586), po izvoru iz Rašči-ce na Dolenjskem, je jezik svojih knjig imenoval nemško *Windifche Sprach* (1550), slovensko *Slouenski Iefig* (1555) in latinsko *lingua Schlauica* (1555), z današnjega vidika torej 'slovanski' v ožjem smislu, in sicer približno v današnjem pomenu 'slovenski', a nekoliko širše, vključujoč tudi to, kar se danes imenuje *kajkavščina*.¹¹ Trubar je za svoj *Slouenski Iefig* vzel *Crainski Iefig* (1555) in ga namenil govorcem slovenščine tudi v drugih deželah.¹² Za jezik svojih knjig je torej izbral jezik dežele svojega izvora, Kranjske, a ga je namenil širšemu slovenskemu jezikovnemu prostoru, in sicer predvsem tistemu, ki se je tedaj nahajal v notranjeavstrijskih deželah. To pa ne velja samo za Trubarja, temveč za vse protestantske pisce. Slovenski protestantski tiski so namreč uživali tudi politično in finančno podporo protestantskih deželnih stanov vseh treh notranjeavstrijskih dežel, tj. Koroške, Štajerske in Kranjske, ne pa tudi v opoziciji do teh stoječega katoliškega deželnega kneza – tako je na primer habsburški nadvojvoda Karel II. Notranjeavstrijski (vladal 1564–1590) leta 1580 dal zapreti tiskarno Janeza Mandelca / Hannes Mannel / Johannes Manlius (?–1605), potem ko so bili tam natisnili poskusni list za Dalmatinovo *Biblijo*. Deželni stanovi vseh treh dežel so denarno založili natis Dalmatinovega prevoda *Biblije*, tudi revizijsko komisijo, ki je od 28. avgusta do 22. oktobra 1581 v Ljubljani pregledovala besedilo prevoda, je sestavljalo 11 mož, teologov in filologov iz vseh

11 V drugi polovici 16. stoletja je bila *čakavščina* v glagolskih tiskih imenovana *hrvatski jezik* (dežela *Hrvaška*), medtem ko se je jezik kajkavskih tiskanih knjig (od druge polovice 16. do sedemdesetih let 17. stoletja) imenoval *slovenski jezik* (dežela *Slavonija*). Jezik tiskov istrskih in primorskih hrvaških protestantov, ki so izšli v uraški tiskarni, je bila v osnovi čakavščina, materinščina glavnih dveh nosilcev te književnosti (s kajkavskimi in štokavskimi prvinami), in sicer sta to bila Stjepan Konzul Istranin / Stipan Konsul Istrijanin / Stephanus Consul Pinguentinus (1521–po 1568) iz Buzeta (v tedanji beneški Istri), kjer je (bila) prisotna severna, ekavska čakavščina, in Antun Dalmatin / Antonius Dalmata Exul (zač. 16. st.–1579), morda iz Senja ali severne Dalmacije, kjer se (je) govori(lo) osrednjo, ekavsko-ikavsko čakavščino. Prim. besedilo naslovnice iz *Postile* (Tübingen, 1561): POSTILA | TO EST, KRATKO IS= | tlmačenje vsih' ne= | delskih' evaneliu', i poglavite= | ih' prazdnikov, skozi vse | Leto, sada naiprvo Hr= | vatskimi slovi | štampana. [prečrkovano iz glagolice] || Kurtze außlegung über die Son= | tags / vnnd der fürnembfsten Feft Euangelia / | durch das gantz Jar / jetzt erflich in Crobotifcher Sprach | mit Crobotifchen Büchftaben | getruckt. Prvi dve tiskani kajkavski knjigi pa imata naslednja naslova: Ivan Pergošić / Ivanuss Pergossich / Ioannes Pergossich (1521–1592): DECRETVM | KOTEROGA IE VER | BEWCZI ISTVAN DIA | CHKI POPISZAL A POTER- | dil gha ie Laßlou koteri e za Ma | thiaßem Kral bil zeuße Ghoßpo | de i Plemenitih hotieniem koteri | pod Wugherlke Corune la- | danie liiße. | OD IVANVSSA PERGOSSI | cha na Szlouienfki iezik obnien. [...] STAMPAN V | Nedelißchu Leto naffle- | gha zuelichenia | 1574 (Nedelišče pri Čakovcu, 1574) in Antun Vramec / Anthon Vramecz (1538–1587/1588): Kronika | VEZDA | ZNOVICH ZPRAV- | liena Kratka Szlouenzkim ie- | zikom po D. Antolu Pope | Vramcze Kanouniku Za- | grebechkom. [...] Stampane vLublane po [...] | Manline, leto. | M. D. LXXVIII. (Ljubljana, 1578). Prikazano razlikovanje med *Hrvatski* in *Szlouienfki/Szlouenzki* se odraža tudi v *Registru* v Dalmatinovi *Bibliji* (REGISTER | Nekaterih befed, katere, Crajnki, Corofhki, Slovenfki ali Besjázh= | ki, Hervázki, Dalmatinfki, Iftrianfki, ali Crafhki, fe drugázhi govoré), pri čemer se termina *Slovenfki* ali *Besjázhki* nanašata na tedanjo kajkavščino.

12 »Obtu fimo mi letu nashe dellu vta Crainski Iefig hoteli poštauti, fa dofti rizhi uolo, ner vezh pag, kir fe nom sdy, de ta, tih drugih Deshel ludi, tudi mogo faftopiti[.]« (Primož Trubar: *Ta evangeli svetiga Matevsha*, Tübingen, 1555, str. 2b–3a.)

treh dežel.¹³ Poleg tega posvetila v posamezne knjižne izdaje jasno pričajo o tem, da so bila besedila (vsaj teroretično) namenjena vsem slojem slovensko govorečega prebivalstva znotraj omenjenega upravopolitičnega okvira, o čemer je možno brati na primer v uvodu v Dalmatinovo *Biblijo* (1584) in Bohoričevo slovnico (1584).

Najznačilnejše glasovne lastnosti jezika knjige *Catechismus In der Windischen Sprach* (Schwäbisch Hall, 1550) Primoža Trubarja so: A) naglašeni zložniki: 1a) **sln.** **ě* > *ei* [ei̯], *e* (tož. ed. *fueidt* (21a/24), im. mn. *fueifde* (46b/76), im. mn. *deila* (66a/115), rod. mn. *leit* (50b/84), tož. ed. *veift* (18b/19), *peifen* (81a/145), *fueiftu* (4a), tož. dv. ž *duei* (12a), 3. os. ed. sed. *fueiti* (46b/76), *deilla* (34a/51), 1. os. ed. sed. *fapoueim* (50b/84), 3. os. sed. sed. *nei* (5b), *vei* (7a) : *Greh* (3b), tož. ed. *greh* (10a), *vfredi* (7a), *vfredo* (7b), *befeda* (15a), *potreba* (55b/94), *rezh* (21a/24), tož. ed. *bolefan* (21b/25), rod. ed. s *celiga* (80a/143), *pohleun* (10b), im. ed. m dol. *vezhni* (3b), im. ed. ž *vredna* (76a/135), rod. ed. s *flega* (20b/23), *vmreti* (4a), *STRETI* (8b)); 1b) **sln.** **ě* > *ei* [ei̯], *e* (tož. ed. *meiftu* (5b), rod. ed. *deilla* (13a), im. ed. m del. na -*l* *deilall* (13a), *ieifti* (6b), *veiditi* (3a), *imeiti* (10b) : rod. ed. *zhloueka* (19a/20), *Vera* (62a/107), tož. ed. *dellu* (13a), *feme* (50b/84), *delati* (9b), im. ed. m del. na -*l* *fapouedall* (6b), *terpeti* (27b/38)); 2a) **sln.** **ō* > *u* (*Bug* (4b), or. ed. *Duhum* (4b), *Gospud* (5a), rod. mn. *otruk* (76b), *dobruta* (26a/35), mest. ed. *nadlugi* (11a), *pokura* (28b/40), *kuft* (5b), *Muzh* (20b/23), tož. ed. *nuzh* (26a/35), tož. ed. *pomuzh* (33b), *fuetuft* (37a), tož. ed. *Sapuuid* (6b), tož. ed. *blagu* (19a/20), tož. ed. *meffu* (65b/114), tož. ed. *nebu* (5a), *Tellu* (21b/25), *ftu* (50b/84), tož. ed. s *tu* (5b), im. ed. m del. na -*l* *fturill* (4b), *gouurill* (4b)); 2b) **sln.** **ō* > *o* (im. mn. *Preroki* (8b), *uola* (19b/21), tož. mn. ž *kofheue* (9b), *pokoren* (22a/26), 3. os. ed. sed. *hozhe* (3a), *hodi* (57b/98), *moli* (126b/237), *nofi* (51a/85), *proffi* (17a/17)); 3a) **sln.** **ā* > *a* (*dan* (5a), *zhaft* (12a), *dolfhan* (97b/178)); 3b) **sln.** **ā* > *a* (*Maſha* (3b), mest. ed. m *vdanaſhnim* (124a/232), 3. os. ed. sed. *vſame* (40a/63)); 4a) **sln.** **q̃* > *o* (*Moſh* (5a), tož. ed. *pot* m (52b/88), or. ed. *tozho* (100b/184), *poſoda* (120b/225), im. mn. m *mo-dri* (116a/216), 3. os. ed. sed. *obfodi* (56b/96), *poſodi* (74b/132), *ſtopi* (35a/51), *bode* (3b)); 4b) **sln.** **q̃* > *o* (3. os. ed. vel. *bodi* (4b)); 5a) **sln.** **ū* > *u* (*duh* (5b), *Duſha* (5b), *luzh* (21b/25), *drugi* (55a/93), 3. os. ed. sed. *kupi* (66a/113), *lubi* (75a/133)); 5b) **sln.** **ū* > *u* (rod. ed. *kruha* (44a/71)); 6a) **sln.** **ĭ* > *el/ell* [əl] (3. os. ed. sed. *napellni* (5b), *popelnoma* (33a/49)); 6b) **sln.** **ĭ* > *el* [əl], *ol* [ol] (*del-gu* (77b/138), im. ed. s *pelnu* (60b/104), *napelniti* (28b/40) : *dolgu* (13a)); B) nenaglašeni zložniki: 1) **sln.** **ě* > *i*, *e* [ə] (*Diuiza* (61b/106), *rifniza* (18b/19), im. mn. *rizhi* (6a), *cillu* (21a/24) : *odrefhiti* (24a/39); *zhlouik* (1a), im. ed. m del. na

13 O zgodovinskih okoliščinah nastajanja Dalmatinove Biblije gl. Kidrič 1929–1938: 54–55, Rupel 1956a: 238–243, o jezikovnih posegih revizijske komisije pa Ramovš 1918b.

-l vidill (46a/75), gori (44a/71) : im. ed. m del. na -l videll (60a/103)); 2) sln. *-o > -u (rebru (5b), bogaftuu (33b/50), kraleftuu (20b/23), dobru (62a/107), raunu (83b/150), filnu (115a/214), im. ed. s del. na -l godilu (5a), im. ed. s del. na -n pifanu (28b/40), inu (3a)); 3) sln. *ǣ > e/i/a [ə] (hlapez (13a), im. ed. m del. na -l mogel (25a/33) : hlapiz (52a/87), SPRAVLAVIZ (22a/26), kratig (19b/21) : Dobitag (86a/155), im. ed. m del. na -l rekall (5a)); C) nezložniki: 1) sln. *-t > -l/-ll [l] (tož. ed. pekel (88a/159), im. ed. m del. na -l pifal (51b/86), fhall (16a)); 2) sln. *šč > fhzh/fzh [šč] (rod. mn. plařhzheu (76a/135), mest. ed. pohleuřhzhini (129a/242), mest. ed. preprořhzhini (78b/140), mest. ed. puřhzhau (121b/227), tož. ed. odpuřhzhane (3b), 3. os. ed. sed. iřhzhe (127b/224), obyřhzhe (127b/224), vořhzhiti (74b/132), im. ed. ž del. na -n obzhifřzhena (59a/101), im. mn. m del. na -n řapuřhzheni (23b/29), 3. os. ed. sed. odpuřhzhe (66a/116), Kerřzhouati (15b), im. ed. m del. na -l mařzhzhoual (51a/85)).

Zgodovinskojezikoslovna analiza glasovnih lastnosti jezika prve slovenske tiskane knjige kot tudi jezika drugih slovenskih tiskov druge polovice 16. stoletja kaže, da je bila narečna podstava kranjskega knjižnega jezika tedanje *dolenjsko narečje* dolenjske narečne ploskve južne slovenščine, saj so na glasovni ravni za ta jezik značilni prevladujoči dolenjski odrazi izhodiščnih slovenskih glasov. Diagnostična dolenjska glasovna odraza v primerjavi z gorenjščino istega obdobja sta odraza slovenskih *ě/*ǣ-, *ō (sln. *ě/*ǣ-, *ō > J sln. *ej, *ou > dolenjsko *ej, *ū : gorenjsko *ē, *ō). Ta jezikovna dejstva se ujemajo z zunajjezikovnimi okoliščinami, namreč z dejstvom, da so bili osrednji štirje slovenski protestantski pisci po poreklu z območja dolenjske narečne ploskve – Primož Trubar (1508–1586) z Ráščice, Adam Bohorič (ok. 1524–1601/1602) iz okolice Brestanice, Sebastijan Krelj (1538–1567) iz Vipave in Jurij Dalmatin (ok. 1547–1589) iz Krškega – in posledično za svojo materinščino imeli približno isti tip jezika.

Ob prevladujočih dolenjskih glasovnih lastnostih pa se že v prvi Trubarjevi knjigi kot odraz slovenskih *ě/*ǣ- poleg dolenjskega dvoglasnika *ei* pojavlja gorenjski enoglasnik *e*. To dejstvo je bilo v slovenskem jezikoslovju deležno vsaj dveh nasprotujočih si interpretacij, ki ju po njunih glavnih nosilcih lahko imenujemo Ramovševa in Riglerjeva razlaga. Fran Ramovš (1890–1952) je menil, da je osnova Trubarjevega knjižnega jezika dolenjščina 16. stoletja, pri čemer naj bi bil Trubar dolenjski dvoglasnik *ei* v nekaterih primerih nadomeščal z gorenjskim enoglasnikom *e*, gorenjščino naj bi bil namreč poznal iz Ljubljane (prim. Ramovš 1918a: 124, 1936: 187–188). Nasprotno pa je Jakob Rigler (1929–1985) domneval, da je jezik prve slovenske knjige ljubljanski govor 16. stoletja, prehodni govor med dolenjščino in gorenjščino z odrazoma sln. *ě/*ǣ-, *ō > J sln. *ej, *ou > ljubljansko *ē, *ū, pri čemer naj bi se bil odraz *ei* pojavljal

kot posledica umanjkanja poenoglasenja v izglasju (*vei*, *nei*, *duei*) in v položaju pred *s/z* + soglasnik (*meiftu*, *veift*, *fueifde*) ter zaradi analoške posplošitve iz omenjenih pozicij v celoten pregibalni vzorec (po *vei* tudi *veiditi*) ter v izogib enakozvočnicam (*fueidt* 'mundus' : *fvēt* 'sanctus') in pomenskim naslonitvam na oblike z dvoglasnikom (prim. Rigler 1965: 166, 1968a: 14–16). Z zgodovinskojezikoslovnega vidika je Riglerjeva teza v skladu s t. i. valovno teorijo teoretično možna, a je jezikovno gradivo ne podpira, kakor je razvidno tudi iz zgornje vzorčne analize značilnih glasovnih lastnosti knjige prvega Trubarjevega katekizma (odraz **ě/*ě-* je neenoten, poleg tega se pojavlja ista beseda z dvema različnima odrazoma (rod. ed. *deilla* (13a) : tož. ed. *dellu* (13a), kar vsaj načeloma za nemešani narečni krajevni govor ni značilno), zato je bolj verjetna Ramovševa razlaga.¹⁴ Če ta drži, je Trubarjevo odpravljanje dvoglasniškega odraz jata *ei* z enoglasnikom *e* že *standardizacija* knjižnega jezika, tj. odklik od narečnega krajevnega govora in začetek oblikovanja nadnarečne, »umetne« tvorbe.

	ei	e
*ě	<i>fueidt</i> , im. mn. <i>fueifde</i> , im. mn. <i>deilla</i> , rod. mn. <i>leit</i> , <i>veift</i> , <i>peifen</i> , <i>fueiftu</i> , <i>duei</i> , 3. os. ed. sed. <i>fueiti</i> , <i>deilla</i> , <i>nei</i> , <i>vei</i> , 1. os. ed. sed. <i>fapoueim</i>	<i>greh</i> , <i>vfredi</i> , <i>vfredo</i> , <i>befeda</i> , <i>potreba</i> , <i>rezh</i> , <i>bolefan</i> , <i>celiga</i> , <i>pohleun</i> , <i>vezhni</i> , <i>vredna</i> , <i>flega</i> , <i>vmreti</i> , <i>STRETI</i>
*ě-	<i>meiftu</i> , rod. ed. <i>deilla</i> , <i>deilall</i> , <i>ieifti</i> , <i>veiditi</i> , <i>imeiti</i>	rod. ed. <i>zhloueka</i> , <i>Vera</i> , <i>dellu</i> , <i>feme</i> , <i>delati</i> , <i>fapouedall</i> , <i>terpeti</i>

Tabela 2: Odraz **ě/*ě-* v Trubarjevem katekizmu 1550 (izpis je samo vzorčen)

4 Kranjski knjižni jezik 17. in prve polovice 18. stoletja

Kranjski knjižni jezik na dolenski narečni podstavi s prvinami gorenjščine, kakršnega so izoblikovali slovenski protestantski pisci v drugi polovici 16. stoletja, se je z bolj ali manj nespremenjeno glasovno podobo (odrazi najznačilnejših glasov so ostali enaki) na Kranjskem ohranjal v t. i. »katoliški dobi«, tj. v 17. in vsaj še v prvi polovici 18. stoletja.¹⁵ Predvsem jezik Dalmatinove *Biblije* je imel posredno kontinuiteto zlasti v lekcionarjih in katekizmi.

14 Glede izvora Trubarjevega jezika za Ramovševemu podobno stališče prim. Molè 1948, Tomšič 1956: 10, Logar 1976, Grdina 1993, 1995, za »podporo« Riglerjevi domnevi pa npr. Müller 2001, 2008–2009, 2011.

15 O pojmu *katoliška doba* in njeni zgornji časovni zamejitvi z letnico 1758 (izid zadnje prirejene izdaje Bohoričeve slovnice v Celovcu in izid prve štajerske izdaje Parhamerjevega katekizma) gl. Ahačič 2012: 16.

Prvi iz književnosti posredno znani, a neohranjeni katoliški tisk sega v obdobje polnega razmaha protestantizma v notranjeavstrijskih deželah. Primož Trubar je namreč v svojem delu *Catechismus sdveima islagama* (Tübingen, 1575) v nemškem posvetilu svojemu krščencu plemenitemu Francu Juriju Reinu s Strmola (*Franz Georg von Rein zum Stermall*) na prvi strani omenil tudi »ein neuen Jefuitifchen Catechifmum in Windifcher Sprach getruckt« 'nov jezuitski katekizem, nastisnjen v slovenskem jeziku', ki naj bi ga bil izdal Lenart Pachernecker (1. pol. 16. st.–1580), cistercijan iz vetrinjskega samostana, po poreklu najverjetneje Korošec, pod naslovom *Compendium Catechifmi Catholici in Slauonica lingua, per Quaeftiones, in gratiam Catholicę iuuentutis propofitum* (Gradec, 1574) 'Posnetek katoliškega katekizma v slovenskem jeziku, predložen po vprašanjih za katoliško mladino', in povzel njegovo vsebino. Glede na slednjo je možno reči samo, da je najverjetneje šlo za prevod malega ali najmanjšega od treh katekizmov »prvega nemškega jezuita« Petra Kanizija (1521–1597) (Kidrič 1929–1938: 94, Rupel 1956a: 275, Grafenauer 1973: 124, Smolik 1992: 181).¹⁶

Naslednja nabožna katoliška tiska sta z začetka aktivne protireformacijske dejavnosti v ljubljanski škofiji. Deveti ljubljanski škof Tomaž Hren / Thomas Chrön (škofoval 1597–1630) je namreč načrtoval slovensko izdajo lekcionarja ter malega in velikega Kanizijevega katekizma, pri čemer sta v knjigi izšli le prvi dve deli. Njun dejanski avtor je bil jezuit Janez Čandek / Johannes Tschandek (ok. 1581–1624), ki je za tisk pripravil lekcionar *Evangelia inv lystvvi na vse Nedéle, inu jmenite Prasnike, céliga léjta, po stari Kårfzanfski navadi resdeleni* (Gradec, 1612/1613) in *Catechismus Petri Canisij Soc. Iesv Th. Skufi malane Figure naprēj postavlén* (Augsburg, 1615). Pri slednjem gre za prevod najmanjšega Kanizijevega katekizma, in sicer – kot je razvidno že iz naslova – njegove ilustrirane izdaje, ki jo je pripravil bavarski jezuit Georg Mayr / Georgius Marius (1564–1623) in je bila v Augsburgu z istimi ilustracijami izdana v različnih jezikih, pri čemer bi kot predloga za slovenski prevod lahko služila latinska izdaja (*Petri Canisii Societatis Iesv Theologi Catechismus Imaginibus expreffus*, Augsburg, 1613), vsekakor pa nemška (*Catechismus Petri Canisij Soc. Iesv Th.*

16 Peter Kanizij / Petrus Canisius / Pieter Canijs (1521–1597) je bil rojen v mestu niz. Nijmegen, nem. Nimwegen v tedanjih vojvodini Geldern, političnoupravno znotraj nemškega cesarstva in cerkvenoupravno v kölnski nadškofiji. Bil je prvi jezuit v nemškem prostoru in avtor prvih katoliških katekizmov. Na prošnjo nemškega kralja Ferdinanda I. (nemški kralj 1531–1564, nemški cesar 1556–1564), ki je v svojih avstrijskih, čeških in ogrskih dednih deželah s pomočjo jezuitov poskusil uvesti protireformacijo, je objavil tri različne katekizme po zahtevnosti, in sicer: 1) *Summa doctrinae christianae* (Dunaj, 1555) v latinščini, t. i. *catechismus maior*, tj. veliki katekizem za duhovnike in študente teologije z 211 vprašanji in odgovori; 2) *Catechismus minimus* (Ingolstadt, 1556) v latinščini in *Kleiner Catechismus* (Indolstadt, 1557) v nemščini, tj. najmanjši katekizem za otroke z 59 vprašanji in odgovori; 3) *Catechismus minor seu Parvus Catechismus catholicorum* (Köln, 1558; Dunaj, 1559), tj. mali katekizem za latinske šole s 122 vprašanji in odgovori v latinščini (nemška izdaja Dillingen, 1563). Kanizijevi katekizmi so se pogosto ponatiskovali, prevajali v druge jezike in s tem imeli velik vpliv v protireformacijski dejavnosti. O življenju in delu Petra Kanizija gl. Duhr 1907: 66–91.

Nach der Cölnifchen Edition / Durch Figuren fürgestellt, Augsburg, 1614) (Rupel 1959–1960).¹⁷

Hren-Čandkova izdaja katoliškega lekcionarja iz leta 1612/1613 ima za osnovo besedilo Dalmatinove *Biblije* z nekaterimi manjšimi popravki.¹⁸ V naslednjih, bolj ali manj prirejenih izdajah lekcionarja, h katerim se je od Schönlebnove (1672) naprej dodajal tudi katekizem, se dolenska narečna podstava kranjskega knjižnega jezika slovenskih protestantov ni bistveno spreminjala (čeprav nekateri prireditelji po rodu niso bili z dolenske, temveč gorenjske narečne ploskve). Njihov jezik odražajo le nekaj mlajših jezikovnih sprememb, ki so bile značilne tako za dolensko kot za gorenjsko (npr. poenostavitev soglasniškega sklopa *šč* v *š*, prehod mehkončnega *l* v položaju za samoglasnikom in ne pred samoglasnikom v *u*, sporadična delna redukcija nekaterih nenaglašanih samoglasnikov, npr. **ě > i > e* [ə]). Izdaje katoliškega lekcionarja in njihovi prireditelji do leta 1758 so bili: Janez Ludvik Schönleben (1618–1681): *Evangelia inu lystuvi* (Gradec, 1672), Hipolit Novomeški (1667–1722): *Evangelia inu lystuvi* (Ljubljana, 1715, 1728, 1730) in Franc Mihael Paglovec (1679–1759): *Evangelia inu branje* (Ljubljana, 1741, 1754, 1758).¹⁹ Za ponazoritev kontinuitete kranjskega knjižnega jezika na dolenski narečni podstavi z gorenjskimi prvinami naj služi prikaz jezika zadnjega prirejevalca katoliškega lekcionarja pred pojavom prve kranjske izdaje Parhamerjevega katekizma leta 1760 in tiskanih del Marka Pohlina (1735–1801) leta 1765.

Najznačilnejše glasovne lastnosti jezika lekcionarja *Evangelia inu branje* (Ljubljana, 1741) Franca Mihaela Paglovca so: A) naglašeni zložniki: 1a) **sln.** **ě > ei/ej* [ej], *e* (tož. ed. *fveit* (2), tož. ed. *dejl* (70), *deil* (71), im. mn. *leita* (20), or. mn. *peifmami* (55), *duei(leitni)* (30), 3. os. ed. sed. *fveiti* (284), *veiditi* (3), 3. os. ed. sed. *vei* (161), *odpovei* (395), 2. os. mn. sed. *veifte* (1), *preiden* (12) : tož. ed. *greh* (23), tož. ed. *fredo* (9), im. mn. *suesde* (285), *befseda* (10), *potreba* (58), *rezh* (9), tož. ed. *veft* (91), tož. ed. *pesfem* (28), tož. ed. *bolesen* (452), im. ed. m dol. *vezhni* (379), *vreden* (9), *vmreti* (115), 1. os. ed. sed. *povem* (3), 2. os. ed. sed. *zapovešh* (10)); 1b) **sln.** **ě- > ei/ej* [ej], *e* (tož. ed. *leitu* (1) 'léto', *peiti* (4), *veiditi* (36) : rod. ed. *zhloveka* (2, 6), rod. ed. *vetra* (6), mest. ed. *veri* (4), mest. mn. *nedeleh* (1), tož. ed. *meštu* (15), im. mn. m del. na *-l otehi* (6), *delati* (196), *povedati* (5), *imeti* (84)); 2a) **sln.** **ō > u* (*Bug* (4), tož. ed. *gud* (13), *Gospud* (4),

17 Za katekizme v slovenščini in njihove tujezične vire gl. Snój 1985a, 1985b.

18 »Hren je res veliko večino Dalmatinovega besedila z diplomatično natančnostjo prepisal (časih celo tiskovne pomote³), vendar pa so se zgodile vmes tudi nekatere važne spremembe: 1. je spremenil nekaj mest, ki se niso ujemala z vulgato, 2. je nadomestil mnogo nemških besed s pristnimi slovenskimi in 3. je nekaj izrazov in konstrukcij popravil in vpeljal nekaj živih oblik in časih celó pravopis izboljšal, nekatera mesta je pa poslabšal.« (Breznik 1917: 174.)

19 O izdajah katoliškega lekcionarja predvsem s stališča besedja in skladnje gl. Breznik 1917, za določanje avtorstva in natančno datacijo posameznih izdaj (npr. tiste iz leta 1728) pa Smolik 1963.

rod. mn. *otruk* (135), *dobruta* (17), *nadluga* (283), *Pokura* (440), tož. ed. *dervu* (3), tož. ed. *blagu* (70), *mesfu* (11), *Nebu* (3), *muzh* (95), *Nuzh* (1), tož. ed. *po-muzh* (3), dat. ed. *fvetufsti* (80), *sapuvud* (113), *ftu* (51), *Natu* (8), *taku* (3), *Satu* (1), *kdu* (7), tož. ed. s *tu* (120)); 2b) **sln.** **ò-* > *o* (im. mn. *Preroki* (93), mest. mn. *koshah* (301), *vola* (43), *napokorn* (4), 3. os. ed. sed. *ozhe* (84), *hodi* (219), *moli* (304), *noffi* (255), *profsi* (Cat. 17)); 3a) **sln.** **ā* > *a* (tož. ed. *dan* (13), *dolshan* (227)); 3b) **sln.** **ǣ* > *a* (daj. ed. *mafhi* (17), rod. ed. m *danafhniga* (134), 3. os. ed. sed. *vsame* (69)); 4a) **sln.** **q̄* > *o* (*Mosh* (12), tož. ed. *pot* m (6), *posfoda* (157), tož. ed. *oroshie* (1), im. mn. m *Modri* (40), 3. os. ed. sed. *fodi* (9), *stopi* (Cat. 73), *bode* (11)); 4b) **sln.** **ǵ-* > *o* (im. mn. m *gobovi* (5), 3. os. ed. vel. *bodi* (7)); 5a) **sln.** **ū* > *u* (*duh* (85), tož. mn. *kluzhe* (340), *dufha* (455), *luzh* (21), *dru-gi* (99), 3. os. ed. sed. *kupi* (Cat. 14), *lubi* (53)); 5b) **sln.** **û-* > *u* (rod. ed. *kruha* (89), *zhuti* (177), *v'kupej* (377)); 6a) **sln.** **ĩ* > *ol* [ou] (tož. dv. *zholna* (223), 3. os. ed. sed. *napolni* (4)); 6b) **sln.** **ĭ-* > *ol* [ou] (*dolgu* (31), *napolniti* (65), 2. os. mn. vel. *Napolnite* (48)); B) nenaglašeni zložniki: 1) **sln.** **ě* > *i*, *e* [ə] (*Diviza* (317), *Rifnizhnu* (3), *zilu* (18) : *refniza* (452), *rezhi* (20); *zhlovik* (48), *vidit* (6), *gori* (5)); 2) **sln.** **-o* > *-u* (*kraleftvu* (227), *dobru* (14), *filnu* (30), *poftenu* (1), *raunu* (23), im. ed. s del. na *-l sgodilu* (3), im. ed. s del. na *-n pifsanu* (3), *inu* (1) : *Kraleftvo* (3), im. ed. s *pervo* (14)); 3) **sln.** **ǣ* > *e/i/a* [ə], *-ø* (*hlapez* (11), *sadobitek* (313), im. ed. m del. na *-l mogel* (28) : im. ed. m del. na *-l dopadil* (14) : im. ed. m del. na *-l rekal* (5, 8) : tož. ed. *konz* (90)); C) nezložniki: 1) **sln.** **-l* > *-l* [u], *-u* [u] (im. ed. m del. na *-l rekal* (5, 8), *pišfal* (153), *špofnal* (7), *šhal* (377) : *pekou* (347)); 2) **sln.** **šč* > *fh* [š] (mest. ed. *nevošhliivosti* (1), tož. ed. *pokoršhino* (12), tož. ed. *pufhavo* (6), tož. ed. *odpufhanie* (169), daj. ed. *k'odpufhaniu* (11), 2. os. ed. sed. *karfshujejh* (8)).

Za razliko od protestantskih tiskov, ki so bili namenjeni za uporabo v vseh notranje-avstrijskih deželah, pa so se ljubljanski katoliški lekcionarji omejili na rabo *stvprau v'Krajnſki Desheli* (Čandek 1612/1613) 'zlasti v kranjski deželi'. Proti sredi 18. stoletja se je pomensko zožilo tudi poimenovanje jezika samega. Medtem ko se je jezik Hren-Čandkove, Schönlebnove in Hipolitove izdaje na naslovnici še imenoval *Slovénſki jesik*, se pri Paglovcu najde *Crainski jesik*. Leto 1758 tako sovpadе s tretjo Paglovčevo izdajo lekcionarja na Kranjskem, hkrati pa v tem letu izide tudi prva štajerska izdaja prevoda Parhamerjevega katekizma.

Jezuit Ignacij Parhamer / Ignaz Parhamer (1715–1786) je za potrebe bratovščine krščanskega nauka, ki se je za vladanja Marije Terezije (vladala 1740–1780) širila po Notranji Avstriji, priredil Kanizijev mali katekizem in ga izdal pod naslovom *Katechismus für drei Schulen und mit gewöhnlichen Schulgesängen* (Dunaj, 1750) 'Katekizem za tri šole in z običajnimi šolskimi spevi'. Priročnik je bil preveden v

različne jezike, med drugim tudi v slovenščino. Slovenski prevodi so se jezikovno razlikovali po treh osrednjih notranjeavstrijskih deželah – bratovščina krščanskega nauka je na Štajerskem nastala leta 1755, na Dolenjskem 1760, na Gorenjskem 1761 in v Trstu 1762 –, jezik posameznih deželnih izdaj pa jasno kaže obstoj slovenskih pokrajinskih knjižnojezikovnih različic. Prve slovenske izdaje Parhamerjevega katekizma po posameznih deželah so bile (jezikovne razlike med deželnimi različicami je možno razbrati že iz naslovov):²⁰ 1) Štajerska: *Obchinzka knisisza izpitavanya teh pet glavneh stukov maloga katekismussa postuvanoga patra Petra Kanisiussa* (Gradec, 1758, 1764, 1777); 2) Kranjska: *Catechismus, Tu je bukvize tiga isprafshuvania is pet stukou Kerfhanskiga navuka zhastitiga paterja Petra Kanisiusa is tovarshstva Jesufoviga* (Ljubljana, 1760, 1761, 1762, 1766, 1770); 3) Koroška: *Katechisem tu je bukvize tega sprafshuvanje is pet fhtukou zhastitega patra Petra Canisia* (Celovec, 1761, 1762, 1790); 4) Goriška: *Kershanski navuk sa te maihne* (Ljubljana, 1777).

5 Prekmurski knjižni jezik

Na Ogrskem, tj. v današnjem Prekmurju in Porabju, je vsaj od 16. stoletja naprej obstajala rokopisna tradicija zapisovanja nabožnih besedil v prekmurskem narečju (najstarejši deli *Martjanske pesmarice* naj bi segali prav v ta čas), v 18. stoletju pa se je neodvisno od kranjskega knjižnega jezika v Notranji Avstriji izoblikoval *prekmurski knjižni jezik* v tiskanih knjigah, in sicer v prvi polovici stoletja v okviru delovanja prekmurskih protestantov, v drugi polovici pa še prekmurskih katoličanov.²¹ Ta pokrajinski najprej pisni in nato še knjižni jezik v slovenskem prostoru je bil vsaj prvotno v kulturnem stiku poleg seveda z latinskim, nemškim in madžarskim tudi s sosednjim kajkavskim knjižnim jezikom, ki se je v tiskih pojavil v drugi polovici 16. stoletja, in se oblikoval pod njegovim vplivom. Podobno kot kranjski in kajkavski so tudi prekmurski pisci svoj jezik imenovali *szlovenszki jezik*.

Prva znana prekmurska tiskana knjiga je prevod dela Martina Luthra (1483–1546) z naslovom *Der Kleine Catechismus für die gemeyne Pfarherr und Prediger* (Marsburg, 1529) ‘Mali katekizem za navadne župnike in pridigarje’, natančneje priredba njegovega madžarskega prevoda, po kraju nastanka imenovanega *Győri Kátéchifmus* (Halle, 1709) ‘Győrski katekizem’. Avtor prekmurskoslovenske priredbe győrskega katekizma s predgovorom je bil Franc/Ferenc Temlin / Temlin Ferencz (letnici rojstva in smrti nista znani), rojen v kraju Krajna, delo pa nosi naslov *Kratki katechismus* (Halle, 1715) in je zapisan s tedanjim madžarskim črkopisom.

20 O slovenskih deželnih izdajah prevoda Parhamerjevega katekizma gl. Ilešič 1906a, 1906b.

21 O prekmurskem knjižnem jeziku pregledno in sintetično v Novak 1976, 1997, 2006, o prvi prekmurski tiskani knjigi prim. Rupel 1956b, Novak 1969, 1970, prim. tudi Orožen 1986, 1989a in Jesenšek 2005a, 2013, 2018.

Najznačilnejše glasovne lastnosti jezika knjige *Kratki katechismus* (Halle, 1715) Franca Temlina so: A) naglašeni zložniki: 1a) **sln.** **ě* > *ei* [eɪ] (*greih* (33), *fzveit* (30), mest. mn. *meifztih*, tož. ed. *mleiko* (7), tož. ed. *reics* (3), *vreime* (7), im. ed. m. dol. *pojzleidnyi* (11), *potreibno* (8), im. ed. ž *vreidna* (3), tož. ed. ž *dvei* (12), 3. os. ed. sed. *fzveiti* (3), *nei* (6), 1. os. ed. sed. *poveim* (5), *vmreiti* (33) : im. ed. m dol. *vekivecsni* (23)); 1b) **sln.** **ě*- > *e* (daj. ed. *csloveki* (10), mest. ed. *vMefzti* (1), *fiveti* (12), *delati* (20)); 2a) **sln.** **ō* > *ou* [ou] (*Boug* (3), *Gofzpoud* (22), rod. mn. *otrouk* (4), tož. ed. *dobrouto* (28), tož. ed. *pokouro* (35), *blagou* (29), tož. ed. *Nebou* (14), *telou* (19), *moucs* (3), tož. ed. *noucs* (46), *lepou* (7), im. ed. s *tou* (1), im. ed. m del. na -l *fztvouro* (14), *poroudo* (22) : *zápoved* (11), *záto* (5), *Gdo* (44)); 2b) **sln.** **ō*- > *o* (*vola* (28), *pokorno* (6), 3. os. ed. sed. *hozhe* (15), *hodi* (43), 2. os. ed. sed. *molis* (25), 1. os. mn. sed. *profzimo* (25)); 3a) **sln.** **ā* > *e* (*dén* (4), *cséfzt* (17), *dufen* (21)); 3b) **sln.** **ā*- > *e* (*dnésnyi* (7), 3. os. ed. sed. *vzeme* (7)); 4a) **sln.** **q̃* > *ou* [ou] (tož. mn. *vrouke* (5), tož. ed. *Zemlou* (14), *pojzouda* (6), tož. ed. *pout* (7), im. mn. m *moudri* (8), *krouto* (7), 3. os. ed. sed. *zabloudi* (3), nam. *fzoudit* (22) (dolžina je po sed.), 3. os. mn. sed. *prefztoupajo* (18), 3. os. ed. sed. *boude* (5)); 4b) **sln.** **q̃*- > **o*; 5a) **sln.** **ū* > *ü* (im. mn. *jünczi* (4), *klücs* (11), *fzläga* (14), rod. ed. *düffe* (18), *fzläsba* (7), rod. ed. s *dühovnoga* (3), 2. os. ed. vel. *Lübi* (18)); 5b) **sln.** **ū*- > *ü* (rod. ed. *Krüha* (25), *navküpe* (4), *csüti* (5)); 6a) **sln.** **ī* > *u* (*fzpuni* (47), rod. ed. ž *fzuncfene* (3)); 6b) **sln.** **ī*- > *u* (or. ed. s *punim* (4), *napuniti* (18)); B) nenaglašeni zložniki: 1) **sln.** **ě* > *e*, *i* (rod. ed. *Devicze* (22), im. mn. *recsi* (44) : im. mn. *ricsi* (39), 3. os. ed. sed. *potribüje* (8); *cslovik* (10), *gori* (4)); 2) **sln.** **-o* > *-o* (*králefztvo* (25), *dobro* (7), *pošteno* (15), *ravno* (7), im. ed. s del. na -n *popifzano* (33), *ino* (3)); 3) **sln.** **ā* > *e* (tož. ed. *konecz* (3), *Nakonecz* (42)); C) nezložniki: 1) **sln.** **-l* > *-u*, *-o* (*tau* 'del' (10), im. ed. m del. na -l: *napifzau* (3), *vzeu* (8) : *zno* (8), *oberno* (9), *napifzao* (12)); 2) **sln.** **šč* > *fch/fcs* [šč] (*odpüfchenyé* (32), rod. ed. ž *kerfchánfzke* (5), 3. ed. sed. *püfcsa* (6), 1. os. mn. sed. *odpüfchamo* (25)).

Zgodovinskojezikoslovna analiza relevantnih glasovnih lastnosti jezika prve prekmurske tiskane knjige pokaže, da je narečna podstava tega *prekmursko narečje* panonske narečne ploskve vzhodne slovenščine z enoglasniško-dvoglasniškim samoglasniškim sistemom. Proces oblikovanja prekmurskega knjižnega jezika na Ogrskem je bil torej neodvisen od že obstajajočega kranjskega knjižnega jezika v Notranji Avstriji.

6 Koroška različica kranjskega knjižnega jezika

Na južnem Koroškem sta se v drugi polovici 18. stoletja v slovenskem pisnem jeziku pojavljali vsaj dve vrsti jezika. Za besedila za »preprosto«
ljudstvo – npr.

knjižice besedil z vraževerno vsebino, kot so *Colemone-Shegen*, tj. *Kolomonov žegen* (Koroška, 1740), *Duhouna branua* (Koroška, verjetno 1747 ali 1754) in *Šembiljine bukve* (iz Drabosnjakove dobe), prevodov iz nemščine, ter rokopisna in tiskana dela koroških *bukovnikov*, neizobraženih kmetov in obrtnikov, ki so se kot samouki naučili brati in pisati slovensko ter ustvarjali v svojem maternem jeziku, v koroških slovenskih narečjih²² – je značilna (ob naslonitvi na kranjski knjižni jezik) *koroška narečna slovenščina*.²³ V jeziku besedil za izobražence, ki so ga koncipirali celovski jezuiti, pa se je oblikovala *koroška različica kranjskega knjižnega jezika*. Jezuiti v Celovcu so leta 1620 prevzeli protestantsko pridigersko mesto in vpeljali slovenske pridige (najprej v špitalski cerkvi, nem. Bürgerspitalkirche, kjer se kot pridigarja omenjata Janez Čandek in Jakop Knap, 1652 so bile slovenske pridige premeščene v cerkev Sv. duha, nem. Heiligengeistkirche).²⁴ V prvi polovici 18. stoletja pa so v povezavi s tamkajšnjo Kleinmayerjevo tiskarno razvili »slovenski knjižni program« (Prunč 1973: 120). Najprej so priredili, dopolnili in leta 1744 izdali slovar Hieronima Megiserja (1554/1555–1619) *Dictionarium quatuor linguarum* (Gradec, 1592) ter iz latinščine v nemščino prevedli, predelali in leta 1758 izdali slovnico Adama Bohoriča *Arcticae horulae succisivae* (Wittenberg, 1584), in sicer njeno priredbo izpod peresa Hipolita Novomeškega (1667–1722) *Grammatica Latino-germanico-slavonica* (Ljubljana, 1715).²⁵

Slovar *Dictionarium quatuor linguarum* (Gradec, 1744) sta priredila jezuit Anton Miklavc / Anton Miklauz (1700–1743) in neznani jezuit, ki je delo nadaljeval po Miklavčevi smrti. Prirejevalca slovarja sta poleg Megiserjevega slovarja kot gradivska vira uporabljala še *Register* v Dalmatinovi Bibliji (1584) in latinsko-hrvaško-nemško-madžarski slovar *Lexicon Latinum Interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples* (Zagreb, 1742) jezuita Andrije Jambrešića (1706–1758). V primerjavi z Megiserjevim slovarjem je celovška izdaja slovarja precej obsežnejša (1592: 333 strani, 8575 slovenskih besed : 1744: 783 strani, 21.188 slovenskih

22 O ljudski slovstveni ustvarjalnosti na Koroškem gl. Kotnik 1946, za izdaje bukovniških del pa Maurer-Lausseger 1990, 1992.

23 Že v kratkem besedilu z naslovnice tiskane knjige *Kolomonov žegen* iz leta 1740 (TO JE | TAPRAVI | INV TAZI-ELI | Colemone-Shegen. | Kateri je biv vkeleranje | taprvevo bart vdrvkan vtam | lete: 1321 noi v latinshzhei | shprachi vnkei dan: potam | pa nanemshko sedei pa ta | prvvo bart nasovenjo no- | novo kvhan inv frishno | pazhan) je možno določiti nekatere koroške narečne glasovne lastnosti, npr.: sln. **ě* > *ie* (*ta zielei*), sln. **ě* > *e* (*vtam lete*), sln. **-o* > *-o* (*nanemshko, nonovo, frishno : inv*), e-jevsko akanje (**v tēm > vtam*, **po tēm > potam*, **pečēn > pazhan*), švapanje (**na slovēne ≥ nasovenjo*), narečna palatalizacija mehkonebnikov (*latinshzhei*).

24 O protestantskem gibanju in sledeči rekatolizacijski dejavnosti jezuitov v Celovcu v povezavi z rabo slovenskega jezika gl. Prunč 1973: 118–121.

25 O Hipolitovi (1715), rokopisni (1755) in celovski (1758) predelavi Bohoričeve slovnice s stališča primerjave besedil najbolj natančno v Ahačič 2012: 87–166.

besed), in sicer na račun predvsem dodanega koroškega besedja.²⁶ Podobno kot pri Megiserju si gradivo v slovarju sledi v štirih jezikih po zaporedju *Teutfsch* 'nemško', *Lateinifch* 'latinsko', *Windifch* 'slovensko', *Wällifch* 'italijansko'. Slovenski jezik je poimenovan latinsko *Sclavonicus* 'slovanski' in *Carniolanus* 'kranjski' (*Litterae Sclavonicae Carniolanae*, *Carniolanum Idioma* (str. 2a), *Lingua Sclavonica* (str. 2b)) ter nemško *Windifch* 'slovenski'. V uvodu *Orthographia Latino Sclavonica* (str. 2a–4a) pisec posebej opozori na izgovor črke <l>, in sicer pravi, da se piše l (*fim bil*, *fim vidil*, *fim pleffal*; *kobila*, *maslu*, *platnu*), izgovori pa v (*fim biv*, *fim vidiv*, *fim pleffav*, *kobíva*, *másvu*, *pvátnu*) (3a–3b), v slovarju samem pa se pojavljajo tudi zapisi z u (1592 *dolg* : 1744 *doug*, *dolg*). Slovnica *Grammatica Oder Windifches Sprach-Buch* (Celovec, 1758) pa je bila prevedena »von zweyen Hochgelehrten, und diefer Spache wohl-kündigen Männern« (str. 3a) 'od dveh zelo učenih in ta jezik dobro poznavajočih mož' in je bila namenjena »zu Erlehnung der Windifchen und krainerifchen Sprache« (str. 5a) 'učenju slovenskega in kranjskega jezika'. Na koncu knjige je tudi trijezični slovar, pri čemer si besede sledijo po zaporedju *Teutfsch* 'nemško', *Windifch* 'slovensko', *Wällifch* 'italijansko'. Ti deli pomenita začetek oblikovanja koroške različice kranjskega knjižnega jezika. V nadaljevanju je analiziran jezik slovarja.

Najznačilnejše glasovne lastnosti jezika slovarja *Dictionarium quatuor linguarum* (Celovec, 1744), ki so ga priredili celovški jezuiti, so: A) naglašeni zložniki: 1a) **sln.** **ě* > *ie*, *i* (Sünd/Grieh, *Car.* greih; Schnee/Snieh, *Car.* sneg; Stern/Sviesda, *Car.* svejsda; Neft/Gniesdu, *Car.* gnesdu; Schlaiffen/Vliezh, *Car.* Vleizhi; Milch/Mliku, *Car.* mleku : Ding/Riezh, *rezh*; Blindt/Sliep, *slep* : Blum/Zviet; Fehl/mieh; Thier/Svier; Schön/Liep : Welt/suet (!)); 1b) **sln.** **ě*- > *e* (Fachftrick/Mresha; Dach/Streha; Glaub/Vera; Schnuer/Nevefta; Werck/Dello; Jahr/Letu; Stadt/Meftu; Schneiden/Refat, *fekat*; Arbeithe/Deláti, *devat*; Wissen/vediti); 2a) **sln.** **ō* > *ue*, *u* (Schwaiß/Puet, *Car.* put : Furt/Brued, *brud*; Marck/Muefik, *musg*; Feld/Puële, *pule*; Kraft/Muezh, *muzh*; Hülff/Pomuezh; Jugend/Mladueft : Bruck/Mueft, *moft* : Gott/Bug; Gold/Slatu); 2b) **sln.** **ō*- > *o* (Fehl/Kosha; Wils-gott/boshja *vola*); 3a) **sln.** **ǝ* > *e* (Tag/Den, *Car.* dan; Mieß/Meh, *Car.* mah : Dorff/Vefs, *Vafs*; Ehr/Zhaft je prevzeto iz knjižne kranjščine); 3b) **sln.** **ǝ*- > *e* (Meß/Mesha, *Car.* masha; Hundstern/Pefsja *sviesda*, *Car.* paffia *fuesda*); 4a) **sln.** **q̃* > *o* (Mann/Mosh; Zan/Sob; Mehl/Moka; Magen/Sheloz; Tauben/Golob; Schwan/Lobod, *labud*; Gefchir/Poffoda; er wirdt fein/bo *et bode*); 4b) **sln.** **q̃*- > *o* (Hagel/tozha, *tuzha*; Sey du/Bodi *ti*); 5a) **sln.** **ū* > *u* (Gaift/Duh; Seel/Dusha; Liecht/Luzh; Taub/Gluh; Dürrr/Suh; der liebt/on *lubi*); 5b) **sln.** **û*- > *u* (Buch/Buque; (Brod/Kruh)); 6a) **sln.** **ř* > *ou* [ou] (Schuld/

26 Za slovenske slovarje gl. Breznik 1926, za celovško izdajo Megiserjevega slovarja podrobneje Stabej 1964, Orožen 1989b.

Douh, *Car.* dolg; Schneck/Poush, *Car.* polsh : Wolff/Vouk; Faiſt/Touft); 6b) **sln.** * $\ddot{u}$ > ou [ou] (Füllen/Napounit, *Car.* napolniti; Woll/Vouna); B) nenaglašeni zložniki: 1) **sln.** * $\ddot{e}$ > e, i (Wahrheit/Refniza : Jungfrau/Diviza; Menſch/Zhlovek); 2) **sln.** * $\ddot{o}$ > -o, -u (Calch/Apno; Hammer/kladivo; Salb/masilo; Feindſchaft/Sovraftvo : Gewand/Oblazhilu; Korn/Shitu; Meißel/Dletu; Reichthum/bogaſtvo; Gutwillig/Do-bro); 3) **sln.** * $\ddot{a}$ > e, i, ø (kurz/Kratek : Sand/Pieſik, *Car.* peiſſek : Thor/Norz, norez; Bley/S'vinz, s'vinez : Zinß=Tag/Tork; End/Konz; Daum/Pauz); C) nezložniki: 1) **sln.** *-l > -u/-v [u] (Ochs/Vou, *Car.* vol; Salz/Sov, *Car.* full; Spital/Shpitaſu, *Car.* sh-pital : Seßel/ſtau, ſtoll; Küß/Pouſter, polſhtar; Salb/Shaubu, ſhalba : Afchen/Pepeu; Faiſt/debeu; izjemoma se pojavlja tudi zapis švapanja: Schnee=Låhn/Pvafſ, plafſ; Ich hab gewuſt/Sim ſnal); 2) **sln.** *šč > sh [š] (Sandig/Pieſhen, *Car.* peiſhzhen; Laſſen/Na ſhilli puſhat).

Kot je razvidno iz zgodovinskojezikoslovne analize jezika celovške izdaje Megi-serjevega slovarja iz leta 1744, slovenski jezik v tej knjigi ni koroška narečna slo-venščina, ki se pojavlja npr. v zgoraj imenovanih knjižicah besedil z vraževerſko vsebino in v bukovniškem slovstvu na južnem Koroškem, temveč je *koroška razli-čica kranjskega knjižnega jezika*. Celovski jezuiti so namreč v kranjski knjižni je-zik, kakršnega so poznali iz kranjskih knjig, zavestno vnesli samo nekatere koroške glasovne značilnosti (sln. * $\ddot{e}$ > ie, i, sln. * $\ddot{o}$ > ue, u, sln. * $\ddot{a}$ /* $\ddot{a}$ - > e) in zapis nekaterih mlajših glasovnih sprememb (sln. * $\ddot{u}$ /* $\ddot{u}$ - > ou [ou], sln. *-l > -u/-v [u], sln. *šč > sh [š]). Razlike med koroško in kranjsko glasovno podobo besedja so bodisi posebej označili s kvalifikatorjem *Car.*, tj. *Carniolane* 'kranjsko' (Sünd/Grieh, *Car.* greih; Schwaib/Puet, *Car.* put), oziroma najprej navedli koroško, nato pa še kranjsko raz-ličico brez oznake (Ding/Riezh, rezh; Kraft/Muezh, muzh). Iz celovške jezuitske šole je izšel tudi jezuit Ožbalt Gutsman / Oswald Gutsman (1725–1790), rojen v kraju Grabštajn (nem. Grafenstein) vzhodno od Celovca, ki je bil najbrž prire-ditelj koroških izdaj Parhamerjevega katekizma (1761, 1790) in velja za kodifika-torja koroške različice kranjskega knjižnega jezika predvsem zaradi svojih del, kot sta slovnica *Windiſche Sprachlehre* (Celovec, 1777) in slovar *Deutsch-windiſches Wörterbuch* (Celovec, 1789).

7 Vzhodnoštajerski knjižni jezik

Medtem ko je bila zahodna Spodnja Štajerska (Kidričev *celjski kulturni okoliš*) kulturno povezana s Kranjsko – zahodnoštajerski pisci kot Fran Ksaver Gorjup (1721–1781) iz Celja, Gašper Rupnik (1714–1790) iz Vojnika, Jožef Haſl (1733–1804) iz Celja in Mihael Zagajšek / Georg Sellenko (1739–1827) iz Zagaja pri Ponikvi so skušali posnemati kranjski knjižni jezik –, pa je bila vzhodna Spodnja

Štajerska (Kidričev *mariborski kulturni okoliš*) od slednje kulturno precej oddaljena. Predvsem vzhodni del Slovenskih goric je bil kulturno vezan na Varaždin in tamkajšnjo jezuitsko gimnazijo, na kateri so se šolali mnogi slovensko govoreči s tega območja. V Slovenskih goricah se je tako v drugi polovici 18. stoletja najprej pojavil poskus, da bi se ta del slovenskega jezikovnega prostora kulturnojezično priključil kajkavskemu knjižnojezičnemu izročilu, potem pa je prišlo do oblikovanja vzhodnoštajerskega knjižnega jezika na osnovi prleškega narečja.²⁷ Proces prehajanja od kajkavščine preko kajkavščine s prvinami – v današnji narečjeslovni terminologiji – prleškega narečja do knjižne vzhodne štajerščine je možno razbrati iz treh štajerskih izdaj prevoda Parhamerjevega katekizma (Gradec, 1758, 1764, 1777):²⁸ prevladujoči jezik prve izdaje je kajkavščina, zapisan je s kajkavskim črkopisom (naslonjenim na tedanji madžarski črkopis);²⁹ jezik druge izdaje je med kajkavščino in prleškim narečjem ter je tudi zapisan s kajkavskim črkopisom; jezik tretje izdaje pa je prleško narečje, zapisano v nekoliko preurejeni bohorici. Avtor prevoda v prvi in drugi izdaji je bil najverjetneje Gregor Jožef Plohel (1730–1800), po rodu iz Ivanjkovcev v vzhodnih Slovenskih goricah (gimnazijo je obiskoval verjetno v Varaždinu, filozofijo in bogoslovje je študiral v Gradcu, leta 1758 je deloval v mestni župniji na Ptuju), ki svoj jezik imenuje *szlovenzki jezik*, avtor prevoda v tretji izdaji pa je neznan, zelo verjetno je bil jezuit.³⁰ Za razumevanje oblikovanja vzhodnoštajerskega knjižnega jezika, v prvi vrsti določanja njegove narečne podlage, je torej pomembna tretja izdaja.

Najznačilnejše glasovne lastnosti jezika katekizma *Knishiza spitavanya téh pet glavnih shtükov kershanskoga navüka* (Gradec, 1777) so: A) naglašeni zložniki: 1a) **sln.** **ě* > *e* (*Greh* (19), tož. ed. *fvet* (45), *befeda* (97), mest. mn. *potrebah* (167), tož. mn. *dela* (66a/115), or. ed. *mlekom* (143), *rézh* (34), *pesem* (126), rod. ed. m *zelega* (7), *vezhni* (45), 3. os. ed. sed. *dela* (17) : *fveit* (127), 2. os. ed. vel. *reifhi* (31), 3. os. ed. sed. *rafveiti* (87), *nei* (49), *neima* (74)); 1b) **sln.** **ě* > *e* (rod. ed. *zhloveka* (19), tož. ed. *leto* (13), *mefto* (9), *peti* (125), *shiveti* (5), *terpeti* (46), *delati* (52), *imeti* (25)); 2a) **sln.** **ō* > *o* (*Bog* (5), *Gospod* (15), rod. mn. *otrok* (110), *dobrota* (29), *Pokora* (8), *blago* (7), tož. ed. *mefo* (100),

27 Glede jezika na vzhodnem Spodnjem Štajerskem v starejših obdobjih gl. Rigler 1968b.

28 Glede treh štajerskih izdaj Parhamerjevega katekizma (1758, 1764, 1777) gl. Ilešič 1906a, Jesenšek 2005b, glede oblikovanja vzhodnoštajerskega knjižnega jezika pa Rajh 2002, Jesenšek 2009.

29 Avtor prve štajerske izdaje Parhamerjevega katekizma je v uvodu pojasnil, zakaj se je pri jeziku naslonil na knjižno kajkavščino: »Szlovenzki jezik je telko fele, dabi, ako bi fze vřzakomi htelo zadořta vchiniti, vu vřzaki fari drugo knificzo potrebno bilo pritizkati. Da pak to nemore biti, preřtimali szo duhovni poglavari, da fze edna obchinzka knificza, kera je, na pol horvaczko napravlena, konchema v-takřfe fare vpala, kere vrch od horvaczkoga, kak od krainz-koga jezika imajo.« Citirano po Ilešič 1906b: 4. V besedilu je opazno mlajše poimenovanje za kajkavščino – *horvaczki*.

30 Za identifikacijo Plohla kot avtorja prevoda štajerske izdaje Parhamerjevega katekizma gl. Ilešič 1906a: 19–24, za Plohlov življenjepis pa Kidrič 1949.

tož. ed. *mozh* (27), tož. ed. *pomozh* (7), rod. ed. *fvetofti* (154), tož. ed. *sapoved* (1), *Gdo* (1) : *nébo* (44)); 2b) **sln.** **ǫ-* > *o* (im. mn. *preroki* (12), *vola* (30), 3. os. ed. sed. *hozhe* (38), 1. os. ed. sed. *pohodim* (89), 3. os. ed. sed. *moli* (16), *profi* (129)); 3a) **sln.** **ǣ* > *e* (tož. ed. *den* (6), *dushen* (41) : *zhafst* (136) je prevzeto iz knjižne kranjščine); 3b) **sln.** **ǣ-* > *e* (*Mefha* (102), 3. os. ed. sed. *vseme* (51)); 4a) **sln.** **ǫ* > *o* (*môsh* (10), *pot* (129), *pošoda* (166), 3. os. ed. sed. *blodi* (136), *fodi* (136), *fastopi* (49), *bode* (6)); 4b) **sln.** **ǫ-* > *o* (3. os. ed. vel. *bodi* (14)); 5a) **sln.** **ū* > *ü* (*Düh* (7), *dühfa* (87), *lühz* (5), 1. os. ed. sed. *lühim* (127) : 3. os. ed. sed. *lubi* (74)); 5b) **sln.** **û-* > *ü* (rod. ed. *krüha* (9) : *vkupē* (135)); 6a) **sln.** **ĩ* > *u* (3. os. ed. sed. *dopuni* (20), *popunoma* (27)); 6b) **sln.** **ĩ-* > *u* (*dugo* (12), im. ed. *žpuna* (15), *dopuniti* (28)); B) nenaglašeni zložniki: 1) **sln.** **ě* > *e*, *i* (*resniza* (36), im. mn. *rezhi* (70), *zelo* (52) : *Diviza* (33); *zhlovek* (5) : *viditi* (43), *Gori* (144)); 2) **sln.** **-o* > *-o* (*kraleftvo* (14), *dobro* (10), *poshteno* (85), *ravno* (99), im. ed. s del. na *-l* *prigodilo* (102), im. ed. s del. na *-n* *pifano* (3)); 3) **sln.** **ǣ* > *e* (*bratez* (143), tož. ed. *konez* (145), *fvetek* (13), *fazhétek* (41), *shitek* (130)); C) nezložniki: 1) **sln.** **-l* > *-l*, *-o* (*pekel* (6), *stol* (165) : im. ed. m del. na *-l* *fhao* (6) : *shau* (29)); 2) **sln.** **šč* > *sh* [š] (*plash* [174], im. mn. *Pifhenzi* (143), im. ed. *ž* del. na *-n* *fapushena* (33), tož. ed. *Odpushanye* (6), 3. os. ed. sed. *odpusha* (94)).

Zgodovinskojezikoslovna analiza relevantnih glasovnih lastnosti jezika prve tiskane knjige v vzhodnoštajerskem knjižnem jeziku razkrije, da je narečna podstava tega *prleško narečje* panonske narečne ploskve vzhodne slovenščine z enoglasniškim samoglasniškim sistemom. Izbira narečne osnove vzhodnoštajerskega knjižnega jezika na vzhodnem Spodnjem Štajerskem je bila torej neodvisna od kranjskega knjižnega jezika (v besedilu se sicer pojavljajo posamezne najverjetneje »kranjske« prvine, npr. dvoglasnik *ei*).

8 Druge slovenske dežele

Nazadnje še nekaj pripomb o pisnem in knjižnem jeziku v preostalih slovenskih deželah, iz katerih je znanega manj jezikovnega gradiva.

Goriška je z izumrtjem zadnjega grofa Lenarta Goriško-Tirolskega (vladal 1448–1500) leta 1500 prišla pod Habsburžane in postala del njihovih dednih dežel. Na tem območju se je v 18. stoletju podobno kot prvotno tudi v drugih deželah Notranje Avstrije uporabljal *kranjski knjižni jezik*. To je razvidno tudi iz sicer redkih ohranjenih besedil. Jožef Košan / Josephus Cusanus / Giuseppe Cusani (1702–po 1764) iz Šempetra pri Gorici se je v svojem latinsko-slovenskem obredniku za previdenje bolnikov z naslovom *Christianus moribundus* (Benetke, 1749) skušal

približati prav temu tipu jezika.³¹ Podobno je ravnal tudi prvi goriški nadškof Karel Mihael Attems / Karel Michael von Attems / Carlo Michele d'Attems (škofoval 1752–1774), ki je v svoji nadškofiji pridigal latinsko, italijansko, nemško, slovensko in furlansko, med njegovimi ohranjenimi pridigami je 61 slovenskih.³² Slovenski prevod Parhamerjevega katekizma za goriško škofijo *Kershanski navuk sa te maihne* (Ljubljana, 1777), izdan pod psevdonimom (*na flovenski jesik vondan od eniga Dobriga Perjatla Goriške Shkofije*), izkazuje kranjski knjižni jezik.

Priobalna Istra, in sicer njen severozahodni del (tj. mesta Koper, Izola in Piran z zaledjem), je bila od 10. stoletja po kulturnim vplivom Benetk. Prve pogodbe o zaščiti in zvestobi med Benetkami in istrskimi mesti segajo v 10. stoletje (prvi jo je podpisal Koper leta 932). Od 11. do 13. stoletja so z Benetkami sklepala pogodbe ostala istrska mesta. Potem ko so leta 1420 Benetke zavzele ozemlje pod oblastjo oglejskega patriarha v Furlaniji (t. i. *Patrie dal Friûl*), je tudi priobalna Istra upravno postala del Beneške republike, v okviru katere je ostala do njenega propada leta 1797. V zvezi s knjižno slovenščino v Istri iz prve polovice 18. stoletja je podatek, da je na Slovenskem v tem času znan prevod malega katekizma jezuita Roberta Bellarmina (1542–1621),³³ ki je za ljubljansko škofijo izšel pod naslovom *Kratki Sapopadek christianskiga navuka od Roberta Bellarmina* (Ljubljana, 1728) in izkazuje kranjski knjižni jezik, za koprsko škofijo pa je bil izdan leta 1735 [*non vidi*].

Beneška Slovenija ali **Slovenska Benečija**, tj. Terske in Nadiške doline (predvsem slednje so v virih poimenovane lat. *Schiavonia*), je bila gledano zgodovinsko podobno kot sosednja Rezija del Furlanije, in sicer v obdobju 1077–1420 del Oglejskega patriarhata, v času 1420–1797 pa pod Beneško republiko. Iz 18. stoletja so na tem območju ohranjena samo rokopisna besedila z nabožno vsebino, in sicer sta se ohranila dva rokopisa iz Nadiških dolin, tj. vzhodne Benečije, natančneje iz župnijskega arhiva v Podutani (it. San Leonardo), kjer se tudi hranita. Gre za besedili, ki sta na tem območju krožili in ju je takratni župnik prepisal za svojo rabo. To pomeni, da nista nastali v času prepisa in sta najverjetneje nekoliko starejši. Rokopisni *katekizem za otroke* je leta 1743 najverjetneje prepisal Mihael Podreka / Michele Podrecca, obsega 70 strani osmerke in v veliki meri posnema jezik kranjskih knjig (Cracina 1965: 10; Merkù 1978: 84–85). Nekatere značilne glasovne lastnosti jezika tega rokopisa so: 1a) sln. *ě/*ě- > e (*dve, zhloveski*); 1b) sln. *ō > u,

31 Za natančno analizo slovenskega jezika knjige *Christianus moribundus* Jožefa Košana gl. Škrabec 1889–1890, za slovenske obrednike pa Ušeničnik 1924, Smolik 1973–1974.

32 Za slovenske pridige goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa gl. Bratuž 1993a, 1993b.

33 Jezuit Roberto Bellarmino (1542–1621, kardinal katoliške cerkve 1599–1621) je izdal dva katekizma, ki sta se uporabljala v italijanskem prostoru (in za misijonske kraje), in sicer mali katekizem *Dottrina Christiana breve da impararsi a mente* (1597) in veliki katekizem *Dichiarazione più copiosa della dottrina cristiana per uso di quelli, che la insegnano ai fanciulli e altre persone semplici, composta in forma di dialogo* (1598).

o (*skus, K'du, gospud* : *Bog, daj. ed. viſokofstij, sa to, rod*); 2) sln. **ǵ*/**ǵ*- > *a* (*daj. ed. k' zhaſty*); 3a) sln. **ě* > *i* (*gori, rod. ed. m/s tiga, eniga, mest. ed. m/s v' novim*); 3b) sln. **-o* > *-u* (*po kershansku*); 4) sln. **-l* > *-u* [u/ǔ] (*poſtavu, biu, povikfou*); 5) **šč* > *sh* [š] (*po kershansku*). Rokopisni *katekizem za odrasle* pa je okoli leta 1780 najverjetneje zapisal Lenart Trušnik / Leonardo Trusnig ali celo Mihael Podreka, posnema jezik kranjskih knjig, a ima tudi nekaj narečnih posebnosti (Merkù 1978: 84–85), in sicer gre za *nadiško narečje* beneško-kraške narečne ploskve zahodne slovenščine. Na glasovni ravni se sporadično pojavljata zahodnoslovenska dvoglasnika sln. **ě*/**ě*-, **ō* > *ie, uo* (*viedeti, satuo*). Poleg tega so opazne tudi nekatere nadiške posebnosti v besedju (im. mn. m *maihani* 'majhni'), predvsem pa furlanizmi (furl. *pensâ* → *penſati* 'misliti', furl. **fadigâ* (> *fadiâ*) → *fadigati* 'truditi se', furl. *pont* → im. mn. *ponti* 'točke').

Odlomek iz rokopisnega *katekizma za otroke* iz leta 1743:³⁴

Od Sakr'mta tiga Sakona

Kai je Sakr'mt tiga Sakona?

Sakr'mt tiga Sakona je en od kriftusa gori poſtaulen Sakr'mt, skus kateri se dve ledig kershanske pershone Moſh inu Shena po navadi te zerkve sarozhita, skus leta Sakr'mt njim Bog gnado da, de v' fojmu ſtanu bogabojezha oſtaneta, inu foje otroke po kershansku gori redita.

K'du je Sakon gori poſtavu?

Sakon je gori poſtavu sam gospud v' Paradifha.

Ali je biu she takrat en Sakrament?

Ny biu takrat en Sakr'mta, ki ga je Jefus Kriftus v' novim teſtamentu k' zhaſty inu viſokofstij eniga Sakr'mta povikfou.

Sakai Gospud Bog je sakon gori poſtavu?

Gospud Bog je sakon gori poſtavu sa to: Sa ta zhloveski rod pogmerati.

Rezija je bila podobno kot sosednja Beneška Slovenija kulturnozgodovinsko tesno povezana s Furlanijo (prim. zgoraj). Iz te doline sta s konca 18. stoletja znana dva rokopisna katekizma, in sicer t. i. *rezijanski katekizem I* (*Cra[t]ka Dottrina cristian[s]ca* = *Kratka dotrina kriščanska* 'Kratki krščanski nauk', osrednji del besedila je naslovljen *Dottrina od Jeshusa Cristusha* = *Dotrina od Jēžuša Krištuša* 'Nauk Jezusa Kristusa'), ki je nastal pred 1700 in bil prepisan v drugi polovici 18. stoletja, ter t. i. *rezijanski katekizem II* (*Libri od, lvzi nebesche* = *Libri od lūči*

34 Odlomek besedila je prepisan po fotografiji v Cracina 1965: 10, in sicer je stran označena s 115.

nebeske ‘Knjiga o nebeški luči’), ki je nastal po letu 1700 in bil prepisan leta 1797 (Baudouin de Courtenay 1875, 1894, 1895). Jezik obeh je *rezijansko narečje* korške narečne ploskve severne slovenščine brez prvin kranjskega knjižnega jezika, in sicer krajevni govor kraja Njiva (rez. Njīwa, it. Gniva) v 18. stoletju, npr. še pred redukcijo visokih samoglasnikov sln. *-i, *-ù > e, o (najprej je podana oblika iz katekizma, ki ji za znakom > sledi današnja oblika): *hospudin* (I 1) > *huspudèn* ‘gospodar’, *prusit* (II 13) > *prusèt* ‘prosimi, moliti’, im. mn. m del. na -l *parsli* (II 7) > *paršlè* ‘prišli’, daj. ed. *Vgi* (II 11) > *uče* ‘očetu’, rod. mn. m *gnich* (II 15) > *njèh* ‘njih’; *cruh* (I 4) > *kròh* ‘kruh’, *zut* (I 3) > *čòt* ‘slišati’, daj. ed. *svottù* (I 4) > *žwutò* ‘telesu’, daj. ed. m *gnimu* (II 11, 13) > *njimò* ‘njemu’ (Steenwijk 2003: 314–315). Rezijanščina v imenovanih rokopisih je zapisana z italijanskim črkopisom (*Tacu* (I 1) = *taku*, *jè creal* (I 9) = *jè kreal*, *Oggià* (I 17) = *Oéa*), morda tudi s prvinami bohoričice (mest. ed. *krishu* (I 7) = *križu*, *vinzha* (I 22) = *vinča*).

Gorski kotar se je v zgodovini gledano političnoupravno nahajal med Kranjsko in banovino Hrvaško.³⁵ Zahodni del tega območja, tj. Geroovo in okolica, je bil znotraj dežele Kranjske del kočevskega gospodstva do začetka 16. stoletja (kot zemljiški gospodje so si sledili oglejski patriarhi, grofje Turjaški do 1247, Ortenburžani do 1418, grofje Celjski do 1456, nato Habsburžani, ki so posest leta 1507 dali v zakup grofu Juriju Turnu, ta pa je župnijo Geroovo dal v najem grofom Frankopanom, ki so jo nato odstopili grofom Zrinskim), ko postane last grofov Zrinskih. Vzhodni del te pokrajine, tj. Delnice in okolica, pa je bil v srednjem veku del Modruške župe, leta 1481 se omenja kot ozemlja Frankopanov, ki so območje nato predali grofom Zrinskim. Gorski kotar je torej od začetka 16. stoletja v celoti postal del posesti grofov Zrinskih ter s tem del hrvaškega in posredno širše ogrskega kulturnega prostora, v katerem se je kot knjižni jezik poleg latinščine, nemščine in madžarščine uporabljala tudi hrvaščina.

9 Sklep

Upravna in s tem kulturna razcepljenost slovenskega jezikovnega prostora se je v 18. stoletju odrazila v oblikovanju slovenskih pokrajinskih knjižnojezikovnih različic po posameznih slovenskih pokrajinah. Na Kranjskem se je *kranjski knjižni jezik* druge polovice 16. stoletja, katerega narečna podstava je bilo tedanje *dolenjsko narečje* z gorenjskimi prvinami, ohranil bolj ali manj v enaki dolenjski glasovni podobi z nekaterimi mlajšimi glasovnimi spremembami (npr. s poenostavitvijo soglasniškega sklopa *šč* v *š* in redukcijo nekaterih nenaglašanih samoglasnikov), in sicer vse do prve kranjske izdaje Parhamerjevega katekizma (1760) in prvih tiskanih del

35 Za zgodovino Gorskega kotarja gl. Malnar 2007, Južnič 2008.

Marka Pohlina (1765), v katerih se pojavlja vse več mlajših (predvsem gorenjskih) glasovnih lastnosti. Isti tip knjižnega jezika je bil značilen za Goriško, Trst ter severozahodno priobalno Istro in njeno zaledje. Na južnem Koroškem so celovski jezuiti še pred sredo 18. stoletja v svojih slovenskih tiskih koncipirali posebno »redakcijo« jezika, ki se lahko imenuje *koroška različica kranjskega knjižnega jezika*, pri čemer so v kranjski knjižni jezik poleg lokalnega besedja zavestno sistematično vnašali samo nekatere koroške glasovne značilnosti (sln. * $\tilde{e}$ > *ie*, *i*, sln. * $\tilde{o}$ > *ue*, *u*, sln. * $\tilde{a}$ /* $\tilde{\partial}$ - > *e*) in zapis nekaterih mlajših glasovnih sprememb (sln. * $\tilde{l}$ /* $\tilde{l}'$ - > *ou* [ou], sln. **-l* > *-u/-v* [u], sln. * $\tilde{s}$ $\tilde{c}$ > *sh* [š]). Iz celovške jezuitske šole je izšel tudi Ožbalt Gutsman, ki je bil najbrž že prireditelj koroških izdaj Parhamerjevega katekizma (1761, 1790) in ki velja za kodifikatorja koroške različice kranjskega knjižnega jezika. V današnjem Prekmurju (katerega del je bilo tudi današnje Porabje) se je v prvi polovici 18. stoletja izoblikoval od kranjskega neodvisni *prekmurski knjižni jezik*, njegova narečna podstava je bilo tedanje *prekmursko narečje*. Na vzhodnem Spodnjem Štajerskem prva in druga štajerska izdaja Parhamerjevega katekizma (1758, 1764) izkazujeta naslonitev na sosednji kajkavski knjižni jezik, tretja izdaja pa že odraža *vzhodnoštajerski knjižni jezik*, katerega narečna podstava je bilo *prleško narečje*. V Beneški Sloveniji in Reziji so iz tega obdobja znani samo rokopisi. Medtem ko se v pisnem jeziku Beneške Slovenije kot osnova pojavlja *kranjski knjižni jezik*, v katerega v Nadiških dolinah vedno bolj vdira *nadiško narečje* (iz Terških dolin ni ohranjenih pisnih spomenikov v slovenščini), pa se v Reziji pojavlja zapisano *rezijansko narečje*.³⁶ Odsotnost pisne slovenščine je značilna tudi za slovensko govoreči Gorski kotar, kjer se je kot knjižni jezik uporabljala tudi hrvaščina.

36 Prikazane ugotovitve torej potrjujejo to, kar je že pred časom zelo slikovito zapisal slovenski literarni zgodovinar France Kidrič (1880–1950): »Odnosi obrobnihih kulturnih okolišev do središčnega in težave na poti do enotnega literarnega jezika za celokupnost ozemlja brez ozira na pokrajinske in državne meje so postajali jasni: koroški okoliš je hotel ostati zvest primeru preteklosti, oslanjal se je kakor primorski na tradicijo kranjskega, a je zahteval ozir na svoje posebnosti; celjski je kazal slično nagnjenje, a nevarnost je bila radi značaja odnosov med njegovimi in kranjskimi govori manjša; mariborski in prekmurski nista hotela o oslonu na kranjskega nič čuti, pri čemer se je skušal oni nasloniti na hrvaško-kajkavskega sosedu, dočim je afirmiral ta separacijo zgolj na osnovi domače govorice; beneških Slovencev ni niti med producenti niti med konsumentu.« (Kidrič 1929–1938: 150.)

Izhodiščno slovensko	Kranjsko 2. pol. 16. st.	Kranjsko ok. sr. 18. st.	Koroško kranjsko	Prekmursko	Vzhodnoštajersko
izhodišče	Trubar 1550	Paglavce 1741	Megiser 1744	Temlin 1725	KS 1777
*ē	ei [ej] : e	ei/ej [ej] : e	ie, i	ei [ej]	e
*ĕ-	ei [ej] : e	ei/ej [ej] : e	e	e	e
*ō	u	u	ue, u	ou [ou]	o
*ò-	o	o	o	o	o
*ā	a	a	e	e	e
*ǣ-	a	a	e	e	e
*ō	o	o	o	ou [ou]	o
*ò-	o	o	o	*o	o
*ū	u	u	u	ü	ü
*û-	u	u	u	ü	ü
*ī	ei/ell [əl]	ol [ou]	ou [ou]	u	u
*ī-	el [əl], ol [ol]	ol [ou]	ou [ou]	u	u
*ē	i, e [ə]	i, e [ə]	e, i	e, i	e
*-o	-u	-u	-o, -u	-o	-o
*ə	e/i/a [ə]	e/i/a [ə], ø	e/i, ø	e	e
*-l	-l/-ll [l]	-l [l], -u [u]	-u/-v [u]	-u, -o	-o
*šč	hzh/zh [šč]	h [š]	h [š]	fch/cs [šč]	h [š]

Tabela 3: Glasovna podoba slovenskih pokrajinskih knjižnojezičnih razlik

VIRI IN LITERATURA

- AHAČIČ, Kozma, 2012: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba (1600–1658)*. (Linguistica et philologica 28.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- AHAČIČ, Kozma, LEGAN RAVNIKAR, Andreja, MERŠE, Majda, NARAT, Jožica, NOVAK, France, 2011: *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- AHAČIČ, Kozma, ČEPAR, Metod, JELOVŠEK, Alenka, LEGAN RAVNIKAR, Andreja, MERŠE, Majda, NARAT, Jožica, NOVAK, France, 2021: *Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. A–D*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- BAUDOUIN DE COURTENAY, Jan, 1875: *Резьянскій катихизис, как приложение къ »Опыту фонетики резьянскихъ говоровъ“, с примѣчаніями и словарем*. Varšava: E. Vende, Peterburg: D. E. Kožančikov.
- BAUDOUIN DE COURTENAY, Jan, 1894: *Il Catechismo Resiano: con una prefazione del dott. Giuseppe Loschi*. Udine: Tipografia del Patronato.
- BAUDOUIN DE COURTENAY, Jan, 1895: *Materialen zur südslavischen Dialektologie und Ethnographie I: Resianische Texte*. S.-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj Akademii nauk.
- BRATUŽ, Lojzka, 1993a: *Slovenske pridige. Karel Mihael Attems*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- BRATUŽ, Lojzka, 1993b: *Manoscritti sloveni del Settecento*. Udine: Università degli studi di Udine, Facoltà di lingue e letterature straniere, Istituto di lingue e letterature dell'Europa orientale.
- BREZNIK, Anton, 1917: Literarna tradicija v »Evangelijih inu listih«. *Dom in svet* 30/5–6. 170–174, 225–230, 279–284, 333–347.
- BREZNIK, Anton, 1926: Slovenski slovarji. *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani* 3. 110–174.
- BROZOVIĆ, Dalibor, 1973: O ulozi Ljudevita Gaja u završnoj etapi hrvatske jezične unifikacije. *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 3. 35–63.
- CRACINA, Angelo, 1965: Il catechismo in vernacolo. *Costumanze religiose di nostra gente: a ricordo della prima messa di don Marino Qualizza*. San Leonardo. 9–13.
- DUHR, Bernhard, 1907: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im XVI. Jahrhundert*. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung.
- GOLEC, Boris, 2022: Manj osvetljene plati življenja Adama Bohoriča (ok. 1524–1601/1602). Marko Jesenšek (ur.): *Novi pogledi na Adama Bohoriča*. (Razprave II. razreda 26.) Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 18–64.
- GRAFENAUER, Ivan, 1973: *Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva*. Celje: Mohorjeva družba.
- GRDINA, Igor, 1993: Začetki slovenske književnosti med protestantsko in katoliško reformacijo. *Slavistična revija* 41/1. 77–129.
- GRDINA, Igor, 1995: Nekaj opazk o vlogi Primoža Trubarja v začetkih slovenskega knjižnega jezika. *Zgodovinski časopis* 49/3. 379–398.
- HOCK, Hans Henrich, ³2021 (¹1986): *Principles of Historical Linguistics*. Berlin, Boston: de Gruyter.

- ILEŠIČ, Fran, 1906a: Početki štajersko-slovenske književnosti v 18. stoletju. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 3. 1–32.
- ILEŠIČ, Fran, 1906b: Kranjsko-slovenski prevod Parhamerjevega katekizma iz sredine 18. stoletja. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 16/5–6. 128–135.
- JESENŠEK, Marko, 2005a: Nastanek in razvoj prekmurskega knjižnega jezika. *Slavistična revija* 53/1. 1–12.
- JESENŠEK, Marko, 2005b: Vzhodnoštajersko in kajkavsko besedje v slovenskem prevodu Parhamerjevega katekizma. *Studia Historica Slovenica: Časopis za humanistične in družboslovne študije* 5/1–3. 765–776.
- JESENŠEK, Marko, 2009: Nastanek in razvoj vzhodnoštajerskega knjižnega jezika. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1. 93–112.
- JESENŠEK, Marko, 2013: *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. (Zora 90.) Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.
- JESENŠEK, Marko, 2018: *Prekmurski jezik med knjižno normo in narečjem*. (Zora 129.) Maribor: Univerzitetna založba univerze.
- JUŽNIČ, Stanislav, 2008: *Zgodovina Kostela 1500–1900*. Kostel: Občina.
- Katekizmi beneških Slovencev. *Trinkov koledar za beneške Slovence za leto 1966*. Izdelali delavci v Belgiji. Gorica: Tisk. Budin, 1966. 50–55.
- KIDRIČ, Francè, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*. Ljubljana: Slovenska matica.
- KIDRIČ, Francè, 1949: Plohel, Gregor Jožef (1730–1800). *Slovenski biografski leksikon* 7. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. *Sub voce* Plohel.
- KOS, Milko, 1955: *Zgodovina Slovencev: od naselitve do petnajstega stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- KOTNIK, France, 1946: Naši bukovniki, ljudski pesniki in pevci – Verske ljudske igre – Iz ljudske medicine. Ivan Grafenauer (ur.): *Narodopisje Slovencev* II. Ljubljana: Založba Klas, Knjigarna Jože Žužek. 86–133.
- KRONSTEINER, Otto, 1975: *Die alpenlawischen Personennamen*. (Österreichische Namenforschung 2.) Wien: Österreichische Gesellschaft für Namenforschung.
- LOGAR, Tine, 1974: Pregled zgodovine slovenskega jezika. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 103–113.
- LOGAR, Tine, 1976: Glasoslovne in oblikoslovne variante v jeziku Trubarjeve Cerkovne ordnunge. *XII. seminar slovenskega jezika, literature in kulture: zbornik predavanj*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. 17–25.
- LOGAR, Tine, 1981: Izhodiščni splošnoslovenski fonološki sistem. *Fonološki opisi srpskohrvatskih / hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. 29–33.
- LOGAR, Tine, RIGLER, Jakob, 1983: *Karta slovenskih narečij*. Ljubljana: Geodetski zavod Slovenije.

- MALNAR, Slavko, 2007: *Povijest čabarskog kraja*. Čabar: Matica hrvatska.
- MAURER-LAUSSEGER, Herta (ur.), 1990: *Andrej Šuster-Drabosnjak: Zbrana bukovniška besedila I: Marijin pasijon*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva.
- MAURER-LAUSSEGER, Herta (ur.), 1992: *Andrej Šuster-Drabosnjak: Zbrana bukovniška besedila II: Pastirska igra in Izgubljeni sin*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva.
- MERKŮ, Pavle, 1978: Slovenski rokopisi beneške Slovenije v preteklih stoletjih. Pavel Petricig (ur.): *Govor, jezik in besedno ustvarjanje v Beneški Sloveniji*. (Zbirka Nediža 2.) Špeter Slovenov, Trst: Založništvo tržaškega tiska. 81–92.
- MOLÈ, Marijan, 1948: Z historii prasłowiańskiego ę w słoweńskim. *Rocznik Slawistyczny* 16. 24–27.
- MÜLLER, Jakob, 2001: Riglerjeva teza o začetkih slovenskega knjižnega jezika v številkah. *Jezikoslovni zapiski* 7/1–2. 129–162.
- MÜLLER, Jakob, 2008–2009: Temelji slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. *Slavistična revija* 56–57. 165–187.
- MÜLLER, Jakob, 2011: Ljubljanska dolensščina: potrditev Riglerjeve teorije. *Jezikoslovni zapiski* 17/1. 23–26.
- NOVAK, Vilko, 1969: O slogu prve prekmurske knjige. *Slavistična revija* 17/2. 227–232.
- NOVAK, Vilko, 1970: Pismo Franca Temlina nemškim pietistom. *Slavistična revija* 18/3–4. 249–256.
- NOVAK, Vilko, 1976: *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov.
- NOVAK, Vilko, 1997: *Martjanska pesmatica*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC.
- NOVAK, Vilko, 2006: *Slovar stare knjižne prekmurščine*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- OROŽEN, MARTINA, 1982: Slovenački književni jezik i njegove varijante u 19. veku. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane 8 (Beograd, Priština, Tršić, 11–15. IX. 1978)*. Beograd: Filološki fakultet, Međunarodni slavistički centar. 63–72.
- OROŽEN, Martina, 1986: Vprašanja prekmurskega knjižnega jezika (ob osrednjeslovenskem in kajkavskem hrvaškem). *Jezik in slovstvo* 31/6. 191–197.
- OROŽEN, Martina, 1989a: Prekmurski knjižni jezik. Franc Zadavec, Breda Pogorelec, Darinka Počaj-Rus (ur.): *25. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 37–60.
- OROŽEN, Martina, 1989b: Govorno in knjižno besedje v Megiserjevem slovarju 1744. *Slavistična revija* 37/1–3. 121–133.
- PRUNČ, Erich, 1973: Nekateri problemi koroškega slovenskega slovstva do 1848. leta. Erik Prunč, Gustav Malle (ur.): *Koroški kulturni dnevi I: Zbornik predavanj*. Maribor: Založba Obzorja. 100–127.
- RAJH, Bernard, 2002: *Od narečja do vzhodnoštajerskega knjižnega jezika*. (Zora 19.) Maribor: Slavistično društvo.
- RAMOVŠ, Fran, 1918a: Slovenische Studien. Beitrag zur Geschichte der slovenischen Sprache. *Archiv für slavische Philologie* 37. 123–174.
- RAMOVŠ, Fran, 1918b: Delo revizije za Dalmatinovo biblijo. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 1/3–4. 113–152.
- RAMOVŠ, Fran, 1935a: *Karta slovenskih narečij v priročni izdaji*. Ljubljana: Akademsko založba.

- RAMOVŠ, Fran, 1935b: *Historična gramatika slovenskega jezika*: VII. *Dialekti*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.
- RAMOVŠ, Fran, 1936: *Kratka zgodovina slovenskega jezika* I. Ljubljana: Akademsko založba.
- RIGLER, Jakob, 1963: Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu. *Slavistična revija* 14/1–4. 25–78.
- RIGLER, Jakob, 1965: Osnove Trubarjevega jezika. *Jezik in slovstvo* 10/6–7. 161–171.
- RIGLER, JAKOB, 1968a: *Začetki slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede; Inštitut za slovenski jezik.
- RIGLER, Jakob, 1968b: Jezikovnokulturna orientacija Štajercev v starejših obdobjih. Viktor Vrtnjak (ur.): *Svet med Muro in Dravo: ob stoletnici 1. slovenskega tabora v Ljutomeru 1868–1968*. Maribor: Obzorja. 661–681.
- RUPEL, Mirko, 1956a: Reformacija. Protireformacija in barok. *Zgodovina slovenskega slovstva* I. Uredil Lino Legiša s sodelovanjem Antona Gspana. Ljubljana: Slovenska matica. 185–325.
- RUPEL, Mirko, 1956b: Prva prekmurska knjiga – Temlinov Mali katekizem 1715. *Razprave / Dissertationes* II. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede. 103–114.
- RUPEL, Mirko, 1959–1960: Slovenski katekizem iz leta 1615. *Slavistična revija* 12/1–4. 104–113.
- SLA 3 (2023) = ŠKOFIC, Jožica idr. (ur.): *Slovenski lingvistični atlas 3: Kmetovanje, 3.1 Atlas*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- SMOLIK, Marijan, 1963: *Odmev verskih resnic in kontroverz v slovenski cerkveni pesmi od začetkov do konca 18. stoletja*. Ljubljana: Semeniška knjižnica.
- SMOLIK, Marijan, 1973–1974: Slovenščina v obrednikih. *Jezik in slovstvo* 19/4. 117–123.
- SMOLIK, Marijan, 1992: Slovenski katekizmi sv. Petra Kanizija. *Jezuiti na Slovenskem: zbornik simpozija*. (Redovništvo na Slovenskem 3.) Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkve; Provinciat slovenske province Družbe Jezusove. 43–62.
- SNOJ, Alojzij Slavko, 1985a: Naši katehetski viri in učbeniki do razsvetljenstva. *Bogoslovni vestnik* 45/1. 43–62.
- SNOJ, Alojzij Slavko, 1985b: Naši katehetski viri in učbeniki od razsvetljenstva do srede dvajsetega stoletja. *Bogoslovni vestnik* 45/4. 389–410.
- STABEJ, star., Jože, 1964: Iz zgodovine slovenskih slovarjev. *Jezik in slovstvo* 9/2–3. 68–72.
- STEENWIJK, Han, 2003: The roots of written Resian. Ada Vidovič Muha (ur.): *Knjižni jezik – aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje*. (Obdobja 20.) Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko. 313–322.
- ŠKRABEC, Stanislav, 1889–1890: Cusani, Christianus moribundus. *Cvetje z vertov sv. Frančiška* 9/1–12. Platnice.
- ŠTIH, Peter, SIMONITI, Vasko, VODOPIVEC, Peter, 2016: *Slovenska zgodovina* I–II. Ljubljana: Modrijan.
- TOMSIČ, France, 1956: Razvoj knjižnega jezika. *Zgodovina slovenskega slovstva*. Ljubljana: Slovenska matica. 9–28.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

- UŠENIČNIK, France, 1924: Obrednik oglejske cerkve v ljubljanski škofiji (De sacris Aquileensis Ecclesiae ritibus, qui vigeabant olim in dioecesi Labacensi). *Bogoslovni vestnik* 4/1–2. 1–35, 97–127.
- WIESINGER, Peter, 1995: 167. Die Ortsnamen in Österreich. Ernst Eichler, Gerold Hilty, Heinrich Löffler, Hugo Steger, Ladislav Zgusta (ur.): *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik* 1–3. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 1081–1090.

Natalija Ulčnik

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti
natalija.ulcnik@um.si

Sodobni slovenski knjižni jezik (od leta 1918 do danes)

V prispevku je pregledno predstavljen razvoj slovenskega knjižnega jezika od konca prve svetovne vojne do danes. Izpostavljeni so pomembnejši zunajjezikovni dejavniki, ki so v tem zgodovinskem obdobju pomembno sooblikovali jezikovni razvoj in vplivali na uveljavljanje slovenščine v evropskem in širšem prostoru. Predlagana je delitev razvoja sodobne knjižne slovenščine na dve obdobji: 1) jugoslovansko obdobje (1918–1991), ki ga lahko nadalje členimo na čas od razpada Avstro-Ogrske do konca prve Jugoslavije (1918–1945) in od ustanovitve do razpada druge Jugoslavije (1945–1991), ter 2) obdobje samostojne Slovenije (od 1991).

*Jezik je torej dejavnik, ki družbo na prvi pogled organizira navzven
in kot oblika mišljenja tudi navznoter.*

(Pogorelec 2024: 66)

0 Uvod¹

Obdobje od konca prve svetovne vojne pripada sodobni slovenski zgodovini in v tem obdobju govorimo tudi o sodobni slovenščini. Toporišič (2000: 796–797, 806–807) v svoji periodizaciji razvoja knjižne slovenščine zadnje (sedmo) obdobje, ki ga je časovno umestil v 20. stoletje in za katerega ugotavlja, da ga je zaznamovala slovenskost, jugoslovanskost in državna samostojnost, imenuje moderno obdobje. Gre za zadnje stoletje jezikovnega razvoja,² pri čemer je knjižna slovenščina z začetka tega obdobja današnjim govorcem in govorkam kljub določenim razlikam še vedno dobro razumljiva. Pripadnice in pripadniki starejše ter srednje generacije so v 20. stoletju doživljali velike politične in družbene spremembe, ki so vplivale tudi na spremembo statusa slovenskega jezika in njegov razvoj. Mlajša generacija, rojena v samostojni Sloveniji, zgodovinsko in jezikovno realnost tega

1 Prispevek je nastal v okviru Raziskovalnega programa št. P60156 (Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine – vodja programa akad. prof. dr. Marko Jesenšek), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

2 Na potrebo po dodatni členitvi najdaljšega modernega obdobja (1900–) je bilo že opozorjeno (prim. Jesenšek 2006: 595; Ulčnik 2016: 408–409).

časa podrobneje spoznava v procesu izobraževanja, v največji meri pri pouku zgodovine (prim. Režek 2020; Režek idr. 2021) in slovenščine (prim. Puc idr. 2023),³ pri čemer se spoznanja obeh predmetnih področij tesno povezujejo. Pri obravnavi razvoja slovenskega jezika v tem obdobju je tako nujno osvetliti vidnejše zgodovinske dogodke, ki so spodbudili spremenjeno jezikovno stanje. Opazno je, da so razvoj slovenskega knjižnega jezika močno zaznamovala politična dogajanja, na podlagi česar se je spreminjal njegov status, do sprememb pa je privedel tudi družbeni razvoj in tehnološki napredek. Slovenščino po letu 1918 lahko razdelimo na: 1) jugoslovansko obdobje (1918–1991) in 2) obdobje samostojne Slovenije (od 1991), pri čemer lahko prvo obdobje še dodatno členimo na dva dela (1918–1945, 1945–1991).⁴ V nadaljevanju sta predstavljeni obe obdobji razvoja slovenskega knjižnega jezika, pri tem pa so izpostavljeni odločilni zunajjezikovni dejavniki, ki so zaznamovali posamezno obdobje in vplivali na jezikovni razvoj. Omenjena je ustanovitev pomembnejših ustanov, jezikoslovke in jezikoslovci, ki so vidneje delovali v posameznem obdobju, njihova prizadevanja, izid temeljnih jezikovnih priročnikov, jezikovnopolitične težnje in splošni odnos do slovenskega jezika.⁵

1 Slovenščina v jugoslovanskem obdobju (1918–1991)

1.1 Od razpada Avstro-Ogrske do konca prve Jugoslavije (1918–1945)

Konec prve svetovne vojne je močno spremenil potek slovenske zgodovine, pri čemer se je začelo intenzivno reševanje nacionalnega (jugoslovanskega) vprašanja.⁶ Po razpadu Avstro-Ogrske⁷ so začele nastajati nove državne tvorbe, pri tem pa se je pretežni del slovenskega prostora močnejše vezal na južnoslovansko področje in tam iskal politične zaveznike.⁸ Za Slovence je bila prva velika prelomnica pojav jugo-

3 Avtorji in avtorica učbenikov z vajami Slovenščina 1–3, Moč jezika (Irena Krapš Vodopivec, David Puc, Kozma Ahačič, Matej Šekli), namenjenih za gimnazije in srednje strokovne šole, so doslej najbolj podrobno, sistematično in nazorno pristopili k prikazu zgodovine slovenskega (knjižnega) jezika. V 2. delu učbenika za 3. letnik je obravnavana tudi »slovenščina v času obeh Jugoslavij (1918–1991)« in »slovenščina v času samostojne Slovenije (od 1991)« (prim. Puc idr. 2023: 75–79).

4 Breda Pogorelec (2024: 93) je v prispevku iz leta 1980 razvoj knjižnega jezika v 20. stoletju razdelila na tri dele: 1) obdobje do razpada Avstro-Ogrske, 2) obdobje 1918–1945 in 3) povojni čas.

5 Osnovni namen prispevka je podati strnjen in pregleden prikaz obeh obdobji, zato so podani zgolj temeljni poudarki.

6 Pomemben dogodek se je zgodil že leta 1917 s pripravo Majniške deklaracije, ki jo je v dunajskem državnem zboru prebral politik in državnozbornski poslanec Anton Korošec (Nečak, Repe 2003: 34; Vodopivec 2016: 515; Režek idr. 2021: 157). Podrobneje o deklaraciji in Koroščevi odpovedi rabe slovenščine v državnem parlamentu, o zavrnitvi slovenščine oz. skrbi zanjo v sklopu različnih političnih taktik v Jesenšek (2021: 175–186, 215–222).

7 Vodopivec (2016: 505) izpostavlja, da je dvojna monarhija na neki način Slovence tudi »varovala pred nemškimi in italijanskimi ozemeljskimi apetiti«.

8 Prizadevanja za jezikovno in kulturno zблиževanje Slovencev z drugimi južnoslovanskimi narodi so se pojavila že v okviru ilirizma in novoilirizma. Znano je, da je bil npr. Ivan Cankar do obojega odkrito odklonilen in si je prizadeval

slovenske upravopolitične tvorbe – Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (1918), v kateri so si prvič v zgodovini »sami vladali« (Vodopivec 2016: 520); sledili sta ji Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev (1918–1929) ter Kraljevina Jugoslavija (1929–1945),⁹ vse to pa je spremenilo tudi sociolingvistični položaj slovenskega jezika. Najbolj pereča je bila problematika reševanja slovenskih meja (Vodopivec 2016: 527),¹⁰ pri tem pa prizadevanja, da bi vsi Slovenci živeli v eni državi,¹¹ niso bila uspešna. Del slovensko govorečih na obrobju jezikovnega prostora (Porabje, Koroška, Primorska) je namreč prešel pod vpliv treh drugih državnih okvirov, v katerih se je nato izvajala raznarodovalna politika z asimilacijskimi pritiski in potujčevalnimi težnjami (Puc idr. 2023: 75).¹² Po drugi strani pa so zgodovinske spremembe med obema vojnama za velik del slovenskega prostora na jezikovno-kulturni ravni pomenile prekinitev tisočletnega nemškega vpliva,¹³ s čimer so bili ustvarjeni boljši pogoji za samostojen in neodvisen razvoj slovenščine ter dane možnosti za njeno utrjevanje v javni rabi (Vodopivec 2016: 543). To obdobje je bilo za razvoj slovenščine izjemno pomembno in plodno. Dobili smo slovenski uradovni jezik, začela se je slovenizacija šolstva (Toporišič 2000: 806; Vodopivec 2006: 201), slovenščina je postala uradni učni jezik na osnovnih,¹⁴ srednjih in višjih šolah (učiteljiščih), nemško (oz. madžarsko) govoreče učitelje so nadomeščali s slovenskimi (Vodopivec 2006: 201; Gabrič 2009: 15; Vodopivec 2016: 543–544). Ob vse večjem uveljavljanju slovenščine se je okrepila tudi slovenska narodna in jezikovna (samo)zavest (Vodopivec 2016: 546). Na kulturnem področju se je razmahnil razvoj splošnih knjižnic in kulturnih društev, dobili smo Državno študijsko knjižnico (1919, predhodnica Narodne in univerzitetne knjižnice), opazen je bil razmah časopisja in založništva (Vodopivec 2006: 207–208), posledično je naraščalo tudi število izdanih publikacij v slovenščini. Spremenjene družbeno-politične razmere so omogočile, da je Narodno gledališče v Ljubljani dobilo dramski in operni oder, na katerem je bilo med letoma 1918 in 1938 uprizorjenih več kot osem tisoč predstav; leta 1919 se pridruži

za samostojen jezikovno-kulturni razvoj Slovencev (prim. Toporišič 1973: 11; Vodopivec 2016: 508; Jesenšek 2021: 140, 151).

9 V prvi Jugoslaviji je bilo državno ozemlje razdeljeno na devet banovin, pri čemer je jugoslovanske Slovence skoraj v celoti pokrivala Dravska banovina (Vodopivec 2006: 218).

10 Z državnimi mejami so bile povezane tudi trgovske in prometne poti: usmeritev sever–jug se je spremenila v vzhod–zahod (Vodopivec 2016: 530), navedeno pa se je začelo odražati tudi na ravni tujejezičnih vplivov.

11 Na podlagi sklepov pariške mirovne konference je bilo izgubljenih kar 39 odstotkov slovenskega etničnega ozemlja, ugoden izid poveljnih pogajanj je bil vezan le na pridobitev Prekmurja (Režek idr. 2021: 168).

12 Prisotno je bilo ponemčevanje krajevnih imen in priimkov ter omejevanje rabe slovenščine; italijanizacija šolstva, krajevnih in osebnih imen ter priimkov, prepoved rabe slovenščine v javnosti, prepoved slovenskih organizacij, izseljevanje slovenskih izobražencev; madžarizacija (Režek idr. 2021: 165–166, 168).

13 O nemščini kot vplivajočem jeziku v srednjeevropskem jezikovnem prostoru prim. Šekli (2022: 48–51).

14 Pri popisu prebivalstva leta 1921 je bilo ugotovljeno, da na Slovenskem piše in bere več kot 90 odstotkov ljudi (Vodopivec 2016: 543), kar je bilo povezano tudi z dobro organizacijo osnovnega šolstva.

še Narodno gledališče v Mariboru (Vodopivec 2006: 206, 212). Pomemben je tudi začetek delovanja prve radijske postaje na Slovenskem, Radia Ljubljana (1928).

Najpomembnejša pridobitev na področju šolstva je bila ustanovitev Univerze v Ljubljani leta 1919, s čimer je slovenščina postala učni jezik na univerzitetni ravni. To je pospešilo razvoj slovenskega znanstvenega jezika in terminologije, obenem pa (bodoči) izobraženci niso bili več vezani izključno na univerzitetna središča izven slovenskega prostora (Toporišič 2000: 806). Z znanstvenimi prispevki v slovenščini je izhajal *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* (1918–1931). Leta 1934 je bilo ustanovljeno Slavistično društvo Slovenije, v okviru katerega je začela izhajati strokovno-znanstvena revija *Slovenski jezik* (1938–1941).¹⁵ Dobili smo osrednjo znanstveno institucijo Slovensko akademijo znanosti in umetnosti (1938), leta 1945 je začel delovati še Inštitut za slovenski jezik.¹⁶ Vidnejšo vlogo so v tem času imeli jezikoslovci Fran Ramovš (1890–1952), Rajko Nahtigal (1877–1958) in Anton Breznik (1881–1944). Dobili smo vse tri temeljne jezikovne priročnike: *Slovensko slovnico* (Breznik 1916, 1934), *Slovenski pravopis* (Breznik 1920, Breznik in Ramovš 1935) ter prvi enojezični *Slovar slovenskega jezika* (Glonar 1936).

Kmalu je postalo opazno, da se je slovenščina sicer otresla močnega vpliva nemščine, a je prešla pod jezikovni vpliv novega centralnega (jugoslovanskega) dela, ki se je v komunikaciji kazal v srbohrvaških vplivih in rabi dveh pisav, latinice ter cirilice (Režek idr. 2021: 178).¹⁷ To stanje se je odražalo tudi v slovenskem šolskem sistemu (Vodopivec 2016: 544).¹⁸ Dejstvo, da je bila srbohrvaščina v skupni državi politično-kulturno privilegirana, je spodbudilo puristična prizadevanja in nenaklonjenost prevzemanju iz drugega (čeprav sorodnega) slovanskega jezika (Kalin Golob, Jelovšek 2009: 803). Josip Vidmar je bil eden tistih, ki je zagovarjal stališče, da morajo Slovenci ohraniti kulturno-jezikovno samobitnost in avtonomnost ter se ne smejo zlit v jugoslovanstvo (Vodopivec 2006: 2015; Režek idr. 2021: 175).¹⁹ Na jezikovni ravni

15 Urejali so jo Anton Bajec, Mirko Rupel, Janez Logar, Jakop Šolar in France Tomšič.

16 Od leta 1986 Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša.

17 Pravnik, politik in prevajalec Leonid Pitamic je bil kritičen do dejstva, da slovenski izobraženci v veliki meri razumejo srbohrvaško in berejo cirilico, medtem ko se hrvaški in srbski izobraženci ne učijo slovenščine (Vodopivec 2016: 545).

18 Od šolskega leta 1930/31 se je na realnih gimnazijah namesto predmetov slovenščina in srbohrvaščina uvedel pouk srbsko-hrvaško-slovenskega jezika, skladno z »jugoslovansko orientacijo« (Gabrič 2009: 33). Iz tega jezika so morali dijaki opraviti pisni in ustni izpit (Gabrič 2009: 51). Profesori so pri tem uvajali različno prakso, pri čemer je bil med bolj drastičnimi ukrepi ta, da so morali dijaki polovico šolskih in domačih nalog pisati v srbohrvaščini, v latinici in cirilici.

19 Josip Vidmar, literarni kritik in esejist, dramaturg in prevajalec, je bil v predvojnem času osrednja osebnost na kulturnem področju (Kos 2020). Leta 1932 je izdal knjigo *Kulturni problem slovenstva*, s čimer se je nekoliko razširil boj za pravice slovenskega jezika (Gabrič 2009: 51; prim. tudi Toporišič 1973: 14). Gabrič (2015: 215) sicer ob obravnavi Vidmarjeve vloge opozarja tudi na njegovo rabo srbsčine, ko je bil v funkciji predsedujočega zboru narodov.

vse bolj opazna slavizacija je bila tudi odraz razvoja znanosti in tehnike ter močno povečane poimenovalne potrebe (Jelovšek 2009: 28). Najopaznejši nasprotnik nepremišljenega prevzemanja srbohrvatizmov je bil jezikoslovec Anton Breznik.²⁰

V času okupacije se je ponovno pojavilo zatiranje slovenske narodne zavesti (Toporišič 1973: 22; Toporišič 1991: 173) in jezika kot »najmočnejšega simbola narodne identitete« z ukrepi potujčevanja, asimilacije in izseljevanja (Režek idr. 2021: 186). Na nemškem okupacijskem ozemlju se je začela pospešena germanizacija; uveden je bil nemški izobraževalni sistem, slovenščina je bila izrinjena iz šol in uradov, obvezno je bilo učenje nemščine, imena so bila ponemčena, uničevali so knjige v slovenščini ter zaprli slovenske ustanove in društva (Toporišič 1973: 22; Nečak, Repe 2003: 137; Gabrič 2009: 52; Režek idr. 2021: 188). Na italijanskem okupacijskem ozemlju se je izvajala nekoliko milejša asimilacijska politika od nemške, a je bila kljub temu uvedena cenzura, v šole so vpeljali italijanščino, slovensko kulturo pa so obravnavali kot manjvredno (Nečak, Repe 2003: 139). Na madžarskem okupacijskem ozemlju so (podobno kot na nemškem) želeli čim hitreje asimilirati oz. pomadžariti Slovence; v šolah in uradih so prepovedali rabo slovenščine, ukinili so slovenski tisk, lahko so uporabljali le narečje, ki pa so ga definirali kot vendskega (Nečak, Repe 2003: 140; Jesenšek 2013: 105–107; Režek idr. 2021: 191). Čeprav je bila v času okupacije slovenska kultura zatirana in so bili kulturni ustvarjalci ter intelektualci pogosto izgnani (Nečak, Repe 2003: 136–140),²¹ se kulturno ustvarjanje v slovenščini ni ustavilo.

1.2 Od ustanovitve do razpada druge Jugoslavije (1945–1991)

Politični dogodki po drugi svetovni vojni so privedli do nastanka druge Jugoslavije, sprva Demokratične federativne Jugoslavije (1945) oz. Federativne ljudske republike Jugoslavije (1945–1963), katere sestavni del je bila tudi Ljudska republika Slovenija (z njo je bila sprejeta slovenska ustava,²² Slovenija je dobila uradni grb in zastavo, bila je samostojna na področjih šolstva, kulture in zdravstva) (Režek idr. 2021: 213). Nadaljnje politične odločitve so privedle do nastanka Socialistične federativne republike Jugoslavije (1963–1991), v okviru katere je delovala Socialistična republika Slovenija, h kateri je bila priključena tudi Primorska. Slovenski

20 Prim. publikacijo *Jezik naših časnikarjev in pripovednikov* (Breznik 1944).

21 Pomenljivo je dejstvo, da so partizani vojaške enote poimenovali po slovenskih literarnih ustvarjalcih, npr. Cankarjev bataljon, Prešernova brigada; leta 1945 je bil 8. februar razglašen za slovenski kulturni praznik (Režek idr. 2021: 204–205). Voja je tudi tematsko zaznamovala ustvarjalnost literatov in kulturnikov.

22 V prvi slovenski ustavi iz leta 1947 ni bilo nikjer izrecno navedeno, da je »v Sloveniji uradni jezik slovenščina«, s čimer je ta ustava le sledila nedoslednim navedbam jugoslovanske ustave (Gabrič 2015: 218); v ustavi iz leta 1963 pa je bila raba slovenščine že natančneje opredeljena (Gabrič 2015: 229).

jezik je bil priznan kot eden izmed državnih jezikov in se je v mejah republike Slovenije uveljavil v javni rabi in šolstvu (Toporišič 1973: 24; Gabrič 2009: 53; Vodopivec 2016: 648). Izjema je bila vojska, znotraj katere je bila kot »enoten poveljevalni in učni jezik« uradno uzakonjena srbohrvaščina, ki je vse bolj izstopala kot dominanten jezik (Vodopivec 2016: 648; Jesenšek 2021: 228). Jeziki socialistične Jugoslavije so bili sicer formalno enakopravni, vendar se slovenščina kljub možnosti ni uveljavila niti v državnem parlamentu (Toporišič 2000: 806). Kot poudarja Gabrič (2015: 214–217), se je slovenski jezik na vsedržavni ravni uporabljal manj, kot bi se lahko, saj slovenski politiki večinoma niso izrabili pravice, da bi v skupščini govorili slovensko. Nedosledni in popustljivi naj bi bili tudi zaradi predpostavke, da drugi slovenščine ne razumejo dobro (Gabrič 2015: 223). V praksi se je torej vse bolj kazal močno privilegiran položaj srbohrvaščine, to pa se je v slovenskem prostoru odražalo tudi v javni rabi in medijih (Kalin Golob, Jelovšek 2009: 804).²³ Med drugim je tudi televizijski dnevnik za vso državo potekal v srbohrvaščini, v njej so bili podnaslovi filmov, navodila za uporabo izdelkov, propagandno gradivo in različne druge tiskovine, tudi dokumenti in vozovnice (Toporišič 1973: 24; Gabrič 2015: 220–221, 225–230; Pogorelec 2024: 63). Ob tem je bila srbohrvaščina tudi učni predmet v osnovnih šolah (Jesenšek 2021: 228).

V tem obdobju smo dobili dve temeljni znanstveni reviji s področja slovenistike oz. slavistike, *Slavistično revijo* (1948–) ter *Jezik in slovstvo* (1955–). Izšlo je *Slovensko pravorečje* (Rupel 1946), nadalje *Slovenski pravopis* (1950), *Slovenska slovnica* (Bajec, Kolarič, Rupel in Šolar 1956) ter razširjeni *Slovenski pravopis* (1962),²⁴ ki je sicer znan po tem, da je sprožil polemiko o priponah *-lec* oz. *-vec* (*bralec* – *bravec*).²⁵ V šestdesetih letih so bila ob purističnih opazna tudi protipuristična in širše jezikovnokulturna prizadevanja, pri čemer ni bil več v ospredju izvor besed, temveč njihove funkcije v jeziku (Kalin Golob, Jelovšek 2009: 807).²⁶

Slovenski izobraženci, slavisti in literati so začeli vse bolj opozarjati na to, da morajo Slovenci sami poskrbeti za uveljavljanje slovenščine. Ciril Zlobec se je spraševal o

23 Kalin Golob in Jelovšek (2009: 802) poudarjata, da je povečanje števila prevzetih jezikovnih elementov v medijih vedno odraz sočasnega družbenega in političnega odnosa do nekega tujega jezika.

24 V uredniškem odboru so bili: Anton Bajec, Rudolf Kolarič, Lino Legiša, Janko Moder, Mirko Rupel, Anton Sovre, Matej Šmalc, Jakob Šolar in France Tomšič.

25 Toporišič (1973: 29) je izpostavil, da so bili tedanji jezikovni priročniki sprejeti precej kritično zaradi nesodobnega pojmovanja knjižnega jezika.

26 Tedanji »funkcionalistično usmerjeni jezikoslovci«, Tomo Korošec, Ada Muha, Viktor Majdič in France Novak, so leta 1967 začeli objavljati prispevke, v katerih so si prizadevali za »drugačen pogled na jezik«, upoštevajoč njegove funkcije v družbi; kot ugotavljata Kalin Golob in Jelovšek (2009: 807), so želeli »ločiti politično vprašanje položaja slovenščine v Jugoslaviji od jezikovnega vprašanja usposabljanja slovenščine za njene naloge«. Kljub vsemu so srbohrvatizmi, četudi so razvili poseben pomenski odtенок, ostajali na lektorskih seznamih prepovedanih besed (Kalin Golob, Jelovšek 2009: 808).

tem, »/k/do nas sili, da se odpovedujemo svojemu jeziku v javnih nastopih« (Gabrič 2015: 238–239). Kot odziv na nastale razmere so slovenski slavisti leta 1966 pozvali slovenske politike k zavzemanju za enakopravnost slovenščine pri uradnem poslovanju zvezne skupščine in zvezne uprave (Vodopivec 2016: 688), slovenska javnost pa se je začela vse bolj ukvarjati z rabo in vlogo slovenščine (Zajc 2017: 192). Konec sedemdesetih let in v osemdesetih letih se je zaradi vse večjih pritiskov srbohrvaščine in izrinjanja slovenščine iz ustavno zagotovljenih govornih položajev okrepila jezikovnokulturna dejavnost (Kalin Golob, Jelovšek 2009: 808) oz. jezikovnopolitično delovanje (Jesenšek 2021: 228–229). Leta 1979 je bil v Portorožu posvet *Slovenščina v javnosti*, na katerem so vodilni jezikoslovci in jezikoslovke v okviru Slavističnega društva Slovenije razpravljali tudi o vprašanju razmerja med slovenščino in srbohrvaščino (Zajc 2017: 192; Jesenšek 2021: 228), zlasti zaradi vse večjega srbohrvaškega vpliva v vsakdanji javni jezikovni rabi. Kot odgovor na tedanje jezikovno stanje je bil leta 1980 ustanovljen *Svet za slovenščino v javnosti* in tudi organ za aktualna jezikovna vprašanja, poimenovan *Jezikovno razsodišče*,²⁷ katerega naloga je bila presoja perečih jezikovnih vprašanj, vezanih zlasti na jezikovno kulturo in družbeni položaj slovenščine, ter podajanje javnih izjav o obravnavani problematiki (Toporišič 1991: 235).²⁸ Člani *Jezikovnega razsodišča* so na podlagi objav v časopisu *Delo* komunicirali s širšo javnostjo in zavračali malomaren odnos do slovenščine.²⁹ Kot ugotavlja Zajc (2017: 192) v članku *Jezikovni tarzanizem*,³⁰ so »svoje poglede koncipirali kot premišljeno kombinacijo slovanskega protekcionizma in odprtosti glede srbohrvaškega jezika v razmerah jugoslovanskega federalizma«. Med najbolj odkritimi kritiki tedanjih razmer, v katerih je bila srbohrvaščina *lingua franca*, je bil Jože Toporišič (1991: 171), ob njem pa tudi Velimir Gjurin (Jesenšek 2021: 230). Toporišič je kot problematično prepoznal dejstvo, da je prisotnega »premalo truda z jezikom«; menil je, da se ljudje preveč »prilagaja/j/o jeziku drugih in premalo spoštuje/j/o svojega« (Toporišič 1991: 244, 483). V tistem času se je veliko govorilo in pisalo o »obrambi« slovenskega jezika, »boju« in med slovenskim in srbohrvaškim jezikom, potrebi po »varovanju« pravic slovenščine ipd. (prim. Toporišič 1991).

27 Predsednik razsodišča je bil Matjaž Kmecl, člani pa Janez Gradišnik, Janko Moder, Janez Sršen in Jože Toporišič (Žagar 1984).

28 Povečana skrb za slovenski jezik je bila deležna tudi ostrih kritik zunaj in znotraj slovenskega jezikovnega prostora (Toporišič 1991: 242; Jelovšek 2009: 54; Vodopivec 2016: 729; Zajc 2017: 193).

29 Leta 1984 je izšla tudi knjiga na 350 straneh z razsodbami jezikovnih problemov, vezanih na slovenščino v javni rabi, ki so se pojavili v prvih dveh letih (1980–1982), in odzivi nanje. Med obravnavano problematiko najdemo pomanjkljivosti v javnih besedilih in nekritično sprejemanje srbohrvatizmov, npr. *povratek* – *vrnitev*, *brati* – *čitati* (Žagar 1984).

30 Pojem *jezikovni tarzanizem* je označeval prizadevanje slovenskih intelektualcev za »čisto« slovenščino, tj. brez tujejezičnih prvin (poimenovanje je nastalo zaradi primerljivosti s Tarzanovo iz knjig naučeno angleščino, ki je bila slovnično »čista« in brez »škodljivih« vplivov). V sodobnem jezikoslovju bi pojem lahko razumeli kot eno od pojavnih oblik purizma, kar je podrobneje razloženo tudi v *Jezikovni svetovalnici* na portalu Fran (prim. Dobrovoljc 2020).

Na področju izobraževanja se je v tem obdobju v Mariboru oblikovalo pomembno visokošolsko središče, kar je leta 1975 privedlo do ustanovitve druge slovenske univerze, tj. Univerze v Mariboru. Med uvedenimi novostmi v šolskem prostoru je bilo tudi tekmovanje za Cankarjevo nagrado (1976–1984) oz. Cankarjevo priznanje (1984–).

Najpomembnejša izdaja tega časa je *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ, 1970–1991), temeljni informativno-normativni jezikovni priročnik in pionirsko leksikografsko delo tedanjih sodelavcev in sodelavk Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša.³¹ Vidnejši jezikoslovci v tem obdobju so bili France Bezljaj (1910–1993), Tine Logar (1916–2002), Franc Jakopin (1921–2002), Pavle Merku (1927–2014), Jakob Rigler (1929–1985) in Jože Toporišič (1926–2014), ki je bil tudi avtor naslednje *Slovenske slovnice* (1976).³² Iz nje je izhajal jezikoslovec in didaktik France Žagar (1932), ki je pripravil *Slovensko slovnico in jezikovno vadnico* (1985), ki se je v šolah veliko uporabljala (prim. Puc idr. 2023: 79) in tako zaznamovala jezikovni pouk. Aktivna sooblikovalka jezikovne politike, ki si je v tem času močno prizadevala za izboljšanje položaja slovenščine v javnosti, je bila jezikoslovka Breda Pogorelec (1928–2006).³³

2 Slovenščina v obdobju samostojne Slovenije (od 1991)

Obdobje od osamosvojitve Slovenije do danes spada v polpreteklo zgodovino, v kateri so jezikovni razvoj ob novih družbeno-političnih okoliščinah zaznamovale tudi večje tehnološke spremembe. Osamosvojitve od Jugoslavije in nastanek Republike Slovenije kot samostojne države leta 1991 je za pravni status slovenščine pomenil največjo prelomnico v zgodovini. Priznana ji je bila državotvornost, z nastankom države oz. sprejetjem Ustave RS je postala državni in uradni jezik³⁴ ter se začela vsesplošno uporabljati na vseh področjih javnega življenja v Republiki Sloveniji, tako v govorni kot tudi pisni komunikaciji. Postala je samoumevna na vseh stopnjah šolanja. Ukinjen je bil pouk srbohrvaščine, obenem pa se je močno zmanjšal tudi njen vpliv.³⁵ Okrepila se je slovenska jezikovna politika in jezikovno

31 Kot poroča Milena Hajnšek Holz (1998: 17), je slovarski kolektiv skupaj z zunanjimi sodelavci štel okrog 200 članov. Oktobra 1991, ko je izšla zadnja knjiga, se je zaključilo več kot štiridesetletno delo jezikoslovcev in jezikoslovk različnih generacij, zato je slovar obenem tudi pričevanje o »jeziku, delu in mišljenju«³⁴ tedanjega časa (Milena Hajnšek Holz 1998: 16, 18).

32 Avtor se je v njej približal realni jezikovni normi, pri ponazarjalnem gradivu pa se je naslanjal na normativno manj aktualno leposlovje (Verovnik 2004: 252–253).

33 Uvodni citat, ki pomenljivo nakazuje sinergijo jezika in družbe, je iz najnovejše monografije, v kateri so zbrani njeni sociolingvistični prispevki (prim. Pogorelec 2024).

34 Na področju italijanske in madžarske narodne skupnosti pa sta uradna jezika postala italijanščina oz. madžarščina.

35 Kalin Golob in Jelovšek (2009: 810) ugotavljata, da je v tem času »stoletni boj proti prevzetim besedam iz srbohrvaščine dosegel skoraj popoln uspeh; srbohrvatizmi, ki so ostali v slovenščini, namreč niso več ogrožali njegove samo-

načrtovanje, pri čemer se je posebna pozornost začela posvečati jezikovnemu izobraževanju in raziskovanju.

Na začetku tega obdobja je bil med vodilnimi jezikoslovci še zmeraj Jože Toporišič. Ob Bredi Pogorelec so vidneje delovale tudi druge jezikoslovke, npr. Martina Orožen (1931), Zinka Zorko (1936–2019) in Ada Vidovič Muha (1940). Z odmevnejšimi jezikoslovnimi publikacijami in vidnejšimi vodstvenimi funkcijami³⁶ so se postopoma uveljavljale tudi mlajše generacije jezikoslovcev in jezikoslovk z različnih izobraževalnih in raziskovalnih institucij.³⁷ Jezikoslovno raziskovanje se je opazno razmahnilo, pri čemer so se ob upoštevanju metodološkega pluralizma in interdisciplinarnega povezovanja oblikovali različni poststrukturalistični teoretični pristopi; vse več raziskovalne pozornosti se je začelo namenjati tudi sodobnemu govorjenemu jeziku. V tem obdobju smo dobili še dve univerzi, in sicer javno Univerzo na Primorskem (2003) ter zasebno Univerzo v Novi Gorici (2006), na katerih je možen tudi študij slovenistike.

Za razvoj slovenskega knjižnega jezika je bilo prelomno leto 2004, ko je Republika Slovenija vstopila v Evropsko unijo. S tem je slovenščina postala eden od uradnih in delovnih jezikov EU ter pridobila nove možnosti pojavljanja v mednarodnih stikih. Vključitev v evropsko nadnacionalno (večkulturno in večjezikovno) skupnost Sloveniji med drugim omogoča dostop do dokumentov EU v slovenščini (prim. portal Jezikovna Slovenija). Leta 2004 smo dobili tudi *Zakon o javni rabi slovenščine* (ZJRS), ki je opredelil pravice in dolžnosti, vezane na rabo slovenščine v različnih okoliščinah v javnosti, ter skrb za razvoj in kulturo jezika.³⁸ Pripravljen je bil *Nacionalni program za jezikovno politiko*, ki je vključeval ukrepe in strokovne smernice, ki so se nanašale na aktualno jezikovno situacijo v slovenski družbi, jezikovno izobraževanje, jezikovno opremljenost ter slovenščino v javni rabi in kot uradni jezik EU. Zadnji temeljni dokument jezikovnopolitičnega delovanja, ki daje podlago za sistematično usmerjanje jezikovne situacije v sodobni slovenski družbi, je *Resolucija o nacionalnem programu za jezikovno politiko* (2021–2025).³⁹ Ta med drugim določa ukrepe za izboljšanje jezikovnega izobraževanja, dvig kakovosti poučevanja in učenja slovenščine, dvig bralne, medijske in digitalne pismenosti,

bitnosti.

36 Tudi kot predsedniki oz. predsednice Zveze društev Slavistično društvo Slovenije.

37 Npr. Majda Merše, Rada Cossutta, Erika Kržišnik, Metka Furlan, Irena Orel, Marko Snoj, Peter Weiss, Marko Jesenšek, Andreja Žele, Irena Stramljič Breznik, Jožica Škofic, Andreja Legan Ravnikar, Marko Stabej, Vesna Mikolič, Monika Kalin Golob, Mihaela Koletnik, Helena Dobrovoljc, Kozma Ahačič, Matej Šekli in drugi.

38 Za spremljanje ZJRS in oblikovanje jezikovne politike je zadolženo Ministrstvo za kulturo (Služba za slovenski jezik).

39 Gre za že tretjo resolucijo (prva je veljala v obdobju 2007–2011, druga v obdobju 2014–2018).

izboljšanje jezikovne zmožnosti in samozvesti govork ter govorcev slovenščine, spodbuja jezikovno opremljenost, razvoj slovenskih e-gradiv in prost dostop do jezikovnih virov ter znanja (*Resolucija 2021–2025*).

Na pragu novega tisočletja dobimo 4. izdajo Toporišičeve *Slovenske slovnice* (2000)⁴⁰ in dotlej najobširnejši *Slovenski pravopis* (2001), ki zajema tako pravila kot slovarski del in pri katerem je še zmeraj imel vidnejšo vlogo Jože Toporišič. Povečala se je slovenistična strokovna in znanstvena produkcija, dobili smo nove (mednarodne) znanstvene periodične publikacije, ki objavljajo jezikoslovne prispevke.⁴¹ V okviru Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU je v tem obdobju izšlo veliko temeljnih in tipološko raznolikih slovaropisnih del, ki so od leta 2014 združena na portalu *Fran*, med njimi npr. spletna verzija druge, dopolnjene in deloma prenovljene izdaje SSKJ² (2014), številni zgodovinski, terminološki in narečni slovarji, *Slovenski lingvistični atlas*, dva etimološka slovarja, frazeološki slovar itn. Na *Franu* so dostopni rastoči slovarji z možnostjo stalnega dopolnjevanja in nadgrajevanja gradiva, ki so aktualni zlasti v zadnjem desetletju, npr. *eSSKJ*, *ePravopis*, *eSSKJ16*, *Slovar pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov*, *Slovar neglagolske vezljivosti*, nadalje številne zbirke, npr. *Korpus besedil slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja*, *Portal slovenskih slovnice in pravopisov od leta 1584 do danes*. Širok krog uporabnikov in uporabnic je tako dobil neposreden dostop do slovarskih informacij in v okviru spletne jezikovne ter terminološke svetovalnice tudi do svetovanja ob normativnih in terminoloških zadregah. Leta 2013 je bila ustanovljena Pravopisna komisija pri SAZU in ZRC SAZU,⁴² ki skrbi za prenovo pravopisnih pravil; pod okriljem Vlade Republike Slovenije deluje tudi Komisija za standardizacijo slovenskih zemljepisnih imen.⁴³ Na portalu *Pravopis 8.0* se postopoma objavljajo posodobljena oz. nova poglavja pravopisnih pravil, ob predstavljenih predlogih pa je z javno razpravo vzpostavljena interakcija tako s strokovno kot tudi laično publiko. Leta 2017 dobimo dve novi šolski slovnici, in sicer *Kratkoslovnico* za osnovno šolo (Ahačič 2017a) ter *Slovnico na kvadrat* za srednjo šolo (Ahačič 2017b), s katerima je narejen pomemben korak k prikazovanju sodobne knjižnojezikovne norme oz. sodobnega jezikovnega stanja, obenem pa so na smiselni mestih pojasnjene tudi razvojne zakonitosti. V sklop pomembnejših jezikovnotehnoloških dosežkov umeščamo tudi portal *Franček* s slovarskimi, slovnimi in jezikovnosvetovalnimi vsebinami, prilagojenimi za šolsko rabo, ter

40 Slovnica je imela preko izobraževalnega sistema in lektoriranja približno tri desetletja velik vpliv na oblikovanje knjižnega jezika (Verovnik 2004: 253).

41 Npr. *Jezikoslovni zapiski* (1991–), *Slovenski jezik/Slovene Linguistic Studies* (1997–), *Slavia Centralis* (2008–).

42 Predsednica komisije, ki ima sicer ožjo in širšo sestavo, je Helena Dobrovoljc (prim. *Pravopis 8.0*).

43 Njen predsednik je Matjaž Geršič.

učno e-okolje z raznolikimi vajami za obogatitev jezikovnega pouka *Slovenščina na dlani*, ki ju dobimo leta 2021. Oboje se nahaja v digitalnem okolju in ima interaktivno zasnovo, nastajalo pa je z namenom zviševanja jezikovnih in digitalnih kompetenc pri učečih se. Dobimo tudi portal *Jezikovna Slovenija*, na katerem so zbrane in pregledno prikazane informacije o aktualni jezikovni politiki v Republiki Sloveniji. V sodobnem jezikoslovju so nepogrešljivi tudi številni besedilni korpusi in drugi digitalni jezikovni viri ter jezikovnotehnološka orodja, ki pripomorejo k razvoju podatkovne infrastrukture za slovenščino in obenem tudi k razvoju digitalne slovenistike. Vodilno vlogo na tem področju ima Center za jezikovne vire in tehnologije Univerze v Ljubljani (CJVT UL). Na prelomu tisočletja se je namreč začel pospešen razvoj informacijsko-komunikacijskih tehnologij, globalizacija in digitalizacija pa sta tudi slovenščino postavili pred nove izzive vključevanja v tehnološki razvoj in zagotavljanja konkurenčnosti. Slednje zahteva nenehno prizadevanje za čim večjo prisotnost na svetovnem spletu in v vseh komunikacijskih kontekstih ter za razvitost sodobnih digitalnih virov in orodij.⁴⁴ V novih okoliščinah je bilo nujno začeti tudi s prenovo učnih načrtov za slovenščino v osnovni šoli in gimnaziji.⁴⁵

Slovenščina, ki je v svojem zgodovinskem jezikovnem prostoru prisotna že skoraj tisočletje in pol, ima po uradnih podatkih približno 2,4 milijona maternih govorcev in govork, od tega jih okvirno 1,85 milijona živi v Republiki Sloveniji (prim. *Uradni jezik*), drugi pa v slovenskem zamejstvu v vseh štirih sosednjih državah, tj. na avstrijskem Koroškem in Štajerskem, v Furlaniji – Julijski krajini, v Slovenskem Porabju ter Gorskem kotarju in ponekod drugod vzdolž slovensko-hrvaške državne meje.⁴⁶ Slovencem in Slovenkam v zamejstvu in tudi izseljenstvu država namenja posebno skrb ter si prizadeva za njihovo ohranjanje slovenskega jezika. Ta se sicer v zadnjih desetletjih povsod sooča z večjim vplivom angleščine kot globalnega jezika. V tem jeziku je namreč npr. v Sloveniji vse več poimenovanj in javnih napisov, ki so namenjeni zlasti slovenski javnosti, v čemer je (podobno kot v jugoslovanskem obdobju) prepoznano samoomejevanje slovenščine (*Resolucija 2021–2025*: 2). Prav zaradi tega je v Resoluciji izpostavljen pomen ozaveščanja o vlogi javne rabe slovenščine in jezikovnosvetovalna dejavnost, s čimer se lahko krepi zavest o jeziku kot »identifikacijskem in povezovalnem kulturnem elementu«, ki

44 Med jezikovnotehnološke vire spadajo tudi veliki jezikovni modeli, kakršen je npr. Chat GPT, pri katerih je prisotnost slovenščine izjemno pomembna. Evropska unija si ob tem prizadeva za enakomeren razvoj jezikovnih virov in tehnologij, zaradi česar skuša pri vseh jezikih EU zagotoviti širjenje, bogatenje in nadgrajevanje digitalne komunikacije (prim. portal *Jezikovna Slovenija*).

45 Prenova intenzivno poteka v letih 2023 in 2024.

46 Ko govorimo o maternih govorkah in govorcih slovenščine je nujno razmišljati v okvirih slovenskega jezikovnega prostora, ki ob Republiki Sloveniji zajema tudi slovensko zamejstvo (zamejci namreč predstavljajo pomemben del slovenskega zgodovinskega jezikovnega prostora). Pojem *slovenski jezikovni prostor* je izpostavljen tudi v nastajajočem prenovljenem učnem načrtu za slovenščino. (Za komentar se zahvaljujem recenzentu prispevka.)

naj ima prednostno vlogo v vseh plasteh našega delovanja (*Resolucija 2021–2025*: 3). V zadnjem obdobju pa se slovenščino uči in jo kot drugi oz. tuji jezik uporablja tudi vse več pripadnikov in pripadnic drugih jezikovnih skupnosti, kar pomeni, da število njenih govorcev in govork narašča. V dobi globalizacije, pospešene digitalizacije in skokovitega razvoja umetne inteligence ob tem ne moremo mimo dejstva, da živimo v večjezični družbi,⁴⁷ v kateri se jezikovne in sporazumevalne prakse ter koncepti jezikovne identitete spreminjajo⁴⁸ in v kateri tudi veliki jezikovni modeli delujejo medjezikovno.⁴⁹

3 Sklep

Poznavanje zgodovine slovenščine privede do spoznanja, da je bila njena skoraj tisočpetstoletna razvojna pot v vzhodnoalpskem in zahodnopanonskem prostoru razgibana, da je šla skozi več razvojnih stopenj, vedno močno vpetih v širše zgodovinsko in družbeno dogajanje, da so se tudi v zadnjem stoletju pojavljale številne preizkušnje, ki so jih naši predniki (in sodobniki) v sklopu različnih političnih sistemov uspešno prestali in tako ohranili njen obstanek.

Jugoslovansko obdobje (1918–1991) je bilo vezano na razvoj slovenskega knjižnega jezika v okviru novih državnih tvorb, v katerih smo bili tesneje povezani z drugimi južnoslovanskimi narodi. V času od 1918 do 1945 je bila opazna jezikovna orientiranost od nemškega k južnoslovanskemu in obenem prizadevanja za jezikovno samobitnost. V času od 1945 do 1991 se je na jezikovni ravni kazala navidezna samostojnost, dejansko pa je bil slovenski jezik pod močnim vplivom srbohrvaščine, zaradi česar so se pojavila prizadevanja za jezikovno enakopravnost in zmanjšanje srbohrvaških jezikovnih vplivov ter organizirano jezikovnopolitično delovanje. V zadnjem razvojnem obdobju, tj. v času samostojne Slovenije (od 1991), pa je prišlo do največje prelomnice v obstoju slovenščine, saj je ta zaživela kot državni in uradni jezik ter postala tudi eden od uradnih jezikov v Evropski uniji. Jezik je bil prepoznan kot najizrazitejši element državotvornosti, pri čemer sta se okrepila jezikovna politika in jezikovno načrtovanje. V zvezi s tem v zadnjih letih na nacionalni ravni potekajo številna sistematična prizadevanja, da bi slovenski jezik tudi v spremenjenih okoliščinah, tj. v sodobni globalizirani in digitalizirani družbi, ostal razvojno odprt in konkurenčen.

47 Pri tem ne smemo zanemariti, da so večjezičnost, medjezikovnost in hibridne jezikovne identitete prisotne že v preteklih obdobjih in predstavljajo stalnico družbene realnosti.

48 Prim. raziskavo o predstavah o identiteti pri maturantih, ki so obiskovali srednjo šolo s slovenskim učnim jezikom v Italiji (Pertot, Kosic 2014).

49 Čas bo pokazal, kako in v kolikšni meri bodo umetnointeligentni sistemi vplivali na jezikovne prakse in spodbudili jezikovne spremembe ter tako predstavljali časovni mejnik za opredelitev novega obdobja v jezikovnem razvoju.

Za razvoj jezikovne (samo)zavesti je ključno, da jezikovno dediščino⁵⁰ dodobra spoznamo, za kar je največ priložnosti prav v okviru pouka slovenščine, in da ostane motivirani za učenje knjižnega jezika, ki s svojo povezovalno vlogo pripomore k učinkovitemu sporazumevanju. Pomembno je, da prerastemo mite o jezikovni majhnosti,⁵¹ izkoristimo priložnosti za rabo slovenščine v vseh komunikacijskih položajih, se sprti odzivamo na njene razvojne potrebe, jo prilagajamo novim komunikacijskim izzivom, vključujemo v digitalizacijske tokove in jezikovnotehnološki razvoj ter tako aktivno sooblikujemo njeno usodo. Prav s tem jo namreč v največji meri ohranjamo živo in aktualno.

VIRI IN LITERATURA

- AHAČIČ, Kozma, 2017a: *Kratkoslovnica. Slovenska slovnica za osnovno šolo*. Ljubljana: Rokus Klett.
- AHAČIČ, Kozma, 2017b: *Slovnica na kvadrat. Slovenska slovnica za srednjo šolo*. Ljubljana: Rokus Klett.
- BREZNIK, Anton, 1944: *Jezik naših časnikarjev in pripovednikov*. Ljubljana: Družba sv. Mohorja.
- DOBROVOLJIC, Helena, 2020: Razlaga pojma »jezikovni tarzanizem«. *Jezikovna svetovalnica. Fran*. <<https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/4529/razlaga-pojma-jezikovni-tarzanizem>>.
- FRAN. *Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*. <<https://www.fran.si/>>.
- FRANČEK. <https://www.xn--frank-l2a.si/grade_selection?target=%2F>.
- GABRIČ, Aleš, 2015: Uveljavljanje slovenščine kot uradnega jezika po drugi svetovni vojni. Z. Čepič (ur.): *Slovenija v Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino. 213–240.
- GABRIČ, Aleš, 2009: Šolanje in znanje na Slovenskem v izzivu 20. stoletja. Ljubljana: Pedagoški inštitut. <http://www.pei.si/UserFilesUpload/file/zalozba/ZnanstvenaPorocila/11_09_solanje_in_znanje_na_slovenskem_v_izzivu20.stoletja%281%29.pdf>.
- HAJNŠEK HOLZ, Milena, 1998: Delo za Slovar slovenskega knjižnega jezika. *Jezikoslovni zapiski* 4. 9–18.
- JELOVŠEK, Alenka, 2009: *Srbohrvatizmi nekoč in danes: Analiza tiska med letoma 1945 in 2005*. Diplomsko delo. Ljubljana. <<http://dk.fdv.uni-lj.si/diplomska/pdfs/jelovsek-alenka.pdf>>.
- JESENŠEK, Marko, 2021: *Poglavja iz razvoja slovenskega jezika*. (Zora 145.) Maribor: Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba.
- JESENŠEK, Marko, 2013: *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. (Zora 90) Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.

50 Breda Pogorelec (2024: 59) v zvezi z jezikovno dediščino izpostavlja odgovornost govorcev in govork: »Ker je jezik kot družbena, torej zgodovinska tvorba dediščina, ki prehaja – spremenjena in dopolnjena – iz roda v rod, smo zanj odgovorni vsi, ki ga govorimo, pišemo in tako predajamo naprej. Jezik raste, se razvija, živi z družbo, ki jo kot povezovalce tudi soustvarja.«

51 Slovenščina namreč glede na število govorcev in govork sodi med pet odstotkov najbolj razširjenih jezikov na svetu.

- JESENŠEK, Marko, 2006: Razvoj slovenskega knjižnega jezika. M. Jesenšek, Z. Zorko (ur.): *Jezikovna predanost. Akademiku prof. dr. Jožetu Toporišču ob 80-letnici*. (Zora 44) Maribor: Slavistično društvo. 590–597.
- Jezikovna Slovenija. Portal za sodobna jezikovna vprašanja*. <<https://jezikovna-politika.si/>>.
- KALIN GOLOB, Monika, JELOVŠEK, Alenka, 2009: Jezik medijev kot odsev družbenopolitičnega in jezikovnokulturnega položaja v nekem obdobju. *Teorija in praksa* 46/6. 802–811.
- KOS, Janko, 2020–: Vidmar, Josip. D. Rupel, I. Vodopivec (ur.): *Enciklopedija slovenske osamosvojitve, državnosti in ustavnosti*. Elektronski vir. Nova Gorica: Nova univerza. <<https://enciklopedija-osamosvojitve.si/clanek/vidmar-josip-14-10-1895-ljubljana-11-4-1992-ljubljana/>>.
- NEČAK, Dušan, REPE, Božo, 2003: *Oris sodobne obče in slovenske zgodovine. Učbenik za študente 4. letnika*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.
- PERTOT, Susanna, KOSIC, Marianna, 2014: *Jeziki in identitete v precepu*. Trst: Slovenski raziskovalni inštitut SLORI.
- POGORELEC, Breda, 2024: *Sociolingvistični spisi. Jezikoslovni spisi IV*. M. Bitenc in M. Stabej (ur.). Ljubljana: Založba ZRC SAZU, FF UL. <<https://omp.zrc-sazu.si/zalozba/catalog/book/2117>>.
- Pravopis 8.0. Pravila novega slovenskega pravopisa za javno razpravo*. <<https://pravopis8.fran.si/>>.
- PUC, David, idr., 2023: *Slovenščina 3. Moč jezika. Učbenik z vajami za 3. letnik gimnazij in srednjih strokovnih šol. 2. del*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Resolucija o nacionalnem programu za jezikovno politiko (2021–2025)*. Uradni list RS, št. 94/21. <<https://jezikovna-politika.si/wp-content/uploads/2021/09/ReNPJP2021-2025-sprejeta.pdf>>.
- REŽEK, Mateja, idr., 2021: *Zgodovina 4: sodobnost. Učbenik za zgodovino v 4. letniku gimnazij*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- REŽEK, Mateja, 2020: Sodobna zgodovina v osnovnih in srednjih šolah v socialistični Sloveniji, 1945–1990. *Prispevki za novejšo zgodovino* 60/2. 133–151.
- Slovenščina na dlani. Interaktivno učno e-okolje*. <<https://www.slo-na-dlani.si/projekt>; <https://www.slo-na-dlani.si/prijava>>.
- ŠEKLI, Matej, 2022: Južnoslovanski jeziki v kontekstu balkanske in srednjeevropske jezikovne zveze: teoretično-metodološki premislek. Gj. Nikolovski, N. Ulčnik (ur.): *Slavistična prepletanja 3*. Maribor: Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba. 35–56.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. 4., prenovljena in razširjena izdaja. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1991: *Družbenost slovenskega jezika. Sociolingvistična razpravljanja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1973: *Slovenski knjižni jezik 4*. Maribor: Založba Obzorja Maribor.
- ULČNIK, Natalija, 2016: Knjižnojezikovna obdobja po Toporišču. E. Kržišnik, M. Hladnik (ur.): *Toporišičeva Obdobja*. (Obdobja 35) Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. 403–409.
- Uradni jezik. *Spletno mesto GOV.SI*. <<https://www.gov.si teme/uradni-jezik/>>.

- VEROVNIK, Tina, 2004: Norma knjižne slovenščine med kodifikacijo in jezikovno rabo v obdobju 1950–2001. *Družboslovne razprave* 20/46–47. 241–258.
- VODOPIVEC, Peter, 2016: VI. Od leta 1918 do leta 1991; VII. Po letu 1991. P. Štih, V. Simoniti, P. Vodopivec: *Slovenska zgodovina II: Od prazgodovinskih kultur do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Modrijan. 519–846.
- VODOPIVEC, Peter, 2006: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.
- ZAJC, Marko, 2017: Jezikovni tarzanizem (Slovenski jezik kot nacionalistični problem v začetku osemdesetih let). *Prispevki za novejšo zgodovino* LVI/2. 191–203.
- ŽAGAR, France, 1987: Jezikovno razsodišče. *Jezik in slovstvo* 32/6. Brez navedbe strani.

Susanne Weitlaner

Pavlova hiša / Pavelhaus / Pavel-ház, Potrna/Laafeld

susanne.weitlaner@pavelhaus.at

***Gormerkanska kniga 1842–1882* – kmečka gospodarska knjiga iz kraja Potrna/Laafeld v Radgonskem kotu**

Rokopisni zvezek *Gormerkanska kniga Potrna 1842–1882* v pomenu delovodnika, knjigovodskega dnevnika, nadzorne knjige, rokovnika, beležke ali opazovalne knjige, poenostavljeno *Zapisnik kmetije Hois iz Potrne med letoma 1842 in 1882*, je presenetljivo odkritje slovenskega rokopisa iz kraja Potrna/Laafeld v Radgonskem kotu s precej staro letnico 1842. V njem je najti štirideset let neprekinjenega beleženja, vse do leta 1882. Zapis na naslovnici zvezka *Gormerkanska kniga* najbrž izvira iz nemške besede *merken* (spomniti se), torej *Merkbuch*, *Vormerkbuch*, in pomeni knjigo (beležko), v katero si zabeležiš tisto, česar se moraš spomniti.

V to tabelarno zasnovano gospodarsko knjigo kmečkih veleposestnikov, družine Hois iz Potrne pri Radgoni (nem. Radkersburg), so več kot štirideset let zapisovali vse podatke o dninarjih, deklah in hlapcih, poljedelskih opravilih, obsegu letine, prodaji dobrin, vinogradništvu in čebelarstvu – in to v slovenskem jeziku. Knjiga zato nudi odličen vpogled v tedanje kmečko življenje in delovna opravila in ne nazadnje priča o močni prisotnosti slovenskega jezika severno od šele pozneje zarisane državne meje. Prikazuje nam nekdanji dvojezični vsakdan kmetov v 19. stoletju na avstrijskem Štajerskem.

Knjiga je po naključju prišla do Pavlove hiše, kulturnega centra štajerskih Slovencev v Potrni pri avstrijski Radgoni. Nekega dne je na vrata Pavlove hiše potrkala Gertrude Zipper in prosila za pomoč. Njena družina je imela v lasti staro knjigo s pesmijo v slovenskem jeziku in gospo Zipper je zanimalo, o čem ta pesem govori. Sicer pa so bili v knjigi samo še zaznamki o kmetovanju. Avtorica članka si je občudujoče ogledovala knjigo, lepo pisavo avtorja Mihaela Hoisa, potrnskega kmečkega veleposestnika in prapradedka gospe Zipper, in menila, da bo lahko prevedla pesem brez težav.

Vendarle kljub lepi pisavi preprosto ni znala prebrati vsega in zato tudi ne razbrati pravega pomena. Za pomoč je prosila etnologinjo Jelko Pšajd iz Pomurskega

muzeja Murska Sobota in jo vprašala, ali bi ji znala pomagati razvozlati *Pesem od Kmestva ali od Kmeta (Pesem o kmečkem stanu)*. Hkrati pa jo je prosila za mnenje o kmečki gospodarski knjigi z naslovom *Gormerkanska kniga*. Avtorici se je zdelo zelo zanimivo, da ima v rokah knjigo iz Potrne iz leta 1842 v slovenskem jeziku. Možno bi seveda bilo, da je takih knjig veliko in da se navdušuje kot nepoznavalka. Med obiskom v Pavlovi hiši pa je bila Jelka Pšajd nad gospodarsko knjigo v tabelah enako navdušena – in tudi ona je morala pri prevajanju pesmi streti kar nekaj trdih orehov. Takoj se je strinjala, da o *Gormerkanski knigi* pripravi prispevek.

Vedno bolj se je izkazalo, da bo treba načrtovanemu etnološkemu komentarju dodati tudi znanstvena prispevka z zgodovinskim in jezikoslovnim uvidom, saj se je pokazalo, da je Hois uporabljal dajncico z ostanki stare pisave, bohoričice, in vmesnimi nemškimi črkopisnimi interferencami. Tako je bil vključen v knjižni projekt mestni zgodovinar iz Radgone Hermann Kurahs in muzej v Stari orožarni v Radgoni. Tudi Marko Jesenšek z Oddelka za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Mariboru je podprl koncept izdaje knjige ter za jezikoslovno analizo pesmi in jezika v gospodarski knjigi priporočil svojo sodelavko Nino Zver. Vsi projektni partnerji so v *Gormerkanski knigi* videli nekaj posebnega, nekaj, kar si je vredno pobliže ogledati.

Kot prevajalko iz slovenščine v nemščino je bila povabljen sodelovati Karin Almasy, saj se nam je kot zgodovinarica in prevajalka zdela za to nalogo optimalno podkovana. Njen kritični pogled je hitro doprinesel k temu, da je postala sourednica in tudi sama pomagala pri historični kontekstualizaciji in umestitvi Mihaela Hoisa v 19. stoletje.

Iz kratkega prevoda pesmi se je torej razvila obsežna dvojezična strokovna publikacija, ki predstavlja pomemben zgodovinski vir. Ne gre za faksimile izvirne izdaje celotne gospodarske knjige, ampak so na tem mestu objavljeni samo odlomki, kolikor je bilo to potrebno za boljše razumevanje besedil. Podrobna transkripcija *Gormerkanske knige*, ki je nastala pod skrbnim in budnim očesom Jelke Pšajd bi presegala okvirje te publikacije. Zato smo se odločili transkripcijo objaviti na spletni strani Pomurskega muzeja Murska Sobota: <<https://www.pomurski-muzej.si/media/Prepis%20Gormerkanske%20knige%20za%20na%C5%A1o%20muzejsko%20stran.pdf>>.

O življenju Michaela Hoisa vemo zelo malo. Znano je, da se je rodil 27. avgusta 1819 v Potrni, v današnjem Radgonskem kotu, kjer še živi slovenska manjšina, in da je umrl prav tam, 21. junija 1875. Kolikor je razvidno iz *Gormerkanske knige*, je Mihael Hois znal zelo dobro pisati – tako v nemškem kot tudi v slovenskem jeziku. Jelka Pšajd je že poskušala najti odgovore na vprašanja, kje in kako dolgo se je

izobraževal, kdo so bili njegovi učitelji, katere knjige je bral, v kolikšni meri se je udeleževal v društvenem življenju ipd., vendar jih je veliko še neodkritih ali nedo-
gnanih. Z natančnejšim in dolgotrajnejšim iskanjem virov v arhivih bi najverjetneje
prišli do konkretnjših odgovorov. Ta publikacija prvotno ni bila mišljena kot velik
raziskovalni projekt in tudi ni bilo takih finančne podpore, da bi se v problematiko
lahko še bolj poglobili. Vsi trije raziskovalci, ki so sodelovali, so obdelali *Gormer-
kansko knigo* Michaela Hoisa iz radovednosti, iz lastnega angažmaja in nastal je
lep, dvojezičen dokument nekega obdobja, ki je razveselil tudi njegove potomce.

Več o novi najdbi v članku Jelke Pšajd z naslovom *Gormerskanska knjiga* v leto-
šnji številki reviji *VII: das Magazin der Sloweninnen und Slowenen in der Steier-
mark: Jahresschrift des Pavelhauses / revija Slovenk in Slovencev na avstrijskem
Štajerskem: letni zbornik Pavlove hiše*, Laafeld/Potrna: Pavelhaus/Pavlova hiša,
2023/2024.

Oziroma v knjigi sami:

Jelka Pšajd, Hermann Kurahs, Nina Zver: *Gormerkanska kniga 1842-1882. Ein bäuerliches
Wirtschaftsbuch aus Laafeld/Potrna / Kmečka gospodarska knjiga iz Potrne* Herausgege-
ben von/uredili: Karin Almasy und/in Susanne Weitlaner Bad Radkersburg, März 2023.

Vzhodnoslovenska narečja

Mojca Kumin Horvat

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Oddelek za dialektologijo
mojca.horvat@zrc-sazu.si

Raziskovanje ledinskih imen pri pouku slovenščine (primer prekmurskega narečja)

Prispevek prikazuje primer obravnave narečnih ledinskih imen pri pouku slovenščine (na primeru prekmurskega narečja). Ledinska imena predstavljajo eno izmed možnosti za spoznavanje in raziskovanje lastnega krajevnega govora oz. širšega narečja in narečne skupine. Tematika je obenem zelo primerna za interdisciplinarna povezovanja z drugimi šolskimi predmeti (zemljepis oz. geografija, zgodovina, biologija, multimedija) oziroma za obravnavo v raznovrstnih raziskovalnih nalogah.

1 Uvod

Narečno pestrost slovenskega jezika je mogoče pri pouku slovenščine spoznavati ne le preko vsebin iz šolskih učbenikov in strokovne literature, pač pa tudi preko lastnega raziskovanja svojega *krajevnega govora* (ali govora svojih (starih) staršev), ki se ga nato v skladu s Karto slovenskih narečij uvrsti v višje hierarhične enote, tj. v *podnarečje*, *narečje* in *narečno skupino*. Narečna ledinska imena tako predstavljajo odlično gradivo za spoznavanje glasoslovnih, oblikoslovnih, besedotvornih, pomenoslovnih idr. značilnosti svojega krajevnega govora.

2 Ledinska imena

Ledinska imena ali mikrotoponimi poimenujejo najmanjše zemljepisne enote, npr. travnike, gozdove, doline, polja, gore, močvirja, pašnike, jame, potoke, mlake idr. in spadajo med naselbinska zemljepisna imena. Ta imena so v preteklosti imela pomembno vlogo pri orientaciji v svojem domačem okolju in pri vaških oz. kmečkih opravilih, danes pa predstavljajo pomemben element nesnovne kulturne dediščine slovenskega jezikovnega prostora. Imena so se preko ustnega izročila prenašala iz roda v rod in se na celotnem slovenskem jezikovnem prostoru dobro ohranila tudi s pomočjo njihovega zapisa v zgodovinskih katastrih (npr. franciscejski kataster, reambulančni kataster ...), vendar pa so se ta lahko sčasoma spreminjala v izgovoru in pisavi. S pomočjo narečne podobe ledinskih imen lahko spoznamo

glasovno podobo določenega krajevnega govora, iz motivacije poimenovanj imen pa izvemo informacije o zgodovini in geografiji same pokrajine, zaradi česar so ta imena izredno zanimiva in bogata za raziskovanje.

2.1 Povezanost področja ledinskih imen z drugimi šolskimi predmeti

Tematika raziskovanja ledinskih imen je v prvi vrsti povezana z jezikoslovnimi predmeti, saj je osnovno gradivo narečno besedje, vendar pa ta ponuja množico možnosti za interdisciplinarne povezave. Zbrano gradivo v prvi fazi najpogosteje obstaja v obliki zvočnega posnetka, ki ga učenci pridobijo s pomočjo različnih snemalnikov (prenosni telefon, samostojni snemalnik, diktafon ...), kjer se lahko predmet slovenščina povezuje s predmetom multimedija (če ta na šoli oz. v predmetniku obstaja). Med terenskim delom, tj. v fazi zbiranja gradiva s pomočjo informatorjev v svojem domačem kraju, učenci podrobneje spoznavajo zemljepisne/geografske značilnosti svojega domačega okolja, v katerem živijo, obenem pa preko ledinskih imen spoznavajo zgodovino svojega kraja. S predmetom zemljepis/geografija je vsebina povezljiva tudi pri pripravi rezultatov raziskav, ki so lahko spletni ali tiskani zemljevidi, kamor se v poenostavljeni fonetični transkripciji vnese vsa zbrana ledinska imena za določen kraj (gl. primer za kraj Logatec v poglavju Literatura). Nastanek ledinskih imen je pogosto motiviran tudi z rastlinskimi in živalskimi vrstami, ki rastejo oz. živijo na določenem območju (npr. *Brezje*, *Leskovec*, *Malinovje*; *Lisicina luknja* ...), prek katerih učenci spoznavajo favno in floro domačega okolja, kar je povezljivo s predmetom biologija. Nosilci informacij o ledinskih imenih, t. i. *informatorji*, so pogosto učenčevi starši ali stari starši ali kdo drug iz domačega okolja, pri čemer je zbiranje in analiziranje ledinskih imen obenem odlična priložnost za medgeneracijsko povezovanje prebivalcev določenega kraja.

3 O narečju

Preden se učenci lotijo zbiranja narečnega gradiva, v tem primeru narečnih ledinskih imen, se najprej seznani z značilnostmi narečja, ki ga bodo raziskovali. Učitelji in profesorji poiščejo strokovno in poljudnoznanstveno literaturo, kjer je učenec na čim bolj razumljiv način opisano narečje, ki ga bodo raziskovali. S pomočjo informacij, ki jih pridobijo iz izbrane literature o narečju, učenci izpišejo inventar samoglasnikov in soglasnikov ter na ta način spoznajo glasovno podobo obravnavanega narečja, kar pravzaprav predstavlja izhodiščno fazo za transkribiranje, tj. zapisovanje narečnega gradiva.

3.1 Prekmursko narečje – primer števanovskega krajevnega govora

V nadaljevanju navajamo primer kratkega glasoslovnega opisa števanovskega krajevnega govora, ki se govori v Slovenskem Porabju na Madžarskem v krajih Števanovci (madž. Apátistvánfalva) z Otkovci (madž. Újbalázsfalva), Andovci (madž. Orfalu), Sakalovci (madž. Szakonyfalva) in Slovenska ves (madž. Rábatófalva) ter spada v gorički govor¹, ta pa v prekmursko narečje panonske² narečne skupine. Poleg tega se v Slovenskem Porabju govori še gornjeseniški krajevni govor, in sicer v vaseh Gornji Senik (madž. Felsőszölnök), Dolnji Senik (madž. Alsószölnök) in Verica–Ritkarovci (madž. Kétvölgy).

Za števanovski krajevni govor so značilni naslednji dolgi samoglasniki (povzeto po Zorko 1998: 104): *i*: (< *ī; *Ma'ri:ja*, *'i:ža*), *ü:/ü:ī* (< *ū; *'dū:īša*, *g'rū:īška*, *ka'pū:sta*, *'lū:č*), *u*: (redko < *f; npr. *'pu:n*, *'ču:n*, sicer *'gō:ūnčati* 'govoriti', *'žō:unta* 'rumena'), *e*: (< *ē, *ē̄, *ā; *'le:d*, *'mē:d*, *'pē:č*, *ve'čē:r*, *'dē:tra* = jetra, *'pē:ta*, *'zē:la* = vzela; *'dē:n*, *s'ne:ja* = snaha), *o*: (redko v položaju pred *r*, *m*, *n*, *j*; *g'nō:j*, *'tō:rba*, *pla'fō:n* 'strop'), *e:ī* (< *ī; *le:īst*, *'zē:īd*, *'te:īsti*), *a:ī* (< *ē̄; prid. m. *'la:īpi*, *'ma:īsec*, *m'la:īko*, *z'va:īzda*), *a:u* (< *ō in *ō̄, *'ba:ūg*, *'ma:ūč*, *'na:ūč*, *go'la:ūb*, *'ma:ūš*, *'ra:ūka*), *ā*: (< *ā; *d'vā:*, *po'kā:panje*, *'nā:stela* 'stelja') in *r*: (< *r̄; *'čr̄f*, *'kr̄st*, *'tr̄d*, *'pr̄pr* 'popér').

Kratki samoglasniki so naslednji: *i* (< *i; *kō'pita*, *li'sica*, *'lipa*), *ü* (< *u; *g'ü:mla* = gumno, *'lūkna*), *u* (< *f; *'žuna*, *'buja* = bolha), *ie* (< *ā-, *ē̄-, *ē̄-; *'mieša*, *'piesji*, *'vieški*; *b'rieza*, *'lieto*, *'miesto*; *'zienska*), *ö* (< *e*, *u* v položaju za *v* ali pred *r*, *j*; *d'vöma* = dvema, *f'čöra* = včeraj, *k'röj* = kruh), *uo* (*ō̄, *ō̄, umičnon. *o*; *'guoba*, *'tuoča*; *'vuola*; *'kuonac*, *'kuoza*), *e* (< redko, npr. *'edan*), *ā* (< *ā-, *ā̄; *'bāba*, *'māti*, *b'rāt*).

Na soglasniški ravni izpostavljamo naslednje značilnosti: *x* je onemel ali prešel v *j* (*g'ra* = grah, *g'ra:ī* = greh); zveneči samoglasniki so pred pavzo ohranjeni (*'le:d*, *'mē:d*); palatalizacija *k* v *c* pred nekdanjo končnico *-i*, ki je sekundarno prešla v *-je* (Imn: *mar'tinčec'te* = martinček, *sr'má:ct'e* = siromak); *g* v položaju pred *e* je prešel v *d'* (*'uod'enj* = ogenj); *j* je pred zadnjimi samoglasniki, ponekod tudi pred sprednjimi, prešel v *d'* (*'dāblan* 'jablana', *'dajca* = jajce; *d'ra:īvd'e* = drevje); palatalni *n* je ohranjen (*'njiva*, *s'vinja*, *'kuonja*, *'kā:menje*); *v* je v nezvenečem položaju prešel v *f* (*'fküper* 'skupaj', *'tikef* 'buča', Red *'zá:fca* 'zajec'). Sklop *kj* je prešel v *t'* (*'vielt'e* 'veliko', *'fā:šent'e* 'maškare'); skupina *šč* v *št'* (*gošt'ica* 'koščica', *'küšť'er* 'kuščar'); skupina *-olt* se je razvila v *ō:ut*, to pa > *ō:unt* (*'gō:ūnčati* 'govoriti', *s'kō:unza* 'solza').

1 Poleg goriškega govora spadata v prekmursko narečje še ravenski in dolinski govor.

2 Poleg prekmurskega narečja spadajo v panonsko narečno skupino še prleško, slovenskgoriško in haloško narečje.

3.2 Zapis narečnih ledinskih imen

V prejšnjem poglavju v opisu števanovskega krajevnega govora so narečne besede zapisane v t. i. *znanstveni fonetični transkripciji*, ki vsebuje glasovni zapis besed tako, kot se izgovarjajo. Ta vrsta transkripcije se uporablja v znanstvenih in poljudnoznanstvenih diskurzih s področja narečjeslovja in je tako namenjena strokovnjakom in raziskovalcem. V sklopu tega prispevka so na ta način zapisana ledinska imena znotraj kompleksno strukturiranih geselskih člankov. V primeru števanovskega krajevnega govora se v tej transkripcij nabor dolgih samoglasnikov zapiše takole: *i*, *ü*:/*ü*:*i*, *u*:, *e*:, *o*:, *e*:*i*, *a*:*i*, *a*:*u*, *á*: in *í*:

Drugi možen zapis narečnih ledinskih imen je t. i. *poenostavljena fonetična transkripcija*, ki prav tako vsebuje zapis besed tako, kot se izgovarjajo, vendar na preprostejši način kot znanstvena fonetična transkripcija. V tej vrsti transkripcije se za označevanje mesta naglasa in kvantitete naglašanih glasov uporabljajo ostrivec, krativec in strešica. Vendar pa ta zapis nima določenega ustaljenega nabora glasov, pač pa se ta prilagaja vsakokratnemu inventarju raziskovanega krajevnega govora. V primeru števanovskega krajevnega govora se v tej transkripciji nabor dolgih samoglasnikov zapiše takole: *i*, *ú*/*új*, *ú*, *é*, *ó*, *éj*, *áj*, *áu*, *á* in *í*.

Tretji zapis je t. i. *poknjženi (standardizirani) zapis*, kjer narečno besedje zapišemo z glasovi knjižne abecede. V primeru števanovskega krajevnega govora se v tej transkripcij nabor dolgih samoglasnikov zapiše takole: *i*, *ú*, *é*, *ó*, *á* in *í*.

4 Primer strukture geselskega članka

Eden izmed načinov, kako zbrano terensko gradivo (ledinska imena) urediti v pisni obliki, je t. i. *slovarček ledinskih imen*, v katerem po abecednem vrstnem redu uredimo strukturno enotne (bolj ali manj kompleksne) geselske članke. V primeru, ki ga predstavljamo, je zgradba geselskih člankov kompleksna, in sicer: krepko pisani onaglašeni iztočnici, zapisani v poenostavljeni fonetični transkripciji, sledi v znanstveni fonetični transkripciji ter v poknjženi obliki zapis ledinskega imena v osnovni obliki; če v gradivu obstaja, je pripisana še stranskosklonska oblika imena (običajno v tožilniku ali mestniku ednine, kot odgovor na vprašanje *Kam greste?* oz. *Kje se nahajate?*) v znanstveni fonetični transkripciji. Sledi dokumentarni razdelek s citatno zapisanimi imeni v različnih katastrih in zgodovinskih virih. Sledi pomenski razdelek, v katerem je zapisana kategorija imena. Grafična oznaka ① vpeljuje etimološki razdelek, v katerem je s pomočjo različnih slovarjev razložen nastanek imena. Grafična oznaka ② vpeljuje razdelek z morebitnimi komentarji.

Primer kompleksnega geselskega članka z vsemi navedenimi slovarskimi razdelki:

Máli potáučec ► nar. 'Mà:lǝ pø'ta:učec, stand. *Mali potočec*; AO kataster: *Kispatak Bach*, kataster Železne županije: *Kis-patak*, *Mälë potocsëc*, *Potoucsác*, *Kispatak*, topografija: *Kispatak düllő*, GURM: *Kis-patak*, *Kis-patak-düllő*; mtn potoka v Števanovcih. ① Nastalo iz občnoimenske samostalniške besedne zveze nar. 'mà:lǝ pø'ta:učec, stand. *mali potočec*, to pa iz prid. nar. 'mà:lǝ 'majhen' in iz občnega imena nar. pø'ta:učec, stand. *potočec* ← *potok* 'manjša, v strugi tekoča voda'.

Primer enostavnega geselskega članka z iztočničnim in pomenskim slovarskim razdelkom:

Máli potáučec ► nar. 'Mà:lǝ pø'ta:učec, stand. *Mali potočec*; mtn potoka v Števanovcih

4.1 Pomenske kategorije poimenovanj

Slovarsko urejena ledinska imena je tako mogoče nadalje analizirati v skladu z različnimi klasifikacijami, npr. *pomenske kategorije poimenovanj*, na podlagi katere učenci zbrana poimenovanja razvrščajo v imena *polj*, *travnikov*, *gozdov*, *dolin*, *poti*, *delov naselij*, *potokov*, *rek*, *jezer*, *mlak*, *studencev*, morda tudi imena *gora*, *hribov*, *jam*, *vrtáč* in še česa. V nadaljevanju predstavljamo primer kategorizacije ledinskih imen, zbranih v Slovenskem Porabju. V uvodnem odstavku k vsaki kategoriji so ledinska imena zapisana v poknjiženem (standardiziranem) zapisu, medtem ko so iztočnice geselskih člankov zapisane v poenostavljeni fonetični transkripciji.

4.1.1 Imena polj so enobesedna ali večbesedna, redke so tudi predložne zveze: *Brodi/Prodi*, *Borovje*, *Bukovčica*, *Celina*, *Celinka*, *Cement*, *Cöln*, *Čreta*, *Dožina*, *Jarčec*, *Jarek*, *Jezera*, *Gigla/Kukla*, *Gosposko*, *Grajka*, *Kamen*, *Kamnove*, *Kere-föld*, *Količ*, *Lajčur*, *Lajčursko*, *Lestarsko*, *Lužarsko*, *Maloja*, *Madžarke/Medžarke*, *Njivčica*, *Popovsko*, *Ribnjak*, *Rjavica*, *Sabosko*, *Strmovec*, *Vorišče*, *Turnjak*, *Židovice/Židova*; *Dolga zemlja*, *Dolge njive*, *Gosposka mazeva*, *Hosu föld*, *Katalin breg/Katin breg*, *Prve njive*, *Rigo hegj*, *Tanja mezö*, *Vajetno veje*, *Velika lohaj*, *Veliki kamen*, *Velika njiva*; *Na Kamnu*, *Prek Raba*, *V Dolgem*.

Primer: **Kamláuvge** ► nar. *Kâm'lá:uvge*, stand. *Kamnove*; AO kataster: *Kamlovje*, kataster Železne županije: *Kámlovgye*, *Kámlovgyé*, *Kamlaje*, *Köves*, *Kövecs*, vojaška izmera: *Kövecs*, *Köves* (*Kamlovje*), topografija: *Kavicsos*, *Kövecses*; mtn njiv v Števanovcih. ① Nastalo iz občnega imena nar. **kamen* 'kamen', stand. *kamen* 'trdna snov, iz katere je sestavljena zemeljska skorja'. ② Ta polja so bila polna kamenja.

4.1.2 Imena travnikov so enobesedna ali večbesedna, redko tudi predložnozvezna: *Balaton*, *Brglaš*, *Grajke*, *Ledina*, *Loka*, *Ograda/Ogradje*, *Senožet*, *Severica*; *Boslin ograd*, *Güščin ograd*, *Kalan dol*, *Kovačini breg*, *Stara senožet*, *Velika senožet*, *Prek Raba*.

Primer: **Bàlaton** ► nar. 'Bàlâton, stand. *Balaton*; kataster Železne županije: *Báláton*; mtn travnika na Verici. ① Nastalo iz madž. toponima *Balaton* 'Blatno jezero'. ② Na tem območju je nekoč poplavljal potok, zato je bilo tukaj vedno veliko vode.

4.1.3 Imena gozdov so enobesedna in večbesedna, dve sta predložnozvezni: *Agjagoš, Barkonja, Begnjec, Brezden/Brezdem, Brezje, Čalin, Četinje, Dolič, Gaberje, Grobčica, Gubič, Janke, Kratke, Leskovec, Lešče, Lohaj, Polova, Pricol, Zazda, Žleboj, Babini jarek, Batthany grunt, Birka tanja, Čelin jarek, Göc major, Gospo-ski grunt, Frkošin breg, Kareč jarek, Kinčeš erdő, Mala polova, Patričin les, Pod Lo, Stara bukovnja, Stari haj, Šinterska graba, Škaperin breg, Varaški les, Vaška gošča, Velika polova, Vrhnja grajka, V Lokah, Za Bregom.*

Primer: **Bréjzgie** ► nar. *B'rejz'g'e*, stand. *Brezje*; AO kataster: *Brejzje*; mtn gozda v Števanovcih. ① Izpeljano iz občnega imena, dendronima nar. *b'reza*, stand. *breza* 'listnato drevo z belim lubjem (lat. *Betula*)' s pripono *-je*. ② V tem delu gozda morda prevladujejo breze.

4.1.4 Imena dolin so v večini večbesedna, le dvakrat se pojavi enobesedno ime: *Balaškina graba, Ciganska graba, Devicin dol, Devicin jarek, Dolgosenož jarek, Dravčin jarek, Gečkin dol, Grozna graba, Gubin dol, Gunjar, Halal völgj, Kovačin jarek, Krajcarin jarek, Kularska graba, Kužarna graba, Magašne janke, Miklin dol, Serelem völg, Seteči jarek, Šloser jarek, Trajbar dolina, Trajber dol, Vrajži dol; Grabe.*

Primer: **Gùnjār** ► nar. 'Gunjá:r',³ stand. *Gunjar*; mtn doline v Števanovcih. ① Nejasno. ② V kraju obstaja tudi hišno ime 'Gunjá:rskj.

4.1.5 Imena poti so vsa večbesedna, razen ene: *Pungrica; Celinka pot, Čelin pot, Čepinska pot, Gorenjeseniška pot, Granica pot, Jarek pot, Rabina vilica, Rigovica pot, Sakalovska pot, Sobota pot, Števanovska pot, Varaška pot, Vaška pot.*

Primer: **Püngrica** ► nar. 'Püngričâ, stand. *Pungrica*; kataster Železne županije: *Püngri-câ*; mtn poti v Slovenski vesi. ① Izpeljano iz občnega imena nar. 'püngerâd 'sadovnjak' (← bav. srvnem. *poum(gart)* 'drevesnica') s pripono *-ica*. ② Ta pot povezuje Slovensko ves in Števanovce.

4.1.6 Imena delov naselij so enobesedna in večbesedna: *Börgölin; Ciganj tanja in Haromhas tanja.*

Primer: **Börgölin** ► nar. 'Börgöljīn, stand. *Börgölin*; AO kataster: *Börgölin*; mtn zaselka v Števanovcih. ① Nejasno. ② Nekoč širše poimenovanje za območje Otkovcev znotraj Števanovcev.

3 Besede, ki so v celoti ali delno prevzete iz madžarščine, imajo lahko pod vplivom madžarske fonetike ponaglasne dolžine, npr. 'lęgvár 'marmelada'.

4.1.7 Imena potokov, rek so večinoma večbesedna, redkeje enobesedna in predložnozvezna: *Alšo arok, Balaškin jarek, Beli potok, Brezden/Brezdem potok, Dolenji potok, Gorenji potok, Grajka potok, Čalinji potok, Fincin jarek, Haršaš patak, Husasi potok, Jakobi jarek, Mali potočec, Placarin jarek, Sakalovski potok, Seniški potok, Slovenski potok, Svinjski potok, Török patak, Žida patak; Curek, Jarek, Patak, Potok, Potočec, Raba; Pri Potoku.*

Primer: **Husási pòtok** ► nar. *Hu'sà:sj 'puotok*, stand. *Husasi potok*; kataster Železne županije: *Huszászi-patak, Huszászi potok*, GURM: *Huszászi-patak*; ime potoka v Andovcih. ① Nastalo iz občnoimenske samostalniške besedne zveze *husasi potok*, to pa iz madž. *Huszaszi in potok* 'manjša, v strugi tekoča voda'. ② To je uradno poimenovanje potoka, ki pa ga domačini niso uporabljali.

4.1.8 Imena jezer, mlak so redka – v gradivu je zapisano le večbesedno ime Črne mlake.

Črne mlàke ► nar. *'Črne m'làke*, stand. *Črne mlake*; AO kataster: *Czerne Mlake*, kataster Železne županije: *Csërno mlákë, Czerne Mlaka, Csrna Mlaka*; hidronim v Števanovcih. ① Nastalo iz občnoimenske samostalniške besedne zveze nar. *'črne m'làke*, to pa iz prid. *črn* 'ki je temne barve' in občnega imena *mlaka* 'plitvejša kotanja s stoječo vodo'.

4.1.9 Imena studencev so eno- in večbesedna: *Studenec in Vaški studenec.*

Primer: **Věšci stùdenec** ► nar. *'Vě:ščj s'tùdenec*, stand. *Vaški studenec*; kataster Železne županije: *Věscsi sztudánác*; mtn območja s studencem v Sakalovcih. ① Nastalo iz občnoimenske samostalniške besedne zveze nar. *'vě:ščj s'tùdenec*, stand. *vaški studenec*, to pa iz prid. nar. *'vě:ščj*, stand. *vaški* 'nanašajoč se na vas' (← *vas* 'manjše naselje') in občnega imena nar. *s'tùdenec* 'vodnjak', stand. *studenec* 'manjši izvir vode'.

5 Pomenska motivacija ledinskih imen – primer analize

Ledinska imena je mogoče v skladu z motivacijo njihovih poimenovanj uvrstiti v različne kategorije. Po Čopu (2002) so kategorije naslednje: poimenovanje po lastniku zemljišča, po barvi, po živalih, po različnih rastlinah in drevesih, po delih človeškega (ali živalskega) telesa, po zgodovinskem dogodku, po pripadnosti kakemu kraju, po značilnostih oz. kakovosti zemljišča, po straneh neba, po razlikah v prostoru ali velikosti, po nekdanji pripadnosti določenemu kraju ali področju, po tem, kar je človek ustvaril s svojim delom oz. po rezultatu človekove dejavnosti, ali pa je motivacija poimenovanja povsem nejasna.

5.1 Poimenovanje po lastniku zemljišča

Primer: **Frkáušin bréjg** ► nar. *Fr'ká:ušj̃n b'r̥e:j̃k*, stand. *Frkošin breg*; AO kataster: *Farkasi Brejk*; mtn gozda v Števanovcih. ① Nastalo iz občnoimenske samostalniške besedne zveze nar. *fj'ka:ušj̃n b'r̥e:j̃k*, to pa iz hišnega imena nar. *Fr'ká:ušj̃ni* in iz občnega imena nar. *b'r̥e:j̃k* 'hrib', stand. *breg* 'nagnjen svet, strmina'.

5.2 Poimenovanje po barvi

Primer: **Srebrni bréjg** ► nar. *Sre'bɹnj̃ b'r̥e:j̃k*, stand. *Srebrni breg*; AO kataster: *Szrebrni breg*, GURM: *Ezüst-hegy*, kataster Železne županije: *Ezüst-hégy*, *Kopasz-hégy*, *Szrëbërin brëg*; mtn hriba na Gornjem Seniku. ① Nastalo iz občnoimenske samostalniške besedne zveze nar. *sre'bɹnj̃ b'r̥e:j̃k*, stand. *srebrni breg*, to pa iz prid. nar. *sre'bɹnj̃*, stand. *srebrn* (← *srebro* 'težka žlahtna kovina bele barve') in iz občnega imena nar. *b'r̥e:j̃k* 'hrib', stand. *breg* 'nagnjen svet, strmina'.

5.3 Poimenovanje po živalih

Primer: **Ribnjak** ► nar. *'Ribnják*, stand. *Ribnjak*; kataster Železne županije: *Ribnyák*; mtn polja v Andovcih. ① Izpeljano iz občnega imena *riba* 'vodna žival, ki diha s škrgami in se premika s plavutmi' s pripono *-njak*. ② Območje se nahaja v bližini polja, imenovanega *Jezera*.

5.4 Poimenovanje po značilnih rastlinah in drevesih

Primeri:

Bréjzgje ► nar. *B'r̥e:j̃zg'e*, stand. *Brezje*; AO kataster: *Brejzje*; mtn gozda v Števanovcih. ① Izpeljano iz občnega imena, dendronima nar. *b'r̥e:za*, stand. *breza* 'listnato drevo z belim lubjem (lat. *Betula*)' s pripono *-je*. ② V tem delu gozda morda prevladujejo breze.

Léjskofca ► nar. *'L̥e:j̃skɔf̥c̥a* (Ted *'d̥e:n* v *'L̥e:j̃skɔf̥c̥o*, Med v *'L̥e:j̃skɔf̥c̥a*), stand. *Leskovica*; kataster Železne županije: *Lëszkovca*, *Leskowec*, *Leistye*, *Mogyorós*, vojaška izmera: *Leczkovecz*, *Leczkovec*, AO kataster: *Leskowec*, topografija: *Mogyorós*; mtn gozda in polj na Verici. ① Izpeljano iz občnega imena *leska* 'grm z nazobčanimi listi in visečimi mačicami' s pripono *-ovica* (*-ov-ica*).

5.5 Poimenovanje po delih človeškega (ali živalskega) telesa

Primer: **Gláftje** ► nar. *G'là:f̥t̥e* (Tmn *'d̥e:m̥o* v *G'là:f̥t̥e*), stand. *Glavke*; kataster Železne županije: *Gláfke*, *Gláftyá*, *Glavke*, *Glánke*, topografija: *Glavke*, AO kataster: *Glavke*;

mtn gozda na Verici. ① Izpeljano iz občnega imena *glava* 'glavi podoben del česa' s pripono *-ka*. ② Na tem območju so bila nekoč polja, danes je gozd.

5.6 Poimenovanje v spomin na zgodovinski dogodek

Primer: *Sêrelem völgj* ► nar. *'Szezelem 'völg'*, stand. *Serelem völg*; kataster Železne županije: *Szerelēm-völg*, GURM: *Szezelem-völg*; mtn doline na Gornjem Seniku. ① Nastalo iz občnoimenske samostalniške besedne zveze nar. *'szezelem 'völg'*, to pa iz madž. *szezelem* 'ljubezen' in madž. *völg* 'dolina'. ② To območje so poimenovali vojaki, ki so se v tej dolini srečevali s svojimi dekleti.

5.7 Poimenovanje po pripadnosti kakemu kraju

Primeri:

Bàlaton ► nar. *'Bâlâtôn*, stand. *Balaton*; kataster Železne županije: *Bálátôn*; mtn travnika na Verici. ① Nastalo iz madž. toponima *Balaton* 'Blatno jezero'. ② Na tem območju je nekoč poplavljal potok, zato je tukaj vedno bilo veliko vode.

Sòbota ► nar. *'Sòbòtâ*, stand. *Sobota*; kataster Železne županije: *Hampu-völg* / *Szobotâ*, GURM: *Hampó-völg*; mtn na Gornjem Seniku. ① Nastalo iz toponima *Sobota* 'Murska Sobota'. → gl. *Hàmpu völgj*

5.8 Poimenovanje po značilnostih oz. kakovosti zemljišča

Primer: **Kamláuvge** ► nar. *Kâm'lá:uvge*, stand. *Kamnove*; AO kataster: *Kamlovje*, kataster Železne županije: *Kámlovgye*, *Kámlovgyé*, *Kamlaje*, *Köves*, *Kövecs*, vojaška izmera: *Kövecs*, *Köves* (*Kamlovje*), topografija: *Kavicsos*, *Kövecses*; mtn njiv v Števanovcih. ① Nastalo iz občnega imena nar. **kamen* 'kamen', stand. *kamen* 'trdna snov, iz katere je sestavljena zemeljska skorja' s pripono *-ovje* (*-ov-je*). ② Ta polja so bila polna kamenja.

5.9 Poimenovanje po straneh neba

Primeri:

Djúgarca ► nar. *'Dü:gârcâ*, stand. *Jugarica*; kataster Železne županije: *Gyügarcá*; mtn gozda na Verici. ① Izpeljano iz občnega imena *jug* 'smer na nebu ali zemlji proti položaju sonca opoldne' s pripono *-arica* (*-ar-ica*).

Sòvarca ► nar. *'Sövarcâ*, stand. *Severica*; kataster Železne županije: *Szëvërcá*; mtn travnika na Gornjem Seniku. ① Izpeljano iz občnega imena nar. *'söver* 'sever', stand. *sever* 'smer na nebu ali zemlji proti položaju zvezde severnice' s pripono *-ica*. ② Območje se nahaja na severnem delu vasi.

5.10 Poimenovanja po razlikah v prostoru ali velikosti

Primer: **Věltji kâmen** ► nar. *'Vielt'i 'kâmen*, stand. *Veliki kamen*; mtn njiv v Števanovcih. ① Nastalo iz občnoimenske samostalniške besedne zveze nar. *'vielt'i 'kâmen*, stand. *veliki kamen*, to pa iz prid. nar. *'vielt'i*, stand. *velik* in sam. nar. *'kâmen* 'kamen', stand. *kamen* 'trdna snov, iz katere je sestavljena zemeljska skorja'. ② Njive na tem območju so polne kamenja.

5.12 Poimenovanja po nekdanji pripadnosti določenemu kraju ali področju

Primeri:

Gospòčko ► nar. *Gos'pòčkò*, stand. *Gosposko*; kataster Železne županije: *Gospocská gáustyá*, *Szákálovské gáustyá*, *Ur*, kataster topografija: *Urasági erdő*; mtn gozda v Števanovcih. ① Nastalo iz občnega imena stand. *gospod* 'gospodar, lastnik zemlje'. ② Lastniki tega območja so bili nekdanj grofi. → gl. *Gospáucka gáuška*

Pùoposko ► nar. *'Puoposkò*, stand. *Popovsko*; mtn dela naselja v Števanovcih. ① Nastalo iz prid. nar. *'puoposki*, stand. *popovski* ← *pop* 'duhovnik'. ② To zemljišče je nekoč bilo v lasti duhovščine.

5.13 Poimenovanja po tem, kar je človek ustvaril s svojim delom oz. po rezultatu človekove dejavnosti

Primer: **Ciglénca** ► nar. *Cig'lě:ncä*, stand. *Ciglenica*; AO kataster: *Cziglinca*; mtn območja, kjer so delali opeko v Števanovcih. ① Nastalo iz občnega imena **cigel* 'opeka' (< nem. *Ziegel* 'opeka'). ② Na tem območju so nekoč delali/žgali opeko, iz katere so zgradili hiše in cerkev.

5.14 Nejasna motivacija

Primer: **Börgölin** ► nar. *'Börgöljīn*, stand. *Börgölin*; AO kataster: *Börgölin*; mtn zaselka v Števanovcih. ① Nejasno. ② Nekoč širše poimenovanje za območje Otkovcev znotraj Števanovcev.

6 Sklep

Narečna ledinska imena oz. mikrotoponimi ponujajo veliko možnosti za raznovrstne raziskave pri pouku slovenščine, kjer se lahko interdisciplinarno povezujejo tako z jezikoslovnimi kot z nejezikoslovnimi predmeti, npr. z zemljepisom/geografijo, z zgodovino, biologijo in multimedijo. Raziskovanje ledinskih imen svojega domačega kraja tako predstavlja odlično izhodišče za spoznavanje glasoslovnih,

oblikoslovnih, besedotvornih, pomenoslovnih idr. značilnosti svojega krajevnega govora, kar ponuja most do spoznavanja celotnega narečja, v katero se uvršča raziskovani krajevni govor, in širše tudi celotne narečne skupine. Ledinska imena, ki poimenujejo najmanjše zemljepisne enote in spadajo med nenaselbinska zemljepisna imena, predstavljajo pomemben element nesnovne kulturne dediščine slovenskega jezika. Raziskovanje tega elementa učencu ponuja številna nova znanja in veščine. Eno teh je t. i. *terensko delo*, kjer se učenec seznani z zbiranjem narečnega gradiva na terenu s pomočjo informatorjev, ki so lahko njegovi (stari) starši ali kdo drug iz domačega okolja. Zbiranje gradiva od učenca zahteva uporabo snemalnih naprav, v drugi fazi pa *transkribiranje*, tj. zapisovanje posnetega gradiva s pomočjo poenostavljene fonetične transkripcije. Urejanje zbranega narečnega gradiva od učencev zahteva poznavanje osnov narečnega slovaropisja, na podlagi česar se ledinsko gradivo uredi znotraj t. i. *slovarčka ledinskih imen*. Vsa slovarsko urejena ledinska imena je tako mogoče nadalje analizirati v skladu z različnimi klasifikacijami, npr. *pomenske kategorije poimenovanj*, na podlagi katere učenci zbrana poimenovanja razvrščajo v imena *polj*, *travnikov*, *gozdov*, *dolin*, *poti*, *delov naselij*, *potokov* ... Nadalje pa je ledinskim imenom mogoče ugotavljati tudi njihovo motivacijo poimenovanj in jih na podlagi tega uvrstiti v različne kategorije. Pričujoči prispevek tako prikazuje primer obravnave narečnih ledinskih imen pri pouku slovenščine, ki predstavljajo most za spoznavanje in raziskovanje lastnega krajevnega govora oz. širšega narečja in narečne skupine. Kot se je pokazalo, je tematika ob enem zelo primerna za interdisciplinarna povezovanja z drugimi šolskimi predmeti ter za pripravo raznovrstnih raziskovalnih nalog.

VIRI IN LITERATURA

- BAJZEK Lukač, Marija, 2017: Slovenska zemljepisna lastna imena na Gornjem Seniku v Porabju. István Lukács (ur.): *Nexus Linguarum. Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István akadémikus tiszteletére*. Budapest: Elte BTK, Szlav és balti filológiai intézet, Szlav filológiai tanszék. 15–27.
- Čop, Dušan, 2002: Gorska, terenska (ledinska) in vodna imena v Sloveniji. *Jezikoslovni zapiski* 8/2. 93–108.
- Geršič, Matjaž, KUMIN HORVAT, Mojca, PIPAN, Primož, ROPOŠ, Martin, PERKO, Drago, 2024: *Ledinska imena Slovenskega Porabja*. 1. izd. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC.
- GOSTENČNIK, Januška, 2011: Pomenska motivacija mikrotoponimov v k. o. Ribnica. Marko Jenšek (ur.): *Globinska moč besede: red. prof. dr. Martini Orožen ob 80-letnici*. (Mednarodna knjižna zbirka Zora, 80.) Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta. 396–406.
- KLINAR, Klemen, ŠKOFIC, Jožica, ŠEKLI, Matej, PIKO-RUSTIA, Martina, 2012: *Metode zbiranja hišnih in ledinskih imen: projekt FLU-LED*. Jesenice: Gornjesavski muzej.

- KOLETNIK, Mihaela, 2008: *Panonsko lončarsko in kmetijsko izrazje ter druge dialektološke razprave*. Maribor: Filozofska fakulteta, Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti.
- KUMIN HORVAT, Mojca, 2024: Slovar ledinskih imen Slovenskega Porabja. Matjaž Geršič (ur.), et al: *Zemljepisna imena Slovenskega Porabja*. 1. izd. (Georitem, 33) Ljubljana: Založba ZRC. 88–175.
- MUKICS, Dusán, 2006: *Oblikoslovje gornjeseniškega govora*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- ŠEKLI, Matej, 2008: *Zemljepisna in osebna lastna imena v kraju Livek in njegovi okolici*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- ŠKOFIC, Jožica, 2014: Zasnova vseslovenskega slovarja narečnih hišnih in ledinskih imen. *Annales, Ser. hist. sociol.* 24/2. 293–306.
- ZORKO, Zinka, 1998: Prekmursko narečje v Porabju na Madžarskem. *Haloško narečje in druge dialektološke študije*. Maribor: Slavistično društvo. 101–104.

SPLETNA STRAN

LEDINSKA IMENA — INTERAKTIVNA KARTA: <

Simona Pulko

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti
simona.pulko@um.si

Melita Zemljak Jontes

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti
melita.zemljak@um.si

Narečno v izbranih literarnih delih Toneta Partljiča

Prispevek z jezikovnega vidika obravnava dve žanrsko različni literarni deli Toneta Partljiča za mlade. Analiza prinaša primere besednih in slovničnih (glasovnih, oblikovnih, skladenjskih) odstopanj od knjižne norme (narečne, pogovorne; izpostavljene so prevzete prvine) ali odstopanj od nezaznamovane rabe knjižnega jezika (ekspresivno, vulgarno ipd.), vse glede na sodobne normativne priročnike. Zavestna raba narečnega se potrjuje kot izraz osebne identitete, tako pisca kot literarne osebe, na ključnih mestih v besedilu, s pomenskimi širitvami oz. različicami knjižnega izraza pa presega ekspresivno moč knjižne besede.

1 Spremembe socialnozvrstnih razmerij v slovenskem jezikovnem prostoru

Narečno in njegov pomen v literarnem besedilu nista predrugačena iz negativno pojmovanega v pozitivno v primerjavi s knjižno normo slovenskega jezika le v ozko jezikovnem pomenu, temveč narečno vse bolj pridobiva pozitivno vlogo tudi v filmu, književnosti, glasbi, gledališču. Drugačna vloga narečnega je posledica vzpostavitve slovenskega knjižnega jezika kot državnega jezika po osamosvojitvi Slovenije,¹ z dosego najvišje uradne stopnje jezikovne samostojnosti. Posledično se je sprostil tudi odnos do rabe drugih socialnih zvrsti jezika in do revitalizacije narečnega (Just 2010).

1.1 Narečno v umetnostnih besedilih

Narečni izraz v umetnostnih besedilih prevzema vlogo umetnostnega jezika in s tem ne predstavlja več preprostega, robatega jezika, ki bi se ga bilo treba sramovati, temveč najpristnejši izraz človekove duševnosti in njegovih čustev (Čeh 2004: 469). Raba narečnega torej prerašča zaprtost, še več, postaja nosilec umetniškega

1 To velja tudi že za čas po uveljavitvi enotnega knjižnega jezika v 19. stoletju (Čeh 2004: 470).

izraza. Narečno omogoča in nakazuje diferenciacijo oseb, zagotovo pa je pokazatelj osebne identitete literarnih oseb (in posredno tudi avtorja umetnostnega besedila). V ta namen prav zavestna in osmišljena raba narečnega besedišča na ključnih mestih v besedilu izraža ekspresivno moč, ki je knjižna beseda ne bi zmogla.

1.1.1 Narečno v umetnostnih besedilih v osnovni šoli

Osnovnošolski učni načrt učitelju² omogoča in dopušča možnost obravnave pokrajinskih literarnih ustvarjalcev, pri čemer naj bi bili upoštevani tudi bralni interesi mladih bralcev. V vsakem razredu so namreč obvezna zgolj tri leposlovna besedila, sicer pa učni načrt (UN 2018) ponuja še širši nabor. Posamezne avtorje je mogoče mlademu bralcu približati tudi kot pokrajinske avtorje, ki živijo oziroma so živeli v njihovem domačem okolju, in s tem vključevati narečje/krajevni govor/mestno govorico v pouk, posledično pa neprisiljeno in učinkovito povezovati književni in jezikovni pouk (Zemljak Jontes, Pulko 2013).

V 2. in 3. vzgojno-izobraževalnem obdobju (dalje: VIO) se glede na učni načrt (2018: 32, 47) v vsakem razredu v obravnavo ob delih tam navedenih avtorjev obravnava tudi dela enega sodobnega avtorja po izbiri učitelja in učencev; v naboru predlaganih avtorjev za 3. VIO je zapisan tudi Tone Partljič (2018: 47).

1.1.2 Vidiki preučevanja narečnih prvin v umetnostnih besedilih

Narečne prvine v umetnostnih besedilih je mogoče preučevati z več vidikov: glede na razmerje med knjižnim in neknjižnim v besedilu, glede na ciljno bralstvo in glede na uveljavljanje oz. popularizacijo v različnih medijih.

Sistemske je mogoče opazovati:

- a) knjižna umetnostna besedila z neknjižnim besedjem ali narečnimi glasovnimi, oblikovnimi in skladenskimi značilnostmi (npr. v delih Prežihovega Voranca, Franceta Bevka, Toneta Partljiča, Ferija Lainščka, Janje Vidmar),
- a) v celoti neknjižna, tj. narečno pisana umetnostna besedila (npr. v delih Ferija Lainščka),
- a) umetnostna besedila, zapisana sopostavljeno ali zaporedno v knjižni in neknjižni oz. neknjižni in knjižni socialni zvrsti jezika (npr. v delih Ferija Lainščka).

2 Moška slovnična oblika je v prispevku uporabljena za vse spole.

2 Analiza gradiva

V jezikovno analizo, ki je zasnovana kot model, kako se lotiti obravnave narečnega v literarnem besedilu pri pouku slovenščine, sta v tem prispevku vključeni dve literarni deli Toneta Partljiča za mlade, za kateri je značilno, da Partljič tudi »zelo resne stvari prikazuje – po Partljičevo! – ,kot hec, vic, štos‘« (Partljič 2005: 111) – komičnost namreč zaznamuje tudi njegove črtice. Vse, kar se dogaja v svetu pisateljevega spomina, tudi skrb in smrt, je položeno na ozadje sproščenega smeha in prvobitnega veselja do življenja (Partljič 2002: 111). Taka so seveda tudi druga Partljičeva literarna dela, ki še kako nagovarjajo mladega bralca – kot primerni za obravnavo v šoli pa sta avtorici prispevka izbrali dve žanrsko različni deli: mladinsko povest (z reke Drave) *Dupleška mornarica* (1996) in (bridko) komedijo (o agrarnem) *Moj ata, socialistični kulak* (1983).

V komediji *Moj ata, socialistični kulak* (izdaja 2012) je vsakemu poglavju (vsaki sliki) dodan didaktični instrumentarij z nalogami oz. s sklopi vprašanj, ki pri mlademu bralcu preverjajo npr., v kateri socialni zvrsti je Partljič napisal komedijo; v nadaljevanju učencem nalaga, naj poiščejo in prepišejo nekaj narečnih izrazov; opozori na prisotnost vulgarizmov; bralca povprašuje o presoji ustreznosti oz. smiselnosti vključitve teh v besedilo, prav tako pa sprašuje, ali so navedene kletvice tudi del sodobnega pogovornega jezika ali so že zastarele. Vsekakor velja omeniti tudi slovarček 40 izrazov, ki med drugim prinaša razlage pogovornih in narečnih besed, kot so *farovž*, *mošančika*, *žlahta*.

Iz izbranih literarnih del so bila za jezikovno analizo v tem prispevku izpisana besedna in slovnična (glasovna, oblikovna, skladenjska) odstopanja od knjižne norme (tj. narečne in pogovorne ter posebno še prevzete prvine) ali od nezaznamovane rabe jezika (tj. ekspresivno, vulgarno ipd.). Besede so bile pregledane po normativnih priročnikih, izhodiščno po *SSKJ*² ali *SP* (če kaka značilnost ni kako drugače označena, to pomeni pojavljanje v kateremkoli od teh dveh slovarjev ali v obeh) in po drugih slovarskih gradivih (*eSSKJ* – *Slovar slovenskega jezika*, *SSM* – *Slovar starejše mariborščine* (portal *Termania*), *SES* – *Slovenski etimološki slovar* (Snoj), *Pleter*. – Maks Pleteršnik: *Slovensko-nemški slovar*, Prekm. – Vilko Novak, *Slovar stare knjižne prekmurščine*, *SLA* – *Slovenski lingvistični atlas*, *K* – *Kostelski slovar*,³ *P* – Tone Partljič: *Slovarček* (v *Moj ata, socialistični kulak*). Oznaki za literarni besedili sta *DM* (*Dupleška mornarica*) in *MASK* (*Moj ata, socialistični kulak*).

3 Glede na štajerske narečne značilnosti je eden izmed narečnih neštajerskih izrazov močno izstopal, najti ga je bilo moč v Kostelskem slovarju, za učence dostopnem na portalu Fran, s čimer lahko učitelj izpostavi dostopnost slovarjev neknižnih zvrsti jezika na tem slovarskem portalu.

2.1 Glasovne posebnosti

Najopaznejša neknjižna značilnost na glasovni ravni sta popolna redukcija samoglasnikov (*deklinca* ‘deklinica’, *kak* ‘kako’ »... *saj mi je ata rekel*, *kak si neroden*.«, *tak* ‘tako’, *zizat* ‘zizati’, *nemrejo* ‘ne morejo’) in poenostavitev po samoglasniški redukciji nastalih soglasniških sklopov (*viš* ‘vidiš’, *skup* ‘skupaj’), ki pa so redke, kot so redko izkazane tudi v severnoštajerskih narečjih.

Redukcije nenaglašanih samoglasnikov ali glasovnih sklopov lahko učitelj uporabi za usvajanje sistemskih knjižnih glasovnih različic (ki jih seveda prilagaja glede na različne narečne glasovne sisteme učencev), ti pa so sistemsko usvojeni dobrodošla pomoč učencem pri pripravi in izvajanju govornih nastopov v knjižnem jeziku.

2.3 Oblikovne posebnosti

Oblikovno so v Partljičevih besedilih opazne predvsem naslednje štajerske oblike, npr.:

- sklanjanje samostalnikov: *ate* – *ateja*, *ateju*; *Greglov Grega* – *Greglovega Gregeja*; *Franček* – *Frančeka*, *Frančeku*;
- nedoločna in določna oblika pridevnika: določna oblika pridevnika je v teh narečjih prevzela vlogo nedoločne (*škilavi*),
- spreganje glagolov: morfem, značilen za nekatere primorske govore, in sicer za 2. os. mn. sedanjika naklonskega glagola *morati*: *ne moreste* (v *Dupleški mornarici*); štajerske narečne (in tudi širše slovenske) oblike glagola *biti* v prihodnjiku (*bojo ustavili*, *bojo zgradili*, *bojo razdelili*, *naju bojo nagnali zaradi tebe*, *bojo spet videli*); kot oznaka razmerja do starejših in do družbeno močnejših se običajno pojavlja onikanje v odsotnosti osebe, o kateri se govori (*gospod so naročili*; *moja prava mama je botra in boter so moj ata*; *tecite*, *stric*, *letite*, *botra so v jarku*, *nemrejo vstati*), mestoma tudi vikanje (*storil bom*, *kakor ukazujete*).

Tudi oblikovne posebnosti, izpostavljene v analiziranih delih, lahko predstavljajo odlično izhodišče za usvajanje normativnih knjižnih sklonskih oblik, knjižne rabe nedoločne in določne oblike pridevnika, knjižnih spregatvenih vzorcev z mestoma drugačno morfološko strukturo glagolov ipd. Model je mogoče uporabiti tudi za obravnavo značilnosti narečij drugih narečnih skupin z obravnavo pokrajinskih avtorjev, ki živijo oz. so živeli v njihovem domačem okolju.

2.3 Besedje

2.3.1 Nekonjižno/narečno lastnoimensko besedje vsebuje poimenovanja za osebe (*Mali Pep*) ali živali (*Liška*). Osebna imena so lahko enodelna ali dvodelna. Enodelna osebna lastna imena so lahko rojstno ime (*Jaka*) z manjšalno pripono, ki ima lahko tudi ekspresivno konotacijo (*Franček*, *Micka*, *Micika*, *Pepček*), okrajšano (*Gela* 'Angela'), okrajšano in izpeljano (*Vanč* 'Ivan') ali prevzeto iz nemščine (*Hanzi*, *Flajšoker*), uporabljeno z narečno končnico *-a* za moški spol (*Hanza*, *Joža*), dopolnjeno s prilastkom za izražanje lastnosti ali vrstnosti (*Mali Pep*, *Kraužlasti Pep*, *Farovška Roza*), lahko je to tudi priimek (*Malek*), hišno ime (*Franžežovi*) oz. nadimek/vzdevek (*Parkl*, *Zizek*, *Tonalona*, *Volga*). Dvodelna osebna imena bodisi označujejo pripadnost družini ali hišnemu imenu z osebnim imenom na drugem mestu (*Žvanov Jaka*, *Fridlov Feliks*, *Jurančičev Jožek*, *Žižkov Robert*). Nekaj primerov:

DM: za osebe: *Franček*, *Hanzi/Hanza*, *Anzej*, *dekla Mica*, *pri Frangeževih*, *Žvanov Jaka*, *Fridlov Feliks*, *Joža* (m. sp.), *Vanč* (*Ivan*), *Mali Pep*, *Kraužlasti Pep*, *Drajzibnerjev Pepček*, *Lojz*, *Joštovka*, *profesor* = *gospod Anton*; za živali: *Pubi* (konj);

MASK: za osebe: *Joža Malek*, *Malekovi* (Plet.: vzhšt. 'majhen človek, skrat'), *Farovška Roza*, *Vanč* 'Ivan', *Mimika*, *Volga*, *Tinček*.

Lastnoimensko besedje lahko predstavlja zanimivo izhodišče za rabo ter zapis velike in male začetnice tako za osebna lastna imena (enodelna in dvodelna) kot za imena živali. Mogoče ga je uporabiti tako za motivacijo za obravnavo jezikoslovne vsebine, kakor tudi v fazi vadenja, ponavljanja ali celo sinteze. Kot tako predstavlja odlično izhodišče za povezovanje književnega in jezikovnega pouka, vsekakor pa pri tem dosledno sledimo načelu iz rabe za rabo. Tako v pouk slovenščine vključujemo avtentične naloge⁴ in elemente formativnega spremljanja (zlasti namene učenja in kriterije uspešnosti).⁵

2.3.2 Nekonjižno občnoimensko besedje, ki ga je mogoče najti v Partljičevih besedilih, je v slovarskih priročnikih označeno s kvalifikatorji nar. (*južina*), nar. štajersko (*mamika*), nar. vzhodno (*priklet*), nar. koroško (*zara*), pog. (*ko* 'ko'), neformalno (*hajd*), pokr. vzhodno (*čeh*), tudi šol. žarg. (*štircati*). Prevladujejo narečni štajerski, vzhodni in koroški izrazi, kar je posledica vpetosti Partljičevih del v okolič Maribora, ki leži narečno na stičišču štajerske, koroške in panonske narečne skupine. Nekaj primerov:

4 Avtentične naloge so tiste, pri katerih se učenec ukvarja z vprašanjem, problemom, s katerim se sooča tudi v vsakdanjem življenju, vsakdanji rabi. Prednost teh nalog je, da vsebine, ki jih obravnavamo, tudi osmislimo.

5 Nameni učenja in kriteriji uspešnosti so eden od petih elementov formativnega spremljanja, ki prinašajo informacije o tem, kaj se bodo učenci učili, zakaj/čemu se bodo učili in kako bodo vedeli, da jim je uspelo.

DM: *zizek* 'sesek', *zizat* *vsak svojo mater*, *zizjek*, *žužina* 'malica/kosilo', *komanda* pog. 'ukaz, povelje sploh', *šmrkavec lahko čuje*, *a vseeno se čuje* 'sliši', *kaj tako letiš* 'tečeš', *tata* 'oče', *deklina*, *pubec*, *meso iz tunke*, *železna župa* 'krompirjevi kosi v skoraj čisti vroči vodi';

MASK: *Vanč*, *ti si zdaj bolj rdeč* ko 'kot' *pravi komunisti*, *Zdaj se mu ne smemo zameriti*, *ko ni ateja*, *mošančika* nar. štajersko *mošancelj*, *mošanček* 'drobnejše rumeno zimsko jabolko'.

Neknjižno občnoimensko besedje lahko učitelj uporabi kot izhodišče za delo s slovarji in priročniki. Tako je smiselno najprej uporabiti portal Franček, katerega zasnova je prilagojena uporabnikom glede na predhodno znanje oz. stopnjo izobraževanja (glede na razred, in sicer na razredno (1.–5. razred) in predmetno (6.–9. razred)), za individualizacijo in diferenciacijo pa lahko za zahtevnejše uporabnike izbere tudi portal Fran.

Primere lahko učenci uredijo v obliki preprostega slovarčka, s čimer lahko dobijo boljše in bolj urejen vpogled v Partljičevo narečno leksiko.

2.3.3 Strokovno narečno besedje je najpogostejše prevzeto iz nemščine ali kalkirano prek te, in sicer v različnih časovnih obdobjih (*švic*, *žlahta*, *flosar*, *lata*, *lincar*, *lenštat*), iz ruščine (*boljševik*, *kolhoz*, *kulak*), francoščine (*parola*), tudi iz hrvaščine ali prek nje (*karavla* 'mejna vojaška stražnica' (SES)) oz. katerih sodobnih evropskih jezikov (*bicikel/bicikl/kolo/dvokolo* (kalk po nem. *Rad*, ki lahko pomeni oboje, 'kolo (voza, avta, letala)' in 'bicikelj') – posamezni izrazi so bili lahko sprejeti tudi v knjižni jezik ali (najpogostejše) ne. Nekaj primerov:

– prevzeto, prevzeto in prilagojeno ter kalkirano:

DM: *komanda* pog. 'ukaz, povelje sploh' (SES: it. prek nem.), *kraherl* 'osvežilna brezalkoholna pijača s sodo, poklatica' (SSM), *lincar* 'lincer vagen, zapravljiček, lahek, odprt voz z vzmetmi, navadno za dve osebi', *špeh* neformalno 'podkožno maščobno tkivo pri živali, zlasti pri prašiču' (eSSKJ), *flosar* pog. 'splavar' (SES: nem.), *štos* iz *desk* 'skladovnica iz desk' (SES: nem.), *riskantno* pog. 'tvegano' (SES: fr. prek nem.), *krigl* 'večja posoda za pivo, vrč' (SES: nar. nem.), *pir* pog., nar. 'pivo' (SES: češ. prek nem.), *švic* neformalno 'pot, znoj' (eSSKJ; SES: nem.), *šenkati* nižje pog. 'podariti, pokloniti' (SES: nem.), *kasirati* pog. 'sprejeti denar za prodano blago' (SES: it. prek nem.), *koc* pog. '(volnena) odeja, zlasti slabša' (SES: nem.), *bicikel* pog. 'vozilo z dvema kolesoma na nožni pogon, kolo' (SES: iz sodobnih evr. jezikov), *lajbič* nižje pog. nek. ljudsko 'telovnik' (SES: prevzeto in prilagojeno iz bav. nem. *Leiblein* 'telovnik'), *zastopiti* nižje pog. 'razumeti, dojeti' (SES: nem.), *pupa* nar. primorsko 'dekle' (SES: it. prek nem.), *korpflaša* pog. 'vrsta steklenice' (SES: opletana steklenica, nem.), *cvek* pog. 'žebelj' (SES: nem.), *puf* nižje pog. 'dolg' (SES: furl. prek nem.);

MASK: *kulak* (P): 1. v carski Rusiji in prva leta po državljanski vojni 'lastnik velikega posestva, ki ga obdeluje navadno z najeto delovno silo', 2. slabšalno: prva leta po l. 1945 'velik kmet', ... *pazi raje, da ne boš še sam gor plačal* ... (nem.), *krumpast* nižje pog. 'šepast, šepav' (SES: prevzeto in prilagojeno iz bav. avstr. nem. *krump* 'kriv, šepav, poševen'), *farovž* (P) pog. 'župnišče', *interesent* (P, SSKJ) 'kdor si prizadeva, se zavzema za kaj, navadno za pridobitev česa' (SES: prilagojeno prek nem. in frc.), *kompetenca* (P, SSKJ) 'pristojnost; obseg, mera odločanja, določena navadno z zakonom' (nem.), *kolhoz* (P) 'kmetijska proizvodjalna organizacija združenih privatnih posestev' (SES: rus.), *kurz* (P, SSKJ) publ. navadno s prilastkom 'organizirana dejavnost z določeno tendenco': dosleden kurz socializma (SES: nem.), *žlahta* pog. 'sorodstvo, sorodniki' (SES: stvnem., srvnem.);

– prevzeto strokovno izrazje:

DM: *lincar* 'lincer vagen, zapravljičevček, lahek, odprt voz z vzmetmi, navadno za dve osebi', *lata* 'grobno obdelana deska, zlasti za plot', nar. *letev* (SES: nem.), *kormaniz* (*krmániz* tudi *krmániz*) pri dravskih in savinjskih splavarjih *krmar* (*na splavu*), *lenštat* 'pristan', *ranca* nar. 'splavarski čoln; nekaj čolnič, ob Dravi-C.' (Pleter.), *šajk/šajka* 'majhna tovarna ladja pravokotne oblike, v rabi na Dravi', *klaftira* star. 'prostorninska mera, zlasti za drva, približno 4 m³', *cvek* 'žebelj';

MASK: *agrarni interesent*, *aktivist*, *boljševik*, *imperializem*, *Informbiro*, *KLO*, *kolektivizirati*, *kolhoz*, *KOZ*, *kulak*, *leninizem*, *magazin*, *melioracija*, *parola*, *referat*, *reforma*, *resolucija*, *socializem* (razlage lahko učenci poiščejo na Franu).

Pri prevzetem besedju lahko učitelj izpostavi dva vidika možnosti prevzemanja (gl. npr. Snoj 2005: 113–122): prevzemanje izrazja v neknjižni jezik, ki ni prešlo tudi v slovenski knjižni jezik, in prevzemanje izrazja v knjižni jezik iz drugih (knjižnih) jezikov, ki praviloma ostaja knjižno.

2.3.4 Stilno zaznamovano besedje je v izbranih literarnih delih pogosto, v slovarjih pa je najpogosteje označeno s kvalifikatorjem ekspr. Tako so v Partljičevih besedilih uporabljene kletvice, žaljivke, zmerljivke (*Krščen Matiček!*, *jebenti*, *frdamani*, *prekleti smrkavec*, *tele*, *madona*), glagoli z ekspresivno konotacijo (*ziniti*, *tuliti*) in samostalniki z manjšalniškimi ali spolskopremenljivimi obrazili (*pastirčica*; *otročje*, *mače*). Nekaj primerov:

DM: *ziniti* ekspr. 'reči, povedati', *Madona*, *se je spremenil tok čez zimo!*, *tiho bodi*, *tele*, *jebenti*, *porka fiks*, *baba*, *Kakšen Franček*, *pri hudiču?*, *Krščen Matiček!*, *Kraužlasti*, *hočeš*, *da se raztreščimo?*;

MASK: *ne serji ga*, *hudič frdamani*, *frdamana svetnica farovška*, *prokleti smrkavec*, *norija* ekspr. 'nespametno, neumno dejanje ali ravnanje'.

Stilno zaznamovano besedje lahko predstavlja raznolike možnosti obravnave, podkrepljene z rabo normativnih slovarjev (tako za knjižni kot neknjižni jezik), s pomočjo katerih lahko učenci (samostojno ali vodeno) raziskujejo pestrost, raznolikost in bogastvo neknjižnega izrazja, izhajajoč iz lastnega krajevnega govora.⁶

2.3.5 Stalne besedne zveze oz. frazemi

DM: *jezikova župa; Je žlahta strgana plahta.; Ni pomembno, ali je človek lep, pomembno je, kako poln je njegov žep.; Kdor ne riskira, ne profitira.; S prazno ritjo ni mogoče srati!; Voda samo za čevlje ni dobra!; Obleka naredi človeka.; Šenkanemu konju se ne gleda na zobe!*

2.4 Skladenjske posebnosti

Skladenjsko je najbolj opazen neknjižni, tj. vzhodni oz. štajerski narečni besedni red v naslonskem nizu tipa zaimek + *naj* (*kaj ji naj reče; in ga naj vpraša*), členek + *bi*, členek + zaimek (*kaj pa ti je*)

DM: *Zjutraj še ni nič vedel o ...; potem si jo pa pečejo; bi naj pripadlo; kaj ji naj reče;*

MASK: *Ja, zakaj pa je stric Vanč rekel, da ne smeva noter?;*

3 Sklep

V jezikovno analizo sta v tem prispevku vključeni dve literarni deli Toneta Partljiča za mlade: *Dupleška mornarica* in *Moj ata, socialistični kulak*. Zanju je značilna komičnost, kjer so tudi sicer resne teme prežete s sproščenim smehom in prvobitnim veseljem do življenja. Izbor zajema dve žanrsko različni deli, tj. mladinsko povest in komedijo, pri čemer je bil upoštevan kriterij časa, ki ga učitelj lahko nameni obravnavanemu avtorju. Jezikovna analiza prinaša primere besednih in slovničnih (glasovnih, oblikovnih in skladenjskih) odstopanj od knjižne norme (narečne, pogovorne, zlasti prevzete prvine) ali odstopanj od nezaznamovane rabe jezika (ekspresivno, vulgarno ipd.), vse pregledano po normativnih priročnikih slovenskega jezika.

Ob jezikovni analizi je izpostavljenih več možnosti povezav jezikovnega in književnega pouka, vsekakor pa velja omeniti še nekaj možnosti nadaljnjega dela bodisi pri pouku bodisi pri delu z nadarjenimi, v okviru projektne dne, tedna, lahko tudi pri sodelovanju in povezovanju z okoljem. Ti predlogi so zgolj nanizani, predstavljeni v grobih obrisih, saj niso predmet analize prispevka, so pa lahko iztočnice za nadaljnje delo učitelju in učencem.

⁶ Termin krajevni govor je v prispevku uporabljen kot termin za najmanjšo sistemsko narečno jezikovno različico, kot jo pojmuje sodobna dialektologija.

Obravnava obeh literarnih del omogoča zanimive možnosti medpredmetnega povezovanja, ki jih v didaktičnih priporočilih v podpoglavju *Medpredmetne povezave* priporočajo tudi avtorji UN (2018: 73–75), in sicer tako z obveznimi kot tudi z izbirnimi predmeti (npr. z zgodovino, državljansko vzgojo in etiko, medijsko vzgojo, filmsko vzgojo). Pri delu *Moj ata, socialistični kulak* je za razumevanje literarnega dela ta celo nujna (npr. *agrarna reforma, kolhozi, solhozi, boljševiki*), zasnuje pa jo lahko učitelj slovenščine v povezavi z zgodovino, lahko pa obravnavo v sodelovanju zasnujeta učitelj slovenščine in učitelj zgodovine. Prav tako je uresničevanje nekaterih ciljev mogoče povezati z uporabo knjižnice in posledično s spodbujanjem informacijske pismenosti.

VIRA

- PARTLJIČ, Tone, 1996: *Dupleška mornarica. Mladinska povest z reke Drave*. Ljubljana: Mladinska knjiga – Tiskarna; Pisanica.
- PARTLJIČ, TONE, 2012: *Moj ata, socialistični kulak (bridka komedija o agrarnem)*. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba.

LITERATURA

- ČEH, Jožica, 2004: Funkcija narečnega jezika v literarnem besedilu. Vera Smole (ur.): *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti*. (Obdobja, 22). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 469–478.
- JUST, Franci, 2010: Izdelano v literarnem laboratoriju Ferija Lainščka po postopku duhovno-pesniške arheologije. Lainščkov narečni literarni opus. Franci Just (ur.): *Po ravnici navzgor. Literarni opus Ferija Lainščka. Evidence in refleksije*. Murska Sobota: Franc-Franc. 192–200.
- PARTLJIČ, TONE, 2005: *Hotel sem prijeli sonce*. Ljubljana: Založba Karantanija. 111.
- SNOJ, MARKO, 2005: O prevzetih besedah, tujkah in izposojenkah. Slovenski jezik 5. 113–122. <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-0DM8KLKQ>>.
- ZEMLJAK JONTES, Melita, PULKO, Simona, 2013: Narečno v izbranih umetnostnih besedilih slovenskih avtorjev za (mlade) bralce/Dialectal in selected literary texts of Slovenian authors for (young) readers. Franci Just (ur.). 4. *festival slovenske narečne književnosti*, 24.–26. oktober 2013. *Dialekta 2013: programska knjižica*. Murska Sobota: Podjetje za promocijo kulture Franc-Franc. 30–50.
- ZEMLJAK JONTES, Melita, PULKO, Simona, 2014: (Ne)moč narečne besede. Franci Just (ur.). 5. *festival slovenske narečne književnosti*, 29.–31. maj 2014. *Dialekta 2014. Festivalska knjižica*. Murska Sobota: Podjetje za promocijo kulture Franc-Franc. 30–40.

UN, 2018: Program osnovna šola, Slovenščina, Učni načrt. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod RS za šolstvo. <http://www.mizs.gov.si/fileadmin/mizs.gov.si/pageuploads/podrocje/os/prenovljeni_UN/UN_slovenscina_OS.pdf>.

SLOVARJI

SES: SNOJ, Marko, 2016: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. <www.fran.si>.

eSSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika 2016*–. <www.fran.si>.

K: *Kostelski slovar 2015*. <www.fran.si>.

P: PARTLJIČ, TONE, 2012: *Moj ata, socialistični kulak (bridka komedija o agrarnem)*. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba. *Slovarček*.

Pleter.: Maks PLETERŠNIK: *Slovensko-nemški slovar 2010, 2014*. <www.fran.si>.

Prekm.: Vilko NOVAK: *Slovar stare knjižne prekmurščine 2014*. <www.fran.si>.

SP: *Slovenski pravopis 2010, 2014*. <www.fran.si>.

SSKJ²: *Slovar slovenskega knjižnega jezika 2014*. <www.fran.si>.

SSM: *Slovar starejše mariborščine* (portal Termania).

<<https://www.termania.net/?searchIn=Linked&ld=8>>.

JEZIKOVNI ATLAS

SLA 1: *Slovenski lingvistični atlas 1 2014*. <www.fran.si>.

PORTALA

Portal Franček. <https://www.xn--frank-l2a.si/grade_selection?target=%2F>.

Portal Fran. <<https://www.fran.si/>>.

Anja Benko

Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Območna enota Slovenj Gradec
 anja.benko@zrss.si

Koroški narečni slovar *Narečna bera* kot primer didaktičnega pripomočka

V prispevku je prikazano, kako je mogoče v pouk slovenščine aktivno vpeljevati in vključiti naloge, (po)vezane z/na uporabo narečnih slovarjev kot didaktičnih pripomočkov. Pri tem se osredotočam na koroški narečni slovar *Narečna bera*. Učitelje, mlade in vse ostale želim navdušiti za obravnavo slovenskih narečij pri pouku/izven pouka, za zbiranje, ohranjanje in dokumentiranje narečne leksike.

1 Uvod

Narečja so sestavni del slovenskega jezika, relativno stabilna strukturna jezikovna celota in zaključen jezikovni sestav, ki zadošča govorcem istega narečja, saj z njimi uresničujejo (vse) sporazumevalne potrebe v določenem geografskem prostoru. Z njimi se ukvarja jezikoslovna veda dialektologija ali narečjeslovje.

Narečne prvine so danes prisotne povsod, ne le v vsakodnevni (praktičnosporazumevalni) komunikaciji – npr. v umetnostnih besedilih, medijih (oglasna sporočila), turizmu (slogani), na forumih, medmrežju (samoiniciativne objave ali zbiranje narečnega gradiva), družbenih omrežjih, v glasbi, vsakdanji komunikaciji (sporočanje preko mobilnih telefonov), nenazadnje pri javnem nastopanju in drugje.¹

Kljub nekaterim predvidevanjem², da bodo narečja sčasoma izginila, raziskave³ kažejo, da ne prihaja do popolnega zlitja narečij s knjižnim jezikom, temveč v slednjega celo vdirajo nekatere narečne značilnosti. Prav tako ne govorimo o izginianju narečij zaradi ugašanja ruralne kulture, temveč ravno nasprotno: dviguje se zavestno razvijanje in kultiviranje narečne govorice, odpravlja se negativna konotacija do vseh neknjižnih zvrsti. Mladi, stari od 12 do 24 let, se zavedajo pomena izbire ustreznega in primerne izraza v različnih sporazumevalnih okoliščinah in govornih položajih (Pulko, Zemljak 2015; Valh Lopert 2021: 338).

1 O tem še: Mrvič, Zupančič (2021: 237); Krapš Vodopivec, Puc, Ahačič (2022: 80).

2 Npr. Kolarič (1952) v: Benedik (1999: 13).

3 Kenda Jež (2004: 263–276); Pulko, Zemljak Jontes (2015); Zemljak Jontes, Pulko (2015); Jakop (2019: 210); Valh Lopert (2021: 338, 340).

Narečja (p)ostajajo osebna jezikovna izkaznica posameznikov in njihov odraz (individualne in kolektivne) identitete, ne le jezikovne, temveč tudi narodne, ter predstavljajo prednost v raznojezični družbi sveta (o tem že Skubic 2005: 207). To je naše prvo sporazumevalno sredstvo, jezik našega razmišljanja, čustvovanja, pristna materinščina naših otrok/učencev/dijakov/šudentov.⁴

2 Koroška narečna skupina ter njeno mežiško in podjunsko narečje

Narečja koroške narečne skupine, ki so na karti slovenskih narečij označena z roza barvo, se govorijo v Avstriji, Italiji in Sloveniji. Vanjo uvrščamo severnopohorsko-remšniško, mežiško, podjunsko, obirsko, rožansko in ziljsko narečje s kranjskogorskim podnarečjem.⁵

V koroškem narečnem slovarju *Narečna bera* (v nadaljevanju *NB*) je popisana leksika podjunskega in mežiškega narečja. V nadaljevanju tega prispevka je predstavljena njuna narečna zamejitev.

Podjunsko narečje se govori med Karavankami in Dravo ter nad Dravo v bližnji in daljni okolici Velikovca (Völkermarkt), tako da sega na Djekšah (Diex), v Kneži (Grafenbach) in Krčanjah (Greutschach) najvišje na sever (Logar 1996: 225). Njegova jugovzhodna meja poteka približno po bivši slovensko-avstrijski meji ob Dravi in po Karavankah, vzhodna pa od Krčanj na Dravo pri Labotu (Lavamünd) (Zdovc 1972; Logar 1996: 225–226; Koletnik 2008: 206; Benko 2008: 21). Meji na rožansko, obirsko in mežiško narečje.

V mežiško narečje uvrščamo govore, ki se govorijo v dolinah reke Meže in Mislinje ter v Dravski dolini do Vuzenice (Ramovš 1935: 25). Na severu meji na podjunsko narečje, na vzhodu na severnopohorsko-remšniško narečje, na jugovzhodu na južnopohorsko narečje, na jugu na zgornje- in srednjesavinjsko narečje, na severozahodu pa na obirsko narečje.

Podjunsko in mežiško narečje sta si zelo sorodni (Ramovš 1935: 25) in meje med njima niso ostre – npr. pri govorih Brdinj in Strojne (občina Ravne na Koroškem) ter Šentanela (občina Prevalje), ki spadajo po *Karti slovenskih narečij z večjimi naselji* (2023) v mežiško narečje, gre za tesno prepletanje z značilnostmi podjunskega narečja oziroma za govore, v katerih se pojavljajo mešani podjunski in mežiški

4 V nadaljevanju so zaradi racionalizacije prostora uporabljene le moške oblike in izraz učenec, ki vključuje predšolske, osnovnošolske učence/učenke, dijake/dijakinje in študente/študentke.

5 »Strokovni izraz (termin) podnarečje nadomešča strokovni izraz govor (kranjskogorski govor > kranjskogorsko podnarečje), to pa zato, da ne bi prišlo do pomenskega prekrivanja s strokovnim izrazom krajevni govor in do terminološke nejasnosti (...)« (Šekli 2018: 315).

refleksi (Mikic 1974; Logar 1975: 65; Zorko 2002; Benko 2018). O neenotnosti v razvoju glasoslovja koroškega mežiškega narečja je pisala že Zorko (2009: 33–49).⁶

Pred delom z narečnim slovarjem (tudi z *NB*) je pomembno, da se učenci seznanijo s temeljnimi značilnostmi narečja, ki je v njem popisano, in sicer na vseh jezikovnih ravneh.⁷

3 Narečni slovar kot didaktični pripomoček

Narečni slovarji prikazujejo, opisujejo, popisujejo eno ali več narečij/podnarečij/govorov določenega jezika, ne glede na obravnavano ozemlje ali opisovalni jezik (po navadi v njih prihaja do mešanja več zvrsti jezika, sploh narečja in knjižnega jezika). Služijo dokumentiranju, sprejemanju in tvorjenju (novih) narečnih besedil ter praktičnim komunikacijskim potrebam.

Slovenci imamo glede na število narečij malo narečnih slovarjev in še ti samo točkovno pokrivajo slovensko jezikovno ozemlje, so (po večini) regionalno in/ali govorno omejeni/zamejeni. Različni so po načinu razvrščanja gesel, mikro- in makrostrukturi (največkrat preprosta geselska struktura: narečna beseda, razlaga, ponazarjalni zgled), opisovalnem jeziku, zamejenosti leksike (splošni ali tematski), dosegljivosti/dostopnosti ipd.⁸

Narečni slovar kot didaktični pripomoček pri pouku ni ne le sredstvo za informiranje, temveč z aktivno rabo pri učencih:

- razvijamo ključne kompetence;⁹
- uresničujemo sodoben komunikacijski pouk;¹⁰
- razvijamo njihovo sporazumevalno zmožnost,¹¹ še posebej poimenovalno, in t. i. jezikovne zmožnosti v celoti oz. širše;

6 Obravnavala je govore Javorja, Črne na Koroškem, Mežice, Kotelj (mejijo na Brdinje) in Pameč.

7 Nekaj relevantne literature za koroško podjunsko in mežiško narečje je navedene med viri in literaturo v tem prispevku.

8 Več o narečnih slovarjih gl. Benko 2016b.

9 Ključne kompetence za vseživljenjsko učenje so: (1) pismenosti (podrobneje gl. Bralna pismenost); (2) kulturna ozaveščenost in izražanje; (3) državljanske kompetence; (4) podjetnostne kompetence; (5) osebnostna, družbena in učna kompetenca; (6) digitalne kompetence (podrobneje gl. DigComp 2.2); (7) naravoslovje, tehnologija, inženirstvo, matematika; (8) večjezičnost.

10 Wright (1998; v: Čebulj 2013: 75) je zapisal, da je ravno slovar eden najboljšejših virov dejavnosti za sodoben komunikacijski pouk.

11 Npr. za različne okoliščine in njihovo obvladovanje.

- izpostavljammo narečje kot izhodišče za usvajanje knjižnega jezika in/ali narečje v primerjavi s knjižnim jezikom;
- dosegamo, da spoznajo temeljne značilnosti (svojih in drugih) narečij;
- razširjamo in poglobljamo njihovo (narečno) besedišče – npr. na ravni pomena in rabe;¹²
- jih (na)učimo dodatnih strategij, dejavnosti in spretnosti ter jih urimo za kompetentne in usposobljene jezikovne uporabnike, ki bodo vse življenje v njih znali najti in uporabiti pridobljene slovarske podatke.¹³

V slovenskem prostoru ne najdemo objavljenih raziskav, ki bi se posvečale le uporabi narečnega slovarja kot didaktičnega pripomočka. Prav tako pri nas nimamo narečnega slovarja, ki bi bil razvit in namenjen zgolj za pedagoško ali šolsko rabo (ni znakov, da bi ga v kratkem dobili.) Model, ki temelji na projektnem učenju in povezuje poučevanje maternega jezika, narečja ter korelacijsko-integracijske povezave med sorodnimi učnimi predmeti, so razvili npr. na Hrvaškem (Ljubešić, Benjak 2015). Avtorja poudarjata pomembnost kontinuiranega in linearnega pristopa k narečju, saj je prav slednje skupaj z učenčevo imanentno slovnico izhodišče za kakovosten pouk maternega jezika. Usvajanje knjižnega jezika je po njunem mnenju neizvedljivo in nemogoče brez narečja in ni mogoče brez vedenj o opažanjih razlik med knjižnim jezikom in narečnimi izrazi (Ljubešić, Benjak 2015: 144).

Pri vpeljevanju narečij v pouk in v delo z narečnimi slovarji moramo imeti vseskozi v uvidu naslednje dejstvo:

Na neki način je učenje knjižne slovenščine podobno učenju tujega jezika, ki je sicer našemu maternemu zelo podoben, a ima – odvisno od prvotne neknjižne jezikovne zvrsti – lahko tudi precej posebnosti. (Krapš Vodopivec, Puc, Ahačič 2022: 79)

V praksi moramo zato upoštevati, izkoriščati in ne smemo prezreti možnosti, ki jih ponuja učenčeva lokalna kultura in s tem njegovo domače narečje, saj bodo tisti učenci, ki se bodo bolje zavedali svojega ožjega okolja, lažje in z bolj izostrenimi merili sprejemali pridobitev splošne kulture in knjižnega jezika.¹⁴ Jan celo zagovarja dejstvo, da bi moralo biti izhodišče pouka slovenščine kot materinščine narečje, »[...] saj predstavlja sklenjeni sistem, ki je v korelaciji z normo knjižnega jezika« (Jan 2009: 499), temu pa pritruje tudi Karničar (1993/1994: 223). Narečja

12 Za temeljito in poglobljeno obvladovanje materinščine je zelo pomemben bogat besedni zaklad, »[...] saj šele takrat, ko znamo natančno opredeliti pomen besed, zares razumemo svojo govorico« (Čebulj 2013: 75).

13 Temu pritrujejo: Kunst Gnamuš (1984), Stabej (2008), Rozman (2010), Čebulj (2013), Ožbot (2015), Rudaš, Kolláth (2017), Zemljak Jontes, Pulko (2019), Godec Soršak, Ledinek, Bizjak, Rot Vrhovec (2023).

14 O tem že: Stjepko Težaj, didaktik hrvaškega jezika, v: Ljubešić, Benjak (2015: 144–145), in Jan (2009: 497–499).

nosijo ključ do knjižnega jezika in omogočajo primerjavo (vsaj dveh jezikovnih) sistemov.

Morebitne težave, na katere lahko naletijo učitelji in posledično učenci pri (upo)rabi narečnih slovarjev, so: prilagajanje različnim makro- in mikrostrukturnim oblikam ter poenostavljanje znanstvenih slovarskih zapisov (zelo zahtevni), težka (fizična) dostopnost, časovno omejen dostop do spletnih različic,¹⁵ nepoznavanje značilnosti narečij in posledično neznanje, kako bi slovarske priročnike uporabljali, narečnega slovarja za veliko slovenskih narečij še nimamo ipd. Zaradi navedenega v tem prispevku učiteljem ni mogoče podati enotnih navodil, želim pa jih na primeru *NB* opolnomočiti in jim prikazati, kako ga lahko učinkovito in sodobno uporabijo. Ob tem je potrebno zavedanje, da je treba učence prej usposobiti za delo s slovarji in jih poučiti o izbranem in v narečnem slovarju obravnavanem narečju ali jim ponuditi ustrezne/strokovne vire za samostojno učenje.

4 Koroški narečni slovar¹⁶ – *Narečna bera* kot primer didaktičnega pripomočka

Leta 2013 smo Slovenci dobili prvi slovenski interaktivni spletni strokovni narečni slikovni slovar¹⁷ pri nas in v širšem evropskem prostoru – *Narečna bera* (2013–), ki je izkoristil takratne možnosti sodobne tehnologije.¹⁸ Slovar je tematsko omejen s pomočjo na novo izdelane vprašalnice, ki se omejuje na kmetijsko področje – hlevska živinoreja, poljedelska orodja in kulturne rastline. V njem je pri številnih informatorjih¹⁹ na terenu posneta in popisana narečna leksika koroškega mežiškega

15 V našem prostoru je pomanjkanje ustrezne in trajne institucionalne podpore ena večjih težav, ki tarejo slovensko e-dialektologijo (Mrvič, Zupančič 2021: 254). NB je npr. eden takšnih spletnih slovarjev, ki ga finančno podpira avtorica sama, zato nadgradnja kljub željam in vedenjem, kako bi jo lahko nadgradili in posodobili, trenutno ni mogoča.

16 Za celotno koroško narečno skupino imamo (po meni dostopnih informacijah v aprilu 2024) v obliki knjižnih izdaj natisnjene le 4 narečne slovarje: (1) Ludvik Karničar: *Der Obir-Dialekt in Kärnten* (1990); (2) Stanislaus Hafner, Erich Prunč, Ludvik Karničar, Andrejka Žejn (ur.): *Thesaurus der slowenischen Volkssprache in Kärnten* (1982–2012; do črke mi); (3) Franc Kattinig: *Marnvam po domače: Živi narečni besednjak slovenskega govora v zgornjem Rožu: od Huma pri Rožeku do Mute pri Svečah* (2017); (4) Ivan Mrzel: *Besede, ki izginjajo v Golavabuki na zahodnem Pohorju* (2017; prva knjižna izdaja narečnega slovarja za govor koroške narečne skupine na naši strani državne meje). (Seznamov koroških narečnih besed v različnih knjižnih izdajah /npr. v zbirki Glasovi ur. Marije Stanonik/ zaradi omejitve dolžine v tem prispevku ne navajamo.)

17 V tem prispevku je opredelitev slovarja zaradi poenostavitve in lažjega razumevanja okrajšana zgolj na besedno zvezo koroški narečni slovar.

18 Nastal je kot rezultat moje doktorske disertacije (Benko 2013), a v njej spletna različica slovarja še ni vključena in obravnavana. (Več o NB gl. Benko 2016a.)

19 Terensko delo je za dialektologa ena najtežjih in hkrati najprijetnejših etap narečnega raziskovanja. V raziskovalnih točkah mora najti narečne govorce in se z njimi dogovoriti za sodelovanje – t. i. informatorji (priporočilo: različni spoli, generacije, izobrazbe ipd.; v vseh zapisih mora dosledno navajati njihove podatke, seveda ob upoštevanju določil GDPR). Nato se z njimi po vnaprej pripravljeni/sestavljeni vprašalnici opravi večurne pogovore, se jih posname in kasneje fonetično (s slovensko nacionalno fonetično transkripcijo) zapiše. Vsa narečna leksika, ki je zbrana in prikazana v NB, temelji na takšnem gradivu.

in podjunskega narečja v štirih raziskovalnih točkah: na Brdinjah, Strojni in v Libeličah v Sloveniji ter v Bistríci pri Pliberku v Avstriji.

Makro- in mikrostruktura slovarskih sestavkov v *NB* je že bila podrobneje predstavljena,²⁰ zato je na tem mestu prikazana le z grafično shemo (gl. slike 1 in 2) in s kratkim opisom; prednost v prispevku se daje praktičnemu prikazu njene (upo)rabe pri pouku.

V *NB* je objavljenih 1097 slovarskih sestavkov, ki so abecedno urejeni in sestavljeni iz enajstih obveznih (O) ali izbirnih (I) slovarskih razdelkov (slika 1). Vsak od njih ima natančna pravila in je drugače tipografsko ali netipografsko označen. Znotraj posameznih sestavkov je ustvarjenih 1276 hiperpovezav, ki uporabnikom omogočajo enostavno vzpostavljanje medleksemskih povezav med njimi. Spletna različica ima dodanih 88 zvočnih posnetkov za črke od A do K (pri 70 različnih slovarskih geslih). Trije slovarski sestavki imajo dodane videoposnetke, ki se navezujejo nanje (gesla: *klepati*, *kositi*, *košnja*). Interaktivnost z uporabniki slovarja zaradi znanstvene zasnove slovarja zaenkrat še ni omogočena.

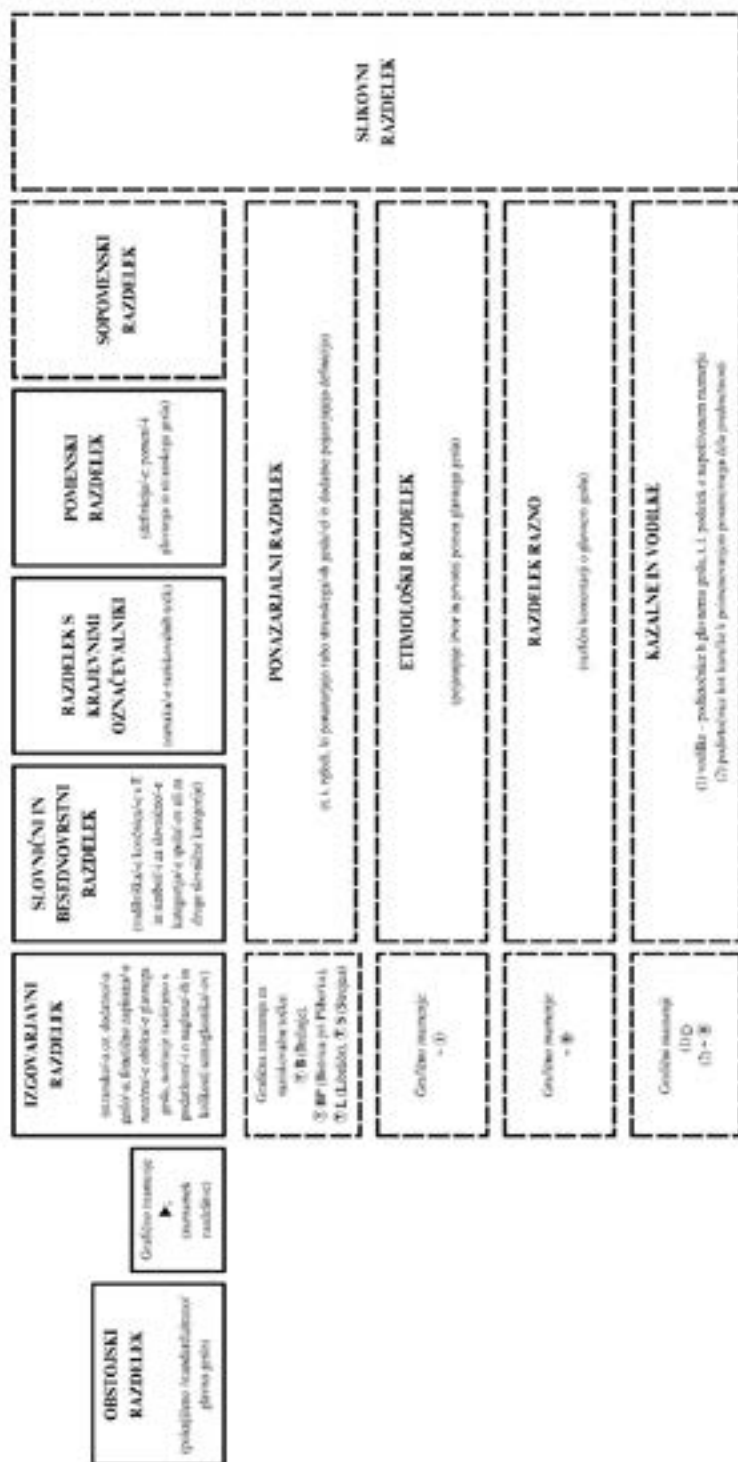
Glavni namen *NB* je dokumentacija zbrane narečne leksike v obravnavanih govorih. Slovar je namenjen uporabnikom, ki se želijo dodatno poučiti o narečnem besedju obravnavanih koroških narečij na vseh jezikovnih ravneh in omogoča nadaljnje raziskave (npr. za ugotavljanje pomenske razčlenjenosti in razširjenosti posameznih besed). Povod za njegov nastanek je bil, da do 2013 na Slovenskem strokovnih narečnih slovarjev (skorajda) ni bilo, makro- in mikrostruktura med obstoječimi se je zelo razlikovala, zato se je kazala potreba po izdelavi nove teoretske podlage (Benko 2015), ki pa se do danes v slovenskem prostoru ni uveljavila.

Leta 2023 je bil slovar ločeno (to trenutno še ni vključeno v *NB*) dopolnjen še z zbranim obsežnim frazeološkim gradivom (Benko 2023), s katerim je sama zgradba slovarskega sestavka nadgrajena.

Pred delom z *NB* je zaželeno, da se učitelji in učenci pobliže seznani s samim slovarjem,²¹ s temeljnimi značilnostmi narečja, ki je v njem popisano, ter z makro- in mikrostrukturo slovarja. Uporabnikom je slovaropisna izkušnja olajšana s tem, da z enostavno postavitvijo miške na določeni del slovarskega sestavka izvedo, kaj posamezna rubrika ali označevalec pomeni. S tem je slovar razumljivejši in bolj informativen tudi za splošnega uporabnika.

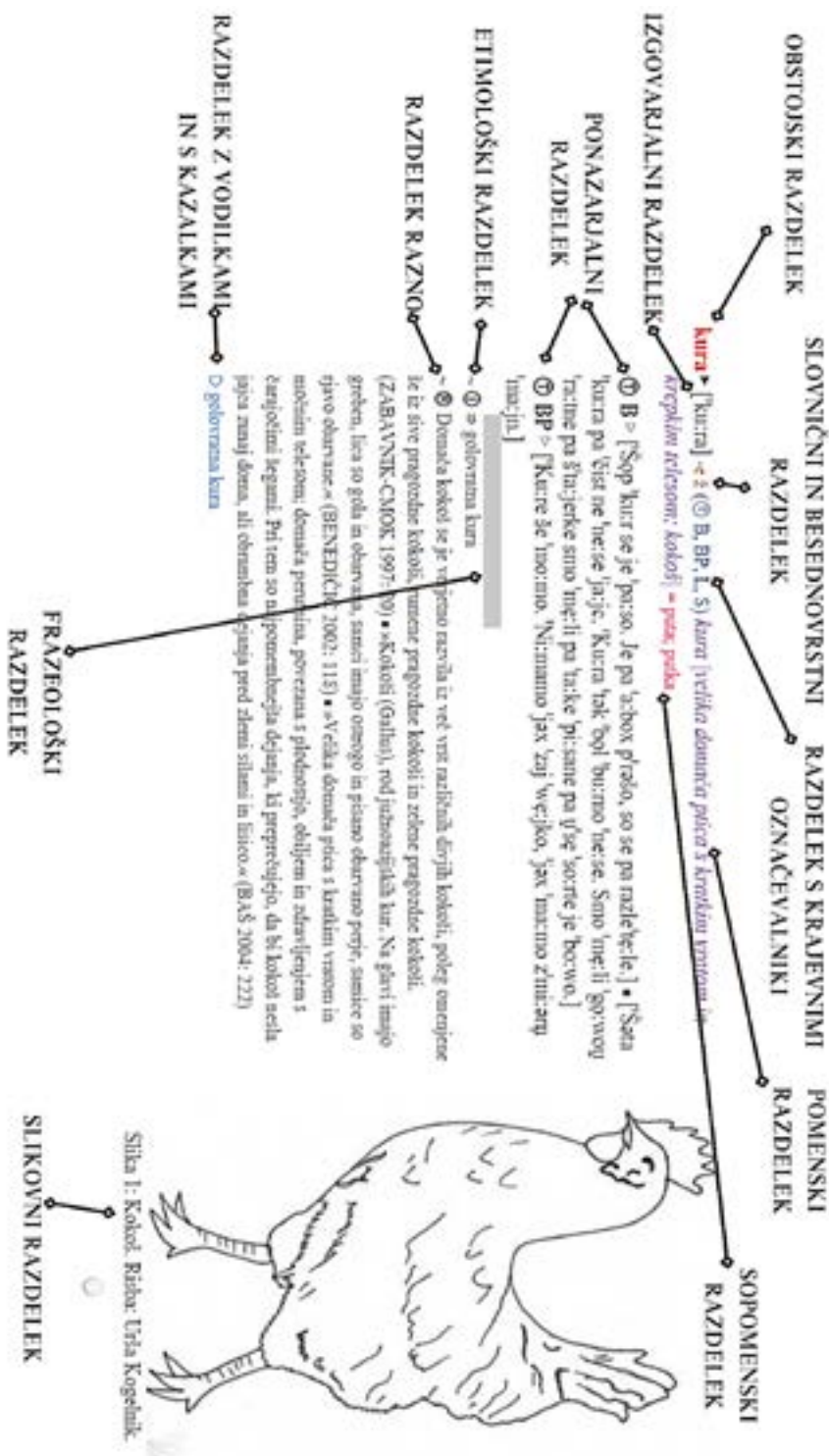
20 Gl. Benko (2013–; 2013: 237–255; 2016a: 136–147; 2016b: 135–138; 2023: 48–55).

21 Primera nalog: (1) Kako so urejene narečne besede v *NB*? Razloži s svojimi besedami. (2) Ustno sošolcu/sošolki predstavi koroški narečni slovar *NB*.

Razdelki, ki so označeni s polno črto, so pri polnih slovarskih sestavkih obvezni; razdelki, ki so označeni s črčkano črto, so neobvezni in jih ne vsebujejo vsi slovarski sestavki.

Slika 1: Shematska zgradba slovarskega sestavka v NB.

V nadaljevanju so navedene možnosti (upo)rabe za delo z *NB* za slovarsko geslo *ajda*. Naloge se povezujejo še z ostalim spletnim slovarskim (tudi narečnim) gradivom, ki je dostopno na portalih *Franček* in *Fran*.

Vse primere in navedene ideje naj učitelji vključujejo v pouk in druge (šolske ali izvenšolske) dejavnosti po lastni presoji, po poljubnem vrstnem redu, a jih morajo nujno prilagoditi svojim učencem, in sicer tako, da individualizirajo, personalizirajo, diferencirajo ter jih vsebinsko in oblikovno prestavijo v svoje narečno okolje (prenesejo na druge primere).

Tovrstne naloge so npr. uporabne pri delu z nadarjenimi učenci, s tistimi, ki radi raziskujejo slovenski jezik ter želijo pridobiti dodatna znanja/védenja, pri poučevanju za jezik nadarjenih tujcev, ki težko razmejujejo razmerje med knjižnimi in narečnimi ustreznici, kot ideja za temo raziskovalne naloge, delavnic, lokalnih projektov, prireditev ali dnevov na šoli (projektni teden, dnevi dejavnosti, medpredmetno povezovanje) ipd. Niso namenjene preverjanju učenčevega znanja, temveč naj se z njimi (dodatno) spodbuja radovednost za narečje, ustvarjalnost, želja po (nadaljnjem) raziskovanju narečne leksike, nadgrajuje naj se bera narečnega slovaropisja z uporabo slovarjev v knjižni in/ali spletni obliki ipd.

4.1 *Narečna bera* kot didaktični pripomoček za slovarsko geslo *ajda*

1. Na *NB* poišči geslo *ajda*.
 - a) Koliko pomenov ima?
 - b) Kako tej rastlini rečejo v koroškem podjurskem in mežiškem narečju?
 - c) Se med vključenimi raziskovalnimi točkami oziroma kraji v *NB* izgovor besede razlikuje ali ne? Po čem to veš?
2. Ali ima slovarski sestavek na *NB* dodano slikovno rubriko? Kaj misliš, čemu je namenjena?
3. Večkrat poslušaj govorni posnetek pri geslu *ajda* na *NB* pri raziskovalni točki Brdinje.
 - a) Poskušaj narečni zapis prestaviti/preoblikovati v knjižni jezik, in sicer na vseh jezikovnih ravneh.
 - b) Si pri tem naletel na težave? Če je do njih prišlo, jih pojasni in poskušaj poiskati razloge zanje.

4. V vseh štirih narečnih zapisih (raziskovalne točke: Brdinje, Bistríca pri Pliberku, Libeliče, Strojna) poskušaj poiskati temeljne značilnosti koroškega podjunskega in mežiškega narečja, ki si jih predhodno že samostojno raziskal.
5. V *NB* poišči gesla, ki imajo isti koren kot knjižna beseda *ajda*.
 - a) Katera so? Navedi jih.
 - b) Ali spadajo vse v isto besedno vrsto? Utemelji.
 - c) Kako se razlikujejo v pomenih?
 - d) Ali imajo te besede kaj skupnega? Če da, utemelji.
 - e) Na *Frančku* preveri, (1) ali so v njem zapisane, (2) ali imajo enak pomen kot v *NB* in (3) ali je zanje dodan narečni zapis.²² Kaj ugotoviš? Razloži.
6. Na portalu *Franček* poišči geslo *ajda*.
 - a) Koliko pomenov ima? Izpiši jih s celimi razlagami.
 - b) Primerjaj pomen besede *ajda* na portalu *Franček* in na *NB*. Bodi pozoren na vse pomenske odtenke besede in na to, kako je zapisan pomen-ski razdelek. Zapiši ugotovitve in jih utemelji.
 - c) Na portalu *Franček* poišči, kako rečemo *ajdi* v različnih slovenskih narečjih. Kako bi obstoječi zapis lahko izboljšal oziroma dopolnil? Poskusi.
7. V slovarskem sestavku za geslo *ajda* na *NB* poišči etimološki razdelek. Preberi ga.
 - a) Ali je beseda *ajda* domača ali prevzeta? Utemelji.
 - b) Na portalu *Franček* poišči, od kod izvira beseda *ajda*, nato izvor te besede poišči še v *Slovenskem etimološkem slovarju* Marka Snoja na portalu *Fran*. Od kod beseda *ajda* izvira? V čem sta si zapisa na obeh portalih podobna in v čem se razlikujeta? Utemelji in pojasni.
 - c) Zapise iz *Frančka* in *Frana* primerjaj z zapisom etimološkega razdelka na *NB* za geslo *ajda*. Kaj ugotoviš (razlike, podobnosti)?

²² Na portalu *Franček* sta narečni in etimološki/zgodovinski modul omogočena le pri starostnih stopnjah (a) 6.–9. razred in (b) srednja šola. Iz tega izhaja, da nalog, ki so v tem prispevku zastavljene za tovrstni področji, učenci v 1. VIO ne morejo rešiti.

8. Iz rubrike *Razno* na *NB* izpiši vsaj štiri zanimivosti o *ajdi*, ki bi jih rad delil s svojim sošolcem/sošolko.
 - a) V knjižnici ali na medmrežju poskusi poiskati še kakšen verodostojen podatek in ga vključi v to slovarsko rubriko. V podobni obliki, kot je zapisan v *NB*, ga zapiši ter dosledno navedi vir. (Če boš imel virov več, pazi tudi na to, katero grafično znamenje je v *NB* uporabljeno med dvema navedenima informacijama.)
9. Na portalu *Franček* pod geslom *ajda* v rubriki *Od kdaj uporabljamo to besedo?* poišči podatke, od kdaj to besedo uporabljamo v knjižnem jeziku. Kdo sta avtorja slovarjev in kakšen je naslov njunih slovarjev?
 - a) S katerim slovarskim razdelkom v *NB* bi lahko povezali te podatke?
10. Na portalu *Fran* poišči, kateri narečni slovarji so na njem objavljeni.
 - a) Izpiši osnovne podatke o njih (avtor, naslov, letnica knjižnega izida in spletne objave, katero narečje je v njih popisano /pri tem si lahko pomagaš s *Karto slovenskih narečij z večjimi naselji*, ki je dosegljiva na spletu/ ipd.).
 - b) Preveri, ali je beseda *ajda* zapisana še v katerih drugih narečnih slovarjih. V katerih? Kako ji rečejo?
 - c) V čem se slovarski sestavki med seboj razlikujejo (v primerjavo vzemi tudi slovarski sestavek v *NB*)?
 - d) Kako je omogočeno iskanje po narečnih slovarjih na portalu *Fran* v primerjavi z *NB*? Utemelji svojo odločitev.
11. Na portalu *Fran* poišči *Čebelarski terminološki slovar*.
 - a) Iz njega izpiši angleško, nemško in latinsko ime za *ajdo*.
 - b) Ali je katero od teh tujih poimenovanj zapisano v slovarskem sestavku za geslo *ajda* tudi v eSSKJ in SSKJ² (slovarja prav tako najdeš na portalu *Fran*)?
12. Na *Jezikovni svetovalnici* na portalu *Fran* poišči, katero vprašanje, vezano na *ajdo*, so zastavili uporabniki.
 - a) Ali so strokovnjaki uporabnikovi domnevi pritrdili ali ne? Utemelji odgovor.

5 Sklep

Z uporabo *NB* kot didaktičnega pripomočka pri učencih razvijamo njihovo jezikovno zmožnost in vzporedno dosegamo razvoj ključnih kompetenc za vseživljenjsko učenje,²³ jih spodbujamo za aktivno vključevanje v proces učenja jezika, omogočamo raznoliko in zanimivo učno izkušnjo, dvigamo razumevanje in spoštovanje jezikovne raznolikosti. Primerjava med narečnimi besedami (znotraj narečnih skupin ali med njimi) in knjižnim jezikom omogoča boljše razumevanje jezikovnih procesov in posledično lažje/hitrejše učenje maternega jezika. S tem pridobijo učenci celovitejši vpogled v slovenski jezik v vsej njegovi raznolikosti, razvijajo jezikovno zavest in krepijo kompetenco vseživljenjskega učenja.

VIRI IN LITERATURA

- BENKO, Anja, 2008: *Rokopisni slovar Luke Sienčnika ob narečnih ustreznica*h tostran državne meje. Diplomsko delo. Maribor: Filozofska fakulteta.
- , 2013–: *Narečna bera*. <www.narecna-bera.si/>.
- , 2013: *Teoretični model za izdelavo strokovnega narečnega slikovnega slovarja (na primeru koroškega podjunskega narečja)*. Doktorska disertacija. Maribor: Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta.
- , 2015: Slovenska (strokovna) narečna leksikografija, njeni dosežki in prikaz možnosti za nadaljnje delo. Danila Zuljan Kumar in Helena Dobrovoljc (ur.): *Škrabčevi dnevi 8. Zbornik prispevkov s simpozija 2013*. Nova Gorica: Založba Univerze v Novi Gorici. 105–117.
- , 2016a: *Narečna bera: prvi slovenski interaktivni spletni narečni slovar*. Marko Jesenšek (ur.): *Rojena v narečje: akademikinji prof. dr. Zinki Zorko ob 80-letnici*. (Zora 114) Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta. 140–160.
- , 2016b: Slovensko narečno slovaropisje: razvoj, stanje in prihodnost. Katarina Šter in Mojca Žagar Karer (ur.): *Historični seminar 12*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 123–143.
- , 2018: Fonološki opis govora Brdinj v občini Ravne na Koroškem. Aleksandra Bizjak Končar in Helena Dobrovoljc (ur.): *Škrabčevi dnevi 10. Zbornik prispevkov s simpozija 2017*. Nova Gorica: Založba Univerze v Novi Gorici. 13–23.
- , 2023: Nadgradnja strokovnega narečnega slikovnega slovarja koroškega podjunskega narečja s frazeološkim razdelkom. Marko Jesenšek (ur.): *Dialektologija na Dnevih akademikinje Zinke Zorko*. (Zora 150.) Maribor: Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba. 53–119.
- BENEDIK, Francka, 1999: *Vodnik po zbirki narečnega gradiva za Slovenski lingvistični atlas (SLA)*. Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU).
- Bralna pismenost*. <<https://shorturl.at/bmtAO>>.

- ČEBULJ, Monika, 2013: Raba slovarja v 1. in 2. triletju osnovne šole. *Slovenščina v šoli* 16/3–4. 73–83.
- DigComp 2.2. <<https://shorturl.at/hvOTV>>.
- Fran. <www.fran.si>.
- Franček. <www.francek.si>.
- GODEC SORŠAK, Lara, LEDINEK, Nina, BIZJAK, Niki, ROT VRHOVEC, Alenka, 2023: Didaktično gradivo za portalu *Franček*. *Jezikoslovni zapiski* 29/2. 225–247.
- JAKOP, Tjaša, 2019: Narečno v javnem. Hotimir Tivadar (ur.): *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. (Obdobja 38.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 205–211.
- JAN, Zoltan, 2009: Narečje pri pouku slovenskega jezika kot materinščine. Vera Smole (ur.): *Slovenska narečja med sistemom in rabo*. (Obdobja 26.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 497–506.
- KARNIČAR, Ludvik, 1993/1994: Koroška narečja kot most do slovenskega knjižnega jezika. *Jezik in slovstvo* 39/6. 219–227.
- KENDA JEŽ, Karmen, 2004: Narečje kot jezikovnozvrstna kategorija v sodobnem jezikoslovju. Erika Kržišnik (ur.): *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti*. (Obdobja 22.) Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 263–276.
- KOLETNIK, Mihaela, 2008: Podjunska rastlinska imena. Miran Košuta (ur.): *Slovenščina med kulturami. Slovenski slavistični kongres, Celovec in Pliberk, 2.–4. 10. 2008*. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 206–218.
- KRAPŠ VODOPIVEC, Irena, PUC, David, AHAČIČ, Kozma, 2022: *Slovenščina 1. Moč jezika*. Učbenik z vajami za slovenščino. Ljubljana: Mladinska knjiga Založba, d. d.
- KUNST GNAMUŠ, Olga, 1984: *Govorno dejanje – družbeno dejanje*. Ljubljana: Pedagoški inštitut pri UEK.
- LOGAR, Tine, 1975: *Slovenska narečja. Besedila*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- , 1993: *Slovenska narečja*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- , 1996: *Dialektološke in jezikovnozgodovinske razprave*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša.
- LJUBEŠIČ, Marko, BENJAK, Mirjana, 2015: Narečje v projektnem učenju. *Jezik in slovstvo* 60/3–4. 143–150.
- MIKIC, Janez, 1974: *Govor vasi Šentanel*. Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta v Ljubljani, Katedra za zgodovino slovenskega jezika in dialektologijo.
- MRVIČ, Rok, ZUPANČIČ, Špela, 2021: Tri spletne aplikacije o slovenskih narečjih. *Slovenščina* 2.0 9/1. 236–261.
- OŽBOT, Martina, 2015: Jezikovni priročniki – med navidezno in dejansko funkcionalnostjo. Mojca Smolej (ur.): *Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opis*. (Obdobja 34.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 39–45.
- PULKO, Simona, ZEMLJAK JONTES, Melita, 2015: *Slovensko ali knjižno – kako je prav?* Maribor: Aristej, Slavistično društvo.

- RAMOVŠ, Fran, 1935: *Historična gramatika slovenskega jezika*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna. 1–29.
- ROZMAN, Tadeja, 2010: *Vloga enojezičnega razlagalnega slovarja slovenščine pri razvoju jezikovne zmožnosti*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko.
- RUDAŠ, Jutka, KOLLÁTH, Anna, 2017: Model dvojezičnega pouka v Prekmurju in slovar kot didaktični pripomoček. *Slovenščina 2.0* 5/2. 64–84.
- SKUBIC, Andrej E., 2005: *Obrazi jezika*. Ljubljana: Študentska založba.
- STABEJ, Marko, 2009: Slovarji in govorniki: kot pes in mačka? *Jezik in slovstvo* 54/3–4. 115–138.
- ŠEKLI, Matej, 2018: *Tipologija lingvogeneze slovanskih jezikov*. (Linguistica et philologica 37.) Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- VALH LOPERT, Alenka, 2021: Pomen uzaveščanja narečnega besedja pri učečih se. *Revija za elementarno izobraževanje* 14/3. 337–356.
- ZDOVC, Pavel, 1972: *Die Mundart des südöstlichen Jauntales in Kärnten*. Lautlehre und Akzent der Mundart der Poljanci. Doktorska disertacija. Wien: Kommissionverlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- ZEMLJAK JONTES, Melita, PULKO, Simona, 2015: Narečno in osebna identiteta. *Časopis za zgodovino in narodopisje* LXXXVI/4. 112–125.
- , 2019: Odnos do rabe socialnih zvrsti med mladimi. Hotimir Tivadar (ur.): *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. (Obdobja 38.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofska fakultete.
- ZORKO, Zinka, 1991: Oblikoslovje Ojstrice nad Dravogradom (z glasoslovnim orisom). *Slavistična revija* 39/1. 15–28.
- , 2002: Podjanski govor Strojne na Koroškem. Marko Jesenšek, Bernard Rajh in Zinka Zorko (ur.): *Med dialektologijo in zgodovino slovenskega jezika: ob življenjskem in strokovnem jubileju prof. dr. Martine Orožen*. Maribor: Slavistično društvo. (Zora, 18.) 35–51.
- , 2009: Koroško mežiško narečje v luči novih glasoslovnih raziskav. *Slavia Centralis* II/2. 33–49.

Januška Gostenčnik

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Oddelek za dialektologijo
januska.gostencnik@zrc-sazu.si

Štajerska narečja na Hrvaškem

Prispevek predstavlja rezultate raziskovalnega projekta, v okviru katerega so bili ndr. preučevani govori na Hrvaškem (govor Huma na Sutli z okolico in govor Dubravice z okolico), za katere se je poskušalo ugotoviti njihovo geneološko povezanost s slovenskim jezikom. Izkazalo se je, da so preučevani govori, ki ležijo tik ob državni meji na Hrvaškem, del srednještajerskega oz. kozjansko-bizeljskega narečja štajerske narečne skupine slovenskega jezika (in ne del kajkavske narečne skupine hrvaškega jezika).

1 Uvod

Predmet raziskave raziskovalnega projekta Raziskave ogroženih narečij v slovenskem jezikovnem prostoru (Radgonski kot, Gradišćanska, Hum na Sutli z okolico, Dubravica z okolico),¹ ki je potekal od leta 2021, so bila tri slovenska narečja, za katere se je utemeljeno predvidevalo, da ležijo tudi zunaj meja Slovenije. Glavni cilj je bila natančna določitev narečnih meja, in sicer se je poleg govorov prekmurškega narečja obravnavalo tudi govore srednještajerskega in kozjansko-bizeljskega narečja štajerske narečne skupine na Hrvaškem, ki so bili doslej tradicionalno uvrščeni v zgornjesotelsko narečje kajkavske narečne skupine hrvaškega jezika.

1.1 Obravnavano območje

Mreža krajev, kjer so potekale raziskave, se je vzpostavila na dotedanji obravnavi narečnega gradiva iz posameznih krajev na Hrvaškem, ki so že bili vključeni v mrežo krajev za *Slovenski lingvistični atlas* (SLA T408 Hum na Sutli in SLA T409 Dubravica),² in bližnji okoliški kraji, za katere se je tako predvidevalo, da so jim sorodni ali enaki.

1 <<https://isjfr.zrc-sazu.si/sl/programi-in-projekti/raziskave-ogrozenih-narecij-v-slovenskem-jezikovnem-prostoru-radgonski-kot>>.

2 V Slovenskem lingvističnem atlasu, katerega prvi zvezek je izšel leta 2011, je bilo v prvotno mrežo krajev, v katerih se zbira narečno gradivo, dodanih sedem obmejnih krajev (t. i. kontrolne točke) na Hrvaškem, in sicer v Medžimurju, Posotelju, v dolini Kolpe, v Gorskem Kotarju in v Istri (to so: SLA T407 Banfi, SLA T408 Hum na Sutli, SLA T409 Dubravica, SLA T410 Čabar/Čeber, SLA T411 Ravnice, SLA T412 Ravna Gora in SLA T413 Brest), saj se je na podlagi dotedanjih raziskav predvidevalo, da ti govori izkazujejo določene narečne razvoje, značilne za slovenska narečja (SLA 1.2, 2011, 22). Na osnovi sistematično zbranega narečnega gradiva in natančne analize pa se je ob izdaji drugega zvezka SLA leta 2016 že lahko potrdilo, da gre geneolingvistično gledano za slovenske govore, ki so bili nato vključeni v mrežo SLA kot regularne točke (SLA 2.2, 2016, 20).

Znotraj območja Huma na Sutli se je zbiralo narečno gradivo v krajih: Hum na Sutli, Prišlin, Poredje, Brezno Gora, Vinagora, Vrbišnica, Strmec Humski in Lupinjak; na območju Dubravice pa v krajih: Plavič, Dugnjevec, Kumrovec, Pristava, Risvica, Kraljevec na Sutli, Gornji Čemehovec, Dubravica in Pologi.

2 Utemeljitev in rezultati

Jugovzhodna meja srednještajerskega in vzhodna meja kozjansko-bizeljskega narečja tradicionalno potekata po državni meji med Slovenijo in Hrvaško, vendar to ne odraža dejanskega stanja (Gostenčnik, Januška, Kenda-Jež, Karmen, Kumin Horvat, Mojca 2022: 81). Na to že dlje časa opozarja tudi dialektološka literatura (Ramovš 1931: 35, 1935: 155, 161–162; Ivić 1968: 60; Zorko 2006: 465–466; Šekli 2018: 382–383), ki za nekatere tu obravnave krajevne govore navaja t. i. definicijske lastnosti slovenskega jezika (in ne kajkavskih).

Na osnovi te literature in že predhodno zbranega narečnega gradiva za SLA se je v omenjenih krajih na Hrvaškem v zadnjih treh letih zbiralo narečno gradivo, in sicer z metodo vodenega pogovora, tj. anketno metodo. Spraševalo se je po vnaprej pripravljeni leksično-fonetični vprašalnici, ki je bila namenjena predvsem določanju razlikovalnih fonetičnih lastnosti posameznih krajevnih govorov. Posamezni govor se namreč v največji meri narečno klasificira glede na samoglasniške odraze in starejše naglasne premike, drugotno pa na osnovi soglasniških odrazov in mlajših naglasnih umikih.

Raziskava je dokazala, da se govor Huma na Sutli in preučevani govori v njegovi okolici geneološko uvrščajo v srednještajersko narečje, govor Dubravice in preučevani govori v njegovi okolici pa v kozjansko-bizeljsko narečje slovenskega jezika.

Izsledki raziskave bodo prikazani tudi na prenovljeni karti slovenskih narečij, na kateri bodo tako označeni tudi slovenski narečni govori zunaj meja Slovenije. V načrtu je tudi izdelava šolske različice karte.

VIRI IN LITERATURA

- GOSTENČNIK, Januška, KENDA-JEŽ, Karmen, KUMIN Horvat, Mojca, 2022: Ogrožena narečja v slovenskem jezikovnem prostoru. *Jezikoslovni zapiski: zbornik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša* 10/2. 103–119.
- IVIĆ, Pavle, 1968. Procesi rasterećenja vokalskog sistema u kajkavskim govorima. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* XI. 57–69.
- RAMOVŠ, Fran, 1931: *Dialektološka karta slovenskega jezika*. Ljubljana: Rektorat Univerze kraja Aleksandra I – J. Blasnika nasl. univerzitetna tiskarna, 1931.
- RAMOVŠ, Fran, 1935: *Dialekti*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.
- SLA 3.1 = ŠKOFIC, Jožica, Januška GOSTENČNIK, Vito HAZLER, Tjaša JAKOP, Karmen KENDA-JEŽ, Mojca KUMIN HORVAT, Janoš JEŽOVNIK, Vladimir NARTNIK, Nina PAHOR, Vera SMOLE, Matej Šekli, Danila Zuljan Kumar (2023): *Slovenski lingvistični atlas 3: kmetovanje*, 1: atlas. Ljubljana: Založba ZRC.
- SLA 2.2 = ŠKOFIC, Jožica, Januška GOSTENČNIK, Vito HAZLER, Mojca HORVAT, Tjaša JAKOP, Janoš JEŽOVNIK, Karmen KENDA-JEŽ, Vladimir NARTNIK, (2016): *Slovenski lingvistični atlas 2: kmetija*, 2: komentarji. Ljubljana: Založba ZRC.
- SLA 1.2 = ŠKOFIC, Jožica, Januška GOSTENČNIK, Mojca HORVAT, Tjaša JAKOP, Karmen KENDA-JEŽ, Petra KOSTELEC, Vladimir NARTNIK, Urška PETEK, Vera SMOLE, Matej ŠEKLI, Danila ZULJAN KUMAR (2011): *Slovenski lingvistični atlas 1: človek (telo, bolezn, družina)* 2: komentarji. Ljubljana: Založba ZRC.
- ŠEKLI, Matej, 2018: *Tipologija lingvogeneze slovanskih jezikov*. Ljubljana: Založba ZRC (Linguistica et philologica 37).
- ZORKO, Zinka, 2006: Vzhodni govori srednještajerskega narečja, v: *Jezikovna predanost: akademiku prof. dr. Jožetu Toporišiču ob 80-letnici*, ur. Marko Jesenšek – Zinka Zorko, Mari-bor: Slavistično društvo. 458–468.

Govor kot izraz človeka v družbi

Mojca Smolej

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko
 mojca.smolej@ff.uni-lj.si

Pomen analize govornenega jezika – izbrani skladenjski primeri¹

V opis slovničnega ustroja slovenskega jezika morajo biti vključene vse plasti jezika, in sicer tako pisne kot govorne. Če želimo zaobjeti celostni slovnični ustroj jezika, moramo v opis tako vključiti tudi obrobne ali manj pogoste slovnične prvine, prav tako pa lahko z dobrim poznavanjem slovničnih in drugih zakonitosti govornenega jezika učinkoviteje usmerjamo ustrezno komunikacijsko kompetenco šolajočih se.

1 Zakaj preučevati govorneni jezik?

Govorneni jezik, še posebej spontano govorneni jezik, je v središču preučevanj mnogih jezikoslovcev že več desetletij. Tudi številni razlogi, zaradi katerih je analiza npr. skladenjskih struktur spontano govornenega jezika nujna, so bili že večkrat predstavljeni, zato jih bomo na začetku omenili le nekaj, predvsem tiste, na katere se bomo osredotočili v nadaljevanju prispevka. Eden izmed osnovnih razlogov temelji preprosto na spoznavni in opisni funkciji. Če želimo celostno obravnavati vse zakonitosti kateregakoli jezika, je treba poglobljeno analizirati najprej vse variante govornenega jezika, od najrazličnejših narečnih govorov do socialnih zvrsti v mestnih središčih, nato sta nujen pregled in primerjava vseh umetnostnih variant, različnih drugih pisnih oblik, vse do knjižne itn.

Drugi razlog je prepoznati tiste strukture, ki so pogoste predvsem v govornem jeziku, redke pa v pisnem oz. knjižnem jeziku. Ker so v pisnem jeziku redke, jih opisna slovnica največkrat spregleda in ne zajame, čeprav z rabo redkih struktur norma ni kršena ali zaznamovana. Redko rabljene strukture so lahko (ne pa nujno) znak visokorazvite komunikacijske kompetence in nikakor same po sebi ne pomenijo aktualizacije na stilni ravni.

Poznavanje struktur, ki so značilne predvsem za (spontano) govorneni jezik, je navsezadnje nujno tudi zaradi izobraževanja, opismenjevanja, razvijanja komunikacijske kompetence šolajočih se. Z dobrim poznavanjem slovničnih in drugih

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta ARIS Temeljne raziskave za razvoj govornih virov in tehnologij za slovenski jezik (J7-4642).

zakonitosti govorjenega jezika, ki niso »zaželenene« v knjižnem jeziku, seveda odvisno od funkcije samega besedila, lahko ob primerjalni analizi učinkoviteje usmerjamo ustrezno pisno in ustno izražanje šolajočih se.

Eden izmed razlogov je gotovo tudi ta, da nam analiza govorjenega jezika lahko pomaga pri prepoznavanju zakonitosti rabe še ne dovolj opisanih ali zaznanih struktur, ki se uporabljajo v pisnem in govorjenem diskurzu. Prav tako nam analiza (spontano) govorjenega jezika lahko pomaga razumeti marsikatero strukturo, ki se jo povsem napačno primarno pripisuje npr. umetnostnemu oz. literarnemu jeziku. Za slovenščino del, ki bi se izhodiščno usmerjala le na primerjavo spontano govorjenega jezika in najrazličnejših oblik literarnega ali umetnostnega jezika, še nimamo.

Za konec lahko le še enkrat poudarimo, da morajo biti v opis slovničnega ustroja slovenskega jezika vključene vse plasti jezika, in sicer tako pisne kot govorjene. Zaradi ne vključevanja slovničnih značilnosti govorjenega jezika je lahko /S/lovnica oddaljena od govorca slovenščine. Če želimo zaobjeti celostni slovnični ustroj jezika, moramo v analizo, v opis vključiti tudi obrobne ali manj pogoste slovnične prvine.

2 Odnos do govorjenega jezika

Leta 1965 je Rupel v *Jezikovnih pogovorih*, v katerih je objavljeno eno prvih del o spontano govorjenem jeziku oz. govorjenem diskurzu, zapisal: »V govoru je najhujša napaka zanikrnost. Če govorimo na zborovanju, na sestanku, v šoli itd., bi se morali potruditi, da bi izrekli jasno in razločno brez narečnih primesi, brez neknjižnih besed, v gladkih stavkih. A le poslušajte naše ljudi, tudi visoko izobražene, kako zanikrno se izražajo, kakor bi sedeli v gostilni /.../« (JP 1965: 55).

Skoraj tri desetletja pozneje je podobno mnenje zapisal Toporišič:

Torej ni čudno, da sem poleti 1990 spremljal svetovno nogometno prvenstvo v Italiji (seveda le prek televizije), a mi je nogometne užitke motil in me od televizije dobesedno odganjal gostobesedni novinar (vsaj mislim si, da je novinar) Stare s svojo popolno jezikovno nekultiviranostjo. 27. 8. lanskega leta me je končno prignal tako daleč, da sem si nekaj njegovih cvetk tudi zapisal. [...] Vem, da Stare ni sam in da tako kot on prav rad izgovarja npr. tudi predsednik Republike Slovenije, ali ljubljanski škof, ali tudi predsednik skupščine, pa predsednik vlade in vsi njegovi gospodje ministri, od znanstvenega do vojaškega, da ne govorim še o njihovih ne tako maloštevilnih pomočnikih in ne vem kaj vse še so. Naj jim vendar kdo skuša dopovedati, da to nikakor ne gre, da je to preprosto nespodobno, da priča o neustreznem odnosu do ene največjih naših vrednot – do maternega jezika, za katerega pravice in naravni zven nam kot Slovencem vendar mora biti. [...]

Z grozo opažam tako nemarno govorjenje tudi pri svojih slavističnih kolegih, pa naj gre za univerzo, srednjo ali osnovno šolo. (Toporišič (1991) 2007: 167–168.)²

Zagotovo so precej slabi tudi strokovnjaki, ki se v TV oglašajo v stalnih rubrikah, konkretno mislim na zdravnike, higienike (ali kaj so) ali pa na vremenoslovce, ne nazadnje na miličnike. Vsi ti ljudje obupno vekajo, zekajo, sekajo, kekajo (in morda tudi hekajo). [...] [I]z novejšega časa pa bodi omenjen predstavnik s telesnokulturne fakultete na Kodeljevem, ki je svojo dolgočasno slovenščino prav tako pestril s ke-/ve-/zekanjem. (Ubogi normalni študentje, ki ga morajo poslušati leta in leta!) [...] Prava žalost res, kaj vse delamo s svojim lastnim jezikom iz same ljube nebržnosti. (Toporišič 2007 (1989): 152.)

V vseh treh navedenih citatih je v ospredju čustvena komponenta odnosa do jezika, ki kot merilo za ustreznost oz. »pravilnost« v ospredje postavlja predvsem ali pa le knjižno (zborni) obliko jezika. Da je to lahko nemalokrat nesmiselno in ne prav učinkovito, je nakazal npr. že Rigler ob izidu prve knjige *SSKJ*:

Če primerjamo pomisleke kritikov med seboj, vidimo, da so zelo različni in da si včasih prav diametralno nasprotujejo. Že iz tega lahko sklepamo, da pri teh stvareh ne gre toliko za kake objektivne slabosti slovarja, ampak bolj za subjektivne poglede kritikov, ki so vsi trdno prepričani, da je le njihovo mnenje absolutno pravilno. [...] In kaj je optimalno? Za vsakega, ki je pisal o jeziku, nekaj drugega. Toporišič sam se je v razmeroma zelo kratkem obdobju že večkrat premislil. Torej so njegove prejšnje odločitve tudi neprimerne – in kdo bi garantiral, da so sedanje res optimalne? (1971: 433, 462.)

Navedena kritika se je nanašala na slovar, vendar lahko kljub temu njen pomen razširimo tudi na druge plasti jezika, npr. gramatikografijo. Če v opis slovničnega ustroja jezika niso vključene vse plasti jezika, tj. pisne in govorjene, je najverjetnejši izid tovrstnega odnosa do jezika oddaljenost /S/lovnice od govorca slovenščine. Z oddaljenostjo je mišljeno neobvladovanje knjižne oblike jezika, (nehotena) nižja raven komunikacijske kompetence šolajočih se itn.

V nadaljevanju si bomo najprej na kratko ogledali začetke preučevanja govorjenega jezika, nato pa bomo skušali s konkretnimi primeri pojasniti, zakaj je v opis slovničnega ustroja (knjižnega) jezika nujno vključiti tudi značilnosti govorjenega jezika.

² Toporišič je bil kritičen do novinarjevega izgovora predlogov v, z/s, k/h s polglasnikom. »Govoril je torej ve gol, ze spreminjanjem, ke vretarju itn. [...] Nekulturnega izgovora və/kə/zə/sə vendar ne bomo povzdignili v normo in šli torej proti naravnemu izgovoru knjižne slovenščine« (Toporišič (1991) 2007: 167).

3 Začetki obravnave govorjenega diskurza³

Leta 1965 je bila v *Jezikovnih pogovorih* objavljena prva razprava, ki v polnosti obravnava spontano⁴ govorjeni jezik. To pomeni, da se dotakne glasoslovnih, oblikoslovnih, skladenjskih in drugih značilnosti govorjenega jezika. Razpravo *Vprašanja govorjenega jezika* avtorice Brede Pogorelec lahko povsem upravičeno uvrstimo med pionirske. Res je, da je pred tem izšla kopica jezikoslovnih razprav, ki se nanašajo na govorjeni jezik, vendar predvsem z vidika zborne izreke. Razprave Breznika, Ramovša, Voduška, Bajca, Rupla, Toporišiča in Bezlaja obravnavajo največkrat »le« pravopisna oz. pravorečna vprašanja, delno pa v središče preučevanja postavljajo odrsko izreko, tudi tu skoraj izključno v povezavi z izreko.⁵ Prevladovalo je mnenje, da so med pisnim in govorjenim jezikom razlike predvsem na ravni izreke in besedišča.

Na skladenjske posebnosti govorjenega jezika je B. Pogorelec v resnici opozorila že leta 1964 v svoji doktorski disertaciji *Veznik v slovenščini*, ki je prav tako pionirsko delo, saj gre za prvo disertacijo s področja sodobnega knjižnega jezika. V doktorskem delu B. Pogorelec npr. vseskozi opozarja na nekonsistentno, nezadostno in nepopolno obravnavo skladenjskih razmerij v /S/lovenski slovnici, ki sloni izključno na analizi literarnih besedil. Pravkar napisano je prisotno še zdaj (gl. npr. *Slovenska slovnica* 2000: 636–652) in povzroča nemalo težav predvsem pri učenju slovenščine kot prvega jezika. Zaradi neupoštevanja skladenjskih zakonitosti govorjenega jezika in prevelike naslonitve izključno na pisni oz. literarni jezik je v /S/lovnici opisan jezik, ki je delno umetelen in katerega jezikovne zakonitosti se učenci največkrat učijo na pamet, ne da bi jih razumeli. Raven izražanja npr. podrednih medstavčnih skladenjskih razmerij v govorjenem jeziku je slabo raziskana, kar je velika pomanjkljivost, saj prav poznavanje zakonitosti govorjenega jezika lahko olajša ali pojasni marsikatero težavo, ki se pojavlja v pisnem jeziku. Primer pravkar napisanega so časovna, vzročna in načinovna podredna skladenjska razmerja, ki so tipična predvsem za knjižni (literarni) jezik, v govorjenem jeziku so ta razmerja izražena največkrat s prirednimi skladenjskimi sredstvi.

3 SMOLEJ, Mojca, 2024: 60 let pozneje – pomen analize govorjenega diskurza. Mira Krajnc Ivič (ur.): *Stanje in perspektive uporabe govornih virov v raziskavah govora*. Maribor: Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba. [Elektronski vir]

4 Spontano nam pomeni povsem nepripravljeno. Kot zapiše H. Tivadar: »/S/pontano /je/ nekaj nepripravljenega, tega pa v javnem nastopanju, še posebej pred kamero in mikrofonom, načeloma ni. Pred vsakim vstopom v javni prostor, odhodom iz zasebnega prostora, se vsaj minimalno pripravimo, tudi primerno oblečemo« (Tivadar 2023: 13).

5 Npr. M. Rupel: *Slovensko pravorečje*, 1946; A. Bajec: *Kako je rasel naš knjižni jezik*, 1951; B. Vodušek: *O Slovenskem pravopisu in o jezikovnih načelih*, 1951; B. Vodušek: *Kakšen naj bo naš odrski jezik? Ali imamo pogovorni jezik na odru in ali ga imamo v življenju?*, 1953; A. Bajec: *O pogovornem jeziku*, 1955; F. Bezljaj: *O slovenskem jeziku*, 1961.

4 Pomen analize govornega jezika

V nadaljevanju bo navedenih nekaj skladenjskih primerov, ki bi jih bilo treba na novo oz. temeljiteje opisati, in sicer s hkratno obdelavo govornega in pisnega (ne le knjižnega) jezika. Na vse skladenjske kategorije je bilo sicer že nekajkrat opozorjeno v različnih razpravah, vendar je očitno za splošno uveljavljanje in razširjanje na novo opredeljene jezikoslovne pojme, kategorije nujno oblikovati novo /S/lovnico.

4.1 Skladenjska razmerja in skladenjski pomen

Kot je bilo že omenjeno, so časovna, vzročna in načinovna podredna skladenjska razmerja, ki so tipična predvsem za knjižni (literarni) jezik, v govornem jeziku izražena največkrat s prirednimi skladenjskimi sredstvi. Tudi SS (Toporišič 2000: 433) navedene skladenjske pomene uvršča le pod kategorijo podredja. Nasprotno pa velja za protivna pomenska razmerja. SS (Toporišič 2000: 432) jih uvršča izključno med priredna skladenjska razmerja. Obdelava govornih, najrazličnejših publicističnih in literarnih besedil kaže, da je protivnost velikokrat izražena s podrednimi skladenjskimi sredstvi ter da bi bilo nujno razumevanje skladenjskih in pomenskih razmerij dopolniti in nadgraditi.

Zaključimo a) da bi bilo nujno korpusno izluščiti prav vsa vezniška oz. konektorska sredstva; b) natančno analizirati vse njihove skladenjske in pomenske vloge, pri čemer bi v analizo morali vključiti konstrukcijski pristop; c) pri razvrščanju analiziranih konektorskih sredstev bi morali ločevati med skladenjskim in pomenskim razmerjem, kar nadalje pomeni, da bi morali razširiti oz. dopolniti/izpopolniti shemo pomenskih razmerij in posledično shemo strukturnih vlog obvezno stavčnočlenskih odvisnikov, neobvezno stavčnočlenskih odvisnikov in nestavčnočlenskih odvisnikov. Ob vsem tem bi bilo nujno v analizo vključiti tudi jezikovnostilistični vidik, ki bi nakazoval dvofunkcijskost oz. neke vrste homonimijo (dvojno ali celo trojno pomensko in ilokucijsko vrednost) iste strukture.⁶

Ločevanje skladenjskega in pomenskega razmerja pomeni, da bi se izognili tradicionalnemu ločevanju med prirednimi vezniškimi sredstvi, za katera so tipična točno določena pomenska razmerja (npr. vezalno, ločno, protivno itn.), in podrednimi vezniškimi sredstvi, za katera so značilna druga pomenska razmerja kot pri podrednih vezniških sredstvih (npr. načinovno, posledično, vzročno itn.). Ločevanje med

6 Zveza stavkov *Medtem ko Janez spi, France dela* lahko izraža samo časovno razmerje (istočasnost dveh dejanj), lahko pa zaradi drugačnih kontekstualnih danosti poudarja protivnost, v katero je sicer vključena tudi časovnost, le da je ta delno ali popolno zakrita (*Ata dela, mama pa spi.*).

skladenjskimi in pomenskimi razmerji je izhodiščno seveda nujno, vendar s temeljnima poudarkoma, da lahko isto konektorsko sredstvo izraža različna pomenska razmerja in da lahko isto pomensko razmerje izražajo različna konektorska sredstva (npr. podredna in priredna). To nadalje pomeni, da bi bilo, izhajajoč iz korpusne analize, nujno razširiti oz. dopolniti obravnavo skladenjskih in pomenskih vlog (stavčnih in nestavčnih) obveznih in neobveznih členov in družljivih ter priredno povezanih stavčnih konstrukcij.

Primeri stopnjevalnega in protivnega odvisnika:

- Vendar obeh dopisov po naših informacijah UO INV sploh ni obravnaval, kaj šele da bi ju upošteval.
- Nerazumljivo besedo lahko dodate v slovar, ampak tak način podaljša pisanje sporočila, namesto da bi ga skrajševal.

Poleg B. Pogorelec in (posredno) J. Toporišiča je na neskladje med dejanskimi oblikami v rabi v pisnem in govorjenem jeziku na eni strani in slovničnim opisom (npr. v SS) na drugi strani⁷ v novjšem času opozoril D. Gabrovšek.⁸ Njegov popis večine zaznanih tako imenovanih odvisnih, prirednih in drugih stavčnih struktur, ki se nahajajo med obema skrajnima poloma, je natančen in zelo jasen, vendar je za šolsko in splošno rabo preobsežen, predvsem pa težko prilagodljiv za poenostavitev na omenjenih ravneh.

Oboje, torej oblikovanje ustrezne šolske slovnice za osnovno in srednjo raven, pa tudi splošen slovnični opis, ki bo ustrezno usklajen med rabo in pričakovano ali željeno socialno zvrstjo (v prvi vrsti knjižni jezik), bi moralo biti čim prej uresničeno.

4.2 Pleonastično zaničanje

Kot je bilo predhodno omenjeno, je eden izmed razlogov nujnosti preučevanja govorjenega jezika tudi ta, da nam lahko pomaga pri prepoznavanju zakonitosti rabe še ne dovolj opisanih ali zaznanih struktur, ki se uporabljajo v pisnem in govorjenem diskurzu ali pa se uporabljajo pretežno v govorjenem, v pisnem pa so redkejšje, v določenih pisnih besedilih pa npr. zaradi besedilnih zakonitosti in funkcije besedil

7 Na tovrstno problematiko je opozarjal tudi Ahačič (2017: 122): »Pri določanju odvisnikov in priredij se ne smemo nikoli zanesti samo na značilni veznik, ampak moramo vedno upoštevati tudi pomen in možnost rabe v prenesenem pomenu. Poglejmo si težek primer iz sodobnega jezika: Med odbojgarskimi legionarji smo s pomočjo Odbojgarske zveze Slovenije v letu 1993 našli le brata Urnaut, medtem ko je spisek za 2005 kar obsežen. Tu veznik medtem ko ne izraža časovnosti: po njem se vsebinsko ne moremo vprašati kdaj itn., pomen pa ne ustreza nobenemu od odvisnikov, ki smo jih spoznali. Pomensko razmerje med odvisnikom in glavnim stavkom je namreč enako kot pri protivnem priredju z veznikom pa.«

8 D. Gabrovšek: *Slovenska zložena poved z vidika stopenj odvisnosti*. 2023.

sploh ne bi smele biti uporabljane. Tak jezikovni element je pleonastično zanikanje, ki ga */S/lovenska slovnica* ne obravnava oz. ga – po vsej verjetnosti zaradi redkejše rabe v pisnih besedilih – obravnava le površinsko.⁹

Pleonastično zanikanje je sicer bolj poglobljeno preučeval G. Ilc (2012),¹⁰ vendar kljub temu še vedno ni našlo svojega stalnega, zasluženega mesta znotraj jezikoslovnih del, znotraj šolskih gradiv itn., kar posledično vodi tudi do tega, da je tovrstne oblike najti celo v besedilih, kot so npr. zakonodajna, upravna itn. Pri pleonastičnem zanikanju gre za posebno obliko skladenjskega zanikanja, ki se od stavčnega zanikanja razlikuje v nikalnem dosegu, saj ne določa nikalne pomenske podstave stavka. V odvisnikih za glagoli zavračanja npr. zanika le pozitivno hotenjsko določitev propozicije, kar nadalje pomeni, da so lahko zanikani odvisniki za glagoli zavračanja razumljeni dvoumno: bodisi s stavčnim bodisi s pleonastičnim zanikanjem (povzeto po Ilc 2012: 673).

Primer pleonastičnega zanikanja in mogočega dvoumnega razumevanja:

Zakon o delovnih razmerjih (ZDR-1)

85. člen

1) Pred redno odpovedjo pogodbe o zaposlitvi iz krivdnega razloga mora delodajalec najkasneje v 60 dneh od ugotovitve kršitve /.../ opozoriti delavca na /.../ možnost odpovedi, če bo delavec ponovno kršil pogodbene in druge obveznosti /.../, razen če **ni** s kolektivno pogodbo na ravni dejavnosti drugače določeno, /.../.

222. člen

Delavci, ki imajo ob uveljavitvi tega zakona dodatek za delovno dobo najmanj v višini 0,5 odstotka od osnovne plače za vsako izpolnjeno leto delovne dobe, ohranijo tak dodatek, razen če **je** s kolektivno pogodbo na ravni dejavnosti določeno drugače.

Oba navedena člena sta del istega zakona, vendar je pri enem uporabljeno pleonastično zanikanje, pri drugem pa ne. Branje zunaj razumevanja in razlaganja sobesedila bi lahko povzročilo dvoumnost, zaradi česar pleonastičnega zanikanja v zakonodajnih besedilih sploh ne bi smelo biti.

9 J. Toporišič, 2000: 498–499: »V odvisnikih glagolov zavračanja je zanikanje nevtralizirano, saj npr. Bal se je, da mu vlak ne bi ušel pomeni isto kot Bal se je, da bi mu vlak ušel. Enako pri sopomenskih glagolih: Skrbelo ga je, da otroci ne bi česa ušpičili = Skrbelo ga je, da bi otroci kaj ušpičili, V skrbeh sem, da si ne bi česa napravil = V skrbeh sem, da bi si kaj napravil, Tresel se je, da se kaj ne bi zgodilo = Tresel se je, da bi se kaj zgodilo. Prvič se stvar razume kot odganjanje misli, strahu, da bo vlak odšel itn., drugič je verjetnost zanj prezgodnjega odhoda večja.«

10 O pleonastičnem zanikanju je pisal tudi S. Škerlj: O »pleonastičnih nikalnicah« v slovenščini. *Jezik in slovstvo* 8/4. 102–107.

4.3 Ujemanje med povedkom in osebkom v kopulativnih stavkih in »ponavljanje«

Pri v naslovu omenjenih pojmi gre za dve popolnoma različni skladenjski kategoriji, vendar obe kažeta na nujnost preučevanja govornega jezika, če želimo lažje razumeti normativne zakonitosti pisnega (knjižnega) jezika oz. želimo razumeti »prepovedovanje« nekaterih skladenjskih struktur npr. v šolskih spisih.

O prvi skladenjski kategoriji še ni bilo napisanega veliko,¹¹ teorije o tem jezikovnem problemu pa se razlikujejo in si občasno nasprotujejo (Ribič 2016: 139). Analize med drugim kažejo, da bi bilo pri preučevanju zakonitosti omenjene kategorije nujno upoštevati tudi tako imenovani jezikovni čut, na katerega se prevečkrat pozabi oz. se ga načrtno prezre. Kunst - Gnamuš (1993: 268) pri analizi primera *Moja največja ljubezen je bila organizacijske vede* navaja prav jezikovni čut, ki ji govori, da je navedeni stavek slovnično napačen in da je edina mogoča izrazna realizacija stavka tista, ki vsebuje množinsko obliko glagola v povedku oz. kopuli. Upoštevanje jezikovnega čuta je vedno tesno povezano prav s (spontano) govornim jezikom, ki nam je lahko – ne pa vedno – v veliko pomoč pri razreševanju jezikovnonormativnih dilem.

Druga navedena kategorija se nanaša na oblike in besedje, ki so v spontanem govoru podvrženi ponavljanju in ekstenzivnosti. Govorec npr. namesto pozajmljanja ali morfemsko izraženega osebk (spontano) uporablja pretežno le isto polnopolnomo samostalniško besedo. Ponavljanje je velikokrat povezano z regionalnostjo jezikovnega izraza, o čemer je pisala že B. Pogorelec (1970), vendar le v povezavi z literarnim jezikom.

/O/rientacijska primerjava proze, nastale pod vplivom predstavnega sveta na slovenskem zahodu, in proze, nastale pod vplivom gibal, ki oblikujejo izraz severnih slovenskih pokrajin, je pokazala razloček v načinu oblikovanju besedil. K temu lahko na tem mestu le začrtamo posebnosti besedil v središču (Ljubljana proti Gorenjski), ki so navadno v izrazu zgoščena, vendar skopa. Nasproti temu je način oblikovanja besedil Štajerske in Dolenjske, ki je po ekstenzivnosti nasprotje središčni zgoščenosti. (Pogorelec 1970: 194.)

Izhajajoč iz napisanega, lahko ponovno sklenemo, da nam poznavanje zakonitosti spontano govornega jezika pomaga razumeti npr. težave pri opisnem jezikovanju šolajočih se, prav tako pa lahko pomaga pri upoštevanju in sprejemanju različnih jezikovnih elementov, ki niso nujno del ocenjevalčevega nabora jezikovnih izrazov, oblik ali struktur, vendar so kljub temu ustrezni, pravilni oz. sprejemljivi.

11 O ujemanju med osebkom in povedkom v kopulativnih stavkih so pisali: O. Kunst Gnamuš (1993), J. Toporišič (2004), C. Orešnik, J. Orešnik (2007) in J. Ribič (2016).

4.4 Besedni red

Pred dobrimi 40 leti je Toporišič napisal: »Eno zelo zanimivih poglavij skladnje so gotovo vprašanja o besednem redu. Ker je tudi eno najtežjih, se ne čudimo, da v slovenščini, ki je skladenjsko manj raziskana, še ni dognano.« (Toporišič 1982: 161.) Žal je Toporišičevo mnenje glede obravnave in poznavanja besednega reda (predvsem stalnega) še vedno aktualno. Še vedno je poznavanje zakonitosti besednega reda slovenskega jezika, ki bi zaobjemalo pisni in govorni diskurz, le delno. Toporišičeva slovnica (2000: 667) in posamezne razprave (npr. Žele 2018; Zuljan Kumar 2003 in 2019) se dotikajo (le) nekaterih osnovnih vprašanj, temeljiti raziskav, ki bi se poglobile v prosto in stalno stavo, pa še ni.

Besedni red je gotovo eno izmed tistih skladenjskih poglavij, ki zahtevajo upoštevanje zakonitosti vseh ravni jezika. Čeprav se zdi, da je stalna stava dobro poznana, izčrpno obdelana, je v resnici daleč od tega, predvsem pa je dejanska raba nemalekkrat v navzkrižju s kodificirano normo. Eden prvih, ki je opozarjal na neskladje, je bil že M. Murko (1892: 31), ki je vseskozi poudarjal, da je npr. prepovedovanje postavljanja klitike na prvo mesto napačno: »Tudi tukaj skušajo slovenščini naložiti okove. Uči se, da tudi v takih stavkih enklitike ne morejo stati na začetku.«

Kljub zavedanju, da je prepovedovanje postavljanja klitik na prvo mesto¹² največkrat v nasprotju z naravnim čutom za jezik, se je tovrstno početje prenašalo tudi na raven popravljanja priznanih avtorjev.

Stavkov, ki se začenjajo z enklitiškimi oblikami, kar mrgoli v narodnih pesnih, pripovedkah in pregovorih [...]. Naš jezik se je v tej reči jednako samostalno razvijal kakor ruski, ki je zašel v drugo skrajnost [...] Danes se tudi samostalni stavki, posebno v narodnih pesnih in pregovorih, često začenjajo z enklitikami, kar daje jeziku nekaj lahkega in gibčnega. [...] Omenjam še, kako brezsmiselno je »popravljal« Levstik Prešernove poezije, ker enklitik ni pripuščal ne samo na začetku stavkov, ampak tudi na začetku verzov jih je preganjal. [...] Tukaj je popravljanje že popolnoma neumestno [...]. (Murko 1892: 35–36.)

Tudi sodobni primeri kažejo na neskladje med spontanim (govorjenim in spontano zapisanim) jezikom na eni strani in zbornim, knjižnim jezikom na drugi. Nujno bi bilo tako preučiti ne le stavo v govornih besedilih, ampak tudi stavo v umetnostnih in nekaterih publicističnih besedilih, v katerih bi stalna in prosta stava gotovo izkazovali posebnosti v primerjavi z besednim redom, kakršnega opisuje SS.

¹² Janežič v svoji slovnici (1854: 168) posredno tudi pojasni, zakaj naj klitika ne bi stala na začetnem položaju stavka. 19. stoletje, predvsem njegova druga polovica, je bilo prežeto s slavizacijo, ki ni bila prisotna le na besedotvorni in oblikoslovni ravni, ampak tudi na ravni skladnje (predvsem besedni red). »Zoper to pravilo, ki je poterjeno po rabi vseh drugih slovanskih narečij, vedno še pogosto grešimo; bodimo torej pazni v stavi breznaglasnic, in zasuknimo se tudi v tej reči na pravo pot; le resne volje je treba, pa bode odpravljena tudi ta napaka, ki v naši pisavi toliko mrzi drugim Slovenom.«

5 Sklep

Danes si temeljitega opisa slovničnega ustroja jezika ne moremo in ne smemo predstavljati brez vključevanja vseh zvrsti jezika (npr. kateregakoli pisnega brez govorjenega). Poznavanje zakonitosti spontano govorjenega jezika ni nujno le zaradi spoznavne funkcije, ampak tudi zaradi izobraževanja in razvijanja komunikacijske kompetence šolajočih se. Z dobrim poznavanjem slovničnih in drugih zakonitosti govorjenega jezika lahko ob primerjalni analizi učinkoviteje usmerjamo ustrezno pisno in ustno izražanje.

VIRI IN LITERATURA

- BIEBER, Douglas in drugi, 1999: *Grammar of Spoken and Written English*. London: Longman.
- BLANCHE-BENVENISTE, Claire, 2007: Corpus de langue parlée et description grammaticale de la langue. *Language et société* 121/122. 129–141.
- GABROVŠEK, Dejan, 2023: *Slovenska zložena poved z vidika stopenj odvisnosti*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- ILC, Gašper, 2008: O zanikanju in nikalnici v slovenščini. *Jezik in slovstvo* 53/2. 65–79.
- ILC, Gašper, 2012: Skladenjska okolja pleonastičnega zanikanja. *Slavistična revija* 60/4. 659–676.
- POGORELEC, Breda, 1964: *Veznik v slovenščini*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- POGORELEC, Breda, 1965: Vprašanja govorjenega jezika. France Vurnik (ur.): *Jezikovni pogovori*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 132–156.
- POGORELEC, Breda, 1970: Regionalnost jezikovnega izraza v slovenski besedni umetnosti. 6. *SSJLK*. 185–195.
- RIBIČ, Janja, 2016: Ujemanje med povedkom in osebkom v kopulativnih stavkih. *Jezik in slovstvo* 61/2. 139–147.
- RUPEL, Mirko, 1965: Zadnje leto. France Vurnik (ur.): *Jezikovni pogovori*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 28–59.
- ŠKERLJ, Stanko, 1962: O pleonastičnih nikalnicah. *Jezik in slovstvo* 8/4. 102–107.
- TIVADAR, Hotimir, 2023: Retorični vidik sodobne slovenščine in javnega nastopanja v današnjem globalnem svetu s stališča sovražnega govora. *Jezik in slovstvo* 68/4. 5–27.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1970: Slovenski pogovorni jezik. *Slavistična revija* 18/1-2. 55–70.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2007: *Jezikovni pogovori iz Sedem dni*. Maribor: Založba Pivec.
- ZULJAN KUMAR, Danila, 2003: Nekaj besednorednih posebnosti v nadiškem in briškem narečju. *Jezikoslovni zapiski* 9/2. 59–80.

- ZULJAN KUMAR, Danila, 2019: Besedni red v slovenskem narečnem diskurzu. *Slovenski jezik* 12. 53–74.
- ŽELE, Andreja, 2018: O aktualnostnočlenitveni stavi v slovenščini. *Jezik in slovstvo* 63/2-3. 59–73.

Damjana Kogovšek

Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Oddelek za Specialno in rehabilitacijsko pedagogiko, Katedra za logopedijo in surdopedagogiko
Damjana.Kogovsek@pef.uni-lj.si

Poslušati, razumeti in povedati

Prispevek obravnava komunikacijo v najširšem pomenu besede in poskuša obrazložiti, kaj vse vpliva na proces poslušanja, razumevanja in govorjenja. Prav tako se osredinja na področje težav v komunikaciji, s katerimi se srečujejo gluhe in naglušne osebe kot tudi osebe z različnimi govornimi in/ali jezikovnimi motnjami v komunikaciji. Pri razlagi vseh pojmov igra pomembno vlogo medosebna in vključujoča komunikacija, ki je temelj vseh odnosov – osebnih, profesionalnih in družbenih.

1 Uvod

Ljudje radi govorimo in se pogovarjamo. Da bi dobro razumeli, kar si pripovedujemo, moramo svoje misli jasno izraziti, razločno govoriti, dobro slišati in se poslušati. Razumevanje jezika in poslušanje sta temeljna stebra učinkovite komunikacije, ki presegata zgolj tehnične vidike procesa slišanja in segata globoko v človeško povezanost in razumevanje. Razvijanje teh zmožnosti je ključno za osebno rast, profesionalni uspeh in družbeno harmonijo. V svetu, kjer je komunikacija vse bolj digitalna in posredna, ostajata razumevanje jezika in aktivno poslušanje neprecenljivi orodji za pristne in smiselne medosebne interakcije. Izzivi se pojavijo, ko govorec ne zmore izraziti svojega mnenja, posredovati svojih misli in idej na njemu ustrezen način. Pri vsaki komunikaciji je osrednjega pomena trditev o njeni veljavnosti in verodostojnosti, ki vključuje razumljivost, resnico, iskrenost in ustreznost. Komunikacija mora biti družbeno sprejemljiva, razumljiva, natančna, ciljno ustrezna in mora izpolnjevati pričakovanja sogovornikov. Na podlagi teoretičnih spoznanj lahko rečemo, da je komunikacija zares učinkovita in vključujoča šele, ko prejemnik resnično razume namen sogovornika, pri čemer gre za nenehno ustvarjanje in oživljanje medosebnih vrednot, kot so sodelovanje, doživljanje osebne varnosti, spoštovanje drugih, dajanje in prejemanje pomoči, strpnosti pri reševanju konfliktov in medsebojno zaupanje med ljudmi (Shute 2012: 21).

Osnovni gradnik učinkovite medosebne komunikacije je poslušanje. Ne glede na to, kako izpopolnjeni so drugi vidiki komunikacije (npr. kako jasno je sporočilo oblikovano in posredovano ter kako uspešno se izognemo mehničnemu in/ali

semantičnemu šumu v komunikaciji), brez poslušanja ni mogoče doseči uspešne in medosebne interakcije. Aktivno poslušanje pomeni angažirano razmišljanje posameznika, njegovo pomnjenje in uporabo domišljije, ki omogoča poglobljeno analizo in vrednotenje sporočila, ki je bilo posredovano. Ta vrsta poslušanja se torej nanaša na človekovo pripravljenost in zmožnost, da sliši in razume sogovornika. Hoppe (2006; Flavia Mălureanu, Luiza Enachi-Vasluianu 2016: 332) poudarja, da je aktivno poslušanje predvsem miselno stanje, ki vključuje popolno osredotočenost na drugega človeka, pri čemer se aktivno razmišlja, razume, pojasnjuje, povzema in izmenjuje informacije.

Poslušanje zavzema ključno vlogo v človekovem načinu komuniciranja s svetom. Gre za prvo in najbolj pogosto uporabljeno komunikacijsko zmožnost, ki je temeljna za razvoj drugih jezikovnih zmožnosti oz. dejavnosti, kot so govor, branje in pisanje (Plut-Pregelj 1990: 25), in je hkrati tudi predpogoj za sprejemanje informacij. Definiramo ga lahko kot psihološki proces, pri katerem sprejemamo slušne dražljaje in jim dajemo pomen – jih interpretiramo v skladu s svojimi zmožnostmi, čustvi, hotenji in izkušnjami (Plut-Pregelj 1990: 27). Hkrati je poslušanje tesno povezano s socialnimi spretnostmi. In če pride do težav, odstopanj na področju poslušanja, lahko le-te omejijo posameznikovo socialno interakcijo in vključevanje v družbo.

Poslušanje je zahtevna kognitivna zmožnost in čustvena dejavnost, kljub temu pa večinoma poslušamo, ne da bi se tega zavedali (Bench 1992: 48). Je hotena dejavnost, čeprav nam je tako samoumevna, da se ne zavedamo in ne razmišljamo o dejavnikih, ki vplivajo na učinkovitost našega poslušanja. Zaradi tega pogosto nismo pozorni na slišane vsebine, ki jih ne znamo analizirati in tako napačno vrednotimo govorčevo sporočilo (Plut-Pregelj 1990: 24). Poslušanje je proces slišanja, usmerjanja pozornosti in pripisovanja pomena slišani informaciji. Glede na komunikacijski model poslušanja dekodiranje slišane poteka slišno in vidno, saj je ob komunikaciji prisotna tudi slika (npr. izgled sogovornika, mimika, geste), na podlagi katere poslušalec pripiše dodaten pomen govornemu sporočilu. Slišimo več informacij, kot jih lahko sprejmemo in predelamo. Procesu poslušanja lahko sledi povratna informacija, kjer sprejete informacije predelamo in obogatimo s svojim predznanjem in z izkušnjami ter jih posredujemo govorcu. Ko poslušalec odgovarja, se vlogi poslušalca in govorca zamenjata, tako se začne nov proces poslušanja (Bench 1992: 48; Plut-Pregelj 1990: 42). Poslušanje ni možno brez miselne dejavnosti, saj je isto sporočilo lahko za vsakega poslušalca drugačno, ker ga vsak povezuje s svojimi izkušnjami, znanjem, čustvi ter drugimi zmožnostmi. Zato pravimo, da je poslušanje močno individualen proces, pri katerem je treba prilagajati način komunikacije potrebam posameznika. Zaradi različnih miselnih procesov, ki se pojavljajo zelo hitro, vendar zaporedno, pravimo, da je poslušanje tudi dinamičen proces (Plut-Pregelj 1990: 27).

1.1 Poslušanje, razumevanje in govorjenje

V prispevku so izpostavljeni trije ključni pojmi uspešne in vključujoče¹ komunikacije, ki jih najpogosteje srečujemo v odnosih z osebami s posebnimi komunikacijskimi² potrebami, in to so poslušanje, razumevanje in govorjenje. Čeprav se na prvi pogled morda zdijo sinonimi, vsaka izmed teh zmožnosti igra edinstveno vlogo v procesu komunikacije.

Da bi lahko razumeli, kaj sliši in kako posluša gluhi³, naglušni otrok oziroma otrok s posebnimi komunikacijskimi potrebami, moramo poznati in razumeti nekatere značilnosti procesa slišanja, razvoja govora in poslušanja. Pozorni moramo biti na dejavnike, ki vplivajo na njihov nemoten razvoj, saj je poslušanje proces, s pomočjo katerega se otroci naučijo prepoznati in razumeti zvočne signale, ki prihajajo do njih na kakršenkoli način. Sluh je eno najpomembnejših čutil, ki je ključno za uspešno komunikacijo in razumevanje jezika. Zdrav sluh je temelj za razvoj poslušanja, besednega jezika in govora, vendar slišati še ne pomeni poslušati, saj je slišanje funkcija ušesa, pri kateri gre za fiziološki proces prenosa živčnih impulzov v možgane, kjer se le-teh zavemo (Sekulič 1998: 50). Svet, v katerem živimo, je prilagojen sliščim in temelji na besedni komunikaciji in govorjenem jeziku. Izzivi na področju sluha so številni in raznoliki, še posebej za osebe z izgubo sluha, ki potrebujejo različna orodja in tehnološke pripomočke za uspešno vključevanje v sliščo družbo.

V svetu in tudi pri nas obstajajo različni pristopi dela z gluhi in naglušnimi otroki, ki omogočajo optimalen razvoj sposobnosti poslušanja in govora (bodisi z uporabo različnih slušnih pripomočkov bodisi brez njih). Slušno-govorno-jezikovni razvoj je bistven za celosten razvoj posameznika, saj vpliva na komunikacijske, kognitivne, socialne, čustvene, akademske in poklicne sposobnosti (Hull 2001: 116). S celostnim pristopom dosežemo integracijo sposobnosti slišanja in poslušanja s kognitivnimi izkušnjami ter socialnimi interakcijami, ki jih otrok razvija vsak dan svojega življenja. V predšolskem obdobju so v prvi vrsti starši⁴ tisti, ki morajo otroku zagotoviti in omogočiti spodbudno akustično okolje, kjer bo lahko otrok doživel čimveč izkušenj

1 Termin vključujoča komunikacija se v prispevku obravnava kot sinonim za inkluzivno komunikacijo, ki se jo opisuje kot pristop, ki si »prizadeva ustvariti podporno in učinkovito komunikacijsko okolje z uporabo vseh razpoložljivih komunikacijskih sredstev, da bi razumeli in bili razumljeni.« (Novšak Brce, Kogovšek, 2020)

2 Komunikacijske potrebe se nanašajo na vse vidike načinov, pristopov v komunikaciji, ki jih potrebujejo osebe s posebnimi potrebami, še posebej se osredinjamo na potrebe gluhih in naglušnih oseb kot tudi oseb z govornimi in/ali jezikovnimi motnjami.

3 Z uporabo izraza 'gluh in naglušen' je zajeta celotna populacija oseb z izgubo sluha, kjer je stopnja izgube sluha opredeljena od lažje do težke izgube sluha.

4 Nato vsi ostali, pomembni drugi v odnosu do otroka, ki vstopajo v svet otroka.

slišanja, poslušanja. Da bi lahko otroci dosegli čimvečjo stopnjo poslušanja in govora, moramo biti pozorni na nekatere dejavnike, ki vplivajo na to: zgodnja identifikacija izgube sluha, redna uporaba slušnih pripomočkov, prepričanja staršev glede tega, da se lahko poslušanje razvije z ustreznim načinom dela, in vključitev v ustrezen vzgojno izobraževalni program s kompetentnimi strokovnjaki. Vse to je pogoj za razvoj funkcionalnega sporazumevanja otroka z njegovim ožjim in širšim okoljem.

Poslušanje je pridobljena komunikacijska zmožnost, ki jo lahko razvijemo, vendar pa se moramo zavedati, da se oblikuje nezavedno ob zgledih v učnem okolju kot tudi v stimulativnem socio-kulturnem okolju. Raziskave so pokazale, da je sposobnost poslušanja povezana z osebnostnimi lastnostmi osebe, s katero otrok preživlja večino časa, saj se v predšolskem obdobju v glavnem oblikuje s posnemanjem odraslih. Kasneje, v šoli, se razvija ob učenju branja, govora in drugih učnih dejavnostih. Pri večini otrok z značilnim razvojem sistematičnemu razvoju poslušanja ne posvečamo posebne pozornosti (Plut-Pregelj 1990: 16), kar pa ne velja za otroke s posebnimi komunikacijskimi potrebami, še posebej za gluhe in naglušne otroke, kjer je potrebno sistematično učenje poslušanja, če je cilj uporaba govorjenega jezika.

Poslušanje ni enovita zmožnost, ampak skupek spretnosti, navad in zmožnosti, ki se spreminjajo glede na situacijo, v kateri poslušamo. Na poslušanje namreč vplivajo številni dejavniki – od govorca, poslušalca do prostora, v katerem se zvok širi. Dejavniki, ki se nanašajo na poslušalca, so: fiziološke osnove poslušanja – zdrav, nedotaknjen sluh; voljnost oz. pripravljenost za poslušanje; jezikovno znanje in kognitivna zmožnost poslušalca, kamor spadajo pozornost, koncentracija, znanje, izkušnje, čustva. Na proces poslušanja in s tem (ne)razumevanje govorčevega sporočila lahko vplivajo tudi: nezmožnost koncentracije, utrujenost, slabo počutje, nemotiviranost, nepripravljenost oz. zaprtost za poslušanje (npr. zaradi nespoštovanja govorca), predsodki, egocentričnost poslušalca, čustvena napetost, pa tudi pričakovanja – pogosto slišimo le tiste informacije, ki se skladajo z našimi pričakovanji.

Razvoj sposobnosti poslušanja je pogosto predstavljen hierarhično in poteka po stopnjah od zaznave (detekcije), razlikovanja (diskriminacije), prepoznavanja (identifikacije) do razumevanja (Barris Perigoe, Paterson 2013: 175; Hull 2001: 118–119; Košir 1999: 10; Therres 2015: 9). Otrok z značilnim razvojem, brez težav s sluhom, razvije sposobnost poslušanja spontano, v naravnem jezikovnem okolju. Otroci z izgubo sluha pa potrebujejo bolj strukturiran pristop k učenju in treningu⁵ poslušanja. V splošnem velja: starejši kot je otrok in slabša kot je njegova sposobnost poslušanja, bolj strukturirana in formalna mora biti intervencija⁶.

5 Učenje poslušanja.

6 Logopedska in surdopedagoška pomoč, terapija ali obravnava.

Predstavljene stopnje poslušanja v resnici sovpadajo, se prekrivajo in ni nujno, da otroci, tako tisti z izgubo sluha kot brez, elemente poslušanja razvijajo strogo hierarhično. Vse štiri stopnje se lahko razvijajo sočasno, in sicer na fonemski ravni, besedni ravni, stavčni ravni in ravni pogovora oz. diskurza (Barris Perigoe in Paterson 2013: 180). Običajno je, da se otroci z izgubo sluha srečujejo z mnogimi težavami na področju poslušanja pri vsaki fazi in lahko poglobljajo že pridobljeno spretnost ter hkrati pridobivajo novo usvojeno spretnost na višji stopnji (Barris Perigoe in Paterson 2013: 182). Zato je pomembno, da je naš sluh zdrav, saj je eden najpomembnejših nadzornih in zaznavnih mehanizmov, ki močno vpliva na celostni govorno-jezikovni razvoj (Božič 2014: 137).

Slišanje je funkcija ušesa, kjer gre za fiziološki proces prenosa živčnih impulzov v možgane, kjer se le-teh zavemo. Poslušanje je aktivni proces slišanja, v katerem se otrok uči prepoznavati in razumevati zvočne signale (razumevanje povedanega). Je rezultat iskanja pomena zvoka. Pri poslušanju igrajo pomembno vlogo poleg lastnosti naših ušes tudi fizikalne lastnosti zvoka, ki imajo velik pomen na več ravneh, saj vplivajo na to, kako zvok zaznavamo, interpretiramo in uporabljamo v različnih kontekstih (Sekulič 1998: 123). Poslušamo z dvema ušesoma, ki sta razmaknjena in pri višjih frekvencah usmerjena. To nam omogoča dobro orientacijo v zvočnem prostoru. Zaradi visoke občutljivosti ušes pa v običajnih pogojih nimamo težav pri sporazumevanju tudi na večjo razdaljo. Sluh omogoča razumevanje govora, govorno izražanje in razvijanje jezikovnih zmožnosti. Je najpomembnejši kontrolni mehanizem za uravnavanje glasu in artikulacije. Človek se govora nauči spontano, tako da govor okolja posluša, posnema in na novo ustvarja. Pogoji za značilen razvoj govora so, poleg dobrega sluha v območju 500–4000 Hz, kar predstavlja govorno območje, tudi duševno zdravje, dober vid za posnemanje govornih gibov, razvite motorične spretnosti artikulacijskih organov in govorne spodbude iz okolja (Hočevar Boltežar 2014: 179).

Človeški govor je zelo kompleksen zvočni pojav. Sestavljajo ga vokali (samoglasniki) in konsonanti (soglasniki). Vokali dajejo govoru značilno barvo, konsonanti pa imajo šumni karakter in širok frekvenčni spekter. Osebe z izgubo sluha pri višjih frekvencah slišijo govor okrnjeno, kar je pogosto vzrok za povsem napačno razumevanje (Sekulič 1998: 53). Vokale sicer slišijo normalno glasno, razumevanje konsonantov pa močno upade. Samoglasniki imajo največ energije pri nizkih frekvencah, tj. 60–500 Hz. Od njih je odvisnih 60 % moči govorne informacije, vendar le 5 % razumljivosti govora. Soglasniki imajo največ energije v srednjih in visokih frekvencah, tj. 1000–8000 Hz. Nosijo le 5 % moči govora, vendar so odgovorni za 60 % razumljivost govora (Ross 1990: 32). Percepcija višjih frekvenc je torej kritična za učenje jezika. Odkrivanje višjih frekvenc pa je težko,

ker vsebujejo manj energije kot nižje frekvence in se zlahka zamaskirajo s hrupom. Čeprav se širše frekvenčno območje govora sicer razteza 50–12000 Hz, za dobro govorno razumljivost zadošča že ožje frekvenčno območje 100–4500 Hz.

Iz zapisanega lahko povzamemo, da je ključno imeti nekaj osnovnih informacij o govorni in prostorski akustiki, da bi razumeli dejavnike, ki vplivajo na ključne komponente uspešne in vključujoče komunikacije.

1.2 Vključujoča – inkluzivna komunikacija

Ljudje, ki na govorno-jezikovnem področju nimajo težav, komunikacijo dojemajo kot nekaj samoumevnega in pogosto niti ne pomislijo, kakšno težo nosi v vsakdanjem življenju. Komunikacija nam omogoča samostojno življenje, vzpostavljanje in ohranjanje odnosov, funkcioniranje na delovnem mestu, možnost izobraževanja, delovanje v zasebnem življenju in nenazadnje uveljavljanje svoje volje v svetu (RCSLT 2016: 11). Pravzaprav si je težko predstavljati, da bi v tem svetu lahko preživel brez učinkovitega komuniciranja.

Komunikacija predstavlja nepogrešljiv del naših interakcij tako na področju učenja kot tudi dela. Pomembna je pri vzpostavljanju in vzdrževanju odnosov ter funkcioniranja v družbi in ima vpliv na vse vidike življenja, še posebej na področju izobraževanja in socialnih odnosov, kjer je treba biti visoko usposobljen in kompetenten ravno na področju obvladovanja komunikacijskih zmožnosti. Če ima človek izzive na komunikacijskem področju, potrebuje različne prilagoditve, ki bodo služile zmanjševanju ovir in neenakosti. Logopedi in surdopedagogi so ključni deležniki, ki bodo ob upoštevanju in zavedanju vključujoče oz. inkluzivne komunikacije posameznika spodbujali k vključevanju v različne komunikacijske procese.

Vključujoča – inkluzivna komunikacija lahko razumemo kot ciljno usmerjen postopek, pri katerem ustrezni komunikacijski partnerji s pomočjo individualiziranih virov strokovno in profesionalno opolnomočijo osebo. Učinkovita komunikacija je ključna sestavina uspešnih sprememb in orodje, ki pomaga odpravljati ovire in prispeva k jasnosti v skupni viziji sprememb. Eden izmed najpogostejših vzrokov, da je komunikacija neuspešna, je ravno napačno razumevanje sporočila, kar ni presenetljivo, saj vemo, da otroci s posebnimi komunikacijskimi potrebami, še posebej gluhi in naglušni, potrebujejo doslednost, predvsem pa možnost vključenosti v proces komunikacije. S tem pa se otrokom omogoča zmanjševanje negotovosti, ki predstavlja bistveni element aktivnega sodelovanja na področju vzgoje in izobraževanja.

Pomemben cilj vključujoče komunikacije je zmanjšati komunikacijske ovire, posledično pa tudi predsodke in izključenost iz družbe. Naloga inkluzivne komunikacije je, da spodbuja vse člane družbe, da bi pripomogli k zmanjševanju komunikacijskih ovir za vse ljudi, ki imajo težave na tem področju. Veliko ljudi se v določenem obdobju zaradi različnih razlogov lahko sooča s komunikacijskimi izzivi, kot so bolezen, stres, tesnoba, nepoznane situacije v okolju itd. Prav zato je inkluzivna komunikacija zanje še kako pomembna, saj težave z govorom, jezikom, sluhom in komunikacijo ustvarjajo neenakosti in vplivajo na različna področja v različnih življenjskih obdobjih. Zato se je treba zavedati, da je optimalna komunikacija ključna za življenje in delo slehernega posameznika, saj zmanjšuje tveganje za izključenost, neenakosti ter pripomore k dobremu počutju. Večina opredelitev inkluzivne komunikacije vključuje razmišljanje o vrednotah, socialni vključenosti in komunikacijskem okolju.

Inkluzivno komunikacijo si lahko predstavljamo tudi kot obseg metod, ki ljudem pomagajo, da se med seboj razumejo in izrazijo. Ni nov koncept, temveč gre za izmenjavo informacij na način, ki ga lahko razumejo vsi. Tisti, ki podajajo informacije, ne glede na način, kako to storijo, se morajo prepričati, da jih ljudje razumejo. (Money, Thurman 2002: 5). Ljudje imajo tako možnost, da pridobivajo in izražajo informacije v skladu s svojimi potrebami. Inkluzivna komunikacija torej vključuje vse načine komunikacije; govorjene, usmerjene, pisne oblike komunikacije, spletne informacije in telefonske načine prenosa informacij. Inkluzivno komunikacijsko omrežje opisuje inkluzivno komunikacijo kot pristop, ki ustvarja podporno in učinkovito komunikacijsko okolje z uporabo vseh razpoložljivih komunikacijskih sredstev, ki omogočajo razumljivost komunikacije. Zato vključujoča komunikacija pomeni tudi uporabo pravega načina komunikacije ob pravem času, skladno z individualnimi potrebami posameznika (Novšak Brce, Kogovšek 2020: 172). Inkluzivna komunikacija ne pomeni le osredotočanja na ovire in težave posameznika, ampak tudi na kompetentnosti in znanja komunikacijskih partnerjev, ki morajo znati uporabljati strategije in vire ter v komunikacijo učinkovito vključevati čim večje število ljudi. Komunikacijski partner mora tako previdno izbrati ustrezen način komunikacije in njene tehnike, saj ni nujno, da bo izbrana tehnika v pomoč slehernemu posamezniku. Poslušalec mora razumeti, kaj mu sogovornik govori. V procesu govora se vloge pogosto izmenjujejo, pri prenosu sporočil pa lahko zaradi različnih razlogov nastanejo komunikacijski šumi ali nesporazumi, kar zmanjša uspešen prenos informacij. Posledično je lahko sporočilo tudi napačno razumljeno. Za uspešno komunikacijo sta vedno potrebna vsaj dva, poslušalec in govorec. Prvi mora jasno in nedvoumno posredovati sporočilo poslušalcu, ki naj bi informacijo ustrezno sprejel.

2 Zaključek

Poslušanje, slišanje, govorjenje in razumevanje so temeljne posameznikove zmožnosti, ki pomembno vplivajo na to, kako komuniciramo in kako gradimo odnose z drugimi, medtem ko je slišanje naraven proces, ki se zgodi brez truda. Z izboljšanjem teh zmožnosti lahko dosežemo globlje in zadovoljujoče medosebne odnose, boljše reševanje konfliktov in večjo učinkovitost v vsakodnevnih interakcijah.

Vključujoča komunikacija je pristop k sporazumevanju, ki je namenjen vsem posameznikom, ne glede na njihove zmožnosti, kulturno in jezikovno ozadje ali druge različnosti. Glavni cilji vključujoče komunikacije so ustvariti okolje, kjer se vsak posameznik počuti spoštovanega, vključenega in razumljenega, ter zagotoviti, da so informacije dostopne vsem. To pomeni upoštevanje različnih potreb in prilagajanje komunikacijskih metod, strategij dela, da bi zagotovili enakovredno udeležbo vseh. Vključujoča komunikacija spodbuja enakost in preprečuje izključevanje posameznikov, kar vodi k boljšemu sodelovanju, večji angažiranosti in uspešnejšim rezultatom na vseh ravneh družbenega razvoja.

VIRI IN LITERATURA

- BARRIS PERIGOE, Christina, PATERSON, M. Marietta, 2013: Understanding Auditory Development and the Child with Hearing Loss. Deborah, R. Welling, Carol, A. Ukstins (ur.): *Fundamentals of Audiology for the Speech-Language Pathologist*. Burlington: Jones & Bartlett Learning. 173–204.
- BENCH, R. John, 1992: *Communication Skills in Hearing-Impaired Children*. London: Whurr Publishers.
- BOŽIČ, Mateja, 2022: Zgodnje odkrivanje in začetna obravnava otrok z izgubo sluha. Saba Battelino (ur.): *Avdiometrija, vestibulometrija in avdiološka elektroakustika v vsakdanji praksi*. Ljubljana: Katedra za otorinolaringologijo Medicinske fakultete: Univerzitetni klinični center, Klinika za otorinolaringologijo in cervikofacialno kirurgijo, Avdi vestibulološki center. 131–137.
- HOPPE, Michael H., 2006: *Active Listening: Improve Your Ability to Listen and Lead*. Greensboro: Center for Creative Leadership.
- HULL, H. Raymond, 2001: *Aural Rehabilitation. Serving children and Adults*. Singular Thompson Learning. Inc.
- HOČEVAR BOLTEŽAR, Irena, 2014: Vpliv sluha na govorni razvoj in uravnavanje glasu. Saba Battelino (ur.): *Avdiometrija, vestibulometrija in avdiološka elektroakustika v vsakdanji praksi*. Ljubljana: Katedra za otorinolaringologijo Medicinske fakultete: Univerzitetni klinični center, Klinika za otorinolaringologijo in cervikofacialno kirurgijo, Avdi vestibulološki center. 119–124.
- KOŠIR, Stanislav (ur.), 1999: *Sluh: naglušnost in gluhost*. Ljubljana: Zveza gluhih in naglušnih Slovenije.
- MĂLUREANU, Flavia, ENACHI-VASLUIANU, Luiza, 2016: *The importance of elements of active listening in didactic communication: a student's perspective*. Cbu international conference on innovations in science and education. UDC Classification.
- MONEY, Della, THURMAN, Sue, 2002: *Towards a Model of Inclusive Communication Speech and Language Therapy in Practice*. 4–6.
- NOVŠAK BRCE, Jerneja, KOGOVŠEK, Damjana, 2020: Inclusion, inclusive education and inclusive communication. Blerim Saqipi in Sanja Berčnik (ur.): *Selected topics in education*. Tiranë: Albas. 161–183.
- PLUT-PREGELJ, Leopoldina, 1990: *Učenje ob poslušanju*. Ljubljana: Državna založna Slovenije.
- RCSLT POSITION PAPER, 2016: *Inclusive Communication and the Role of Speech and Language Therapy*. London: RCSLT.
- ROSS, Mark, 1990: *Hearing – Impaired Children in the Mainstream*. Parkton, Maryland: York Press.
- SEKULIČ, Damjana, 1998: *Akustika prostora in percepcija zvoka z vidika naglušnega učenca*. Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta.
- SHUTE, Rebecca, DAVIES, G., CLEE, S., COUPLAND, T., MELTON, J., FORSYTH, K, 2012: Inclusive communication: a tool for service innovation. *British Journal of Healthcare Management* 18/1. 19–26.
- THERRES, MaryKay, 2015: Auditory Development Series: Auditory Development Hierarchy. *Audiology Online*, Article 15458. <<https://www.audiologyonline.com/articles/auditory-development-series-hierarchy-15458>>.

Jana Volk

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Oddelek za slovenistiko
 jana.volk@fhs.upr.si

Nekaj glasoslovnih značilnosti govora v slovenski Istri

Prispevek predstavlja nekatere značilnosti govora v slovenski Istri s poudarkom na glasoslovnih, natančneje na prepoznavanju kolikosti in kakovosti sredinskih samoglasnikov, na izgovoru polglasnika ter širokih *e* in *o*. Dotaknemo se predlogov novega pravopisa glede izgovora polglasnika v korenskih besedah in v tvorjenkah iz korenskih besed ter izglagolskih samostalniških izpeljankah s priponskima obraziloma *-lc* in *-lk*.

1 Uvod

Slovenska Istra je prostor intenzivnega stika jezikov in kultur. V naših raziskavah nas zanimajo predvsem vplivi italijanskega jezika, ki je na tem območju tudi eden od dveh uradnih jezikov (Ustava Republike Slovenije, 11. člen). Interference italijanščine se kažejo na različnih jezikovnih ravninah, od glasoslovne dalje.

Drugo poglavje prispevka predstavlja nekaj primerov vplivov na oblikoslovni in skladenjski ravnini ter v besedišču, tretje poglavje pa se posveča glasoslovni ravnini, in sicer artikulaciji polglasnika, širokega *e*-ja in širokega *o*-ja ter samoglasniški kolikosti in kakovosti. Sledi poglavje o tvorbi izpeljank z obraziloma *-lc* in *-lk* ter predstavitev izvedene ankete in rezultatov raziskave.

2 Italijanski jezikovni vplivi v slovenski Istri

Na oblikoslovni ravnini (iz korpusa v Volk 2007) opazamo italijanske interference na slovenski jezik v kategorijah: a) spol samostalnika (npr. *kafe*, moški spol, namesto kava, v ital. *il caffè*, moški spol; *bičikleta*, ženski spol, namesto bicikel,¹ v ital. *la bicicletta*, ženski spol), b) izgubljanje/neuporaba dvojine,² c) sklon samostalnika (glede *kredit* ali *lizing* namesto glede kredita ali lizinga, v ita. *riguardo al credito* o *al lising*), č) vezava s predlogi in prislovi (*avto na pet vrat* namesto avto s petimi vrati, v ital. *auto a cinque porte*; *te peljem tam* namesto te peljem tja, v ital. – *ti*

1 Pogovorni izraz za kolo, ki je moškega spola.

2 Pojav je sicer zaznan tudi med ostalimi slovenskimi govorci, dejstvo pa je, da italijanščina ne pozna dvojine.

porto là), d) podvajanje samostalniškega zaimka³ (*da ti je všeč tebi* namesto *da ti je všeč*; *za vsak mejl ga poslat* namesto *za poslati vsak mejl*; *kakšen fiat punto mi ti meni priporočaj* namesto *kakšen fiat punto mi ti priporočaj*), e) zaimek, ki uvaja prilastkov odvisnik (pričakovano, slovenska stava, */ime podjetja/, ki je svetovna firma*), vzročni⁴ odvisnik (*ki nisem navajena* namesto *ker nisem navajena*), časovni odvisnik (*ki boš imela 500 jurjev plače* namesto *ko boš imela 500 jurjev plače*) in pogojni odvisnik (*že ki kupiš avto* namesto *že če kupiš avto*), je uporabljen namesto primerjalnega veznika kot (*toliko keša ki ga daš* namesto *toliko keša kot ga daš*), samostalniškega oziralnega zaimka kar (*damo deset procentov pologa ki bo najbolj sigurno* namesto ... *pologa*, kar bo najbolj ...) ter prislova kako za izražanje velike mere ali stopnje povedanega (*ki lepo* namesto *kako lepo*).

Na ravni skladnje je opazen drugačen besedni red besednih zvez, npr. *klimatska naprava ročna*, *po merah zunanjih*, *oprema polna* (namesto *ročna klimatska naprava*, *po zunanjih merah*, *polna oprema*). Levi prilastek samostalniških besednih zvez, ki je v slovenskem jeziku večinoma sklonljiv, je v primerih iz korpusa nesklonljiv oziroma nastopa v vlogi desnega, ravno tako nesklonljivega prilastka, npr. *salon fiat* namesto *fiatov salon*, *salon rabljena vozila* namesto *salon rabljenih vozil*.

Zorman iz analize⁵ besednega reda v pokrajinskem govoru južne Primorske, analizirala je položaj osebka ob nominalnem povedku, ob sestavljenih glagolskih paradigmah, ob povratnih oblikah in ob zaimenskih tožilniških oblikah, ugotavlja, da je vpliv italijanske skladnje na zaporedje stavčnih členov v produkciji govorcev zelo močan (Zorman 2016: 53–55).

Na ravni besedišča omenimo vsakdanje izraze *čav*, *pica*, *tiramisu*, ki so našli pot tudi v knjižni jezik,⁶ besede *ma*, *pašta*, *nona*, ki imajo v jezikovnih priročnikih oznake narečno primorsko, narečno zahodno, pokrajinsko primorsko, do *alora*, *bičikleta*, *kafe* ..., ki so del pogovornega jezika. Omenimo še kalkirane ali citatne besedne zveze – *košta eno uko z glave*, kar pomeni, da (nekaj) veliko stane (ital. *costare un occhio della testa*), *eno jajce od avta*, slab oz. zanič avto (verjetno po analogiji ital. *una merda di (auto)*), *prenedere o lašare*, vzemi ali pusti (ital. *prendere o lasciare*).

V nadaljevanju se bomo podrobneje posvetili glasoslovnim značilnostim obravnavanega območja.

3 Oz. povzemanje s samostalnikom ali osebnim zaimkom izraženega predmeta z osebnim zaimkom.

4 V SP 2021 sicer najdemo zaimke ki tudi kot vzročni veznik, a s kvalifikatorjem starinsko.

5 Korpus sestavljajo govornjena in pisna besedila praktičnosporazumevalne zvrsti.

6 SSKJ2 in SP 2001.

3 Glasoslovne značilnosti v govoru govorcev slovenske Istre

Samoglasniški sistem slovenskega knjižnega jezika ločuje 8 samoglasnikov, ki so lahko naglašeni ali nenaglašeni, naglašene razlikujemo glede na trajanje (dolgi ali kratki) in kakovost (široka ali ozka e in o), nenaglašeni samoglasniki so načeloma kratki (Toporišič 2000: 46–48, 81; Šeruga Prek, Antončič 2014: 17, 19, 20). Največ težav govorcem povzročajo sredinski samoglasniki – široka e in o, ozka e in o, polglasnik – zato so ti predmet obravnave v sledečih podpoglavjih.

Ker je slovenščina na obravnavanem območju v intenzivnem stiku z italijanščino, navajamo nekaj glasoslovnih značilnosti italijanskega jezika. V Caneparijevem opisu moderne italijanščine zasledimo sedem samoglasnikov, polglasnika med njimi ni (Canepari 2005: 125), polglasnika ni tudi v sistemu tržaških samoglasnikov (Canepari 2003: 265), ne predvideva ga niti v opisu slovenskega samoglasniškega sistema (Canepari 2005: 202, 204). Grošelj ob primerjavi slovenskih in italijanskih naglašanih⁷ samoglasnikov na podlagi povprečnih vrednosti F1 in F2 meni, da je mogoče opaziti delno ujemanje med obema sistemoma. Samoglasniški trikotnik italijanskega jezika je po njegovem mnenju pravilnejši oz. idealnejši, samoglasniški trikotnik slovenskega jezika ima namreč še dodaten samoglasnik /ə/. Avtor še ugotavlja, da so realizacije samoglasnikov /i, e, u/ podobne v obeh jezikih; najpomembnejše razlike nastajajo pri realizaciji samoglasnikov /ε, a/ (v italijanščini sta tvorjena nekoliko nižje in bolj spredaj), /ɔ/ (v italijanščini je višji kot v slovenščini) in /o/ (italijanski samoglasnik je tvorjen bolj sredinsko) (Grošelj 2013: 140, 141).

Na problematičnost ozkih in širokih e in o v primorskih govorih in o tendenci k izgovoru širokega o-ja opozarja že Toporišič (2000: 828). Podobno ugotavlja Canepari za italijanščino: najbolj problematični so sredinski glasovi, ki so lahko polzaprti (široka e/o se pretvorita v srednja e/o) ali polodprti (ozka e/o se pretvorita v srednja e/o) (Canepari 2005: 125–126).

Ozbič glede na ugotovitve meritev formantov slovenskih in italijanskih samoglasnikov ter samoglasnikov slovenskega jezika pri dvojezičnih tržaških Slovenkah opozarja predvsem na pomanjkljivo ločevanje kakovosti e-jev in o-jev – široki e je pri zamejcih enak kot v standardni italijanščini in različen od širokega e-ja v standardni slovenščini, tudi ozki o v tržaški slovenščini se razlikuje od o-ja v standardni slovenščini, saj je izgovorjen nižje in bolj spredaj kot v standardni slovenščini (Ozbič 1998a: 35, 37, 38; Ozbič 1998b: 45–46).

7 Italijanščina ima v naglašeni poziciji sedem samoglasnikov, v nenaglašeni pa pet (Grošelj 2013: 135).

3.1 Artikulacija polglasnika

Arh v svojem zaključnem delu raziskuje medijski govor, natančneje govor šestih voditeljev Radia Capris, ki so prebrali izmišljeno novico s 54 polglasniki. Polglasnike je analiziral po kategorijah v Slovenski zborni izreki (Šeruga Prek, Antončič 2003). Po rezultatih analize je bil polglasnik najpogostejše izgovorjen v prevzetih besedah (95,8 % primerov, npr. *film*, *singel*, *žanr*), sledijo besede, v katerih polglasnik pri pregibanju izginja (72,22 % primerov, npr. *pes*, *ves*), v besedah s korenskim polglasnikom in v sklopu nezvočnik + zvočnik na koncu besede je bil izgovorjen v 66,6 % primerov (npr. *megla*, *december*). V ostalih kategorijah je polglasnika bistveno manj – 22,4 % v priponah in 33,3 % v sklopu zvočnik + zvočnik (Arh 2014: 23–25). Po Tivadarjevih meritvah je naglašeni polglasnik dolg okrog 50 ms, nenaglašeni pa 40 ms (2010: 112).

Raziskave artikulacije polglasnika v korpusu spontanega govora govorcev v slovenski Istri (Volk 2015: 820, 821; Volk 2018a: 24) nakazujejo, da je izgovor sredinskih glasov 'prost' oziroma odvisen ali od govorca samega ali od posamezne besede, položaja v besedi oziroma kategorije. Tako je npr. polglasnik izgovorjen višje v ustni votlini⁸, torej se približuje položaju artikulacije ozkega e-ja, pri nekatereh govoricah ob končnem r-ju, ki se ga zapisuje z e-jem (npr. *dober*), pri drugih pred samostalniško pripono -c (npr. *konec*), pri dveh govoricah pred soglasnikom v zaimku s pripono -en (*kakšen*), pri treh govoricah pa pred samostalniško pripono -k (*trenutek*, *povratek*) ali v korenskem polglasniku (*sem*, *sedem*). Nižje v ustni votlini, torej pomaknjen proti širokemu e-ju, pa je polglasnik artikuliran npr. pri dveh govoricah v tvorjenkah s sklopom nezvočnik + zvočnik (*osemindvajsetega*). Ravno tako je polglasnik neenotno artikuliran glede na jezično lego spredaj-zadaj⁹ v ustni votlini – včasih je bolj spredaj pomaknjen ob r-ju, ki ni ob samoglasniku in se ga ne zapisuje (četrti, četrtega), pred samostalniško pripono -k (*ponedeljek*, *trenutek*), v tvorjenkah s sklopom nezvočnik + zvočnik (*sedemindvajstega*), pri drugem govorcu pa je bolj spredaj v ustni votlini v sklopu nezvočnik + zvočnik na koncu osnove v priponi -tev (*namestitev*), v samostalniku moškega spola v imenovalniku ednine (*teden*) in v priponi -elj (*Neapelj*) (Volk 2018a: 35).

Novi Pravopis 8.0, ki je še v pripravi, v svojem predlogu glede izgovora polglasnika predvideva spremembe, in sicer v členu 81 navaja:

8 Glede na izmerjene vrednosti F1.

9 Glede na izmerjene vrednosti F2.

2. Nekdaj na pogovorni jezik omejena izreka širokega *e* namesto polglasnika, ki je povezana tudi s spremembo naglasnega tipa, je danes sprejemljiva tudi v manj formalnem knjižnem jeziku:

deska [də̀ska/də̀ska in dēska], megla [mə̀gla/mə̀glà in mēgla], tema [tə̀ma/tə̀mà in tēma]. Tako še čeber, skedenj, steber idr.

3. Pri tvorjenkah se nenaglašeni etimološki korenski polglasnik izgublja, večinoma se premenjuje s širokim *e*, npr. dež [də̀ž] – dežnik [dežnik/dəžnik], dežnikarica [dežnikarica/dəžnikarica]; kes [kə̀s] – kesanje [kesanje], kesati se [kesáti se].

Da bi preverili, ali so spremembe sprejete v govoru govorcev v slovenski Istri, smo oblikovali anketo, predstavljeno v poglavju 5.

3.2 Artikulacija širokih *e* in *o*

Pavletić za *e* in *o* v izolskem govoru na podlagi percepcije in meritev F1 in F2 v izbranih besedah desetih govorcev ugotavlja, da sta širša od (ozkih) knjižnih *e*-jev in *o*-jev,¹⁰ morda pa tudi od širokih¹¹ (Pavletić 2015: 13).

Meritve formantov *e* in *o* v spontanem govoru govorcev v slovenski Istri so bile izvedene na podlagi korpusa gradiva (Volk 2015 in 2018 a). Kot smo ugotovili že za artikulacijo polglasnika, lahko tudi za tvorbo širokega *e*-ja trdimo, da je odvisna od posameznega govorca¹² in od kategorije oziroma glasovne sosesčine. Zanimiva je primerjava jezične lege v analiziranih kategorijah¹³ – iz dobljenih povprečnih vrednosti F1 ženskih govork lahko sklenemo, da je jezična najvišje v ustni votlini (proti ozkemu *e*) v kategoriji števnik 5 od rodilnika dalje in v tvorjenkah s števnikom (*pet*, *petega*), najnižje (proti širokemu *e*) pa je jezik postavljen pri glagolih na *-éti -ém (odprem)*. Pri moških govorcih pa glede na meritve povprečnih vrednosti F1 sklepamo, da je jezik najvišje v ustni votlini v kategoriji glagolov na *-ati -ém (izberemo)*, najnižje pa v samostalniški priponi *-ent (študent)*.

Pri tvorbi širokega *o*-ja je najnižja vrednost F1, jezik pa najvišje v ustni votlini, pomaknjen proti ozkemu *o*-ju, pri obeh spolih pri tvorjenkah (*polpenzion*). Najvišja vrednost F1, jezik najnižje v ustni votlini, pomaknjen proti širokemu *o*-ju, je pri ženskah v naslonkah (*no*, *do*), pri moških pa pri samostalnikih v imenovalniku (in

10 Glede na izbrane besede, v katerih je avtorica merila vrednosti F1 in F2 *e*-jev in *o*-jev (*profesorica*, *prometna nesreča*, *blodit*, *dober*), govori o ozkih *o*-jih in *e*-jih.

11 Avtorica je vrednosti F1 in F2 *e*-jev in *o*-jev merila v besedah *enega*, *moja*, *človek*.

12 Analize so ločene glede na spol, saj ženske govorko običajno govorijo v višjem frekvenčnem območju kot govorci moškega spola.

13 Zaradi omejenega obsega prispevka navajamo samo skrajni kategoriji.

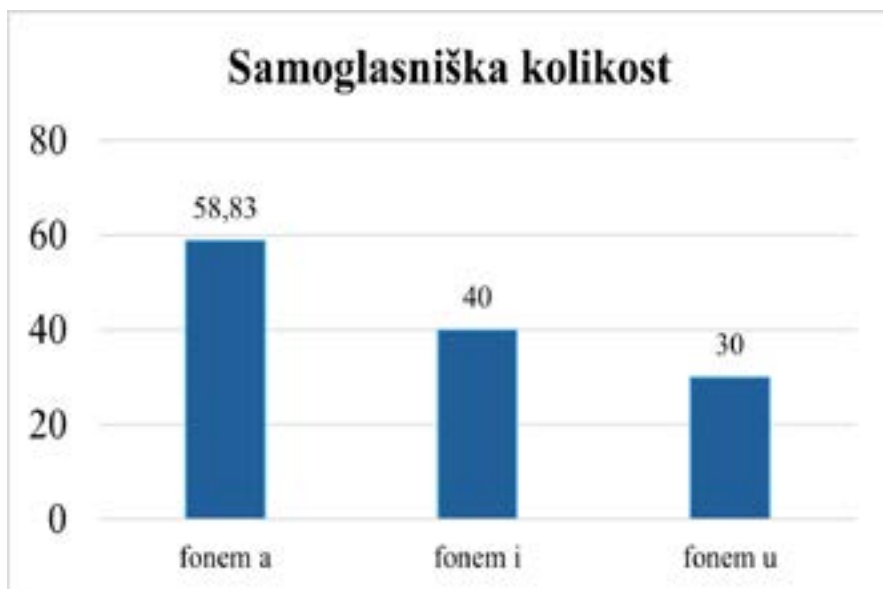
enako glasečem se tožilniku) ednine s premičnim naglasnim tipom (*otok*). Najnižja vrednost F2, torej pomaknjenost jezika v sprednji del ustne votline, je pri ženskah v tvorjenkah (*polpenzion*), pri moških pri samostalniki v imenovalniku (in enako glasečem se tožilniku) ednine s premičnim naglasnim tipom (*otok*). Najvišja vrednost F2, ko je jezik v zadnjem delu ustne votline, je pri obeh spolih v naslonkah (*no, do*).

3.3 Percepcija samoglasniške kolikosti

Po Slovenski slovnici (Toporišič 2000: 71) oziroma klasičnih delitvah samoglasniškega sistema slovenskega knjižnega jezika v SSKJ 2, SP 2001 in Slovenski zborni izreki (Šeruga Prek, Antončič 2014: 20) je prisotno razlikovanje med dolgimi in kratkimi naglašeni samoglasniki, a raziskave zadnjih let tega ne potrjujejo (več glej npr. Tivadar 2004, 2010; Huber 2006).

Za ugotavljanje prepoznavanja samoglasniške kolikosti smo med študenti Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem izvedli perceptivni test¹⁴ (podrobneje opisan v Volk 2018 in 2021), izpostavljamo pa ugotovitve sodelujočih anketirancev, ki prihajajo iz primorske narečne skupine, teh je 45. S prvim delom perceptivnega testa smo ugotavljali percepcijo samoglasniške kakovosti, z drugim delom (ki je predstavljen v naslednjem poglavju) pa percepcijo samoglasniške kolikosti. V prvem delu smo tako analizirali fonološke pare *kàkšen* : *kákšen*, *bràt* : *brát*, *vàs* : *vás*, *naglàs* : (*na*) *glàs*, *sít* : *sít* in (*na*) *kùp* : *nakùp*. Vsaka izmed navedenih besed se je v perceptivnem testu v naključnem vrstnem redu pojavila 4-krat. Naša predvidevanja pred pričetkom testiranja, da bo prepoznavnost kolikosti govorcev primorske narečne skupine v primerjavi z govorce preostalih narečnih skupin slabša, so se izkazala za pravilna – skupna prepoznavnost je le 42,94-odstotna. Prepoznavnost kolikosti se razlikuje glede na fonološke pare – najpogosteje je pravilno prepoznan fonološki par fonema /a/ (58,83 %), fonološki par fonema /i/ je prepoznan v slabih 40 %, fonološki par fonema /u/ pa le v slabih 30 % (graf 1). Med posameznimi analiziranimi besedami pa so anketiranci najpogosteje pravilno prepoznali besedo *vàs* (82,22 %), najslabše pa so ločevali besedi (*na*) *kùp* in *nakùp* (zgolj slabih 30 %). Sklenemo lahko, da je prepoznavnost kolikosti samoglasnikov govorcev primorske narečne skupine pomanjkljiva.

14 Tivadar (2004) je izvedel perceptivni test med študenti ljubljanske slovenistike, Huber (2006) pa med srednješolskimi govorce prekmurske narečne skupine.

Graf 1: Prepoznavanje samoglasniške kolikosti med govorce primorske narečne skupine.

3.4 Percepcija samoglasniške kakovosti

Drugi del perceptivnega testa je preverjal prepoznavanje samoglasniške kakovosti. Za preverjanje percepcije samoglasniške kakovosti smo izbrali fonološke pare *góst* : *gòst*, *grób* : *gròb*, *klóp* : *klòp*, *léd* : *lèt* in *méd* : *mèt*. Ker smo za percepcijo samoglasniške kolikosti ugotovili pomanjkljivo diferenciacijo, smo pred analizo perceptivnega testa pričakovali, da bodo nastajale razlike tudi v percepciji samoglasniške kakovosti. Rezultati analize so pričakovanja potrdili – kakovost sredinskih samoglasnikov se je gibala od 68,7 % za široki o, podobno tudi za ozki o (69,81 %) in ozki e (70,82 %), do 79,44 % za široki e. Skupen delež pravilne prepoznavne je bil 72,19 %. Poglejmo skupne rezultate po analiziranih fonemih izbranih besed: široki o je bil najpogosteje pravilno prepoznan v besedi *góst* (85,55 %), napačno pa v besedi *gròb* (le 27,22-% pravilnost). Ozki o sodelujoči največkrat pravilno prepoznajo v besedi *góst* (85,55 %), napačno pa v besedi *grób*, v 28,88 %. Široki e je v 81,66 % primerov pravilno prepoznan v besedi *mèt*, le v 19,44 % primerov pa v besedi *lèt*. Ozki e je bil pravilno prepoznan v 73,88 % primerov v besedi *méd*, napačno pa v besedi *léd* (29,44-% pravilnost). Rezultati analize kakovosti samoglasnikov govorcev v slovenski Istri torej kažejo na ne dovolj uzaveščno razlikovanje širokih in ozkih e-jev in o-jev.

Graf 2: Prepoznavanje samoglasniške kakovosti med govorce primorske narečne skupine.

4 Obrazili *-lk-* in *-lc-*

V času tekmovanj v zimskih športih so nas komentatorji tekem alpskih in nordijskih disciplin pozdravljali s »spoštovane poslušauke in poslušauci«, komentirali so nastope tekmoauk, tekmoaucev, skakaúk in skakaúcev, letaúk in letaúcev. Mercatorjeva reklama pa nam je sporočala, da »v Merkatorju ponosno podpiramo mlade smučarske skakalke in skakalce ...« (Mercator Slovenije, 2024). Kaže se torej neusklajena oz. nepoenotena dvojnična izgovorna norma.

Slovenski pravopis 2001 v členih 649 in od 654 do 656 predpisuje, da:

S črko l pišemo *u* v naslednjih primerih: c) načeloma v vseh izglagolskih izpeljankah s priponskimi obrazili *-lc-*, *-lk-*, *-lsk-*, *-lstv-* (ter v nadaljnjih izpeljankah iz njih), ko se nanašajo na živega vršilca dejanja: bralca, bralka, bralski, bralstvo [bráuca, bráuka, bráuški, bráustvo] /.../ Poleg izgovora z *u* je v SSKJ pri nekaterih besedah mogoč, pa navadno manj priporočljiv tudi izgovor z *l* (kopalka *-e* [úk in lk]).

Šeruga Prek in Antončič menita, da pri izglagolskih izpeljankah za delujočo osebo ali žival v priponskih obrazilih *-lc-* in *-lk-*¹⁵ pri mlajših govorcih prevladuje neustrezen izgovor z *l*-jem. Opozorita, da je SP 2001 opustil nekaj primerov izgovornih

15 V besedah, ki označujejo neživo, pa je izgovor z *l* ustrezen.

dvojnic in »se bolj sistemsko odločil za ų-jevski izgovor,«¹⁶ ki pa v praksi še ni utrjen (Šeruga Prek, Antončič 2014: 148, 148). Toporišič dodaja, da se ų lahko izgovarja v manjši meri še, če se izpeljanke nanašajo na vršilnik, torej orodje (npr. brisačca, 2000: 78).

Pravopis 8.0 v 112. členu opozarja na dvojnični izgovor izglagolskih samostalniških in pridevniških izpeljank s priponskimi obrazili -lc-, -lk-, -lsk-, -lstv-, ki pomenijo živega vršilca dejanja, »z dvoustnično varianto [se] izgovarjajo navedena obrazila tudi, ko gre za rastline in obutev (plezalke) ali orodja (brisalci).« (Komentar 2023: 13)

Mirtič ugotavlja zelo raznoliko sodobno jezikovno prakso, a meni, da gre v smeri izgovora l-ja. Izpostavi primer samostalnikov drsalka in plezalka v pomenu obuvala, ki sta pogostejše izgovorjena z l-jem, če pomenita osebo, pa ugotavlja dve možnosti izgovora, pogostejši je izgovor z ų-jem. Pri samostalniku brisalec, brisalca pa je po njenem jezikovnem občutku pogostejši l-jevski izgovor. (Mirtič 2022: 27, 31)

5 Rezultati raziskave¹⁷

Raziskavo smo izvedli s pomočjo spletne ankete 1ka. Sestavljena je iz treh delov, in sicer izgovor predvidenega polglasnika, tvorjenke z obraziloma -lk-, -lc in demografska vprašanja. V anketi je sodelovalo 90 respondentov, večina, 96 %, jih je ženskega spola, prevladuje starostna skupina 41–60 let (78 %), 63 % respondentov prihaja iz primorske narečne skupine. Vsakemu odgovoru na zastavljeno vprašanje smo dodali tudi zvočni posnetek izgovora. Pri vprašanjih o izgovoru predvidenega polglasnika so respondenti lahko izbirali med odgovori: polglasnik, ozki e, široki e, Ne slišim razlike in Drugo; pri vprašanjih o izgovoru obrazil -lk- in -lc- pa med odgovori l, u in Ne slišim razlike.

5.1 Izgovor polglasnika

Izbrali smo izraze s korenskim polglasnikom dež, kes, steber, bezeg, tema in iz njih izpeljane pridevniške tvorjenke oziroma izraze s spremenjenimi oblikoslovnimi kategorijami (sklon, število) dežni (plašč), kesa, stebri, bezgov (sok), temno, v katerih ne prihaja do spremembe naglasnega mesta, ter dežnik, kesanje, stebriček, bezgovina, temnica, v katerih prihaja do spremembe naglasnega mesta. V navedenih besedah je po SP 2001 in SSKJ 2 predviden izgovor polglasnika.

¹⁶ Izgovor omenjenih priponskih obrazil z [ʁk] in razlikovanje med vršilci in neživimi samostalniki je bila jezikoslovcem vsiljena kot prestižna (Komentar 2023: 13).

¹⁷ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta ARIS Temeljne raziskave za razvoj govornih virov in tehnologij za slovenski jezik (J7-4642).

5.1.1 Izgovor korenškega polglasnika

Pri večini analiziranih besed (tabela 1) prevladuje polglasniški izgovor, sledi izgovor z ozkim e-jem, na zadnjem mestu je izgovor s širokim e-jem. Respondenti so pri besedi *dež* večinsko izbrali polglasniški izgovor (87,5 %), v 12,5 % izgovor z ozkim e-jem, možnosti izgovora s širokim e-jem pa ni izbral nihče. Besede *kes* nihče od respondentov ne izgovarja polglasniško, ampak z ozkim (62,5 %) ali v manjši meri širokim e-jem (37,5 %). Pri besedi *steber* prevladuje polglasniški izgovor (62,5 %), v enaki meri so respondenti izbrali izgovor s širokim ali ozkim e-jem (18,75 %). Tudi pri besedi *bezeg* prevladuje polglasniški izgovor (81,25 %), redkeje sta izgovorjena široki in ozki e (12,5 oz. 6,25 %). Za besedo *tema* je največ respondentov, 93,75 %, izbralo polglasniški izgovor, 6,25 % pa je izbralo izgovor širokega e-ja.

	dež	kes	steber	bezeg	tema	skupno
polglasnik	87,5	/	62,5	81,25	93,75	65
ozki e	12,5	62,5	18,75	6,25	/	20
široki e	/	37,5	18,75	12,5	6,25	15

Tabela 1: Izgovor v besedah s korenskim polglasnikom, izražen v %.

5.1.2 Izgovor pridevniških tvorjenk ali spremenjene oblikoslovne kategorije besed s korenskim polglasnikom, v katerih ne prihaja do spremembe naglasnega mesta

Tudi v tej analizirani kategoriji (tabela 2) prevladuje polglasniški izgovor, sledi mu izgovor s širokim e-jem, na zadnjem mestu pa je izgovor z ozkim e-jem. Besedo *dežni* (plašč) 68,75 % respondentov izgovarja polglasniško, 18,75 z ozkim e-jem in 12,5 s širokim e-jem. Izraza *kesa* (rodilniška edninska oblika) nihče ne izgovarja polglasniško, ampak pretežno s širokim e-jem (56,25 %), v nekoliko manjši meri z ozkim e-jem (43,75 %). Pri *stebrih* prevladuje polglasniški izgovor z 68,75 %, 18,75 % respondentov je izbralo možnost izgovora širokega e-ja, 12,5 pa izgovor ozkega e-ja. V pridevniški tvorjenki *bezgov* (sok) prevladuje polglasniški izgovor (75 %), manj je izgovorov s širokim e-jem (18,75 %) in najmanj z ozkim e-jem (6,25 %). Za izraz *temno* je 75 % respondentov izbralo izgovor s polglasnikom, 25 % s širokim e-jem, izgovora z ozkim e-jem ni izbral nihče.

	dežni	kesa	stebri	bezgov	temno	skupno
polglasnik	68,75	/	68,75	75	75	57,5
ozki e	18,75	56,25	12,5	6,25	/	18,75
široki e	12,5	43,75	18,75	18,75	25	23,75

Tabela 2: Izgovor v tvorjenkah iz besed s korenskim polglasnikom brez spremembe naglasnega mesta, izražen v %.

5.1.3 Izgovor pridevniških tvorjenk ali spremenjene oblikoslovne kategorije besed s korenskim polglasnikom, v katerih prihaja do spremembe naglasnega mesta

V kategoriji (tabela 3) prevladuje izgovor s širokim e-jem, sledi izgovor besed z ozkim e-jem, najmanj je polglasniškega izgovora. Pri *dežniku* prevladuje izgovor z ozkim e-jem (50 %), 37,5 % je izgovora širokega e-ja, 12,5 pa polglasniškega izgovora. *Kesanje* je v večini izgovorjeno s širokim e-jem (56,25 %), nekoliko manj respondentov izgovarja ozki e (43,75 %). Tudi pri *stebričku* prevladuje široki e (50 %), sledi polglasniški izgovor (31,25 %), manj je izgovora z ozkim e-jem (18,75 %). Pri *bezgovini* močno prevladuje polglasniški izgovor (68,75 %), 18,75 % je izgovora s širokim e-jem, 12,5 pa z ozkim e-jem. Zanimivi so rezultati besede *temnica* – 50 % respondentov jo izgovarja s širokim e-jem, po 25 % je izgovora polglasnika in ozkega e-ja.

	dežnik	kesanje	stebriček	bezgovina	temnica	skupno
polglasnik	12,5	/	31,25	68,75	25	27,5
ozki e	50	43,75	18,75	12,5	25	30
široki e	37,5	56,25	50	18,75	50	42,5

Tabela 3: Izgovor v tvorjenkah iz besed s korenskim polglasnikom s spremembo naglasnega mesta, izražen v %.

5.2 Izgovor obrazil *-lk-*, *-lc-*

V tabeli 4 je naveden izgovor izbranih izrazov v SP 2001 in SSKJ 2. SP ločuje oseba : predmet oz. rastlina, SSKJ 2 pa uvaja dvojnice za oba pomena, izjema kopalke – predmet. Dvojnice so tudi za nekatere izraze, ki ne ločujejo živosti.

	SP 2001	SSKJ 2
poslušalke	u	u
poslušalci	u	u
gledalke	u	u
gledalci	u	u
tekmovalke	u	u in l
tekmovalci	u	u in l
drsalke – oseba	u	u in l
drsalke – predmet	l	u in l
plezalke – oseba	u	u in l
plezalke – rastlina	l	u in l
kopalke – oseba	u	u in l
kopalke – predmet	l	l

Tabela 4: Izgovor analiziranih izrazov v SP 2001 in SSKJ 2.

Pri večini analiziranih tvorjenk (tabela 5) v obrazilih -lk- in -lc- prevladuje u-jevski izgovor, čeprav razlike niso velike – od 56,25 do 57,14 % za u-jevski izgovor oz. od 35,71 do 42,85 % za l-jevski izgovor. Izraz plezalke kot osebe 50 % respondentov izgovarja u-jevsko, preostala polovica pa l-jevsko. Le pri besedah drsalke in kopalke (predmet) so vsi respondenti izbrali izgovor l-ja.

	u	l
poslušalke	57,14	42,85
poslušalci	57,14	42,85
gledalke	57,14	42,85
gledalci	57,14	42,85
tekmovalke	56,25	35,71
tekmovalci	56,25	35,71
drsalke (predmet)	/	100
drsalke (oseba)	35,71	56,25
kopalke (predmet)	/	100
kopalke (oseba)	42,85	57,14
plezalke (oseba)	50	50

Tabela 5: Izgovor obrazil -lk- in -lc-, izražen v %.

6 Zaključek

Prispevek predstavlja nekaj značilnosti govorjenega jezika v slovenski Istri s poudarkom na glasoslovju. Raziskave percepcije kakovosti in kolikosti sredinskih glasov kažejo na pomanjkljivo ločevanje analiziranih značilnosti. Po raziskavah artikulacije sredinskih glasov lahko sklenemo, da se samoglasniški sistem govorcev obravnavanega območja v analiziranih kategorijah razlikuje od samoglasniškega sistema knjižnega jezika. Pravopis 8.0 pri izgovoru polglasnika predvideva nekaj sprememb, ki jih pri govorcih v slovenski Istri ne zasledimo – korenski polglasnik je večinsko izgovorjen polglasniško, ne pa s širokim e-jem, tudi v pridevniških tvorjenkah s korenskim polglasnikom, kjer ne prihaja do spremembe naglasnega mesta, prevladuje polglasnik, pri tvorjenkah s spremembo naglasnega mesta pa je pogostejši široki e. V obrazilih -lc-, -lk-, kjer ni ločevanja med živimi vršilci dejanja in predmeti, prevladuje ŷ-jevski izgovor, v izrazih, ki označujejo predmet, pa je vedno realiziran l-jevski izgovor.

Možnosti za nadaljnje raziskave vidimo v večjem številu sodelujočih v anketi oziroma raziskavah, v bolj uravnoteženem vzorcu glede na spol (prevladujejo ženske) in starost (prevladuje starostna skupina 41–60 let), znotraj narečne skupine pa bi bilo smiselno ločeno analizirati govor govorcev istrskega narečja.

VIRI IN LITERATURA

- ARH, Matej, 2014: *Izgovor polglasnika pri obalnih voditeljih Radia Capris*. Zaključno delo. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.
- CANEPARI, Luciano, 2003: *Manuale di fonetica*. München: Lincom Europa.
- CANEPARI, Luciano, 2005: *A handbook of pronunciation*. München: Lincom GmbH.
- GROŠELJ, Robert, 2013: Vocali a confronto: analisi contrastive dei sistemi vocalici sloveno e italiano. *Etudes romanes de Brno* 34/2. 131–147.
- HUBER, Damijan, 2006: Percepcija samoglasniških opozicij pri dijakih pomurskih srednjih šol. *Jezik in slovstvo* 51/1. 69–83.
- Komentar k poglavju »Slovnični oris za pravopis.« 1. del: *Glasoslovni oris. Pravopis 8.0*. 2023. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša Pravopisna komisija pri SAZU in ZRC SAZU. <<https://pravopisna-komisija.zrc-sazu.si/Portals/21/PDF/Glasoslovni-oris.pdf#page=13&zoom=100,90,464>>.
- MERCATOR SLOVENIJE, 2024: *Zalet za polet*. <<https://youtu.be/F-GK-lmauXw>>.
- MIRTIČ, Tanja, 2022: Govorjeni knjižni jezik. Boris Kern (ur.): *Mediji in govorjena slovenščina*. Ljubljana: Založba ZRC. 25–28.
- OZBIČ, Martina, 1998a: Akustična spektralna FFT analiza samostalniškega sistema slovenskega jezika. ERJAVEC, Tomaž, in GROS, Jerneja (ur.): *Jezikovne tehnologije za slovenski jezik: zbornik konference / Mednarodna multi-konferenca Informacijska družba – IS'98*,

- Ljubljana, 6. do 7. oktobra 1998. Ljubljana: Slovensko društvo za jezikovne tehnologije. 55–59.
- OZBIČ, Martina, 1998b: Akustična spektralna FFT analiza samoglasniškega sistema slovenskega jezika pri tržaških Slovencih. *Defektologica slovenica* 6/1. 22–51.
- PAVLETIČ, Nika, 2015: *Jezikovna analiza Slovarja izolskega slenga*. Zaključno delo. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.
- Pravopis 8.0: Pravila novega slovenskega pravopisa za javno razpravo. Glasoslovni oris*. <<https://pravopis8.fran.si/>>.
- SP 2001: *Slovenski pravopis*. <www.fran.si>.
- SSKJ 2: *Slovar slovenskega knjižnega jezika, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja*. <www.fran.si>.
- ŠERUGA PREK, Cvetka, ANTONČIČ, Emica, 2003: *Slovenska zborna izreka*. Maribor: Aristej.
- ŠERUGA PREK, Cvetka, ANTONČIČ, Emica, 2014: *Slovenska zborna izreka*. Maribor: Aristej.
- TIVADAR, Hotimir, 2010: Normativni vidiki slovenščine v 3. tisočletju – knjižna slovenščina med idealnostjo in realnostjo. *Slavistična revija* 58/1. 105–116.
- TIVADAR, Hotimir, 2004: Priprava, izvedba in pomen perceptivnih testov za fonetično-fonološke raziskave (na primeru analize fonoloških parov). *Jezik in slovstvo* 49/2. 17–36.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- USTAVA REPUBLIKE SLOVENIJE. <<https://zakonodaja.com/ustava/urs>>.
- VOLK, Jana, 2007: Italijanske jezikovne prvine v spontanem govoru s Slovenski Istri. *Annales. Series historia et sociologia* 17/1. 153–166.
- VOLK, Jana, 2015: Sredinski glasovi v spontanem govoru govorcev slovenske Istre. Mojca Smolej (ur.): *Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opis*. Ljubljana: Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik. 819–828.
- VOLK, Jana, 2018a: Polglasnik v slovenskem spontanem govoru prebivalcev Obale. *Jezik in slovstvo* 63/1. 19–37.
- VOLK, Jana, 2018b: Percepcija slovenskih sredinskih samoglasnikov pri študentih na Obali. *Jezik in slovstvo* 63, 3/4. 47–62.
- VOLK, Jana, 2021: Zaznavanje in prepoznavanje samoglasniške kolikosti med študenti Univerze na Primorskem. *Jezik in slovstvo* 66, 2/3. 129–143.
- ZORMAN, Anja, 2016: Besedni red kot primer italijanske jezikovne interference v južnoprimorski slovenščini. *Studi universitatis hereditati* 4/1. 49–58.

Nina Žavbi

Univerza v Ljubljani, Akademija za gledališče, radio, film in televizijo
nina.zavbi@agrft.uni-lj.si

Govorjeni jezik v umetnosti ali zakaj (le) znanje pravorečja ne zadostuje (Na primeru nekaterih predstav Žige Divjaka)¹

Prispevek na začetku razlikuje med govorom v gledališču v preteklosti, ko je bilo pomembno striktno upoštevanje pravorečne norme, in med govorom danes, ko je bolj kot pravorečno pravi-len pomemben za konkretno uprizoritev ustrezen govor, ki zajema celotni diapazon jezikovnih (socialnih) zvrsti govorenega jezika. Prispevek temelji na pregledu sodobnih predstav režiserja Žige Divjaka in njegove ustvarjalne ekipe. Prikazane bodo raznolike izvedbe odrskega govora, odvisne od vsake konkretne uprizoritve.

Uvod

Odrski govor danes je v vsaki predstavi drugačen, raznolik, mnogoplasten, tako kot gledališka umetnost sama. Prilagojen je konkretni uprizoritvi in mora znotraj te delovati naravno, kot enakovreden uprizoritveni dejavnik. Dandanes pravorečna govorna izvedba v gledališču nikakor ni več samoumevna, ampak je pomembna ustreznost jezikovno-govorne uresničitve v posamezni umetniški kreaciji. Zato znanje pravorečja ne zadostuje niti gledališkemu lektorju niti igralcem. V prispevku poskušamo na primeru sodobnih predstav, ki sodijo v polje dokumentarnega gledališča, prikazati, da morata biti jezik in govor ustrezna, s tem pa dodatno podčrtata umetniško idejo predstave. V obravnavanih predstavah režiserja Žige Divjaka je izjemno pomembna naravnost, avtentičnost odrskega govora. Tako s stališča teatrološke vede kot z jezikoslovnega stališča poskušamo utemeljevati, zakaj je takšen jezikovno-govorni koncept ustrezen.

Zaradi raznolikosti sodobnega gledališča, predvsem pa sodobnega gledališkega (odrskega) govora se zdi pomembno tudi opolnomočenje sodobnega gledalca. Zato se zdi nujno gledališče približati tudi današnjim generacijam učencev in dijakov, ki pri pouku slovenščine razmišljajo o različnih govornih položajih in o ustreznih jezikovno-govornih rabah.

¹ Razprava je nastala v okviru programa št. P6-0376, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

Jezik (govor) v gledališču nekoč in danes

Gledališki ustvarjalci »za vsako uprizoritev ustvarijo samosvojo, enkratno govorno podobo, kompatibilno s celostno uprizoritveno estetiko, temelječo na režijskem konceptu« (Podbevšek 2010: 197). Zgodovinsko se odnos do gledališkega jezika (govora) precej spreminja. Tako se je sredi 20. stoletja v gledališču govorilo knjižno zbornu, gledališče je bilo prostor najbolj žlahtne različice govorjenega zbornega jezika. »Že v šestdesetih, posebej pa v sedemdesetih letih [...] je] zborni jezik [...] postal le ena od izbirnih možnosti, kar je bistveno spremenilo tudi estetiko odrskega govora« (prav tam: 212). Danes se odrski jezik prilagaja vsakokratni uprizoritveni dinamiki, zelo raznoliki pa so odnosi med uprizoritvenim besedilom in uprizoritvijo – kar je bilo v preteklosti dramsko besedilo, je danes lahko pravzaprav karkoli – uprizoritvena ekipa lahko izhaja iz dramskega ali drugega umetnostnega besedila, ki ga lahko poljubno obdela (krajša, dele med seboj premeša, dopisuje besedilo, ga zvrstno spreminja ipd.), lahko izhaja iz neumetnostnih besedil, npr. publicističnih tekstov, iz različnih dokumentov ipd. Večkrat vnaprej zapisanega besedila sploh ni, temveč besedilo nastaja sproti, med vajami, ustvarjalna ekipa ga skupinsko ustvari in zapiše. Tudi od vrste besedila in njegove umeščenosti v uprizoritev je odvisno, za kakšen jezik (govor) predstave se ekipa z režiserjem na čelu ter ob nasvetu in pomoči lektorja odloči.

Za današnje uprizoritve je pogosto značilna jezikovna hibridnost, tako mešanje domačih in tujih jezikovnih prvin, knjižnega in neknjižnega, mešanje področnih jezikov (npr. literarnega in znanstvenega, literarnega in publicističnega ipd.), mešanje časovnih zvrsti (arhaične in sodobne prvine), mešanje zasebnega idioma in literarnega jezika, lahko pa se hibridnost kaže tudi v prepletu govorjenega in petega jezika, živega in posnetega govora, v mešanju dramskih in nedramskih elementov, dveh prevodov v isti uprizoritvi, mešanju mikrofonskega in neozvočenega govora ipd. (Podbevšek 2012: 32, 33). Hibridnost se lahko kaže znotraj ene replike ali pa med replikami v dialogu. Jezikovna hibridnost opravlja različne vloge, npr. opozarja na nacionalni izvor nastopajočega, njegov socialni status, čustveno stanje; določa zunanje okoliščine; »podpira/intenzivira druge uprizoritvene segmente, npr. fragmentarno dramaturgijo; izraža univerzalnost ugledališčene teme; izboljša komunikacijo z občinstvom v jezikovno tujem okolju« (prav tam: 33).

Jezik uprizoritvenega besedila in odrski govor sta se v zgodovini spreminjala, zaradi česar se spreminja delo sodobnega gledališkega lektorja ter tako poučevanje igralcev na umetniški akademiji kot tudi njihovo praktično delo v gledališču, s tem povezano pa tudi gledalčevo doživljanje.

Gledališče z dokumentarno tematiko režiserja Žige Divjaka

V zadnjem času so v gledališču pogosto uprizorjene tematike, ki ne izhajajo iz umetnostnega besedila, ampak je uprizoritveno besedilo sestavljeno iz različnih dokumentov. V sodobnem gledališču je torej ena od smeri razvoja tudi dediščina postdramskega gledališča – gledališče se oddaljuje od fikcije, vključujejo pa se dokumentarne tematike (Monfort 2021: 148). Predstave lahko nastajajo po principu t. i. snovalnega gledališča, ki ima skupinskega avtorja, ki ni dramski avtor, saj dramskega besedila sploh ni, glavni avtor pa niti ni režiser. »Gre za nič več in nič manj kot za proces demokratizacije v gledališču, za novo politiko gledališke proizvodnje« (Lukan 2022: 188).

V tem prispevku se osredotočamo na gledališče s poudarjeno dokumentarno tematiko režiserja Žige Divjaka, ki se od zaključka svojega študija Gledališke režije (ter že pred tem) na Akademiji za gledališče, radio, film in televizijo posveča družbeno pomembnim tematikam (npr. prekarno delo, izkoriščanje delavcev, zadnja leta tudi okoljska problematika ipd.). Režiser Žiga Divjak v grobem uprizarja dve vrsti/skupini predstav – ene na podlagi dramske predloge, ki jo (največkrat) napiše njegova stalna sodelavka Katarina Morano, in druge z dokumentarno tematiko, ki sodijo v polje dokumentarnega gledališča. V prispevku se osredotočamo na tri predstave z dokumentarno tematiko: *Hlapec Jernej in njegova pravica*,² *Gejm*³ in *Šest*,⁴ z jezikovno-govornega zornega kota predvsem na zadnji dve zelo pozitivno kritiško ovrednoteni, obe tudi nagrajeni predstavi. V omenjenih projektih režiser Žiga Divjak izgradi »svojo varianto verbatim ali dobesečnega gledališča« (Toporišič 2021: 237). Zala Dobovšek njegove predstave, npr. *Hlapec Jernej in njegova pravica*, *Gejm* in *Šest*, uvršča v angažirano oz. dokumentarno gledališče,⁵ »ki se kritično odziva na aktualne dogodke ter družbeno-politične anomalije« (Dobovšek 2021: 216). Pravi, da so »vsi trije scenski dogodki [...] bili zasnovani na podlagi raziskovalnih in terenskih ekspedicij, kjer je nabiranje dokumentarnega materiala (poročila, transkripcije, pričevanja, e-pisma, intervjuji ...) pogojevalo nastanek tekstovne uprizoritvene podlage« (prav tam: 217). Pri vseh je posredovana tako vsebina, ki izhaja iz

2 Cankarjev dom in UL AGRFT. Premiera: 26. 9. 2018. Priredba: Žiga Divjak. Zasedba: Gregor Zorc, Iztok Drabik Jug, Minca Lorenci.

3 Slovensko mladinsko gledališče in Maska Ljubljana. Premiera: 10. 6. 2020. Besedilo je nastalo na podlagi pričevanj, zbranih v bazi podatkov Border Violence Monitoring Network. Zasedba: Primož Bezjak, Vito Weis, Sara Dirnbek, Maruša Oblak, Matej Puc.

4 Slovensko mladinsko gledališče in Maska Ljubljana. Premiera: 31. 3. 2018. Zasedba: Alja Kapun, Vito Weis, Katarina Stegnar, Iztok Drabik Jug, Gregor Zorc.

5 Navaja tri podvrsti dokumentarnega gledališča: »dobesečno gledališče (odrska uporaba prvo- in drugoosebnih pričevanj ali transkripcij), dokumentarno gledališče (uporaba dokumentarnega gradiva s poznejšo odrsko obdelavo/interpretacijo), dokumentaristični hibrid (dopolnjevanje in estetiziranje dokumentarnega gradiva s fikcijo ali simbolnimi, metafizičnimi, alegoričnimi prvini)« (Dobovšek 2022: 153).

dokumentov, kot zelo osebne zgodbe, vendar pa se »[m]ed intimnostjo samoizpovedovanja in surovim posredovanjem tujih faktov [...] nahaja le navidezno brezno kontradiktornosti, [...] saj tako prvi kot drugi pristop v scenskih pisavah odražata nujno po načelnosti, neposrednosti, transparentnosti in ranljivosti« (prav tam: 215).

»Pri *Hlapcu Jerneju* in *Gejm* gre za natančen izčiščen model dobesečnega (*verbatim*) gledališča, saj pri obeh besedilih narativni tok poteka na podlagi nizanja drugoosebnih pričevanj oziroma recitiranja transkripcij« (Dobovšek 2021: 217). V *Hlapcu Jerneju* osebe niso celostno psihologizirane, celo niso poimenovane, »pač pa jih namenoma zvrnejo na zgolj delovna telesa, telesa v funkciji izvrševanja napotkov in ujetosti v brezizhodni sistem prekarnega izkoriščevalskega in negotovega« (prav tam: 220) dela. »V predstavi skozi dokumentarno gradivo, ki je minimalno obdelano, a montirano kot serija ponavljanj in razlike, spoznavamo pričevanja« (Toporišič 2021: 239) različnih delavcev.

V *Gejmu* izvajalska ekipa ves čas izreka besede nekoga tretjega, vseeno pa igralci »stilizirano in implicitno z odrsko figuro zastopajo tudi svojo zasebno pojavo (v smislu zasebne, verbalno izrečene načelnosti do same vsebine)« (Dobovšek 2021: 217). »Posredovanje dokumentacije je izjemno natančno, premočrtno, reportažno, celo mehanično (datum in ura, lokacija, koordinate, demografski podatki, prisilna vrnitev, vpletenost mladoletnih, uporabljeno nasilje, vpleteni policisti)« (prav tam: 220).

V besedilu *Šest* »je surova faktičnost dokumentarnega gradiva obložena še z dodatno plastjo vzporednih izmišljenih, a koncizno zgrajenih dramskih likov, zaposlenih v kranjskem študentskem in dijaškem domu« (Dobovšek 2021: 218), zaradi česar se občinstvo z njimi učinkovito identificira. Divjak v predstavi »uporabi klasičen postopek dobesečnega gledališča, prepis intervjujev, njihovo urejanje, kolažiranje in sestavljanje besedila predstave, značilno tudi za druge oblike dokumentarnega gledališča« (Toporišič 2021: 238). Ohranja »vloge igralca, režiserja, pisca in drugih ustvarjalcev v procesu, a hkrati so te nefiksirane, izmenljive in spremenljive. Ustvarjanje je hkrati individualno in kolektivno« (prav tam). Gre za večmesečno raziskovanje dokumentarnih materialov, »kot so sporočila za javnost, zapisniki sestankov, e-pisma (ki v zapisovanju ostajajo avtentična, z vsemi pravopisnimi napakami in nedoslednostmi vred), ki so nato infiltrirana v dialoge in odnose petih likov« (Dobovšek 2021: 218) – dokumentarni material je »nenehno reflektiran, dvoumen in diskutabilen« (prav tam: 219). Tudi Toporišič izpostavlja, da so »[d]okumentarne materiale [...] v teku procesa začeli povezovati s fiktivnimi, temelječimi na verodostojnih dokumentih, a izhajajočih iz igralske imaginacije in improvizacij. Tako sta nastala scenarij in predstava, v kateri se ves čas izmenjujeta igra in neigra« (Toporišič 2021: 240). Zato ne gre za čisto dokumentarno gledališče, ampak za »tipično sodelovalno gledališče z elementi in nekaterimi postopki

ali deli postopkov gledališča zatiranih: besedilo in druga gradiva ali materiali za predstavo nastajajo pred, predvsem pa med študijem predstave, s pomočjo različnih oblik terenskih raziskav« (prav tam: 240, 241).

Jezik in govor⁶ v dokumentarnih predstavah Žige Divjaka

V prihajajočem poglavju se posvečamo jeziku in govoru v dokumentarnih predstavah Žige Divjaka, predvsem se osredotočamo na *Gejm* in *Šest*, omenjamo pa še druge uprizoritve in njihove jezikovno-govorne koncepte.

V predstavi *Hlapec Jernej in njegova pravica* ustvarjalna ekipa preizprašuje pravice delavcev, tako kot je o njih razmišljal Cankarjev literarni junak; vendar pa se Divjak ne ukvarja z literarnim likom hlapca Jerneja, ampak s sodobnimi hlapci. V predstavi igralci ves čas hodijo v krogu in potiskajo vrtljivi stroj, kar lahko simbolično razumemo kot nesmiselno delo, ki ga opravljajo sodobni hlapci Jerneji, različni prekarni delavci. V neknjižni zvrsti jezika (redukcije, pogovorne besede, kletvice, naglaševanje ni po pravorečnih pravilih itd.) so govorjene zgodbe različnih prekarcev. Vsak igralec govori malo drugače – prilagojeno lastnemu idiolektu.⁷ Govor ustvarja tudi ritem predstave: včasih enakomeren, neizrazit, enake vzorce ponavljajoči govor simbolizira nesmiselno ponavljajoče vsakodnevno življenje in delo delavcev; včasih pa, ko delovni ritem preseže meje normalnega, postane govor hiter, zaradi hitrega gibanja prekinjan z glasnim dihanjem, pospeševanjem tempa. Skozi predstavo se ponavljajo določene besedne zveze, stavki, fraze (npr.: »Norma je norma in norma je treba doseči!«), kar ustvarja tudi ritem poteka dogajanja, hkrati pa izpostavlja glavno filozofijo delodajalcev, ki si jo delavci brez pravic ponavljajo kot mantra.

Predstavi *Šest* in *Gejm* sta bili obe kritiško pohvaljeni in nagrajeni – obe sta prejeli veliko Borštnikovo nagrado za uprizoritev. Zato sta se zdeli primerni za podrobnejše proučevanje znotraj režiserjevega opusa.

Predstava *Šest* je dokumentarna predstava, v kateri nastopa pet igralcev/pripovedovalcev, pred njimi so mikrofoni, vsak od njih pa je posebej osvetljen. Na začetku igralci izmenjaje v knjižnem jeziku govorijo besedila iz zapisnikov različnih sej, iz besedil civilnih iniciativ, pisem na občino, v katerih so izražena nasprotovanja sprejemu begunskih otrok (mladostnikov) v dijaški/študentski dom v Kranju. Gre torej za zbir besedil, ki so bila zapisana, igralci pa jih dokaj neinterpretativno, čim

6 V prispevku jezik razumemo kot sistem, ki se zrcali v besedilu (tudi izbor jezikovnih zvrsti), govor pa kot njegovo uresničitev na odru (npr. različna prozodična sredstva).

7 Pomeni način izražanja, »ki je značilen zgolj za enega posameznika« (Skubic 2005: 7). Vsak igralec v uprizoritvi uporablja svoj poseben način govora.

bolj objektivno povedo na odru. Z branim besedilom ravnateljice dijaškega doma se ta del zaključi. Pred osvetljenimi mikrofoni izrekajo besedila iz zapisanih virov. Igralci nato sedejo na stole (bližje publiki) ter se postavijo v vloge posameznikov, zaposlenih v dijaškem domu – vsak ima eno vlogo, npr. ravnateljica, vzgojitelj, kuharica, upravnik oziroma hišnik. Ta del je govoren naravno, neknjižno. Igralci govorijo vsak v svojem idiolektu, npr. nekateri bolj v ljubljansčini, drugi z elementi svojih narečij, npr. dolenjska, štajerska narečna skupina. Govori torej niso poenoteni, ampak se razlikujejo, tako kot tudi v vsakdanjem življenju (npr.: Katarina Stegnar: »Tko je prou. Misləm, də se je raunətəlca prou odlóčla.«; Iztok Drabik Jug: »Tko da, valda, seveda. Supər. Jəs səm prou zadovolən.«; Gregor Zorc: »Pol səm vse kopalənce zrihtou. Lepo səm tuš kabine zadilhtou.«; Vito Weis: »Se mi zdi, da bo rátal eno fino sodelovanje. Mi smo to zvedel, kaj, ne vem, predučerajšnjim.«).⁸ Ta del izraža tudi doživljanje vsakega od fiktivnih zaposlenih. Ne gre le za različno narečno osnovo vsakega od govorov, ampak se kažejo tudi različna čustvena stanja, različne govorne situacije, hierarhične strukture ipd. V govoru se skozi predstavo pojavljajo tudi nekateri paralelizmi, npr. ponavljanje določene izjave, povedi (npr.: »Ja, ja, absolutno, brez vprašanja.«), ki se nanaša na to, da so zaposleni absolutno za, da se sprejme šest otrok. Skozi govor je izraženo tudi stopnjevanje napetosti na sestanku s starši v domu živečih mladostnikov, ki so proti sprejetju šestih mladostnikov. V tem delu predstave zadaj na mikrofoni igralci berejo pisma staršev – ob tem se kaže vse večja čustvenost, razburjenost –, igralec Gregor Zorc govori vse glasneje, hitreje, v glasu tresoče. Na koncu predstave igralci zopet sedijo na stolih, in sicer po odločitvi, da šestih mladostnikov zaradi pritiska lokalne skupnosti in staršev ne bodo sprejeli v dom. Tudi z načinom govora je jasno izraženo, da so zaposleni poklapani, razočarani, nemočni. Resigniranost se kaže v tihem govoru, enoličnem ritmu, počasnejšem tempu in vidni neverbalni komunikaciji (pogledi so usmerjeni navzdol, ramena povešena, roke imajo nekateri sklenjene pred seboj). V zadnjem, tretjem delu predstave na posnetkih (podobno, kot bomo kasneje omenili pri predstavi *Gejm*) dokumente berejo migranti, in sicer gre za v slovenščini brane izjave različnih Slovencev proti migrantom/azilnim domovom ipd.

V jeziku gre torej za tridelno zgradbo uprizoritve – v prvem delu igralci v knjižni jezikovni zvrsti govorijo izseke iz različnih dokumentov, v drugem delu vstopajo v vloge različnih posameznikov in jih interpretirajo v različicah pogovornega jezika, v tretjem delu pa na zvočnem posnetku govorijo migranti. V odrskem govoru lahko

8 Izgovor ni zapisan po fonetični transkripciji. Gre za čim bolj poenostavljen prikaz izgovora – pri zapisu izgovora variant v-ja zapisujemo le u ali v, naglase (naglasna mesta, dolžino/kračino, širino/ožino) zapišemo le takrat, kadar odstopajo od knjižne norme. Namen zapisa je namreč prikazati, kako različni igralci na različne načine odstopajo od knjižne norme, kar se v tej uprizoritvi kaže predvsem v izgovoru polglasnika, izgovoru sklopov -lj- in -nj-, uporabi ali neuporabi redukcij, neknjižnem naglaševanju ipd.

omenimo dvodelnost – prvi del (govorjenje dokumentov) je v prozodičnih in vidnih neverbalnih sredstvih manj interpretativen (objektivno, čim bolj neosebno govorjenje dejstev), drugi del (osebno doživljanje obravnavane tematike) pa je interpretativen in je bližje igri (govorna sredstva izražajo več čustev, osebnega doživljanja).

Predstava *Gejm* je uprizorjena po principu revnega gledališča,⁹ za katerega je značilno npr. sedenje na stolu v vrsti, stanje igralcev in igralk v vrsti ipd. (Lorger 2022: 7), na koncu pa se oder napolni s predmeti, ki so povezani z zgodbo (prav tam 2022: 39). Izrečeno na odru ima podlago v dejanskosti. Dobesedno gledališče (*drama verbatim*) uporablja dejanska pričevanja iz resničnosti (npr. originalni posnetki, intervjuji, izjave oseb), nato pa je material dobesedno reproduciran. Temu pritiče tudi neposreden prenos vsakdanjega, preprostega govora, ki mora izkazovati živost. Avtentičnost besedila se kaže tudi v jeziku – pogovorne različice jezika, ohranja se preprosta skladnja, pogosto enostavčne povedi, slovnične nepravilnosti. Vseeno pa ne gre brez posegov v besedilo, saj poskuša pripoved slediti kavzalni logiki (vzročna-posledičnost vsebine) (prav tam 2022: 47–49). V prvem delu predstave igralci in igralk uporabljajo tudi grafe, tabele, časopis, posredujejo podatke iz različnih poročil (npr. varuha človekovih pravic), dokumentov, časopisov; drugi del predstave pa je sestavljen iz pričevanj ljudi na poti (pričevanja Border Violence Monitoring), ki so prevedena iz 3. osebe ednine v 1. osebo ednine, besedila so skrajšana, režiser pa se odloči, kaj vključiti v predstavo in kakšno bo zaporedje (prav tam 2022: 44). Tretji del predstave je najbolj podoben dobesednemu gledališču – slišimo posnetek glasov resničnih oseb, ki v angleščini govorijo svoje zgodbe (avtentični glas brez telesa). Eden od govorcev čisto na koncu govori v slovenščini – je eden redkih, ki mu je uspelo priti v Slovenijo. Prvi del je zaradi vsebine govorjen v knjižnem zbornem jeziku – jezik je čimbolj neoseben, uraden, iz uporabljenih govornih sredstev (prozodična sredstva govora in vidna neverbalna komunikacija) pa se kaže stališče pripovedujočih do izrečene vsebine. Publika sedi med igralci na odru – med govorjenjem igralci vzpostavljajo očesni stik tako s soigralci kot tudi s publiko. Kostumi so oblačila, ki bi jih igralci lahko nosili tudi v svojem zasebnem življenju, s čimer se ruši odrska iluzija. V drugem delu igralci govorijo osebne zgodbe – te so pripovedovane v neknjižnem govoru – kot lastne zgodbe v lastnem idiolektu. Dopuščeno je, da vsak od igralske ekipe uporablja sebi bližji idiolekt, ne gre za popolno poenotenje neknjižnih različic jezika – tako je pri nekaterih več redukcij, pri drugih manj, besedje se razlikuje, vstopajo tudi kletvice, ponavljanja besed, ki so posledica poskusa prikaza osebnega, čustvenega, sproti tvorjenega govora, tudi govora v

9 Po *Gledališkem terminološkem slovarju* »eksperimentalno gledališče, ki z minimalno uporabo odrskih izrazil uveljavlja notranjo intenzivnost igre, poglobljeno komunikacijo med igralcem in gledalcem, zavrača komercialnost« (Humar idr. 2007: 165).

ekstremnih življenjskih okoliščinah (npr.: Primož Bezjak: »Hodil smo [...] in nam je ratal [...]. Hrvati so nas zapræl.«; Sara Dirnbek: »Kmal za tem so res pāršæl, mi smo jim rekæl, da hodmo prot Lublani [...].«; Matej Puc: »Nisəm hotu, da bi vidli, kje smo prečkal mejo, ker nism hotu zajebat tistih za nami.«; Vito Weis: »Ful smo bli že zmatrani [...]. Səm reku, da bi pač rad azil in pol so me pa kər obtóžæl, da lažəm, da ko me bodo odpelal u Ljubljano, da bom itak spizdu naprej u Trst al pa u Nemčijo [...].«). Pripovedovanje je močno podprto z neverbalno komunikacijo, čustva in odnos do govorjenega se najbolj izrazito izrisuje v obrazni mimiki.

V obeh predstavah se pokaže podoben pristop do odrskega govora – dokumentarni deli so v knjižnem zbornem jeziku in poskušajo biti govorjeni čim bolj nevtrarno, deli, ki izpovedujejo osebne zgodbe, pa se poslužujejo pogovornih različic jezika, ki v predstavi niso poenotene – dopuščajo se individualne izbire posameznega govorca. Ti deli so govorno bolj subjektivni, tako prozodična sredstva kot neverbalna komunikacija izkazujejo odnos govorca do posredovane vsebine. Na koncu je v obeh predstavah uporabljen tudi avtentični posnetek pripovedi resnične osebe.

Žiga Divjak se poleg zgoraj obravnavanih tematik v zadnjih letih v svojih predstavah, npr. *Vročina*,¹⁰ *Krize*¹¹ in *Bodočnost*,¹² loteva predvsem okoljske problematike. V prispevku se s temi predstavami podrobneje ne ukvarjamo, omenjamo jih zgolj zaradi zanimivih pristopov do uprizoritvenega besedila oz. govora na odru. *Vročina* npr. kombinira različne jezike (slovenščina, angleščina idr.) in različne socialne zvrsti jezika (knjižne in pogovorne), v *Krizah* je besedilo vnaprej posneto in predvajano, ne pa govorjeno v živo, v *Bodočnosti* pa govorjeni tekst umanjka.

Predstave torej nikakor ne uporabljajo le ene zvrsti jezika, večinoma jih znotraj predstave kombinirajo, nekatere kombinirajo različne jezike, kombinira se živi in posneti govor, ozvočeni in neozvočeni. Predstave Žige Divjaka z dokumentarno vsebino se jezikovne hibridizacije poslužujejo na različnih ravneh ter zelo premišljeno in usklajeno z vsemi uprizoritvenimi dejavniki.

Sklep

Govorjeni jezik v gledališču ni eden, ampak jih je več – toliko, kot je predstav. Za vsako uprizoritev je ustvarjena posebna umetniška kreacija, ki ustreza uprizoritveni

10 Slovensko mladinsko gledališče, steirischer herbst '21 in Maska Ljubljana. Premiera: 12. 10. 2021 (Ljubljana), 24. 9. 2021 (Gradec).

11 Slovensko mladinsko gledališče, Maska Ljubljana, Bitef in Zadruga Domino. Premiera: 27. 10. 2022 (Ljubljana), 1. 10. 2022 (Beograd).

12 Mestno gledališče ljubljansko in Beograjsko dramsko gledališče. Premiera: 2. 2. 2024 (Ljubljana), 15. 12. 2023 (Beograd).

celoti – jezikovna zvrst je tako le včasih knjižna zborna, velikokrat pa gre za preplet mnogih jezikovno-govornih različic. Tako se sodobni gledališki ustvarjalec že dolgo ne more več udomačiti v varnosti pravorečja, prav tako pa sodobni gledalec lahko uživa v množstvu umetniških govornih kreacij, ki na različne načine podčrtujejo vsebino in ideje predstav. Predstave z dokumentarno tematiko v režiji Žige Divjaka omenjene trditve dokazujejo, njihova nagrajenost na osrednjem gledališkem festivalu Borštnikovo srečanje pa njihovo kvaliteto še dodatno potrjuje.

VIRI IN LITERATURA

- DOBOVŠEK, Zala, 2021: Ubeseditve obstoječega: »dramatičnost« dokumentarnih, (avto)biografskih in potopisnih materialov. Petra Pogorevc, Tomaž Toporišič (ur.): *Drama, tekst, pisava 2*. (Knjižnica Mestnega gledališča ljubljanskega 178.) Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko. 215–233.
- DOBOVŠEK, Zala, 2022: *Gledališče in vojna: uprizoritveni odzivi na vojne v 90. letih v nekdanji Jugoslaviji*. (Knjižnica Mestnega gledališča ljubljanskega 180.) Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko.
- HUMAR, Marjeta idr., 2007: *Gledališki terminološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC.
- LORGER, Ana, 2022: *Dokumentarno gledališče med etiko in estetiko na primeru predstave Gejm Žige Divjaka*. Magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Akademija za gledališče, radio, film in televizijo.
- LUKAN, Blaž, 2022: *Gledališka sinteza: Razprave o drami, gledališču in performansu*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Akademija za gledališče, radio, film in televizijo Univerze v Ljubljani.
- MONFORT, Anne, 2021: Po postdramskem: pripoved in fikcija med odrsko pisavo in neodramskim gledališčem. Petra Pogorevc, Tomaž Toporišič (ur.): *Drama, tekst, pisava 2*. (Knjižnica Mestnega gledališča ljubljanskega 178.) Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko. 147–160.
- PODBEVŠEK, Katarina, 2010: Spreminjanje odrske govorne estetike v slovenskem gledališču 20. stoletja. Barbara Sušec Michieli, Blaž Lukan, Maja Šorli (ur.): *Dinamika sprememb v slovenskem gledališču 20. stoletja*. Ljubljana: Akademija za gledališče, radio, film in televizijo in Maska. 195–238.
- PODBEVŠEK, Katarina, 2012: Jezikovni hibridi v sodobnih slovenskih uprizoritvenih praksah. Barbara Orel, Maja Šorli, Gašper Troha (ur.): *Hibridni prostori umetnosti*. (Zbirka Transformacije 33.) Ljubljana: Maska in Akademija za gledališče, radio, film in televizijo Univerze v Ljubljani. 15–36.
- SKUBIC, Andrej E., 2005: *Obrazi jezika*. Ljubljana: Študentska založba.
- TOPORIŠIČ, Tomaž, 2018: *Medmedijsko in medkulturno nomadstvo: o vezljivosti medijev in kultur v sodobnih uprizoritvenih praksah*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Akademija za gledališče, radio, film in televizijo Univerze v Ljubljani.
- TOPORIŠIČ, Tomaž, 2021: *Nevarna razmerja dramatike in gledališča XX. In XXI. stoletja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Akademija za gledališče, radio, film in televizijo Univerze v Ljubljani.

Kvir v jeziku in književnosti

Nataša Velikonja

natasa.velikonja@gmail.com

LGBTIQ+ literatura in prostor nekdanje Jugoslavije

V prispevku je predstavljen razvoj LGBTIQ+ literature na prostoru bivše Jugoslavije, s poudarkom na dogajanju v Sloveniji, kjer se v devetdesetih letih 20. stoletja in v okviru LGBTIQ+ gibanja pod okriljem Društva Škuc oblikujeta dve knjižno-založniški ediciji, osredotočeni na objavljanje LGBTIQ+ literature, in sicer zbirka Lambda in zbirka Vizibilija. Zbirki v slovenski jezikovni prostor že dobra tri desetletja kontinuirano prinašata sodobno LGBTIQ+ literaturo, kakor tudi klasična dela s tega področja in s tem zapolnjujeta izjemen manko na tem področju. Avtorica dinamiko razvoja LGBTIQ+ literature na prostoru nekdanje Jugoslavije sicer umešča v okvir LGBTIQ+ gibanj; umeščenost literature v LGBTIQ+ aktivizem jo namreč ohranja v kontekstu razlikovalne kulture, emancipatornega momenta; kot taka zato še vedno predstavlja močan steber LGBTIQ+ politične, identitetne, kolektivne ali osebne subjektivizacije. Razlikovalnost, ki jo omogoča produkcijska umeščenost v gibanje, pa obenem vsebuje še en pomemben politični moment, in sicer antifašistično, antipatriarhalno, antinacionalistično podstat.

1 Pogoji razvoja LGBTIQ+ literature

Začetki razmišljanj o konceptu *LGBTIQ+ literature* in nato tudi literarne produkcije potekajo vzporedno z začetki LGBTIQ+ gibanj, oblikovanjem kolektivov po načelih *homoseksualne osvoboditve* in zgodnjimi pobudami za odpravo represije nad LGBTIQ+ populacijo v *zahodnem*, evropskem in ameriškem delu sveta ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let 20. stoletja. Šlo je namreč za nastanek *koncepta*: homoseksualna oziroma LGBTIQ+ literatura je obstajala v vseh predhodnih zgodovinskih obdobjih, vendar pa se je kot izrecna tema in razlikovalna umetniška platforma začela osrediščati v tem obdobju, in sicer kot vzporedni proces revolucionarnega osvobajanja in emancipiranja homoseksualnosti oziroma LGBTIQ+ identitet: aktivisti *ke* tedanjega gibanja so bili pogosto tudi nosilci *ke* literarne produkcije, bodisi kot avtorji *_ice* bodisi kot uredniki *_ce* in založniki *_ce*.

Judy Grahn in Wendy Cadden, aktivistki kalifornijske *Gay Women's Liberation Group*, denimo leta 1969 ustanovita založbo *Women's Press Collective*. Leta 1973 pri ameriški založbi *Violet* izide lezbična antologija *We Are All Lesbians* urednice Fran Winant, ene od ustanoviteljic ameriške *Gay Liberation Front* in *Radical Lesbians*, istega leta pa še prva gejevska pesniška antologija v angleškem jeziku *The Male Muse* urednika Iana Younga, sicer člana prve gejevske organizacije v Kanadi

in ustanovitelja prve kanadske gejevske založbe *Catalyst Press* (1970). Leta 1975 pri založbi *Out & Out Books* izide antologija lezbične poezije *Amazon Poetry*, ki jo uredita aktivistki Elly Bulkin in Joan Larkin. Winston Leyland leta 1975 ustanovi prvo gejevsko založbo v ZDA *Gay Sunshine Press*. Leta 1974 se v Veliki Britaniji ustanovi *Onlywomen Press*, leta 1979 *Gay Men's Press*. V Nemčiji se leta 1975 ustanovi gejevska *Verlag rosa Winkel*, leta 1976 lezbično-feministična *Frauenoffensive*. Zdi se, da je LGBTIQ+ založniško in literarno vrenje odtlej nemogoče zastaviti in je skorajda po pravilu še vedno del LGBTIQ+ gibanj oziroma razvejanosti njihovega delovanja (Velikonja 2015).

Artikulacijski, subjektivizacijski in emancipacijski moment LGBTIQ+ literature se v mnogo vidikih pojmujejo kot konstitutivni elementi razvoja LGBTIQ+ gibanj in identitet. Definijska vprašanja, kaj je homoseksualnost oziroma LGBTIQ+, kaj je homoseksualna oziroma LGBTIQ+ identiteta, na katera so odgovarjala takratna gibanja, so se bistveno prepletala z vprašanji, kaj je homoseksualna oziroma LGBTIQ+ literatura, kaj sploh je homoseksualno oziroma LGBTIQ+ v literaturi. Vse te definicije so se seveda spreminjale, širile in dopolnjevale z zgodovinskimi in intersekcijskimi pristopi, te spremembe pa so se pretakale tudi v kulturno, umetniško polje. Vzporedni razvoj LGBTIQ+ literature, kritike, identitet in gibanj je nedvoumen, samo oblikovanje LGBTIQ+ literature, literarno ustvarjanje spolno in seksualno razlikovalnih identitet – z močno socialno ali politično noto – pa se je ob mnogo polemikah vendarle ustalilo po stabilnem načelu: LGBTIQ+ literaturo ustvarjajo LGBTIQ+ oziroma spolno in seksualno nenormativne osebe; LGBTIQ+ literatura opisuje LGBTIQ+ like in LGBTIQ+ eksistenco, skratka, vsebuje odkrite LGBTIQ+ teme.

Nujno in že takoj na začetku pričujočega besedila je treba opozoriti, da obravnavam in navajam zgolj tista LGBTIQ+ literarna dela, ki sodijo v sodobni, politiziran, emancipacijski diskurz o homoseksualnosti oziroma LGBTIQ+ identitetah iz obdobja po civilnodružbenem vrenju od konca šestdesetih let 20. stoletja dalje. Zgodba z LGBTIQ+ literaturo pred nastankom *gibanj za osvoboditev homoseksualnosti* je bila podobna zgodbam LGBTIQ+ ljudi: odvisna od *naključne prijaznosti tujcev*, če uporabim staro homoseksualno krilatico, prikrita, zakodirana, če je že bila izrecna: ostajala je zamejena v okoljih z nizkim dometom, skratka, bila je odsotna iz občega javnega prostora in javnega prepoznavanja. Homoseksualna oziroma LGBTIQ+ literatura se je seveda pisala že prej, a v tem prispevku ni tema obravnave.¹

1 Naj na tem mestu napotim na dela naslednjih avtorjev_ic: Brane Mozetič (1990), Suzana Tratnik (2004), Nataša Velikonja in Tatjana Greif (2012), Tatjana Greif in Nataša Velikonja (2018), Nataša Velikonja (2021) ter Andrej Zavrl in Alojzija Zupan Sosič (2020).

Vprašanje sodobne homoseksualne oziroma LGBTIQ+ izrecnosti v javnem prostoru je seveda tesno povezano z zakonsko dekriminalizacijo homoseksualnosti. Velika Britanija dekriminalizira homoseksualna dejanja leta 1967. Nemčija leta 1968 oziroma 1969. V ZDA se dekriminalizacija homoseksualnih dejanj začne leta 1962 v Illinoisu, v sedemdesetih letih sledi še dvajset drugih zveznih držav, denimo Kalifornija leta 1976. Mnoge države dosežejo dekriminalizacijo šele po mučnih sodnih procesih v osemdesetih letih in kasneje, v štirinajstih državah v ZDA so homoseksualna dejanja kriminalizirana še v prvem milenijskem desetletju, denimo v Arizoni do leta 2001. Leta 2020 21 % odstotkov svetovne populacije živi v državah, ki homoseksualnost prepovedujejo, denimo Irak, Iran, Egipt, Savdska Arabija, Jemen in druge, v nekaterih za homoseksualnost velja smrtna kazen.

V jugoslovanskem Kazenskem zakoniku iz leta 1951 oziroma 1959 je moška homoseksualnost oziroma dejanje »protinaravnega nečistovanja med osebami moškega spola« prepovedana; ženska homoseksualnost formalnopravno ni sankcionirana (Greif 2008). Spremembe se začnejo v sedemdesetih letih, dekriminalizacija homoseksualnosti se odvija različno po posameznih republikah: leta 1977 moško homoseksualnost dekriminalizirajo socialistične republike Slovenija, Hrvaška in Črna gora ter avtonomna pokrajina Vojvodina. Srbija jo dekriminalizira leta 1994, takisto Kosovo, Makedonija leta 1996, Bosna in Hercegovina leta 1998.

Ti podatki so ključni za razumevanje dinamike javne in izrecne LGBTIQ+ prisotnosti, tudi literarne. Zakonska prepoved homoseksualnosti ter ekstremna stopnja tabuiziranosti in stigmatiziranosti vseh LGBTIQ+ identitet namreč vplivata na nemožnost izrecnega pojavljanja v javnosti; kar obstaja v kontekstu prepovedi, je prikrito, zakodirano ali pač odrezano od homoseksualnega oziroma LGBTIQ+ pomena. V času socializma se v slovenščino sicer prevaja mnoge ključne LGBTIQ+ avtorje_ice, toda sporadično, nesistematično in brez omenjanja njihovih ključnih intervencij na področju tematik spola in seksualnosti. Takšen primer je denimo literatura afriško-ameriškega homoseksualnega pisatelja Jamesa Baldwina: Janez Gradišnik leta 1964 za Cankarjevo založbo prevede njegove eseje *Drugič ogenj*, sledijo *Pojdi in povej na gori* v prevodu Mire Mihelič leta 1965, prav tako pri Cankarjevi založbi, *Druga dežela* v prevodu Milke Mirtič-Saje leta 1969 pri mariborski Založbi Obzorja, *Pesem črnske ulice* v prevodu Gitice Jakopin leta 1977 pri Prešernovi družbi, istega leta pri založbi Obzorja izide isto delo v prevodu Janka Zadavca pod naslovom *Šepet nežne ulice*. Roman Virginie Woolf *Orlando* izide v prevodu Maile Golob pri Mladinski knjigi leta 1974. Josip Vidmar leta 1960 za DZS prevede *Jetniško balado iz Readinga* Oscarja Wilda, Rapa Šuklje leta 1965 za Cankarjevo založbo *Slika Doriana Graya*. Leta 1970 pri Mladinski knjigi izide *Sapfina lirika* v prevodu Antona Sovreta in Kajetana Gantarja – prav ta izdaja je nazoren primer,

kako zelo se je skušalo odpraviti vsakršno sled morebitnega avtoričinega lezbištva. Kajetan Gantar v spremni besedi namreč piše takole:

Najbolj klavрно pa je, kaj vse je atiška komedija napletla o Sapfini perverzni ljubezni do njenih gojenk; to naziranje se je v stoletjih tako razširilo, da se takšna ljubezen še danes označuje po njej (,lesbična ljubezen'). Še danes srečujemo to naziranje v resnih znanstvenih razpravah; pri nas ga je na primer z vso vehemenco zagovarjal pokojni akademik Anton Sovrè (,In če je bila Sapfo tribadka, bog z njo ...'). Nekoliko bolj zadržan je bil Fran Bradač v zanimivi in dobro argumentirani knjižici ,Sapfina erotika' (Ljubljana 1933), kjer pravi, da si ni treba misliti, da bi se bila Sapfo istospolnemu nagnjenju ,fizično vdajala', saj nimamo ,niti enega odlomka, kjer bi bila le senca spolnih slasti v fizičnem pomenu'; hkrati pa ugotavlja, da je bila Sapfo v nekatere učenke zaljubljena ,kakor mož v ženo'. Seveda je mučno razpravljati o teh zadevah. Mučno že zato, ker takšno razpravljanje nič ne prispeva k osvetlitvi lepote Sapfinih verzov. Navsezadnje lahko tudi Sokratovo filozofijo razumemo brez pederastije in tudi Cankarjeve črtice lepše doživljamo brez poznavanja nekaterih intimnosti, o katerih se je pri nas že večkrat pisalo. (Sapfo 1970: 60.)

Prekinitev pokroviteljskega in zaničljivega spregleda homoseksualnih oziroma LGBTIQ+ momentov v literaturi oziroma eksplozija pisanja, prevajanja in sistematičnega objavljanja LGBTIQ+ literature na prostoru nekdanje Jugoslavije se tako zgodi šele v navezavi z nastankom organiziranega LGBTIQ+ gibanja, začeni v Sloveniji v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja. Prav tako kot so v ameriškem in zahodnoevropskem prostoru ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let 20. stoletja začele nastajati prve LGBTIQ+ založbe in literarni podvigi znotraj širšega aktivističnega delovanja, usmerjenega v končanje homofobne represije, se tudi v nekdanji Jugoslaviji proces oblikovanja koncepta LGBTIQ+ literature in nato literarna produkcija začneta razvijati znotraj LGBTIQ+ civilnodružbenih gibanj.

2 Razvoj LGBTIQ+ literarne produkcije v Sloveniji

Gejevsko in lezbično gibanje v Sloveniji, pravzaprav v Jugoslaviji, nastane aprila 1984 z ljubljanskim *Festivalom Magnus*, podnaslovljenim *Homoseksualnost in kultura*, ki ga organizira *Škuc-Forum*. Festival je sprva zamišljen kot enkratna akcija, je del novih progresivnih civilnodružbenih gibanj in alternativnih kultur, ki v osemdesetih letih intervenirajo v javni, politični in družbeni prostor tedanje socialistične republike s pozivi k prenovi celokupnega družbenega spektra. Gejevsko in lezbično gibanje se od prvega *avtinga* aprila 1984 širi hitro, oblikujeta se LGBTIQ+ scena in skupnost ter prve organizacije; pod okriljem *Škuca* še istega leta gejevska sekcija *Magnus*, leta 1987 lezbična sekcija *LL*. Leta 1990 obe sekciji projektno združita moči in ustanovita *Roza klub*. V devetdesetih in nato v novem tisočletju nastane še mnogo

drugih LGBTIQ+ organizacij, vendar so za tukajšnjo temo, ki se dotika LGBTIQ+ literarne produkcije, pomembne predvsem pobude gejevske in lezbične aktivistične skupnosti *Društva Škuc*, četudi najdemo posamične literarne produkcije tudi drugje.²

Tako so prva teoretska besedila s področja homoseksualnosti v slovenščini, ki so-dijo v diskurz sodobne politike gejevske in lezbične osvoboditve, objavljena leta 1985 v zborniku *O ženski in ženskem gibanju*, izdanem pri založbi Krt. Založba Krt je tedaj nova založba, nastala je leta 1981 prav iz civilnodružbenega vrenja osem-desetih z namenom vnesti nove teoretske, pogojno tudi literarne tokove. Njen takratni izdajatelj je *Republiška konferenca Zveze socialistične mladine Slovenije*, eden glavnih institucionalnih podpornikov takratnih družbenih reform. Zbornik, ki ga je uredila Mojca Dobnikar, takrat aktivistka *Lilit*, prve feministične civilnodružbene skupine v Sloveniji, prinese tudi lezbično-feministična aktivistična in manifestna besedila avtoric, kot so Rita Mae Brown, Charlotte Bunch, Sue Cartledge, Susan Hemmings in Martha Shelley, v prevodu Erike Schauer. Med prvimi LGBTIQ+ literarnimi dogodki naj omenim predavanje Slađane Marković iz Beograda o »lez-biški književnosti« z naslovom *Dežela brez jezika*, ki je v organizaciji *Lilit* potekalo v okviru *Prvega jugoslovanskega feminističnega srečanja* v Ljubljani decembra 1987 (Velikonja, Greif 2012; Tratnik, Segan 1995).³

Kot izrecen *avting* literarne homoseksualne oziroma LGBTIQ+ produkcije v slo-venskem jeziku lahko pojmuemo izid literarnega zbornika *Drobci stekla v ustih: Antologija poezije dvajsetega stoletja s homoerotično motiviko* pri knjižni zbirki *Aleph* leta 1989, ki ga uredi Brane Mozetič. Takratni izdajatelj *Alepha* – zbirka nastane leta 1985 – je prav tako *Republiška konferenca Zveze socialistične mladine Slovenije*. Zbornik, ki je bil takoj razprodan, je prvi, ki v slovenski jezikovni prostor prinese izrecno obeleženo homoseksualno oziroma LGBTIQ+ literaturo avtorjev_ic, kot so Elsa Gidlow, Renée Vivien, Gertrude Stein, Jean Genet,⁴ Pier Paolo Pasolini, Allen Ginsberg, John Ashbery, Adrienne Rich, Maureen Duffy, Judy Grahn, Nicole Brossard, Fran Winant, Rita Mae Brown, Olga Broumas, Patrizia Cavalli, Dennis Cooper in mnogi drugi_e, ter obeleži literaturo mnogih, že prej slovitih in prizna-nih avtorjev_ic kot izrecno homoseksualno, s tem pa mnoge izvzame iz prisilnega kulturnega in knjižnega klobeta, denimo Federica Garcio Lorco, Roberta Duncana, Tennesseeja Williamsa, W. H. Audna.

2 Za zadnja leta lahko gotovo omenim *Uporniški femini-zin*, ki ga je objavil *Zavod TransAkcija* leta 2020, ali LGBTQIA+ literarna branja, ki potekajo vsako leto v okviru *Mavričnega junija* v Mariboru pod okriljem MKC Maribor oziroma njegovega programa *Maribor skozi rožnata očala*.

3 Predavanje Slađane Marković *Dežela brez jezika* je ponatisnjeno v Tratnik in Segan (1995: 66–73).

4 Že naslednje leto, leta 1990, Brane Mozetič za *Mladinsko knjigo* prevede *Dnevnik lopova* Jeana Geneta. V nasled-njih letih pri različnih založbah izidejo samostojni slovenski knjižni prevodi več navedenih avtorjev_ic.

Potem sledi eksplozija: Brane Mozetič, tedaj že tudi sam avtiran gejevski pesnik, gejevsko poezijo objavlja vsaj od pesniške zbirke *Modrina dotika*, ki je izšla pri *Mladinski knjigi* leta 1986. Kot aktivist LGBTIQ+ gibanja leta 1990 pod okriljem *Škuca* vzpostavi zbirko *Lambda*, ki začne sistematično objavljati LGBTIQ+ literaturo, tako domačo kot prevodno. Prva *Lambdina* knjiga je zbornik *Modra svetloba: Homoerotična ljubezen v slovenski literaturi*, ki ga uredi Mozetič. Poleg homoerotičnih motivov v literarnih delih Josipa Stritarja, Ljudmile Poljanec, Ivana Cankarja, Ivana Mraka, Rudija Šeliga, Milana Kleča, Tomaža Šalamuna, Vitomila Zupana in drugih prvič prinese literaturo sodobnih avtorjev_ice, ki kasneje postanejo del prvega vala LGBTIQ+ literature v Sloveniji: Braneta Mozetiča, Nataše Velikonja, Suzane Tratnik in Nataše S. Vegan (Nataše Sukič). *Lambda* je odtlej objavila že 170 knjig poezije, proze, teoretskih del, med drugim leta 1994 *Abonma* Nataše Velikonja, ki velja za prvo izrecno lezbično pesniško knjigo na Slovenskem, leta 1997 *Pod ničlo* Suzane Tratnik, prvo lezbično prozno delo, ter literaturo drugih domačih avtorjev_ice – poezijo Cirila Berglesa, Nine Dragičević, Kristine Hočevnar, Vesne Liponik, Gašperja Maleja, Uroša Praha, Milana Šelja, Toma Vebra, prozo Vesne Lemaic, Jedrt Maležič, Gojmirja Polajnarja (Borisa Pintarja) – in tujih klasikov_inj, kot so Kate Bornstein, John Boswell, Judith Butler, Dennis Cooper, Leslie Feinberg, Michel Foucault, Jean Genet, Hervé Guibert, Jackie Kay, Eileen Myles, Adrienne Rich, Michał Witkowski in premnogi drugi.

Zbirki *Lambda* leta 1998, prav tako v okviru založbe *Škuc*, sledi zbirka *Vizibilija*, ki jo sprva ureja Nataša Sukič (med letoma 1998 in 2002), nato Tatjana Greif (med letoma 2003 in 2021), od leta 2022 pa Nina Dragičević. Zbirka je doslej objavila 54 del; dela domačih avtoric, denimo Nine Dragičević, Tatjane Greif, Petre Hrovatin, Simone Jerala, Sare Lubej, Urške Sterle, Nataše Sukič, Nataše Velikonja in drugih, ter klasike_inje Djuno Barnes, Tereso de Lauretis, Lillian Faderman, Richarda Goldsteina, Larryja Kramerja, Audre Lorde, Pat Parker, Xan Phillips, Sarah Schulman, Renée Vivien, Andreo Weiss, Jeanette Winterson, Monique Wittig in druge.

V desetletjih se prisotnost LGBTIQ+ literature v Sloveniji stabilizira in utrdi predvsem zaradi vztrajnosti obeh LGBTIQ+ zbirk, *Lambde* in *Vizibilije*,⁵ pa tudi zaradi relativno naklonjenega institucionalnega in širšega literarnega okolja. Treba je omeniti, da Ministrstvo za kulturo oziroma Javna agencija za knjigo že vsa leta podpirata *Škucev* LGBTIQ+ založniški program, da so izidi LGBTIQ+ literarnih del dobro medijsko podprti ter v literarnem okolju recenzirani in večinoma sprejeti

5 *Škuc* obenem že vsa leta organizira redna LGBTIQ+ literarna branja. Oktobra 2018 je v sodelovanju s Filozofsko fakulteto v Ljubljani organiziral mednarodno konferenco *Na Vzhod! LGBTIQ+ književnost v vzhodni Evropi*; ob tej priložnosti je izšel tudi zbornik (Zavr!l, Zupan Sosič 2020). Treba je omeniti vsaj še dve antologiji pod uredništvom Braneta Mozetiča, ki sta izšli v *Škuc Lambda*: antologijo sodobne evropske gejevske poezije *Moral bi spet priti* iz leta 2009 ter antologijo sodobne evropske lezbične poezije *Brez besed ji sledim* iz leta 2015.

z dobrodošlico. Eden od pokazateljev so gotovo nagrade najvišjega pomena, ki jih LGBTIQ+ avtorji_ice v Sloveniji dobivajo v zaporedju: Ciril Bergles je leta 2004 prejel Jenkovo nagrado za zbirko *Moj dnevnik priča*; Nina Dragičević leta 2020 Župančičevo nagrado za delo *Ljubav reče greva*, leta 2021 pa Jenkovo nagrado za zbirko *To telo, pokončno*; Kristina Hočevvar je leta 2009 prejela zlato ptico za knjigo *Repki*, leta 2013 pa Jenkovo nagrado za zbirko *Na zobeh aluminij, na ustnicah kredo*; Vesna Lemaic je za *Popularne zgodbe* prejela nagrado za prvenec Slovenskega knjižnega sejma 2009, nagrado zlata ptica (2009) in nagrado fabula (2010), za delo *Dobrodošli* pa nagrado novo mesto short 2019; Brane Mozetič je leta 1987 prejel zlato ptico za zbirki *Modrina dotika* in *Zaklinjanja*, leta 1992 Župančičevo nagrado za *Obsedenost*, je prejemnik dveh Jenkovih nagrad – za zbirko *Banalije* leta 2003 in za *Sanje v drugem jeziku* leta 2020; Pino Pograjc je leta 2022 za knjigo *Trgetanje* prejel nagrado za prvenec Slovenskega knjižnega sejma; Urška Sterle je leta 2008 prejela zlato ptico za knjigo *Vrsta za kosilo*; Suzana Tratnik leta 2007 nagrado Prešernovega sklada za zbirko *Vzporednice*, leta 2017 nagrado novo mesto short za zbirko kratkih zgodb *Noben glas*, leta 2018 nagrado desetnica za roman *Tom-bola ali življenje!*, leta 2023 pa Levstikovo nagrado za izvirno leposlovje za otroke in mladino; Nataša Velikonja je leta 2016 prejela Župančičevo nagrado za zbirko *Ostani*, leta 2022 pa Jenkovo nagrado za *Prostor sred križišč*. Gotovo moram omeniti vsaj še LGBTIQ+ avtorja_ico, katerih knjižna produkcija ne izhaja neposredno iz gibanja, je pa njuno delo nagrajevano: Iztok Majhenič je leta 2006 za roman *Par* dobil nagrado natečaja za erotični roman založbe Učila;⁶ Anja Zag Golob je leta 2014 prejela Jenkovo nagrado za pesniško zbirko *Vesa v zgibi*, leta 2016 pa še za *Didaskalije k dihanju*; obe sta izšli v samozaložbi.

Literarno delovanje se je pokazalo za enega najmočnejših dejavnikov v boju proti homofobiji, četudi se zdi, da je zavest o pomenu LGBTIQ+ kulturne in umetniške produkcije v sicer še vedno nezaključenih procesih končevanja represije marginalnega pomena tako znotraj širšega LGBTIQ+ gibanja kot v obči javnosti. Prekrivajo jo zakonodajne bitke, pravno zagovornišтво, politični vrvež, ki v javnosti neizmer-no močnejše odmeva. Četudi se LGBTIQ+ literarna umetnost v Sloveniji še vedno osredišča okrog produkcije LGBTIQ+ gibanja, pa LGBTIQ+ dela postopoma in zadržano, a vendarle vse pogostejše objavljajo tudi druge založbe. Sicer nobena ne sledi zgodnjemu zgledu nekaterih tujih založb, kot je denimo založba *Penguin*, ki je pod urednikovanjem Stephena Coota že leta 1983 objavila antologijo *The Penguin Book of Homosexual Verse*. V Sloveniji prav tako ni obeleževanja LGBTIQ+ literature v knjigarniških izložbah in na policah vsaj ob mesecu parad ponosa, kot je

6 Založba Učila je leta 2009 objavila tudi knjigo Tomaža Miheliča *Novo rojstvo: Iskrena izpoved o trpljenju, ljubezni in preobrazbi transseksualke Salomé*.

ponekod po svetu že standard. Posamezne založbe občasno objavijo kaj iz aktualne LGBTIQ+ produkcije: tako denimo leta 2004 pri *Cankarjevi založbi* izide roman *Middlesex* Jeffreyja Eugenidisa v prevodu Irene Duša, »le« dve leti po izvornem izidu in »le« leto dni po nominaciji za nagrado lambda v kategoriji »transgender«; roman *Kako je umrl Vivek Oji* Akwaee Emezi iz leta 2020 v prevodu Katje Zakrajšek izide leta 2022 pri *Mladinski knjigi*; roman *Bežen trenutek bajnosti* Oceana Vuonga iz leta 2019 v prevodu Anje Golob in Katje Šaponjić izide leta 2022, prav tako pri *Mladinski knjigi*. Revija *Problemi* leta 2022 objavi esej Lea Bersanija *Ali je rektum grób?* iz leta 1987 v prevodu Marka Miočiča, istega leta pri založbi *cf. izide delo Didierja Eribona *Vrnitev v Reims* iz leta 2009 v prevodu Iztoka Ilca. V evropskem in ameriškem prostoru delo LGBTIQ+ založb, ki so sicer zaradi finančnih šibkosti večinoma že propadle, sčasoma prevzemajo velike založbe, kar po eni strani resda pomeni želeno širitev LGBTIQ+ literarne prisotnosti, po drugi pa predstavlja počasno umiranje politik, ki so jih utelešale LGBTIQ+ založbe, politik osrediščanja in utrjevanja razlikovalnih identitet in kultur. Gotovo pa drži, da bodo LGBTIQ+ skupnosti brez lastne produkcije znova odvisne od, naj ponovim, *naključne prijaznosti tujcev*.

3 LGBTIQ+ literatura na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini, Srbiji, Črni gori, Makedoniji in na Kosovu

V ostalih republikah nekdanje Jugoslavije, danes državah, se celoten proces artikulacije koncepta LGBTIQ+ literature in njenega zgoščevanja odvija nekoliko pozneje, a tudi tu najdemo začetke LGBTIQ+ literarne produkcije v LGBTIQ+ organizacijah, mnogi avtorji_ice ali založniki_ce pa sodijo med LGBTIQ+ aktiviste_ke.

Hrvaška

Na Hrvaškem se LGBTIQ+ aktivizem po nekaj zgodnjih poskusih ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let 20. stoletja ustali šele z lezbičnima skupinama *Kontra* leta 1997 in *Lori* leta 2000 ter z LGBTIQ+ organizacijo *Iskorak* leta 2002, toda literarne vsebine prinese kratkotrajno delovanje skupine *Because Press*. Skupina nastane ob koncu devetdesetih let s ciljem promoviranja lezbične umetnosti in književnosti (Jurčić 2011) in leta 1998 objavi prvo zbirko lezbične poezije na Hrvaškem, *Igre ljubavi i ponosa* Sanje Sagaste.⁷ Od leta 1992 do 2011 deluje fe-

⁷ Leta 1992, že pred začetki organiziranega objavljanja LGBTIQ+ literature, pri zagrebški založbi *Perun* pod uredništvom Borivoja Radakovića izide antologija svetovne lezbične poezije *Dvije*. Omeniti velja tudi pisatelja in pesnika Milka Valenta: njegova pesem *Nežno mi ga drkaj! Hommage homoseksualcem* iz osemdesetih let 20. stoletja je objavljena v zborniku *Moral bi spet priti* (Mozetič 2009).

ministična organizacija *Ženska infoteka*, vodi jo Đurđa Knežević.⁸ LGBTIQ+ založniški zagon prinese združenje *Domino*, ki nastane leta 2003 iz organizacije *Queer Zagreb*.⁹ leta 2004 objavi zbornik kratkih zgodb *Poqueerene priče*, ki ga uredijo Nataša Bodrožić, Gordan Bosanac in Zvonimir Dobrović, v njem pa je zbranih 36 kratkih zgodb iz Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Črne gore in Srbije. Leta 2005 objavi *Queer bajke. Domino*, ki je tudi organizator zagrebške parade ponosa, festivala *Queer Zagreb* in filmskega programa *Queer MoMenti* ter mnogih drugih LGBTIQ+ programov, od leta 2004 objavi več kot 40 knjižnih naslovov, predvsem knjig z LGBTIQ+ tematiko, denimo trans romana Gabriele Cabezón Cámara in Camile Sose Villada, dela Michela Foucaulta, Susan Sontag, Herva Guiberta, Heinza Hegerja, Lawrenca Schimla, pa tudi domačo produkcijo, zbornik *Usmena povijest homoseksualnosti u Hrvatskoj* (2007), strip *Horny Dyke na rubu konvencije* Helene Janečić (2011), zbirko kratkih zgodb *Destruktivna kritika i druge pederske priče* Gordana Duhačka (2009), *S obje strane ljubavi* Edina Alađuza Kalimera (2007), leta 2007 ponatisnejo *Staklenac* Uroša Filipovića. Za prvi hrvaški gejevski roman sicer velja delo Dražena Ilinčića *Berlinski ručnik*, ki je izšel leta 2006 pri založbi *Fokus komunikacije*. Leta 2008 mu sledi roman *Na mom Ikea kauču* Luke Marića (Robert Viškovića), objavljen pri založbi *Celeber*, omenim pa naj še roman *Poderala koljena* Dina Pešuta iz leta 2018, ki je izšel pri zagrebški *Frakturi*,¹⁰ ter poezijo Damirja Radića.¹¹ Nora Verde (Antonela Marušić) z zbirko kratkih zgodb *Posudi mi smajl* iz leta 2010, ki izide pri založbi *Meandar*, velja za eno od začetnic lezbične proze na Hrvaškem.¹² Omeniti velja tudi Ivano Kovačić z romanom *Parabajka*, ki izide leta 2013 pri založbi *Zigo*, Jasno Jasno Žmak z delom *Moja ti*, izdanim leta 2015 pri založbi *Profil*, zbirko kratkih zgodb Mime Simić *Pustolovine Glorije Scott*, ki leta 2005 izide pri založbi *AGM*, in zbirko poezije *Ako se zovem Sylvia Aide Bagić*,¹³ ki leta 2007 izide pri založbi *Aora* (Kešetović 2013; Stepanović 2019; Stepanović 2020; Ožegović 2010).

8 Đurđa Knežević objavlja tudi literarna dela, denimo *Gutanje vjetra* (založba *Beopolis*, Beograd, 2005) ali *Pravila igre* (založba *Fraktura*, Zagreb, 2017). V okviru *Ženske infoteke* so bile objavljene tudi nekatere lezbične prevodne klasike, denimo dela Adrienne Rich ali Erice Fischer.

9 Organizacija *Queer Zagreb* se je registrirala leta 2003 kot združenje *Domino*, saj hrvaška birokracija registracije pod imenom *Queer Zagreb* ni dovolila.

10 Pešutov drugi roman *Tatin sin* je izšel v slovenskem prevodu Dijane Matković kot *Očetov sinko* leta 2022 pri založbi *Beletrina*.

11 Dve pesmi Damirja Radića sta objavljeni v zborniku *Moral bi spet priti* (Mozetič 2009).

12 V slovenskem jeziku sta izšli dve deli Nore Verde, *Do razprodaje zalog* (založba *Litera*, 2016) in *O ljubezni, batinah in revoluciji* (založba *Goga*, 2021); obe je prevedla Suzana Tratnik. Pesmi Nore Verde so objavljene tudi v zborniku *Brez besed ji sledim* (Mozetič 2015).

13 Pesmi Aide Bagić so objavljene tudi v zborniku *Brez besed ji sledim* (Mozetič 2015).

Srbija

V Srbiji se organizirano LGBTIQ+ delovanje začne leta 1991 s skupino *Arkadija* in nadaljuje s skupino *Labris*, ustanovljeno leta 1995. *Labris* že takoj začne z literarno produkcijo: objavi pesniško zbirko Lilijane Živković *Ravnodušni šumarak* (1995) in knjige Štefe Markunove *Žene u mreži* (1995), *Žene komete* (1996) in *Žene na ribarskom ostrvu* (2002). Leta 2012 objavi zbornik *Pristojan život: Zbornik kratke lezbejske priče sa prostora Ex Yu*, ki prinaša dvainštirideset kratkih zgodb enaindvajsetih avtoric z območja nekdanje Jugoslavije.¹⁴ Njegova urednica, sicer tudi pesnica, pisateljica in lezbična aktivistka Dragoslava Barzut, objavlja tudi samostojna literarna dela, denimo zbirko kratkih zgodb *Zlatni metak*, ki leta 2008 izide pri *Narodni biblioteki Jovan Popović*, ali roman *Papirne disko kugle*, ki leta 2017 izide pri založbi *Red Box*.¹⁵ Kot prvi srbski gejevski roman se najpogosteje omenja *Staklenac* Uroša Filipovića, ki izide leta 2002 pri založbi *Rende*,¹⁶ mnogi pa kot prvi srbski gejevski roman navajajo prozni tekst Dejana Nebrigića, pionirskega gejevskega aktivista in književnika, z naslovom *Paris – New York*, ki leta 1997 izhaja v nadaljevanjih v novosadskem časopisu *Symposion*. Nebrigić leta 1998 objavi tekst *Lavirintski rečnik*, leta 1998 in 1999 pa *Jutarnji dnevnik*. Njegovi prvi dve besedili leta 2001 ponatisne založba *Rende* v knjigi *Lavirintski rečnik / Paris – New York*, leta 2009 pa organizacija *Žene u crnom* objavi knjigo *Dejan Nebrigić – Buntovnik sa razlogom*, kjer so zbrani mnogi Nebrigićeve teksti. Že zelo zgodaj, leta 1994, nastane feministična založba *Feministička 94*, ki jo ustanovita Slavica Stojanović in Jasmina Tešanović, ena prvih feminističnih organizatork v nekdanji Jugoslaviji. Založba objavi nekaj lezbičnih klasik, denimo *Sestro autsajderko* Audre Lorde ali *Gotovo je sa stidom* Anje Meulenbelt. Leta 2000 nastane založba *Deve*, njena urednica je Jelena Kerkez Deve. Založba objavi več knjig, med drugim leta 2021 ponatisne prvi srbski lezbični roman Jelene Kerkez Deve *Lady M*, ki je izšel leta 1995 v samozaložbi.¹⁷ Založba *Deve* leta 2006 objavi tudi antologijo *Delija Devojka*, zbornik tekstov, ki vsebujejo motiv deklet-žensk, ki so živele kot moški. Omeniti velja pisatelja in dramatika Jordana Cvetanovića; njegova zbirka kratkih

14 Avtorice: Vesna Lemaic, Iva Hlavač, Lamija Begagić, Lana Bastašić, Mima Simić, Urška Sterle, Jelena Andelovski, Jelica Kiso, Olja Savičević Ivančević, Olga Dimitrijević, Dragoslava Barzut, Nataša Sukić, Biljana Stanković Lori, Suzana Tratnik, Jasmina Tešanović, Jelena Lengold, Jasna Žmak, Jelena Kerkez, Nora Verde, Šejla Šehabović in Lejla Kalamujić.

15 Pesmi Dragoslave Barzut so objavljene tudi v zborniku *Brez besed ji sledim* (Mozetič 2015).

16 Založba *Rende*, ustanovljena leta 2000, je pod urednikovanjem Vladimirja Arsenijevića in Dušana Maljkovića vzpostavila tudi edicijo za gejevsko in lezbično književnost *Kontribunt*, začeni leta 2001z objavo dela Dejana Nebrigića, leta 2002 Uroša Filipovića, izdali pa so tudi dela Quentina Crispa, E. M. Forsterja, Fernanda Pessoa, Philipa Coreia in drugih.

17 Pesmi Jelene Kerkez so objavljene tudi v zborniku *Brez besed ji sledim* (Mozetič 2015).

zgodb *Zgodbe za težko noč* iz leta 2003, objavljena pri založbi Prosveta, leta 2007 izide tudi v slovenskem prevodu pri založbi Škuc. Omeniti velja tudi gejevsko revijo *Optimist*, ki leta 2020 skupaj s spletno revijo *Bookvar* razpiše natečaj za kvir kratke zgodbe, imenovan *Cvet moje tajne*, izbrane zgodbe pa objavi v zborniku *Pismo za Estebana i druge priče*, ki ga uredita Milan Arandelović in Predrag Azdejković. Revija *Optimist* istega leta objavi posebno številko, namenjeno LGBTIQ+ književnosti. Med domačimi avtorji_icami izpostavijo romane *Ispod grla* Stefana Mihajlovskega, *Život pod ružičastim trouglom* Marka Mihajlovića, *Papirne disko kugle* Dragoslave Barzut, *Major i Helena* Maje Bekčić Petrović o trans aktivistki Heleni Vuković, *Moja ti Jasne Jasne Žmak*, *Zovite me Esteban* Lejle Kalamujić, *Trkači na duge pruge* in *Povratak* Maje Trifunović, *Narcis u vodi* Nikole Kitano- vića, *Gay-muzičar* Dragana Karolića, *Terezin sin*, avtobiografijo Vjerana Miladi- novića Merlinke ter *Ljubavna priča* Puriše Đorđevića iz leta 1986, ki jo nekateri štejejo za prvi srbski gejevski roman (izšel je v ediciji časopisa *Gradac* številka 70) (Đorđević 2020). LGBTIQ+ literarna produkcija v Srbiji postaja vse prisotnejša: leta 2020 pri založbi PPM *Enklava* izide pesniška zbirka Radmile Petrović *Moja mama zna šta se dešava u gradovima*. Đorđe Simić leta 2020 pri založbi *Nova poe- tika* objavi pesniško zbirko *Pitomi vulkan*, leta 2022 pa pri založbi *Prometej* zbirko *Bili smo dobri momci*. Bojan Krivokapić leta 2019 pri založbi *Treći Trg – Srebrno drvo* objavi pesniško zbirko *Gnezdo dečaka*.¹⁸

Črna gora

V Črni gori je leta 1996 ustanovljena nevladna organizacija *Juventas*, ki v svojem delovanju pokriva tudi LGBTIQ+ tematike. Prva črnogorska nevladna organizacija, ki je izrecno LGBTIQ+ naravnana, *Slobodna duga* je ustanovljena leta 2003, leta 2011 ji sledi organizacija *LGBT Forum Progress*, leta 2012 pa *Queer Montenegro*, ki se začne ukvarjati tudi z literarno produkcijo: od leta 2016 organizira regionalni razpis za najboljšo kvir kratko zgodbo *Write Queer*, nagrajence_ke pa objavi v vsakoletnih zbornikih. Leta 2019 je tako v ožji izbor prišla Paulina Lanzerotti, leta 2020 je bila ena od nagrajenk Marijana Čanak, nagrajenka leta 2023 pa pisateljica, prevajalka in novinarka Dragana Erjavšek. *Queer Montenegro* organizira tudi dru- ge kulturno-umetniške dogodke: leta 2014 na festivalu mednarodnega alternativne- ga gledališča *Fiat* organizira okroglo mizo *Vloga umetnosti in kulture v promociji človekovih pravic LGBT populacije*; leta 2019 skupaj z organizacijo *Juventas* orga- nizira okroglo mizo *Razgovor o kvir književnosti*; julija 2023, v mesecu ponosa, pa dogodek *Kvirovanje, e desilo se*, pregled črnogorske LGBTIQ+ umetnosti. Skupaj

¹⁸ Krivokapićev roman *Proleće se na put sprema* iz leta 2017 je pod naslovom *Pot pod noge* in v prevodu Bojane Vajt izšel tudi v slovenskem jeziku pri založbi KUD AAC Zrakogled leta 2022.

z *Asociacijo Spektra* objavi publikacijo *Umjetnost koju stvaramo mi*, predstavitev umetniškega ustvarjanja transspolnih, interpolnih in spolno variantnih oseb v Črni gori in regiji. Sicer pa za prvi črnogorski lezbični roman velja *U svoja četiri zida* Ketii Radošević (Kristine Četković) iz leta 2018. Naj omenim še Dragano Tripković, pesnico in dramatičarko, eno od ustanoviteljic gledališke skupine *Alternativna teatarska kompanija ATAK*: Tripković objavlja pesniška dela in drame, njena drama *Mlijeko u prahu*, izvedena v režiji Stevana Bodrože in produkciji ATAK leta 2017, velja za eno prvih gledaliških produkcij o kvir temah.

Bosna in Hercegovina

V Bosni in Hercegovini se prva LGBTIQ+ iniciativa zgodi leta 2001, ko skupina oseb napiše *Deklaracijo bosanskohercegovačke gej-lezbejske asocijacije*, a do ustanovitve organizacije ne pride, ker skupina zbere premalo podpisov za registracijo. Leta 2002 ji sledi iniciativa *Bosna 14. septembar*, leta 2004 pa končno nastane prva LGBTIQ+ organizacija v BiH, *Udruženje Q*, ki mu predseduje Svetlana Đurković. Zaradi nasilja na prvem *Queer Sarajevo Festivalu* 2008 deluje le do leta 2009. LGBTIQ+ dogodke prevzame *Sarajevski otvoreni centar*,¹⁹ v naslednjih letih nastane tudi nekaj novih LGBTIQ+ skupin in iniciativ.²⁰ Kvir književnost se začne razvijati šele v novem mileniju, in sicer z romani *Šumski duh* Gorana Samardžića iz leta 2004,²¹ *S obje strane ljubavi* Edina Alađuza iz leta 2007 in *Mihael Selme* Kešetović iz leta 2010 (Tanić 2015; Krivokapić 2012). Leta 2015 pri sarajevski založbi *Dobra knjiga* izide zbirka kratkih zgodb *Zovite me Esteban* Lejle Kalamujić,²² leta 2016 izide *U con* Lamije Begagić.²³ Nato so izidi LGBTIQ+ knjig in literarne pobude vse pogostejši; naj jih omenim le nekaj: leta 2022 pri založbi *Buybook* izide pesniška zbirka Nikoline Todorović *Ofelija baštovanka*. Leta 2021 nastane literarni kvir-feministični kolektiv *Književna zadruga*, ustanovita ga Vanja Šunjić in Arman Fatić; med drugim objavijo zbirko zgodb *Sarajevski san* Armana Fatića in pesniško knjigo Marije Marković *Žene koje nisu videle more*. Spletni portal *lgbti.ba* leta 2021 organizira ciklus *Sedmica bosanskohercegovačke homoerotske poezije*, na

19 *Sarajevski otvoreni centar* (v sodelovanju z JAK in Društvom Škuc) leta 2019 v Zgodovinskem muzeju BiH v Sarajevu organizira literarni večer z naslovom *Poqueerena književnost*, na katerem berejo tudi bosansko-hercegovski literat_i_nje, in sicer Lamija Begagić, Lejla Kalamujić in Anes Osmić.

20 Še posebej naj izpostavim spletni portal *lgbti.ba*, ki deluje od leta 2014 in konsistentno pokriva tudi dogodke na področju literature, ali festival ženske umetnosti in aktivizma *PitchWise*, ki poteka od leta 2006.

21 Knjiga je pod naslovom *Gozdni duh* izšla tudi v slovenskem jeziku pri založbi *Beletrina* leta 2006.

22 Knjiga je pod naslovom *Kličite me Esteban in druge zgodbe* v prevodu Suzane Tratnik izšla tudi v slovenščini, in sicer leta 2018 pri založbi *Škuc Lambda*.

23 Knjiga je pod naslovom *V con* v prevodu Tatjane Greif izšla tudi v slovenščini, in sicer leta 2019 pri založbi *Škuc Vizibilija*. Begagić sicer v BiH že leta 2010 objavi zbirko kratkih zgodb *Jednosmjerno*, leta 2020 pa še *Bolji mi*.

katerem se predstavijo Tanja Stupar Trifunović, Vladan Šipovac, Mihaela Šumić, Velid Beganović Borjen in Nikolina Todorović. Lamija Begagić na tem portalu organizira tudi ciklus *LGBTIQ čitaonica*, Matej Vrebac pa na portalu predstavi kvir poezijo mladih domačih avtorjev_ic, ki so sodelovali na kvir festivalu *Kvirhana* v organizaciji *Sarajevskega odprtega centra*. Leta 2022 pri založbi *Raštan* izide zbirka poezije *Reci vatra* Selme Asotić. Izide tudi pesniška zbirka Vladana Šipovca *Poljubac* (založba *ARGH*, 2021). Tanja Stupar Trifunović leta 2019 pri založbi *Arhipelag* objavi roman *Otkako sam kupila labuda*.²⁴ Naj na tem mestu omenim dve literarni deli, ki sta skorajda izginili iz spomina: prvo je *Serbian Diaries* Borisa L. Davidovicha, ki je izšlo leta 1996 pri angleški založbi *Gay Men's Press*. Drugo je *Bosnia Revelation* Avrama Brankovića iz leta 1998, ki je prav tako izšlo pri *Gay Men's Press*; obe se dogajata v času vojne v BiH.

Makedonija

V Makedoniji – danes Severni Makedoniji – je prva nevladna organizacija, ki se (sicer neizrecno) dotika tematik LGBTIQ+ ljudi, ustanovljena leta 2002, in sicer *Center za državljanske in človekove pravice*, ki med letoma 2006 in 2008 med drugim izdaja tudi prvo makedonsko LGBTIQ+ revijo *Hello*. Leta 2003 je ustanovljena organizacija *Enakost za geje in lezbijke EGAL*, leta 2004 pa prva uradno deklarirana LGBTIQ+ organizacija *Makedonska asociacija za svobodno seksualno orientacijo MASSO*, ki pa deluje le do leta 2008. Aktivizem v naslednjih letih prevzamejo *Koalicija za seksualne in zdravstvene pravice marginaliziranih skupin*, *LGBT podporni center*,²⁵ *Ženska alijansa* in mnoge druge organizacije. Prva parada ponosa se zgodi šele leta 2019, vendar pa v Skopju že od leta 2013 poteka *Pride Week*, festival kvir kulture, umetnosti in teorije, ki ga organizirata *Koalicija za seksualne in zdravstvene pravice* (imenovana tudi *Koalicija Margini*) in *LGBT podporni center*, njegov kurator je Slavčo Dimitrov.²⁶ Feministična organizacija *Tiiit! Ink*, ustanovljena leta 2011, od leta 2013 organizira feministični festival *Prvo pa žensko*. Prvo makedonsko lezbično prozno delo je sicer zbirka kratkih zgodb *Orgazmička pisma* Irene Cvetković, ki izide leta 2007 pri založbi *Đurđa*. Goce Smilevski leta 2002 objavi roman *Pogovori s Spinozo*.²⁷ Za prvi gejevski roman

24 Roman Tanje Stupar Trifunović *Ure v materini sobi*, ki je leta 2016 prejel Nagrado EU za literaturo, je leta 2021 v prevodu Dušana Šarotarja izšel v pri založbi *Goga*.

25 V okviru *LGBT podpornega centra* je ustanovljena tudi lezbično-feministična skupina *LezFem*, ki občasno organizira pesniške večere.

26 Slavčo Dimitrov je leta 2020 prejel štipendijo nagrade Igorja Zabela za izjemen doprinos k osmišljanju kulturnega in družbenega življenja, ki v ospredje postavlja pravice LGBTQIA+ oseb in žensk v regiji Zahodnega Balkana.

27 Roman je leta 2005 izšel tudi v prevodu Aleša Mustarja pri založbi *Škuc Lambda*.

sicer velja delo Petra Andonovskega *Leto vo koe te nema*, ki izide leta 2020 pri založbi *Ili-Ili* (Dimkov 2020).²⁸ Leta 2022 pri *PrivatePrintu Studiu* v Skopju izide delo Jovana Josifovskega *I used to be a lovely boy but turned out queer*. Omeniti velja tudi Emilijo L. Ducks, v Makedoniji rojenega nebinarnega glasbenika_ico in pisatelja_ico, ki trenutno živi v angleškem Manchestru; v zborniku *Queer Life, Queer Love 2*, ki izide leta 2023 pri angleški založbi *Muswell*, uredita pa ga Matt Bates in Julia Bell, objavi pesem *I Attempt To Explain My Sexuality at a Kink Event While Slowly Realising I Want You*.

Kosovo

Na Kosovu se leta 2002 ustanovi organizacija *Elysium* in se leta 2003 uradno registrira kot *Center for Social Group Development* (CSGD). Leta 2004 se ustanovi *Center for Social Emancipation* QESh, nato *Libertas*. Od leta 2013 deluje tudi *Center for Equality and Liberty* (CEL). Leta 2014 je v Prištini organiziran prvi pohod proti homofobiji, 2016 pa prva parada ponosa, ki odtlej poteka vsako leto. Od leta 2017 poteka tudi vsakoletni *Pride Week*, ki pokriva tudi literaturo; leta 2023 tako organizirajo pesniški večer z naslovom *Shout it out, Say it Loud*. Omenim naj prvo spletno platformo *Dylberizm* v albanskem jeziku, ki je namenjena LGBTIQ+ tematikam, ustanovijo jo kosovski kvir aktivisti_ke leta 2018, platforma objavlja tudi tekste o kvir kulturi. Med letoma 2018 in 2021 na Kosovu, v prostorih *CEL*, poteka projekt *Youth Artist for Change*, ki je namenjen LGBTIQ+ tematikam in skuša omogočiti varen prostor za umetniško ustvarjanje. Omeniti velja tudi umetniški kolektiv *HAVEIT*, ki od leta 2011 deluje na področju performativnih umetnosti, a s svojim aktivizmom prispeva tudi h kvir kulturi: leta 2016 v javnih in izobraževalnih institucijah organizirajo aktivnost *Long Break*, kjer promovirajo knjigo z istim imenom, ki vsebuje kvir pesmi albanskih avtorjev (Rexhepi 2021). Seveda ne smemo spregledati na Kosovu rojenega Pajtima Statovca, avtorja romana *Moj mačkon Jugoslavija*,²⁹ ki izvorno izide na Finskem leta 2014; prvcu sledita romana *Crossing* (2019) in *Bolla* (2021). Naj omenim še kosovskega dramatika Jetona Neziraja, avtorja gejevske drame *55 Shades of Gay*, ki leta 2017 gostuje v Narodnem gledališču Kosovo v Prištini, leta 2019 pa tudi v newyorški La MaMa. Velik korak pomeni izid avtobiografskega romana z naslovom *1997 LGBTIQ+ aktivista iz Albanije* Kristija Pinderija: knjiga izide leta 2020 in predstavlja prvo gejevsko knjigo v albanskem jeziku.

28 Roman je leta 2023 pod naslovom *Poletje, v katerem te ni*, izšel tudi v prevodu Saše Puljarevića pri založbi *Škuc Lambda*.

29 Roman je izšel tudi v slovenskem prevodu Julije Potrč Šavli leta 2020 pri založbi *Goga*.

4 Zaključek

LGBTIQ+ literatura s prostora nekdanje Jugoslavije je trdno in gosto prisotna; kljub homofobnemu ozračju in šibkemu finančnemu zaledju nič kaj ne zaostaja za svetovno LGBTIQ+ literarno produkcijo. Njena produkcijska umeščenost v LGBTIQ+ aktivizem jo še vedno ohranja v kontekstu razlikovalne kulture, emancipatornega momenta in kot taka zato še vedno predstavlja močan steber LGBTIQ+ politične, identitetne, kolektivne ali osebne subjektivizacije. Razlikovalnost, ki jo omogoča produkcijska umeščenost v gibanje, obenem vsebuje še en pomemben politični moment, in sicer antifašistično, antipatriarhalno, antinacionalistično podstat, kar to literaturo ločuje od vse bolj prisotnih nekonfrontacijskih, komodificiranih usmeritev, tudi na obrobjih, in jo varuje od potopitve v razvedrilno knjižno industrijo brez kritičnih poant. Zato sem v pričujočem besedilu *tako nepopustljivo* navajala vsakega posameznega avtorja_ico, vsako posamezno delo – kajti vsaka od naštetih knjig predstavlja veliko malo zmago v neminljivem boju LGBTIQ+ preživetja. Vsa navedena knjižna gostota je še vedno eden najmogočnejših dokazov preživetja, upornosti in vitalnosti LGBTIQ+ skupnosti.

LITERATURA

- BARZUT, Dragoslava (ur.), 2012: *Pristojan život: Zbornik kratke lezbejske priče sa prostora Ex Yu*. Beograd: Labris.
- ČAUŠEVIĆ, Jasmina, GAVRIĆ, Saša (ur.), 2012: *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- DIMKOV, Toni, 2020: *Promotion of a New Novel: 'Summer in Which You are Not' by Petar Andonovski*. <<https://www.slobodenpecat.mk/en/promocija-na-nov-roman-letvo-koe-te-nema-na-petar-andonovski/>>.
- DOBNIKAR, Mojca (ur.), 1985: *O ženski in ženskem gibanju*. Ljubljana: Krt.
- DORĐEVIĆ, Nikola, 2020: *Queer Artists in Serbia are Still Fighting for Visibility and a Shot at the Mainstream*. <<https://emerging-europe.com/after-hours/queer-art-and-artists-in-serbia-are-still-fighting-for-visibility-and-a-shot-at-the-mainstream/>>.
- GAVRIĆ, Saša, HUREMOVIĆ, Lejla, SAVIĆ, Marija (ur.), 2011: *Čitanka lezbejskih i gej ljudskih prava*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- GAVRIĆ, Saša, ČAUŠEVIĆ, Jasmina, 2020: *From Demedicalisation to Same-Sex Marriage: A Contemporary LGBT History of the Western Balkans*. Beograd: Belgrade Pride.
- GREIF, Tatjana, 2008: *Spolnost in človekove pravice*. <<https://www.dnevnik.si/1042227600>>.
- GREIF, Tatjana, VELIKONJA, Nataša, 2018: *Zamolčane zgodovine*. Ljubljana: Škuc.
- JURČIĆ, Marko, 2011: Povijest LGBTQ aktivizma u Hrvatskoj. Saša GAVRIĆ, Lejla HUREMOVIĆ, Marija SAVIĆ (ur.): *Čitanka lezbejskih i gej ljudskih prava*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar. 93–101.
- KALEZIĆ, Danijel, BRKOVIĆ, Čarna, 2016: *Queering as Europeanisation, Europeanisation as Queering: Challenging Homophobia in Everyday in Montenegro*. <https://carnabrkoVIC.net/wp/wp-content/uploads/2019/01/Kalezic_Brkovic_2016_Queering-as-Europeanisation.pdf>.
- KESIĆ, Saša, 2016: *Teorija prikazivanja kvir identiteta u savremenoj istočnoevropskoj umetnosti i kulturi*. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet umetnosti.
- KEŠETOVIĆ, Selma, 2013: *Lezbijska poezija Sanje Sagaste*. <<https://lgbti.ba/lezbejska-poezija-sanje-sagaste/>>.
- KEŠETOVIĆ, Selma, 2020: *Queer književnost na Balkanu – kako je sve počelo*. <<https://impulsportal.net/index.php/kolumne/drustvo/22401-queer-knjizevnost-na-balkanu-kako-je-sve-pocelo>>.
- KOKORIĆ, Mihaela, 2020: *Tvorba queer identiteta u hrvatskim romanima od 19. do 21. stoljeća*. Diplomsko delo. Osijek: Filozofski fakultet / Sveučilište J. J. Strossmayera.
- KRIVOKAPIC, Bojan, 2012: LGBT književnost: novija književnost sa prostora bivše Jugoslavije. Jasmina ČAUŠEVIĆ, Saša GAVRIĆ (ur.): *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar. 219–222.
- MOZETIĆ, Brane (ur.), 1989: *Drobci stekla v ustih: Antologija poezije dvajsetega stoletja s homoerotično motiviko*. Ljubljana: Aleph.
- MOZETIĆ, Brane (ur.), 1990: *Modra svetloba: Homoerotična ljubezen v slovenski literaturi*. Ljubljana: Škuc.

- MOZETIČ, Brane (ur.), 2009: *Moral bi spet priti: sodobna evropska gejevsko poezija*. Ljubljana: Škuc.
- MOZETIČ, Brane (ur.), 2015: *Brez besed ji sledim: sodobna evropska lezbična poezija*. Ljubljana: Škuc.
- OŽGOVIČ, Nina, 2010: *Gay literatura šokira Hrvatsku*. <<https://arhiva.nacional.hr/clanak/75001/gay-literatura-sokira-hrvatsku>>.
- QUEER ZAGREB. <https://hr.wikipedia.org/wiki/Queer_Zagreb>.
- REXHEPI, Agon, 2021: *Queer Culture is Cultivated in Many Colors*. <<https://kosovotwopointzero.com/en/queer-culture-is-cultivated-in-many-colors/>>.
- SAPFO, 1970: *Lirika*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- DOMINO. <<https://thisisadominoproject.org/programi/knjige/>>.
- STANIĆ RADONJIĆ, Milica, ZENOVIĆ, Predrag, MEDIN, Dušan (ur.), 2021: *Otkrivanje skrivenog: Crna Gora, kvir & (s)rodne teme*. Petrovac na Moru / Podgorica: Društvo za kulturni razvoj Bauo in LGBT Forum Progres.
- STEPANOVIĆ, Natalija, 2019: *Queer identiteti u hrvatskoj književnosti*. <<https://voxfeminae.net/kultura/queer-identiteti-u-hrvatskoj-književnosti/>>.
- STEPANOVIĆ, Natalija Iva, 2020: 'Iz ormara na police': O odrastanju i izlasku iz ormara u hrvatskoj queer književnosti. *Umjetnost riječi* 64/1–2. 51–71.
- TANIĆ, Dalibor, 2015: *Queer književnost između klasika i savremenih autora*. <<https://lgbt.ba/queer-knjizevnost-izmedu-klasika-i-savremenih-autora/>>.
- TODOROVIĆ, Nikolina, 2021: *Približiti se queer književnosti: homoerotska bosanskohercegovačka poezija*. <<https://lgbt.ba/pribliziti-se-queer-knjizevnosti-homoerotska-bosanskohercegovacka-poezija/>>.
- TODOROVIĆ, Nikolina, 2021: *Poezija optimizma: Mora se voljeti jače nego što talas rotira ribe*. <<https://lgbt.ba/poezija-optimizma-mora-se-voljeti-jace-nego-sto-talas-rotira-ribe/>>.
- TRATNIK, Suzana, SEGAN, Nataša S., 1995: *L: zbornik o lezbičnem gibanju na Slovenskem 1984–1995*. Ljubljana: Škuc.
- TRATNIK, Suzana, 2004: *Lezbična zgodba: Literarna konstrukcija seksualnosti*. Ljubljana: Škuc.
- TRATNIK, Suzana, 2016: »Samo te stene so tvoje stene«. Alojzija ZUPAN SOSIČ (ur.): *Drugačnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. (52. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 94–100.
- VELIKONJA, Nataša, GREIF, Tatjana, 2012: *Lezbična sekcija LL: kronologija 1987-2012 s predgovinom*. Ljubljana: Škuc.
- VELIKONJA, Nataša, 2015: Poezija še vedno ni luksuz. Brane MOZETIČ (ur.): *Brez besed ji sledim: sodobna evropska lezbična poezija*. Ljubljana: Škuc. 211–224.
- VELIKONJA, Nataša, 2021: *Poezija še vedno ni luksuz*. Ljubljana: Škuc.
- ZAVRL, Andrej, ZUPAN SOSIČ, Alojzija (ur.), 2020: *Go East! LGBTQ+ Literature in Eastern Europe*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- ZUPAN SOSIČ, Alojzija, 2018: Pripovedi spolnih manjšin v Sloveniji po letu 2000. *Jezik in slovnstvo* 63/4. 101–113.

Darko Ilin

Univerza v Novi Gorici, Raziskovalni center za humanistiko
darko.ilin@ung.si

Presežni sram, preseganje sramu: oblikovanje kvir identitete v delu *Ivan O. Ivana Mraka*

Razmerje med kvir identiteto in sramom je ena ključnih tem v kvir teoriji, pri čemer sram včasih postane temeljni vidik identitete posameznikov v kvir skupnosti. V tem kontekstu je politika čustev, zlasti sramu, pomembna za razumevanje transformacijskega potenciala literarne reprezentacije. Pričujoči prispevek se osredotoča na literarne reprezentacije sramu v slovenski literaturi, zlasti v povezavi z moškostjo in homoseksualnostjo. Obravnava delo Ivana Mraka, še posebej njegov avtobiografski roman *Ivan O.*, ki je prvo osebnoizpovedno literarno delo s kvir tematiko v slovenskem kontekstu. Razpravlja o kompleksni naravi sramu in njegovem vplivu na življenjsko izkušnjo protagonista ter raziskuje, kako sram vpliva na procese identifikacije in samopredstavitve v družbi, obenem pa skuša predstaviti lok preseganja kvir sramu v romanu.

1 Kvir sram in literatura¹

Zapleteno razmerje med kvirom in sramom je v kvir teoriji močno zakoreninjeno že od njenega nastanka. Eve Kosofsky Sedgwick pravi, da nekaterim posameznikom v kvir skupnosti sram ne predstavlja le izhodiščne izkušnje, temveč vztraja kot temeljni vidik njihove identitete (Sedgwick 2003: 44). Sram in stigma, povezana s homoseksualnostjo, lahko namreč temeljito oblikujeta posamezničino kovo osebno pripoved in se zdita skorajda vnaprej določena, saj se ne prepletata le z dejanji, temveč s samim bistvom posameznice_ka (Warner 1999: 28). Zato je ključnega pomena, da natančno preučimo politiko čustev, zlasti v kontekstu transformativnega potenciala čustvenih izkušenj, upodobljenih v literaturi, in razumemo dinamiko ter delovanje sramotenja in sramu. Zaradi tega se je treba poglobiti v literarne reprezentacije sramu in odgovoriti na vprašanje, kako se sram utrdi v psihi in kako se kaže v telesih tistih, ki odstopajo od družbenih norm, ter tako raziskati koncept »sramot(e)ne zavesti« (Eribon 2004: 16), hkrati pa preučiti njegovo reprezentacijo v literarnih delih in avtobiografskih pripovedih. S pomočjo te raziskave lahko pojasnimo zapleteno razmerje, v katerem se križata politika in poetika sramu, ki oblikujeta literarne upodobitve moškosti in homoseksualnosti.

¹ Prispevek je nastal v okviru Raziskovalnega programa P6-0347 *Historične interpretacije 20. stoletja*, ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

Sartre v delu *Bit in nič* uporablja koncept sramu, da bi pojasnil fenomenološke vidike eksistence. Zato je bistveno, da prepoznamo njegova dognanja o medsebojnem razmerju med sramom in istospolnostjo. Premišljuje o izkušnjah istospolno usmerjenih posameznikov in domneva, da se sram v njih zakorenini do te mere, da jih ovira pri vzpostavljanju solidarnosti in vzajemnosti z drugimi marginaliziranimi istospolno usmerjenimi osebami. Nazadnje domneva, da sram deluje kot sila, ki homoseksualce medsebojno ločuje (Sartre 2012: 41). Nasprotno pa Sally Munt predlaga, da ima sram politični potencial, ki lahko preizprašuje in spodkopava prevladujoče norme s krepitvijo skupnosti sramu (angl. communities of shame), kar lahko sproži prenovljen pomen identitete (Munt 2004: 4). Njena raziskava poskuša razumeti večplastno naravo sramu, ki po eni strani pospešuje družbeno izolacijo, po drugi strani pa utrjuje vezi med osebami. Vendar pa ti mehanizmi niso usmerjeni le navzven, temveč delujejo tudi navznoter. Posledično se lahko kažejo kot samoizolacija od lastnega bista, ki se dojema kot primarni vir sramu, ali kot sprejemanje prav tistih vidikov, ki veljajo za sramotne, s čimer se spremenijo v vir ponosa in pozitivne elemente identitete.

Ti nasprotujoči si pogledi na sram močno oblikujejo življenjsko izkušnjo moške istospolnosti v družbi. Posledično lahko predstavljajo metodološki okvir za preučevanje literarnih reprezentacij moške homoseksualnosti. Cilj te analize je prevprašati pojmovanje deviantnih seksualnosti kot inherentno sramotnih s pomočjo njihovega povezovanja z emancipatornim potencialom subvertiranja sramu v kvir literaturi kot izrazni obliki. Cilj tega pristopa je preseči konvencionalne meje, ki so v preteklosti določale razprave o spolnosti znotraj »omare«. Povedano z besedami Hellen Lynd, ima neposredno soočenje s sramom moč, da ga iz prikrite, negativne sile spremeni v pozitivno in razkrivajočo izkušnjo (Lynd 1958: 20). Če sledimo njeni argumentaciji, bi lahko popolno priznanje in soočenje z dejanji ali identitetami, ki jih dojemamo kot negativne, na koncu privedlo do konstruktivnega ter razjasnjujočega izida.

2 Ivan Mrak, homoerotizem in avtobiografsko pisanje

Četudi je Ivan Mrak ustvaril izjemno obsežen opus in predstavlja enkratno podobo v slovenskem literarnem sistemu, v nacionalnem kanonu zaseda obrobno pozicijo. Slovenska literarna in kulturna javnost Mraku ni namenjala veliko pozornosti, saj se je pisanje o njegovem delu razmahnilo na koncu sedme deкаде dvajsetega stoletja, in sicer štirideset let po njegovem aktivnem umetniškem začetku, medtem ko so obširnejše in objektivnejše ocene njegovega dela nastale po letu 2000 (Jurjevec 2009: 76). Najpomembnejši institucionalni akademski dogodek do sedaj se je

zgodil leta 2006 ob stoletnici avtorjevega rojstva, in sicer gre za strokovni simpozij v Slovenskem gledališkem muzeju, na podlagi katerega je leto kasneje izšel obsežen zbornik prispevkov. Dejstvo, da ni uvrščen v ožji literarni kanon, lahko pripišemo mestu, ki ga v hierarhiji literarnih vrst zavzema drama, žanr, ki se mu je Mrak največ posvečal. Po drugi strani je treba povedati, da je njegovo dramsko delo deležno zanimanja,² saj je bilo konec devetdesetih let opaziti obnovljen interes za njegovo *Obločnico, ki se rojeva* (1925), v zadnjih letih pa tudi za njegovo trilogijo *Rimljanovina*, ki je bila leta 2023 uprizorjena v ljubljanski Drami. Del njegovega dramskega opusa je bil objavljen v obdobju njegovega življenja, kar pa se ni zgodilo z njegovimi avtobiografskimi zapiski. Mrakovi dnevniki, avtofikcija in homoerotične zgodbe so bili objavljeni šele v obdobju od devetdesetih let naprej.

Ključne besede za razumevanje posebnega položaja opusa in osebnosti Ivana Mraka so umetnost, zlasti himnična tragedija, Bog in navsezadnje istospolnost, kar je osrednja tema tega članka. Mrakov do sedaj objavljeni opus je v največji meri sestavljen iz dramatike, a pisal je tudi kratko prozo, poezijo, eseje in avtobiografska besedila. Četudi je največji del njegovega opusa posvečen fikciji, Mrak vendarle ohranja močno povezanost z resničnimi dejstvi. To je razvidno predvsem iz njegovih dramskih del, od zgodnjih himničnih tragedij *Obraz Karle Bulovčeve* in *Anton Aškerc – Tragedija slovenskega liberalizma* in vse do poznih del, kot so *Revolucijska tetralogija* in *Spoved lučnim bratom*. Čeprav imajo do zgodovinskih dejstev ustvarjalen odnos, so njegove drame v zgodovini močno zasidrane, pri čemer Mrak izbere vidike, ki so po njegovem mnenju najbolj tragični, in jih uporabi kot orodje in platformo za dramsko dogajanje in umetniško refleksijo.³ Drugi del njegovega opusa lahko označimo kot širše razumljen avtobiografski diskurz, saj je sestavljen iz avtofikcije in dnevnikov. Najpomembnejše delo, ki sodi tako v literaturo kot v pripoved o življenju/življenjsko pisanje (ang. life writing), je *Ivan O.*, ki ga Kermauner pogojno označi za roman (1991: 186), v pričujočem prispevku pa ga zaradi posebnega odnosa do avtobiografskih dejstev in njihovega umetniškega oblikovanja v besedilu označujemo za avtofikcijo.⁴ Na skrajni točki tega spektra najdemo Mrakove dnevnike, v katerih se nahaja »enkratna podoba Ljubljane in njenih prebivalcev od konca prve svetovne vojne do poznih sedemdesetih let« (Schmidt 1998:

2 Z osebnostjo in delom Ivana Mraka se je najbolj poglobljeno ukvarjal Taras Kermauner, ki mu je posvetil več knjig.

3 Pri tem ne gre le za zgodovinske dogodke in osebe iz evropske in slovenske zgodovine, temveč tudi za poseben odnos do ljudi, ki jih je tudi sam poznal, oziroma do doživljene zgodovine. Zaradi tega, čeprav ne verjame v možnost, da bi se umetniškega dela dalo razložiti s pomočjo avtorjeve življenjske usode, Goran Schmidt prizna, da »fascinantna omejenost motivnega izbora v Mrakovem literarnem opusu zavede v spoznavanje njegove biografije« (Schmidt 1998: 244–245).

4 »Različni postopki transformiranja avtobiografskega gradiva govorijo v prid poststrukturalistični tezi o nemožnosti neposredne samopredstavitve v besedilu. Zato se danes namesto pojma avtobiografski roman običajno uporablja termin avtofikcija, ki poudarja problematičnost mimetičnega statusa avtobiografije.« (Zlatar Violić 2011: 26)

259). Dnevniki, ki so bili do sedaj objavljeni v treh knjigah (2005–2006), zagotavljajo vpogled v procese umetniškega ustvarjanja ter razlagajo kontekst in genealogijo nekaterih Mrakovih del, poleg tega pa omogočajo uvid v njegovo dožemanje medsebojnih odnosov, spolnosti in drugih »vsakdanjih« zadev. Diskurz Mrakovih dnevniških zapisov je manj vzvišen od tistega, na katerega je bralstvo navajeno iz njegovih dram in esejev, a vendarle izjemno refleksiven in poveden.

Čeprav je bila tematika istospolnosti, ali bolje, homoerotizma izpostavljena v nekaterih dramskih besedilih, kot so *Obločnica, ki se rojeva* (1925), *Beg iz pekla* (1962), *Van Goghov vidov ples* (1970) in *Chrysippos* (1976), sem se odločil, da v tem članku raziskovalno pozornost namenim Mrakovemu avtofikijskemu romanu *Ivan O.*, hkrati pa je treba nekaj povedati tudi o Mrakovem odnosu do homoerotike in njenem pomenu za interpretacijo njegovih del. Kermauner pravilno trdi, da je bilo priznanje »homoerotizma in celo homoseksualnosti nekaj nezaslišanega; tudi nerazumljivo nesramnega« (1991: 175), a se je Ivan Mrak za ta korak opogumil v svoji avantgardni drami *Obločnica, ki se rojeva*, izvedeni leta 1925. Spomniti velja, da gre za izjemno dejanje v slovenskem literarnem prostoru, ki kaže na njegovo modernost in sočasnost z dogajanjem v drugih evropskih državah. Družbeni kontekst vstopa istospolnosti v javno sfero v dvajsetih letih dvajsetega stoletja predstavljajo npr. delovanje Magnusa Hirschfelda in njegovega Inštituta za seksologijo, ustanovljenega 1919, ki je pozneje odigral pomembno vlogo pri ustvarjanju Svetovne lige za seksualno reformo 1928, posledično tudi za češkoslovaško kvir sceno, združeno okrog revije *Glas spolne manjšine* (*Hlas sexuální menšiny*), ki je izhajal med letoma 1931 in 1934. V slovenskem kontekstu Mrakovo delovanje predstavlja osamljeno izjemo, ki ji je mogoče pridružiti publikacijo *Homoseksualnost* iz leta 1926, pod katero se podpiše Vindex (psevdonim) in v njej povzame Hirschfeldova stališča (prim. Kuhar 2012: 70).

Glede notranjega ustroja homoerotizma pri Mraku je treba omeniti dejstvo, ki ga je Mrak sam izpostavil v svojih dnevnikih in izstopa v vseh tekstih, ki vključujejo kvir vidike Mrakovega življenja in dela (Kovačič Peršin 2007: 119–120; Mozetič 2014: 59), in sicer, da gre pri njegovem homoerotizmu za povečevanje ideala grškega odnosa erast-eromen kot najvišjega erotičnega vzgona. Kot navaja Andreas Leben, je Mrak razumel homoerotizem kot estetsko filozofijo,⁵ ki jo je razvijal skozi vse življenje. Bil je prepričan, da ženske v umetnosti, razen redkih izjem, kot je njegova žena in življenjska sopotnica kiparka Karla Bulovec, ne morejo ustvariti ničesar izjemnega. Zanj so bili moški homoseksualni odnosi vrednejši od heteroseksualnih, zato je svoj odnos do Karle Bulovec dojemal kot homoerotičen (Leben 2017: 169).

5 Za več o tem gl. članek Petra Kovačiča Peršina *Dialektika smeri in protismeri: ob dnevniku Ivana Mraka* (Kovačič Peršin 2007).

Že sam vstop v njegove dnevnike je, kot ugotavlja Kovačič Peršin, zaznamovan z dramskim prizorom, kjer takrat že dvainšestdesetletni Mrak izpove ljubezen mlademu moškemu (2007: 119). Vstop v besedilo je mesto povečanega semantičnega potenciala in zaradi tega lahko ta začetek Mrakovega avtobiografskega narativa beremo kot izjemno pomemben kazalnik afektivne vsebine njegovih dnevnikov.

3 *Ivan O.* in preseganje sramu

Avtofikijski roman *Ivan O.* je bil objavljen šele leta 1991, in sicer pet let po smrti avtorja in več kot 60 let po času, ko je bil napisan. To pomeni, da so se pomembni vpogledi v zgodnje obdobje življenja in dela Ivana Mraka pojavili z ogromnim zamikom, kar je razumljivo zaradi specifične vsebine romana. Objavljena različica testa je nastala iz več rokopisnih variant, med katerimi je izbral Miran Kavšek, ki je potem pripravil besedilo za tisk, medtem ko je pisatelj prijatelj Taras Kermauner napisal obsežno spremeno besedo (Poniž 1992: 234). Delo *Ivan O.* je Mrak napisal v času svojega prvega ustvarjalnega obdobja (Poniž 1992: 244), kar je razvidno iz narativa o iskanju umetniškega smisla, značilnega za mladostniško dobo, ki je prisoten v romanu. Zdi se, da pišoč subjekt in subjekt, o katerem se pripoveduje, nista popolnoma ločena, med njima obstaja blizka vez ter posteriorno razumevanje postopkov pripovedovanega subjekta. Pripovedovalec skuša introspektivno razumeti ter hkrati narativizirati in literarizirati lastno izkušnjo, od katere je preteklo nekaj časa. Po drugi strani v pripovednem smislu ni opaziti močnega zavračanja prejšnjega jaza in njegovih izkušenj, kar bi bilo značilno za pisanje v neki kvalitativno popolnoma drugačni življenjski fazi in za poskus odmika od prejšnjih idej in dejanj. *Ivan O.* je pripoved ne le o umetniški, temveč tudi osebni rasti, *bildungsroman*, ki opisuje protislovja meščanskega razreda, ki mu je pripadal tudi sam Mrak, in navsezadnje možnosti upora z nekonvencionanim življenjem in delom (Šav 1993: 28). Meščanskost, religioznost in kvirovska izkušnja so najverjetnejši razlogi zamaknjenega izida in navsezadnje recepcije Mrakovega avtofikijskega romana. Četudi ta roman osvetli različne plati Mrakovega življenja in ustvarjalnega procesa, bomo *Ivana O.* v tem članku skušali prebrati do neke mere ločeno od preostalega Mrakovega opusa, ker je v ospredju našega zanimanja pripoved o kvir sramu, ki je tako glede na čas izida kot tudi na čas pisanja prvi slovenski osebnoizpovedni roman s prvoosebno pripovedovalcem, v katerem se pojavlja ta motiv.

Sram se v tem romanu pojavlja kot večplastno čustvo, ki ga glavni junak občuti v različnih kontekstih in zaradi različnih razlogov. Vgrajen v pripovedno strukturo, saj je že v prvem poglavju opaziti identitetne dvome, v katere oče spravlja protagonista. »Neštetokrat se je zgodilo, da me je poklical kar na lepem, brez vsakršnega

meni dostopnega, meni razumljivega vzroka. Prijel me in intenzivno me gledal in pri tem neizrečno trpel. [...] Pa me je že grobo odpahnil: Zgubi se, pankrt!« (Mrak 1991: 13) Nato se Ivan sprašuje, zakaj se njegova mati ne vključi in se mu postavi v bran ali ga potolaži, morda zato, ker jo je bilo sram in ker naj bi bilo to res (gl. Mrak 1991: 13). Na tem mestu sram izhaja iz temeljnega identitetnega določila v družini, ki ga ne le po sorodstvu, temveč tudi ontološko ločuje od družine in zlasti od očeta. Epizoda z očetovo idejo o tem, da Ivan ni njegov sin nato sproži še nekaj spominov o bistvenih razlikah in navsezadnje obojestranskih zamerah med njim in očetom. Sram, ki se na začetku romana utemelji zaradi nepripadanja lastni družini, nakazuje širši občutek tujosti, ki preveva Ivana O. v odnosu do lastnega okolja. Druga plat sramu, ki je navzoča v tem romanu, je razredni sram, ki je, tako kot družinski, povezan z očetom oziroma posredovan skozi očetovo izkušnjo. Dvanajsto poglavje prvega dela romana prikazuje situacijo, v kateri Ivan O. opazuje življenje svojega očeta oz. pripoveduje o njem in se osredotoča na njegovo finančno situacijo, na izgube v času med prvo svetovno vojno in po njej, na razlike med ljubljanskim meščanskim razredom in *nouveau riche*, ki ne čuti razlike npr. med kakovostnim in nekakovostnim vinom (gl. Mrak 1991: 62–63). Očetove izkušnje sramu, ki jih posreduje prvoosebni pripovedovalec Ivan O., se vendarle nanašajo tudi na samega Ivana, ker se tudi ta čuti del meščanskega razreda in se sramuje pomanjkanja denarja, kar ni v skladu z razrednimi pričakovanji.

V tem kontekstu nas najbolj zanima, kako se sram v tem romanu povezuje z izkušnjo drugačne, kvir spolnosti oziroma kakšno vlogo ima sram v posredovanju te izkušnje. Že prva Ivanova (isto)spolna izkušnja je močno zaznamovana s sramom, ki se kaže tudi v pripovedi:

Ta fant me je povabil za v nedeljo k sebi. [...] Tisto popoldne tako rekoč ni spregovoril, a kar je, le s težavo. No, študirala sva skrivnosti človeškega telesa ---. Toliko, da sva si upala pogledati v oči. Zunaj pa je bil bujen in sončen dan, vsa zemlja je izdihavala jesensko razkošje, nad vsem pa je bilo razpeto nebo, čisto in prožno. [...] V slovo si niti rok nisva podala. (Mrak 1991: 45.)

Zanimivo je, da ni nazornega opisa tega, kar se je med fantkoma zgodilo: zgo-di se sprememba pripovedne perspektive in nenaden prehod iz pripovedovanja v deskripcijo narave in atmosfere zunaj usodne sobe. Gre za tehniko sublimacije erotične izkušnje, ki izzove sram v pripovedovanju in si prizadeva, da bi odvrnila pozornost od sramnega dejanja, hkrati pa prav zaradi nepričakovane diskontinuitete v pripovedovanju nase pritegne vso pozornost. Ta dogodek z začetka poglavja vsadi sram zaradi izhoda iz območja varne in nedolžne mladosti ter označi Ivanov prestop v drugo življenjsko obdobje. To se vidi, ko prvič začuti sram ob svoji goloti pred varuhinjo, ki mu je do takrat pomagala pri kopanju (gl. Mrak 1991: 47).

Srečanje s tujim telesom in njegovimi skrivnostmi odkriva povezanost med telesnostjo in spolnostjo ter aktivira sram zavedanja o spolnosti, ki se bo skozi roman še stopnjeval.

Naslednje poglavje prinaša reprezentacijo Ivanove afektivne navezanosti na študenta Igorja, ki zanj in njegove sestre izvaja zasebne ure. Ivan je prvič očaran nad Igorjevo lepoto, nato čuti ljubosumje do svojih sestra, ki jim Igor namenja več pozornosti: »Lica mi gore. Oči se mi blešče od prikrita ognja. Poln spominov sem na nepoznane sladkosti. Sram me je. Ne vem, kam bi se skril, ne vem, komu izpovedal in zaupal.« (Mrak 1991: 50) Zaradi zmedenih čustev se ne spomni odgovora na nobeno vprašanje, inštruktor pokliče Ivanovega očeta, ki ga nato pretepe in ga ozmerja s pankrtom (gl. Mrak 1991: 50–51). Na tem mestu se stekajo trije vzroki sramu: sram zaradi nekonvencionalnih čustev do moškega, sram zaradi nestabilne družinske identitete in razredni sram, ker ga oče pretepe pred revnim študentom oziroma prav zaradi njega. To sotočje sramu in zasramovanja je situacija, po kateri se glavni junak odloči za odhod od doma in umik iz represivnega okolja. Omeniti velja še njegov odhod na vlak, ki vozi prepočasi: »Z obema nogama sem se uprl v nasprotno stran kupeja, da bi prisilil vlak k hitrejši, mojim mislim (in mojim namenom?) ustrezajoči brzini« (Mrak 1991: 53). To pokvirjenje prostora in njegovih fizičnih lastnosti nakaže moč delovanja sramu, ki ga poganja stran od doma in ječe (hetero) normativnega okolja. Če sledimo tej misli, se zdi, da sram deluje kot sredstvo, ki poganja pripoved naprej, da je osrednji afekt/čustvo, ki poganja pripoved naprej.

Po zaključku prvega dela romana, ki nosi naslov Mozaiki najmlajšega Rimljana, se začne drugi, nenaslovljeni del, sestavljen iz enajstih zgodb. Drugi del romana se nadaljuje z mladostno dobo Ivana O. in že prva zgodba z naslovom Romulus Avgustulus se kaže kot izjemno pomembna z vidika kvir sramu in sramu zaradi vsakršne drugačnosti. Pripovedovalec čuti svojo posebno in izobčeno pozicijo v okolju dijaškega doma: »Sami mladi fantje, brez vsakršne skrbi, brez vsakršnih zavor, in jaz sredi njih, pestrne Johane ljubček in srček, ves crkljan in preplašen, a obenem poln velikih vzvišeno-zmešanih idej o svojem namenu in predvsem seveda še o svojem pomenu.« (Mrak 1991: 101) Diferenciacija moškosti oz. deškosti je izvedena na podlagi občega svetovnega nazora, ki ga Ivan O. opaža pri drugih, ki se mu zdijo sproščeni, medtem ko se on zaradi vpogleda v lastni kompleksni notranji svet idej samemu sebi zdi izstopajoč med njimi. Sram zaradi drugačnosti se nato stopnjuje z nadlegovanjem in zasmehovanjem, ki ju je deležen. In prav njegova drugačnost se kaže v sramežljivosti in »vzvišenem« načinu govorjenja, ki si jo razlaga z odraščanjem med kopico sestra in branjem (gl. Mrak 1991: 101–102). Njegova drugačnost od drugih fantov in osredotočenost na »netradicionalne« stvari se dokončno stopnjujeta v prizoru Ivanovega prvega srečanja s samozadovoljevanjem.

Čeprav je diskurz o masturbaciji položen v temelje slovenskega avtobiografskega diskurza,⁶ se zdi Ivanovo pripovedovanje o lastni izkušnji srečanja z adolescenčno spolnostjo nazorno in drzno za čas, v katerem je bil roman napisan:

[...] nekoč, ko sem šel zvečer pod prho, sta tam tičala dva tovariša, gola seveda, in sta se igrala neko čudno, meni popolnoma nerazumljivo igro. Če sem jih vprašal, so se mi smejali – –.

Francoski oče naš se učim, čisto avtomatsko ga ponavljam. Polno glavo ga imam, tam v vrtu je skrit kotiček. Učilnica je skoro prazna, vsi gojenci so se razpršili po vrtu – –.

Stopim v tisti čarobni kot, žal ni prazen, tisti sloki fant, dve leti je menda starejši od mene. Pokliče me, tako moški je.

Čakaj, ti bom nekaj pokazal. Ves sem rdeč od sramu. Od sile je okreten – –.

Naenkrat imam občutek čisto novih svetov, novih spoznanj okoli sebe, zdi se mi, kot da imam peruti, poletel bi – –.

Z začudenjem in strahom gledam tisti beli tako spontani curek! Nečesa močnega, potlačujočega sem rešen, kot da sem zaživel novo, še neznano življenje! (Mrak 1991: 102.)

Na tem mestu je zanimivo omeniti disruptivno pripovedno funkcijo sramu, ki se kaže v prekinitvi pripovedi, ko Ivan zagleda neke vrste (isto)spolno dejanje in usmerjanju pozornosti na versko vsebino. Delovanje sramu je tako močno, da se ga vidi v nenadni prekinitvi in nevtralizacijski funkciji religije, ki naj bi »očistila« Ivana O. in ga oddaljila od ravnokar videnega in omenjenega. Vendarle je delovanje želje močnejše in pripoved se takoj po religijskem vrinku o adolescenčnih spolnih praksah nadaljuje, saj je sama izkušnja tako fascinantna, da se mora narativizirati. Omeniti velja tudi to, da ta moment za Ivana O. predstavlja trenutek samouresničitve in samoaktualizacije, medtem ko za drugega fanta to dejanje nima tovrstnega pomena: »Toda to ni nič! To je samo za silo. Pri ženski boš šele uvidel, kaj je to – ! se moško in ponosno pobaha – –.« (Mrak 1991: 103) Za drugega fanta je ta seksualna izkušnja samo prehodna, trenutek na poti do zrele moške spolnosti, ki se normativno usmerja proti ženski. Tukaj se še enkrat implicitno razmejita Ivanova drugačna, podrejena moškost in hegemonna moškost drugih likov, ki stopajo v homosocialne vezi in s tem utrjujejo svojo pozicijo, medtem ko Ivan po poskusu vstopa v takšen odnos dojame, da njegove pozicija nikoli ne more biti hegemonna ter da mora iznajti drugačno moškost, ki se bo ujemala z njegovim notranjim svetom. Hkrati pa se njegov presežni sram kar naenkrat sprevrže v aktivno preseganje sramu.

6 Že v *Spominih* Janeza Trdine, napisanih med letoma 1867 in 1868, najdemo moralistično obsodbo mladostniškega spolnega raziskovanja: »Brez vsakega srama jemljejo si sramne ude v nesramne roke, pa jih stiskajo, drgajo in tarejo: razdražena narava razlije vir življenja, polucije si delajo sami!!« (Trdina 1946: 146)

Od tega trenutka se motiva homoerotičnosti in kvir seksualnosti pojavljata ne kot nekaj deviantnega in disruptivnega, temveč kot navaden del zgodbe, ki je subtilno vpet v pripoved. Tako se na primer v poglavju, ki nosi naslov *Lorenzo*, Ivan O. sprehaja po gozdu z omenjenim Lorencem, v katerem Taras Kermauner (1991: 173) prepozna Vladimirja Bartola, in ga želi poljubiti na ustnice (gl. Mrak 1991: 119). Po drugi strani se v nadaljevanju romana pojavlja tudi fascinacija z izražanjem spola skozi videz, saj se Ivan O., ves navdušen nad feminino podobo ruske igralkе, začne ličiti in oblačiti po njeni podobi (gl. Mrak 1991: 121), kar je prvi *drag* moment v slovenski literaturi. Seveda je tudi ta performativni moment je ovit s sramom, saj se Ivan O. boji, da bi ga zasačila mati. Eno zadnjih poglavij prinaša še en pomemben kvir moment. Po neuspehu z javnim nastopom na Slovanskem bohemskem večeru, ki ga je organiziral v Ljubljani, Ivan odide v Zagreb in se znajde v finančni stiski ter začne preživljati čas s prostitutkami. Nato se pripoved premakne v prizor, ko spozna nemško govorečega gospoda, gre z njim na večerjo, se z njim poljublja in si z njim nazadnje deli posteljo (gl. Mrak 1991: 160–161). Med opisovanjem njunega skupnega časa in občevanja ni čutiti sramu, dokler se njuno skupno bivanje ne zaključi in mu Nemec potisne denar v roko. Šele takrat v Ivanu nastopi sram in čuti se ponižanega. Toda tukaj ne gre za sram zaradi kvir dejanj in čustev, temveč bolj za razredni sram zaradi finančne situacije, v kateri se nahaja.

4 Zaključek

V romanu *Ivan O.* je najti subtilno izvedeno pripovedno potovanje od presežnega sramu do njegovega preseganja ne le skozi vsebino, temveč tudi preko pripovednih sredstev. Avtofikijski roman prinaša pripoved, ki motivno-tematsko inovira in bogati slovensko literaturo ter bi moral postati del, če že ne kanona, pa slovenskega kvir literarnega podkanona. Roman, katerega osrednja tema je mladostniški upor proti vsakršni normativnosti in razvoj izjemnega posameznika, predstavlja kvir tematiko kot doživljeno izkušnjo, na katero se pripovedovalec skozi pripoved odziva in jo analizira. Osrednje raziskovalno vprašanje tega članka je zadevalo vlogo kvir sramu v pripovedi: roman se je s tega vidika izkazal za plodovitega. Pokazali smo, da je sram pomemben dejavnik tako na tematsko-motivni ravni kot tudi na ravni pripovednih postopkov. Tematsko se je kazal skozi Ivanove eksplicitne opise lastnih čustvenih stanj, sramu in zasramovanosti, medtem ko glavni prispevek predstavlja analiza implicitnih načinov, kako sram usmerja pripoved in jo poganja naprej.

Kvir sram v romanu *Ivan O.* Ivana Mraka ne obstaja in ne deluje ločeno od kvalitativno drugačnih oblik sramu, kot so družinski sram, razredni sram, spolni sram itn. Kvir sram skupaj z njimi tvori celoto »sramot(e)ne zavesti«, hkrati se pa od njih

razlikuje. Pomembno vlogo v krepitevi kvir sramu ima religioznost, kar je razvidno iz pripovednih prekinitev. V romanu smo zaznali ključni prizor osvoboditve od kvir sramu, v katerem Ivan O. doživi prvo spolno izkušnjo, ki v njegovi osebnosti preizpraša prvenstvo oziroma smer sramu in mu kot protiutež in protismer zoperstavi ugodje. Pomembno je omeniti tudi dejstvo, da Ivan ob tej sceni samouresničenja začuti močno samozadostnost, kar je izjemno pomemben element v preseganju sramu, ki je predvsem čustvo, preko katerega se vzpostavi družbeni nadzor. Ob istospolni izkušnji na koncu romana kvir sram ne figurira več kot najbolj izpostavljeno čustvo, kar kaže na uspešno delovanje sprejemanja nekakšne kvir identitete in kljubovanje sramu, iz česar je razviden premik v razvoju lika Ivana O. in hkrati najverjetneje tudi v osebnosti njegovega tvorca Ivana Mraka.

VIRI IN LITERATURA

- ERIBON, Didier, 2004: *Insult and the Making of the Gay Self*. Prev. Michael Lucey. Durham: Duke University Press.
- JURJEVEC, Marija, 2009: *Ivan Mrak v slovenskem literarno-teoretskem in kritičnem prostoru*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- KERMAUNER, Taras, 1991: Ivan Mrak – življenje v skladu z brezpogojno terjatvijo. Ivan Mrak: *Ivan O*. Ljubljana: Prešernova družba. 171–196.
- KOVAČIČ PERŠIN, Peter, 2007: Dialektika smeri in protismeri. Mojca Kreft, Ivo Svetina (ur.): *Ivan Mrak: (1906–1986): simpozij ob stoletnici rojstva in dvajsetletnici smrti slovenskega trageda Ivana Mraka v Slovenskem gledališkem muzeju leta 2006*. Ljubljana: Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja. 113–138.
- KUHAR, Roman, 2012: Istospolniki in podobna bitja. Aleksandar Bjelčević (ur.): *Ideologije v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 68–76.
- LEBEN, Andreas, 2017: Gendered perspectives on sexuality, body and aging in Slovene autobiographical literature: Mrak – Zupan – Kovačič. Dagmar Gramshammer-Hohl (ur.): *Aging in Slavic Literatures: Essays in Literary Gerontology*. Bielefeld: Transcript. 165–184.
- LYND, Hellen, 1958: *On Shame and the Search for Identity*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- MOZETIČ, Brane (ur.), 2014: *Grmade, parade in molk: Prispevki k neheteroseksualni zgodovini na Slovenskem*. Ljubljana: Škuc.
- MRAC, Ivan, 1991: *Ivan O.*. Ljubljana: Prešernova družba.
- MUNT, Sally, 2007: *Queer Attachments: The Cultural Politics of Shame*. London: Routledge.
- PONIŽ, Denis, 1992: Ivan Mrak: Ivan O. 2000: revija za krščanstvo in kulturo 59/60. 243–246.
- SARTRE, Jean-Paul, 2012: *Saint Genet: Actor and Martyr*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- SCHMIDT, Goran, 1998: Sub specie mortis. Ivan Mrak: *Izbrano delo: proza, drame, dnevniki*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 243–279.

- SEDGWICK, Eve Kosofsky, 2003: *Touching Feeling: Affect, Pedagogy, Performativity*. Durham: Duke University Press.
- ŠAV, Vlado, 1993: Ivan Mrak, kot ga je zbudil Ivan O. *Primorska srečanja* 18, 140. 28.
- TRDINA, Janez, 1946: *Zbrano delo. Št. 1*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- WARNER, Michael, 1999: *The Trouble with Normal: Sex Politics and the Ethics of Queer Life*. New York: Free Press.
- ZLATAR VIOLIĆ, Andrea, 2011: Avtobiografija: teoretski izzivi. Alenka Koron, Andrej Leben (ur.): *Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 23–33.

Branislava Vičar

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti
 branislava.vicar@um.si

Boris Kern

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
 Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Oddelek za leksikologijo
 boris.kern@zrc-sazu.si

Raba zaimkov pri spolno nebinarnih osebah

V prispevku raziskujemo vlogo slovenščine pri konstituiranju nebinarnih spolnih identitet, in sicer preučujemo, katere jezikovne prakse uporabljajo osebe, ki na osi spola ne ustrezajo binarni matrici oz. se umeščajo zunaj nje, da izražajo lastne spolne identitete v različnih družbenih interakcijah. Posebno pozornost namenjamo rabi osebnih zaimkov. Čeprav tretjeosebni zaimki (*on, ona*) tako reflektirajo kakor tudi konstituirajo binarna spola, osebe z nebinarnimi spolnimi identitetami, ki v binarnem spolnem sistemu nimajo možnosti jezikovne reprezentacije, znotraj zaimenskega sistema, ki jim je dostopen, iščejo možnosti alternativne rabe, ki bi jim v uveljavljeni jezikovni realnosti omogočile legitimno reprezentacijo.

1 Uvod¹

Znanstvena spoznanja sodobnih jezikoslovnih teorij, ki opazujejo jezik kot družbeno prakso, so prinesla premik od pojmovanja jezika kot statičnega sistema k pojmovanju jezika kot dinamičnega procesa, ki je vpet v specifične družbene okoliščine in kontekste. Jezik v tej perspektivi ni več pojmovan zgolj kot odraz družbene stvarnosti, temveč tudi kot sredstvo, ki družbeno stvarnost, vključno z družbenimi identitetami, soustvarja. V skladu s tem pojmovanjem se je vzpostavilo tudi razumevanje, da (spolna) identiteta ni preddiskurzivna danost, ampak odnosni pojav, ki se (z jezikovnimi in drugimi semiotskimi praksami) soustvarja v interakcijah in njihovih diskurzivnih kontekstih (Bucholtz, Hall 2005).

Poststrukturalistični pristopi k preučevanju jezika, spola in seksualnosti, kot je kvir jezikoslovje, so prinesli premik od raziskav, osnovanih na binarnem pojmovanju spola (tj. pojmovanju, ki predpostavlja moški in ženski spol kot edini možni realnosti), k preučevanju kompleksnosti, raznolikosti in fluidnosti spola in seksualnosti,

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa »Slovenski jezik – bazične, kontrastivne in aplikativne raziskave« (P6-0215), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

kakor se konstruirajo v diskurzu (Jagose 1996). S tem predstavljajo temeljni iz-ziv predpostavki, da so binarni sistemi spolne in seksualne kategorizacije narav-ni, univerzalni in nedvomni (Davis, Zimman, Raclaw 2014: 1). Na spremembe v sociolingvističnem pojmovanju spola in seksualnosti so vplivala zlasti dela post-strukturalističnih teoretičark, kot sta Judith Butler (1990, 1993) in Kate Bornstein (1994), ki so odprla raziskovalni prostor za poimenovanje izkušenj oseb s spolnimi identitetami, ki presegajo binarno matrico na osi spola (moški *ali* ženski spol) in seksualnosti (heteroseksualnost *ali* gejevstvo/lezbičnost), in preučevanje njihovih družbenih interakcij v različnih kontekstih. Jezikoslovke_c_i z interesom za preu-čevanje jezikovnih praks LGBTIQ+ oseb so začeli svojo raziskovalno pozornost usmerjati na razmerje med slovničnimi spolnimi sistemi in drugimi jezikovnimi sredstvi posameznih jezikov ter družbenimi spolnimi sistemi in s tem povezano razkrivanje normativnih spolnih mehanizmov, tj. heteronormativnosti² in cisnor-mativnosti³ (npr. Motschenbacher 2010, Zimman 2018; Zimman, Davis, Raclaw (ur.) 2014; Gorjanc 2012; Kern, Vičar 2019). Poleg preučevanja diskurzivne kon-strukcije spolno nenormativnih identitet raziskave zadnjih let tudi v slovenskem je-zikovno-kulturnem prostoru (Perger 2016: Vičar, Kern 2017; Popič, Gorjanc 2018; Kern, Vičar 2019) prinašajo razširitev pojmovanja spolno vključujoče rabe jezika s transspolno perspektivo.

V pričujočem prispevku raziskujemo vlogo slovenščine pri konstituiranju nebi-narnih spolnih identitet, in sicer preučujemo, katere jezikovne prakse uporabljajo osebe, ki na osi spola ne ustrezajo binarni matrici oz. se umeščajo zunaj nje, da izražajo lastne spolne identitete v različnih družbenih interakcijah. Posebno pozor-nost namenjamo rabi osebnih zaimkov. Čeprav tretjeosebni zaimki (*on, ona*) tako reflektirajo kakor tudi konstituirajo binarna spola, osebe z nebinarnimi spolnimi identitetami, ki v binarnem spolnem sistemu nimajo možnosti jezikovne reprezen-tacije, znotraj zaimskega sistema, ki jim je dostopen, iščejo možnosti alternativne rabe, ki bi jim v uveljavljeni jezikovni realnosti omogočile legitimno reprezenta-cijo. Gradivo, uporabljeno v prispevku (tj. izseki iz polstrukturiranih intervjujev s spolno nebinarnimi osebami), je bilo pridobljeno v obsežnejši raziskavi, ki je bila opravljena leta 2017, leta 2019 pa sta bila opravljena še dva poglobljena intervjuja z osebama z nebinarnima spolnima identitetama (gl. Vičar, Kern 2017; Kern, Vičar 2019).

2 Heteronormativnost pojmuje kot kulturni sistem, ki ohranja spolni in seksualni red, kjer je heteroseksualnost pojmovana kot univerzalno merilo spolnih in seksualnih identitet ter praks.

3 Cisnormativnost pojmuje kot tj. kulturni sistem, ki ohranja spolni in seksualni red, utemeljen na predpostavki skladnosti spola, pripisanega ob rojstvu, s spolom (tj. spolno identiteto) osebe.

2 Pojavnost spolne nebinarnosti

Spolna raznolikost in z njo povezani termini so v zadnjih dveh desetletjih vse bolj prisotni na različnih področjih humanistike in družboslovja, denimo v literarni kritiki, antropologiji, psihologiji, še zlati pa v jezikoslovju, saj konstrukcija spola in seksualnosti ter z njima povezanih kategorij poteka v diskurzu. Termin nebinarna spolna identiteta označuje raznolikost spolnih identitet, ki presegajo družbeno prevladujoč spolni binarizem, tj. presegajo konvencionalne binarne okvire spola (moški *ali* ženski spol) (Perger 2020: 6).

Pojavnost spolne nebinarnosti (in širše spolne raznolikosti) ni nova in ni posebnost aktualnih družbenih pogojev zahodnih družb, ampak je čezkulturno in historično utemeljena; v posameznih nezahodnih kulturah je nebinarno pojmovanje spola prisotno že tisočletja (gl. Cordoba 2023: 8–9; Vincent, Manzano 2017: 11–26). Kot poudari antropologinja Nanda, so načini razumevanja spola v različnih kulturah različni in ne temeljijo zmeraj na binarni delitvi na moški in ženski spol (Nanda v Cordoba 2023: 8–9). Kljub temu da so bile nezahodnim kulturam, katerih spolni sistemi so (bili) utemeljeni na spolni raznolikosti, s kolonizacijskimi procesi vsiljene tudi množice spolnih pravil, ki so osebe z nebinarnimi spolnimi identitetami podvrгла diskriminaciji in marginalizaciji, so posamezne kulture ohranile nebinarno razumevanje spola (Cordoba 2023: 9–10). Čezkulturna spolna variantnost destabilizira domnevno naravnost in univerzalnost binarnega pojmovanja spola, obenem pa potrjuje, kako spremenljivo in ultimativno težko je lahko kategoriziranje raznolikih izrazitev spola in seksualnosti v binarnem okviru (gl. Vincent, Manzano 2017).

V zahodni kulturi lahko spremljamo proliferacijo različnih pojmovanj spola od devetdesetih let 20. stol. (v slovenskem jezikovno-kulturnem prostoru približno v zadnjem desetletju). Na pojmovanje spola zunaj binarnih okvirov je pomembno vplivalo delo Kate Bornstein *Gender Outlaw: On Men, Women and the Rest of Us* (1994), ki prinaša opis obstoja in izkušenj oseb z nebinarnimi spolnimi identitetami. Skladno s tem se oblikuje tudi nova terminologija, ki opisuje raznolikost spolnih identitet in njihovih življenj, tj. izkušnje družbenih skupin, ki so že dlje časa prisotne, a šele z večjo javno zavestjo o mnogoterosti spolov vstopajo v polje vidnosti.

Spolna raznolikost se do določene mere (velikokrat na ravni identitetnih politik) tudi že odraža na družbenoinstitucionalni ravni. V tem smislu velja omeniti denimo prvo strategijo Evropske komisije za enakost LGBTIQ+ oseb, sprejeto leta 2020 (Evropska komisija 2020). Strategija določa vrsto strateških ciljev za doseganje enakosti LGBTIQ+ oseb, ki se usmerjajo na zagotavljanje varnosti in obravnavo diskriminacije LGBTIQ+ oseb ter razvoj družb, ki bodo vključujoče za LGBTIQ+

osebe.⁴ Glede na poročilo o napredku pri izvajanju strategije, ki je bilo objavljeno leta 2023 (Evropska komisija 2023), je veliko držav članic EU sprejelo nacionalne akcijske načrte ali strategije za zagotavljanje enakosti LGBTIQ+ oseb, kljub temu pa so se sovražstvo in diskurzi, uperjeni proti LGBTIQ+ skupnosti, v posameznih evropskih državah zelo razširili. Kot opozarjata Perger in Čeplak (2017), intenzivnost sovražnega govora sovпада z večjo družbeno vidnostjo sicer relativno izključenih LGBTIQ+ skupin in potencialno destabilizacijo prevladujoče hetero- in cisnormativnosti (Perger, Čeplak 2017: 224), ranljivost dominantne pozicije pa vzbuja »že sama vidnost diskriminiranih in diskriminacije same« (prav tam: 227).

Glede na binarno strukturiran družbeni imaginarij, ki nam je na voljo, opomenjanje nebinarnih spolnih identitet ni povsem razbremenjeno binarnosti, tj. nebinarne spolne identitete se opomenjajo z različnimi kombinacijami elementov *moškosti* in *ženskosti*, »ki pa so vendarle odcepljeni od družbeno vzpostavljene biološkosti spola« (Perger 2020: 264). S tem ko osebe z nebinarnimi spolnimi identitetami rahljajo normativne družbene trajektorije, ki se sprožijo s pripisom spola ob rojstvu (tj. predpisane družbene vloge, s katerimi se oseba konstituira kot moški/ženski subjekt), rahljajo tudi družbeno prevladujoče sheme percepcij spola.

3 Binarni značaj družbenih percepcij in klasifikacij spola

Družbeno prevladujoče sheme percepcij in klasifikacij spola predstavljajo manifestacijo obstoječe binarne družbene ureditve, ki ima status naravnega, »nepreizprašanega in domnevno nepreizprašljivega« (Perger 2020: 195). Kot poudari Butler, tudi pripisovanje spola ob rojstvu poteka v okviru, ki vzpostavlja spol znotraj specifičnih klasifikacijskih shem. Ko se ob rojstvu pripiše spol, je način opazovanja telesa že strukturiran v skladu s predpostavljanim ene od binarnih možnosti, tj. kot moški *ali* ženski spol (Butler 2024: 125). Na teh izhodiščih Butler zavrne družbeno prevladujoče razumevanje biološkosti spola in prepričljivo trdi, da je spol mesto interakcije med biološko in družbeno realnostjo. Ločnica med »biološkim« in družbenim spolom, vzpostavljena v drugem valu feminizma, z ločitvijo biološke in družbene realnosti torej zaobide pomembno interaktivno in dinamično razmerje med njima. Biološko namreč potrebuje družbeno, da se aktivira, družbeno pa potrebuje biološko, da proizvaja svoje učinke. (Butler 2024: 116–118) Vendar pa so prevladujoče binarne sheme, na katerih je osnovana binarna tipologija teles, v zahodnih družbah tako zakoreninjene, da so percipirane kot naravno dano dejstvo. V

4 Sledeč ciljem navedene strategije, kakor tudi zgledu več univerz po svetu, ki sprejemajo ukrepe za zagotavljanje varnega in podpornega akademskega okolja za LGBTIQ+ osebe (na primer Univerza Yale, Univerza v Oxfordu, Univerza v Cambridgeu in številne druge), je leta 2022 tudi Univerza v Mariboru sprejela *Smernice za zaposlene na UM za podporo raznolikosti spolne identitete* (Univerza v Mariboru 2022).

vsakodnevnih diskurzih se spol zarisuje kot binarna kategorija, interspolna prekrivnost in intrapolna raznolikost pa ostajata spregledani (Motschenbacher 2010:13). Življenje oseb s spolnimi identitetami, ki se umeščajo zunaj binarne matrice, je s tem potisnjeno v nevidnost in podvrženo napačnim družbenim prepoznavanjem.

Perger prepozna dva tipa napačnega družbenega prepoznavanja pojavnosti spolne nebinarnosti: (1) nebinarna identiteta je sicer prepoznana kot obstoječa, a ne tudi kot legitimna (v procesu družbene prepoznave je zapolnjena in prekrita z negativnimi vpisi, npr. prepoznana je zgolj kot faza v razvoju do končne binarne identitete); (2) nebinarna identiteta ni prepoznana niti kot legitimna niti kot obstoječa, ampak je v binarni shemi percepcije prezrta in napačno prepoznana kot ena izmed binarnih spolnih kategorij (moški ali ženska) (Perger 2020: 78, 195). Na ozadju praks napačnega družbenega prepoznavanja se eksistenca spolno nebinarnih oseb izrisuje kot »eksistenca brez upravičenosti« (Bourdieu 2000: 241), to pa vpliva tako na procese razkrivanja v različnih okoljih kot tudi na vzpostavljanje odnosov različnih tipov (Perger 2020: 206).

Med institucionalnimi prostori, kjer so spolno nebinarne osebe še posebej izpostavljene napačnemu družbenemu prepoznavanju, so izobraževalni sistemi (Enke 2016, Perger 2020). Kot kažejo raziskave (za slovenski prostor gl. npr. Perger, Muršec, Štefanec 2018), se spolno nebinarne osebe v izobraževalnem sistemu razkrivajo redkeje (tako v odnosih s pedagoškim osebjem kot vrstnicami_ki), ko pa so razkrite, so soočene s partikularnim razponom praks napačnega prepoznavanja (Perger 2020: 215), ki v veliki meri vključujejo tudi rabo jezikovnih sredstev oz. slovničnih spolnih označevalcev, s katerimi se spolno nebinarne osebe umešča v eno od binarnih spolnih kategorij.

4 Konstituiranje nebinarnih spolnih identitet v slovenščini

Slovenščina, tako kot drugi slovanski jeziki, spada med jezike, ki so slovnično spolno zaznamovani, oziroma t. i. spolske jezike. Praktično v vsaki interakciji (ne glede na temo diskurza) nenehno umeščamo in se umeščamo na eno od dveh zaznamovanih spolnih pozicij (tj. ali kot moški ali kot ženski slovnični spol). Osebe z nebinarnimi spolnimi identitetami v slovenščini nimajo ustreznih sredstev, s katerimi bi v konverzaciji izražale svojo spolno identiteto. Vse spolno nebinarne osebe, ki so sodelovale v intervjujih, so povedale, da jih zaimki napačno reprezentirajo oz. da njihove spolne identitete v diskurzu niso reprezentirane, kar krepi njihov občutek izključenosti. Družbeno prevladujoče cisnormativne predpostavke vodijo k napačnemu družbenemu prepoznavanju in usmerjajo k pripisovanju spola na osnovi zunanjega videza, to pa se na jezikovni ravni odraža z nanašanjem na spolno nebinarne

osebe z zaimkom *on* ali *ona* (oz. spolno zaznamovanimi morfemi), kar »delegitimira jezikovno spolno raznolikost« (Cordoba 2023: 22). Intervjuvane osebe so tudi potrdile, da je v interakcijah prevladujoče prisotno družbeno pričakovanje, da bodo uporabile spolne označevalce, ki ustrezajo spolu, pripisanemu ob rojstvu. Da bi tudi spolno nebinarne osebe svojo identiteto legitimirale v diskurzu, iščejo alternativne možnosti izražanja, ki vključujejo rabo podčrtaja, izmenjujočo rabo zaimkov (kakor tudi besedotvornih obrazil in končnic) za moški in ženski slovnični spol in rabo spolno nevtralnega jezika. Navedene možnosti uporabljajo glede na kontekst in okoliščine interakcije.

4.1 Podčrtaj

V slovenščini se kot učinkovita strategija za izražanje spolne pluralnosti kaže raba podčrtaja, ki simbolno nadomešča vse neobstoječe končnice in obrazila za spole, ki se gibljejo onstran binarnosti ali moško ali žensko. Podčrtaj se navaja med obliko za ženski in moški slovnični spol (*bralke_ci*, *šudentke_i*), za njim pa zaradi poenostavitve navedemo le spremenljivi del obrazila (*zdravnice_ki*) in ne celotnega.⁵ V primerjavi s poševnico, oklepajem ali vezajem, ki predstavljajo dve medsebojno izključujoči se možnosti, podčrtaj predpostavlja tudi vključitev spolov, ki se umeščajo zunaj binarne spolne matrice. S tem ko se zapisuje med obliko za ženski in moški slovnični spol, simbolno razpira hegemoni spolni binarizem in odpira prostor pluralnosti spolov.⁶ Prepoznan je kot legitimno sredstvo potrjevanja avtentičnosti in legitimnosti spolno nebinarnih oseb oz. kot dinamična diskurzivna praksa, ki tem osebam omogoča družbeno in diskurzivno eksistenco. Gre za prakso, ki prihaja »od spodaj navzgor«, saj so rabo vpeljale nebinarne osebe znotraj transspolne skupnosti. Od tam se je podčrtaj razširil v LGBTQ+ skupnosti, v zadnjih letih pa je prešel tudi v splošn(ejš)o rabo; pogosto ga uporabljajo različne kulturne in izobraževalne ustanove, v prispevkih, ki obravnavajo vprašanje transspolnosti in spolne nebinarnosti oz. omenjajo osebe z nebinarnimi spolnimi identitetami, so ga začele uporabljati tudi posamezne medijske hiše (o rabi podčrtaja gl. tudi Perger 2016; Vičar, Kern 2017; Kern, Vičar 2019; Kern, Vičar 2024).⁷

5 Smernice za rabo podčrtaja so vključene v znanstvena članka *Možnosti jezikovnega izražanja nebinarnih transspolnih identitet v slovenščini* (Vičar, Kern 2017) ter *Jezik in transpolne identitete* (Kern, Vičar 2019), izpopolnjeno pa so predstavljene v *Priročniku za integriteto, etiko in enakost spolov v raziskovalnih organizacijah* (Mihajlovič Trbovc, Benčin (ur.) 2023). V *Smernicah za spolno občutljivo rabo jezika* (Šauperl idr. 2018) je raba podčrtaja zgolj navedena, in sicer v razdelku *Inovativni vključujoči zapisi*, z dodano informacijo, da se raba uveljavlja in da po podčrtaju navedemo le spremenjeni del besede.

6 Transspolna skupnost sicer izkazuje določeno mero variantnosti v rabi podčrtaja. Posamezne spolno nebinarne osebe vpeljujejo npr. zapis podčrtaja za samostalnikom brez dodajanja oblik za moški oz. ženski slovnični spol (*kolegice_*).

7 Podobne strategije za izražanje spolne nebinarnosti se vpeljujejo tudi v drugih jezikih s slovničnim spolom. V nem-

Glede na to, da je podčrtaj omejen le na pisno sporazumevanje (branje podčrtajev z vmesnimi premori bi otežilo razumevanje), se za zvočno realizacijo podčrtajev priporoča branje obeh besed brez vmesnega veznika *in*, ki bi nakazoval zgolj dva spola.

Popič in Gorjanc (2018) na podlagi raziskave, v okviru katere sta bila v dveh časovnih obdobjih izdelana in analizirana dva korpusa spletnih besedil organizacij, ki uporabljajo podčrtaj, ugotavljata, da se pogostnost rabe podčrtaja povečuje in da je raba podčrtaja konsistentna. S tem sta ovrgla argument o zahtevnosti rabe podčrtaja. Avtorja se dotakneta tudi nasprotovanja implementaciji podčrtaja in jo pojasnjujeta v okviru slovenskega jezikovno-kulturnega prostora, ki ga označuje izrazita usmerjevalnost, obenem pa kot posledico naturaliziranega in zakoreninjenega binarnega heteronormativnega modela.

4.2 Raba zaimkov

Osebni zaimki v slovenščini razen prvo- in drugoosebnih edninskih zaimkov pripisujejo binarni spol in s tem prispevajo k binarni družbeni percepciji spola. Kot zapiše Enke, »spolno zaznamovani zaimki vzpostavljajo binarni spol kot sistemski in kulturni mehanizem družbenega reda« (Enke 2016: 219). Povezavo med zaimenskim sistemom in družbenim spolnim sistemom izpostavljajo tudi osebe, ki so sodelovale v intervjujih. Ena od intervjuvanih oseb je na vprašanje, kolikšno vlogo pripisuje rabi zaimkov pri utrjevanju binarne družbene percepcije spola, odgovorila: »*Zelo visok, namreč na tem stoji cel binarni svet*«. Vendar pa osebe z nebinarnimi spolnimi identitetami omejitve slovenskega zaimenskega sistema spreminjajo v prednost in s subverzivno rabo zaimkov iščejo načine za izražanje lastnih spolnih identitet. Jezikovne prakse intervjuvanih oseb vključujejo rabo zaimkov, ki reprezentirajo »nasprotno« spolno kategorijo, ter menjavanje zaimkov za moški in ženski spol. Navedene prakse vključujejo tudi rabo spolno zaznamovanih morfemov.⁸

ščini, na primer, so to zvezdica (*Lehrer*in*), podčrtaj (*Schauspieler_in*) in dvopičje (*Studienbewerber:in*), v francoščini pa srednja pika (*historien-nes*), ki se uveljavlja tudi v hrvaščini (*aktivist-kinje*). Zlasti v nemškem jezikovno-kulturnem okolju postajajo navedene prakse del jezikovne politike vse več univerz; posamezne univerze imajo izdelane tudi notranje smernice za trans vključujočo jezikovno rabo (npr. Univerza na Dunaju, Univerza v Dresdnu in druge).

⁸ V jezikih, ki izražajo slovnični spol samo pri osebnih zaimkih, kot sta angleščina in švedščina, se kot sredstvo izražanja spolne nebinarnosti uporabljajo spolno nevtralni zaimki, kot sta edninski *they* v angleščini in neologizem *hen* v švedščini. Oba zaimka sta uslovarjena in ste prešla v splošno rabo.

V naslednjem izseku intervjuvana oseba, ki jo imenujemo Alex, redefinira svojo spolno identiteto, s tem ko se z rabo spolno zaznamovanih morfemov distancira od spola, ki ji je bil pripisan ob rojstvu. Alex, ki ji_mu je bil ob rojstvu pripisan ženski spol, identificira pa se kot nebinarna oseba, dosledno uporablja morfeme za moški spol. Pri transkripciji so upoštevana načela transkribiranja po Zwitter Vitez idr. (2009).

Izpraševalka: če se osrediniva na slovenski zaimenski sistem »premor« kakšno funkcijo pripisuješ rabi zaimka on? gre za nujnost zaradi pomanjkanja drugih možnosti ali prepoznaviš v rabi morda tudi subverzivni potencial?

Alex: nekaj časa sem zase uporabljal oba zaimka ker seveda slovenščina ne pozna nevtralnega zaimka vednar s časom je to enostavno postalo ne samo neprijetno ker je blo treba vedno vse razlagat ljudem, ampak tudi nepraktično in pa seveda ker mi ni mar za spolne vloge in s tem da uporablam moški zaimek tudi koga pripeljem do tega da začne zase razmišlat o tem kako nepomembni a hkrati zelo pomembni zaimki dejansko so

Alex z rabo morfemov za moški spol zavrača članstvo v spolni kategoriji, ki ji_mu je bila pripisana ob rojstvu, in strukturira identiteto, ki je v nasprotju s pričakovano družbeno percepcijo. Z navedeno jezikovno prakso si obenem prizadeva, kot tudi izpostavi, vplivati na razumevanje pomena slovničnega sistema pri konstrukciji spolnih identitet.

Naslednji izsek ponazarja, kako oseba, ki jo imenujemo Alja, konstruira spolno identiteto zunaj binarnega spolnega sistema z izmenjujočo rabo morfemov za ženski in moški spol. Alja omenja angleški zaimek *they*, ki ga je kot jezikovno sredstvo konstruiranja spolno nebinarne identitete uporabljala v angleščini, in iskanje rešitev v slovenščini, ki jo je (po zgledu praks iz nemščine in hrvaščine) pripeljalo do rabe podčrtaja.

Izpraševalka: kje pa si živel?

Alja: Berlin, Anglija eem študiral pa sem na Ceu pač v Budimpešti in pač sem potem takrat v tistem obdobju zase začela uporablat *they* in se mi ni blo treba ukvarjat s slovenščino sploh ker me ni blo tu ker me res ene dve leti me »premor« mogoče sem ene dva tri tedne vmes bil tu in se sploh nisem ukvarjala s tem pol sem prišla nazaj in je blo tak eem »premor« kaj pa zdaj? tisto poletje eem sem pač v nemščini ravno vidla to prakso že in tud vedla sem da jo na nek način majo tud na Hrvaškem pa tud ja v bistvu ta dva jezika

Menjavanje morfemov za ženski in moški spol, tj. jezikovna praksa, ki jo Bershtling v opisu tovrstne prakse v hebrejščini metaforično imenuje »spolna 'dvojezičnost'« (Bershtling 2014: 46), ne predpostavlja sprejemanja binarnega spolnega sistema, ampak kaže na identiteto, ki se umešča zunaj binarnih spolnih kategorij

ali med njima. Ta jezikovna praksa usmerja pozornost na spolni binarizem in ga s tem denaturalizira (Bershtling 2014: 52). Alja je v intervjuju to prakso opisala kot situacijsko nujnost, ki izhaja iz identitetnega pozicioniranja zunaj binarnih spolnih kategorij na eni strani in potrebe po komuniciranju z drugimi na drugi. Menjavanje spolno zaznamovanih morfemov je lahko uporabljeno tudi kot sredstvo destabilizacije spolnega binarizma in predpostavke skladnosti spola, pripisanega ob rojstvu, s spolno identiteto (Bershtling 2014: 51). Alja je med intervjujem povedal_a, da je menjavanje morfemov za ženski in moški spol namerno in obenem rutinirano, in kot kaže navedeni primer, ne poteka po ustaljenem zaporedju in je lahko prisotno tudi v enem izreku.

4.3 *Kateri zaimek uporabljaš?*

Za potrjevanje identitet spolno nebinarnih oseb je nujno razumevanje identitete kot intersubjektivne pojavnosti, kar pomeni, da identitete nikoli ne konstruiramo sami, ampak zmeraj v interakciji z drugimi. Jezikovna izkušnja oseb z nebinarnimi spolnimi identitetami je torej odvisna od tega, kako te osebe naslavljamo v interakciji ter s katerimi besedami in oblikami se nanašamo nanje. V interakciji s spolno nebinarnimi osebami lahko torej z izbiro jezikovnih sredstev njihove spolne identitete bodisi potrjujemo in validiramo bodisi jih delegitimiramo.

Eden od temeljnih principov prizadevanja za enakost oseb vseh spolov je, da spola osebe ne predpostavljamo na osnovi njenega zunanje videza. Vendar pa moramo, če želimo ustrezno reprezentirati identitete spolno nebinarnih oseb, vedeti, s katerimi zaimki in spolno zaznamovanimi morfemi se posamezna oseba identificira. V skladu s tem so transspolne in spolno nebinarne skupnosti v družbeni interakciji vpeljale t. i. etiketo spraševanja, tj. vprašanje *Kateri zaimek uporabljaš?* / *Kateri je tvoj zaimek?* (Richards, Barker 2013; Zimman 2018). Vprašanje se v jezikih s slovničnim spolom ne nanaša samo na rabo zaimkov, ampak tudi na morfeme, s katerimi izražamo spolno identiteto osebe v diskurzu. Izbrani zaimek (*on/ona/on_a*) je pri tem pokazatelj spolskih oblik, ki jih določena oseba uporablja, ko govori o sebi. Praksa spraševanja po zaimkih je običajna v transspolnih in spolno nebinarnih skupnostih, uveljavlja pa se tudi v drugih okoljih, ki so odprta za refleksijo.⁹ Zimman (2018) trdi, da bi se za zagotavljanje spolne enakosti vprašanje o zaimkih moralo normalizirati kot del vsakodnevne interakcijske rutine tudi zunaj nebinarnih krogov, kar denimo pomeni, da se osebe predstavijo tako z imenom kot zaimkom. Vendar pa je treba upoštevati, da osebe z nenormativnimi spolnimi identitetami

9 V zadnjih letih denimo posamezna znanstvena srečanja omogočajo tudi možnost izbire identifikacijske priponke z navedbo zaimka.

iz strahu pred diskriminacijo svoje spolne identitete pogosto ne razkrijejo oz. jo izražajo selektivno (gl. Perger 2020), zato Zimman kot način normalizacije etikete spraševanja predlaga, da preden sprašujemo po zaimkih drugih (oz. namesto tega), ponudimo informacijo o zaimku, s katerim se identificiramo sami (Zimman 2018: 179), kar dopušča družbeno prepoznavanje tudi osebam, ki se umeščajo zunaj binarnih spolnih kategorij.

5 Sklep

Izsledki prve poglobljene kvalitativne študije o vsakdanjem življenju spolno in/ali seksualno nebinarnih oseb v slovenskem prostoru (Perger 2020), ki razkrivajo razpone praks napačnega prepoznavanja, kakor tudi neredke primere transfobnega medvrstniškega nasilja v izobraževalnem sistemu, kažejo na potrebo po premisleku obstoječih institucionalnih praks. Prizadevanje za spolno enakost v izobraževalnem okolju zahteva, da usmerimo pozornost na načine napačnega prepoznavanja, ki vključuje tudi rabo zaimkov in spolno zaznamovanih morfemov, s katerimi se spolno nebinarne osebe umešča v eno od binarnih spolnih kategorij. Učinek tovrstnih praks je po Butler izbris, »modifikacija realnosti in posebna oblika nasilja«, ki določa zmožnosti oz. nezmožnosti življenja (Butler 2024: 122). Po drugi strani lahko z reflektirano rabo jezikovnih sredstev potrjujemo spolno raznolikost in omogočamo družbeno prepoznavo tudi osebam, ki se umeščajo zunaj prevladujočih binarnih identitetnih označevalcev. Le s priznavanjem raznolikosti spolnih identitet in obstoja oseb z raznolikimi spolnimi identitetami, lahko, kot zapiše Enke (2016: 224), »gradimo raznolikost, ki bo zares vključevala vsako posameznico_ka« in krepiła občutek pripadnosti učeči se skupnosti.

VIRI IN LITERATURA

- BERSHTLING, Orit, 2014: "Speech Creates a Kind of Commitment": Queering Hebrew. Lal Zimman, Jenny L. Davis, Joshua Raclaw (ur.): *Queer Excursions*. Oxford: Oxford University Press. 35–61.
- BORNSTEIN, Kate, 1994: *Gender Outlaw: On Men, Women, and the Rest of Us*. New York: Routledge.
- BOURDIEU, Pierre, 2010: *Pascalian Meditations*. Prev. Richard Nice. Stanford: Stanford University Press.
- BUTLER, Judith, 1990: *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. London in New York: Routledge.
- BUTLER, Judith, 1993: *Bodies that Matter*. London in New York: Routledge.
- BUTLER, Judith, 2024: *Who's Afraid of Gender?* New York: Farrar, Straus, Giroux.
- BUCHOLTZ, Mary, HALL, Kira, 2005: Identity and Interaction: A Sociocultural Linguistic Approach. *Discourse Studies* 7/4–5. 585–614.
- CORDOBA, Sebastian, 2023: *Non-Binary Gender Identities: The Language of Becoming*. (Gender and Sexualities in Psychology.) New York: Routledge.
- DAVIS, Jenny L., ZIMMAN, Lal, RACLAW, Joshua (ur.), 2014a: *Queer Excursions*. Oxford: Oxford University Press.
- DAVIS, Jenny L., ZIMMAN, Lal, RACLAW, Joshua, 2014b: Opposites Attract: Retheorizing Binaries in Language, Gender, and Sexuality. Lal Zimman, Jenny L. Davis, Joshua Raclaw (ur.): *Queer Excursions*. Oxford: Oxford University Press. 1–12.
- ENKE, A. Finn, 2016: Stick Figures and Little Bites: Toward a Nonbinary Pedagogy. 215–229. Yolanda Martinez-San Miguel, Sarah Tobias (ur.): *Trans Studies: The Challenge to Hetero/Homo Normatives*. New Brunswick, New Jersey, London: Rutgers University Press.
- Evropska komisija, 2020: *Strategija za enakost LGBTIQ 2020–2025*. <https://commission.europa.eu/system/files/2020-11/lgbtiq_factsheet_2020-2025_sl.pdf>.
- Evropska komisija, 2023: *Progress report: On the implementation of the LGBTIQ Equality Strategy 2020–2025*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- GORJANC, Vojko, 2012: Ideologija heteronormativnosti, prevodna in jezikovna norma. Aleksander Bjelčevič (ur.): *Ideologije v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. (48. seminar slovenskega jezika, literature in culture.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 38–44.
- JAGOSE, Annamarie, 1996: *Queer Theory*. New York: New York University Press.
- KERN, Boris, VIČAR, Branislava, 2019: Jezik in transspolne idnetitete. *Slavistična revija* 67/2. 413–422.
- KERN, Boris, VIČAR, Branislava, 2024: Spolno vključujoča raba jezika. *Alternator* 17. <<https://shorturl.at/IyPjy>>.
- MIHAJLOVIČ TRBOVC, Jovana, BENČIN, Rok (ur.), 2024: *Priročnik za integriteto, etiko in enakost spolov v raziskovalnih organizacijah*. Ljubljana: ZRC SAZU. <<https://omp.zrc-sazu.si/zalozba/catalog/book/2090>>.

- MOTSCHENBACHER, Heiko, 2010: *Language, Gender and Sexual Identity. Poststructuralist Perspectives*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- PERGER, Nina, 2016: Simbolno nasilje spolnega zaznamovanja v jeziku in praksi upora v visokošolskem prostoru. *Družboslovne razprave* 32/81. 41–60.
- PERGER, Nina, MENCIN ČEPLAK, Metka, 2017: Govor, ki rani, in razmerja moči: primer LGBTQ+ skupine. *Časopis za kritiko znanosti* 45/268. 217–229.
- PERGER, Nina, MURŠEC, Simona, ŠTEFANEC, Vesna, 2018: *Vsakdanje življenje mladih LGBTIQ+ oseb v Sloveniji ali: »To, da imam svoje jebene pravice!«* Ljubljana: Društvo Parada ponosa. <https://www.ljubljana.pride.org/wp-content/uploads/2018/11/Vsakdanje-%C5%BEivljenje-mladih-LGBTIQ-oseb_eknjiga.pdf>
- PERGER, Nina, 2020: *Razpiranje horizontov možnega: O nebinarnih spolnih in seksualnih identitetah v Sloveniji*. (Psihologija vsakdanjega življenja.) Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV.
- POPIČ, Damjan, GORJANC, Vojko, 2018: Challenges of Adopting Gender-Inclusive Language in Slovene. *Suvremena lingvistika* 44/86. 329–350.
- RICHARDS, Christina, BARKER, Meg, 2013: *Sexuality and Gender for Mental Health Professionals. A Practical Guide*. London: Sage.
- ŠAUPERL, Mojca, idr., 2018: *Smernice za spolno občutljivo rabo jezika*. Ljubljana: Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti.
- Univerza v Mariboru, 2022: *Smernice za zaposlene na UM za podporo raznolikosti spolne identitete*. <<https://www.um.si/kakovost/akti/>>.
- VIČAR, Branislava, KERN, Boris, 2017: Možnosti jezikovnega izražanja nebinarnih transspolnih identitet v slovenščini. *Dialogi* 53/11–12. 223–237.
- VIČAR, Branislava, 2024: Kvirovsko jezikoslovje v kontekstu poststrukturalističnih jezikoslovnih pristopov. Gjoko Nikolovski, Natalija Ulčnik (ur.): *Slavistična prepletanja 5*. Maribor: Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba. 221–238.
- VINCENT, Ben, MANZANO, Anna, 2017: History and Cultural Diversity. Christina Richards, Walter Pierre Bouman, Meg-John Barker (ur.): *Genderqueer and Non-Binary Genders*. London: Palgrave Macmillan. 11–30.
- ZIMMAN, Lal, 2018: Pronouns and Possibilities: Transgender Language Activism and Reform. Netta Avineri, Laura R. Graham, Eric J. Johnson, Robin Conley Riner, Jonathan Rosa (ur.): *Language and Social Justice*. New York: Routledge. 176–183.
- ZWITTER VITEZ, Ana, idr., 2009: Načela transkribiranja in označevanja posnetkov v referenčnem govornem korpusu slovenščine. Marko Stabej (ur.): *Infrastruktura slovenščine in slovenistike*. (Obdobja 28.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 437–442.

Klasika v osnovni in srednji šoli

Boža Krakar Vogel

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko
boza.krakar@guest.arnes.si

Iz nostalgije v sedanjost

Na začetkih svoje učiteljske poti sem bila presenečena ob spoznanju, da moji učenci literarne klasike od Prešerna do Cankarja ali Prežihne ne berejo radi, da se jim zdi dolgočasna in nerazumljiva. Moje izkušnje so bile namreč od otroštva in prek šolskih in študijskih let drugačne. Po otroškem srečevanju s Čebelico, Župančičem, Finžgarjem idr. se je že v osnovni šoli začelo tudi srečevanje s svetovno »odraslo« klasiko. V sedmem ali osmem razredu smo sošolke in sošolci kar tekmovali, kdo je že bral *Ano Karenino* ali *Zločin in kazen*, *Idiota*, *Prevzetnost in pristranost*, romane Sigrid Undset idr. To prostočasno branje je deloma raslo iz notranje motivacije, deloma pa tudi iz zunanje, medvrstniške. Med nami je pomenilo nekakšno znamenje naše odraslosti in emancipacije, saj smo se drug pred drugim postavljali, češ tudi meni starši že pustijo brati te »resne« knjige. Nič ne de, če smo jih brali zoženo, kasneje smo se mnogi vračali in odkrivali v njih še marsikaj.

Potem sem dojela, da pri sodobnih učencih literarna klasika učinkuje bistveno drugače – da zanje vsebuje vrsto literarnih tujosti, da jih ne zanima, ker je branje zahtevno, besedila pa dolga in dolgočasna. Vseeno pa me je zbudilo dejstvo, da so se v literarni didaktiki v zadnji četrtini 20. stoletja pri nas in drugod pojavljale zahteve, naj se za učence nezanimiva besedila umaknejo iz književnega pouka in naredijo prostor privlačnejšim. Te težnje so se v nekaterih šolskih sistemih za nekaj časa uveljavile, vendar naletete že takrat na negotovanje in tehtne ugovore (Krakar Vogel 2020). Sama sem v nasprotju s tem tokom razmišljala, kako narediti klasična besedila tudi današnjim mladim bolj privlačna in razumljiva.

V tistem času je bila v okviru opredeljevanja literarnega kanona znova utemeljena tudi vloga literarne klasike kot njegovega »odličnega jedra«. Marko Juvan je tako o kanonskih/klasičnih besedilih zapisal:

Na njihovem ozadju oz. prek njih

a) sprejemamo, razumevamo, doživljamo, osmišljamo pomen in obliko literarnih del, s katerimi se srečujemo na novo;

b) proizvajamo nove izjave, so »izhodiščni« slovarji za pesnike;

c) so tudi prototipi, po katerih vrednotimo novote, imajo torej vlogo norme, utelešenja estetskih vodil;

č) s pomočjo kanoniziranih pravzorov besedila ne nazadnje tudi klasificiramo v žanrske, tematske in poetološke sisteme. (Juvan 1997: 200, Krakar Vogel 2020: 250)

Navedena utemeljitev je pomenila dobro izhodišče tudi za nadaljnje didaktične razmisleke o vlogi literarne klasike pri pouku. Ta korpus besedil zaradi svojih »prednosti« usposablja učenca za razvijanje številnih sestavin literarne zmožnosti. Klasična besedila zahtevajo upočasnjeno, tesno branje, uporabo mnogih bralnih strategij in so zato primerna za »šolanje bralne sposobnosti« (Juvan, n. d). Njihovo razumevanje je povezano z usvajanjem številnih pojmov v okvirih literarnega znanja in kulturne razgledanosti, zato je obravnavanje klasike tudi prispevek h kulturni zavesti. Prav tako to branje zaradi jezikovne kompleksnosti prispeva k razumevanju zahtevnejših neliterarnih besedil, s tem pa relevantno spodbuja razvijanje visokih stopenj bralne pismenosti.

Tem razmišljanjem pritrjuje tudi nedavna spletna anketa 1KA, ki sva jo v začetku l. 2024 izpeljali z Jožico Jožef Beg. Dobili sva 83 veljavnih odgovorov. Čeprav ni bila namenjena le učiteljem, so odgovarjali zvečine prav učitelji osnovnih in srednjih šol, skupaj 71.

V odgovorih večina anketirancev (za osnovno šolo 89 %, za srednje pa 96 %) meni, da je v šoli obravnavanje literarne klasike potrebno.

Literarna klasika zaradi utemeljitev stroke in praktikov ostaja v našem šolskem bralnem repertoarju. Znanje o tem, kako »podomačevati« njene tujosti, pa je danes v teoriji in praksi veliko večje in bolj potrebno kot v času našega šolanja.

Strokovni priročniki in članki v strokovnih revijah, prispevki na spletu idr. pri nas in drugod med pristopi poudarjajo predvsem skrbno večplastno pripravo na branje. Na sprejemanje klasičnih besedil bralce pripravljata ustvarjalna motivacija ter najava konteksta in teksta. K najavi konteksta sodi pestra interaktivna časovno-prostorska umestitev. Najava besedila pa vsebuje kratek uvajalni povzetek vsebine in opozorila na težje dojemljiva mesta v besedilu – posebno v besedišču, skladnji, rabi figur. Vse to pripravi učenca na intenzivnejše razumevanje in tudi že doživljanje besedila pri prvem branju.¹

Sama skupaj z nekaterimi strokovnjaki (npr. Podbevšek 2006) poudarjam pomen interpretativnega branja, posebno verznihs besedil, saj ob primernem glasovnem moduliranju učenci zaznavajo tudi strukturne sestavine besedila (ritem, razpoloženje, napetost idr.)

1 Zoran Božič (2010) poudarja, da je treba klasična besedila najprej razumeti in šele temu lahko sledi doživljanje.

V didaktiki pa se še posebej poudarja pomen aktualizacije – povezovanja sporočil klasičnih besedil s sodobnostjo, z učenčevimi osebnimi in družbenimi izkušnjami. Učenci odgovarjajo na vprašanja, *kaj to besedilo pomeni danes, kaj lahko pomeni meni, mojim vrstnikom, kaj v sodobni kulturi ali družbi*. Na ta vprašanja iščejo odgovore že med potekom obravnave, nato pa še ob ponovni refleksiji lastnega branja. O aktualnosti klasičnih besedil se prepričajo tudi z raziskovanjem sodobnih predelav klasičnih besedil bodisi na spletu ali v drugih medijskih oz. knjižnih predelavah.

Zavzetost in samoumevnost branja klasičnih besedil iz naše mladosti je stvar preteklosti. Zdaj spričo mnogih družbenih in kulturnih sprememb ni več mogoče računati, da bomo za branje klasike (ali branje sploh?) pri pouku vzbudili množično navdušenje. Taka pričakovanja bi lahko bila za učitelje vir mnogih frustracij. Vseeno pa lahko upravičeno čutijo zadovoljstvo ob tem, da so svojim učencem ponudili priložnost za srečevanje s tem pomembnim segmentom človeške ustvarjalnosti z nadčasovnim trajanjem. In pričakovanje, da si bodo vsaj nekateri v odraslosti to vedenje priklicali v spomin ter ga osveženega uporabili v novih življenjskih okoliščinah.

VIRI IN LITERATURA

- BOŽIČ, Zoran, 2010: *Slovenska literatura v šoli in Prešeren*. Ljubljana: Tangram.
- JUVAN, Marko, 1997: *Domači Parnas v narekovajih: parodija in slovenska književnost*. Ljubljana: LUD Literatura
- KRAKAR VOGEL, Boža, 2020: *Didaktika književnosti pri pouku slovenščine*. Ljubljana: Rokus Klett.
- PODBEVŠEK, Katarina, 2006: *Govorna interpretacija literarnih besedil v pedagoški in umetniški praksi*. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenija.

Ivana Zajc

Fakulteta za humanistiko, Raziskovalni center za humanistiko, Univerza v Novi Gorici
ivana.zajc@ung.si

Literarni kanon med teorijo, šolsko prakso in digitalno tehnologijo

Uvod prispevka razgrne nekaj teoretskih dilem, ki se povezujejo s kritičnim vrednotenjem koncepta kanona v sodobni literarni vedi. V nadaljevanju analiziram rezultate anketne raziskave, ki je pokazala, da je dojemanje kanona pri profesorjih slovenščine na slovenskih gimnazijah izrazito homogeno. Sledi prikaz v slovenskem prostoru manj znanih poskusov reševanja težav pri kanonizaciji s področja digitalne literarne vede.

1 Uvod

Sodobna literarna veda skuša reflektirati dinamičen koncept literarnega kanona z različnih vidikov, npr. z vidika žanra, spola, kvir identitet, ekokritike in hendikepiranosti oz. z vidika interseksionalnosti, ki upošteva različne tipe zaznamovanosti določenih literarnih besedil ali avtorjev zaradi njihove percipirane drugačnosti in posledične izključenosti. Na polju literarne didaktike je treba upoštevati razlike v stopnji literarne zmožnosti v posameznih obdobjih vzgojno-izobraževalnega procesa pri književnosti v okviru materinščine, kar je tudi eno temeljnih vprašanj sodobne didaktike književnosti (prim. Nikolajeva 2010; Žbogar 2019). Spoznavanje književnosti v šoli poteka v okviru t. i. sekundarne literarne socializacije, ki sledi primarni socializaciji v družini (prim. Krakar Vogel 2004; Žbogar 2019: 74). Posameznik je del določene interpretativne skupnosti, kar pomeni, da v interpretacijo književnosti nikoli ne vstopa individualno, ampak kot del neke institucije, ki obstaja pred njim in v katero se neizogibno vključi, saj je književnost družbena praksa, družba oziroma kultura pa sta instituciji, ki literaturo konstituirata (Fish 1980: 326, 331–332).

2 Literarni kanon, kot ga dojemajo gimnazijski profesorji

Dojemanje literarnega kanona v interpretativni skupnosti na slovenskih gimnazijah sem preverila z anketno raziskavo med profesorji slovenščine na slovenskih gimnazijah, ki je vključila 105 anketirancev (prim. Zajc 2023). Na vprašanje, katera so ključna dela za obravnavo pri pouku književnosti na gimnaziji, sem pridobila 534

odgovorov, tj. 47 % slovenskih književnih besedil in 53 % prevodnih del. Kot kaže Slika 1, izrazito prevladajo kanonizirana dela.

Slika 1: Rezultati anketne raziskave

Ugotavljam, da gimnazijski profesorji slovenščine literarni kanon dojemajo kot izrazito homogen, saj so si odgovori podobni. Pokazala se je prevlada moških avtorjev (med vsemi rezultati sta bili le dve navedbi del avtorice), pa tudi zahodnocičničnost prevodnih besedil. Poleg tega je večina navedb iz starejše in ne sodobne književnosti.

3 Digitalno branje rešitev za »veliko neprebrano«?

Kritične analize kanona pogosto predlagajo vključitev drugih literarnih besedil ali vrednotijo zgodovinske procese kanonizacije, v nadaljevanju pa predstavljam manj znan predlog digitalne humanistike. Razlog, da so literarna besedila, ki so izpostavljena v kanonu, omejena, njihova izbira pa je pristranska, digitalna humanistika pripisuje omejenim možnostim človeškega branja, ki lahko zajame le omejeno število del (Eve 2022: 9). Piper (2016: 3) opozarja, da so ugotovitve o literarnozgodovinskih obdobjih na podlagi kanoniziranih besedil posplošene, znanje je konstruirano, zato terja refleksijo. Kot boljšo možnost od natančnega branja digitalna humanistika predlaga oddaljeno branje velikih literarnih korpusov z računalniško tehnologijo.

Moretti (2000) opozarja na količinske omejitve človeškega branja, ki je kot prevladujoča metoda literarne vede vplivalo tudi na procese kanonizacije književnih del, posledično pa ostajajo v literarni zgodovini številna besedila, ki so pozabljena, tj. »veliko neprebrano«. Računalniška tehnologija nudi drugačno konceptualizacijo literarnega sistema na podlagi modelov iz družboslovnih oz. naravoslovnih ved – grafa, zemljevida in drevesa (Habjan 2012: 92). Kritike oddaljenega branja sicer izpostavljajo različne težave, med drugim zapostavljanje globljega razumevanja književnosti, ironičnih pomenov in metaforičnega jezika ter različnih kontekstov, ki so bistveni za razumevanje literature, od kulturnih do zgodovinskih in družbenih. Utemeljena je kritika Spivak (2005), da oddaljeno branje ne predstavlja nujno perspektive tistih del iz literarne zgodovine, ki so pozabljena. Tudi digitalna humanistika torej ne rešuje težav s kanonom, navsezadnje zaradi svojih omejitev, saj lahko vključuje le dela v jezikih, ki imajo digitalno infrastrukturo in so digitalizirana, kar pa so zaradi omejenih sredstev in pravil v zvezi z avtorskimi pravicami najpogostejše starejša in že tako kanonizirana besedila v angleškem jeziku.

VIRI IN LITERATURA

- EVE, Martin Paul, 2022: *The digital humanities and literary studies*. Oxford: Oxford University Press.
- FISH, Stanley, 1980: *Is there a text in this class?: The authority of interpretive communities*. Cambridge: Harvard University Press.
- HABJAN, Jernej, 2012: The Bestseller as the Black Box of Distant Reading: The Case of Sherlock Holmes. *Primerjalna književnost* 35/1. 91–105.
- KRAKAR VOGEL, Boža, 2004: *Poglavja iz didaktike književnosti*. Ljubljana: DZS.
- MORETTI, Franco, 2000: Conjectures on World Literature. *New Left Review* 1/54.
- NIKOLAJEVA, Maria, 2010: Literacy, competence and meaning-making: A human sciences approach. *Cambridge Journal of Education* 40/2. 145–159.
- PIPER, Andrew, 2016: There Will Be Numbers. *Journal of Cultural Analytics* 1/1. <<https://culturalanalytics.org/article/11062-there-will-be-numbers>>.
- SPIVAK, Gayatri Chakravorty, 2005: *Death of a Discipline*. Columbia University Press.
- ZAJC, Ivana, 2023: *Kaj je literarna zmožnost in kako jo preverjamo z maturitetnim esejem*. Nova Gorica: Založba Univerze v Novi Gorici.
- ŽBOGAR, Alenka, 2019: Razvijanje literarne zmožnosti pri pouku književnosti. *Jezik in slovstvo* 64/1. 73–83.

Mateja Pezdirc Bartol

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za slovenistiko

Mateja.PezdircBartol@ff.uni-lj.si

Slovenske dramatičarke in šolski kanon

V prispevku¹ analiziram, v kolikšni meri so prisotne slovenske in tudi širše evropske dramatičarke v veljavnem učnem načrtu slovenščine za gimnazijo (2008) in osrednjih dveh berilih oziroma učbenikih za književnost v gimnaziji za tretji in četrti letnik, to sta *Branja* (2023, 2023) in *Umetnost besede* (2023, 2021), pri čemer izhajam iz zadnjih izdaj oziroma ponatisov. Pregled učnega načrta pokaže, da med obvezna besedila ni vključena nobena dramatičarka, v prilogi *Predlogi prostoizbirnih književnih besedil za individualno in skupinsko delo ter aktualizacijo* pa najdemo med vsemi slovenskimi in svetovnimi dramatičarkami skozi celotno zgodovino zgolj Sašo Pavček z delom *Al en al dva* in kot primer gledališke uprizoritve Teno Štivičič z delom *Fragile*. Dejstva, da dramatičarke v učni načrt praktično niso vključene, se zavedajo tudi sestavljalci učbenikov, zato so dodali odlomke sodobnih dramatičark v novejšje izdaje, sama sem kot avtorica poglavja o dramatikah v *Umetnost besede* dodala tudi informacije o prodoru slovenskih dramatičark po letu 2000 kot tudi odlomke iz dram Dragice Potočnjak *Za naše mlade dame* in Elfriede Jelinek *Smrt in deklica I–V: Drame princes*. Podobno tudi v *Branjih* najdemo odlomek iz drame Yasmine Reza *Art*, Elfriede Jelinek *Smrt in deklica I–V* ter Dragice Potočnjak *Za naše mlade dame* in Simone Semenič *5fantkov.si*. Smiselno bi bilo dopolniti tudi poglavje o Zofki Kveder, ki je predstavljena predvsem kot prozaistka in avtorica črtic *Misterij žene*, povsem spregledana pa kot dramatičarka, pa vendarle je njena zbirka dramskih del *Ljubezen* iz leta 1901 sploh prva knjižna objava dramskih besedil izpod ženskega peresa. Prav tako se mi zdi neustrezna oznaka avtorice: »V slovensko literaturo se ni zapisala zaradi del visoke umetniške vrednosti, ampak zlasti zaradi poudarjene teme o brezpravni ženski« (Ambrož idr. 2023a: 106), saj takšne oznake sugerirajo dijakom in dijakinjam strokovno neutemeljene manjvrednostne sodbe.

Če je med cilji v učnem načrtu zapisano »V gimnaziji je književni pouk namenjen vzgoji kultiviranega bralca, bodočega izobraženca. To je bralec, ki v svoje razmišljanje o bralnem doživetju vključuje medbesedilno izkušnost, poznavanje

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa Medkulturne literarnovedne študije (P6-0265), ki ga financira ARIS iz državnega proračuna.

literarnih pojavov in splošno kulturno razgledanost« (Poznanovič Jezeršek 2008: 42), je nedopustna škoda, da v času svojega gimnazijskega šolanja ne bi slišal za nobeno dramatičarko. Prav pogovor o dramatičarkah je tudi priložnost, da se z dijakami in dijakinjami pogovorimo, kakšne so bile skozi zgodovino njihove izobrazbene možnosti, kakšne možnosti objavljajanja in uprizarjanja so imele, ali so lahko preživele z lastnim peresom in v čem je/ni njihov položaj danes drugačen. Dramatičarke so bile namreč skozi zgodovino izjemno redke tako v slovenski kot tudi drugih evropskih literaturah, njihovo število se začne povečevati od konca 19. stoletja, v 21. stoletju pa ustvarja več dramatičark kot prej v vsej zgodovini slovenske književnosti. Razlogi za tako skokovito povečano število dramatičark so različni, povezani z družbenim položajem žensk nekoč in danes, njihovim postopnim vstopom v javni prostor, spremenjeno vzgojo deklet, možnostjo študija in posledično izobrazbeno strukturo kot tudi razpisi in delavnicami dramskega pisanja v današnjem času ter spodbujanjem ustvarjalnosti žensk s strani inštitucij, festivalov in gledališč (Pezdirč Bartol 2016: 11–13). O vsem tem so tako nekoč kot danes razmišljale tudi same dramatičarke, zato za zaključek prispevka in spodbudo za pogovor kot tudi večjo zastopanost dramatičark v učnem načrtu navajam dva odlomka.

Zofka Kveder se je vse življenje zavedala pomena izobraževanja in je tudi v literarnih delih in publicističnih člankih opozarjala na problem revnih deklet, ki takrat praktično niso imele možnosti za študij, pa tudi na vzgojo deklet, ki so za razliko od fantov vedno zaposlene z vsakodnevnimi opravili, kasneje pa s skrbjo za dom in družino in tako nimajo prostega časa, ki bi ga lahko namenile branju in učenju ter razvijanju lastnih interesov. To je prikazala tudi v črtici iz zbirke *Misterij žene*, kjer se začetna situacija kot lajtmotiv ponavlja v življenju ženske:

Prišla je iz šole. Sedem let je bila stara.

»Pojdi zibat!« ji je dejala mati. »Tonček gre lahko na dvorišče.«

Tonček se je šel igrat na dvorišče, ona je zibala najmlajšega brata.

Njen prosti čas ... (Kveder 2005: 46.)

Simona Semenič pa se je v drami *sedem kuharic, štirje soldati in tri sofije* z liki zadnjih treh poklonila znanju in modrosti ter zapostavljenosti žensk skozi zgodovino, zlasti tistih intelektualok, ki so želele spremeniti svet in so s svojimi razmišljanji presegale okvire svojega časa in prostora. Usoda Marie-Sophie Germain, prve matematičarke, katere izobrazba ni bila nikoli priznana, je tako navdihnila lik 'sofije, ta tretje', ki v dramskem besedilu pravi:

moja starša sta zahtevala, da se neham učiti
 ampak jaz sem hotela postati matematičarka
 potem se je oče razjezil in mi ni več dovolil v knjižnico
 ampak jaz sem hotela postati matematičarka
 spoštovana porota, obsojena sem, da nisem spoštovala ukazov svojih staršev
 utemeljeno sem obsojena, kajti kljub očetovemu ukazu in materinemu moledovanju
 sem vzela knjige iz knjižnice in se učila ponoči
 oče in mama pa tudi nista obupala
 za čez noč sta mi vzela sveče, gretje, in da bi res delovalo, sta mi pobrala tudi obleke
 ampak jaz sem hotela postati matematičarka (Semenič 2017: 254.)

VIRI IN LITERATURA

- AMBROŽ, Darinka idr., 2023a: *Branja 3: berilo in učbenik za 3. letnik gimnazij ter štiriletnih strokovnih šol*. Ljubljana: DZS.
- AMBROŽ, Darinka idr., 2023b: *Branja 4: berilo in učbenik za 4. letnik gimnazij ter štiriletnih strokovnih šol*. Ljubljana: DZS.
- KVEDER, Zofka, 2005: *Zbrano delo I*. Maribor: Litera.
- SEMEČIČ, Simona, 2017: *tri drame*. Ljubljana: Beletrina.
- POZNANOVIČ JEZERŠEK, Mojca idr., 2008: *Učni načrt. Slovenščina: gimnazija: splošna, klasična, strokovna gimnazija*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport: Zavod RS za šolstvo. <http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/ss/programi/2008/Gimnazije/UN_SLOVENSČINA_gimn.pdf>.
- PAVLIČ, Darja idr., 2021: *Umetnost besede. Učbenik za slovenščino – književnost v 4. letniku gimnazij in štiriletnih strokovnih srednjih šol*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- PAVLIČ, Darja idr., 2023: *Umetnost besede. Učbenik za slovenščino – književnost v 3. letniku gimnazij in štiriletnih strokovnih srednjih šol*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- PEZDIRC BARTOL, Mateja, 2016: *Navzkrižja svetov: študije o slovenski dramatik*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Alenka Žbogar

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko
alenka.zbogar@ff.uni-lj.si

Literarna klasika in problemsko-ustvarjalni pouk književnosti v gimnaziji

Problemsko-ustvarjalni pouk, utemeljen v delu *Iz didaktike slovenščine* (Žbogar 2013), spodbuja dejavno učenje, kritično mišljenje in ustvarjalnost. Izhaja iz književnega problema kot kognitivnega konflikta ali izziva. Za poučevanje literarne klasike se zdi primerna alternativa metodičnima sistemoma, imenovanima dogmat-sko-reproduktivni in reproduktivno-eksplikativni pouk književnosti (Rosandić 1988), ki sta v gimnazijah še vedno prevladujoča. Oba metodična sistema zavirata razvoj samostojnega razmišljanja in raziskovanja, ne omogočata povezovanja in rekonstruiranja že usvojenih znanj in izkušenj (Marentič Požarnik 1998: 365). Po eni strani sta premalo zahtevna in pretirano permissivna, po drugi strani pa izrazito storilnostno naravnana (Musek Lešnik 2014: 16).

Literarna klasika zavzema v šolskem literarnem kanonu osrednje mesto. Literarni kanon po Juvanu (1994) razumemo kot repertoar del, avtorjev in nanje vezanih norm, ki jih določena kultura priznava kot reprezentativne. Juvan (1994) in Dović (2005) poudarjata, da kanon ni stabilen in se nenehno spreminja. Na vprašanja, kaj določa literarni kanon in kako potekajo postopki kanonizacije, pa tudi kakšni so ti dejavniki in kdo vpliva nanje, v več svojih delih odgovarjajo številni raziskovalci (Juvan, Dović, Novak Popov idr.). V povezavi s šolskim literarnim kanonom bi veljalo znova premisliti, ali (in katera) literarna klasika nagovarja mlade bralce, ali literarna klasika odraža raznolikost in inkluzivnost sodobnega sveta, kako vpliva na kulturno identiteto ter čustveni, spoznavni in vrednotni razvoj dijakov. Raziskave namreč kažejo, da dijaki niso notranje motivirani za branje klasične literature, s katero se zaradi kulturne, časovne, prostorske in jezikovne oddaljenosti težko identificirajo in vživljajo vanjo. Podobno ugotavlja tudi Krakar Vogel (2000/01). Zdi se, da lahko dijake uspešneje nagovarjamo prek književnih problemov, torej v literarno klasiko vstopamo s tesnim branjem in kognitivno-kritičnimi vpogledi v literaturo. Kot kognitivni izziv omogoča dijakom, da postanejo bolj angažirani pri razumevanju in interpretaciji literarnih del, kar spodbuja miselne procese na najvišjih taksonomskih ravneh. Kljub poudarjanju kognicije pa ne gre zanemariti doživljanja. Čeprav motiviranje dijakov za branje literarne klasike, zlasti starejše

književnosti, ostaja resen didaktični izziv, ima neprecenljiv vzgojno-izobraževalni potencial. Za gimnazijski pouk književnosti je ključno najti takšne metode in oblike dela, ki uravnoteženo nagovarjajo dijake na čustveni, spoznavni kot etični ravni. Poleg problemsko-ustvarjalnega pouka bi imelo rahljanje literarnozgodovinske razporeditve književnih vsebin z vključevanjem sodobne literature že v prvi letnik gimnazije najbrž pozitivne učinke na bralno pismenost in motivacijo za branje. V to sta prepričana tudi Rosandić (1988) in Benjak (2000/01). Rahljanje literarnosistemskega pristopa bi sicer lahko interpretirali kot najedanje temeljev nacionalne in kulturne identitete. Dejstvo je, da ob globalizacijskih in migracijskih pritiskih postajata vse bolj fluidni, hkrati pa ostaja neraziskano, ali literarnozgodovinska razporeditev književnih vsebin ne krepi odpora do lastnega jezika, literature in kulture. Brez vzgoje za medkulturno strpnost, spodbujanja in ohranjanja individualnih kulturnih identitet in kulturne raznolikosti ob medsebojnem spoštovanju bomo težko privzgjajali strpnost in tolerantnost. Literarna klasika lahko k temu veliko prispeva, saj pomaga odgovoriti na vprašanja, kdo smo, od kod prihajamo, kje so naše korenine, spodbuja pa tudi k razmislekom, kam gremo, kaj si želimo, kaj bi radi dosegli. Pomaga nam osvetliti, v katerem svetu, družbeni sredini smo, kako v tej sredini funkcioniramo, katere plasti svoje identitete smo pripravljeni pokazati, na kakšen način se reprezentiramo, kako smo bili reprezentirani. Literarna klasika nas torej uči, kako korelirati z drugimi in drugačnimi.

Problemsko-ustvarjalnega pouka literarne klasike kot kognitivnega izziva se lahko v gimnaziji lotimo prek raziskovanja moralnih dilem in konfliktov, s katerimi se soočajo literarne osebe; ustvarjalnih nalog, kot so iskanje različnih razpletov zgodb, razvijanje dialogov med literarnimi osebami, dramatizacije ter ustvarjanja digitalnih različic besedil; raziskovalnih nalog, ki vključujejo preučevanje duhovno- in kulturnozgodovinskega konteksta del; aktualizacije del in kritičnega opredeljevanja do njih ter medbesedilnega primerjanja klasičnih del s sodobnimi besedili. Učinkovitost problemsko-ustvarjalnega pouka literarne klasike se kaže v spodbujanju intelektualnega in osebnostnega razvoja dijakov. Prek dejavnega soustvarjanja lastnega znanja, prevzemanja odgovornosti v učnem procesu krepi njihovo notranjo motivacijo za branje literarne klasike.

VIRI IN LITERATURA

- BENJAK, Mirjana, 2000/01: Pouk književnosti v hrvaški gimnaziji. *Jezik in slovstvo* XLVI/1–2. 19–29.
- CALVINO, Italo, 1993: Zakaj brati klasike? *Literatura* 5–26/27. 54–58.
- DOVIĆ, Marijan, 2005: Kanonizacija »odsotnega« avtorja. *Primerjalna književnost* 25 (posebna številka). 73–80.
- JUVAN, Marko, 1994: Slovenski Parnasi in Eliziji: Literarni kanon in njegove uprizoritve. Marko Juvan, Tomaž Sajovic (ur.): *Individualni in generacijski ustvarjalni ritmi v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 277–315.
- KRAKAR VOGEL, Boža, 2000/01: Obravnavanje literarne klasike v sodobni šoli – na primeru Prešerna. *Jezik in slovstvo* 46/4. 125–136.
- MARENTIČ POŽARNIK, Barica, 1998: Kako pomembna so pojmovanja znanja, učenja in poučevanja za uspeh kurikularne prenove (drugi del). *Sodobna pedagogika* 4. 360–370.
- MUSEK LEŠNIK, Kristijan, 2014: Naša šola je učencem prej nesmiselna kot pretežka. *Sobotna priloga Dela* (4. 1. 2014). 16–17.
- ROSANDIĆ, Dragutin, 1988: *Metodika književnog odgoja i obrazovanja*. Zagreb: Školska knjiga.
- ŽBOGAR, Alenka, 2013: *Iz didaktike slovenščine*. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije.

Milena Mileva Blažič

Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Oddelek za razredni pouk
 milena.blazic@pef.uni-lj.si

Mladinska klasika v učnih načrtih za slovenščino (1869–2024)

Prispevek obravnava mladinsko klasiko oz. avtorje in/ali dela, ki so bila predlagana v učnih načrtih za slovenščino, in sicer od prvega (do sedaj najdenega) učnega načrta [črteža] (1869) do 2024. V prispevku je predstavljena primerjalna analiza¹ predlaganih avtorjev in del iz slovenske in svetovne književnosti. V ta namen je bilo analiziranih 56 učnih načrtov (v skupnem obsegu 1915 strani), in sicer kronološko v petih obdobjih: 1) Avstro-Ogrska 1848–1918, 2) Kraljevina SHS 1918–1941, 3) učni načrt, 1941–1945 (1944), 4) SFRJ 1945–1991 in 5) samostojna Slovenija oz. Slovenija kot članica EU: 1991–2024.

0 Uvod

M. Juvan v članku *Kulturni spomin in literatura* (2005) ugotavlja naslednje:

- 1) izbrane avtorje in tekste [...] vzdržuje v kulturnem spominu predvsem šolstvo, v razponu od osnovnošolskih abecednikov do univerzitetnih predavanj;
- 2) moč kanona je razpršena v **učnih načrtih, učbenikih, čitankah, obveznih branjih, izpitih, seminarskih in diplomskih nalogah** ...;
- 3) v šolskem obratu postanejo kanonizirani spisi in njihovi avtorji kot »središčni liki« predvsem armatura **nacionalne identitete**, saj nastopajo kot poglavitni nosilci izročila knjižnega jezika in spominski pričevalci posebne zgodovinske izkušnje dogodkov, oseb, krajev in mentalitet, po kateri se en narod loči od drugega (zato slovenski šolar in dijakinja, ki se po t. i. **skritem kurikulumu** [...]) (Juvan, 2005: 379–400).

¹ Analiza bi morala potekati kot skupinski temeljni raziskovalni projekt, ki bi bil nedvomno relevanten za jezik, literaturo in kulturo. Pričujoča študija je odprla vprašanja definicij (branje na deževen dan / čitanje, domače branje, lektira, Lesen (nem.) / kanon / obvezno branje / priporočeno branje / privat lektira ipd.) in različnih poimenovanj, npr. ljudski – narodni; pravljica – pripovedka; enota (Rdeča kapica) – celota (Grimmove pravljice) ipd. Omejitve raziskave predstavljajo ponavljanje enot pri razvijanju sporazumevalnih zmožnosti (branje, govorjenje, pisanje, poslušanje), ne-konsistentnost terminologije v triletnih, navajanje avtorjev le po primkih, neenotne kategorije, npr. angleške, danske, finske pravljice. Kljub omejitvam so kvantitativne in kvalitativne analize relevantne za literarnozgodovinski, literarno-teoretični in literarnodidaktični vpogled.

Literarni kanon definira kot izbrane avtorje in tekste, ki jih v kulturnem spominu vzdržuje predvsem šolstvo – od primarne do terciarne ravni. V vzgojno-izobraževalnem sistemu postanejo kanonizirani avtorji in njihova dela osrednja vozlišča za krepitev nacionalne identitete, saj predstavljajo glavne nosilce izročila knjižnega jezika in so spominski pričevalci zgodovinske izkušnje, ki določajo nacionalno identiteto.

Analiza učnih načrtov za osnovne šole (v nadaljevanju: UN) od l. 1869 do l. 2018 potrjuje, da so pogosto predlagani isti avtorji in besedila, ki pa se lahko v novem kontekstu interpretirajo drugače. Juvan omenja tudi koncept »bralnega in ustvarjalnega vračanja« (Juvan 2005: 391) k istim besedilom ter avtentičnost, nedotakljivost in reprezentativnost kanonskih del,² ki omogočajo njihovo mutacijo in prilagajanje novim okvirom osmišljanja.

2 Literarna klasika

Kümmerling-Meibauer je v uvodu obsežne tridelne enciklopedije o mladinskih klasikah *Klassiker der Kinder- und Jugendliteratur: Ein internationales Lexikon* (1999) z mednarodno skupino analizirala 532 knjig s področja otroške in/ali mladinske književnosti iz 65 držav. Opozorila je na nekatere pomanjkljivosti raziskave, npr. pomanjkanje afriške in azijske književnosti, ter navedla osem kriterijev za mladinsko klasiko: Kümmerling-Meibauer navaja naslednje kriterije za mladinsko klasiko (1999: XII–XV): inovativnost (nem. *Innovativität*), reprezentativnost (nem. *Repräsentativität*), estetski jezik (nem. *Ästhetische Gestaltung der Sprache*), enostavnost (nem. *Einfachheit*), otrokov izkušnjski svet (nem. *Darstellung der kindlichen Erlebniswelt*), domišljija (nem. *Phantasie*), večpomenskost (nem. *Polyvalenz*), večnaslovniško pisanje (ang. *Cross-Writing*). Bistven je kriterij večnaslovniškega pisanja, na katerega obstajajo po mnenju Kümmerling-Meibauer trije pogledi (1999: XV):

- 1) avtorji, ki pišejo za otroke, pišejo tudi za odrasle (npr. S. Makarovič, B. A. Novak, A. Rozman Roza idr.);
- 2) avtorji, katerih besedila hkrati naslavljajo mlade in odrasle (npr. Tone Pavček, Milan Jesih, Saša Vegri idr.) – avtorica jih imenuje večnaslovniški avtorji (angl. *cross-writers*).

² Kot primer kanonskega dela v – parafrazirajmo Juvana (2005) – novih okvirih je smiselno omeniti delo *Bambi*, ki ga je napisal avstrijski pisatelj Felix Salten. Roman je prvič izšel l. 1923, v slovenske učne načrte pa je bil vključen v letih 1959 in 1975. Za angleško izdajo je priznana slovenska ilustratorica Alenka Sottler leta 2021 (v slovenščini 2023) ustvarila nove ilustracije, ki so bile odmevne v mednarodni javnosti.

- 3) besedila za odrasle, ki so prirejena za mlade (npr. *Kozlovska sodba v Višnji gori*), in obratno (npr. *Harry Potter*).

Kümmerling-Meibauer razmišlja tudi o t. i. svetovni klasiki, zanima jo, katera literarna besedila iz nacionalne klasike postanejo mednarodna klasika (taka dela so npr. *Alica v čudežni deželi*³ (1865), *Otok zakladov*⁴ (1883), *Emil in detektiv*⁵ (1929), *Pika Nogavička*⁶ (1945). V uvodu navede literarnozgodovinska obdobja in število del, ki so postala otroška klasika. Piše tudi o motivih in načinih kanonizacije ter pojasnjuje, kako in zakaj so književni avtorji in njihova dela, ki so primarno namenjena odraslim, postajali mladinska klasika (npr. Swiftova *Guliverjeva potovanja*,⁷ 1726). Otroško književnost definira kot dela, ki so napisana za otroke, in dela, ki so v procesu literarne recepcije postajala mladinsko branje. Tej definiciji – posebej v slikaniški obliki – ustreza npr. Levstikov *Martin Krpan*⁸ (1858) (ilustracije za izdajo iz l. 1917 je ustvaril Hinko Smrekar, za izdajo iz l. 1954 pa Tone Kralj).⁹

2.1 Svetovna in slovenska klasika

2.1.2 Obdobje 1848–1918

Slovenska mladinska književnost je začela nastajati v času razsvetljenstva (1778–1850), vendar so bila takrat objavljana predvsem besedila z versko vsebino. Začetek (posvetne) slovenske mladinske književnosti predstavljata reviji *Vedež* (1848–1950) in *Vrtec* (1871–19xx), ki sta bili tesno povezani s šolstvom, uveljavljanjem jezika, literature in kulture v kontekstu Avstro-Ogrske. V tem času je bilo, po do zdaj najdenih virih, 19 učnih načrtov (tudi učni črtež/učni red). Poudarek je bil na branju/pisanju/slovnici, pojavljajo se različni termini, npr. čitanje/lektira, privat lektira, nem. Lesen. Učni načrti so bili v nemščini, zapisani v gotici, v rokopisu ipd. Poleg učnih načrtov sta bili relevantni še dve izdaji, in sicer *Knjige za slovensko ljudstvo* (1907) in *Schwentnerjev katalog slovenskih knjig: spisi za mladino* (1911).

3 UN: 1975, 1984.

4 UN: 1953, 1959, 1975, 1998, 2002, 2011.

5 UN: 1959, 1962, 1975, 1998.

6 UN: 1975, 1984, 1998, 2011, 2015, 2018.

7 Prvi prevod v sl. 1894, 1926 itn.; v UN je bilo delo uvrščeno 1953, 1954, 1958, 1959, 1962, 1975, 1984, 1998, 2011.

8 Priredba J. Swifta (*Guliverjeva potovanja*, 1931) z naslovom *V zemlji pritlikavcev*, *Guliver v deželi pritlikavcev*, 1965, intertekstualnost z Levstikovim Martinom Krpanom z Vrha, 1855 (2. del) in deželo pritlikavih ljudi s kraljem Jekovcev. Ivan Bizjak, il. Igor Ribič, 2. del v slikaniški knjižni obliki objavil z naslovom *Martin Krpan in pritlikavček*, 2010.

9 Levstikovo rokopisno besedilo, napisano 1855, je imelo dva dela, prvi je pripovedka, drugi pravljica. Objavljeni sta bili v ZD 1931 in 1956; tudi v slikaniški knjižni obliki (il. Igor Ribič, 2009; il. Sanja Zamuda, 2021).

Iz teh učnih načrtov je mogoče razbrati naslednje predlagane avtorje in/ali dela (skupaj 22):

Slovenski avtorji	Št. pojavitev	Tuji avtorji	Št. pojavitev
A. Aškerc	1	J. W. Goethe	2
J. Cimperman	1	J. G. von Herder	1
F. Erjavec	1	F. G. Klopstock	1
S. Gregorčič	1	G. E. Lessing: Hamburška dramaturgija; Laokoon)	3
S. Jenko	1	F. Schiller	2
J. Jurčič	1	W. Shakespeare	1
F. Levstik	1	C. M. Wieland	1
F. Prešeren	1		
J. Stritar	2		
F. Vesel	1		
V. Vodnik	1		

Dve predlagani deli sta iz t. i. nemške klasike – Lessing, G. E.: Hamburška drama-turgija; Laokoon).

2.1.3 Obdobje 1918–1941

Slovenski avtorji	Št. pojavitev	Tuji avtorji	Št. pojavitev
J. Stritar	8	I. Gundulić	4
F. Levstik	5	J. W. Goethe	3
J. Jurčič	4	D. Obradović	3
S. Gregorčič	4	M. Kačić	2
V. Vodnik	3	J. J. Zmaj	2
F. Prešeren	3	F. Schiller	2
S. Jenko	3	M. Reljković	2
O. Župančič	2	B. Radičević	2
M. Valjavec	2	J. S. Popović	2
I. Prijatelj	2	P. P. Njegoš	2
D. Kette	2	V. Nazor	2

K. Meško	2	I. Mažuranič	2
J. Kersnik	2	G. E. Lessing	2
F. S. Finžgar	2	Homer	2
		Lj. Gaj	2
		M. Držić	2
Pavlina Pajk	1	V. Ilić	2

2.1.4 Obdobje 1941–1944/45

T. i. »Začasni učni načrt« za 1., 2., 3. in 4. razred nižje osnovne šole in za 1., 2., 3. in 4. razred višje osnovne šole (objavljen septembra 1944) je bil veljaven in obvezen za vse osnovne šole »na osvobojenem in po NOV in POS kontroliranem ozemlju od začetka šolskega leta 1944–1945«. Edini ohranjeni izvod (ciklostil, 34 strani) je v Narodni in študijski knjižnici Trst. Slovenski jezik je učni predmet za vse razrede nižje in višje osnovne šole (2 uri tedensko; ure po razredih: 10-9-6-5-5-4-4-4-4). Predmet je bil sestavljen iz začetnega pouka v pisanju in čitanju, kasneje iz čitanja, pripovedovanja, deklamacije, spisa, slovnice, pravopisa in pisanja.

Slovenski avtorji	Št. pojavitev	Tuji avtorji	Št. pojavitev
A. Aškerc	1	D. Defoe	1
I. Cankar	1	A. Šenoa	1
F. Erjavec	3		
F. S. Finžgar	1		
J. Jurčič	1		
F. Levstik	2		
V. Prežih	3		
I. Tavčar	1		

2.1.5 Obdobje 1945–1991: Klasika in mladinska klasika

Za povojno obdobje je značilna uveljavitev mladinske književnosti v vseh učnih načrtih, predvsem s pravljicami (Andersen, Grimm idr.) in slikanicami (posebej za začetek šolanja). Prevladujejo mladinski klasiki (Bevk, Milčinski ...), tudi klasika za odrasle, ki je v procesu literarne recepcije, posebej v slikaniški knjižni obliki, postajala mladinski kanon (Levstik), še vedno so prisotne sledi svetovne klasike

(Dickens, Defoe, Gogolj ..., tudi Njogoš, Nazor, Karadžić), vendar se delež svetovne klasike oz. klasike iz skupne države (SFRJ) postopoma manjša.

Slovenski avtorji	Število pojavitev	Tuji avtorji	Število pojavitev
F. Bevk	59	H. C. Andersen	16
J. Jurčič	40	J. in W. Grimm	15
F. Milčinski	35	B. Čopič	14
F. Levstik	25	C. Dickens	13
I. Cankar	25	I. B. Mažuranić	9
F. S. Finžgar	23	D. Defoe	8
V. Prežih	20	E. Kästner	7
F. Erjavec	19	J. J. Zmaj	7
J. Ribičič	17	M. Lovrak	6
F. Prešeren	15	A. Lindgren	6
E. Peroci	15	N. Gogolj	6
B. Jurca	14	P. P. Njogoš	5
J. Kersnik	13	V. Nazor	5
S. Makarovič	12	V. S. Karadžić	5
T. Seliškar	11	A. Daudet	5
L. Kovačič	11	K. Čapek	5
N. Grafenauer	11	C. Collodi	5
		J. London	5
		I. Andrić	5

2.1.6 Obdobje 1991–2024: Mladinska klasika

Po osamosvojitvi je poudarek na pouku slovenščine večji, književni del temelji na številnih predlaganih besedilih – odlomkih, dnevnikih, pravljicah, pesmih.

Med svetovno književnostjo dominirajo dela svetovne klasike (Defoe, Dumas, Homer idr.), ki naj bi v procesu literarne recepcije postajala mladinska klasika. Recikliranje svetovne klasike kot mladinske je zagotovo utemeljeno – npr. antična književnost je zibelka evropske civilizacije, vendar se je potrebno vprašati, v kakšni knjižni obliki je primerno Homerjevo delo (ilustrirana knjiga in/ali strip). V tem obdobju je preveč predlaganih del in odlomkov preveč. Opazen je tudi premik od šolskega k domačemu/družinskemu branju in/ali opismenjevanju, ki z izbiro igralnih dejavnosti namesto bralnih morebiti prispeva k večanju bralne nepismenosti.

Slovenski avtorji	Število pojavitev	Tuji avtorji	Število pojavitev
F. Bevk	10	H. C. Andersen	24
K. Brenk	11	R. Bach	6
I. Cankar	22	F. H. Burnett	6
A. Černež	12	R. Dahl	10
N. Grafenauer	41	A. Davis	9
J. Kersnik	19	D. Defoe	12
C. Kosmač	19	B. Doherty	5
S. Kosovel	21	A. Dumas	6
P. Kovač	18	M. Ende	9
L. Kovačič	12	A. Exupery	6
K. Kovič	17	Z. Filipović	6
F. Lainšček	11	A. Frank	6
F. Levstik	20	J. in W. Grimm	12
S. Makarovič	37	M. Gripe	6
V. Mal	21	J. Hašek	3
J. Menart	14	Homer	16
F. Milčinski	7	A. Horowitz	6
D. Muck	10	E. Kastner	9
D. Muck	23	R. Kipling	6
B. Novak	21	T. Konwicki	9
B. A. Novak	23	C. in M. Lamb	6
T. Partljič	28	A. Lindgren	10
T. Pavček	32	J. London	6
E. Peroci	11	A. A. Milne	8
S. Pregl	16	B. Nušić	3
F. Prešeren	22	E. Petiška	6
A. Rozman	10	E. A. Poe	6
B. Smolnikar	14	R. Queneau	3
J. Snoj	7	C. Robertson	6
B. Štampe Žmavc	10	E. T. Seton	6
L. Suhodolčan	6	W. Shakespeare	10
P. Suhodolčan	11	S. Shell	6
I. Tavčar	16	R. L. Stevenson	6
M. Tomšič	7	R. Tagore	6
P. Trubar	8	L. N. Tolstoj	6
S. Vegri	10	S. Townsend	9

J. Vidmar	8	J. Verne	6
D. Zajc	10	H. G. Wells	9
V. Zupan	6	S. White	6
O. Župančič	39	O. Wilde	12

3 Ugotovitve

Na osnovi analize dosegljivih učnih načrtov v petih obdobjih 1869–2024 so ugotovljene naslednje faze slovenske mladinske književnosti, ki so z zamikom odmevale v učnih načrtih za slovenščino:

- 1) revijalna faza: slovenska mladinska književnost se je v obdobju 1848–1918 razvijala predvsem revijalno (Vedež, Vrtec, Angelček), v učnih načrtih pa so bili predlagani predvsem nemški klasiki za odrasle;
- 2) monografska faza: v obdobju 1918–1941 je nastajala primarna mladinska književnost, nastajale so knjige za mlade, v literarni prostor so vstopile tudi pisateljice, pisale so pravljice, slikanice, ustanavljale »pravljичne krožke«, v učnem načrtu je bila predlagana Pavlina Pajk;
- 3) v obdobju 1941–1945 je bil dosegljiv le en učni načrt (september 1944), v katerem so bili predlagani predvsem nacionalni klasiki;
- 4) v obdobju 1945–1991 se v učnih načrtih uveljavi mladinska književnost, predlagane so avtorice, pravljice in slikanice, razmerje med slovensko in svetovno književnostjo je skoraj 50 : 50;
- 5) v učnih načrtih 1991–2024 je preveč predlaganih enot (pesmi/pravljic in/ali zbirk), književnost se fokusira na branje odlomkov, razmerje med slovensko in svetovno mladinsko književnostjo je 2/3 : 1/3, zmanjša se število ljudskega slovstva, branje (domače, priporočeno, na »deževen dan«) se preusmerja iz šole na dom (družinsko branje/opismenjevanje ...).
- 6) V UN 2018 je prišlo do sprememb:
 - a) V prvem VIO je predlagano »spoznavanje avtorjev in del«: N. Grafenauer, O. Župančič, T. Pavček, S. Kosovel, K. Kovič, E. Peroci, S. Makarovič in L. Prap. Dodano je še »spoznavanje sodobnih avtorjev/avtoric« na osnovi izbire učitelja: npr. F. Lainšček, A. Štefan, P. Suhodolčan, P. Svetina, poimensko še pravljice »bratov Grimm« (UN, 2018, str. 19).

- b) V drugem VIO so predlagani avtorji oz. avtorice: P. Kovač, J. Snoj, A. Lindgren; M. Dekleva, B. Štampe Žmavc, L. Suhodolčan, R. Dahl; B. A. Novak, D. Zajc in H. C. Andersen ter sodobne avtorje po izbiri učitelja: M. Košuta, S. Pregl, M. Dolenc, D. Muck, D. Zupan, M. Tomšič.
- c) V tretjem VIO učenci »poznajo [samo] književnike in dela« (s. 47): F. Levstik, J. Jurčič, Prežihov Voranc, T. Pavček, Homer; A. T. Linhart, V. Vodnik, F. Prešeren, J. Kersnik, I. Tavčar, A. Aškerc, J. Menart, N. Grafenauer, L. N. Tolstoj; P. Trubar, S. Gregorčič, I. Cankar, O. Župančič, J. Murn, D. Kette, S. Kosovel, C. Kosmač, W. Shakespeare. S stališča poklicne etike oz. etične literarne vede (Virk 2017) se zastavi vprašanje, zakaj so v tretjem VIO predlagani le avtorji (23 avtorjev oz. 100 %). Tudi med obveznimi besedili (9 avtorjev/besedil) je osem oz. devet avtorjev: Pegam in Lamgergar (Ijudska), T. Pavček (Pesem), F. Levstik (Martin Krpan), F. Prešeren (Povodni mož), N. Grafenauer (Življenje), J. Kersnik, F. Prešeren (Zdravljica), O. Župančič (Želbljarska), I. Cankar (Bobi). Sestavljavci UN 2018 so strokovno neutemeljeno književnost v tretjem VIO fokusirali na avtorje. Pri predlogu »sodobnih avtorjev« pa predlagajo »spoznavanje sodobnih avtorjev/avtoric«, npr. S. Vegri, S. Pregl, T. Partljič, F. Lainšček, J. Vidmar, D. Muck in A. Rozman Roza.

Postavi se vprašanje poklicne etike pri kriterijih za izbiranje besedil pri književnem pouku (kakovost, raznovrstnost, primernost in individualne razlike med učenci. Pri drugem kriteriju se postavi vprašanje poklicne etike glede »upoštevanja [...] strokovno verodostojnih seznamov besedil, npr. priporočilni seznam Pionirske – centra za mladinsko književnost in knjižničarstvo«¹⁰ (str. 70) z ozirom na polemike v znanstvenem in strokovnem tisku (Blažič 2019: 1; 2018: 178–191).

Virk v *Etični literarni vedi* (Virk 2017: 16) piše o tradicionalnih pristopih – moralne teme in vrednote literarnih del in njihovih implicitnih avtorjev; pristopi, ki uporabljajo literaturo za namene etične filozofije; dekonstrukcijski pristopi – etika branja; povečana pozornost do subjekta; spoznavni skepticizem in povečana osveščenost glede poklicne etike (Virk 2017: 16). Razmišlja tudi o razlikovanjem med etiko in moralo, ob tem pa upošteva, da ima literatura estetske, spoznavne in tudi etične vrednote, npr. moralne vrednote pisateljev in pisateljic, izraženih v delih (Blažič 2018: 178–191); moralni pojavi, izraženi v literarnem delu; moralni učinki avtorja in dela na bralce; moralni domet avtorjev in del ter vpliv na sodobne avtorje in dela ter vprašanja glede razmerja med literaturo, etiko in družbo (ib. 17). Ravno

10 <<https://www.mklj.si/gradivo/2017-odklenjeni-kriki/>>.

pri odgovornosti družbe se postavi vprašanje ustanov v mladinskem literarnem sistemu oz. »kakovost besedil (upoštevajo se nacionalno pomembne nagrade za mladinsko književnost ter strokovno verodostojni sezname besedil, npr. priporočilni sezname Pionirske – centra za mladinsko književnost in knjižničarstvo)« (UN 2018, str. 70), ko se izkaže, da so »priporočilni sezname« vprašljivi.

V *Etični literarni vedi* Virk razmišlja o odgovornem branju (Virk 2017: 29). V primeru mladinske književnosti je smiselno razmišljati tudi o poklicni etiki ustanov (npr. knjižnic), in to kljub spoštovanju singularnosti avtorja/ besedila, saj nekatere knjige za odrasle ne morejo biti redefinirane kot otroške oz. mladinske. Virk se sprašuje, »/a/ li delo, ki je z moralnega oziroma etičnega gledališča sporno, sploh lahko obvelja za umetniško« (Virk 2017: 23), posebej ko gre za otroke oz. mlade.

Analiza 58 učnih načrtov (skupno 1914 strani) daje vpogled v nastajanje slovenske mladinske književnosti pod vplivom družbenih razmer (Avstro-Ogrska, SHS, 2. svetovna vojna, SFRJ, Slovenija ...). Proseva zgodovinska zavest – avtorji učnih načrtov so se večinoma zavedali družbenih razmer in vpliva ideologij, vendar so jih premagovali s predlogi kakovostne nacionalne (mladinske) in internacionalne klasike, imeli so vpogled v primarno in sekundarno literaturo (v UN 1984 je naveden seznam referenc). Po osamosvojitvi, zlasti po vstopu v EU, v učnih načrtih ni zaznati mednarodne dimenzije, predlagani so avtorji in dela: klasika (Levstik, Prešeren ...), sodobna klasika (Makarovič, Pavček ...) in sodobniki (Svetina, Štefan ...), vendar je preveč predlaganih enot, odlomkov, bralne dejavnosti se spreminjajo v igralne dejavnosti. Prihaja do komercializacije, kjer je treba ločiti med knjižnimi (komercialnimi), knjižničnimi (prosevanje preteklosti) in književnimi (prosevanje prihodnosti) motivi.

Zaradi t. i. etičnega obrata v literaturi in mladinski književnosti se je treba vprašati o poklicni etiki, odgovornosti literarnega sistema (knjižnem, knjižničnem in književnem pristopu).

4 Primerjalna analiza

V uvodu k enciklopediji B. Kummerling Meibauer so poudarjeni naslednji mladinski klasiki in dela:

Dela	Avtorji
Alica v čudežni deželi (Carroll, L.)	Andersen, H. C.
Božična pesem (Dickens, C.)	Baum, L. F.
Čarodejna kreda (Hopp, Zinken)	Burnett, F. H.
Čarovnik iz Oza (Baum, L. F.)	Carroll, L.
Črni lepoteč (Sewell, Anna)	Collodi, C.
Doktor Doolittle (Lofting, H. J.)	Dickens, C.
Emil in detektivi (Kastner, E.)	Exuypéry, A. de S.
Guliver (Swift, J.)	Ferenc, M.
Heidi (Spyri, Johanna)	Frank, A. L.
Hrestač in mišji kralj (Hoffman, E. R. A.)	Grimm, J. In W.
Huckleberry Finn (Twain, M.)	Jansson, Tove
Knjiga o džungli (Kipling, R.)	Kastner, E.
Mali princ (Exuypéry, A. de S.)	Kipling, R.
Mary Poppins (Travers, P. L.)	Lagerlof, Selma
Medved Pu (Milne, A. A.)	Le Guin, Ursula
Mumini (Jansson, Tove)	Lindgren, Astrid
Narnia (Lewis, C. S.)	Nesbit, Edith
Nils Holgerson (Lagerlof, Selma)	Preussler, O.
Otok zakladov (Stevenson, R. L.)	Sands, George
Peter Pan (Barrie, J. M.)	Singer, I. B.
Pika Nogavička (Lindgren, Astrid)	Spiry, Johanna
Pinokio (Collodi, C.)	Swift, J.
Polnočni vrt (Pearce, Philippa)	Switters, K.
Robin Hood (Neset, M.)	Tolstoj, L. N.
Silas (Bodker, Cecil)	Travers, Pamela
Skrivni vrt (Burnett, F. H.)	Twain, M.
	Twain, M.
	Walter, de la M.

V mednarodni klasiki je med 26 imeni deset avtoric (kriterij naslov) oz. med 28 osem predlaganih avtoric (kriterij avtor/ica).

Kot najpogostejši avtorji v učnih načrtih za slovenščino (1869–2024) se pojavljajo naslednji svetovni klasiki, predstavljeni vzporedno s pojavljanjem v enciklopediji B. Kümmerling-Meibauer:

Mladinski klasiki v KJL ¹¹		Mladinski klasiki v slovenskih UN, 1968–2024	
Andersen, H. C.		Andersen, H. C.	40
Baum, L. F.		Grimm, J. In W.	27
Burnett, F. H.		Defoe, D.	20
Carroll, L.		Homer	18
Collodi, C.		Kästner, E.	16
Dickens, C.		Lindgren, A.	16
Exupery, A. de S.		Dickens, C.	13
Ferenc, M.		Wilde, O.	12
Frank, A. L.		London, J.	11
Grimm, J. In W.		Shakespeare, W.	11
Jansson, Tove		Dahl, R.	10
Kästner, E.		Davis, A.	9
Kipling, R.		Ende, M.	9
Lagerloff, Selma		Konwicki, T.	9
Le Guin, Ursula		Townsend, S.	9
Lindgren, Astrid		Wells, G. H.	9
Nesbit, Edith		Milne, A. A.	8
Preussler, O.		Bach, R.	6
Sands, George		Burnett, F. H.	6
Singer, I. B.		Dumas, A.	6
Spiry, Johanna		Exupery, A.	6
Swift, J.		Frank, A.	6
Switters, K.		Gogolj, N.	6
Tostoj, L. N.		Gripe, M.	6
Travers, Pamela		Horowitz, A.	6
Twain, M.		Kipling, R.	6
Twain, M.		Lamb, C. in M.	6
Walter, de la M.		Petiška, E.	6
		Poe, E. A.	6
		Robertson, C.	6

11 Kümmerling-Meibauer, B. (2004). *Klassiker der Kinder- und Jugendliteratur: ein internationales Lexikon*, (zv. 3). J. B. Metzler.

		Shell, S.	6
		Stevenson, R. L.	6
		Tagore, R.	6
		Thomson, E. S.	6
		Tolstoj, L. N.	6
		Verne, J.	6
		White, S.	6
		Čapek, K.	5
		Collodi, C.	5
		Daudet, A.	5
		Doherty, B.	5
		Goethe, J. W.	5
		Lessing, G. E.	5
		Schiller, F.	4
		Hašek, J.	3
		Queneau, R.	3

Mednarodna klasika v KJL	Mednarodna klasika v UN
Alice v čudežni deželi (Carrol, L.)	Alice v čudežni deželi (Carroll, L.), 1975, 1998, 2002
Božična pesem (Dickens, C.)	
Čarodejna kreda (Hopp, Zinken)	Čarodejna kreda (Hopp, Zinken), 1975
Čarovnik iz Oza (Baum, L. F.)	Čarovnik iz Oza (Baum, L. F.), 1998
Črni lepoteč (Sewell, Anna)	
Doktor Doolittle (Lofting, H. J.)	Doktor Jojbolli (Čukovski, K.), 1975 (podobna tematika, različna avtorja)
Emil in detektivi (Kästner, E.)	Emil in detektivi (Kästner, E.), 1962, 1969, 1975, 1984, 1998, 2002, 2011
Guliver (Swift, J.)	Guliver (Swift, J.) 1953, 1963, 1984, 1998, 2002, 2011
Heidi (Spyri, Johanna)	Heidi (Spyri, Johanna) 1959, 1962
Hrestač in mišji kralj (Hoffman, E. R. A.)	
Huckleberry Finn (Twain, M.)	Huckleberry Finn (Twain, M.) 1953, 1959
Knjiga o džungli (Kipling, R.)	Knjiga o džungli (Kipling, R.) 1911, 1953, 1954, 1959, 1975, 1984, 1998, 2002, 2011

Mali princ (Exupery, A. de S.)	Mali princ (Exupery, A. de S.) 1975, 1984, 1998, 2002, 2011
Mary Poppins (Travers, P. L.)	Mary Poppins (Travers, P. L.), 1975, 1984, 1998, 2002, 2011
Medved Pu (Milne, A. A.)	Medved Pu (Milne, A. A.), 1975, 1984, 1998, 2002, 2011
Mumini (Jansson, Tove)	Mumini (Jansson, Tove) 1975, 1984
Narnia (Lewis, C. S.)	
Nils Holgerson (Lagerloff, Selma)	Nils Holgerson (Lagerloff, Selma) 1953,
Otok zakladov (Stevenson, R. L.)	Otok zakladov (Stevenson, R. L.) 1959, 1975, 1984, 1998, 2002, 2011
Peter Pan (Barrie, J. M.)	Peter Pan (Barrie, J. M.) 1975, 1984, 1998, 2002, 2011
Pika Nogavička (Lindgren, Astrid)	Pika Nogavička (Lindgren, Astrid), 1975, 1984, 1998, 2002
Pinokio (Collodi, C.)	Pinokio [Ostržek] (Collodi, C.), 1959, 1975, 1984, 1998, 2002, 2011
Polnočni vrt (Pearce, Philippa)	Polnočni vrt (Pearce, Philippa), 1984
Robin Hood (Neset, M.)	
Silas (Bodker, Cecil)	
Skrivni vrt (Burnett, F. H.)	Skrivni vrt (Burnett, F. H.), 1998

5 Sklep

Kot je zapisal M. Juvan v članku »Kulturni spomin in literatura«, izbrane avtorje in tekste [...] vzdržuje v kulturnem spominu predvsem **šolstvo**, v razponu od osnovnošolskih abecednikov do univerzitetnih predavanj. Mladinski literarni kanon je razpršen v **učnih načrtih, kurikularnem branju, učbeniškem gradivu ipd., ki temelji na knjižnih postulatih (potrošništvu), knjižničnih (priročniki kakovostnih knjig ...) in književnih (mladinska literarna veda, problemsko-ustvarjalni pouk, sodobnosti ipd.)**.

V učnih načrtih postanejo kanonizirani spisi mladinske književnosti in »središčni liki« predvsem esenca **nacionalne identitete v internacionalnem kontekstu in obratno, internacionalne mladinske klasike na nacionalni kanon. Mladinski avtorji in/ali dela (klasika, sodobna klasika in sodobniki), zapisani v učnih načrtih za slovenščino 1869–2024**, so odgovorni nosilci izročila jezika, literature, kulture in spominski pričevalci posebne zgodovinske izkušnje. Imajo tudi

odgovornost, ki temelji na poklicni etiki (T. Virk), enciklopedijskem znanju (M. Kmecl), pomen nacionalnega v internacionalnem in internacionalnega v nacionalnem pa nosijo ustanove v mladinskem literarnem sistemu (npr. Zavod za šolstvo ipd.), ki bi morale razmišljati etično in ne podlegati ekonomiji prestiža.

V članku *Večnaslovniško pisanje kot kriterij za kanoničnost: primer Erich Kästner* (Beckett 1999: 13) je kanon definiran kot besedila, ki naj bi imela trajno vrednost zaradi univerzalnosti tem, literarnega sloga in/ali relevantnosti. Literarni kanon je opredeljen tudi kot izbor znanih besedil, ki imajo vrednost, se uporabljajo pri izobraževanju in so reference za literarno vedo (Kümmerling-Meibauer 1999: 13). Beckett meni, da ideologija odmeva tudi v mladinski književnosti, kar je razvidno iz literarnega kanona. V literarni vedi so otroški/mladinski avtorji pogosto marginalizirani in posledično izločeni iz literarnega kanona. Od uvrstitve ali neuvrstitve avtorja in/ali besedila v učni načrt je odvisno, ali bo neko delo postalo oz. ostalo del literarnega kanona. Aktualni učni načrt obširnejšega seznama besedil ne predlaga, kar bo nedvomno vplivalo tudi na oblikovanje literarnega kanona mladinske književnosti. Lahko se zgodi, da bodo iz njega izpadla literarna dela, ki bistveno vplivajo na vrednostni sistem mladostnika. Kot primer naj omenimo *Dnevnik Ane Frank*,¹² ki ni uvrščen na seznam obveznih besedil v UN 2018, čeprav je na Unescovem seznamu Spomin sveta in navkljub dejstvu, da Zavod RS za šolstvo skoraj hkrati ustanovil posebno skupino, ki se ukvarja s poučevanjem in učenjem o holokavstu. Lahko trdimo, da je neuvrstitev tega besedila v UN 2018 posledica različnih političnih dejavnikov, ki pa niso vezani le na Slovenijo. Kot poudarja Juvan, literarni kanoni niso spontana izbira, ampak jih ustvarjajo ustanove in so rezultat družbenega dogovora ter družbeno-kulturnih okoliščin, ki spreminjajo, revidirajo in/ali ustvarjajo nov kanon, zato je v sodobnem času še toliko pomembnejša poklicna odgovornost oz. »povečana osveščenost glede poklicne etike« (Virk 2017: 16).¹³

12 <<https://www.teof.uni-lj.si/uploads/File/Edinost/77/01/Blazic.pdf>>. BLAŽIČ, Milena. Holokavst v izobraževanju – izločitev Dnevnika Ane Frank iz učnega načrta za slovenščino (2018/2019). V: SKRALOVNIK, Samo (ur.), BEDRAČ, Marjetka (ur.), 2021: *Judovsko-krščanski viri in razsežnosti dialoga*. <[https://www.teof.uni-lj.si/uploads/Zbornik%20povzetkov_20210410_A5_v1\(1\).pdf](https://www.teof.uni-lj.si/uploads/Zbornik%20povzetkov_20210410_A5_v1(1).pdf)>.

13 Kateri avtorji/dela so del nacionalne identitete relevantna za mednarodni prostor, kateri avtorji/dela so del primerjalne mladinske književnosti, posebej v slikaniški obliki in so ponarodela v vrtech in osnovnih šolah. Ali so v UN uvrščene jezikovno, literarno in kulturno pomembne teme, npr. *Butalci*, *Ciciban*, *Juri Muri*, *Krst pri Savici*, *Maček Muri*, *Makalonca*, *Martin Krpan*, *Mojca Pokrajculja*, *Moj dežnik je lahko balon*, *Pedenjped*, *Peter Klepec*, *Povodni mož*, *Zverinice iz Rezije*, *Zvezdica Zaspanka* idr.

VIRI IN LITERATURA

- BECKETT, S., 2013: *Transcending Boundaries* (1st ed.). Taylor and Francis. <<https://www.perlego.com/book/1677139/transcending-boundaries-writing-for-a-dual-audience-of-children-and-adults-pdf> (Original work published 2013)>.
- BLAŽIČ, Milena, 2022: Holokavst v izobraževanju – izločitev Dnevnika Ane Frank iz učnega načrta za slovenščino (2019) = Holocaust in education – culling The Diary of Anne Frank from the curriculum for Slovene language (2019). *Edinost in dialog: revija za ekumensko teologijo in medreligijski dialog* 77/1. 227–244. <<https://www.teof.uni-lj.si/uploads/File/Edinost/77/01/Blazic.pdf>, Digitalna knjižnica Slovenije - dLib.si, DOI: 10.34291/Edinost/77/01/Blazic>.
- BLAŽIČ, Milena, 2021: Holokavst v izobraževanju – izločitev Dnevnika Ane Frank iz učnega načrta za slovenščino (2018/2019). Samo SKRALOVNIK, Marjetka BEDRAČ (ur.); *Judovsko-krščanski viri in razsežnosti dialoga*. 27. <[https://www.teof.uni-lj.si/uploads/Zbornik%20povzetkov_20210410_A5_v1\(1\).pdf](https://www.teof.uni-lj.si/uploads/Zbornik%20povzetkov_20210410_A5_v1(1).pdf)>.
- BLAŽIČ, Milena, 2018: Mestna knjižnica Ljubljana, zlate hruške in prevzemanje odgovornosti. *Sodobnost* 82/1–2. 178–191. <<http://pefprints.pef.uni-lj.si/id/eprint/4994>>.
- BLAŽIČ, Milena, 2019: Silencing children' literature criticism: Ljubljana City Library, gold pears and assuming responsibility. V: *Silence and silencing in children's literature: online congress schedule including abstracts*. [S. l.]: IRSCL, cop. 1. <<http://schedule.irsclcongress2019.com/wednesday/session-1/childrens-rights/silencing-children-literature-criticism-ljubljana-city-library-gold-pears-and-assuming-responsibility/>>.
- KÜMMERLING-MEIBAUER, B., 2004: *Klassiker der Kinder- und Jugendliteratur: ein internationales Lexikon*, (zv. 3). J. B. Metzler.
- JUVAN, Marko, 2005: Kulturni spomin in literatura. *Slavistična revija* 53/3. 379–400. dLib.
- POZNANOVIČ, Mojca, 2008: *Učni načrt. Slovenščina*. dLib.
- POZNANOVIČ, Mojca, 2009: *Učni načrt. Slovenščina*. dLib.
- POZNANOVIČ, Mojca, 2011: *Učni načrt. Program osnovna šola. Slovenščina*. dLib.
- POZNANOVIČ, Mojca idr., 2012: *Učni načrt*. dLib.
- POZNANOVIČ, Mojca idr., 2018: *Učni načrt*. dLib.
- VIRK, Tomo, 2017: Etična literarna veda med kakofonijo in pluralnostjo. *Primerjalna književnost* 40/2. 13–31. dLib.

Andraž Jež

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko
andraz.jez@ff.uni-lj.si

Opombe k družbenopolitičnemu okviru razpravljanja o sodobni slovenski literaturi v aktualnih srednješolskih učbenikih

Prispevek pod drobnogled vzame oznako obdobja v treh trenutno veljavnih slovenskih srednješolskih učbenikih za književnost pri pouku slovenščine v zadnjem letniku. Izpostavlja enostransko prikazovanje kompleksnih družbenih procesov v desetletjih po drugi svetovni vojni, ki dijaku v ničemer ne pomaga razumeti pestrega literarnega življenja v istem obdobju. Oznaka konteksta sodobne slovenske književnosti z obravnavanimi pomanjkljivostmi izstopa med oznakami starejših obdobj v treh vrhunskih učbeniških sestavih, ki vsak na svoj način dijaka ustrezno usposobijo za poglobljanje literarnega čutenja in razmišljanja.

1 Uvodna vprašanja

Prispevek želi polemično premisliti in odpreti argumentirano debato o številnih vprašanjih, ki zadevajo odnos med literaturo in družbo v nekem času. Z navzkrižnim pregledom izbranega opisa obdobja – časa po drugi svetovni vojni na Slovenskem – v treh trenutno veljavnih učbenikih za književnost pri slovenščini v gimnaziji se sprašuje, kako literarno dogajanje ustrezno kontekstualizirati; katera zgodovinska dogajanja poudariti, katera zanemariti? Ali je pedagoško ustrezno, da se opis do političnih problematik časa opredeljuje – in če je, kako? Učni načrt (Poznanovič Jezeršek idr. 2008) glede tega ne podaja kakšnih posebnih smernic.

1.1 Umetnost besede

Prvi podrazdelek analizira opis obdobja po drugi svetovni vojni v učbeniku *Umetnost besede* (Pavlič idr. 2015; o učbeniku prim. Jožef Beg 2012). Že na samem začetku sta problematična ponazoritev obdobja s punk pesmijo, ki ni ustrezno zgodovinsko kontekstualizirana, in nekritično povzemanje metafore železne zavese za mejo med hladnovojnima blokoma, ki ne le da ni politično nepristranska, temveč v svoji osnovni doktrinarni rabi za SFRJ po aprilu 1948 sploh ni primerna. Tudi nadaljevanje oznake zgodovinsko dogajanje prikazuje selektivno in površno, socialistični politični sistem pa demonizira *in toto*, kar dijaku ne osvetljuje literarnega razcveta v desetletjih po 1945.

Kako doseči, da ima (estetsko) literarno delo, ki začenja (strokovno) zgodovinsko naracijo, ustrezno informativno in didaktično vednost? Kako čim objektivneje, brez idealiziranja in demoniziranja prikazati socialistični sistem in njegovo zgodovinsko vlogo v kontekstu fašizma, kolonializma, rasizma in militarizma v 20. stoletju? Kaj dijaku povedati o njegovih kulturnih politikah?

Pri kontekstualizaciji svetovnega socializma bi morali ob represiji omeniti tudi njegove nedvoumne civilizacijske pridobitve – od emancipacije po spolu, rasi in dohodkih do pozitivne vloge v procesu dekolonizacije; tudi v tem pogledu je pomen SFRJ nezanemarljiv (prim. Zore 2021).

V zvezi s predmetom razprave bi lahko ne nazadnje omenili, da je javna splošnoizobraževalna knjižnica v Sloveniji rezultat reform po drugi svetovni vojni (Kodrič-Dačić 1998: 151–152), tako kot številni kulturni domovi po vsej Jugoslaviji; ob njenem krvavem razpadu so bili ponekod spremenjeni v mučilnice in taborišča, kjer so se dogajali šovinistični poboji. Agresorji so si domove izbirali simbolno, saj so si nacionalisti vseh republik delili averzijo do socializma in njegovega koncepta univerzalne emancipacije (Viktor Ivančić v Sokolović 2019).

S tem pa se že dotaknemo obratnega mogočega pristopa; če se učbeniki cinično osredotočajo samo na represivno dimenzijo mednarodnega socializma, bi morali represijo kajpak prepoznati tudi v antisocialističnih državah; ne nazadnje so imele ZDA vsaj del obdobja, o katerem razpravljamo, še rasno segregirane šole (prim. Street 2005) – da (neo)kolonialne in imperialistične represije kolektivnega Zahoda v povojnih desetletjih niti ne omenjamo.

1.2 *Svet književnosti*

Sledi analiza opisa istega obdobja v učbeniku *Svet književnosti* (Kos idr. 2012; o učbeniku prim. Žbogar 2023), ki demoniziranje slovenskega socializma kot anti-intelektualnega in antikulturnega ter paradoksalen hkratni razcvet literature pojasnjuje z manihejsko kronologijo upora enoznačno dobre literature proti enoznačno slabemu jugoslovanskemu socializmu, kar predhodnim dodaja nova vprašanja.

Nova vprašanja. Nekatera med temi je zanimivo osvetliti s starejšimi dognanji starejših eruditskega in vsestranskega opusa (prim. Virk 2023) glavnega avtorja učbenika (Kos 1972/73; Kos 1973; Kos 1979; Kos 1987).

Kako ustrezno ovrednotiti demokratizacijo kulture v SFRJ? Kako v celotnem kontekstu razumeti njene nedvoumne stranpoti, ki so trenutno edino, kar izpostavljajo gimnazijski učbeniki?

1.3 Branja

Učbenik *Branja* (Ambrož idr. 2024; o učbeniku prim. Virk 2015; Degan Kapus 2015) se od prej omenjenih razlikuje po nekoliko bolj niansirani, manj ahistorični obravnavi realnega zgodovinskega dogajanja skozi čas. Vseeno pa opis trpi na objektivnosti; tako je jugoslovanski socializem, ki se je zaradi nenehnega teženja k izboljšavam in preseganja starih napak neprestano spreminjal, včasih kritiziran zaradi vzajemno povsem nasprotnih procesov (po vojni na primer zaradi odprave ali zaustavitve kapitalističnih procesov, v 60. letih pa zaradi stopnjevanja teh istih kapitalističnih procesov). Čeprav so npr. pesniške neoavantgarde res "sovpadle" z liberalizacijo, so bile do nje in z njo povezanega potrošniškega konformizma pogosto kritične, kar najjasneje kaže pesništvo Aleša Kermaunerja (prim. Novak Popov 2021: 259–263, 267; Pavlič 2021: 306; Dović 2021: 282).

To razpravi dodaja nova vprašanja: ali več informacijske niansiranosti nujno pomeni boljši zgodovinski uvid, tako didaktično kot epistemološko?

2 Sklepna vprašanja

Prispevek želi ob koncu poudariti posebno pomembnost (literarno)zgodovinske obravnave te teme tudi v primerjavi z ostalimi obdobji, saj oznaka organizira našo vednost o *sodobni* slovenski literaturi in njenem kontekstu.

Kako nam vsak od učbenikov pomaga razumeti sedanjost? Kaj je sodobnega v katerem slogu povojnega slovenskega literarnega pisanja in kdaj se je sodobna slovenska književnost sploh začela? Ali je o tem v razredu treba doseči enak, večji ali manjši konsenz kot o obdobju in njegovih političnih akterjih? Vprašanje postane toliko bolj pereče, če opis obdobja opazujemo skozi prizmo opisov starejših obdobj, ki prav tako oblikujejo naše razumevanje sodobnosti in mesta literature v njem; zakaj se opisi obdobj, kot sta srednji vek in protireformacija (v katerih je bilo literarno delovanje *objektivno*, dokazljivo oteženo ali upočasnjeno), vzdržujejo sodbo o tedanjih političnih akterjih ali so z njimi prizanesljivi, medtem ko so akterji obdobja, v katerem se je slovenska literatura razvila brez precedensa, obsojeni vnaprej? In, če se navežem na izhodiščno vprašanje, kako primerljivo razmerje poudarjenega in zanemarjenega ter politične (ne)angažiranosti ohraniti skozi vsa obdobja?

Da je drugačen pristop mogoč, včasih dokazujejo že sinteze sinteze pomembnih pisateljev povojnih desetletij; razmeroma uravnoteženo sliko jugoslovanskega literarnega življenja je nedavno v svojem pogovoru z maturanti podal Drago Jančar (v Gombač 2024).

VIRI IN LITERATURA

- AMBROŽ Darinka idr., 2024: *Branja 4: berilo in učbenik za 4. letnik gimnazij ter štiriletnih strokovnih šol*. Ljubljana: DZS, 2024.
- KOS, Janko idr., 2012: *Svet književnosti 4: sodobna slovenska književnost: lirika, pripovedništvo, dramatika: učbenik za pouk književnosti pri slovenščini v 4. letniku gimnazij in drugih srednjih šol*. Maribor: Pivec, 2012.
- PAVLIČ, Darja idr., 2024: *Umetnost besede: berilo 4: učbenik za slovenščino – književnost v 4. letniku gimnazij in štiriletnih strokovnih srednjih šol*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2024.
- POZNANOVIČ JEZERŠEK, Mojca idr., 2008: *Učni načrt. Slovenščina: gimnazija: splošna, klasična, strokovna gimnazija: obvezni predmet in matura (560 ur)*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport: Zavod RS za šolstvo. <https://eportal.mss.edus.si/msswww/programi2019/programi/media/pdf/un_gimnazija/un_slovenscina_gimn.pdf>.
- DEGAN KAPUS, Majda, 2015: *Branja – učbeniki (berila) za današnji in prihodnji čas. Jezik in slovstvo* 60/3–4. 229–233. <<https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-9SK13ZU1/f982418c-fc9e-4367-a989-aa8ad6fe8997/PDF>>.
- DOVIČ, Marijan, 2021: »Reizem« v slovenski neoavantgardni literaturi in umetnosti. Juvan, Marko (ur.): *Med majem '68 in novembrom '89: transformacije sveta, literature in teorije*. Ljubljana: Založba ZRC. 277–302. <<https://omp.zrc-sazu.si/zalozba/catalog/view/1967/8114/1509>>.
- GOMBAČ, Andraž, 2024: Drago Jančar o maturitetnem Valčku in 40-letnem Severnem siju. *Air-Beletrina* 29. 4. <<https://airbeletrina.si/drago-jancar-o-maturitetnem-valcku-in-40-letnem-severnem-siju/>>.
- JOŽEF BEG, Jožica, 2012: Svetovna književnost v berilih za splošno srednješolsko izobraževanje po letu 1945. Juvan, Marko (ur.): *Svetovne književnosti in obrobja*. Ljubljana: Založba ZRC, 353–371. <<https://omp.zrc-sazu.si/zalozba/catalog/view/1332/5612/922ž>>.
- KODRIČ-DAČIČ, Eva, 1998: Splošnoizobraževalne knjižnice, javne knjižnice, splošne knjižnice in knjižnice na splošno. *Knjižnica* 42/4. 149–163. <http://www.dlib.si/listalnik/URN_NBN_SI_DOC-ZBDUKYNH/index.html>.
- KOS, Janko, 1972/1973: Znanost in literatura. *Sodobnost* 20/8–12 (1972). 661–669, 828–836, 946–956, 1003–1014, 1096–1007. 21/2, 4 (1973). 174–183, 328–338.
- KOS, Janko, 1973: *Temelji filozofije za gimnazije*. Ljubljana: CZ.
- KOS, Janko, 1979: *Pregled slovenskega slovstva*. Ljubljana: DZS.
- KOS, Janko, 1987: *Primerjalna zgodovina slovenske literature*. Ljubljana: ZIFF/Partizanska knjiga.
- NOVAK POPOV, Irena, 2021: Heterogenost slovenske pesniške avantgarde. Juvan, Marko (ur.): *Med majem '68 in novembrom '89: transformacije sveta, literature in teorije*. Ljubljana: Založba ZRC. 255–275. <<https://omp.zrc-sazu.si/zalozba/catalog/view/1967/8114/1509>>.
- PAVLIČ, Darja, 2021: V imenu svobode: pesniški ludizem Milana Jesiha. Juvan, Marko (ur.): *Med majem '68 in novembrom '89: transformacije sveta, literature in teorije*. Ljubljana: Založba ZRC. 303–316. <<https://omp.zrc-sazu.si/zalozba/catalog/view/1967/8114/1509>>.

- SOKOLOVIĆ, Mirnes, 2019: Zataškana stratišča: kataloška knjiga o kulturi zločina. *Tačno.net* 6. 9. <<https://arhiva.tacno.net/naslovnica/zataskana-stratista-kataloska-knjiga-o-kulturi-zlo-cina/>>.
- STREET, Paul, 2005: *Segregated Schools: Educational Apartheid in Post-Civil Rights America (Positions: Education, Politics, and Culture)*. Abingdon: Routledge.
- VIRK, Tomo, 2015: Tektonski premiki v didaktiki književnosti: ob jubileju Bože Krakar Vogel. *Jezik in slovstvo* 60/3–4. 7–13, 249. <<https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-S2NIP138/f58575cf-21be-4473-9e2f-9029ab1a3cc3/PDF>>.
- VIRK, Tomo, 2023: Litteris comparativis semper deditus. Smolej, Tone (ur.): *Janko Kos in slovenska primerjalna književnost*. Ljubljana: Založba UL. 7–16. <<https://ebooks.uni-lj.si/ZalozbaUL/catalog/view/455/796/8888>>.
- ZORE, Alja, 2021: Kako se je Jugoslavija začela vesti kot velesila: o začetkih jugoslovanske ne-uvrščene politike. *MMC RTV* 5. 11. <<https://www.rtv slo.si/kultura/razglednice-preteklosti/kako-se-je-jugoslavija-zacela-vesti-kot-velesila/592956>>.
- ŽBOGAR, Alenka, 2023: Kos in učbeniki za književnost na sekundarni vzgojno-izobraževalni stopnji. Smolej, Tone (ur.): *Janko Kos in slovenska primerjalna književnost*. Ljubljana: Založba UL. 195–211. <<https://ebooks.uni-lj.si/ZalozbaUL/catalog/view/455/796/8888>>.

Boris A. Novak

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta,
 Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo
 boris-a.novak@guest.arnes.si

Marija Javoršek, gospa prevajalka

Avtor zariše značajski portret in prevajalsko poetiko Marije Javoršek ter poda vsebino dolgoletnih bogatih pogovorov z njo, ki so zadevali predvsem verzološka in prevodoslovna vprašanja pri slovenjenju francoske poezije. Vrhunski prevajalski opus Marije Javoršek prikaže skozi izbor problemov, s katerimi se je soočala in jih nadvse uspešno reševala v svojih prevodih in o katerih sta se pogovarjala: verzološko analizira *Lais* srednjeveške pesnice Marie de France, deseterec (*vers commun*) *Pesmi o Rolandu*, osmerek viteškega romana v verzih *Vitez z levom ali Roman o Yvainu* Chrétiena de Troyesa ter izjemno kompleksno problematiko prevajanja francoskega aleksandrince, pri katerem je gospa Javoršek nekatere Racinove tragedije ritmično adaptirala s pomočjo uveljavljene konvencije nadomeščanja aleksandrince z jambskim enajstercem, pri prevajanju lirike pa je večinoma izbrala zgodovinsko prvotni model recepcije aleksandrince v jezikih s silabotonično verzifikacijo, kamor sodi tudi slovenščina – t. i. *pisaniški model aleksandrince*, ki ga je uveljavil Janez Damascen Dev v razsvetljenskih zbornikih *Pisanice*. Ta ritmični model je gospa Javoršek z velikim poslušom uporabila pri svojem največjem podvigu – prevodu integralne pesniške zbirke *Rože zla* Charlesa Baudelaira.

Avtor prispevka, ki je pesnik, prevajalec in verzolog, sklene svoj spominski poklon, kakor se edino spodobi – s francoskim sonetom, napisanim v aleksandrincih in naslovljenim *Gospe Mariji Javoršek v slovo: francoski sonet, šopek aleksandrincev, comme il faut*.

Uvodni portret

Če me spomin ne vara, sem Marijo Javoršek prvič srečal junija 1981, ko me je njen mož Jože Javoršek povabil kot mladega pesnika k sodelovanju na proslavi, posvečeni Primožu Trubarju v Rašici.

Marija Javoršek je bila gospa meščanske vzgoje, brezhibnega bontona, a brez kakršnekoli formalistične togosti, odprta, topla in naravno očarljiva. Odlikovala se je s široko literarnozgodovinsko vednostjo ter neskončno intelektualno in umetniško radovednostjo. Od začetka 90-tih let sva se veliko pogovarjala, najini pogovori pa so se večinoma vrteli okoli prevodoslovnih problemov. Ker sem tudi sam prevajal francosko poezijo (predvsem simbolistično in moderno) ter trubadurje iz okcitanščine, kot pesnik in verzolog pa sem intenzivno raziskoval zgodovino pesniškega jezika, me je gospa Marija pogosto spraševala o poreklu, razvoju in pojavnih oblikah določenih ritmičnih ali evfoničnih postopkov, pri tem pa sem zmeraj znova

ugotovil, da ona o tem itak ogromno ve, da pa potrebuje sogovornika, ki bi se ji v dialogu morda odprl kakšen nov vidik.

Ti pogovori so bili zmeraj nenavadno dolgi, sva pa imela oba vselej občutek, da so prehitro minili. Pogosto so potekali v Pisateljski hiši na Tomšičevi 12 v Ljubljani, kjer je tudi sedež Društva slovenskih književnih prevajalcev in kamor sva oba rada hodila in aktivno sodelovala pri mnogih fascinantnih literarnih večerih, diskusijah, predstavitvah knjig itd. Večkrat pa sva tovrstne strokovne pogovore uprizorila kar po telefonu ali pa ob naključnih srečanjih na ulicah Ljubljane, ko sva siceršnje opravke prekinila in preložila za pol, tri četrt ali polno uro in se poslovila z obljubo, da čim prej nadaljujema to temo.

Njena najpomembnejša sogovornica pri prevodoslovnih vprašanjih in najboljša osebna prijateljica je bila gospa Radojka Vrančič, najbolj znana po epohalnem prevajalskem podvigu – prevodu celotne serije romanov Marcela Prousta *V iskanju izgubljenega časa*. Vem, da sta gospe pri prevajanju nadvse zahtevnih prevajalskih izzivov tudi plodno in velikodušno sodelovali.

Prevajalski opus Marije Javoršek je impozanten. V pričujoči analizi se bom osredotočil le na tista dela, o katerih sva se največ pogovarjala zaradi njihovih verznih razsežnosti.

Z veseljem sem napisal spremne besede k najpomembnejšim prevodom gospe Javoršek – *Esej o Racinu v Zbranih dramah Jeana Racina* (DZS, 1997), *Rože zla* Charlesa Baudelaira (2004) in viteški roman v verzih *Vitez z levom ali Roman o Yvainu z levom* (2009). Njene prevodne rešitve sem analiziral tudi v delu *Salto imortale: študije o prevajanju poezije* (2011).

Lais pesnice Marie de France

Ena izmed najinih prvih diskusijskih tem je bila dandanašnji pozabljena srednjeveška pesniška oblika *lai* (izg.: *le*). Gre za pesniško obliko, ki je po izvoru bretonska (keltska), pozneje pa se je uveljavila in razmahnila v francoski srednjeveški poeziji; samo ime *lai* izhaja iz keltske besede *laid* – *pesem*. Pomen te oblike nakazuje že dejstvo, da se umetna francoska poezija začneja v 12. stoletju s pesnico zvencečega imena Marie de France (Marija Francoska). Gre za eno prvih vélikih ženskih imen evropske književnosti. O njenem življenju je žal ohranjenih malo zanesljivih podatkov: vemo le to, da je kot dvorna dama živela v Angliji in pisala v anglo-normanskem dialektu srednjeveškega jezika *francien*, iz katerega se je nato razvila današnja francoščina, stoletje po bitki pri Hastingsu l. 1056, ko je normanski vojvoda Guillaume (angl.: *William*), imenovan Osvajalec (fr.: *le Conquéreur*, angl.:

the Conqueror) premagal angleško vojsko in osvojil angleško krono, s čimer se začenja obdobje globokega vpliva francoske kulture na angleško. Marie de France je v zbirki *Lais* v dvanajstih pesnitvah, spesnenih v osmercih, na narativen način upesnila snov t. i. *bretonskega cikla* (legende o kralju Arthurju in vitezi Okrogle mize) ter slavila ideal viteške ljubezni. Izbor teh pripovednih pesmi je odlično prevedla Marija Javoršek in jih objavila pod izvirnim imenom *Lais*.

Poleg *pripovednega lai*a pa poznamo tudi *lirični lai*, krajšo pesniško obliko, ki je ritmično in zvočno zelo izbrušena, kot se za liriko tudi spodobi. Struktura teh pesmi ponavadi temelji na menjavanju zgolj dveh zaporednih rim ter heterosilabičnih verzov (verzov z različnim številom zlogov). In ker sem edini pesnik, ki sem v slovenščini uporabil to formo (v pesmi *Utrinjanje* v pesmaricah svojih pesniških oblik *Oblike sveta*, *Oblike srca* in *Oblike duha*), sva bila na Slovenskem gospa Javoršek in jaz edina, ki sva se lahko na podlagi lastnih izkušenj pogovarjala o značaju *pripovednega* in *liričnega lai*a ter o prevodoslovnih problemih pri prestavljanju teh arhaičnih in tudi na Francoskem pozabljenih oblik v sodobno slovenščino.

Gospa Javoršek je odlično prevedla tudi francoske avtorice poznejših obdobij – renesančno pesnico, članico lyonskega kroga Louise Labé, prozno delo *Heptameron* princeze Margerite Navarske ter Marceline Desbordes-Valmore, eno izmed daljnih predhodnic moderne lirike, ki jo je Paul Verlaine v svojem znamenitem eseju *Prekleto pesniki* (*Les Poètes maudits*) uvrstil na častni seznam prekletih.

Srednjeveška poezija: glas, ne črka

V starem in srednjem veku so ljudje pesem večinoma doživljali kot umetnost glasu in glasbe, ne pa črke in pisave. Pred izumom pisave so bile pesmi tudi najboljši način za hranjenje spomina. Ritem pesmi je pomagal pevcem, da so si lažje zapomnili tisoče in tisoče verzov in tako prenašali spomin svoje rodovne skupnosti na naslednje generacije. To velja tudi za francosko srednjeveško poezijo, tako za ciklus starejših epskih besedil, znanih pod krovim imenom *Chansons de geste* (*Pesmi o junaških dejanjih*), kot za mlajše, že umetn(išk)o oblikovane viteške romane v verzih, kakršne je pisal Chrétien de Troyes. Ta dva velika epska korpusa je med drugim mogoče razločevati tudi po različnem verzem ritmu – *Chansons de geste* so zgrajene na desetercu, Chrétienovi romani pa na osmercu. In ravno o teh dveh ritmih sva se z Marijo Javoršek veliko pogovarjala, diskutirala leta in leta. Naravnost epsko. Kot se za prevajanje epike tudi edino spodobi. *Comme il faut*, kot pravijo Francozi.

Osrednji ep v korpusu *Chansons de geste* je *Chanson de Roland* (*Pesem o Rolandu*), *Vitez z levom ali Roman o Yvainu* pa je po splošni sodbi literarnih zgodovinarjev najbolj dovršeno besedilo Chrétiena de Troyesa (čeprav ga po v današnjem času po burni medijski recepciji presegata *Vitez na vozičku ali Lancelot* ter nedokončani roman *Roman o Percevalu ali Zgodba o gralu*, prvi zaradi travmatične zgodbe o protislovju med viteštvom in prešuštvom, drugi pa kot izvir duhovne legende o iskanju Svetega grala). Obe zahtevni in obsežni deli je v slovenščino imenitno prevedla Marija Javoršek, za kar ji gre vse priznanje – *chapeau*, kot pravijo Francozi.

Deseterec, *Pesem o Rolandu*

Pesem o Rolandu opisuje bitko pri Roncevauxu, za katero zgodovinopisje pravi, da je najbrž šlo le za manjšo prasko med francosko (krščansko) vojsko Karla Velikega in Mavri (muslimani), iz katere pa je epska umetniška domišljija izpeljala veličastno in tragično bitko. Vojska Saracenov s pomočjo izdajalca francoskega napade zadnjo predstražo Karlove vojske, vitez Roland, poveljnik straže, eden izmed najpogumnejših Karlovih bojevnikov, pa je preveč ponosen, da bi z rogom poklical kralja na pomoč. To obotavljanje sproži konflikt med Rolandom in njegovim najboljšim prijateljem, grofom Oliverjem, ki je Rolandu že na začetku bitke svetoval, naj z rogom pokliče kralja na pomoč. Navajam sijajno zveneči prevod Marije Javoršek (*La Chanson*, laisse LXXXIV, v. 1059–1069 – *Pesem*, 41):

– «Cumpainz Rollant l'olifan car sunez:
si l'orrat Carles, ferat l'ost retourner,
succurrat nos li reis od tut sun barnet.»
Respont Rolant: «Ne placet Damnedeu
que mi parent pur mei seient blasmet
ne France dulce ja cheet en viltet!
Einz i ferrai de Durendal asez,
ma bon espee que ai ceint al costet:
tut en verrez le brant ensanglentet.
Felun paien mar i sunt asenblez:
jo vos pleviz, tuz sunt a mort livrež.»

»Roland, prijatelj, mar v rog zatrobite,
Karel vas slišal bo, z vojsko brž pride
in nas z baroni podpre sredi bitke.«
»Bog ne daj,« Roland odvrne mu divje,
»da osramótil kdaj starše bi mile
in da kdaj Francije slava premine.
Meč, Durendal moj, močan je od sile,
ki mu, ob boku pripasan, blešči se,
vse do ročaja njih kri ga oblije.
Vojska poganov v nesrečno smrt rine,
rečem vam, danes ta vojska pogine.«

Zaradi Rolandovega ponosa sledi smrtonosen boj, v katerem eden za drugim padajo krščanski vitezi. Pripoved je zelo dramatična: živi ritem in gost, zveneč jezik priključeta nepregledno zmedo konj, kopij, mečev, čelad, odrezanih udov ... Ko tudi

Rolandu postane jasno, da bo krščanska straža izgubila zoper premočno vojsko Saracenov, zatrobi v rog, da bi priklical na pomoč svojega poveljnika, kralja Karla, in glavnino njegove vojske.

Razvname se bitka, ki je prikazana s srhljivo čutno nazornostjo. – podobno kot Homerjev daktilski heksameter v *Iliadi* tudi francoski srednjeveški *vers commun* (*skupni* ali *običajni verz*), s svojim ritmom tako pričara vzdušje spopada, da imamo naravnost telesno občutek, kaj se zgodi, če meč izbije oči ali kopje zlomi kosti (*La Chanson*, laisse CVI, v. 1351-1357; *Pesem*, 51):

E Oliver chevalchet par l'estor,	Oliver jezdil je tam čez bojišče.
sa hanste est frait, n'en ad que un trançon,	Kopja ostale so le še trščice.
e vait fer(en)[ir] un paien, Malun:	Zdaj z njim pogana Malona pobije,
l'escut li freint, ki est ad or e a flur	ščit mu zdrobi, na njem zlate cvetlice,
fors de la teste li met les oilz ansdous,	Oliver iz jamic izbil mu oči je,
e la cervelle li chet as piez desuz;	iz glave možgane na tla mu izbije
mort le tresturnet od tut. VII C. des lur.	in ga, kot sedemsto drugih, pobije ...

Izkaže se, da se je Roland prepozno odločil, da zatrobi in pokliče kralja Karla in glavnino vojske na pomoč (*La chanson*, laisse CLVI, v. 2099–2104; *Pesem*, 76):

Li quens Rollant genteme[n]t se cumbat,	Roland boril se je res ognjevitro,
mais le cors ad tressuet e mult chalt.	a vse telo mu je bolno, vročično,
En la teste ad e dulator e grant mal:	slab je in v glavi trpi volečino,
rumput est li temples, por ço que il cornat.	teče mu kri iz sencà silovito.
Mais saveir volt se Carles i vendrat:	Zvedel bi rad, če ga Karel je slišal,
trait l'olifan, fieblement le sunat.	Prime spet rog in zatrobi vanj tiho.
Li emperere s'estut, si l'escultat:	Slišal je kralj, da je trobljenje šibko.
«Seignurs,» dist il, «mult malement nos vait!	»Slabo, gospodje, imam zdaj novico.
Rollant mis niés hoi cest jur nos defalt!	Roland, nečak moj, slabí zdaj prav hitro,
Jo oi al corner que guares ne vivrat.	danes življenje mu bo ugasnilo.
Ki estre i voelt isnelement chevalzt!	Kdor hoče tja z mano brž, zdaj pohitimo.
Sunez vos grasilas tant que en cest ost ad!	Brž vse trobente naj se oglasijo.«
Seisante milie en i cornent si halt	Zdaj vse armade trobente donijo,
sunent li munt e respondent li val:	a gore odmev se zasliši v dolino.
Païen l'entendent, nel tindrent mie en gab;	Zvoka trobent se pogani zbojijo.
Dit l'una l'autre: «Karlun avrum nus ja!»	»Karel nad nas gre zdaj,« vsi govorijo.

Ko Karlova vojska prihiti na bojne polje, je že vsega konec: vsi frankovski junaki so mrtvi, vključno z Rolandom. Preostane le zmagoviti boj zoper Saracene in kaznovanje izdajalca Ganelona. Sojenje Ganelonu ujame dramatičen zgodovinski trenutek spremembe vrednostnega sistema v srednjem veku: Ganelonovi sorodniki in prijatelji se sklicujejo na viteški kodeks in trdijo, da je imel Ganelon močne razloge za zamero do Rolanda in da je ravnal povsem legitimno, ko je Saracene vodil zoper Rolanda, da bi maščeval svojo čast. Dvoboji pokažejo božjo voljo, naj bo Ganelon kaznovan: izdajstvo domovine, kralja in Boga se dvigne nad viteški kodeks. Kazen je strašna (*La Chanson*, laisse CCLXXXIX, v. 3.960–3.974; *Pesem*, 139):

Quatre destrers funt amener avant,
 puis si li lient e les piez e les mains.
 Li cheval sunt orgoillus e curant;
 Quatre serjanz les acoeillent devant,
 Devers un'ewe ki est en mi un camp
 Guenes est turnet a perdiciun grant;
 Trestuit si nerf mult li sunt estendant
 E tuit li membre de sun cors derumpant:
 Sur l'erbe verte en espant li cler sanc.
 Guenes est mort cume fel recreant.

Hitro privedejo tja štiri vrance.
 in izdajalca privežejo nanje.
 Konji so iskri, nravi neugnane.
 Štirih stražarjev vsak enega gnal je
 k vodi, ki tekla je sredi poljane.
 Grof Ganelon umrl je smrti krvave;
 kite napete so se razcefrale,
 ud mu za udom s telesa odpade.
 Kri pordečila zelene je trave.
 Umrl je bedno, kot vsak izdajalec.

Pesem o Rolandu je napisana v enem izmed osrednjih francoskih verzni ritmov – v desetercu, znanem kot *vers commun* (*skupni* ali *običajni verz*), s stalnima naglasoma (*accents fixes*) na 4. in 10. zlogu ter z močno cezuro, ki po 4. zlogu deli verz na dva polstiha. Obstajajo različne ohranjene verzije besedila, ki med drugim dokumentirajo tudi razvoj evfonije v srednjeveški francoski poeziji: prvotne asonance zaradi oslabitve središčne cezure niso več zadoščale kot dovolj močan signal za konec verza, zato so prerasle v rime. Gospa Javoršek je prevajala *Rolanda* na osnovi ene izmed najboljših verzij, t. i. *Oxfordskega rokopisa*, ki je asoniran, kar seveda pomeni, da gre za eno zgodnejših verzij besedila.

Kot vidimo že na podlagi citiranih primerov, je bilo besedilo razčlenjeno v svojevrstne kitice, ki so jim pravili *laisses*. Gre pravzaprav za verzne odstavke neenakomernega obsega, znotraj katerih so verzi povezani tako vsebinsko, z logiko dogajanja, kot formalno z eno samo asonanco (kar sijajno dokumentira prav *Oxfordski rokopis*) ali pozneje rimo.

Chanson de Roland razločno kaže znamenja prehoda iz asonance v rimo, ki popolnoma prevlada na začetku 13. stoletja. Ker je asonanca glasovna figura, značilna za epsko srednjeveško poezijo, rima pa postopek, značilen za péto lirsko poezijo, se samo po sebi zastavlja vprašanje glasbene spremljave. Guillaume Picot takole odgovarja na to zagatno vprašanje (Picot 1990: 18):

Asonance vseeno ne smemo obravnavati kot tehniko, ki naj bi bila bolj rudimentarna od rime; pravzaprav je vezana za drugačno koncepcijo poezije: psalmodičen recitativ epske poezije se razlikuje od melodije lirske poezije, ki je rimana. Vendar nam noben dokument žal ne omogoča, da bi natančno izvedeli, s kakšnimi melodijami so igrali ta recitativ, ki so ga spremljali z lajno.

Oglejmo si 148. *laisse Pesmi o Rolandu*, kjer je 11 verzov zgrajenih in združenih z dvojno asonanco A – E; v slovenskem prevodu dvojno (žensko) asonanco A – E zamenja enojna (moška) asonanca na A (*La Chanson*: 108; *Pesem* 1997: 72):

Rollant reguardet Oliver al visage:	Roland prijatelju gleda v obraz.
Teint fut e pers, desculuret e pale.	Bil je ves bled, brez krvi, ves upal.
Li sancs tuz clers par mi le cors li raiet:	Vrela mu rdeča je kri iz srca,
Encuntre tere en cheent les esclaces.	v kapljah mu težkih na zemljo curlja.
«Deus!» dist li quens, «or ne sai jo que face.	»Bog,« reče grof, »ne vem kod in ne kam.
Sire cumpainz, mar fut vostre barnage!	Žal mi junaštva je vašega, brat!
Jamais n'iert hume ki tun cors cuntrevaillet.	Nikdar rodil se ne bo vam enak!
E! France dulce, cun hoi remendras guaste	Francije mile tako mi je žal,
De bons vassals, cunfundue e chaiete!	saj je oropana vitezov zdaj.
Li empere en avrat grant damage.»	Objokoval to izgubo bo kralj.«
A icest mot sur sun cheval se pasmet.	Roland ob tem omedlel je še sam.

Slovenska prevajalka torej spoštuje tako silabično naravo izvirnega verza (deseter-rec) kot asonanco, ki jo pač prilagodi drugačni naravi slovenske zvočnosti. Globlje pa poseže v sam verzni ritem, pri tem pa se v Opombah k prevodu sklicuje na eno izmed interpretacij ritma francoskega deseterca (Pesem 1997: 141): »Obveljalo je mnenje, da je *Pesem o Rolandu* napisana v asoniranem epskem desetercu, ki ga sestavljajo trije daktili in dodatni naglašeni zlog, temu pa lahko sledi še zlog s polglasnim e-jem. (Gl. *La Chanson de Roland*, ur. André Cordier, Larousse (1936, str. 14)).«

Naj takoj poudarim, da daktilski prevod Marije Javoršek sijajno zveni, vendar moram k temu pripomniti, da temelji na vprašljivi verzološki interpretaciji. Mihail

Gasparov, vodilna avtoriteta primerjalne verzologije, trdi, da se je francoski deseterec razvil iz latinskega dvanajsterca oz. *trimetra* (*A History of European Versification*, 1996: 125), iz katerega naj bi po drugi strani nastal tudi italijanski jambski enajsterec (*endecasillabo*). Ta razvoj ponazarja z naslednjo metrično shemo (prav tam: 126): x = nedoločena pozicija, – = dolg zlog, / = naglašen zlog, ∪ = kratek oz. nenaglašen zlog, (∪) = fakultativen nenaglašen zlog:

trimeter	x – ∪ –	x – ∪ –	x – ∪ x
srednjeveški latinski dvanajsterec	x x x /	∪ x ∪ x	∪ / ∪ ∪
francoski deseterec	x x ∪ / (∪)	x x x x	∪ / (∪)

Francoski deseterec naj bi se torej razvil iz jabskega, ne pa iz daktilskega latinskega ritma. Ob tem velja poudariti, da je bil proces spreminjanja latinskih metrov, utemeljenih na kvantitativni verzifikaciji, v pesniške oblike, zgrajene na silabični in silabotonični verzifikaciji, zapleten in protisloven. Srednjeveška pesniška produkcija v latinščini se je delila na dva tokova – *metrično poezijo*, ki se je še zmeraj naslanjala na obrazce kvantitativne verzifikacije (in si je zaradi spremenjene fonetike in upada posluha za dolžino vokalov morala pomagati z dolgimi seznamami besed z dolgimi in kratkimi zlogi), ter *ritmično poezijo* (npr. *Carmina burana*), ki je že temeljila na naglasu kot temelju verznega ritma. Prestopa v silabično verzifikacijo niso preživele tiste antične oblike, kjer se je spreminjalo število zlogov. Največja tovrstna »žrtev« je prav *daktilski heksameter*, najslavnejši antični epski verz. Starogrški in latinski pesniki so v izogib ritmični monotoniji daktil (– ∪ ∪) v prvih štirih stopicah lahko nadomeščali s spondejem, stopico, sestavljeno iz dveh dolgih zlogov (– –), in sicer po konvenciji, da naj bi dva kratka zloga bila po trajanju enaka enemu dolgemu. To je pomenilo, da je daktilski heksameter v praksi obsegal od trinajst do sedemnajst zlogov, pač odvisno od števila stopic, kjer je bil daktil nadomeščen s spondejem. Ker je temeljna zakonitost silabične verzifikacije spoštovanje števila zlogov, ni mogla asimilirati daktilskega heksametra in drugih podobnih ritmov, saj je spreminjanje števila zlogov rušilo osnovni princip nove verzne ritmike romanskih narodov.

Z drugimi besedami: po logiki verzologije bi najbolj primeren ritmični model za slovenjenje francoskega epskega deseterca bil jambski deseterec, se pravi metrična struktura, ki nam je zelo dobro znana in jo imenujemo jambski ali *laški* enajsterec oziroma petstopični jamb.

Vendar verzologija k sreči nima zadnje besede pri pesniških zadevah. Čeprav sem prepričan, da je francoski *vers commun* zgodovinsko povezan z jamskim desetercem, je prevajalsko-pesniška interpretacija Marije Javoršek očitno posrečena, saj je botrovala ne le semantično natančnemu in gladko tekočemu, temveč tudi ritmično plastičnemu in učinkovitemu prevodu. Daktilski ritem se je pod njenim prevajalskim peresom izkazal za nadvse primernega pri opisih vojnih spopadov, saj omogoča tako rekoč fizičen občutek napetosti in smrtonosnega žvonkljanja orožja, lomljenja kopij in kosti, krikov ranjenih in umirajočih. Domnevam, da je to možno zato, ker daktilski ritem v naši literarni tradiciji – predvsem zahvaljujoč prevodom Homerja in Vergilija – še zmeraj doživljamo kot epski verz, se pravi kot izrazno sredstvo za opisovanje velikih vojaških spopadov in junaštev. Tudi izključna raba moških izglasij, ki v slovenščini sicer učinkuje pretirano trdo in odsekano, se v tem pomenskem kontekstu dobro obnese.

Morala zgodbe je jasna: pri prevajanju starodavnih pesniških oblik ne gre zgolj za natančno prevzemanje metričnih vzorcev v izvornem jeziku, temveč tudi za upoštevanje specifičnih genoloških danosti v ciljnem jeziku. V zvrstnem smislu se je daktil izkazal kot nadvse primeren ritmični »prevodnik« za izvorno drugačen ritem francoskega epskega deseterca. Zato je zgornja kritika irelevantna oziroma točneje: relevantna je le v tisti razsežnosti, kjer kaže, da bi bilo možno *Chanson de Roland* posloveniti tudi z jamskim ritmom.

Slovenščina ima v nasprotju z oksitonično francoščino tudi možnost naglasov na predzadnjem in predpredzadnjem zlogu (paroksiton in proparoksiton), zato je gospa Javoršek kitice gradila ne le na daktilskih desetercih z sklepno moško asonanco, temveč tudi na daktilskih enajstercih z žensko asonanco. Ker cezura ni organska razsežnost slovenskega verza, ki temelji na silabotonični verzifikaciji, je prevajalka cezuro po četrtem zlogu pogosto »povozila«. Z vsemi temi posegi, ki so utemeljeni v drugačni naravi slovenske verzifikacije, je Marija Javoršek izvirne značilnosti francoskega *običajnega oz. preprostega verza* prilagodila zakonitostim in – večjim – ritmičnim možnostim slovenskega verza.

V nasprotju s kvantitativno verzifikacijo starogrške in latinske poezije ter silabično verzifikacijo večine romanskih in slovanskih jezikov cezura ne predstavlja organske značilnosti slovenskega verza. To je ena izmed največjih razlik med silabičnim francoskim in silabotoničnim slovenskim verzom. Na tej ravni si oglejmo dve kitici – uvodno kitico prevoda Marije Javoršek kot primer daktilskega deseterca z moško asonanco (*Pesem* 1997: 5) in sedmo kot primer daktilskega enajsterca z žensko asonanco (*Pesem* 1997: 7):

I

Karel naš Véliki, cesar in kralj,
 v Španiji kar sedem let je ostal,
 vzel vso deželo je prav do obal,
 ni ga gradu, ki pred njim bi obstal,
 mesta ni, ki bi se stavilo v bran,
 le Zaragozo na vrhu gora
 brani Marsil, | ki ne mara Boga,
 Mohameda, | Apolina prizna,
 toda ta dva | ga ne rešita zla.

XVII

Kralj deset mul | tja priversti ukaže,
 belih, ki kralj mu Suatilski jih dal je,
 sedla srebrna so, uzde so zlate.
 Hitro poganov deset sede nanje,
 oljkovo vejo vsak držal v rokah je.
 Jezdijo h Karlu, ki Frankov vladar je
 in ki ne sluti te grde prevare.

Marija Javoršek le redko realizira cezuro po četrtem zlogu (v šestnajstih vrsticah citiranih dveh kitic le štirikrat), ker cezura ni konstitutivni element slovenske sila-botonične verzifikacije. Oglejmo si natančneje zadnje tri verze uvodne kitice, ki se prilegajo metrični shemi francoskega *običajnega* oz. *preprostega* verza s stalnima naglasoma na 4. in 10. zlogu, ki sta označena krepko, kakor tudi v realnem verzem ritmu naglašeni zlogi:

1	2	3	4	Cezura	5	6	7	8	9	10
bra-	ni	Mar-	sil,		ki	ne	ma-	ra	Bo-	ga,
Mo-	ha-	me-	da,		A-	po-	li-	na	pri-	zna,
to-	da	ta	dva		ga	ne	re-	ši-	ta	zla.

Večina prevodnih verzov Marije Javoršek ne izkazuje cezure ter uveljavlja daktilski meter, ki »pokrije« tudi stalna naglasa na 4. in 10. zlogu; primer je že prvi verz:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Ka-	rel	naš	Vé-	li-	ki,	ce-	sar	in	kralj

Naj ponovno poudarim, da – ne glede na različno verzološko interpretacijo – prevodne rešitve gospe Javoršek imenitno pričarajo vzdušje vojaških in viteških spopadov, kar je, navsezadnje, poglavitni namen.

Osmerec viteških romanov Chrétiena de Troyesa

Poleg deseterca (*vers commun*) je bil nosilni verzni ritem francoske srednjeveške epike osmerek (fr.: *octosyllabe*) z zaporedno rimanimi verzniimi dvojicami, ki ga je v svojih viteških romanih izmojstril Chrétien de Troyes. Gasparov plavzibilno analizira zvrstno razliko med tema dvema epskima verzoma, saj je deseterec funkcioniral kot »dolga«, osmerek pa kot »kratka« forma (Gasparov 1996: 127):

Deseterec je igral vlogo dolge forme v francoski poeziji. Osmerek je prevzel vloge kratke forme; imel je obvezni naglas na osmem zlogu in ni poznal cezure. Ta oblika je potomka latinskega osmerca ambrozijanskih himen, 8d. V latinščini je ta verz praviloma izkazoval daktilsko končnico: »Aeterne rerum conditor (Stvarnik Univerzuma)«. V toku svojega prehoda v francoščino je daktilska končnica utegnila doživeti redukcijo in krajšanje na žensko ali celo moško končnico s stalnim naglasom na šestem zlogu (kot bomo videli, se je podoben proces zgodil pri drugem metru, aleksandrinu [...]). V primerih, ko je bila pozorneje izgovorjena, pa je daktilska končnica utegnila prejeti nov, sekundarni naglas (restressing): lahko je pridobila naglas na končnem zlogu besede, ki je značilen za francosko fonologijo, i. e. verzna končnica je lahko postala moška, s stalnim naglasom na osmem zlogu.

Marija Javoršek je v svojem prevodu *Viteza z levom ali Romana o Yvainu* Chrétiena de Troyesa – spričo drugačne naglasne narave slovenskega jezika – francoski osmerek ustrezno prevedla s slovenskim *jamskim osmercem* (kombiniranim z devetercem).

Chrétien de Troyes je osrednji avtor tipično srednjeveške literarne zvrsti viteškega romana v verzih, *Vitez z levom ali Roman o Yvainu* pa po splošni sodbi literarnih zgodovinarjev njegovo najbolj dovršeno besedilo. Če odštejemo *Percevala ali Zgodbo o gralu*, ki smo jo dobili v prozni priredbi, je *Yvain* prvi Chrétienov viteški roman, ki je preveden zvesto svoji izvorni verzni obliki in ki je po dobrih osemsto letih – zahvaljujoč velikanškemu in uspešno opravljenemu naporu prevajalke

Marije Javoršek – našel pot iz srednjeveške francoščine v sodobno slovenščino. Našteti razlogi govorijo o literarnozgodovinskem in kulturnem pomenu tega dela in prevoda.

Prevajalka Marija Javoršek je z občutkom prilagodila Chrétienov francoski osmer-rec drugačni ritmiki slovenskega verza. Ker je francoski verzifikacija silabična (zlogovna), ne pozna stopic, značilnih za kvantitativno in silabotonično verzifikacijo (trohej, jamb, daktil itd.), saj temelji na kombinaciji stalnih in premičnih naglasov, katerih konstelacija se spreminja iz verza v verz; francoski bralci in poslušalci prepoznajo verzni ritem po številu zlogov. Ker je stalni naglas pri osmercu v skladu z osnovno zakonitostjo naglaševanja francoskih besed na zadnjem, osmem, torej sodem zlogu, se ob prehodu v jezike, kjer poezija temelji na silabotonični verzifikaciji, ta verzni ritem jambizira. Dobimo torej strukturni ekvivalent antičnega jambskega dimetra, s to razliko, da je bil temelj kvantitativne verzifikacije razlikovanje med dolgim in kratkim zlogom, v silabotonični verzifikaciji pa ključno vlogo igra razlikovanje med naglašanim in nenaglašanim zlogom.

Poleg Chrétiena de Troyesa so v tem ritmu pesnili tudi mnogi drugi severnofrancoski *truverji*, globoko pa je vplival tudi na poezijo nemških *Minnesängerjev*, ki so akcentuacijsko in aliteracijsko osnovo nemškega verza poskušali prilagoditi francoski metriki: tovrstni *Achtsilbler* (osemzložni verz) je najbolj zaživel v tako imenovanem *Knittelversu*, verzni obliki nemških viteških romanov v verzih.

Aleksandrinec, Racine

Osrednji verz, ki obvladuje celotno zgodovino francoske poezije in je tako prekvalsil francoskega duha, da imajo tudi mnogi francoski pregovori obliko aleksandrinca, je dobil ime po *Romanu o Aleksandru* (*Li Romans d'Alixandre*), dolgem epskem besedilu, napisanem v verzih, ki je nastal v Franciji proti koncu 12. stoletja. Če smo čisto natančni, se ta verzni ritem pojavlja že prej, in sicer v *Romanju Karla Velikega v Jeruzalem* (*Pèlerinage de Charlemagne à Jérusalem*) iz prve polovice 12. stoletja. Dolgi in valujoči ritem tega verza namreč imenitno ustreza pripovednemu pesništvu, opevanju junaških podvigov, krvavih bitk in viteških turnirjev. Zato je velik del srednjeveške epike zgrajen prav na tem verzem ritmu.

Pozneje pa se je aleksandrinec uveljavil tudi kot izrazno sredstvo drugih literarnih vrst: postal je glavni verz francoske dramske klasike in dosegel nesmrtnost v Racinovih in Corneillevih tragedijah ter v Molièrovih komedijah. Pogosto so ga uporabljali celo liriki, npr. renesančna pesnika Pierre de Ronsard in Joachim du Bellay ter romantik Victor Hugo; kljub dejstvu, da so ga že v 19. stoletju doživljali kot v

kliše zarjavel izraz dušeče pesniške tradicije, pa so vodilni ustvarjalci moderne lirike v tem verzem ritmu ustvarili svoja vrhunska dela – omenimo le Baudelairove *Rože zla*, velik del Verlainovih poezij, Rimbaudove sonete, Mallarméjevi pesnitvi *Herodiada* in *Favnavo popoldne* ter Valéryjevo *Mlado Parko*. Aleksandrinec je našel svoje mesto celo med verzniimi ritmi, ki so primerni za komične in satirične epigrame, predvsem v nemškem pesništvu (*Sinngedicht*); tudi Prešernovi *Zabavljivi napisi* temeljijo na tej formi.

Skratka: aleksandrinec je osrednji verz francoske poezije od srednjega veka do modernih časov. Najvišji dosežki francoskega *esprit*a so izraženi prav skozi to verzno obliko. Kdor se torej želi poglobiti v naravo francoske kulture, v francosko dušo in duha, mora dobro poznati ritmični ustroj aleksandrinca.

In gospa Marija Javoršek ga je zelo dobro poznala in se v tem ritmu naravno in elegantno izražala. Francoski aleksandrinec je prevajala na dva različna načina: pri prevajanju dramatike (Racina) je najprej sledila konvenciji nadomeščanja aleksandrinca z jambskim enajstercem, kar sta uveljavila Oton Župančič in Josip Vidmar, pozneje, predvsem pri prevajanju lirike, pa se je vrnila k zgodovinsko prvotnemu načinu adaptacije aleksandrinca, kombinaciji jambskih dvanajstercev in trinajstercev, ki je v osnovi enak pri vseh jezikih s silabotonično verzifikacijo in ga je pri nas prvi uveljavil Janez Damascen Dev z razsvetljenskih zbornikov *Pisanice*, zato ta verzni ritem imenujem »pisaniški aleksandrinec« ali »pisaniški model aleksandrinca«.

Oglejmo si, kako prvi verzi Racinove *Ifigenije* zvenijo v enajsterskih prevodih Marije Javoršek (original Racine 1950: 675, prevod Racine 1997: 11):

AGAMEMNON

Oui, c'est Agamemnon, c'est ton roi qui t'éveille.

Viens, reconnais la voix qui frappe ton oreille.

ARCAS

C'est vous-même, Seigneur! Quel important besoin

Vous a fait devancer l'aurore de si loin?

À peine un faible jour vous éclaire et me guide.

Vos yeux seuls et les miens sont ouverts dans l'Aulide.

Avez-vous les airs entendu quelque bruit?

Les vents nous auraient-ils exaucés cette nuit?

Mais tout dort, et l'armée, et les vents, et Neptune.

AGAMEMNON

Kralj Agamemnon te budi iz sna;

zares uho glasu ne prepozna?

ARKAS

Res vi, gospod? Le kakšna nujna sila

vas je pred zoro semkaj napotila?

Saj komaj kaže se svetloba siva.

V vsej Avlidi samo midva ne spiva.

So noč vznemirili kakšni glasovi?

So željo izpolnili nam vetrovi?

Saj vojska, morje, veter, vse počiva.

AGAMEMNON

Heureux qui satisfait de son humble fortune,
 Libre du joug superbe où je suis attaché,
 Vit dans l'état obscur où les dieux l'ont caché!

AGAMEMNON

O, blagor mu, kdor zadovoljen uživa
 brez jarma zlatega, ki mene muči,
 v usodi skromni brez željá po luči!

Ustroj klasičnega francoskega aleksandrinca je razmeroma enostaven: gre za dvajsterec, ki je v klasicizmu razdeljen s središčno cezuro (*la césure médiane*) po 6. zlogu, romantika pa vpelje tudi možnost dvojne cezure (*la double césure*), in sicer po 4. in 8. zlogu, kar imenujejo *romantični verz*. Aleksandrinec – kakor tudi večina drugih francoskih verzov, ki so dovolj dolgi, da so na sredi razdeljeni s cezuro – ritmično temelji na dveh stalnih naglasih: (1) pred cezuro, se pravi na 6. zlogu, ter (2) na koncu verza. (Izjema so kratki verzi, ki nimajo cezure sredi verza in torej temeljijo le na enem stalnem naglasu, ki se nahaja na koncu vrstice.) Vsi drugi naglasi so svobodni in lahko zasedejo katerokoli mesto v verzu. Po dva zaporedna verza povezuje rima.

Zgoraj navedene lastnosti aleksandrinca so tudi nasploh značilne za francoski verz in za silabično verzifikacijo, na kateri temelji pesniški ritem romanskih jezikov: bistveni elementi verznega ritma so:

- 1) število zlogov;
- 2) stalna naglasa (v francoščini na sredi in na koncu verza, v španščini pa na verzem začetku in na koncu) ter
- 3) cezura (pri daljših verzih, od deseterca naprej).

Francoska literarna veda je poimenovala aleksandrinec francoske klasike tudi s terminoma *dimeter* in *tetrameter*, ki označujeta povsem enako ritmično strukturo, le da izraz *dimeter* poudarja dva *polstiha*, ki ju ločuje središčna cezura, izraz *tetrameter* pa štiri naglase klasičnega aleksandrinca. Naštejmo jih:

- dva stalna naglasa, in sicer
 - 1) na 6. zlogu, tj. pred središčno cezuro, na koncu prvega polstiha, in
 - 2) na 12. zlogu, tj. na koncu verza, kar francoska literarna veda imenuje *končnica* (*la clausule* - iz latinske besede *clausula*);
- poleg tega pa še (najmanj) dva premična, »ritmična« naglasa, v vsakem polstihu (najmanj) po eden, ki polstih členita na manjša ritmična segmenta.

Stalna naglasa vzpostavljata ritmično strukturo, medtem ko premična naglasa mehčata rigidnost stalnih naglasov in cezur ter dajeta aleksandrincu živ ritmični utrip.

Aleksandrinec se je pod vplivom francoske poezije udomačil tudi v mnogih drugih deželah in jezikih. Ker pa ti jeziki temeljijo na drugačnih zakonitostih, so se nekatere lastnosti aleksandrinca v novih okoljih spremenile: tako imata španski in italijanski aleksandrinec 14 zlogov (s središčno cezuro po 7. zlogu), v jezikih, kjer pesniški meter temelji na silabotonični verzifikaciji in kjer verzni ritem temelji na mreži naglasov oz. na pravilnih zaporedjih naglašanih in nenaglašanih zlogov, se pravi v nemščini, nizozemščini, angleščini in slovenščini, pa je aleksandrinec pridobil jambski značaj, pri čemer imajo moški verzi po 12 zlogov, ženski verzi pa zlog več, se pravi 13, in sicer zaradi odsotnosti *nemega e-ja* v nemščini in slovenščini. (*Nemi* ali točneje: *atonični e* je glas, ki zaznamuje ženske rime v francoščini.)

Aleksandrinec je v nemško poezijo vpeljal baročni pesnik Martin Opitz, veliki reformator nemškega pesniškega jezika; pod njegovim vplivom je aleksandrinec postal najbolj priljubljeni nemški verz 17. in 18. stoletja. Opitz je tako v svoji pesniški praksi kot v svoji literarni teoriji izpeljal prelomno in daljnosežno reformo nemške verzifikacije. Po romanskih (francoskih in italijanskih) ter nizozemskih zgledih je vpeljal v nemško poezijo nove pesniške oblike na čelu z aleksandrincem. Še bolj kot Opitzova lastna poezija je nemara pomembna njegova teorija, ki je s svojim vplivom zaznamovala nemško verzifikacijo vse do predromantike. Svoja dognanja o naravi nemškega jezika in verza je sistematiziral v *Knjigi o nemškem pesnikovanju* (*Buch von der Deutschen Poeterey*, 1624).

Nemški model aleksandrinca je tudi osnova prve zgodovinske adaptacije aleksandrinca v slovenski poeziji, kakor jo je uveljavil predvsem Janez Damascen Dev v *Pisanicah*. V teh zbornikih slovenske razsvetljenske poezije so nebolgljeni poskusi kvantitativne slovenske verzifikacije doživeli polom, silabotonična verzifikacija pa je zmagala, saj je bila v skladu z naravo slovenskega jezika. Pomenljivo je, da sta prodor silabotonične verzifikacije ter iz nje izvirajoči začetek umetn(išk)e slovenske poezije vezana prav na aleksandrinec. To zgodovinsko prvotno slovensko adaptacijo aleksandrinca sem v knjigi *Oblika, ljubezen jezika: recepcija romanskih pesniških oblik v slovenski poeziji* poimenoval »pisaniški model aleksandrinca« (Novak 1995: 160–163).

V skladu z nemškim vzorom je Devov aleksandrinec jambski verz, ki večinoma premore tudi središčno cezuro (čeprav ta zaradi silabotonije ni organski, nepogrešljivi element slovenske verzifikacije).

Francoska literarna veda uporablja oznako ženska rima drugače, kot je to v navadi pri drugih jezikih, ta posebnost pa je posledica francoskega naglasa na zadnjem zlogu. Po naših kriterijih torej francoski verz pozna le moške rime. Ženske rime so za Francoze tiste, ki imajo na koncu besede t. i. »nemi e (e muet)«, točneje: atonični e, denimo zadnji e v rimi *larmE* – *alarmE*, ki se izgovarja približno kot slovenski polglasnik. Prav zaradi nevarnosti ritmične monotonije kot posledice oksitonične narave francoskega jezika (naglasa na zadnjem zlogu besed) je francoska verzifikacija že zgodaj uveljavila železno pravilo obveznega menjavanja moških in ženskih rim.

Sledeč pri nas uveljavljeni terminologiji bi lahko rekli, da francoski verz pozna le moške rime. Vendar ni čisto tako; prav zaradi zavesti, da nenehno ponavljanje moških rim učinkuje monotono in trdo, je klasicistična normativna poetika razvila predvsem dve pravili:

- 1) ni dovolj le običajna rima v smislu ponavljanja glasov od naglašene vokala naprej (saj zvočni stik ponavljanja zadnjega samoglasnika za francoska ušesa ne učinkuje kot polna rima, temveč kot šibka, revna ali *nezadostna rima* – *rime faible, pauvre* ali *insuffisante*), temveč je zaželeno t. i. *bogata rima* (*rime riche*), kjer se skladajo tudi oporni soglasniki pred naglašanim vokalom (npr. v slovenščini *Vila* – *sVila* ali v francoščini *Vers* – *uniVers* oziroma *Songe* – *menSonge*);
- 2) moške rime se zaradi ritmične raznovrstnosti morajo obvezno menjavati z »ženskimi« rimami, kakor Francozi imenujejo rime besede, ki se končujejo s t. i. *nemim e*.

Celotna problematika narave, definicije in celo same identitete aleksandrinca se torej suče okoli vprašanja tega nenavadnega glasu. Problem ritmične funkcije *nemega e-ja* obseda francoske pesnike, estete in teoretike verza že od srednjega veka. Gre za vprašanje, ki je ušesu, navajenemu silabotoničnega verza, skoraj povsem tuje in celo obskurno: ostri disputi okoli uporabe *nemega e-ja* v francoski poeziji, recimo znameniti *spor retorikov* (*la querelle des rhétoriciens*) v 15. in 16. stoletju, se nam zdijo povsem nepotrebni, racionalistično malenkostni in smešni v svoji precioznosti. Vendar se temu problemu ne moremo kratko malo izogniti, kakor da ga ni: *nemi e* je poseben zvočni fenomen, konstitutiven za celotno francosko poezijo, pisano v vezani besedi. Zato se velja malce podrobneje posvetiti naravi tega čudaškega glasu, ki naj bi bil – kot pove že samo njegovo ime – nem, neslišen ... kar pa ni povsem res: gre za palatalni samoglasnik, ki je po načinu izgovorjave blizu glasu [oe], vendar se od njega loči po tem, da je njegova zvočnost tišja, njegovo trajanje pa krajše. Zato ima Henri Morier prav, ko pravi, da je termin »nemi

e (e muet)« napačen ter da bi ga morali nadomestiti z »atoničnim e (e atone)«, se pravi *nenaglašanim e* (Morier 1975: 378). Utemeljitelj moderne francoske fonetike Maurice Grammont je na prelomu 19. in 20. stoletja analiziral protislovno naravo tega glasu (Grammont 1976: 11):

V stari francoščini tako imenovani *nemi e* ni bil nikoli dejansko nem; že od nekdaj je šlo za šibek glas, ki pa so ga vendarle izgovarjali. Sčasoma pa je prenehal biti slišen v nekaterih legah današnje izgovorjave; pravimo: *je n' sais pas*, toda *j' n'en sais rien, un' fenetre*, toda *la fnetre*; vse je odvisno od njegovega položaja in od tega, kar ga obkroža.

Že iz zgornjih primerov se da razbrati pravilo, znano pod imenom »pravilo treh soglasnikov«, ki ga je Maurice Grammont prvič formuliral l. 1892 v svojem delu *Traité pratique de Prononciation française*: »Splošno pravilo je, da se nemi e izgovarja zgolj takrat, ko se je treba izogniti trku treh soglasnikov.« Primer za dva nema e-ja znotraj ene same besede je pridevnik ženskega spola *petite* – izg. *p'tit'*: prvi nemi e je na začetku, drugi pa na koncu besede, in prav slednji ima še poseben pomen za ritmiko francoske vezane besede, saj bistveno okrepi izgovorjavo zadnjega soglasnika. V poeziji je izgovorjava *nemega e-ja* še bolj komplicirana in kodificirana kot v neliterarnem, vsakodnevem jeziku komunikacije. Klasicistična poetika je razvila zapletena pravila elizije, ki se spreminjajo glede na lego *nemega e-ja*: tako je izgovorjava tega glasu odvisna od njegovega položaja – ali je v sredini ali na koncu besede, med dvema soglasnikoma, pred ali po samoglasniku; še posebej kočljivo je vprašanje *nemega e-ja* pred cezuro.

Ker so *nemi e* francoski pesniki vse do najnovejšega časa večinoma doživljali kot poseben zlog, se zakomplicira vprašanje števila zlogov pri aleksandrincu: če gre za žensko rimo (rimo z nemim e, npr. *larmE* – *alarmE*), potem ima aleksandrinec 13, ne pa 12 zlogov, kakor naj bi jih imel po svoji osnovni definiciji; če pa se *nemi e* pojavi tudi na koncu polstiha, pred središčno cezuro, potem ima aleksandrinec z žensko rimo kar 14 zlogov!

Možni so tudi aleksandrinci, ki imajo na videz še večje število zlogov. Kot primer tovrstnega »dolgega« aleksandrincega naj navedem 103. verz 1. prizora I. dejanja Racinove tragedije *Athalie*, kjer *nemi e* nastopa tudi dobesedno, na pomenski ravni, v ženski obliki pridevnika *nema* – *muette* (Racine 1950: 879):

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15

L'arche sainte est muette et ne rend plus d'oracles.

(Dobesedni prevod: Sveti obok je nem, in od sebe več ne da preroštva.

Prevod Marije Javoršek (Racine 1997: 173): Iz najsvetejšega ni več glasu.)

Francoska klasicistična poetika se iz tega problema izvije na sholastično »dvoličen« način, češ da se ta zadnji zlog pri ženski rimi »sliši«, ne pa tudi »šteje«.

V vseh jezikih s silabotonično verzifikacijo, tudi v nemščini, angleščini in nizozemščini, se zaradi odsotnosti *nemega (atoničnega) e-ja* število zlogov v ženskih verzih poveča na 13. S tem se v silabotonični priredbi poruši pravilo izosilabičnosti (enakega števila zlogov v verzih), ki je zakonitost francoskega aleksandrinca in sploh s klasicističnimi normami urejene poezije.

Če bi v slovenščini vztrajali pri izosilabičnosti aleksandrinca, bi se izpostavili drugi nevarnosti: v tem primeru bi jamski ritem s sodim številom zlogov zahteval izključno uporabo moških rim, kar je sprejemljivo le pri pripovednih pesniških zvrsteh ali krajših lirskih besedilih, pri daljših pa bi delovalo trdo in monotono, se pravi kakofonično in ubijajoče.

Devovi odločitvi za silabotonično verzifikacijo sledita Vodnik in Prešeren, ki silabotonijo dokončno utrdi ter pod Čopovim vplivom vpelje vrsto romanskih pesniških oblik. »Pisaniški« model aleksandrinca pa se po obetavnih začetkih v poznejšem razvoju slovenskega pesniškega jezika začuda ni preveč obnesel. Prešeren je v tem verzem ritmu pisal le epigrame, in sicer po nemškem vzoru priljubljene epigramatske oblike, imenovane *Sinngedicht*. Izginotje aleksandrinca iz repertoarja slovenskih pesniških oblik je problem, ki ga ni lahko razumeti, saj se je enaka adaptacija tega verza močno usidrala v jezikih, kjer poezija temelji na enaki, silabotonični verzifikaciji. So vzroki za odpor slovenščine do aleksandrinca verzološke ali kulturološke narave? Od Župančiča in Vidmarja naprej je pisaniški model zasenčila konvencija nadomeščanja aleksandrinca z jamskim enajstercem, ki je pa v zadnjih desetletjih tudi izgubila »monopol« nad prevajanjem aleksandrinec. Pisaniški model aleksandrinca je zgodovinsko sicer najbolj upravičen, a se je žal pojavljal preveč sporadično, da bi se ta ritem zasedel v naši kulturni zavesti kot posebna verzna oblika, kot *slovenska* varianta *aleksandrinca*.

Prešeren je torej v aleksandrincih napisal le nekaj svojih *Zabavljivih napisov*. Vpliv njegovega pesniškega genija je bil tako daljnosežen, njegova uvedba italijanskega *endecasillaba* (jamskega oziroma »laškega« enajsterca) pa je tako natančno zadel duha slovenskega jezika, da po Prešernu tako rekoč nihče več ne piše izvirne slovenske poezije v aleksandrincih (podpisani sem ena izmed redkih izjem). To je najbrž tudi eden izmed razlogov, zakaj je vrsta prevajalcev francoske dramske klasike na čelu z Župančičem in Vidmarjem aleksandrinec »nadomeščala« z laškim enajstercem, ki od Prešernove verzifikacijske reforme naprej predstavlja osrednji verz slovenske poezije. Laški enajsterec je primeren tako za lirski kot za epski in dramski izrazni naklon, razen tega pa je po vrsti lastnosti najbližji naravnemu

govoru, kakor kažejo že Isačenkove analize. Vendar se po drugi strani moramo zavedati, da prevajanje aleksandrinca z laškim enajstercem predstavlja literarno konvencijo in da ne gre za slovensko adaptacijo samega aleksandrinca. Podobna konvencija je navada Francozov, da starogrške in latinske daktilske heksametre nadomeščajo z aleksandrinci.

Pri Župančičevih »aleksandrincih« srečamo tudi občasno zamenjavo zaporednih rim s prestopnimi in oklepajočimi rimami. Še bolj je tovrstno razbijanje pravila zaporednih rim uveljavil v svojih prevodih Molièra Josip Vidmar, ki na Župančičevi sledi prav tako prevaja aleksandrince z jambskim enajstercem.

Tej konvenciji sledijo mnogi prevajalci vse do današnjih dni, med drugimi Marija Javoršek v prevodu Racinovih *Zbranih dram* v treh knjigah (1995-97). Gre za enega izmed prevodnih projektov, s katerimi smo Slovenci stopili v vrsto evropskih »omikanih narodov«. Z občutkom odgovornosti in velikim veseljem sem urejal ta projekt, ki ga je založba DZS uresničila v treh knjigah. Med dvanajstimi dramskimi besedili Jeana Racina (enajst med njimi je tragedij, le ena komedija) je Marija Javoršek prevedla veliko večino. Prevajala je tudi druga dva velikana francoskega klasicizma – Corneilla in Molièra.

Zanimivo je, da je Janko Moder Racinovega *Britanika* večkrat prevedel, pri tem pa je uporabil tako »pisaniški« model aleksandrinca kot konvencijo nadomeščanja tega ritma z jambskim enajstercem. Po svojih prvih prevodih Baudelaira za objavo izbora pesmi v zbirki *Mojstri lirike* (1998), kjer se je držala enajsterske konvencije, je gospa Javoršek nato aleksandrinske verze v prvi slovenski izdaji integralnih *Rož zla* (2004) prevedla na podlagi pisaniškega modela.

V zadnjih desetletjih so se pojavljali tudi drugačni, novi modeli prevajanja aleksandrincev. Tako sem podpisani prevajal in pisal aleksandrince kot trohejske dvanajsterce, ta verzni ritem pa sem uporabil tudi v svoji tragediji *Kassandra*; obenem pa sem prevedel veliko francoske poezije (npr. Verlaine, *Lirika*, 1996, *Mojstri lirike*, 2000) in napisal veliko lastnih pesmi v pisaniških aleksandrincih. Aleš Berger v svojem prevodu Molièrovega *Ljudomrznika* rime plodno nadomestil z asonancami, svež in našemu času bližji način prevajanja aleksandrincev pa je v svojem prevodu Racinove *Berenike* iznašel tudi Marko Marinčič.

Ker je aleksandrinec relativno preprosta verzna oblika, predstavlja idealno torišče za komparativno analizo slovenskega verza in verzifikacije v drugih jezikih. Po Prešernovem posegu v slovenski pesniški jezik aleksandrinec izgine iz izvirne pesniške produkcije, saj očitno ni ustrezal posluhu slovenskih pesnikov in pesnic od 2. polovice 19. do konca 20. stoletja. Pač pa smo se z aleksandrincem še zmeraj

intenzivno srečujemo v številnih prevodih francoske dramske in pesniške klasike. Zaradi mnogih ritmičnih problemov pri prenašanju francoskega aleksandrinca v slovenščino prevajalci in prevajalke uporabljajo različne ritmične modele, da bi v slovenskem jeziku pričarali ritem originalnega aleksandrinca:

- 1) tradicionalnega *pisaniškega modela* (jambski ritem, 12 zlogov v moških in 13 v ženskih verzih, zaporedna rima) se držijo prevajalci Božo Vodušek, Janko Moder, Janez Menart, Andrej Capuder, Marko Crnkovič, Marko Marinčič, Slavko Kumer, Marija Javoršek in podpisani;
- 2) modernizirana podzvrst tega *pisaniškega modela* je Marinčičeva raba prestopnih rim;
- 3) literarna konvencijo nadomeščanja aleksandrinca z rimanim jambskim enajstercem in sta jo vpeljala Oton Župančič in Josip Vidmar; tudi ta način pozna dve podvrsti glede na razporeditev rim – nenavadno je, da se zaporednih rim, značilnih za izvorni francoski aleksandrinec, bolj držijo prevajalci in prevajalke v zadnjih desetletjih (Jože Udovič, Cene Vipotnik in Marija Javoršek, ki je prevedla večino Racinovovih *Zbranih dram*);
- 4) kakor Župančič in Vidmar, ki sta vzpostavila model jambskega enajsterca, a z različnimi, spremenljajočimi se razporeditvami rim;
- 5) v zadnjem času smo nekateri prevajalci (Aleš Berger, Brane Mozetič, najbolj pa podpisani) posegali tudi po trohejski metrični osnovi, kar pomeni model prevajanja francoskega aleksandrinca v ritmu trohejskega dvanajsterca;
- 6) Bergerjev model, kjer so rime nadomeščene z asonancami; glede njihove razporeditve je logično, da pride v poštev le zaporedna asonanca; na ravni verznega ritma se Berger v osnovi drži konvencije nadomeščanja aleksandrinca z jambskim enajstercem, ki jo pa včasih sprostí na ta način, da tok prevladujočih enajstercév poživlja tudi z daljšimi (jambski trinajsterec) ali krajšimi verzi (deveterec) ter drugimi ritmičnimi variantami na temelju jambskega ritmičnega impulza;
- 7) model proznega prevajanja aleksandrincev, ki ga je uveljavil Primož Vitez.

Kateri izmed navedenih treh modelov najbolj prenaša ritmično-evfonično naravo in duha izvirnega francoskega aleksandrinca v slovenski jezik? Katera izmed teh verzni oblik predstavlja slovenski aleksandrinec? Kateri ritem je pravi?

Pisec pričujoče analize kljub intenzivnemu teoretičnemu in praktičnemu raziskovanju aleksandrinca ne morem dati enoznačnega odgovora na to vprašanje. Vsaka

izmed naštetih variant je po svoje legitimna. Sámó dejstvo, da je aleksandrinec mogoče »posloveniti« na različne načine, pa priča o temeljnih razlikah med francosko in slovensko verzifikacijo. Edini možni odgovor na vprašanje o identiteti aleksandrinca v našem jeziku se torej glasi: *ni enega samega* modela, ni enega samega slovenskega aleksandrinca – *so različni* slovenski aleksandrinci, vsi legitimni.

Baudelairove *Rože zla*

V kontekstu slovenske recepcije francoskega aleksandrinca velja poudariti, da je gospa Javoršek na začetku svoje prevajalske poti prestavljala aleksandrince v jamb-ske enajsterce, pozneje, pri svojih najambicioznejših prevajalskih projektih, kakršne so bile Baudelairove *Rože zla*, pa se je vrnila k zgodovinsko prvotnemu modelu jamskega verza, k »pisaniškemu aleksandrincu«, kjer moške vrstice štejejo 12 zlogov, ženske pa 13. Kot smo že analizirali, gre za najbolj razširjen in najbolj »logičen« način prestrukturiranja silabičnega francoskega aleksandrinca v ustrezen verz jezikov, kjer meter temelji na silabotonični verzifikaciji. Pri nas ga je prvi uporabil Janez Damascen Dev v zbornikih *Pisanice*, zato sem to varianto aleksandrinca poimenoval »pisaniški aleksandrinec«. Podpisani sem dolgo gojil svoj lastni model »slovenskega« aleksandrinca - trohejski dvanajsterec, pri prevajanju francoske lirike pa sem večinoma uporabljal »pisaniški aleksandrinec«.

Recepcija Charlesa Baudelaira, utemeljitelja simbolistične lirike, na Slovenskem ni bila tako intenzivna kot v drugih jezikih in kulturah. Če odštejemo antologiji *Moderna francoska lirika* Antona Debeljaka iz daljnega leta 1920 (a z letnico 1919) ter *Moderna francoska poezija*, ki sem jo sestavil podpisani (CZ, 2001), so Baudelairove pesmi v knjižni obliki izšle le l. 1977 v izboru *Rože zla* l. 1977 (MK, zbirka *Kondor*), kjer so sodelovali štirje prevajalci – Jože Udovič, Božo Vodusek, Cene Vipotnik in Andrej Capuder, ter l. 1998 v zbirki *Mojstri lirike*, ko se je ponatisom prevodov zgornjega kvarteta prevajalcev z novimi prevodi pridružila Marija Javoršek, ki nas je nato l. 2004 obdarila s prevodom integralnih *Rož zla* in s tem odrešila slovensko kulturo strahotne in sramotne zamude pri prevajanju enega izmed klasikov francoske poezije in svetovne književnosti. Kot kaže pregledna študija Toneta Smoleja *Pod žalostnim nebesnim obokom* (2008: 90-100), smo imeli več sreče z Baudelairovimi pesmimi v prozi, ki jih je že l. 1923 prevedel in objavil Pavel Karlin, l. 1992 pa Marko Crnkovič (CZ, zbirka *Bela krizantema*).

Omika narodov se med drugim meri tudi po bogastvu prevodne književnosti: prevod Baudelairovih *Rož zla* ima na tej ravni enako veljavo kakor prevodi Homerja in Sofokleja, Danteja in Petrarce, Shakespeara in Cervantesa, Goetheja in Puškina, Joycea in Prousta. Čeprav smo pri mnogih drugih klasikih moderne poezije Slovenci v zadnjih

desetletjih premagali tradicionalno in že prislovično »zamudništvo«, je Baudelaire dolgo ostal »bela lisa« na zemljevidu naše kulturne zavesti. K našemu poznavanju Baudelaira je nedvomno bistveno prispeval izbor njegovih del, ki je pod naslovom *Rože zla* izšel l. 1977 v zbirki Kondor založbe Mladinska knjiga; pesmi so prevedli Jože Udovič, Božo Vodušek, Cene Vipotnik in Andrej Capuder, pesmi v prozi Pavel Karlin, izčrpno spremno besedo pa je napisala Marjeta VaFdarskupaj s pesnik ovi-mi eseji objavil l. 1992 v knjigi, naslovljeni *Spleen* (Cankarjeva založba). Velik del prevodov, zbranih v Kondorjevi izdaji, je Tone Smolej vključil v dvojezično izdajo Baudelairovih pesmi, ki je izšla l. 1998 v zbirki *Mojstri lirike* (MK); starim prevajal-cem se je z novimi prevodi pridružila Marija Javoršek, prevajalka, ki nas je po dolgo-letnem druženju s francoskim simbolistom l. 2004 obdarila s prevodom integralnih *Rož zla* in s tem odrešila slovensko kulturo strahotne in sramotne zamude pri pre-vajanju enega izmed klasikov francoske poezije in svetovne književnosti. Kot kaže pregledna študija Toneta Smoleja *Pod žalostnim nebesnim obokom* (2008: 90-100), smo imeli več sreče z Baudelairovimi pesmimi v prozi, ki jih je že l. 1923 prevedel in objavil Pavel Karlin, l. 1992 pa Marko Crnkovič (CZ, zbirka *Bela krizantema*).

Za ta gigantski napor in kvalitetno opravljeno delo se lahko Mariji Javoršek le priklonimo: Baudelairove *Rože zla* so končno – poldrugo stoletje po izidu prve iz-daje – v celoti priromale na slovenske knjižne police in v srca slovenskih ljubiteljev poezije! Slovenska kultura je uspešno prestala še enega izmed preizkusov svoje omikanosti. Gospa Javoršek, hvala!

Na ravni verznega ritma je razlika v tem, da je Udovič Baudelairove aleksandrince spremenil v jamske enajsterce in s tem sledil konvenciji slovenjenja aleksandrincev, ki sta jo uveljavila Oton Župančič in za njim Josip Vidmar, Marija Javoršek in jaz pa se drživa metrično najbolj logične in zgodovinsko prvotne adaptacije aleksandrinca v vseh jezikih, kjer vezana beseda temelji na silabotonični verzifikaciji, se pravi na jamskem ritmu, kjer imajo moški verzi 12, ženski pa 13 zlogov.

Prisluhnimo zadnjim trem kiticam epohalne Baudelairove uvodne pesmi v *Rože zla* v v impresivno zvenečem prevodu Marije Javoršek (vsi spodaj navedeni primeri so v pisaniških aleksandrincih):

A med škorpijoni, panterji, kragulji, psi
in opicami, svitki kač in med šakali,
ki so tuleč, vreščeč, rjoveč, plazeč se zbrali
v tem gnusnem zverinjaku grehov vseh ljudi,

pa najbolj grd, ostuden, zloben od vseh je
 prav ta, ki najbolj tih in miren od zverin je,
 pa vendar rad raztreščil zemljo bi v črepinje
 in ves ta svet potem pogoltnil bi zehaje:

to Dolgčas je! – s solzó nehotno čez obraz
 iz vodne pipe vleče v mislih na upor.
 O bralec, saj poznaš ga, ta izbirčni stvor,
 hinavski bralec, brat moj – ti moj drugi jaz!

Eden izmed pesniških manifestov simbolizma je tretja pesem *Rož zla*, naslovljena *Elévation*, dobesedno *Dvig*, kar je Marija Javoršek prevedla kot *Navzgor*. Navajamo začetek in konec te čudovite hvalnice (v pisaniških aleksandrincih):

Nad ribniki in nad gozdovi, nad gorami
 in nad dolinami, oblaki, preko morij,
 tam onstran sonca, daleč onstran vseh obzorij
 in dalje, onkraj zvezdnih sfer, za njih mejámi,

 ti, duh moj, plavaš spretno, brez težav, lahnó
 (...)

 Ta, čigar mislim, kot škrjančkom pod nebo,
 ob jutrih dvigniti svobodno se posreči,
 ta, kdor svet zviška zre, razume prav lahko
 vso govorico rož in vseh stvari molčečih!

Najbolj inovativna razsežnost Baudelairovega pesniškega jezika je bogato podobje, ki temelji na gosti metaforiki in močni vlogi simbola. Zanj simbol ni zgolj jezikovni postopek in umetniško sredstvo – je bistveno več: kakor posrečeno pravi Baudelaire v svojem znamenitem sonetu *Correspondences* (*Korespondence* – v prevodu Marije Javoršek *Ujemanja*), je celotna narava »gozd simbolov«. Vse stvari in vsa bitja tega sveta so torej simboli, ki kažejo drug na drugega in na ta način udejanjajo

vesoljne *korespondence*. Ta sonet zasluži podrobnejšo obravnavo. Pesnik ga je postavil med uvodna besedila *Rož zla*, kar zgovorno priča o njegovem pomenu: ima številko IV in neposredno sledi že citirani pesmi *Navzgor (Elévation)*, ki prav tako predstavlja vrhunsko artikulacijo simbolistične poetike in odnosa do sveta. Še bolj kot *Navzgor* pa *Ujemanja* funkcionirajo kot programsko besedilo simbolizma. Zaradi pomembnosti Baudelairovih formulacij navajamo tudi francoski izvirnik soneta:

La Nature est un temple où de vivants piliers
 Laissent parfois sortir de confuses paroles;
 L'homme y passe à travers des forêts de symboles
 Qui l'observent avec des regards familiers.

Comme de longs échos qui de loin se confondent
 Dans une ténébreuse et profonde unité,
 Vaste comme la nuit et comme la clarté,
 Les parfums, les couleurs et les sons se répondent.

Il est des parfums frais comme des chairs d'enfants,
 Doux comme les hautbois, verts comme les prairies
 – Et d'autres, corrompus, riches et triomphants.

Ayant l'expansion des choses infinies,
 Comme l'ambre, le musc, le benjoin et l'encens,
 Qui chantent les transports de l'esprit et des sens.

Narava je svetišče, ki v njem stébri živi
 besede zmedene nam včasih govore;
 v človeka, ki tam skozi gozd simbolov gre,
 upirajo se njih pogledi zaupljivi.

Kot se spoje odmevi dolgi iz daljave
 v globoko, mračno in tajinstveno sozvočje,
 prostrano kot svetloba širna in kot noč je,
 tako ujemo se barve, zvoki in vonjave.

So vonji kakor polt otroška nežni, sveži
 kot log zeleni in kot oboa so mili,
 zagatni drugi, zmagoviti so in težji,

ki, neustavljivi, radi vse bi prepojili,
 kot je vonjava ambre, mošusa, kadila,
 ki naj zanos duha in čutov bi slavila.

Moderna francoska lirika

Za antologijo *Moderna francoska poezija*, ki sem jo uredil podpisani (Cankarjeva založba, 2001) je Marija Javoršek poleg pesmi prevedla izbrane pesmi nekaterih pomembnih francoskih pesnikov 19. in 20. stoletja. Naštejmo te pesnike in glavne karakteristike njihovih poetik, ki jih je gospa Javoršek s posluhom prenesla v slovenščino:

- osrednji pesnik parnasovske šole Leconte de Lisle, ki se je po zakonu reakcije odvrnil od romantičnega subjektivizma in konflikta z družbo k objektiviziranemu pesniškemu jeziku in raziskavi forme; zanj so značilni eksotični motivi;
- predhodnik simbolistične pesniške revolucije Théodor de Banville, ki je globoko vplival na Baudelaira in Mallarméja;
- zgoraj že obravnavani Charles Baudelaire;
- eden ključnih pesnikov francoskega simbolizma in avtor simbolističnega manifesta Jean de Moréas, ki se je pozneje odvrnil od simbolizma;
- prefinjeni pesnik Henri de Régnier, ki je združil simbolistično podoben in muzikalnost verza, formiral pa se je kot član skupine Mallarméjevih »torkovcev (mardistes)«, ki so se srečevali vsak torek v kuhinji skromnega Mallarméjevega stanovanja na pariški Rue de Rome od l. 1880 do srede 90-tih let;
- Francis Jammes, pesnik osebno obarvane, tople in otroško sveže religiozne lirike;
- predhodnik nadrealizma Léon-Paul Fargue;
- pesnik Jules Supervielle, ki je sebe upesnil kot astronoma;
- pesnik in romanopisec Jules Romains, utemeljitelj *unanimizma*, enega izmed prvih avantgardističnih pesniških gibanj– ime gibanja je povzeto po naslovu njegove pesniške zbirke *La Vie unanime* (*Enodušno življenje*);
- ter Pierre Emmanuel, pesnik religiozne poezije in član francoskega odporniškega gibanja, ki je sodeloval z Edvardom Kocbekom, Marija Javoršek pa ga je poznala tudi osebno, saj je njen mož Jože Javoršek večkrat povabil Emmannuela v Slovenijo in svoje pogovore z njim objavil v knjigi *Srečanja* (1958).

V formalnih registrih gre za širok razpon različnih poetik, razpetih med klasične oblike in prosti verz, tradicionalno vlogo poezije in avantgardistična raziskovanja jezika. Kot urednik te obsežne antologije sem imel dober občutek, ki ga z veseljem

ponavljam tudi ob ponovnem branju teh prevodov, da je gospa Javoršek te sila različne pesniške svetove prevedla z vso odgovornostjo in z občutkom tako za izvorni francoski kot za ciljni slovenski verz.

Poslovilni poklon

Naj se na koncu poslovim od vélike gospe in vélike gospe prevajalke Marije Javoršek na najbolj spodoben način, pravzaprav na edino spodoben način, *comme il faut*, kot pravijo Francozi – s francoskim sonetom. Naj tu ponovim nekatere značilnosti francoske silabične verzifikacije v zvezi s to sonetno podzvrstjo. Francoski sonet sledi zgodovinsko prvotnemu italijanskemu sonetu po kitični strukturi, namesto jambskega enajsterca pa uporablja dvanajstzložni aleksandrinec, kar v francoščini pomeni cezuro po 6. zlogu ter dva stalna naglasa (*accents fixes*) na 6. in 12. zlogu. Predstavitel tega najbolj slavnega francoskega verza in tipičnega silabičnega verznega metra v jeziku s silabotonično verzifikacijo pomeni uporabo jambskega metra. Ker je francoščina oksitoničen jezik, francoska poezija kot ženske rime čuti besede, ki se končajo s t. i. *nemim e* (*e muet*), točneje: *atoničnim e-jem*, kar znotraj francoskega kartezijsko racionalističnega razumevanja verza pomeni, da imajo vsi aleksandrinci vselej 12 zlogov. Prenos tega verznega metra v jezike, ki poleg oksitoničnega naglasa (na zadnjem zlogu), značilnem za moške rime, poznajo tudi paroksitoničen naglas (na predzadnjem zlogu), pomeni, da imajo v vseh jezikih s silabotonično verzifikacijo moški aleksandrinci 12, ženski pa 13 zlogov. Prav zaradi nevarnosti ritmične monotonije zgolj moških verzov so Francozi vpeljali pravilo obveznega menjavanja moških in ženskih rim, ki se ga držijo tudi pri sonetu. Razporeditev rim v kvartinah francoskega soneta je enaka kakor pri kvartinah italijanskega soneta (bodisi prestopne, ABAB, ABAB, ali oklepajoče rime, ABBA, ABBA), v tercinskem delu soneta pa so Francozi uveljavili razporeditev rim, ki je italijanska sonetistika ne pozna, in sicer CCD, EED. Taka, klasično francoska, je torej forma elegične pesmi, napisane kot poslovilni poklon gospe Mariji Javoršek. *Comme il faut*.

Boris A. Novak:

Gospe Mariji Javoršek v slovo:

francoski sonet, šopek aleksandrincev, *Comme il faut*

Bila je vzor kulture in manir. Z gospo
Javoršek sva bila kolega po ljubezni
do prafrancoske epike. Po ozki stezi
Chrétienovih vrstic je viteško nebo

prevedla v drugačen ritem, zven, telo
slovenščine. Iz klasicistično dvoreznih
Racinovih tragedij je dvorjansko resni,
na smrt nevarni ton prevedla v brez-dno

našega tu-in-zdaj. Najstrast pa je bila
zanjo prevajanje Baudelairovih *Rož zla*.
Ujela je glas pesmi, zgodbe, dialoga.

Prediskutirala sva vse francoske forme ...

Tej lepi duši, s solzo, skrito znotraj norme,
sonet s francoskim vonjem, šopek nekrologa ...

VIRI IN LITERATURA

- BAUDELAIRE, Charles, 1972: *Les fleurs du mal*. Édition établie selon un ordre nouveau, présentée et annotée par Yves Florenne, préface de Marie-Jeanne Durry. Paris: Librairie Générale Française.
- BAUDELAIRE, Charles, 1975: *Oeuvres complètes, I*. Édition établie, présentée et annotée par Claude Pichois. Pariz: Gallimard (Bibliothèque de la Pléiade).
- BAUDELAIRE, Charles, 1977: *Rože zla*. Izbrala, uredila in spremno besedo napisala Marjeta Vasič, prevodi pesmi Jože Udovič, Božo Vodušek, Cene Vipotnik in Andrej Capuder; prevod pesmi v prozi Pavel Karlin. Ljubljana: Mladinska knjiga (Kondor).
- BAUDELAIRE, Charles, 1992: *Spleen*. Izbor, prevod in predgovor Marko Crnkovič. Ljubljana: Cankarjeva založba (Bela krizantema).
- BAUDELAIRE, Charles, 1998: *Mojstri lirike*. (Dvojezična izdaja.) Izbral, pesnikovo biografijo in opombe napisal Tone Smolej, prevedli Andrej Capuder, Marija Javoršek, Jože Udovič, Cene Vipotnik in Božo Vodušek. Ljubljana: Mladinska knjiga (Mojstri lirike).
- BAUDELAIRE, Charles, 2004: *Rože zla*. [Prvi slovenski prevod integralne zbirke.] Prevedla Marija Javoršek, spremno študijo napisal Boris A. Novak. Ljubljana: Cankarjeva založba (Bela krizantema).
- Chrétien DE TROYES, 1994: *Le chevalier au lion ou Le Roman d'Yvain*. Édition critique d'après le manuscrit B. N. fr. 1433, traduction, présentation et notes de David F. Hult. Paris: Librairie Générale Française (Le livre de poche – Lettres gothiques).
- Chrétien DE TROYES, 2009: *Vitez z levom ali Roman o Yvainu*. Prevedla Marija Javoršek, spremna beseda Boris A. Novak. Celje: Društvo Mohorjeva družba: Celjska Mohorjeva družba.
- GASPAROV, M. L., 1996: *A History of European Versification*. Translated by G. S. Smith and Marina Tarlinskaja, edited by G. S. Smith with Leofranc Holford-Strevens. Oxford: Clarendon Press.
- GRAMMONT, Maurice, 1965: *Le petit traité de versification française*. Paris: Librairie Armand Colin.
- ISAČENKO, A. V., 1975: *Slovenski verz*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- La Chanson de Roland*, 1990: Tome I & II. En français moderne, accompagné de nombreux passages du texte original, pourvus d'un commentaire philologique et grammatical, avec une Notice historique et littéraire, un Lexique, une Documentation thématique, des Notes explicatives et un Questionnaire par Guillaume Picot. Paris: Larousse (Classique Larousse).
- MORIER, Henri, 1975: *Dictionnaire de Poétique et de Rhétorique*. Deuxième édition augmentée et entièrement refondue. Paris: Presses universitaires de France.
- NOVAK, Boris A., 1991: *Oblike sveta: pesmarica pesniških oblik*. Ljubljana: Založba Mladika.
- NOVAK, Boris A., 1995: *Oblika, ljubezen jezika: recepcija romanskih pesniških oblik v slovenski poeziji*. Maribor: Založba Obzorja.
- NOVAK, Boris A., 1997: Eseg o Racinu. V: Racine, Jean: *Zbrane drame III: Ifigenija, Fedra, Estera, Atalija*, str. 249-278. Prevedla in opombe napisala Marija Javoršek, spremno besedo napisal Boris A. Novak, Ljubljana: DZS.

- NOVAK, Boris A., 1999/2000: Nove možnosti prevajanja aleksandrincev: ob Bergerjevem prevodu Molièrovega Ljudomrznika. *Gledališki list* LXXVIII/8, str. 74–81. Ljubljana: Drama SNG.
- NOVAK, Boris A., 2001: *Moderna francoska poezija*, 2001. Izbral in uredil, uvodno študijo in opombe napisal Boris A. Novak, bibliografski podatki o pesnikih in pesnicah Tone Smolej, prevedli Aleš Berger, Andrej Capuder, Marko Crnkovič, Nadja in Ivan Dobnik, Marija Javoršek, Kajetan Kovič, Lojze Krakar, Tadeja Krečič-Scholten, Slavko Kumer, Marko Marinčič, Andrej Medved, Ivan Minatti, Janko Moder, Brane Mozetič, Boris A. Novak, Barbara Pogačnik, Jože Šmit, Veno Taufer, Jože Udovič, Cene Vipotnik, Primož Vitez, Božo Vodušek. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- NOVAK, Boris A., 2004: Uvodna študija. V: *Sonet*, izbral, uredil, uvodno študijo in komentarje napisal Boris A. Novak, str. 17–113. Ljubljana: DZS (Klasje).
- NOVAK, Boris A., 2004: Baudelairov gozd simbolov. V: Charles Baudelaire: *Rože zla*, prevedla Marija Javoršek, str. [333]–393. Ljubljana: Cankarjeva založba (Bela krizantema).
- NOVAK, Boris A., 2009: Vloga popotnih vitezov v zgodovini ljubezni: današnje branje Romana o Yvainu Chrétiena de Troyesa. V: Chrétien de Troyes, *Vitez z levom ali Roman o Yvainu*, prevedla Marija Javoršek, str. 7–44. Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba.
- NOVAK, Boris A., 2011: *Salto immortale: Študije o prevajanju poezije*. Prva in Druga knjiga. Ljubljana: Društvo slovenskih književnih prevajalcev in ZRC SAZU.
- NOVAK, Boris A., 2022: *Spomin jezika, jezik spomina: študije o pesniškem jeziku*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (zbirka Razprave).
- Pesem o Rolandu: Oxfordski rokopis*, 1997. Prevedla Marija Javoršek, spremna beseda Miha Pintarič. Ljubljana: Didakta.
- PICOT, Guillaume, 1988: *Poésie lyrique au Moyen Age*. Tomes I et II. Avec une Notice biographique, une Notice historique et littéraire, des Notes explicatives, une Documentation thématique, des Jugements, un Questionnaire et des Sujets de devoirs par Guillaume Picot. Paris: Librairie Larousse (Classiques Larousse).
- PICOT, Guillaume, 1990: *Notice. V: La chanson de Roland. Tome I*. Paris: Larousse (Classique Larousse).
- RACINE, Jean, 1972: *Britanik*. Prevedel Janko Moder. Ljubljana: Scena (111 dram).
- RACINE, Jean, 1996: *Zbrane drame II: Britanik, Berenika, Bajazit, Mitridat*. Prevedla Marija Javoršek, *Britanika* prevedel Janko Moder. Ljubljana: DZS.
- RACINE, Jean, 1997: *Zbrane drame III: Ifigenija, Fedra, Estera, Atalija*. Prevedla in opombe napisala Marija Javoršek, spremno besedo napisal Boris A. Novak. Ljubljana: DZS.
- SMOLEJ, Tone, 2008: *Iz francoskega poslovenjeno: prispevki za zgodovino sloveskega literarne-ga prevoda*. Ljubljana: Društvo slovenskih književnih prevajalcev in Založba ZRC, ZRC SAZU (Studia translatória, 1).

Slovanske književnosti v srednji šoli

Blaž Podlesnik

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
blaz.podlesnik@ff.uni-lj.si

Lidija Rezončnik

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
lidija.rezoncnik@ff.uni-lj.si

Ob izidu monografije *Slovanske književnosti v srednji šoli*

Monografija¹ o slovanskih književnostih v srednjih šolah ni nastala kot problematizacija aktualnega srednješolskega literarnega kanona, ki je v marsičem posledica specifične slovenske kulturne zgodovine in njenega umeščanja v kontekst svetovne kulture. Cilj avtoric in avtorjev v monografiji zbranih prispevkov je bil predvsem opozoriti, kje in na kakšen način bi lahko v sodobnem šolskem prostoru posamezna doslej spregledana poglavja iz različnih slovanskih književnosti obogatila poučevanje in razumevanje književnosti ter drugih humanističnih predmetov. Prispevki, zbrani v knjigi, so nastajali ob slovenskih slavističnih kongresih – rednih letnih strokovnih srečanjih, ki jih organizira Zveza društev Slavistično društvo Slovenije in na katerih smo predavateljice in predavatelji književnosti z Oddelka za slavistiko FF UL v zadnjih letih srednješolske učiteljice in učitelje slovenščine skušali opozoriti na to, da je slovanske književnosti v šolski program mogoče vključiti tudi kot gradivo, ki lahko dopolni in obogati kurikularno obravnavo različnih tem na področju jezika in literarne zgodovine, geografije, zgodovine, sociologije, ekologije, etike ...

Namesto enovite, monografsko predstavljene ideje o tem, kakšno mesto si posamezne slovanske književnosti *zaslužijo* v srednješolskem kanonu, so torej pred vami *štirje tematski sklopi* premislekov o tem, kaj lahko dela iz bogate slovanske kulturne zakladnice danes v šoli dijakinjam in dijakom *dajo* in kako v razredu vzpostaviti kontekste, v katerih bi bila takšna srečanja s sorodnimi slovanskimi kulturami čim bolj tvorna.

1 PODLESNIK, Blaž, REZONČNIK, Lidija (ur.), 2024: *Slovanske književnosti v srednjih šolah*. (Knjižna zbirka Slavica Slovenica, št. 6.) Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. DOI 10.4312/9789612973810. V prispevku je predstavljen uvod v monografijo. Avtorice in avtorji prispevkov v monografiji: Ljudmil Dimitrov, Hana Podjed, Blaž Podlesnik, Lidija Rezončnik, Jakub Sajkowski, Špela Sevshek Šramel, Đurda Strsoglavac, Namita Subi-otto, Jana Šnytová.

V prvem delu knjige so zbrani prispevki, ki ob tematskih in poetoloških analizah sodobne slovanske poezije razmišljajo o osnovnih dilemah literarne tematizacije narave, konkretnje živalskega sveta. V analizi izbranih del bolgarske, makedonske, poljske in slovaške poezije so v ospredju izhodišča *ekokritike*, ki problematizira tradicionalno antropocentrično videnje odnosa med človekom in naravo. Način, kako so v analiziranih delih predstavljene živali, relativizira tradicionalno podreditev narave človeku ter na konkretnem primeru osvetljuje tudi siceršnji potencial, ki ga ima književnost pri osmišljanju in tematizaciji *drugosti*. Avtorice ob analizi posameznih del v besedilih ponujajo tudi konkretne naloge, ob katerih lahko dijaki in dijakinje spoznavajo to in nekatere druge posebnosti slovanske literarne tematizacije živali (na primer *mitologije* v primeru makedonske in slovaške poezije ter *medbesedilnosti* v primeru sodobne poljske poezije). Nekoliko drugačen je osnovni teoretski okvir obravnave živalskih motivov v poeziji češkega pesnika in disidenta Ivana Martina Jirousa v četrtem prispevku razdelka, kjer avtorica motive živali obravnava v kontekstu zaporniške poezije. Kot potencialni širši kontekst za šolsko obravnavo pesnikovih del izpostavlja družbene spremembe v drugi polovici 20. stoletja, skupno srednjeevropsko zgodovino tega dela slovanskega prostora ter možno primerjavo s slovensko disidentsko poezijo Vitomila Zupana.

Žanrski okvir drugega sklopa prispevkov je kratka zgodba, avtorice in avtor poglavij pa potencial te v sodobnosti zelo priljubljene literarne oblike v šolski prostor umeščajo na različne načine. Prispevki o češki, slovaški in poljski kratki zgodbi skušajo slovenskemu bralstvu avtorje in avtorice oziroma dela približati s kratkimi predstavitvami zgodovine tega žanra oziroma zvrsti v vsaki od treh obravnavanih književnosti. Tej splošni predstavitvi sledi kratek oris ustvarjanja izbranega avtorja oziroma avtorice ter ponazoritev specifik kratke proze ob izbrani zbirki in konkretni zgodbi. Ob analizi slovaške in poljske kratke zgodbe Pavla Vilikovskega in Olge Tokarczuk sta avtorici dodali tudi konkreten didaktični okvir posameznih tem, vprašanj in nalog, ki jih je ob posameznih zgodbah mogoče obravnavati v razredu. Obravnave kratke zgodbe v južnoslovanskih in v ruski književnosti so bolj osredotočene na sodobnost. V prispevku o hrvaški, bosansko-hercegovski in srbski kratki zgodbi je izhodiščni okvir sodobna družbena in kulturna situacija držav postjugoslovanskega prostora, v kateri se je kratka zgodba izkazala kot eden najplodnejših žanrov. Na primerih zgodb Tanje Mravak (Hrvaška), Lamiije Begagić (Bosna in Hercegovina) in Davida Albaharija (Srbija) avtorica prispevka izpostavlja individualne specifikke posameznih proznih pisav, ki jih kot osrednji literarni fokus družijo zavest o nemoči besede v sodobnem svetu. Poglavji o makedonski in ruski kratki zgodbi sta zasnovani predvsem kot kulturnozgodovinska komentarja dveh kratkih zgodb, Venka Andonovskega in Viktorja Pelevina. Kulturnozgodovinski komentar

k zgodbi makedonskega pisatelja, ki omogoča večplastno branje besedila, je avtorica nadgradila še z idejami za povezovanje dela s temami pouka književnosti (motiv preobrazbe v svetovni književnosti, vprašanje družbene normalnosti in marginalizacije iskrenega umetniškega videnja sveta), medtem ko komentar k ruski kratki zgodbi ob kulturni kontekstualizaciji Pelevinovih motivov opozarja tudi na pomen enigmatičnosti sleherne zares literarne izkušnje.

V tretjem delu monografije je žanrsko v ospredju roman, metodološko pa se poglavja posvečajo vprašanju o pomenu in posebnostih literarnega videnja prostora. Za sodobne slovanske književnosti je eden ključnih prostorskih okvirov mesto, najpogosteje očitno kar prestolnica, prispevki o sodobnem makedonskem, češkem in slovaškem romanu nam namreč podrobno predstavijo besedila, ki na različne načine tematizirajo topose Skopja, Prage in Bratislave. Ob tem se osredotočajo na odnos med realnim geografskim in imaginarnim (magičnim) prostorom literature (na primer v analizi romana makedonskega pisatelja Vlade Uroševića), na celostnost literarne in siceršnje kulturne tematizacije prestolnice v dani kulturi (predstavitev tako imenovanega *praškega teksta* češke kulture) ali na vlogo, ki jo ima prestolnica pri vzpostavljanju relacij med centrom in periferijo (predstavitev literarne Bratislave in manjšega obmejnega slovaškega mesta v romanih Petra Pišťaneka in Daniele Kapitánove). Prispevke o romanesknih upodobitvah različnih slovanskih prestolnic v razdelku dopolnjuje tudi poglavje o tematizaciji bolgarske prestolnice Sofije v sodobni bolgarski kratki prozi, ki se je – za razliko od romana – tradicionalno bolj osredotočala na periferni, podeželski prostor. Manj v ospredju je vprašanje prostora v poglavjih, posvečenih sodobnemu hrvaškemu in ruskemu romanu. Ob pregledu prevodov sodobne ruske književnosti je posebej izpostavljena vloga zgodovinskih romanov, kar namesto vprašanja prostorskih dimenzij v ospredje postavlja vprašanje literarnega osmišljanja časa. V poglavju, ki bralstvu predstavi dva romana hrvaškega pisatelja Renata Baretića, pa se avtorica – čeprav gre za romana z zelo specifičnim dogajalnim prostorom – osredotoča predvsem na *prostor jezika*, ki je v obeh obravnavanih Baretićevih romanih zelo nenavaden in razgiban.

Če je tretji del knjige posvečen predvsem specifikam prostora v posameznih slovanskih kulturah in – razen sklepnega dela poglavja o slovaškem romanu – ne ponuja izoblikovanih didaktičnih smernic za predstavitev obravnavanih tem, pa so v zadnjem delu monografije zbrani konkretni predlogi, kako različna slovanska literarna dela vključiti v pouk slovenščine v okviru prostoizbirnih književnih besedil iz tujih književnosti ter jih povezati z drugimi obveznimi vsebinami pri pouku tega predmeta. V prispevku o vodnih bitjih v češki in slovaški baladi je to neposredna navezava na slovensko romantiko in na žanr balade v slovenskem pesništvu, primeri iz češke in slovaške poezije pa omogočajo spoznavanje širšega konteksta nacionalnih gibanj

slovanskih narodov ter skupnih korenin slovanske mitologije. Poljska književnost z deli Jana Kochanowskega ponuja možnost drugačne, s slovanskim kontekstom dopolnjene obravnave obdobja renesanse. To obdobje evropske duhovne zgodovine se je v slovanskem svetu poleg Dubrovnika najintenzivneje razvilo prav med Poljaki, zato je mogoče z deli poljskega pesnika renesanso dodatno predstaviti kot splošno evropsko umetnostno in duhovno gibanje, ki ni bilo omejeno zgolj na romanski in germanski svet. Ob dopolnjevanju in utrjevanju obveznih učnih vsebin lahko vključevanje del doslej spregledanih slovanskih književnosti bogati naše predstave o lastni in o sosednjih kulturah. To si kot svoj cilj zastavlja predlog učne ure z makedonskimi pesmimi, ki jih je na temo ljudskega junaka kraljeviča Marka napisal Blaže Koneski. Ljudski motiv, ki je Slovincem znan iz adaptacij Frana Milčinskega, je v predlogu obravnave izbran kot vezni člen, s pomočjo katerega je mogoče šolski prostor obogatiti tudi z besedili v učnih načrtih zaenkrat povsem spregledane makedonske književnosti.

Monografijo zaključuje prispevek o branju sodobne poezije v okviru slovanske bralne značke, kjer so udeleženci prebirali pesmi, analizirane v prvem delu monografije, in se o njih pogovarjali na rednih srečanjih. Dejavnosti, ki potekajo ob slovanskih bralnih značkah (cikel bralnih srečanj na Oddelku za slavistiko FF UL je organiziran vsako leto) – med drugim literarne in likovne delavnice za srednješolce, izdaja tiskane antologije sodobne slovanske poezije z likovnimi upodobitvami pesmi, ki so jih ob branju pripravili dijaki in dijakinje Srednje šole za oblikovanje in fotografijo Ljubljana (ena od upodobitev, ki je nastala ob antologiji sodobnih slovanskih kratkih zgodb, pa krasi naslovnico monografije), recitacije v slovanskih jezikih in prevodih, ki so jih pripravili študentje in študentke FF UL – so primer dobre prakse pri krepitvi bralnih, jezikovnih, pa tudi prevajalskih kompetenc ter skupinskih diskusij, poleg tega spodbujajo branje zahtevnejših besedil, omogočajo poglobljeno branje, vajo v argumentaciji in nadaljnje ustvarjalno delo.

Đurda Strsoglavec

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
durda.strsoglavec@ff.uni-lj.si

Trije osrednjejužnoslovanski primeri, predlog obravnave v srednji šoli

Prispevek¹ vsebuje predstavitev treh literarnih besedil kot predlogov za branje in obravnavo v srednji šoli: romanov *Zgodovina pornografije* hrvaškega avtorja Gorana Tribusona in *Vzpon in padec Parkinsonove bolezni* srbskega avtorja Svetislava Basare ter zbirke kratkih zgodb *Krsta po meri* bosansko-hercegovaške avtorice Snježane Mulić.

1 Uvod ali »Mali narodi so bombastični, ampak jih ne poznamo«

Verz Uroša Zupana (2024: 386) iz naslova uvodnega razdelka se nadaljuje »in oni ne poznajo nas, ker smo majhen narod«. Trije predlogi za branje in obravnavo v srednji šoli so iz osrednjejužnoslovanskega prostora (iz književnosti »malih narodov«), ki so po mnenju stroke in bralcev reprezentativni, po mnenju avtorice prispevka pa tudi zaradi različnih razlogov primerni za spoznavanje nacionalnih književnosti, katerih del so. Vsa predlagana besedila imajo »bombastične« naslove, uveljavljena so tako v domačih literarnih sistemih kakor v slovenskem prevodnem literarnem sistemu, ponujajo odlično podlago za refleksijo o preteklosti (v zgodovinskem in v družbenem smislu) in njeni vlogi v sedanjosti ter gradivo za praktično seznanjanje s celo vrsto literarnoteoretičnih in literarnozgodovinskih pojmov, poleg tega pa jih je mogoče brati tudi fragmentarno oziroma neintegralno.

»*Zgodovina pornografije* je intriganten, zvit, pameten, a tudi rahlo zavajajoč naslov. Ampak ravno v tem je trik; človek pričakuje zgodovinsko študijo, dobi pa avtobiografski roman, ki mu točno določena zgodovina (predvsem zgodovina pornografije, zgodovina popkulture in tudi obča zgodovina) rabi kot nekakšen skelet, kot konstrukcija, na katero napne oziroma v katere prazne prostore namesti ostale prvine, ki jih potrebuje, da roman deluje kot celota. V te prazne prostore so seveda postavljene individualne zgodbe in usode protagonistov.« (Zupan 2014).

»Čeprav deluje zgodba [romana *Vzpon in padec Parkinsonove bolezni* Svetislava Basare] na prvi pogled nenavadno, forma pa dolgočasno in odbijajoče, je (podobno

¹ Prispevek je nastal v sklopu raziskovalnega programa št. P6-0265, ki ga sofinancira Javna agencija za znanstveno-raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

kot v nekaterih zgodnejših delih) posebnost romana prav značilen humor z duhovitimi liki, nadrealističnimi dogodki in smešenjem znanih oseb, ki so mnogokrat tudi avtorji katerega izmed spisov.« (Zabel 2011).

»Kratke zgodbe [v zbirki *Krsta po meri*] bosanske pisateljice in novinarke bi lahko poimenovali tudi zgodbe iz vsakdanjega življenja. Večinoma so pripovedovane iz otroškega zornega kota, praviloma nesrečne, a njihova tragičnost vsebuje tudi komičnost, grenkoba vsaj ščepec sladkobe, njihova preprostost pa zelo veliko učinkovitost. Zgodbe za smeh in jok.« (*Takšno je življenje*).

2 Zgodovina pornografije in druge zgodovine

Zgodovina pornografije hrvaškega avtorja Gorana Tribusona je delno avtobiografska in avtopoetična proza, v kateri se lahko prepozna veliko slovenskih bralcev (predvsem tistih, rojenih proti koncu 40. let 20. stoletja; drugi pa bodo v njej našli svojevrstno »dokumentaristično prozo« o življenju v nekoč skupni državi Jugoslaviji) in ki popisuje transformacijo senzibilitete cele generacije in rekonstruira spremembo civilizacijskega obzorja, ki se je zgodila v 60. letih 20. stoletja.

Roman je prvoosebno pripovedovana zgodba o odraščanju skupine prijateljev v manjšem hrvaškem mestu, ki se po maturi razidejo vsak na svojo stran, pripovedovalec Stanislav Ivančić na primer med pisatelje. Zgodba je prepletena z esejističnimi in kvaziesejističnimi odlomki iz rokopisne študije Stanislavovega prijatelja Mikija *Zgodovina pornografije*, poljudnosociološkega in humornega spisa o zgodovini svetovne in domače pornografije, ki jih Tribuson večje vpleta v pripovedni tok. Roman poleg zanimive pripovedne strukture odlikujejo tudi sočen jezik, humor, (samo)ironija in avtopoetični diskurz, ki se nanaša na skoraj vse Tribusonove pripovedne postopke (od fantastike do čistega žanra).² Četudi je roman izšel leta 1988 (slovenski prevod pa leta 2014), ni izgubil privlačnosti in še danes (med kritiko in bralci) velja za najboljši Tribusonov roman (druga izdaja leta 1995 je izšla v prestižni zbirki *hit hitova* kultne zagrebške založbe Znanje).

2 »Roman *Zgodovina pornografije* je zelo natančno in inteligentno sestavljen (napisan). Premišljeno si sledijo dogajanje in diskurzivne, kvaziznanstvene, mogoče esejistične pasaže o pornografiji. Tribuson, ki se v nekem trenutku v besedilu pojavi kot resnična oseba (prav tako se pojavi tudi prej omenjeni Pavao Pavličić, ta fiktivnega pisatelja vedno zbada, kdaj bo končno napisal knjigo, ki jo bo kdo bral in razumel), govori tudi o slogu, o instrumentalizaciji jezika. Takšen jezik opravlja predvsem svojo sporočilno funkcijo in se ne šopiri in razdaja s presežno (?), estetsko dimenzijo in Tribuson je tu precej ekspliciten: 'V mojih knjigah, četudi bi jih prebrali stokrat, ne bi našli nobenega mojstrskega opisa gozda v meglenem svitanju, orača, zaljubljenega v njivo, ali starega barbe, ki se na čolnu pozibava v popoldanskem mastralu, kar bi bilo lahko nekoč uvrščeno v šolske čitanke kot nazoren dokaz prave besedne umetnosti.' Ampak to ni manko. Oblika in vsebina v knjigi sta v nekakšnem ravnovesju, lepo pašeta skupaj, kot se temu reče. Za tovrstno pripoved je izbran pravi jezik. Paleta občutkov, ki jih roman proizvaja, je seveda zelo raznolika, spekter čustev pa širok: veselje, vznemirjenost, žalost, obup, jeza, vse pa je razrahljano s fino ironijo in izjemnim humorjem. Na določenih mestih se glasno režimo, da ne rečem, da se dobesedno valjamo po tleh.« (Zupan 2014.)

Hrvaška literarna kritika in zgodovina pisatelja Gorana Tribusona (1948) najraje označuje kot predstavnika hrvaške *mlade proze*, poetične podlage fantastike, ki je bila značilna za 70. leta 20. stoletja (čeprav je kmalu razpadla), in kot pisca kriminalk (čeprav poleg čistih kriminalk piše žanrskosinkretične romane). Zato je za razumevanje avtopoetičnega diskurza v romanu treba nekaj reči o času, ki je v hrvaško prozno ustvarjanje vpisal novosti. Že rahlo zaprašeno takratno kanonizirano poetiko je prevetrila nova generacija, ki ima že lep čas kanonizirano ime – *literarni model mlada proza*. *Mladi prozaiki* so model zapolnili s poetično podlago fantastike, katere moderna oblika je erudicija, se odvrnili od mimetičnega pojmovanja književnosti, z ustvarjanjem avtonomnih vzporednih svetov zavrnili logično urejenost (tudi pripovednega) sveta in presenetili kritiko.

Mladih prozaikov so se kmalu oprijela poimenovanja *borgesovci*, *fantastiki*, *ezoteriki* in *eskapisti* (prvi dve oznaki sta bili generacijski, zadnji dve pa vrednostni in sta takratni kritiki rabili predvsem kot očitek). Hrvaška *mlada proza* je začela pisati v času razpadanja stare poetike in žanrov, ki so se že zdavnaj kanonizirali in katerih recepcija je postala avtomatična, in se oprla na žanre, ki so v času prevlade starih veljali za sublitarne. Prozaiki, ki so v hrvaško književnost stopili v 70. letih (med drugim Goran Tribuson, Pavao Pavličić, Dubravka Ugrešić kot najbolj znani), so svojo poetiko in literarni profil gradili kot antitezo prozi, kakršna je v tistem trenutku obstajala. Oddaljili so se od mimetičnega koncepta književnosti ter postali »privrženci« pisanja in razumevanja književnosti iz književnosti, aleksandrizma in fantastike ter njene zmožnosti ustvariti iluzijo, oblikovati iluzijo resničnosti in njene svetove, avtonomne svetove, katerih zakonitosti določa avtor. Književnost je za hrvaške *mlade prozaice* nehala biti poziv k spreminjanju realnosti, postala je poziv k sanjarjenju. Ta koncept je kritika označila kot *borgesovski*. Do proze *mladih prozaikov* je bila precej rezervirana, celo razburjena zaradi njihovega »socialnega in družbenega eskapizma« in prevelike odvisnosti, kot je menila, od tujih, trendovskih vzorov, ki jih je zvajala na J. L. Borgesa. Etiketa *borgesovci* je postala obvezna kataloška kritiška oznaka in ostala stalno mesto literarnozgodovinskih pogledov na 70. leta v hrvaški književnosti.

Mladi prozaiki so se tej oznaki upirali in se trudili dokazati, da niso odvisni od J. L. Borgesa. Poznejša kritika, predvsem Velimir Visković, je poudarjala, da to ni bilo potrebno, saj ni šlo za obtoževanje, da kopirajo oziroma prepisujejo Borgesa, temveč za poskus v svetovni književnosti najti model, skozi prizmo katerega bi se ta proza lahko preučevala, kajti takšne prizme v novejši hrvaški književnosti ni bilo. Pred »obtožbami«, da pišejo »brezupno slabo prozo«, kot so fantastični žanr radi označevali takratni kritiki, bi se *mladi prozaiki* najbrž bolje branili z dejstvom, da *borgesovstvo* ne pomeni povezovanja s samo enim avtorjem, s samo

enim »vzorom«. Saj sklicevanje na Borgesa ne pomeni sklicevanja samo na enega avtorja, temveč sklicevanje na tradicijo, na idejo o neprekinjenem dialogu z besedili iz kulturne dediščine, na medbesedilnost, ki je ena najpomembnejših značilnosti borgesovskega koncepta književnosti.

Čeprav so se hrvaški *mladi prozaiki* odločili za enako poetično podlago (nov pristop k načelu literarnosti, h gradnji literarnega besedila, tj. postopka, h kulturnim in medijskim referencam ter k domači in svetovni tradiciji), so znotraj tega modela (so)obstajale številne različice upovedovanja in velike strukturne razlike, ki jih kritika po večini ni opazila in jim je nadevala različna imena, na primer *fantastična manira*, *borgesovska vrsta proze*, *aleksandrijski pristop* in *erudijska vrsta proze*, ki temelji na *bogastvu intelektualnih asociacij*, pri čemer je se je oznaka *fantastična manira* obdržala najdlje – dokler se o tovrstni prozi po letu 1987 ni začelo govoriti kot o *postmodernistični* (in sicer ravno v kritičkih zapisih Velimirja Viskovića o zgodnji prozi Gorana Tribusona). Zato literarna zgodovina, ko govori o hrvaški prozi 70. let 20. stoletja, po navadi ne govori o konkretnih imenih in konkretnih delih, temveč o celi generaciji in o modelu proze oz. prevladujoči poetiki, o hrvaški *mladi prozi*.

V drugi polovici 70. let je prišlo do razpada poetične podlage *mlade proze* in s tem do različnih premikov v poetikah *mladih prozaikov*. Po Viskoviću je k temu najbrž pripomoglo (neprijetno) dejstvo, da *mlade proze* v trenutku, ko je prevladovala na literarni sceni, nihče (razen kritikov, ki pa ji – takrat – niso bili naklonjeni) ni bral, pa tudi to, da avtorji, četudi so se zavedali, da uvajajo novost, ki zahteva novo vrsto bralcev, tej novi vrsti bralcev niso poskušali olajšati recepcije s teorijskimi ali programskimi besedili oziroma niso poskušali ponuditi bralnega ključa za svojo prozo. Svoje je naredila tudi izčrpanost prozne oblike fantastične zgodbe, kakršno so pisali *mladi prozaiki*, ki rada privede do (nezanimivega) ponavljanja oziroma do manirizma, kar obremenjuje vsakršno daljše preigravanje istega literarnega žanra.³

Sredi 80. let 20. stoletja je kritika spoznala, da je bila hrvaška *mlada proza* brana s prepričanjem, da mora biti »prava« literatura povezana z družbeno resničnostjo in neposredno življenjsko izkušnjo, da mora biti mimetična. Tudi kritiki, ki so dobro poznali poetiko fantastike in korpus fantastične literature, so o *mladih prozaikih*, fantastikih, pisali negativno, vendar so njihovi očitki zadevali predvsem pomanjkljivosti fantastike kot žanra, ne pa njegove literarne uresničitve. Tako je poetika, ki je najočitneje zaznamovala 70. leta, šele čez čas dobila priložnost pokazati, kakšna

3 Možnosti so namreč omejene in avtor po dveh, treh knjigah odkrije, da uporablja stereotipne rešitve, da je zgradil vrsto lastnih klišejev, da ne »posnema« samo avtorjev, ki so mu bili vzorniki, temveč je začel »posnemati« tudi samega sebe. Tribuson se v avtopoetičnem diskurzu *Zgodovine pornografije* ukvarja tudi s tem.

pravzaprav je, in sicer predvsem s tehtnimi kritikami Velimirja Viskovića, »hišnega« kritika hrvaške *mlade proze*, ki jo je bral tako, kot jo danes navdušeni bralci Gorana Tribusona in Pavaa Pavličića, najvidnejšega *borgesovskega* dvojca, berejo za nazaj.

Hrvaška *mlada proza* se je v drugi polovici 70. let, ravno ko jo je del kritike, v glavnem mlajše, začel sprejemati in se (sprva še obotavljivo) navduševati nad njenimi inovacijskimi literarnimi postopki, začela počasi obračati bodisi k resničnostni tematiki ter sprejemati (takratno) ideologijsko in etično odgovornost bodisi k žanrski prozi, hkrati pa je še vedno koketirala s fantastiko, razen Tribusona (ki je sploh najdlje ostal zvest fantastiki) in Pavličića, v čigar prozi – tisti med intervali (nestabilne) žanrske proze – je »fantastična rdeča nit« najočitnejša. Tako so se nekateri *mladi prozaiki* oprijeli t. i. trivializiranja visokih žanrov, mehčanja zapovedanih žanrskih oblik, s čimer so v hrvaški literarni prostor – kot prej s fantastiko, fantazmagorijo in grotesko – znova vnesli novosti, obudili zanemarjene oziroma zapostavljene t. i. trivialne žanre in postali brani bolj kot kdajkoli prej. Kot je poetična podlaga fantastike zaznamovala predvsem prvo polovico 70. let, je trivializacija najočitneje zaznamovala drugo polovico (in se kanonizirala v 80. letih). Zato je poznejša kritika poetično »pot« od fantastike k trivializaciji označila kot paradigmo 70. let.

Po skupnem začetku so se *mladi prozaiki* razšli v različne poetike in se začeli inovativno spogledovati z žanri, s t. i. nizko književnost. Elemente trivialne književnosti so začeli vnašati v t. i. visoko književnost in narobe, v žanrsko književnost so vpisovali elemente t. i. priznane književnosti (ter tako bogatili eno in drugo). Hkrati pa je pisanje, pripovedovanje, začenjalo dobivati pragmatično prevlado nad zgodbo. Namesto da bi se pripovedovalo samo zato, da se pove zgodba, se je zgodba morala pripovedovati tudi zato, da bi se pripovedovalo o pripovednem postopku. Pripovedovanje, pisanje, je postalo proces, v katerem se je pripovedni položaj množil in postajal skorajda edina zgodba, ki še lahko obstaja: zgodba o zgodbarjenju, tj. pripovedovanju; zavest in védenje o literarnem postopku sta postala tako močna, da ju je bilo treba ubesediti kot integralni del zgodbe.

Hrvaška *mlada proza* izrazito avtopoetičnih besedil, ki bi lahko pomagala pri recepciji, ni pisala vzporedno s svojo fantastično prozo, temveč pozneje. Eno prvih takšnih besedil *mlade proze*, svojevrstnih bralnih ključev, je Pavličićevo. Pavličić svojo avtopoetiko najraje zavije v literarizirane eseje ali esejistične diskurze, ki so avtonomni deli literarnega besedila. Antologijsko (in relevantno za razumevanje Tribusonovega žanrskega opusa) je besedilo *Odprto pismo Mariji Jurić Zagorki* (1983), v katerem se je tudi »v teoriji« odločno zavzel za trivializacijo, ki se je je oprijela hrvaška *mlada proza* po razpadu fantastične poetične podlage, torej za

približevanje (književnosti) bralcu. V tem besedilu je hkrati napovedal prihodnjo literarno pot hrvaške *mlade proze*, pot dejavnejšega odnosa do realnosti in družbe (torej ne več eskapistične poti iz 70. let), pot (post)modernistične literariziranosti lastnega literarnega dela in avtobiografskosti.

Avtorjeva želja, da bi hkrati komuniciral z »navadnim« bralcem (ki zahteva zanimivo pripovedovanje in preprosta čustva) ter intelektualiziranim, literarno kompetentnim bralcem (ki literarno besedilo bere kot nekakšen dialog z literarno zgodovino in zgodovino idej nasploh), izražena v tem Pavličičevem esejističnem besedilu, je tematizirana tudi v Tribusonovi *Zgodovini pornografije* – še več, Tribuson si kolega Pavaa Pavličića izposodi za svojo literarno osebo, ki pripovedovalca romana, pisatelja Stanislava Ivančića, večkrat vpraša, ali še vedno piše prozo za lastno uporabo ali pa je že kaj začel misliti na bralce.

Tribuson pravzaprav dolgo časa ni imel preveč sreče z literarno kritiko. Ko je pisal fantastiko, ga je označevala kot *borgesovca* in *eskapista*, ki je izgubil vsakršno zvezo z resničnostjo. Ko je radikalno spremenil poetiko in se odločil za nostalgичno tematiziranje odraščanja svoje generacije ter za preverjanje, ali detektivska proza deluje, če jo kontekstualizira v domače podnebje, mu je zamerila, da je brez globine in brez pravih umetniških ambicij. To je precej (samo)ironično vpisano predvsem v njegov najbolj znan in bran roman, v *Zgodovino pornografije*.

Hrvaška literarna kritika (in literarna zgodovina) se je precej časa opirala na delitev književnosti na »visoko« in »nizko« oziroma trivialno ter se ravnala po načelu, da je kaj vredna le »visoka«, in postrani gledala na avtorje kriminalk. Proti koncu 70. let 20. stoletja je na tem žanrskem področju na hrvaških tleh prišlo do velikih sprememb. Pavao Pavličić, še včeraj *borgesovec*, *fantastik*, *eskapist*, si je s prvo zbirko kratkih detektivskih zgodb *Dobri duh Zagreba* (1976) in prvim detektivskim romanom *Modra vrtnica* (1977) prislužil oznako *oče sodobnega hrvaškega detektivskega romana*. Glede na to oznako bi lahko sklepali, da je bila hrvaška književnost dolgo časa brez tovrstnih žanrskih uresničitvev. Sklep ne drži, kajti v 50. letih 20. stoletja sta detektivke začela pisati Antun Šoljan in Milan Nikolić, ki je bil tudi prvi profesionalni pisec tega žanra, v 60. letih pa Branko Belan in Nenad Bixy (sicer res pod psevdonimom). Največji uspeh je dosegel Bixy, novinar in humorist, ki je pod psevdonimom Timothy Thatcher objavil vrsto kriminalk o nespretnem in duhovitem preiskovalcu Timothyju Thatcherju; najbolj znan je roman *Mrtvecem vstop prepovedan* (1961).

S čim si je Pavličić, ki ne sodi v »prvo generacijo hrvaške kriminalke«, potemtakem prislužil to oznako? Pavličić, in kmalu za njim Goran Tribuson, je namreč ovrigel splošni predsodek tedanje jugoslovanske literarne kritike, da jugoslovanska

stvarnost pač ne ponuja gradiva za dober detektivski roman, saj ni sofisticiranega kriminala, za katerim bi stale kriminalne organizacije, poleg tega pa mora avtor dogajanje kontekstualizirati v realno okolje, da bi lahko razvil kompleksno in racionalno utemeljeno uganke. Pavličić in Tribuson sta s svojo detektivsko prozo dokazala, da ti problemi niso neobvladljivi, poleg tega sta s postopkom trivializacije revitalizirala žanr. Njun »detektivski« opus vsebuje tako »žanrsko čiste« detektivske zbirke oziroma romane kakor eklektično združitev več tipov romanov v novo žanrsko celoto, žanrskosinkretične romane, v katerih prevladujoči žanrsko-stilni kod ni vedno detektivski. Žanr detektivskega romana namreč rada cepita oziroma aplicirata zlasti na družbeni roman. Oba avtorja sta se zavedala, da mora detektivska proza dogajanje kontekstualizirati v družbeno resničnost in ne more (po njunem mnenju tudi ne sme) izključiti neposrednih življenjskih izkušenj, zato so njune detektivske proze, tudi »čiste«, vedno tudi družbeni romani (tudi kadar je v njih prepoznaven fantastični žanrsko-stilni kod).

V okviru detektivskega žanra je logično, da »glavno« osebo, tj. tisto, okoli katere se zgodba pravzaprav vrti, kmalu ubijejo oziroma kako drugače »onemogočijo«. Zato so za rešitev uganke v detektivki poleg detektiva ali nosilca detekcije nujne še stranske osebe, ki jih Tribuson največkrat karakterizira z govorico oz. besednim slogom (ti deli, praviloma najduhovitejši in najzabavnejši, po navadi v zelo majhni meri pripomorejo k razrešitvi uganke, v veliki pa k zabavnosti). Za klasične detektivke je značilna intelektualizirana uganke, katere rešitev je vedno odvisna od detektivovega znanja, sposobnosti opažanja in selekcioniranja podatkov, in klasični kriminalki po konvencijah žanra ni mar za psihologizacijo in analize, ki niso v funkciji zapleta. V Tribusonovih detektivkah pa brez psihologizacije in analiz (časa, prostora, resničnosti ...) ne gre, zaradi česar so svojevrstna ogledala družbe. Kršenje oz. preseganje žanrskih konvencij seveda ni značilno zgolj za Tribusonove detektivke, kar empirično spozna tudi bralec, ki si od besedila z naslovom *Zgodovina pornografije* obeta – no, nekaj povsem drugega, kot to besedilo dejansko je.

3 Vzpon in padec Parkinsonove bolezni ter drugi vzponi in padci

Srbski pisatelj Svetislav Basara (1953) je za roman *Vzpon in padec Parkinsonove bolezni* dobil NIN-ovo nagrado za roman leta (2006, v slovenskem prevodu 2011), najvišjo literarno nagrado za prozo v Srbiji (nekoč jugoslovanska nagrada za prozo v srbohrvaščini). V njem se je po daljšem premoru, ko so nastajali romani in eseji, vpeti v »tukaj in zdaj« Srbije po razpadu skupne države, vrnil k prepoznavni pisavi, s katero je v osemdesetih letih 20. stoletja prepričal tako stroko kot bralce (predvsem z romanoma *Fama o kolesarjih* in *Na gralovom tragu*) in ki jo zaznamujejo

prepletanje fikcije in fakcije, apokrifna dokumentarnost in postmodernistično kolažiranje. Roman *Vzpon in padec Parkinsonove bolezni* skozi različne diskurze (npr. zgodovinski, literarni, apokrifni, izpovedni, pričevanjski) tematizira pojav, meteorski vzpon in boleč padec bolezni (življenja) Demjana Lavrentjeviča Parkinsona oziroma vzroke zanjo ter njene posledice, ki iz Rusije, domovine D. L. Parkinsona, segajo v različne smeri in v različna zgodovinska obdobja. Čeprav gre za na trenutke groteskno zgodbo o nenehnem boju med boleznijo, ki je resnična, in zdravjem, ki je navidezno (kot skuša prepričati D. L. Parkinson), skozi katero se sprehajajo ruski klasični realisti, nemški filozofi, sumljivi alkimisti in sumničavi kagebejevci, pomembni državniki in nepomembni aparatčiki, Basari uspe stkati ironično sliko sveta, v katerem zgodovino nenehno preverjamo in vrednotimo glede na resnico tistega, ki jo (trenutno) piše.

Basarova historiografska metafikcija oziroma kriptozgodovina torej nima nič opraviti s starostno boleznijo, ki je ime dobila po angleškem zdravniku Jamesu Parkinsonu (1755–1824) in je posledica okvare živčnih celic, in nič s parkinsonizmom kot skupkom nevroloških motenj, ki zajame ekstrapiramidalni sistem zaradi okvare živčnih celic, kot bi glede na naslov romana (upravičeno) pričakovali. V *Vzponu in padcu Parkinsonove bolezni* gre za D. L. Parkinsona, iznajditelja strašne bolezni, in za parkinsonizem kot bolezen, ki jo sprejmemo prostovoljno – izkaže se, da je moderni parkinsonizem pravzaprav ponaredek. Basarov Parkinson se ne ukvarja z medicino (čeprav je zdravnik, sanitetni kapetan), temveč z duhovno-revolucionarno dejavnostjo, med drugim piše idejno-ideološke razprave (npr. *Tractatus antihe-liocentricus*), organizira tajno društvo za sprožitev svetovne vojne in reorganizira propadajoče Otomansko cesarstvo (Atatürk samo izpelje Parkinsonova navodila) ter živi in dela v različnih okoljih in pod različnimi imeni. Zgodovinopisje razume kot besedilno mistifikacijo, zgodovino kot subjektivni besedilni konstrukt, podprt s psevdodokumentarističnimi pričevanji, z izvirnim in lažnim dokumentarističnim gradivom, z apokrifnimi in simuliranimi dokumenti, z lažnimi citati, z lažnimi rokopisi in (ponarejenimi) ponaredki.

V romanu je vsemu pripisana resničnost, zato vse deluje kot resničnost, ne sprašujemo se o »resničnosti« letnic rojstev ali smrti (npr. Dostojevskega), ob celi vrsti trditev (npr. da je Parkinson izumitelj avtoštopa, da je prvi opravil operacijo na odprtem srcu, da so parkinsonisti sprožili prvo svetovno vojno, da evet v turščini pomeni ne ...) se nasmehnemo, vendar jim znotraj pripovednega sveta verjame-mo, tj. jih imamo za resnične, kajti fikcija, predstavljena kot fakcija, ki ne skriva (mistificira) svoje fikcijskosti, funkcionira kot fakcija.⁴ Ker resničnost za literarno

4 Kot pravi Basarov Dostojevski: »Osebe v realističnih romanih morajo biti fiktivne. [...] V ambivalentnem razmerju med književnostjo in stvarnostjo vplivi ne tečejo, kot menijo površni realisti, v smeri realnost-književnost, temveč ravno

besedilo ni že sama po sebi zgodba, se pomembnost načina njenega oblikovanja oziroma izbira pripovedne tehnike in postopka poveča do te mere, da lahko postane del vsebine (razgaljanje ali/in signaliziranje stopnic pripovednega postopka kot sestavni del pripovedi je sicer v večji meri značilno za Basarove kratke zgodbe kot za romane). Tovrstnih pripovednih svetov pred bralcem ne odstira pripovedovalec, temveč heterogeno (paraliterarno in literarno) gradivo organizira prirejevalec (pri tem gre za dvojno referiranje – za reference na resnične osebe in na neresnične osebe). Prirejevalec se opira na zgodbe, ki jih oblikuje v gosto tkano besedilno mrežo fragmentov, citatov, dopolnjevanj, ponarejanj, prirejanj in mistificiranj resničnim (in fikcijskim) osebam pripisanih besedil, izjav, trditev, mnenj, mimogrede izrečenih pripomb in misli. Ta metafikcijska mreža je le mestoma ohlapna montažna medbesedilna mreža fikcije in faksije, stkana iz pričevanj, zapisov, arhivskih podatkov, biblijskih konotacij, apokrifnih in resničnih dokumentov (kot resnični dokumenti funkcionirajo tudi deli iz prejšnjih Basarovih romanov, torej prej fikcija v novi fikciji postane faksija), izmenjujočih se pripovedovalčevih položajev in zornih kotov. Literarna dejstva so podprta z zgodovinskim gradivom, zgodovinska dejstva pa z literarnim gradivom (pri čemer je pridevnik *zgodovinski* treba razumeti v pomenu zgodovinskosti, kakršno predstavlja pripovedni svet romana).

V romanu *Vzpon in padec Parkinsonove bolezni* ima funkcijo takšnega prirejevalca vohun ruske tajne službe Pavel Kuzmič Kasatkin, ki vohuni za zgodovinarjem Voznesenskim. Voznesenski pa raziskuje življenje Demjana Lavrentjeviča Parkinsona in zgodovino skrivnostne bolezni, ki je po njem dobila ime (morbus Parkinsoni), ter skuša dognati, za kaj je šlo pri ponarejanju bolezni (in ne samo bolezni). Ko Voznesenski izgine (tj. tudi sam zbolí za boleznijo, ki jo raziskuje), se Kasatkin ob pomoči dnevnikov-dvojníkov na hologramskem papirju dokoplje do zgodovinarjeve hrestomatije – mešanice kronologije, biografije in bibliografije, v kateri je zbral dostopne dokumente o Demjanu Lavrentjeviču (v glavnem nezanesljive), pa tudi fragmente njegovih spisov, npr. *Zgodovina moje bolezni*, *Tractatus antiheliocentricus*, *Zadnji dnevi in smrt Jakoba Böhmeja*. In iskanje odgovorov na vprašanja, ki so mučila zgodovinarja Voznesenskega, pred njim pa celo vrsto ljudi in najrazličnejših (tajnih) služb, se lahko začne. Zaradi palimpsestne strukture prirejevalčevega podajanja fragmentov hrestomatije Voznesenskega in metafikcijskega učinka naratološke funkcije ponavljanja pa potovanje za bralca ni premočrtno in tudi ne povsem varno (parkinsonizem se namreč prenaša tudi z branjem). Videti je, kot da bi D. L. Parkinsona več kot petdeset let po smrti pri Kasatkinu čakala »fabula rasa«, njegova prazna zgodba, če si izposodimo izraz Milorada Pavića, Basarovega pisateljskega kolega, da se s svojo boleznijo končno nekam naseli, da doživi svojo

uresničeno metaforo – zdravnik, ki se je spremenil v lastno bolezen.

Med gradivom, ki ga je zbral Voznesenski, je tudi Parkinsonovo *Genealoško deblo velikih bolnikov*, iz katerega je očitno, da je bil prvi bolnik že Pravični Job, drugi znameniti bolniki pa so bili med drugim tudi starozavezni preroki, kralj David, faraon Ramzes, Neron, Oktavijan Avgust, Platon, Sokrat, Origen, Sveti Avguštin, Karel Veliki, sveta Terezija Avilska, Frančišek Asiški, Karel Grdi, Jakob Böhme, Markiz de Sade in Napoleon. Basarov roman konstruira protistava bolezni – zdravje, ki se manifestira skozi številne preobrazbe, na primer duh – materija, notranje – zunanje, duhovno – telesno, vojna – mir, religiozno – ateizem, krščanstvo – poganstvo, geocentrizem – heliocentrizem, srednji vek – renesansa, teocentrizem – antropocentrizem.

Takšno organiziranost romanesknega sveta je Basara vzpostavil že v svojem antologijskem romanu *Fama o kolesarjih* (1988; v slovenskem prevodu Deana Rajčiča 2015),⁵ od koder se je (med drugim) na Parkinsonov seznam znamenitih bolnikov uvrstil Karel Grdi, ena ključnih mistificiranih figur romana o tajnem redu evangeljskih kolesarjev rožnega križa (pripadniki tega reda morajo biti pripravljeni na vse, predvsem pa morajo verjeti v vse, in morajo voziti kolo znamke Rog). Za Basarovo prozo je značilno drobljenje narativne strukture na dele, ki so veriženi bodisi v okviru istega literarnega dela bodisi ta okvir presegajo – motivi, ideje in literarne osebe se radi razlivajo prek robov pripovednih svetov, uokvirjenih s platnicami ene knjige. Poleg tega v *Vzponu in padcu Parkinsonove bolezni* najdemo tudi značilnosti Basarove proze iz osemdesetih let 20. stoletja, npr. metafikcijo, medbesedilnost, metabesedilnost, citatnost, fragmentarnost, dekanonizacijo, depersonalizacijo, ironijo, samorefleksijo, aktivno sodelovanje bralca, tehniko zgodbe v zgodbi, falsificirano dokumentarnost, hibridizacijo žanrov, pastiširanje, postzgodovinski odnos do tradicije in zgodovine, alegorijsko fantastiko, nekavzalno logiko, posebna časovno-prostorska razmerja, demistifikacijo literarnega postopka in demistifikacijo avtorja – katalog literarnoteoretičnih in literarnozgodovinskih pojmov za praktično obravnavo.

Basarove postmodernistične prozne zbirke in romani iz 80. let 20. stoletja zavzemajo v srbski literarni zgodovini pomembno mesto. Z *Vzponom in padcem Parkinsonove bolezni*, to duhovito hibridno pripovedjo o bolniku/zdravniku/ideologu/

5 »Jasno; apokrifi, citacija neobstojećih spisov in ponarejanje, nejasen preplet nujnosti in imaginacije, erudicija, ki sega od poznavanja svetih očetov do psihoanalize, ogledala in ure kot zlagani merilci časa, dokument proti tehnokratom, kakor ga razume tajna služba, mešanje zgodovine in fikcije, dopisovanje preteklosti z njenimi nerealiziranimi možnostmi, predvsem pa mistična katedrala, ta sveti gral biciklistov, vse sodi med skoraj obvezen pripovedni arzenal časa nastanka, torej v sredino osemdesetih. Kot ji botrujeta srbski nadrealizem in ponovno odkritje hermetične proze, kar je ob Borgesu izplavalo proti luči (dneva) ravno ob debati o smereh razvoja, ker se je star, zrelo modernističen način nekako izpel in zapadel v ponavljanje in epigonstvo.« (Bogataj 2015.)

zgodovinopiscu Demjanu Lavrentjeviču Parkinsonu, ki je menil, da je najhuje, kar lahko človek stori, to, da bolehanje spremeni v žalostno in letargično lenarjenje, v popolno pasivnost, kajti biti bolan je zelo resno delo, se je vrnil k svoji prepoznavni pisavi, ki (tudi danes) ni za vse enako (lahko) berljiva, zato pa toliko bolj zanimiva za »bralski (interpretacijski) spopad«.

4 Krsta po meri in zgodba po meri

Bosansko-hercegovska avtorica Snježana Mulić (1962–2024) je bila več let urednica pri sarajevskem tedniku *Dani*, novinarka pri sarajevskem tedniku *Slobodna Bosna* in bosansko-hercegovski televizijski hiši Hayat, kolumnistka časnikov in revij *Oslobođenje*, *Bieler Tagblatt* in *Glamour Magazine* ter novinarka in urednica portala *Al Jazzere Balkans*. Je avtorica dveh dokumentarnih filmov o obleganem Sarajevu in nominiranka švicarske organizacije 1000 PeaceWomen za Nobelovo nagrado za mir za leto 2005 (v okviru projekta *1000 žensk za Nobelovo nagrado za mir za leto 2005*). Njen prozni prvenec, zbirka *Krsta po meri* (2007, v slovenskem prevodu 2011), je dobil prvo nagrado založbe Naklada ZORO (Zagreb-Sarajevo) za najboljšo neobjavljeno prozno knjigo v letu 2006.

Krsta po meri je zbirka 16 grenko-sladkih, grobo-nežnih in humorno-tragičnih zgodb o majhnih stvareh, ki po navadi usodno vplivajo na življenje literarnih oseb – npr. serviserja, pleskarja, učiteljice, gastarbajtarja, zelenjadarja, trgovskega potnika, male baletke –, kot jih največkrat doživlja infantilna pripovedovalka. Izbira tovrstnega zornega kota (v kombinaciji z odraslo pripovedovalko z distanco) avtorici omogoča kontrastiranje pri poetiziranju časa, ki ga je grobo in krvavo prekinila vojna v 90. letih 20. stoletja. Majhne, intimne zgodbe Snježane Mulić govorijo o težkih in bolečih temah na preprost in učinkovit način.

Zbirko lahko označimo kot literarizirano avtobiografijo, kakršne se v osrednjejužnoslovanskem prostoru povečini ozirajo v brezskrbna leta odrasčanja, le da v zgodbah Snježane Mulić ta leta niti niso tako zelo brezskrbna (npr. zgodba *Balada o Haretu*, ki je v slovenskem prevodu predtem izšla v antologiji bosanske kratke zgodbe *Konec stoletja, začetek tisočletja*; 2009, prev. Damijan Šinigoj in Barica Smole). Otroške igre na dvorišču se ne končajo samo z odhodom domov, temveč tudi s prepirom, tepežem, vpitjem, solzami in – pogrebom. Podobno se znajo končati tudi igre, v katerih odrasli igrajo vloge, ki jim jih je namenilo, pravzaprav vsililo življenje. V tem smislu je pomenljiv naslov zgodbe, po kateri je poimenovana zbirka. Življenje na različne načine zbija krste, vsakomur po meri; Haretu na lasu iz vrvi za sušenje perila, Osmanu s sladkorno boleznijo, učiteljici v prometni nesreči, mladi ženski s tumorjem, Senadi na dvorišču pred blokom ...

Praviloma nesrečne usode različnih literarnih oseb so predstavljene sočutno, vendar ne zapadajo v za »sodobnega« bralca moteče moraliziranje in (samo)pomilovanje, raje posežejo po (črnem) humorju in melanholičnem lirizmu. Zaradi tovrstnega načina tematiziranja usod, na primer deklice, ki ostane brez očesa in brez staršev, Remze, ki jo ljubosumni soprog skrije pred tujimi pogledi, steklarja, ki vse življenje gradi stekleno hišo, duhovnika, ki ga duši kolar, Mujage s travmami iz otroštva, bogate Nure, ki ima vse in nima ničesar, revnega Hajriza, ki nima ničesar in ima vse, Hama, iz čigar hiše prihaja svetloba žalosti, Dinke, ki je izdelovala orožje, vso to žalost, muko in trpljenje laže prenesemo.

Čeprav so zgodbe kratke, se v njih zgodi veliko, po navadi kaj presenetljivega in pretresljivega. »Preobrat« lahko vpelje kratka napoved – kot na primer v zgodbi *Marilyn*: »Potem pa se je zgodilo nekaj, na kar Sejo ni računal.« (Mujić 2011: 111) ali pa kar zdrsnemo vanj – kot na primer v zgodbi *Balada o Haretu*: »Že naslednje jutro so Hare in njegovih pet bratov in sester postali sirote: njihovi oče, mama in stric so umrli v belem fičku, ko so se vračali v Sarajevo.« (Mujić 2011: 89). Ko Hare in njegovi sorojenci izvedo za tragedijo, se zberejo vsi sosodje, predstojnik derviške tekije pa začne v vsesplošni osuplosti in zadregi govoriti o novi pesmi Silvane Armenulić,⁶ znane jugoslovanske pevke, ki je leta 1976 umrla v prometni nesreči. S tovrstnimi navezavami na znane dogodke v dogajalnih prostorih in časih zbirke Snježana Mulić bodisi dodatno portretira pripovedne svetove bodisi dogajanje kontekstualizira v prostor in čas, kadar nista eksplicitno omenjena.

Pripovedni svetovi v zbirki *Krsta po meri* niso oblikovani napol (o posledicah nedokončanosti govori zgodba *Napol*: »Nič ne sme in ne more biti napol. Vse napol je samo napol, to pa je – nič.«, Mulić 2011: 37), ukrojeni so ravno po meri za zgodbe, ki jih preberemo hitro, pozabimo pa počasi. Kot izpostavlja bosansko-hercegovska literarna kritika: Snježana Mulić, ki daje glas tistim, ki ga nimajo, ki so jim ga odvzeli ali so jih ga oropali, tematizira univerzalne teme, četudi vpete v bosansko-hercegovsko okolje. »O, bog, kaj je huje, biti revež in sanjati o najčudovitejših, vendar najmanj realnih stvareh, ali biti plesniv od denarja, sanj pa ne imeti in se jih tudi nadejati ne moči?« (Mulić 2011: 96), premišljuje bogata in brezdelna zlatarjeva hči v časovno neopredeljeni zgodbi *Človek, ki je gledal v čevlje*, kar ni daleč od naše resničnosti razkazovanja praznega in ničevega življenja »vplivnežev« na različnih družbenih omrežjih.

6 Pesmi Silvane Armenulić so bile izjemno popularne v 70. letih 20. stoletja, občinstvo pa jih je znova odkrilo po zaslugi srbskega filma *Toma* (2021, režija Dragan Bjelogrić) o znamenitem jugoslovanskem pevcu Tomi Zdravkoviću, s katerim je Armenulićeva prijateljela. Film *Toma* in nadaljevalko *Toma* (2023–2024) so predvajali tudi v Sloveniji, kjer sta tako kot na drugih območjih nekdanje skupne države Jugoslavije dosegla visoko gledanost.

5 Za konec, ki naj bo začetek

Predlagana literarna besedila so lahko začetka točka interdisciplinarnega raziskovanja tem in področij, zanimiva in povedna so tako za »zainteresiranega« bralca kakor za bralca, ki ga skušamo »zainteresirati« za širjenje najrazličnejših obzorij, ne samo literarnih, saj, kot pravi Jožica Jožef Beg (2014: 169–170), ki se sklicuje na Božo Krakar Vogel (2004: 72–74), »[m]edtem ko je pouk v srednjem poklicnem izobraževanju osredotočen na nacionalno književnost, dijaki srednjih strokovnih šol in gimnazije spoznavajo tudi prevodno književnost, saj naj bi literarno zmožnost skladno s svojimi sposobnostmi razvijali ob reprezentativnih delih nacionalne in prevodne književnosti. Pri tem je cilj književnosti v srednjih strokovnih šolah spodbuditi razvoj razmišljujočega bralca, ki bo zmožen kritičnega razmišljanja o vsebinskih vidikih prebranega besedila, gimnazijci pa naj bi postali kultivirani bralci, katerih 'književna in bralna kultura se kaže v vseh razsežnostih in se povezuje s širšo splošno bralno kulturo posameznika'.« J. Jožef Beg (2014: 170) izpostavi, da je vsem v slovenskem prostoru opravljenim raziskavam bralnih interesov skupno, »da si srednješolci želijo besedil z zanimivo, napeto zgodbo in da ne marajo klasičnih besedil iz repertoarja, ki ga ponujajo učni načrti«. *Zgodovina pornografije, Vzpon in padec Parkinsonove bolezni* ter *Krsta po meri* so ravno takšna – zanimiva – besedila.

VIRI IN LITERATURA

- BASARA, Svetislav, 2011: *Vzpon in padec Parkinsonove bolezni*. Prev. Đurđa Strsoglavac. Ljubljana: Modrijan.
- BOGATAJ, Matej, 2015: Fama o kolesarjih: Nedoumljive so poti kolesarske. *Delo* 57/244, 14. <<https://old.delo.si/kultura/knjiga/nedoumljive-so-poti-kolesarske.html>>.
- JOŽEF BEG, Jožica, 2014: Branje klasične slovenske poezije v gimnaziji. Alenka Žbogar (ur.): *Recepcija slovenske književnosti* (Obdobja 33). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 169–174.
- KRAKAR VOGEL, Boža, 2004: *Poglavja iz didaktike slovenske književnosti*. Ljubljana: DZS.
- MULIĆ, Snježana, 2011: *Krsta po meri*. Prev. Đurđa Strsoglavac. Ljubljana: Družba Piano.
- Takšno je življenje – priporočila za branje*. <<https://knjiznica-mb.si/o-nas/priporocamo/knjige/taksno-je-zivljenje-priporocila-za-branje>>.
- TRIBUSON, Goran, 2014: *Zgodovina pornografije*. Prev. Đurđa Strsoglavac. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- VIŠKOVIĆ, Velimir, 1983: *Mlada proza*. Zagreb: Znanje.
- ZABEL, Blaž, 2011: Smešna zgodovina Parkinsona. *Pogledi* 2/21. 27. <<https://pogledi.delo.si/knjiga/smesna-zgodovina-parkinsona>>.
- ZUPAN, Uroš, 2014: Četrto stoletje Zgodovine pornografije. *Pogledi* 5/19. 17–19. <<https://pogledi.delo.si/knjiga/cetrto-stoletje-zgodovine-pornografije>>.
- ZUPAN, Uroš, 2024: Konec kajenja. *Sodobnost* 88/4. 386–387.

Špela Sevšek Šramel

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
spela.sramel@ff.uni-lj.si

Srednjeevropska romantika: kaj nam lahko povedo Prešernovi slovanski sodobniki

Romantiko razumemo kot eno od konstitutivnih literarnih obdobj, ki povezuje t. i. srednjeevropsko literarno regijo, kamor prištevamo med drugim češko, poljsko in slovaško, pa tudi slovensko književnost. Poznavanje literarne ustvarjalnosti reprezentativnih zahodnoslovanskih pesnikov, kot so Karel Hynek Mácha, Adam Mickiewicz in Ján Kollár, lahko prispeva k celovitejšemu prikazu slovenske in svetovne romantike. V prispevku predlagamo nekaj analogij pri branju slovenske romantike pri zvrsteh in pesniških oblikah (balada, sonet, pesnitev), medsebojnih navezav ali sklicev na skupno evropsko literarno tradicijo. Kot eksemplaričen primer nam bo služilo delo dveh avtorjev: predstavnika češke in slovaške predromantike Jána Kollárja in slovaškega avtorja balad Janka Kráľa.

1 Uvod

Če poskušamo razumeti razvoj evropske lirike iz perspektive literarnih regij, kot jih predlaga J. Kos (2020: 178), se je vredno ustaviti pri ključnem obdobju sredine 19. stoletja in se osredotočiti na srednjeevropsko literarno regijo. Znotraj te nas bodo poleg osrednjih, kot so češka, poljska in madžarska književnost, zanimale t. i. robne književnosti, kamor uvrščamo tudi slovensko in slovaško (Kos 2000: 185). Ena skupnih točk srednjeevropske literarne regije je specifična vloga narodnega preporoda, kjer se kot ključne kažejo konfesionalna, jezikovna, narodna in socialna identiteta. Ob tem se pojavljajo različne rešitve vprašanja knjižnega jezika pri posameznih narodih. Drugo stičišče je skupna duhovnozgodovinska podlaga (antika, biblija, renesansa in ljudsko slovstvo), poleg te pa se izkaže tudi literarna ustvarjalnost posameznih pesniških avtoritet, kot sta v 19. stoletju denimo George Gordon Byron (1788–1824) in Adam Mickiewicz (1798–1855).

Ob tem ni odveč ponovno sopostaviti argumente za raziskovanje in poučevanje klasikov tako pri pouku književnosti kot tudi pri učenju tujih jezikov, tudi slovenščine kot drugega in tujega jezika. Na eni strani se kažejo ovire, kot so težje dostopen jezik, časovna in kulturna oddaljenost besedil, ki so časovno in mentalno zahtevna za obravnavo v razredu. Na drugi strani pa v prid obravnave govorijo kvaliteta literarnih besedil, nadčasovnost in jezikovna inovativnost, medbesedilne navezave,

večpomenskost za različne generacije bralcev, ob tem pa tudi univerzalna sporočila in reprezentativnost znotraj nacionalne kulture ali literarne regije.

2 Vplivni predstavniki romantike

Tako kot ne moremo govoriti o enotni idejni in izrazni podobi romantike v evropski književnosti, ne moremo poenostaviti razgibanih procesov, ki so se odvijali od konca 18. do sredine 19. stoletja v razdeljeni Poljski, med Slovaki na Ogrskem in v čeških deželah znotraj Habsburške monarhije. Tukaj imamo v mislih narodni preporod, vprašanje odnosa do nacionalne skupnosti, zgodovine in jezika kot emblema nove kolektivne zavesti. Ta je bila posebej neenoznačna pri nezgodovinskih narodih. Za reprezentativne avtorje prve polovice 19. stoletja, ki danes predstavljajo kanon nacionalne, v nekaterih primerih tudi evropske književnosti, štejejo Adam Mickiewicz, Karel Hynek Mácha (1810–1835) ter Ján Kollár (1793–1852) in Janko Kráľ (1822–1876).¹ Med njimi izstopa svetovljan Mickiewicz, ki je živel in deloval v Vilni, Parizu, Moskvi, Peterburgu, na Krimu; tudi Kollár in Mácha sta prepotovala dobršen del Evrope, vse pa družijo izobrazba v univerzitetnih središčih (Jena, Vilna, Praga), kjer so študirali pravo ali druge humanistične vede. O vzajemnem poznavanju sodobnikov pričajo knjižni literarni prevodi, revijalne objave in recenzije ter neposredni sklici.² Med romantiki v tridesetih letih v Evropi nikakor ni bilo mogoče spregledati nemških predromantičnih piscev, kot tudi ne angleških in ruskih. V zahodnoslovanski, pa tudi slovenski romantiki, pa je posebej odmevalo pesništvo G. G. Byrona in A. Mickiewicza. Za češko, poljsko in slovaško književnost v tridesetih in štiridesetih letih 19. stoletja je značilna idejna, zvrstna in poetološka raznolikost, tako lahko govorimo o visoki aritistični liniji, programski zavezanosti ljudskemu slovstvu, subjektivni liniji romantike, bidermajerju, mesijanistični liniji itd.

Zvrstne in pesniške oblike, ki jih uvajajo ali kultivirajo romantiki iz zahodnoslovanskega prostora, sovpadajo z zahodnoevropsko romantiko. Posamezne zvrsti pa so imele specifično vlogo. Balada denimo predstavlja pri J. Kráľu vrhunec subjektivne romantike, pri drugih avtorjih pa samo eno od ustvarjalnih obdobij (Prešeren,

1 Pri literarnozgodovinskem pregledu je poenostavitev neizbežna; z izborom enega samega avtorja, ki zastopa celotno generacijo, izpustimo nekatere pomembne specifikke.

2 Neposrednim stikom slovenskih (predvsem kranjskih) izobražencev s češkimi in poljskimi pesniki na tem mestu ne bomo posvečali pozornosti. Raziskave kulturnih odnosov v 19. stoletju v slovenskem kontekstu so znane vsaj od začetka 20. stoletja (E. Korytko, K. H. Mácha, J. Kollár). Bolj poglobljeno analizo prinašajo študije in monografije: A. Lipovec: Karel Hynek Mácha in France Prešeren. Jezik in slovstvo 27/2–3, 1981. J. Vinkler: Posnemovalci, zavezniki in tekmeči. Koper 2006. N. Jež: Podoba Emila Korytky v slovensku kulturni zgodovini. P. B. Pavlin: V iskanju zgodbe Poljaka v izgnanstvu. E. Korytko (1813–1839). Ljubljana 2019. A. Rozman: Jernej Kopitar, Martin Hamuljak in Pavel Jozef Šafárik, Ljubljana 1996.

Mickiewicz, Erben). Sonet na drugi strani se v poljski romantiki lahko tvorno naveže na močno tradicijo renesančne ustvarjalnosti, v češki in slovaški literarni tradiciji pa italijanski sonet uvaja šele J. Kollár v pesnitvi *Hči Slave*. Posebno mesto znotraj zvrsti zaseda pesnitev ali povest v verzih, pri čemer velja poleg Mickiewiczevih *Konrada Wallendroda* in *Gospoda Tadeja* izpostaviti lirsko-epsko pesnitev *Maj* Karla Hyneka Máche (1836) z izrazito lirsko in refleksivno noto (Šnytova 2023: 84).³ Med ostale priljubljene zvrsti in pesniške oblike sodijo še elegija in oda ter potopisna proza. Uveljavlja pa se tudi znanstveno jezikoslovje (J. Jungman, P. J. Šafárik).⁴

3 Predromantični in romantični pesniški izraz pri Slovakah

V slovaškem prostoru tridesetih letih 19. stoletja je kot nesporna avtoriteta na področju slovaške literature, publicistike in izobraževanja obveljal politik, urednik, profesor in avtor literarnega programa Ljudo Štúr. Kot utemeljitelj nove kodifikacije knjižnega jezika je prispeval tudi k temu, da so jo v praksi kultivirali in širili romantični literati ter publicisti v novo nastalih revijah in almanahih. Zvrstna, poetološka in idejna uresničitev romantike pa še zdaleč ni bila enotna, temveč lahko govorimo o pragmatični, subjektivni in mesijanistični liniji. Posamezne smeri so pustile sledi tudi pri avtorjih druge polovice 19. stoletja. Prva prepoznavna lastnost slovaške romantike je programska zavezanost ljudskemu slovstvu tako v liriki kot epiki. Če prva faza zbiranja ljudskega gradiva doseže vrh z izdajo ljudskih pesmi P. J. Šafárika in J. Kollárja, pa lahko pri generaciji štúrovskih romantikov govorimo o kultivaciji te tradicije. Ljudsko slovstvo namreč zdaj tvori snovno in formalno izhodišče, ki omogoča tako zaželen individualni izraz refleksivne lirike. Tedaj so svoj višek doživele balada, duma in pesem, kasneje še pravljic, osrednjo vlogo pa zasedajo zgodovinske povesti s programskim romantičnim historizmom in visoko stopnjo mitologizacije ter stilizacije. Vzporedno z osrednjo slovaško romantično šolo se je nekoliko kasneje oblikovala druga poetološka linija, imenovana romantični mesijanizem. (Sevshek Šramel 2023: 147) Pri mesijanistih srečamo motiv predestinacije Slovanov in njihove zgodovinske vloge, torej njihov duhovni prepoved. Mesijanistična veja romantike namesto na aktivizem stavi na melanholično meditacijo, ne izključuje pa izjemnosti in razklanosti lirskega subjekta. Mesijanistični avtorji

3 Največ knjižnih prevodov v slovenščino doživi Mickiewiczova poezija: Krimski soneti (prevod Dušan Ludvik, 1949), Pesmi in pesnitve (1967), Gospod Tadej (1974) in Konrad Wallenrod (2000) v prevodu Rozke Štefan. Od čeških romantikov omenimo dvojezično izdajo Máchove pesnitve *Maj* (prevod Dušan Ludvik, 2013) in izbor poezije Jána Kollárja, ki je izšel v antologiji Česka poezija I. (prevod I. Lah, 1922).

4 Jozef Pavel Šafárik (Šafárik), prvi znanstveni slavist, je s svojo Zgodovino slovanskega jezika in literature po vseh narečjih (1826) vzpodbudil slovanske izobražence, predstavnike narodnega prepoveda, med njimi tudi J. Kopitarja in M. Čopa, da strnejo dotedanje jezikovne in literarne dosežke. Naslednje Šafárikovo delo Slovanske starožitnosti (1837) predstavlja obsežnejše znanstveno delo o kulturi in zgodovini vseh Slovanov.

na eni strani kažejo neposredne navezave na poezijo A. Mickiewicza, ker pa je bil njihov publicistični prostor omejen, so dolgo ostali v senci štúrovcev. Tovrstni avtorji, kot sta Samo Bohdan Hroboň in Mikuláš Dohnány, potrjujejo razgibanost, predvsem pa idejno razslojenost slovaške literarne umetnosti sredi 19. stoletja.

3.1 Ján Kollár

Med najvplivnejše avtorje 19. stoletja tako češkega kot slovaškega konteksta nacionalne književnosti sodi Ján Kollár (1793–1852). Idejo narodnega preporoda in novega literarnega programa slovaške književnosti je v začetni fazi najbolje uresničil z zbiranjem ljudskega izročila. Najobsežnejša in za razvoj slovaške poezije najpomembnejša zbirka je *Národné piesňanky* (Národne pesmi, 1834/35). Gre za obsežno zbirko ljudskih, polljudskih in avtorskih pesmi v dveh zvezkih, ki jo je uredil s pomočjo P. J. Šafárika in zbirateljev. Z gradivom je avtor zaobsegel celotno ozemlje, kjer živijo Slovaki. Zbirka pomeni idejni oz. programski preobrat za tedanjega naslovnika literarne ustvarjalnosti, s čimer je bila pravzaprav zaokrožena zbirateljska faza predromantike in slovaškega preporoda. Za generacijo romantičnih pesnikov tovrstne zbirke ljudskih pesmi pomenijo izhodišče za uresničitev nove romantične estetike.

Kollár se je v evropsko literarno zgodovino zapisal s temeljnim pesniškim delom *Slávy dcéra* (Hči Slave, 1824). Lirsko-epska pesnitev, kot jo poimenuje sam, se začne s predspevom v elegijskem distihu. Osrednji epski del predstavlja potovanje lirskega subjekta, ki spodbudi refleksijo na osi preteklost – sedanjost – prihodnost. Pesniške podobe se tako oblikujejo v slovanskih deželah in se prepletajo z bogato mitologijo. Posamezni spevi so poimenovani po rekah dežele, ki jih odkriva popotnik. Prvi spev je naslovljen Sala (po nemški deželi Polabskih Slovanov in Lužiških Srbov), drugi Laba, ki predstavlja češke dežele, v tretjem pa se vrača na Gornjo Ogrsko in je poimenovan Donava. Osnovno linijo lirske izpovedi tvori napetost med intimnim in kolektivnim (domovinskim) doživljanjem.⁵ Avtor je pesnitev sčasoma dopolnjeval z novimi soneti, razširjena izdaja je dopolnjena še z dvema spevoma z imenom antičnih rek, ki ju tako postavlja v mitološki svet (Lete je reka pozabljanja in simbolizira nebesa, kjer pesnika spremlja Mina že kot hči boginje Slave in se tako iz konkretnega bitja spreminja v mitološko; Aheron pa je alegorija slovanskega pekla). Kollárjevo monumentalno pesniško delo se strukturno zgleduje po tedaj popularnem popotniškem branju *Romanje grofiča Harolda* G. G. Byrona. Pesnitev *Hči Slave* lahko razumemo kot povzetek tedanje pesniške tradicije, v kateri se klasicistična poetika dopolnjuje s predromantično notranjo napetostjo in aktivnim lirskim subjektom. Na poseben odnos do preteklosti

⁵ Vzporedno branje s Krstom pri Savici vzpodbuja prepoznavanje različne razrešitve pri dilemi individualnih in odločitev in vlog ženskih in moških likov. (Bogomila, Mila)

v pesniškem svetu se lahko navežejo mesijanistični pesniki z idejo predestinacije Slovanov.

Prepoznavnost, pa ne le v slovanskem svetu, si je Kollár prislužil s pesnitvijo *Hči Slave*, pri nas pa je idejno večno zapisan v Krstu pri Savici z verzom »narveč sveta otrokam sliši Slave«. Ob tem velja omeniti še Kollárjeva potopisa po Italiji, kamor je potoval v štiridesetih letih, s prepoznavno napetostjo med dokumentarno in mitološko perspektivo.

3.2 Janko Král'

Janko Král' je osrednji romantični pesnik, ki je pisal že v novem slovaškem knjižnem jeziku in ga moral do velike mere tudi sam skonstruirati. Za razliko od v svojem času najbolj vplivnega slovanskega misleca češkega in slovaškega kulturnega kroga J. Kollárja je Král' ostal do neke mere manj opazen, vsaj za literarnozgodovinski pregled, njegova poezija pa je ponovno doživela branje, izdajo in tudi citatnost med pesniki avantgarde 30. let in v 60. letih dvajsetega stoletja. Král' pa je zanimiv predvsem zaradi ekskluzivne drže subjektivnosti, uporništvu, kar ga znotraj skupine slovaških piscev v sredini 19. stoletja najbolj neposredno povezuje z byronizmom. Janko Král' kot osrednji slovaški avtor balad z današnjega vidika uteleša sintezo izpovedne lirike iz sredine 19. stoletja (Sevšek Šramel 2023: 192). Njegova poetika je svojevrstna povezava ljudskega slovstva z estetskimi ideali predromantike in romantike.⁶ Kljub izraziti refleksivnosti in uvažanju resigniranega subjekta avtor daje prednost zvrstem blizu epskega slovstva, kot sta duma in balada. Če gledamo na celotno pesniško zapuščino J. Král'a, vidimo dvojnost: razkorak med idealom in stvarnostjo. Poleg izrazito individualnega doživljanja stvarnosti najdemo tudi pesmi z idejo o socialni in nacionalni enotnosti.

3.3 Slovaško romantično pesništvo v dialogu

Poleg nemških predromantikov in romantikov, s katerimi so prihajali slovaški izobraženci v neposredni stik v času študija na nemških univerzah v Jeni in Halle, so nanje močno vplivali tudi angleški in škotski avtorji. William Blake, Walter Scott, George Gordon Byron ali Percy Shelley niso bili samo priljubljeni med bralci, ampak so vplivali na podobna dela mnogih evropskih avtorjev skozi celotno 19. stoletje. Tako so se denimo mladi slovaški pesniki navduševali nad njimi in se urili v

6 V zvezi z inovacijo balade in razmerjem med ljudsko in umetno balado je za vključitev v pouk primerna balada *Zakleta vodna vila v reki Vah* in čudak Janko, tudi z angleškim prevodom. Prim. J. Král': *I was not Born for Quiet*. Bratislava 2022. Analiza balade v: J. Šnytová, Š. Šramel: *Mitološka vodna bitja v češki in slovaški baladi 19. stoletja*. Slovenski jezik in njegovi sosedje: slovenski slavistični kongres 2019.

prevajanju njihove poezije v svoje jezike (češčino in slovaščino), svoje prevode pa so objavljali v almanahih in revijah (Sevšek Šramel 2023: 127). Posebno poglavje predstavlja tu odnos do byronizma,⁷ ki je že od vsega začetka med slovaškimi avtorji različnih generacij vzbujal strah in nelagodje. V splošnem lahko rečemo, da se srečamo s primeri izrazitega idejnega odklona denimo v razpravah **L. Štúra**, do ambivalentnega odnosa pri Kollárju, vse do izrazitega predstavnika byronizma, ki ga skozi romantično individualnost in uporabo stiliziranega lirskega subjekta prepoznamo v izbranih pesmih, baladah in povestih J. Kráľa.

Na drugi strani ni mogoče prezreti dialošкости s pesniško usttarjalnostjo A. Mickiewicza tako znotraj kroga šturovcev v tridesetih letih kot kasneje pri mesijanistih. J. Goszczyńska izpostavlja, da so »balade Mickiewicza poleg *Ode mladosti* (Oda do mladošci) in *Konrada Wallenroda* predstavljale železni repertoar programa Štúrove literarne šole. Brane in recitirane so bile najpogostejše v izvirniku« (2004: 75). Recitacije, citatnost in neposredni pesniški odzivi na Mickiewiczzevo pesništvo⁸ pa tudi polemičnost so imeli širše dimenzije. Na eni strani je povzročilo, da se balada in zgodovinska povest uveljavita kot temeljni zvrsti znotraj šturovskega estetskega programa, po drugi strani je izrazito vplivalo na pesniški razvoj posameznih avtorjev (trinajstzložni silabični verz pri Kráľu).

4 Sklepni premisleki

Na vprašanje, zakaj je primer slovaške, češke in poljske romantike lahko ilustrativen v slovenskem srednješolskem, osnovnošolskem pa tudi visokošolskem prostoru, ponujamo nekaj odgovorov:

Branje klasike pri pouku slovenščine lahko poglobimo ali na novo prikažemo z različnimi literarnimi in polliterarnimi uresničitvami idejnega sveta 19. stoletja in estetike. Pri tem ponujajo avtorji zahodnoslovanskega prostora možnost branja v izvirniku in prevodu, kar med drugim omogoča uzaveščenje pripadnosti slovenščine slovanski jezikovni skupini in s tem razumevanje vzporednic na fonetični, oblikoslovni in leksikalni ravni.

7 Byronizem tukaj razumemo kot linijo romantične poezije, v kateri prevladuje upor proti družbi in globoko subjektivno doživljanje, konflikt posameznika z zunanjim svetom; to spremlja izoliranost in osamljenost izjemnega romantičnega subjekta, ki se usmerja bodisi v svetobolje ali h kozmičnemu pesimizmu (Schmarzová 2019: 191). V slovenskem kontekstu je relevanten odnos Čopa in Prešerna do Byronove poezije. Podrobneje glej: M. Jurak: Angleška romantika in France Prešeren. Ljubljana 2005.

8 Iniciacijsko vlogo je imela njegova zgodnja pesem Oda na mladošci, ki je med češkimi, slovaški in slovenskimi avtorji doživela mnoge literarne uresnitve (A. Sladkovič, J. Kalinčič, F. Prešeren).

Dopolnitev ključnih imen avtorjev romantične generacije k znanim zahodnoevropskim lahko vzpodbudi raziskovanje njihovega življenja in dela, kar lahko prispeva k širšemu poznavanju družbenih procesov, vsakdanjega življenja v prvi polovici 19. stoletja. Tukaj imamo v mislih poklicne poti romantičnih avtorjev in njihov odnos do domovine, svetovljanstvo, kulturna in univerzitetna središča tega časa.

Iz kulturološkega vidika pa so produktivne analogije usod kanoniziranih nacionalnih romantičnih pesnikov in vprašanje, kako živijo v kolektivnem spominu v nacionalnem in širšem evropskem kontekstu 20. in 21. stoletja.

VIRI IN LITERATURA

- CUDERMAN, Vinko idr., 2017: *Branja 2, berilo in učbenik za 2. letnik gimnazij in štiriletnih strokovnih šol*. Ljubljana: DZS.
- GOSZCZYŃSKA, Joanna, 2004: Wpływ Mickiewicza na oblicze słowackiego romantyzmu. Joanna Goszczyńska: *Studia z literatury czeskiej i słowackiej*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski. 64–82.
- KLEMEN, Matej, 2022: Obravnava klasičnih literarnih besedil pri pouku slovenščine kot tujega jezika: na primeru besedil Ivana Cankarja. *Jezik in slovstvo* 67/4. 3–15.
- KOS, Janko, 2020: *Primerjalna zgodovina svetovne literature*. Ljubljana: Slovenska matica. 178–185.
- KOS, Janko, VIRK, Tomo, 2010: *Svet književnosti 2*. Maribor: Založba Obzorja.
- SEVŠEK ŠRAMEL, Špela, ŠNYTOVÁ, Jana, 2023: *Od Donave do Vltave: pregled češke in slovaške književnosti*. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani. 68–80, 127–140.
- VOJTECH, Miloslav, 2004: Ján Kollár – tvorca slovanského mýtu. Ján Kollár: *Dielo*. Bratislava: Ústav slovenskej literatúry SAV– Kalligram. 563–586.
- SCHMARZOVÁ, Ľubica, 2019: Prevrstvovanie a zlomy v poézii Janka Kráľa. Peter Zajac, Ľubica Schmarzová (ur.): *Slovenský romantizmus, synopticko-pulzačný model kultúrneho javu*. Brno: Host. 182–198.

Jana Šnytová

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko

jana.snytova@ff.uni-lj.si

Roman *Vojna z močeradi* Karla Čapka: znanstvenofantastični roman ali globalna antiutopija?

Prispevek obravnava (znanstveno)fantastična dela češkega avtorja Karla Čapka s poudarkom na analizi antiutopičnega romana *Vojna z močeradi* in možnostih njegove interpretacije. Najprej povzame in ovrednoti prisotnost Čapkovega dela v slovenskih prevodih in prostoru, nato strne značilnosti Čapkovih fantastičnih del. Pri interpretaciji romana *Vojna z močeradi* izpostavlja aktualna vprašanja zlorabe tehnološkega napredka in človeškega pohlepa za vzpostavljanje nadzora in moči, ki imata lahko katastrofalne posledice za celotno človeštvo. Čapkova dela ostajajo relevantna še naprej, ker spodbujajo bralce k razmišljanju o univerzalnih etičnih in družbenih vprašanjih, ki jih prinaša napredek, zato so v prispevku navedene tudi možnosti uporabe pri srednješolskem pouku književnosti.

1 Karel Čapek v slovenskem prostoru

Češki pisatelj, dramatik, esejist in publicist Karel Čapek (1890–1938), čigar delo je danes prevedeno v številne jezike, je začel literarno ustvarjati v drugi polovici desetih let 20. stoletja. Svetovno prepoznaven je postal s svojo dramo *R. U. R.*, ki je bila napisana leta 1920, češko premierno uprizoritev je doživela leta 1921.¹ Nanj sta močno vplivala prva svetovna vojna, čeprav zaradi zdravstvenih težav ni bil vpoklican na fronto, in naraščajoči vzpon fašizma, kar je prepoznavno v njegovem delu predvsem s tem, da je poudarjal humanistične vrednote, človečnost, etiko in družbeno pravičnost. Čapka štejemo tudi med pionirje znanstvene fantastike, saj je bil eden prvih avtorjev, ki je v svojih antiutopičnih delih raziskoval vpliv modernih tehnologij in znanstvenih izumov na človeško življenje. Njegova dela pogosto vključujejo futuristične zamisli in koncepte, ki jih danes imenujemo umetna inteligenca, genski inženiring ali biotehnologija, zato so še danes aktualna in relevantna.²

1 Istega leta kot premiera je sledila uprizoritev drame v nemškem Aachnu, nato leta 1922 v Ljubljani, Varšavi, Beogradu ter New Yorku, leta 1923 pa v Berlinu, Londonu, Zürichu in na Dunaju (Holý 2018: 20). Beseda »robot«, ki jo je za Karla izumil njegov brat Josef Čapek, je po uspehu drame vstopila v številne jezike. K. Čapka in dramo *R. U. R.* omenja tudi Kosovel v svoji pesmi *Kons »Tiger je skočil na krotilec«* (prim. Juvan 2009).

2 Čapek je bil med letoma 1932 in 1938 sedemkrat nominiran za Nobelovo nagrado za književnost, vendar je ni prejel, verjetno zaradi takratnega zgodovinskega in družbenega ozračja v Evropi, saj so bila njegova dela izrazito antifašistična.

V slovenskem prostoru je Karel Čapek znan predvsem po svojih dramskih delih in mladinski književnosti. Prisotnost Čapkovega dela v slovenski kulturi (gledališke uprizoritve, prevodi leposlovja) lahko prikažemo s konkretnimi statističnimi podatki.³ Od dvajsetih let 20. stoletja so na slovenskih odrih skupaj trinajstkrat doživele uprizoritev štiri njegove drame, in sicer *R. U. R.*, *Stvar Makropulos*, *Bela bolezen* in *Mati* ter dve dramski adaptaciji (*Poštarska pravljica*, *Lunapark kuga*). S tem je Čapek tudi največkrat igrani češki dramatik v slovenskem okolju. Drama *R. U. R.* je bila uprizorjena kar štirikrat (1922, 1928, 2004, slov. prevod Osip Šest; 1966, slov. prevod Jan Baukart). Na odrih je bila trikrat izvedena dramska igra *Bela bolezen*, in sicer leta 1937 v Ljubljani (slov. prevod Fran Albreht) in v Mariboru (slov. prevod Jan Šedivý) z različnima režiserjema, nato v Kranju leta 1945.⁴ Enako trikrat je bila uprizorjena drama *Mati* (1945, 1956, 1962; slov. prevod Meta Sever). *Stvar Markopulos* se je pojavila v slovenskem gledališču samo enkrat leta 1928 (slov. prevod Fran Bradač). Ugotavljamo, da so bile njegove drame prisotne v slovenskih gledališčih od dvajsetih do šestdesetih let 20. stoletja, nato so se zopet pojavile šele po letu 2000, predvsem v obliki priredb.

Prevodi Čapkovih del v slovenščino izhajajo skoraj redno od dvajsetih let 20. stoletja do danes, s kratko prekinitvijo v devetdesetih letih. V slovenščino so prevedeni skoraj vsi romani in zbirke kratkih zgodb, nekatera dela obstajajo celo v dveh različnih prevodih.⁵ Med prevajalci je najbolj zastopana Zdenka Škerlj Jerman, ki je med drugim prevedla ključna fantastična romana *Vojna z močeradi* (slov. prevod 1974, 1980) in *Krakatit* (slov. prevod 1980). Sledi Janko Liška s prevodom romana *Navadno življenje* (slov. prevod 1962) in izborom kratkih zgodb *Stopinje* (1957), v katerih Čapek raziskuje meje človekovih možnosti prepoznavanja resnice. V 21. stoletju se prevodom Čapka posveča Nives Vidrih, ki je prevedla njegovo mojstrsko zbirko kratkih zgodb *Zgodbe iz enega in drugega žepa* (slov. prevod 2013) in znanstvenofantastični roman-feljton *Tovarna Absolutnega* (slov. prevod 2023).

3 Statistični podatki so pridobljeni iz podatkovne baze SiGledal, ki je nastala v sodelovanju s Slovenskim gledališkim inštitutom in hrani podatke o preteklih produkcijah slovenskega profesionalnega in polprofesionalnega gledališča; dostopna je na povezavi <<https://repertoar.sigledal.org/>>.

4 H. Zahirović sklepa, da drama *Bela bolezen* v Jugoslaviji ni bila uprizorjena zaradi negativnega dramskega lika Maršala, kar bi lahko omalovaževalo ugledno ime maršala Tita (Zahirović 2015: 46). Šele leta 2020 besedilo drame ustvarjalci vključijo v svoj kabaret *Lunapark kuga* režiserja Matjaža Latina v Mestnem gledališču Ptuj, z očitnimi navezavami na situacijo, povezano z epidemijo bolezni covid-19.

5 Dvakrat preveden je bil roman *Krakatit*, in sicer leta 1929 v prevodu Ferda Kozaka in leta 1980 v sodobnejšem prevodu Zdenke Škerlj Jerman; tudi zbirka pravljic *Devatero pohádek a ještě jedna jako přívalek od Josefa Čapka* je bila prevedena prvič z naslovom *Devet povesti in ena Josefa Čapka* (1954, prevod Fran Bradač) in drugič kot *Devet pravljic pa še ena za nameček od Josefa Čapka* (1976, prevod Zdenka Škerlj Jerman).

2 Čapkova znanstvenofantastična dela

V Čapkovem ustvarjanju prepoznavamo dva osrednja tokova: dela, ki temeljijo na filozofiji pragmatizma in relativizma in se posvečajo zmožnostim človekovega prepoznavanja resnice, ter antiutopična oz. znanstvenofantastična dela, v katerih kritično prikazuje družbene probleme, zlorabo tehnike proti človeku in tudi nevarnosti totalitarizma. Predvsem njegova znanstvenofantastična ustvarjenost je še danes odmevna, verjetno zaradi določene mere vizionarstva. Sem spadajo drame *R. U. R.* (1920), *Stvar Makropulos* (1922), *Bela bolezen* (1937) in romani *Tovarna Absolutnega* (1922), *Krakatit* (1924), *Vojna z močeradi* (1936).

Znanstvena fantastika se je v tistem času v češkem okolju šele uveljavljala. Čapek pa je vedno izbral fantastične teme, ko je želel opozoriti na resne družbene probleme (Klíma 2001: 169). Po eni strani prikaže genialni človeški znanstveni izum, ki naj bi človeku pomagal – naj so to avtomatski delavci roboti, recept na eliksir za tristo let življenja Eline Makropulos, iznajdba zdravila proti zelo nalezljivi beli bolezni ali navodilo za izdelavo izredno močnega eksploziva krakatit. Po drugi strani pa ustvari (anti)utopični svet, kjer naj bi vladala popolna blaginja zaradi neomejenih možnosti poceni proizvodnje, ki bi jo namesto človeka opravljali roboti, stroji-karburatorji v *Tovarni Absolutnega* ali pa pridni in ubogljivi močeradi. Znanstveni izum ali obvladovanje sveta pa uide izpod človekovega nadzora in zgodba se konča oz. bi se lahko končala s popolno katastrofo in uničenjem sveta.

Čapek v znanstvenofantastičnih delih opozarja na nevarnosti, ki jih prinašajo nekontrolirani tehnološki napredki in želja po nadvladi nad naravo ter ljudmi, kar je relevantno tudi v današnji družbi. Prepoznal je težnjo človeštva, da zlorablja tehnologijo in znanost za lastno korist, ne da bi upoštevalo dolgoročne posledice hitrega tehnološkega razvoja. Njegove zgodbe služijo kot opozorilo pred slepim zaupanjem v napredek brez moralne presoje in odgovornosti. Zaradi univerzalnosti teh tem so Čapkova fantastična dela brana in uprizarjana še danes (Haman 2014: 188).

3 *Vojna z močeradi*

Roman *Vojna z močeradi* je nastajal spomladi leta 1935 v ozračju svetovne gospodarske krize, nevarnega vzpona fašističnih oblasti v Nemčiji in njene agresivne zunanje politike, ki je neposredno ogrožala češkoslovaško območje. Prvi vzgib za pisanje romana *Vojna z močeradi* je bilo po Čapkovih zapiskih razmišljanje o evoluciji človeka in vprašanje, ali je bilo neizogibno, da je »gospodar stvarstva« postal prav človek. V epilogu romana avtor premišljuje, kako bi zgleдал svet, če bi kakšna druga vrsta dosegla isto razvojno stopnjo in na podlagi

te misli zariše fantastični svet, kjer močeradi s svojimi sposobnostmi postanejo enakovredni ljudem:

Če bi dosegla stopnjo, ki ji pravimo civilizacija, kaka druga živalska vrsta, kaj mislite: bi počela prav takšne neumnosti kot človeštvo? Bi se prav tako vojskovala? Bi doživljala enake zgodovinske katastrofe? [...] Kaj bi dejali, če bi kaka druga živalska vrsta oznanjala, da ima glede na svojo izobrazbo in število le ona pravico do tega, da se polasti vsega sveta in mu gospoduje? (Čapek 1980: 246.)

Roman je sestavljen iz treh delov (*Andrias Scheuchzeri, Po sledih civilizacije, Vojsna z močeradi*), v katerih Čapek mojstrsko uporabi različne literarne in stilne zvrsti. Prvi del se začne kot pustolovski roman: kapitan z eksotičnim imenom J. van Toch pri otokih v Indijskem oceanu odkrije neznano vrsto živali, ki jim domačini pravijo »morski hudiči« in se jih zaradi vraževerja bojijo. Ugotovi, da gre za posebno vrsto močeradov z znanstvenim imenom *Andrias Scheuchzeri*, ki se hranijo z morskimi mehkužci, bisere pa zavržejo kot nepotrebne. Poleg tega so se sposobni zelo hitro učiti. Kapitan, za katerega se izkaže, da je v bistvu dobrosrčni Čeh z imenom Jan Vantoch, močerade udomači in jih nauči zbirati bisere v zameno za orožje, ki ga uporabljajo proti morskim plenilcem. Močeradi so barvito opisani v različnih situacijah in se širijo v razne kraje sveta – z njimi se srečamo v angleškem živalskem vrtu, v пристanišču Marseille, igrajo v hollywoodskem filmu, preučujejo jih na (psevdo)znanstvenih konferencah itn. Prvi del se konča s kapitanovo smrtjo in ustanovitvijo t. i. sindikata močeradov, ki ga sestavljajo veletrgovci na čelu s G. H. Bondyjem, ki zaključi nabiranje ter prodajo biserov in se namesto tega odloči za vzrejo in preprodajo močeradov kot poceni delovne sile.

Drugi del opisuje širjenje močeradov in njihovo uporabo s strani ljudi. Zgrajen je kot kolaž fiktivnih publicističnih, znanstvenih in administrativnih besedil od reportaže, glose preko referata do poslovnega poročila. Vtis verodostojnosti dodajo še izmišljene risbe, domnevne fotografije močeradov in navedba izmišljenih virov v tujih jezikih. Vse članke o močeradih v časopisih in drugih tiskovinah izrezuje in shranjuje gospod Povondra. Gre sicer za povprečnega meščana, ki je delal kot hišnik pri veletrgovcu Bondyju. Sam sebi pripisuje posebno vlogo, saj je bil prav on tisti, ki se je po daljšem premišljevanju odločil, da bo omogočil obisk kapitana Van Tocha pri Bondyju, s čimer je dejansko dovolil širjenje močeradov. Čapek v tem delu ironično prikazuje hinavsko zlorabo drugih bitij. Pri opisu, kako ravnajo z močeradi, ko jih peljejo naprodaj in na delo, lahko beremo obsodbo totalitarizma, modernega suženjstva in rasizma:

[...] pripluje k farmi tanker Močeradskega sindikata in pripelje ravnatelju farme naročila, koliko Močeradov iz posameznih razredov mora odpeljati. Novačenje se godi ponoči. Ladijski častnik, ravnatelj in veterinar sedijo pri osvetljeni mizi, medtem ko

nadzorniki in ladijska posadka zapro Salamandrom umik v morje. Nato stopa Močerad za Močeradom k osvetljeni mizi, kjer ga priznajo za sposobnega ali nesposobnega. Potrjeni Močeradi vstopijo potem v čolne, ki jih odvažajo na tanker. To delajo zvečine prostovoljno, se pravi zgolj na oster ukaz. Le včasih je potrebno lahno nasilje, kot je uklenitev. [...] Prav tako human in higieničen je prevoz Močeradov v tankerjih. Vsak dan jim s črpalkami zamenjajo vodo v bazenih, krmijo pa jih najbolj izdatno. Smrtnost med prevozom doseže največ deset odstotkov. (Čapek 1980: 126.)

Tretji del romana prikazuje apokaliptično dogajanje, ko se močeradi od ljudi naučijo vse, kar potrebujejo za prevlado, oborožijo in namnožijo se do te mere, da jim začne zmanjkovati ugodnega življenjskega okolja na obrežjih morij, medtem ko rodnost ljudi pada. Konflikt se izostri, močeradi se organizirano in hierarhično povežejo, izvolijo svojega vodjo Chief Salamandra, ki pa – ironično – ni močerad, temveč človeško bitje, in zahtevajo sistematično uničevanje kopnega, da bi si pridobili življenjski prostor: »Ponujamo vam mir. Vi nam boste dobavljali svoje produkte in nam prodali kopno. Pripravljeni smo ga dobro plačati. Ponujamo vam več kot mir. Ponujamo vam trgovino.« (Čapek 1980: 223.)

Gospod Povondra še vedno verjame, da na češko ozemlje močeradi ne bodo prišli, saj je reka Vltava tako onesnažena, da povzroča grižo. Njegovi upi pa se ne uresničijo, saj se močeradi prilagodijo tudi tem razmeram. Gospod Povondra spremeni svoje mnenje in namesto ponosa, da je omogočil razširjenje močeradov, prevzame odgovornost za bližajočo katastrofo. Literarni teoretik Vladimír Papoušek poudarja, da:

/g/. Povondra je potrošnik sveta, ki skozi naiven simbol razvija občutek sokrivde v potekajočih procesih. Predstavlja – ne glede na svoje specifične lastnosti – potrošnika nasploh: človeka, ki se na določeni stopnji svoje preobrazbe in postopnega prilagajanja na dane razmere zbudi nekoliko prepozno. Pokazalo se je tudi, da se zgodovina ne konstituira skozi imanentne »velike zgodovinske dogodke«, temveč da nastaja z retrospektivno reinterpretacijo preteklosti. (Papoušek 1994: 605.)

Čapek v romanu torej gradi vizijo sveta, kjer druga vrsta bitij prevzame oblast in posledično prevlada nad človekom. Opažamo precej podobnosti z dramo *R. U. R.*, saj avtor robote upodablja kot živa bitja, popolnoma podobna človeku razen pomankanja čustev in lastne volje. Človek je izumil oz. odkril tako prizadevne in delavne robote kot močerade, nato pa jih je poskusil brezčutno zlorabiti. Obe vrsti se upreta egoističnemu ravnanju človeštva in mu grozita z uničenjem.

Roman *Vojna z močeradi* je aktualen še danes zaradi svoje družbene in politične kritike, ki cilja na številne temeljne probleme, s katerimi se sooča sodobna družba, obenem pa jih predstavlja na umetniško dovršen način. Čapek skozi zgodbo o inteligentnih močeradih, ki jih ljudje najprej izkoriščajo za lastno korist, nato pa

se soočijo z njihovim uporniškim ravnanjem, razkriva univerzalne teme, kot so imperializem, kolonializem, rasizem, ekološka destrukcija in nevarnosti nekontroliranega kapitalizma. Ivan Klíma ocenjuje, da

[r]oman združuje najboljše Čapkove umetniške in novinarske veščine, [...] da sijajno zgradi zgodbo, postopoma preide od lahкотnega zabavnega tona do povsem resnega, celo patetičnega izraza, poimenuje splošne probleme sveta in jih hkrati predstavi v konkretni in prepričljivi obliki. (Klíma 2001: 174.)

3.1 *Vojna z močeradi pri pouku književnosti*

Roman zaradi svoje aktualnosti in nazornosti ponuja tudi več možnosti uporabe pri pouku književnosti. Na podlagi izbranih odlomkov je možno razmišljanje o nevarnostih, ki jih prinaša tehnološki napredek brez etične presoje, kar je danes še posebej pomembno pri razvoju umetne inteligence in biotehnologije. Čapek v romanu opozarja na brezobzirno izkoriščanje naravnih virov in posledično uničevanje okolja, kar je danes relevantno v kontekstu globalnega segrevanja in ekoloških kriz. Prikazuje, kako močne države izkoriščajo šibkejše, kar odraža sodobne globalne odnose moči in ekonomsko neenakost.

Branje *Vojne z močeradi* dijakom omogoči globlje razumevanje kompleksnih vprašanj, hkrati pa jih pripravi na kritično analizo drugih literarnih del, ki obravnavajo podobne teme. S primerjavami z drugimi klasiki dijaki pridobijo širši vpogled v svetovno književnost in razmišljajo o univerzalnih vprašanjih, ki se večkrat ponovijo skozi čas. Po drugi strani pa se lahko posvetijo raziskovanju zgodovinskega obdobja tridesetih let 20. stoletja v Evropi, ki se v romanu odraža. Lik Chief Salamandra ima očitne podobnosti z nacističnim vodjo A. Hitlerjem. Glede na dejstvo, da po letu 2000 v češkem okolju Čapkova fantastična dela izhajajo v obliki stripov,⁶ se ponuja možnost likovne priredbe oz. obratno dopolnjevanje dialogov v obstajajoče stripe. Primerna je primerjava Čapkovega roman z delom *Živalska farma* Georga Orwella (1945).⁷ Obe deli na svoj način zarišeta distopično prihodnost in kritično prikažeta družbene strukture in zlorabo moči. Preko literarne analize odlomkov romanov med književnim poukom srednješolci raziskujejo funkcijo živalskih alegorij v literarni zgodovini ter postopke ironije in satire.

6 V obliki stripa so v zadnjem desetletju v češčini izšla Čapkova dela *Vojna z močeradi*, R. U. R., *Bela bolezen* in *Krakatit*: Čapek, K., Štěpánek, J.: *Válka s mloky* (2018); Čapek, K., Čupová, K.: *R. U. R.* (2020); Čapek, K., Štěpánek, J., Pospisil, M.: *Bílá nemoc* (2022); Čapek, K., Pipková, L.: *Krakatit* (2023).

7 Prim. Ambrož idr. 2010: 189–190.

4 Sklep

Fantastična in antiutopična dela Karla Čapka iz dvajsetih in tridesetih let 20. stoletja pridobivajo v sodobnem svetu na aktualnosti in presegajo čas in prostor, v katerem so bila napisana. Našli so tudi pot v različne druge medije, vključno s filmom, televizijo in stripi. Avtor v njih raziskuje zlorabo znanosti in tehnologij, pogosto v službi kapitala, kar povzroča neizbežne družbene in okoljske spremembe. Kritično preizprašuje meje človeške etike in moralnosti v odnosu do narave in drugih bitij. Roman *Vojna z močeradi* združuje elemente (znanstvene) fantastike, kot so napredna tehnologija in neobičajna inteligentna bitja, z elementi antiutopije, skozi katere opozarja na možne katastrofalne posledice človeških dejanj.

VIRI IN LITERATURA

- AMBROŽ, Darinka idr., 2010: *Branja 3. Berilo in učbenik za 3. letnik gimnazije ter štiriletnih strokovnih šol*. Ljubljana: DZS.
- BRADBROOKOVÁ, Bohuslava, 2006: *Karel Čapek. Hledání pravdy, poctivosti a pokory*. Praha: Academia.
- ČAPEK, Karel, 1954: *Válka s mloky*. Praha: SNKLHU.
- ČAPEK, Karel, 1980: *Vojna z močeradi*. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije.
- HAMAN, Aleš, 2014: K otázce čtenářské přístupnosti Čapkova díla. *Tři stálíce moderní české prózy: Neruda, Čapek, Kundera*. Praha: Univerzita Karlova. 188–195.
- HOLÝ, Jiří, 2018: *Karel Čapek: RUR*. Edice Seminář České knihovny, sv. 12. Praha: Ústav pro českou literaturu Akademie věd České republiky.
- JUVAN, Marko, 2009: Kosovelova referenca na Čapka in njen kontekst. *Primerjalna književnost* 32/1. 177–192.
- KLÍMA, Ivan, 1962: *Karel Čapek*. Praha: Československý spisovatel.
- KLÍMA, Ivan, 2001: *Velký věk chce mít též velké mordy. Život a dílo Karla Čapka*. Praha: Academia.
- PAPOUŠEK, Vladimír, 1994: Svět jako žurnál v Čapkově Válce s mloky. *Česká literatura*, 42/6. 601–607.
- ZAHIROVIĆ, Hasan, 2015: *Recepce Čapkova díla a osudy jeho her v zemích bývalé Jugoslávie*. Doktorska disertacija. Praha: Akademie múzických umění, Divadelní fakulta.

Esej na splošni maturi iz slovenščine 2025

Tomaž Koncilijska

Gimnazija Novo mesto

tomaz.koncilijska@gimnm.org

Kultni album skupine Pink Floyd ali legendarni parfum Toma Forda? Ne: Kocbekov *Strah in pogum* na maturi

Prispevek obravnava novele *Strah in pogum* Edvarda Kocbeka v luči dejstva, da gre za delo, izbrano za izhodišče na esejskem delu izpita iz slovenščine na splošni maturi 2025. Dotika se številnih tem, ki se razpirajo ob Kocbekovi zbirki – od pomena razumevanja časa in prostora, v katerem so novele nastale in iz njega zajemajo snov, prek filozofskih in svetovnonazorskih obzorij, ki so oblikovala njihovega avtorja in vplivala na recepcijo zbirke, do medbesedilnih in drugih literarnih vprašanj. Njegov namen je torej bolj osvetljevati kot razlagati, s tem pa želi biti predvsem izhodišče za približevanje horizontov razumevanja bralcev in literarnega dela ali zgolj nabor idej za ustvarjalno delo z dijaki v razredu.

1 Uvod

Za šolski esej pri pisnem izpitu splošne mature iz slovenščine 2025 je bil razpisan tematski sklop Človek na razpotjih časa, za razpravljanje in interpretiranje na to temo pa je bila poleg Jančarjevega romana *In ljubezen tudi* izbrana še Kocbekova zbirka novel *Strah in pogum*. Presenetljivo? Pogumno? Končno? Kljub nesporni umeščenosti v slovenski literarni kanon Kocbek na šolskem polju v samostojni državi še ni doživel večje pozornosti – z izjemo novele *Črna orhideja*, ki je bila pred četrto stoletja eno od besedil maturitetnega tematskega sklopa. O vzrokih za takšno stanje lahko le ugibamo. Pa vendar se ni mogoče znebiti občutka, da se kot eden verjetnejših kaže razmerje avtorja do slovenske polpretekle zgodovine, ki jo prikazuje izrazito samosvoje, predvsem pa drugače, kot je to bil in je v precejšnji meri še danes pripravljen sprejeti velik del slovenske javnosti; namreč prek subjektivnih in etično zaostrenih pozicij književnih oseb v vsej njihovi intimni človeškosti in hkratnem upiranju kolesju zgodovinskih silnic.

O Edvardu Kocbeku (1904–1981), »pričevalcu našega časa«, ¹ njegovi politični vlogi in literarnem pomenu za slovensko družbo je bilo že v njegovem času, še več pa v desetletjih po njegovi smrti prelitega veliko črnila. Preučevalcem njegovega življenja in dela je tako danes dostopno bogato gradivo, ki z različnih vidikov

¹ Boris Pahor navaja, da je avtor navedene besedne zveze Alojz Rebula. Uporabljena je bila, kot je znano, v naslovu prelomne knjižice iz leta 1975 – *Edvard Kocbek: pričevalec našega časa* (Kovačič Peršin 2010), kjer je Kocbek spregovoril o povojnih pobjah domobrancev.

osvetljuje Kocbekovo izjemno usodo v slovenski zgodovini. V pričujočem prispevku se bomo posvetili zlasti novelam v zbirki *Strah in pogum*, in sicer kot besedilom, o katerih bodo vse leto intenzivno razmišljali bodoči maturanti. Dejstvo, da snovno koreninijo v narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem med drugo svetovno vojno in da je za tehten uvid v njihovo literarnost brez dvoma potrebno temeljito poznavanje in razumevanje tudi zgodovinskih in drugih okoliščin, povezanih z njihovim nastankom in kasnejšo usodo, bo lahko za udeležence tega procesa, pri čemer mislimo na dijaštvo, učiteljstvo in širšo javnost, iz različnih razlogov naporno in celo frustrirajoče, lahko pa tudi navdihujoče, iskateljsko, osvobajajoče in katarzično. V želji, da bi se zgodilo predvsem slednje, se bomo vprašali, kakšne izzive lahko prinašajo mladim bralcem in njihovim učiteljem danes, več kot sedemdeset let po njihovem izidu (1951), ter poskušali opozoriti na nekatere besedilne, medbesedilne in zunajliterarne elemente, ki bi jih utegnili dodatno osvetliti. Spraševali se bomo, kako bi bilo možno novele približati današnjim dijakom, in poskušali pokazati, kaj je v njih sodobnega, morda problematičnega, predvsem pa univerzalnega, zanimivega in aktualnega.

2 Kocbek in njegov čas

Edvard Kocbek stoji v samem jedru nasprotij, povezanih z nerazčiščenim odnosom Slovencev do polpretekle zgodovine, že v zenitu svojega življenja zavržen s strani Rimskokatoliške cerkve na Slovenskem kot njen ‚enfant terrible‘ in partijske ‚tovarišije‘ kot nepredvidljiv, neovladljiv in zato škodljiv element v času povojne izgradnje komunistične družbe. Vse do danes se ga zlasti v zvezi z njegovo družbeno-politično vlogo drži avra donkihotskega idealizma,² ob tem pa se razpira vprašanje, koliko je njegova uporniška pozicija, nekakšna dvojna herezija – tako v odnosu do Cerkve kot Partije, pomenljiva za razumevanje njegove literarne ustvarjalnosti. Ob izjemni Kocbekovi življenjski usodi se je najbrž potrebno vprašati, kako dobro so v skladu z naslovom maturitetnega tematskega sklopa s kompleksnostjo vseh okoliščin, potrebnih za razumevanje nastanka, recepcije in usode Kocbekovih novel, seznanjeni slovenski dijaki in – naj si to dovolimo reči – tudi njihovi učitelji. Kolikšno vlogo pri obravnavi in interpretaciji *Strahu in poguma* bodo imela njihova osebna vrednostna stališča v razmerju do slovenske polpretekle zgodovine? Kako zagotoviti nevtralnost pri razlaganju družbeno-zgodovinskega konteksta v povezavi z novelami?

2 Kot »idealista in avtentičnega Don Kihota« ga npr. označi že Vladimir Bartol v svojem dnevniškem zapisu iz leta 1947 (Virk 2013: 40).

Na tem mestu lahko izpostavimo zlasti tri monografije, ki predstavljajo skoraj obvezno čtivo za vsakogar, ki želi relevantno razpravljati o Kocbeku, še zlasti z generacijo bodočih maturantov. To so *In stoletje bo zardelo* (2011), v kateri Andrej Inkret pretežno biografsko ter deloma interpretativno sledi Kocbekovemu življenju in delu; *Ena je groza* (2010) Tineta Hribarja, kjer avtor Kocbeka obravnava skozi etično prizmo; ter delo Igorja Omerze *Edvard Kocbek: osebni dosje št. 584* (2010), v katerem avtor s pomočjo arhivskega gradiva dokumentira in osvetljuje, kot pravi, najbolj nadzorovanega posameznika v Sloveniji v desetletjih pred drugo svetovno vojno in po njej. Vse omenjene obravnava Matevž Kos v svojem članku *Aktualna pasivna in aktivna recepcija Kocbeka kot političnega stvaritelja*, kjer potrjuje pomen poznavanja širših družbeno-zgodovinskih okoliščin za razumevanje Kocbekovega literarnega ustvarjanja (Kos 2011).

3 Geneza in usoda zbirke *Strah in pogum*

Inkret (2011: 302–311) navaja, da je Kocbek še pred izidom *Tovarišije* (1949) oblikoval vrsto novelističnih osnutkov na partizansko temo, posvečenih nadosebnim konfliktom. Do realizacije je prišlo šele leto kasneje, ko je januarja 1950 menda v enem samem tednu dokončal *Črno orhidejo*. Že mesec dni kasneje je končal naslednjo novelo, *Ogenj* s sprva daljšim naslovom – *Ogenj v človeku ali človeka v ogenj*. Sredi marca istega leta je nastala tretja novela *Bunker*, ki jo je Kocbek kasneje pod naslovom *Temna stran mesca*³ uvrstil na začetek zbirke, pozno poleti pa je dokončal še četrto novelo *Blažena krivda*, ki jo je najprej naslovil *Kača*. Načrtoval je še peto novelo, vendar mu ni uspelo napisati več od osnutka, tako da je do konca leta štiri besedila le še uredil in jim dal skupni naslov *Strah in pogum*. Potem ko je bolj ali manj upošteval še pripombe prijateljev in znancev, ki jim je dal brati rokopis (France in Anton Vodnik, Josip Vidmar, Janez Gradišnik, Jože Udovič), je brez vsakršne cenzure knjigo izdala Državna založba Slovenije oktobra leta 1951 v nakladi 3000 izvodov.

Prvi dve oceni po izidu v tedanjem časopisju sta bili izrazito pohvalni (Boris Pahor v Primorskem dnevniku in Anton Balant v Tribuni), 20. decembra pa je po zasedanju partijskega politbiroja prišlo do preloma, ko sta zlasti Boris Kraigher, tedaj notranji minister, in Boris Zihlerl, minister za znanost in kulturo, ostro nastopila proti Kocbeku.⁴ Že dva dni zatem je izšla odklonilna kritika novel v Ljudski pravici

3 Ob morebitni dilemi glede sklanjanja samostalnika ‚mesec‘ lahko dijake usmerimo tudi na spletno Jezikovno posvetovalnico: <<https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/2885/kako-sklanjam-samostalnik-mesec>>.

4 Do sklepa političnega vrha o njegovi odstranitvi iz javnega življenja je prišlo že prej, najverjetneje po kongresu Osvobodilne fronte konec aprila 1951 v Ljubljani ob desetletnici njene ustanovitve, kjer je Kocbek pokazal kritičen odnos do nove komunistične oblasti v zvezi z razumevanjem pojma svobode. Prav izid novel *Strah in pogum* jeseni

s podpisom Toneta Fajfarja. Takoj po novem letu je Ziherl sklical sestanek časopi-
snih in radijskih urednikov ter vodij kulturnih redakcij, na katerem je opozoril na
vse večjo »klerikalizacijo« medijev, čemur je bilo treba po njegovem mnenju na-
praviti konec. Seveda se je ob tem dotaknil tudi *Strahu in poguma*, češ da je nevzdr-
žno, da je lahko takšna knjiga, ki je po vsebini »pljunek na vse, kar je pozitivnega v
svetu«, lahko izšla, ne da bi kdorkoli o njej »pravočasno signaliziral«. V naslednjih
tednih se je nato na Kocbeka usul plaz delegiranih kritik, obsodb, člankov, pisem,
deklaracij in izjav, ki so mu očitale izkrivljanje podobe partizanskega upora, žalje-
nje slovenskega človeka, blatenje pridobitev revolucije in še kaj. Konec januarja je
potekal razširjeni plenum Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije, na
katerem je Kraigher Kocbeka razglasil za glavnega nasprotnika režima, razpravo
pa je zaključil Edvard Kardelj, ki je vehementno diskreditiral Kocbeka kot »sme-
šno figuro« in pribil, da spada le še na Studenec (tedanjo psihiatrično kliniko) ali
pa v zapor, če ne bo prenehal s svojim delovanjem, in da v zvezi z njim ne kaže
več »zganjati teatra«. Kot po ukazu se je pisanje o Kocbeku z izjemo še nekaterih
lokalnih objav nehalo, kasnejših nekaj odzivov, ki se novel niso lotevali politič-
no, ampak predvsem literarno (Vladimir Bartol v tržaških Razgledih, Boris Pahor
celo s samostojno brošuro *Svobodna polemika* v obrambo Kocbeku in Janko Kos s
svojimi *Zapiski s svinčnikom* v reviji Beseda), pa na afero Kocbek ni več vplivalo
– njegova usoda je bila že zapečaten.

3.1 Kritiški odzivi na zbirko: Pahor, Bartol, Kos

Velika večina odmevov na Kocbekove novele je bila politične narave, pisateljeva
diskreditacija se je dogajala na idejni ravni, le malo pa je bilo literarnih argumen-
tov. Ena od izhodiščnih točk obtoževanja Kocbekovih novel je bila etika eksisten-
cializma, ki je bil v tem času na Slovenskem v publicistiki slabo, površno in poe-
nostavljeno predstavljen. Juvan (1986: 17) piše, da so mnogi nestrpno odklanjali
zlasti eksistencialistično filozofijo, ki so jo dojemali le kot nihilizem, amoralizem,
iracionalizem, meščansko reakcionarstvo ipd. O odzivih na izid zbirke se lahko v
strnjeni obliki poučimo iz članka Leva Krefta o političnem pomenu *Straha in po-
guma* (1986), kjer navaja tudi navdušeno afirmativno Pahorjevo oceno, ki je bila
seveda izjema:

Ta knjiga bo kamen spotike ekstremistom z desne; prav tako bo deležna pomilo-
valnih pogledov ekstremistov z leve. A to bo overovalo (če bi bilo potrebno!) njeno

leta 1951 pa je bil zunanji povod za režiran medijski pogrom nad avtorjem v naslednjih mesecih, prisilno upokožitev in
prepoved javnega delovanja, tudi literarnega, obenem pa je to pomenilo začetek poostrenega nadzora tajnih služb, ki
so vse do konca Kocbekovega življenja spremljale domala vsak njegov korak, zasebne stike in mu prisluškovale celo
v stanovanju.

nezamenljivo vrednost in njen dragocen pomen. In mi se s tem ne opredeljujemo za neko zlato sredino, ampak izražamo najiskrenejše želje sodobnega človeka, ki se ne upira neizprosni korakom zgodovine, a hoče in ,mora ostati človeško neodvisen in svoboden, ne samo zgodovinsko uporaben in koristen'. (Kreft 1986: 753.)

Ob tem poudari, da je programsko izjavo o neodvisnosti in svobodi sodobnega človeka Pahor povzel po Damjanovih besedah iz *Blažene krivde* in da je v nadaljevanju Kocbekove novele razglasil kar za moralni in etični priročnik. Kreft ugotavlja, da je Pahor razumel *Strah in pogum* kot »Kocbekov politični, družbeni, idejni in programski credo«, ne pa kot čisto literaturo. Nadalje sklepa, da novel ni bral kot zgodbe o tem, kako je bilo med vojno, ampak kot aktualne, sočasne nauke in dileme.

Drugačna je bila Bartolova ocena v Razgledih, kjer je avtor *Alamuta* Kocbeka sicer argumentirano branil pred očitki, da potvarja podobo narodnoosvobodilnega boja, češ da novele funkcionirajo na simbolni ravni, da nikakor niso odsev realnega zgodovinskega dogajanja, ampak pisateljevih idej in subjektivnih vrednot. Pač pa je Kocbeku v psihoanalitični maniri pripisal očitna znamenja erotične patologije, ki dosežejo vrhunec v *Črni orhideji*, kar naj bi bila projekcija Kocbekovih osebnostnih fantazij (Virk 2013: 45).

Posebno mesto med odzivi zavzema pretežno literarna, vendar še izraziteje odklonilna kritika Janka Kosa *Zapiski s svinčnikom*, ki so v treh nadaljevanjih izhajali v reviji Beseda (Kos 1952). Avtor je kasneje svojo kritično držo sicer obžaloval. V intervjuju za revijo Sodobnost je Cirilu Zlobcu dejal, da je šlo v tem primeru za mladostno »intelektualno zmoto«, saj da je Kocbekovo prozo presojal po merilih socialnega realizma, ki so mu takrat bila »alfa in omega vsega mišljenja o literaturi« (Zlobec 1981: 1133). Nekoliko drugačen Kosov komentar lastne ocene Kocbekovega *Strahu in poguma* najdemo v njegovi knjigi *Ideologi in oporečniki*, kjer zapiše:

Pozneje sem obžaloval, da sem jo (kritiko, op. p.) objavil v času, ko je bila politična gonja zoper avtorja na vrhuncu, in v tonu, ki je bil mladostno prenapet. Toda ko sem jo čez leta znova prebral, se mi je zazdelo, da je v poglavitnih stvareh ne glede na takratni politični kontekst ali pa ravno zaradi njega imela vendarle prav. Analiza Kocbekovega hibridnega sloga, nihajočega med stvarnim izrazom in umetno abstraktnostjo, se mi je zdela pravilna; očitek, da je njegova filozofska misel nejasna in nefilozofska, točen; oznaka njegovega osebnega sveta kot narcisoidnega samozrcaljenja pa pravična. (Kos 2015: 49.)

Kosovi *Zapiski s svinčnikom* so lahko zanimivo izhodišče za obravnavo Kocbekovih novel v razredu, saj gre za ostro oceno tedaj še zelo mladega kritika, ki je v

naslednjih desetletjih postal ena največjih avtoritet na literarnem področju pri nas. V sklepu presodi, da delo ni nastalo iz pristne umetniške odkritosrčnosti, ampak iz želje po ustvarjanju sveta, v katerem bi se potrdile resnice in moralne kategorije, ki jih vidi ali želi videti pisatelj sam (Kos 1952: 411). Pomenljivo se zdi zlasti dejstvo, da je svojo kritiško vnemo kasneje obžaloval in na nek način poskušal kompenzirati z zanimanjem za Kocbekovo literaturo, njenim raziskovanjem, kanoniziranjem in vključevanjem v učne načrte.

Kosova kritika seveda ne more biti normativna sodba o novelah, ki bi jo nekritično povzemali ali pa ji nasprotovali današnji dijaki. Predstavlja pa lahko izvrstno priložnost za refleksijo lastnega pogleda na besedno umetnost. Kaj, kako in zakaj me v literarnem delu prepriča, navduši, se me dotakne – ali pač ne? Na katere načine literarno delo vpliva name kot bralca? V čem se spoznanja, ki izvirajo iz Kocbekovih novel, razlikujejo od informacij, ki sem jih pridobil na drugih področjih? Kako pričujoče novele omogočajo globlje vpoglede in miselne izzive? So nekatere interpretacije boljše od drugih? Ima lahko kdaj literarno besedilo le en pravi pomen? Ali lahko v zvezi s Kocbekom govorimo o avtorjevem namenu/ideji? Kaj lahko prek branja *Strahu in poguma* izvemo o Kocbeku kot avtorju? Kako se pomen in vpliv literarnega dela spreminjata skozi čas?

4 Izhodišča za raziskovanje Kocbekovih novel *Strah in pogum*

4.1 Teorija novele

Eno od možnih izhodišč za vstop v Kocbekovo novelistiko je teoretska obravnava te pripovedne zvrsti in izbranih pojmov iz naratologije, kar dijakom že na samem začetku omogoča analitičen vpogled v vsebino besedil ter premislek o pripovedni strukturi, značilnostih in tipu pripovedovalca. Na Slovenskem se je uveljavilo razločevanje med tradicionalno in sodobno novelo, relevantni so postali naratološki termini: stanje, (glavni ali stranski) dogodek, pripetljaj. V zvezi s Kocbekom se je smiselno spomniti na definicijo tradicionalne novele, ki predvideva malo dogodkov, po možnosti povezanih z nekim konkretnim ali simbolnim ‚predmetom‘, okrog katerega se zgodba zapleta in razplete, napetost in dramatičnost notranjega sloga, presenetljive preobrate, ki vodijo od kaosa do reda, ter odsotnost psihologije, obsežnih opisov in dialogov. Če si priključimo v spomin besedila iz *Strahu in poguma*, se že na tej ravni kažejo številne možnosti za analizo: sprašujemo se lahko, kaj je tu dogodek, kaj pripetljaj, kaj predvidljivo, kaj presenetljivo, kaj napeto ali dramatično, kaj organsko, kaj idejno itn. Poseben problem je v tem pogledu tudi vprašanje dogodka kot takšnega – zdi se, da ga lahko pri Kocbeku razumemo pretežno v duhovnem smislu – do preobrata na duhovni ravni in spoznanja višje resnice pride

preko stvarnih pripetljajev, končno stanje pa je skoraj brez izjeme duhovnega, celo mističnega značaja.

4.2 Kocbekov personalizem

Za filozofsko razmišljujoče dijake je lahko Kocbek še posebej zanimiv. O njegovem personalističnem nazoru so pisali že mnogi, prav tako o Kocbekovih zvezah s francoskimi personalisti, predvsem Emmanuelom Mounierem in drugimi sodelavci revije *Esprit*. Ateistična eksistencialista Sartre in Camus nekako nista ustrezala Kocbekovemu duhovnemu obzorju, se je pa že v mladih letih seznanil s krščanskim eksistencializmom Søren Kierkegaarda in se nad njim navdušil, o čemer razpravlja Mihael Glavan v članku *Edvard Kocbek in Søren Kierkegaard*. V zapisu ob stoletnici Kierkegaardove smrti, objavljenem anonimno v Novi poti (1956), Kocbek ugotavlja, da je Kierkegaardov človek ob spoznanju paradoksalnosti sveta – ta se najočitneje kaže prav v krščanstvu, ki je »utelešenje večnosti v času« – napet med dvema skrajnostma in nobene od njiju noče žrtvovati, zato zavrača vsak sistem, ki bi ju hotel zmanjšati ali zabrisati. Ob tem navaja tudi Kierkegaardove besede, ki ponujajo rešitev iz omenjenega položaja: »Resnica se razodene le tistemu, ki ljubi.« (Glavan 2020: 425.) V povezavi s *Strahom in pogumom* omenjene besede dobijo dodaten smisel in kažejo na Kierkegaarda kot na miselni temelj Kocbekove proze.

4.3 Poetika naslovov

Zdi se, da je Kocbek človekove notranje konflikte in razpetost med skrajnostmi, ki ga uporabljajo, poskušal ubesediti že v naslovu zbirke *Strah in pogum*. Že bežen pregled njegovega literarnega ustvarjanja pa pokaže, da podobno velja tudi za naslove številnih drugih del, ki zajemajo bodisi iz eksistencialističnega besednjaka bodisi se poigravajo s pomenskimi nasprotji. Takšni so naslovi nekaterih pesniških zbirk – *Groza*, *Nevesta v črnem*, potopisni dnevniki *Krogi navznoter*, zbirka esejev *Svoboda in nujnost* idr., še zlasti pa naslovi posameznih novel. Uporabimo jih lahko tudi v razredu kot uvodno motivacijo s pomočjo medbesedilnih, medkulturnih in medpredmetnih povezav.

Če bi člani skupine Pink Floyd svoj kultni album *The Dark Side of the Moon* iz leta 1973 izdali v slovenščini, bi ga naslovili *Temna stran mesca*. Ob poslušanju njihove glasbe bi se lahko razvila debata o simbolnem pomenu naslova v povezavi z vsebino novele – predstavlja npr. nekaj skrivnostnega in neznanega, česar nikoli ne vidimo, je obenem metafora za osebnostno oz. psihološko zablodo, »temò« – pa tudi razprava o razlogih, zakaj z Zemlje vedno vidimo isto stran Lune, ali o Johannesu Keplerju, ki je avtor prvega pisnega vira o tem dejstvu, ali sodobnih astronomskih

spoznanjih o tem fenomenu, s čimer bi morda pritegnili tudi bolj naravoslovno orientirane dijake. Naslov druge novele *Blažena krivda* je oksimoron, ki ga v nekoliko modificirani obliki »srečna krivda« (felix culpa) srečamo v besedilu starodavne hvalnice *Exultet* v katoliškem obredju velikonočne vigilije in kaže na odrešilno moč krivde – šele prek greha je, če ljubiš, možna odrešitev. Tako prirejeno manifestacijo krščanske morale pri Kocbeku izpostavi že Boža Krakar Vogel, ko primerja njegove novele z Vercorsovimi v zbirki *Oči in svetloba* (Krakar Vogel 1977: 39). Tudi tretja novela *Ogenj* nosi v naslovu biblijske konotacije kazni in očiščenja v ognju (prim. uničenje Sodome in Gomore, apokaliptične podobe iz Razodetja idr.). V zvezi z zadnjo novelo *Črna orhideja* lahko dijake usmerimo celo v raziskovanje botanike – orhideje so večinoma bele (črna orhideja je redka vrsta, ki endemično raste le na Papui Novi Gvineji), obenem pa njihove simbolike in pomena v povezavi s sporočilnostjo zgodbe. Na eni strani namreč predstavljajo lepoto, čistost in nedolžnost, na drugi pa tudi ljubezensko strast, energijo, željo in moč. Nenazadnje je lahko izvrstna motivacija za vstop v zgodbo tudi odlomek, ko Gregor obišče ujeto Katarino: »Po-leg sebe je začutil njen šal, ki ga je prinesel, pa skoraj pozabil nanj. Položil ji ga je okrog vratu. V nočnem zraku je zavalovala njegova presunljiva dišava. Pomislil je iz spomina: *orchidea nera*.« (Kocbek 2022: 181.) Motiv omenjene dišave je torej neposredno povezan z naslovom novele, istoimenski parfum, ki se danes pojavlja v prestižnih linijah (npr. Angelo Caroli: *Orchidea Nera Oud*, *Fragrance World: Orchid Nera*, Tom Ford: *Black Orchid*), pa lahko služi kot snovna vez, ki omogoči, da fiktivni lik Katarine pred nami zaživi v svoji čutni podobi.

4.4 Medbesedilnost in samonanašalnost v novelah *Strah in pogum*

Ko razmišlja o možnih vplivih na Kocbekovo pisanje, Juvan (1986: 15) navaja, da takšnega modela literarne proze, kot so novele v zbirki *Strah in pogum* (zaostrenost subjektive eksistence na ozadju vojnih, revolucionarnih, civilizacijskih in družbenih preobratov), ni bilo možno najti ne v dotedanji ne povojni slovenski literaturi. Pač pa se avtorju ponujajo nekateri tuji vplivi, na prvem mestu Vercorsove⁵ novele *Oči in svetloba* (1948), ki naj bi Kocbekovi prozi dodale novelistično razsežnost, zgodbo, dogodek. Druži ju tudi idejnost v ozadju njunega pisanja – oba sta bila udeležena v osvobodilnem gibanju svojih narodov in sta prek svojih novel javnosti posredovala lasten filozofski sistem in vrednote. Boža Krakar Vogel omenja alegoričen značaj novel obeh avtorjev, ki so pravzaprav ubeseditev njune morale in ideologije, čeprav Vercors za razliko od Kocbeka izhaja iz ateističnega eksistencializma (Krakar Vogel 1977: 40).

5 Pravo ime tega francoskega avtorja je bilo Jean Bruller (1902–1991).

Juvan (1986: 15) kot vpliv omenja še Sartrovo novelo *Zid* (1938), v kateri trije obsojenci na smrt v času španske državljanske vojne v improvizirani jetniški celici preživljajo svojo zadnjo noč, ob tem pa pokaže tudi na razlike med Kocbekom in njegovimi francoskimi vzori.

Po notranji krizi in tesnobi se Tone (v *Ognju*, op. p.) namreč prikoplje do spoznanja, da je njegova smrt »največja preizkušnja« njegove osebne »resničnosti« in »avtentičnosti« – da torej le potrjuje smiselnost njegovega bivanja in transcendentni smisel sveta. Še zdaleč ni vir absurdnosti in nesmiselnosti kot pri Sartru. Zato se njegova zgodba lahko izteče v odvezo, ki je znamenje božje ljubezni in odpuščanja ter sprave, ki predsmrtno bitje poveže z drugim, transcendentnim svetom, medtem ko Ibbieta ostane pri sarkastičnem smehu nad absurdnostjo gole imanence⁶ (Juvan 1986: 23.)

Juvan sklene, da je Kocbek poznal navedene pripovedi ter da so nanj vplivale, vendar so njegova izhodišča drugačna. V svoji prozi namreč izhaja iz religioznega postsimbolizma, s svojo personalistično držo pa podobno kot francoski eksistencialisti »vztraja v toku novoveškega subjektivizma«, vendar ne v duhu metafizičnega nihilizma. Kocbekove novele so utemeljene v religijski transcendenci, kar mu omogoča, da »presega zgodovinsko imanenco« in kljub notranji paradoksalnosti subjektu daje pozitivno vsebino (Juvan 1986: 23).

O medbesedilnosti v Kocbekovi zbirki *Strah in pogum* je pisala tudi Julija Sozina. V *Temni strani mesca* zvoki opere *Petruška* Igorja Stravinskega kot uvertura napovedujejo motiv 'smešnega človeka', ki pozneje igra pomembno vlogo pri karakterizaciji junaka. Sozina ob tem namigne na samonanašalnost tega motiva, češ da je znano, da so partijski tovariši na oblasti Kocbeka samega označevali kot smešnega in naivnega. Nekoliko kasneje Barka pripoveduje zgodbo Dostojevskega *Sanje smešnega človeka*. Motiv zaokroži omemba Cervantesovega *Don Kihota*. V novelo so vključeni še drugi literarni motivi. Rilkejeva pesem *Panter*, ki jo v bunkerju deklamira Devin, se posebej dotakne Barke, ki v motivu ujete zveri prepozna samega sebe. Tik preden pripovedovalec zbere pogum za odločilno dejanje – uboj stražarja pred obkoljeno hišo in pobeg, s knjižne police naključno potegne Levstikovega *Martina Krpana* in Vorančeve *Samorastnike*, kar mu vlije dodatnih moči (Sozina 2011).

Na medbesedilne aluzije naletimo tudi v *Blaženi krivdi*. Ko v Damjanu dozoreva odločitev za likvidacijo tovariša, mu v glavi odzvanja Ravelov *Bolero* – s stopnjevanjem od najtišjih zvokov prek stalne napetosti do glasnega in dramatičnega zaključka nedvomno prisopodoba junakovega notranjega dogajanja. Posebej zanimiv

⁶ Tik pred usmrtnitvijo Ibbieta dobi možnost pomilostitve, če bi bil pripravljen izdati, kje se skriva Ramon Gris. Odločen, da ne bo poslal v smrt svojega tovariša za ceno svoje rešitve, si izmisli naključno lokacijo, ki mu prva pade na pamet – pokopališko lopo. Prav tam pa najdejo Ramona Grisa.

je biblijski motiv kače, ki jo Damjan izziva v napol blaznem stanju po uboju tovariša (tako je vsaj prepričan). Prva bralčeva asociacija je kača kot skušnjavec v rajskem vrtu. Damjan je s svojim dejanjem »jedel od prepovedanega drevesa«, to je drevesa spoznanja dobrega in hudega. Odslej je prepuščen samemu sebi, izgnan iz raja.

V noveli *Ogenj* Kocbek vpelje motiv legende o velikem inkvizitorju iz *Bratov Karamazovih* Dostojevskega, ko notranje razrvani Žgur prebira pismo svojega prijatelja, ki ga je pritegnil k delovanju proti partizanom. Ta v njem pozdravlja inkvizitorjevo logiko volje do moči, da je za vsako ceno pomemben nadzor nad množicami, tudi če bi bilo potrebno za to še enkrat umoriti Kristusa.

Tudi v *Črni orhideji* srečamo več medbesedilnih namigov. Po Katarinini obsodbi na smrt jo Gregor vidi kot Antigono. V zgodbi se prepletajo pogosti glasbeni motivi, partizani v mraku prepevajo ljudske pesmi s pomenljivim besedilom (*Dober večer, ljubo dekle, Goreči ogenj, Bleda luna*). Gregor v nočnem miru v mislih »ponavlja« Chopinovo polonezo, ki jo je rad igral na klavirju, podoživlja Griegovo *Pesem brez besed*, Mozartovo *Malo nočno glasbo*, si predstavlja Robinzonove doživljanje na samotnem otoku, *Lepo Vido*, z zanosom ga napolni stavek iz Finžgarjevega romana *Pod svobodnim soncem*. Ne moremo niti mimo povezave s Prešernovim *Krstom pri Savici*. Ko se Gregor spominja svoje predvojne neuresničene ljubezni na silvestrovanju na Komni, omenja slap Savico in tavanje ob Bohinjskem jezeru. Motiv se kasneje simbolično ponovi. Tudi ljubezensko hrepenenje med Gregorjem in Katarino se ne more udejanjiti, vendar zaradi višje ideje, podobno kot to velja za odnos med Črtomirjem in Bogomilo pri Prešernu, le da sta vlogi zamenjani. Pri Kocbeku se »tuzemski sreči« prvi odpove Gregor, pri Prešernu pa je to Bogomila.

5 So Kocbekove novele še aktualne?

Matevž Kos je pred dobrim desetletjem o Kocbekovi aktualnosti zapisal, da je »odločitev za današnje branje Kocbekove literature, ali pa za ukvarjanje z njegovim življenjem in delom, že aktualizacija, izbira, vrednostna sodba in, konec koncev, interpretacija. Odločitev za Kocbeka je natanko to: odločitev za Kocbeka« (Kos 2011: 204). Med poskuse aktualizacije Kocbekovih novel v zadnjem času prav gotovo sodi spremna beseda Gorazda Kocijančiča v zadnji izdaji novel *Strah in pogum* pri založbi Sanje. Na tem mestu trdi, da je Kocbek očitno znal prodreti do globinskih struktur družbenega dogajanja, ki se lahko v zgodovini ponovijo, in jih simbolično-narativno tudi izraziti. Tudi v današnjem času namreč, piše Kocijančič, opazamo spopad med družbenimi silami, ki si prizadevajo za čim večjo enakost med ljudmi, in tistimi, ki si prizadevajo za neenakost. Še usodnejše pa je trenje med

avtoritarizmom in totalitarnimi težnjami na eni strani ter prizadevanjem za svobodo posameznika v družbi na drugi, pri čemer ima lahko avtoritarizem tako ‚levi‘ kot ‚desni‘ predznak. Takšne elemente prepoznava predvsem v nedavnem protikoron-skem podaljševanju izrednega stanja (Kocijančič 2022: 202–204).

Že na začetku pričujočega prispevka smo si zastavili pomembno vprašanje, v kolikšni meri se lahko z novelami *Strah in pogum* povežejo današnje mlade generacije. Navadno je tako, da je razlaganje besedila in razpravljanje o njem prepričljivejše, če z literarnim delom vzpostavimo odnos, če nas kakorkoli nagovarja in vznemirja. Pa je vseprisotna zavest o aktualnih evropskih in svetovnih vojnih žariščih, stalnem rožljanju z orožjem in povečevanju proračunskih izdatkov za obrambo tudi tista, ki vzbuja zanimanje za tovrstne teme v literaturi, ali pa smo se že nasitili nasilja in postali zanj neobčutljivi? Nas še pritegnejo ostre etične dileme, povezane z življenjem in smrtjo, v katerih se znajde in jih premleva posameznik, ali nam to preprečuje hitri življenjski tempo? Smo pripravljeni na negodovanje naših dijakov, ki bodo v Kocbekovih novelah morda videli zgolj zgodbe, ki so desetletja daleč od njihove življenjske realnosti, potisnjene v bunkerje, gozdove, župnišča in mrtvašnice? Bodo zmogli v njih videti kaj več od usodne in tragične ljubezenske zgodbe med Gregorjem in Katarino? Bodo razumeli neizprosno kolesje časa in zgodovine, ki včasih melje in tudi zmelje posameznika? Bodo zmožni ugledati sebe na razpotjih današnjega časa in skupaj s Kocbekovimi junaki preigravati scenarije, s katerimi lahko postreže življenje?

Na pomoč lahko pokličemo Umberta Eca, ki je v svojem eseju *O nekaterih funkcijah literature* (2003) zapisal, da mora bralec prek literature doživeti tudi negotovost, srh Usode. Po Ecu je vloga ‚velikih‘ literarnih tekstov ta, da nam v nasprotju z našo željo, da bi spremenili usodo, omogočijo otipati nezmožnost, da bi to storili. Ljudje včasih potrebujemo strogo, kruto, represivno lekcijo literarnih del. Velike pripovedi nas med drugim učijo umreti. Takšne so *Iliada* in *Odiseja*, *Antigona*, *Vojna in mir*, pa tudi *Rdeča kapica*. Eco trdi, da je prav vzgoja za udarce usode in smrt ena od glavnih funkcij literature. Mar niso v tem pogledu tudi Kocbekove novele *Strah in pogum* veliko besedilo?

7 Sklep

V zvezi s *Strahom in pogumom* se z vsakim novim pogledom odpirajo številne teme, ki smo jih zgolj nakazali ali pa o njih nismo utegnili niti spregovoriti in tako ostajajo naloga za prihodnost. Vsekakor mednje spadajo podrobnejša obravnava motivov junaka-intelektualca, izdajstva ter ljubezni in smrti v medsebojnem prepletu, odnos literarnih likov do narave in kozmosa (tudi v povezavi s Kocbekovo poezijo, zlasti

z zbirko *Zemlja*), osvetlitev razmerja med posameznikom in skupnostjo, vprašanje Kocbekove etike in njenega zrcaljenja v literaturi itd. Prav gotovo bi bila zanimiva natančna slogovna analiza novel, simbolike, metaforike – zlasti pogostih komparacij, številnih pridevkov, pa tudi retoričnih sredstev, silogizmov, paradoksov in nenazadnje besedišča in skladnje. Tu so še pogoste navezave na biblijske motive in krščansko simboliko sploh. Odprto ostaja vprašanje njihove funkcije in posledično podobe avtorja in sporočilnosti besedil v omenjenem kontekstu. Posebna naloga ostaja tudi natančno branje novel, ki med vrsticami skrivajo številne namige, stvarne podatke in povezave, ki lahko še dodatno pojasnijo neodgovorjena vprašanja.

Prav za konec naj navedemo resničen, čeprav anekdotičen primer z letošnjega ustnega maturitetnega izpita, na katerem je dijakinja odlično interpretirala odlomek iz *Črne orhideje*. Pisec teh vrstic je kot strokovni član izpitne komisije s prikritim navdušenjem spremljal odgovore. Ko pa je beseda nanesla na presojo aktualnosti Kocbekove novele, je dijakinja na presenečenje prisotnih kategorično zanimala možnost, da bi bila ta lahko kakorkoli zanimiva za mlade generacije, ki se po njenem mnenju nikakor ne morejo poistovetiti ne z dogajalnim prostorom in časom ne z dogodki, idejami in etičnimi dilemami, ki se razpirajo ob zgodbi. Zdi se torej, da bo obravnava *Strahu in poguma* poseben izziv, za katerega bo potrebna velika mera smelosti, vsekakor pa se ga učitelji slovenščine ne smemo bati.

VIRI IN LITERATURA

- GLAVAN, Mihael, 2020: Edvard Kocbek in Søren Kierkegaard. *Stati inu obstatu*, 16/32. 403–425.
- ECO, Umberto, 2003: O nekaterih funkcijah literature. *Sodobnost* 67/9. 1161–1169.
- INKRET, Andrej, 2011: *In stoletje bo zardelo*. Ljubljana: Modrijan.
- JUVAN, Marko, 1986: Strah in pogum na evropskem ozadju: subjekt, smrt, akcija, ideologije. *Primerjalna književnost*, 9/1. 15–25.
- KOCBEK, Edvard, 2022: *Strah in pogum*. Ljubljana: Sanje.
- KOCIJANČIČ, Gorazd, 2022: Strah in pogum za 21. stoletje, prvi kvartal. Edvard Kocbek: *Strah in pogum*. Ljubljana: Sanje. 201–222.
- KOS, Janko, 1952: Zapiski s svinčnikom. *Beseda* 1/7, 8, 9–10. 300–304, 347–351, 406–412.
- KOS, Janko, 2015: *Ideologi in oporečniki*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete: Beletrina.
- KOS, Matevž, 2011: Aktualna pasivna in aktivna recepcija Kocbeka kot političnega stavitelja. *Primerjalna književnost* 34/1. 191–209.
- KOVAČIČ PERŠIN, Peter, 2010: Kocbeka sem želel rešiti pred zgodovino: Boris Pahor odgovarja Ivu Svetini. *Delo, Sobotna priloga* 52/299. <<https://old.delo.si/kultura/kocbeka-sem-zelel-resiti-pred-zgodovino.html>>.

- KRAKAR VOGEL, Boža, 1977: Vercorsova knjiga novel »Oči in svetloba« v primerjavi s Kocbekovim »Strahom in pogumom«. *Jezik in slovstvo* 23/2. 37–42.
- KREFT, Lev, 1986: Politični pomen »Straha in poguma«. *Teorija in praksa* 23/7–8: 751–760.
- SOZINA, Julija Anatoljevna, 2011: Medbesedilnost v knjigi Strah in pogum Edvarda Kocbeka. *Sodobnost* 75/11. 1456–1463.
- VIRK, Tomo, 2007: Spremnna beseda. Edvard Kocbek: *Strah in pogum*. Ljubljana: DZS (Zbirka Klasje). 6–42.
- VIRK, Tomo, 2013: Vladimir Bartol in Kocbekov Strah in pogum. *Jezik in slovstvo* 58/1–2. 39–49.
- ZLOBEC, Ciril, 1981: Intervju Sodobnosti: Janko Kos. *Sodobnost* 29/12. 1120–1135.

Drago Meglič

Gimnazija Murska Sobota

drago.meglic@gmail.com

Ljubezen na razpotjih časa

Prispevek obravnava roman Draga Jančarja *In ljubezen tudi* (2017), ki ga je Državni izpitni center izbral kot eno od dveh del – drugi je znamenita zbirka novel *Strah in pogum* Edvarda Kocbeka iz leta 1951 – tematskega sklopa iz književnosti za izpit splošne mature iz slovenščine 2025 z naslovom *Človek na razpotjih časa*. Roman o četverici likov, dveh moških in dveh žensk, izpostavlja usodnost zgodovinskega konteksta na posameznika v prelomnem času II. svetovne vojne in prvih letih po njej.

1 Okoliščine nastanka romana

1. 1 Snovni vzgib in geneza romana

Precej nenavaden naslov romana si je Jančar izposodil iz Byronove pesmi *Glej, ne pojdeva več v dvoje* v prevodu Janeza Menarta. Avtor je sprva razmišljal o drugačnem naslovu; Jurc (2017) pojasnjuje, da

/.../ je bil roman skoraj do izida pravzaprav naslovljen **Zlo, naraščanje**. Na koncu se je pisatelj na prigovarjanje urednikov odločil za /.../ naslov, ki je v resnici izposojen verz lorda Byrona (oziroma Janeza Menarta, ki ga je prevedel v slovenščino). Zdaj že sivolasa protagonistka vrsto let po osrednjih dogodkih iz romana v neki knjigi po naključju naleti na kitico, v kateri začuti svojo resnico – in resnico mnogih strtih ljudi, ki so preživetje v vojni drago plačali.

Meri seveda na zadnji verz v drugi kitici pesmi: *Toda meč svoj tok izje / in razum duha utrudi / in utrudi se srce / in ljubezen tudi*, ki povzame sporočilo romana, da se tudi ljubezen svoji silnosti navkljub lahko upeha, iztroši in mine. Zanimivo je, da si roman v nemškem in francoskem prevodu izposoja verz iz iste pesmi, a ne istih verzov kot v slovenščini.

Smolej (2022) pa pojasnjuje, da je Jančar neposredni povod, ki je sprožil nastanek romana, »/.../ dobil v fotografiji, ki mu jo je neznani pošiljatelj poslal po nekem njegovem literarnem nastopu na EPK v Mariboru: ‚Zadaj je pisalo Po vašem nastopu – za spomin na Maribor. [...] Še danes ne vem, kdo je bil. Fotografija je dejansko sprožila začetek romana, ki sem ga imel že dolga leta v načrtu.‘«

1. 2 Maribor na prepihu zgodovine

Da se je Jančar svoj roman odločil umestiti v rodni Maribor, seveda ni nikakršno presenečenje, v nasprotju denimo z romanom *To noč sem jo videl* (*In ljubezen tudi nekateri razumejo kot nadaljevanje tega romana*) pa je vloga kraja dogajanja za kontekst veliko pomembnejša. Maribor je imel že zgodovinsko gledano podobno kot Ptuj in Celje za nemško govoreče prebivalstvo – v nasprotju z Ljubljano – poseben pomen, kar se je zlasti izrazilo med II. svetovno vojno. Osrednje dogajanje je sicer razpeto na osi Ljubljana–Maribor–Ptuj (pa tudi Celje, Koroška) in zajema tudi pohorske gozdove ter vzhodno Prusijo (Ravensbrück, Fürstenberg), a ima osrednje mesto vendarle prestolnica Štajerske. Mesto med okupacijo nemške oblasti germanizirajo in spreminjajo imena ulic ter javnih napisov: Hotel Orel se tako s spretno improvizacijo lastnikov spremeni v Hotel Adler, restavracija postane restaurant itn.

Jurc (2017) navaja Jančarjevo pojasnilo izbora kraja dogajanja:

Za nemško nacistično ideologijo je bil to sveti trikotnik neodrešenih krajev, zato so nad njimi izvajali tak teror. Samo v Mariboru so postrelili 700 ljudi, katerim niso niti dokazali, da bi sodelovali s partizani. /.../ Maribor je bil kot mesto ob meji z deželo z imperialističnimi težnjami vedno v posebnem položaju. /.../ V Mariboru so Nemci in Slovenci od nekdaj skupaj živeli povprečno življenje srednjeevropskega mesta. Sredi 19. stoletja pa se začeta razraščati nemški nacionalizem in slovenska sicer bolj obrambna, a tudi nacionalistična ideja. /.../ Ljudje, ki živijo v istem mestu, so si počasi vse bolj tuji.

Ko je bil Maribor po I. svetovni vojni priključen Kraljevini SHS, je bila tretjina prebivalcev še vedno nemška, zato so prihod Nemcev mnogi, tudi Slovenci, doživljali kot osvoboditev in ne kot okupacijo. Jančar pojasnjuje:

Leta 1941 so Mariborčani, nekoliko razočarani nad takratno Jugoslavijo, s cvetjem, kruhom in soljo pozdravili prihod „dobre stare Avstrije“, kot so si razlagali okupacijo. A kmalu se je izkazalo, da tukaj ne bodo imeli opravka z dobrim cesarjem Francem Jožefom: takoj se je začel brutalen gestapovski teror, preimenovanje ulic, izgon učiteljev in duhovnikov, poniževanja ...« (Jurc, 2017.)

Jurc pojasnjuje tudi, da je Nemčija Maribor v drugi svetovni vojni dojemala ne kot okupirano območje, ampak kot del rajha, torej nečesa, kar ji že od nekdaj naravno pripada. Zato je vse, kar je dišalo po slovanski ideji, še toliko brutalneje zatirala (prav tam).

Roman se sicer prične skorajda filmsko z motivom obledele črno-bele fotografije nekega neznanega fotografa zgodnjejesenskega dopoldneva leta 1944 na neki ulici v tedaj še okupiranem Mariboru, konča pa v povojnem času, »nekega toplega spomladanskega večera leta 1946, ko »čez ravnico beži pisk lokomotive« in »vlak

drdra čez dravski most» (str. 351). Zadnja neposredno omenjena letnica je 1946, iz več proleps pa spoznamo dogajanje tudi v bolj oddaljenem času (Sonjino in Tinetovo povojno življenje).

2 Struktura romana

2.1 Roman o ljubezni pod bremenom Zgodovine

Jančarjev roman *In ljubezen tudi* je zaradi zgodovinske snovi in ljubezenske tematike, ki najbolj stopa v ospredje, predvsem ljubezenski, zgodovinski in vojni roman.

»*Vojna premaga vse, še vse tiste, ki se vojskujejo. In tiste, ki samo čakajo, da bo minilo.*« (str. 165) Osrednja snov romana je II. svetovna vojna na slovenskih tleh, z njo povezane pa so tudi družbeno-politične razmere po vojni, ko je oblast prevzela komunistična partija, brezkompromisno obračunala s svojimi nasprotniki in uveljavila svojo ideologijo z edino veljavno in absolutno resnico. Jančar avtentičnost svoje pripovedi poskuša podkrepiti tudi z značilnim postmodernističnim prijemom; Sonja se odpravi v knjigarno na predstavitev novega romana mladega mariborskega pisatelja *Severni sij*. Seveda se s to medbesedilno referenco navezuje nase in na svoj znameniti roman, ki govori o dogodkih iz leta 1938, izšel pa je leta 1984, ko Sonja šteje predvidoma okoli 67 let.

Na ozadju vojne vihre spremljamo razvojni lok ljubezni med študentko medicine Sonjo Belak in geodetom Valentinom (Tinetom) Gorjanom. Čeprav se od vojne sprva poskušata distancirati, ju ta nezadržno posrka vase in sproži val usodnih dogodkov, ob katerih je ljubezen na tako hudih preizkušnjah, da se nazadnje utruji, upeha in zvodeni, kakor »meč svoj tok izje«. Osrednja tema romana je torej ljubezen; ljubezen v času, ko je svetu vladalo sovraštvo, ljubezen, ki je lepa, idilična in harmonična, a tudi uničujoča in rušilna. Razmerje med Sonjo in Tinetom je sprva romantično vzneseno, malodane klišejsko, prežeto z ljubezensko poezijo in pismi. Babnik (2017) piše: »Oponašati skuša tudi hrepenenjska občutja Sonje in njenega fanta Valentina ter s pomočjo verzov Simona Jenka, Karla Hyneka Mache, Goetheja in še koga poustvarja njuno ljubezensko razmerje /.../ za Sonjo in Valentina se zdi, kot bi bila lika iz pisemskih romanov /.../« V razmerje poseže neizprosno zgodovinsko dogajanje in ga razgradi; po vojni je ljubezen že preveč ranjena in skrhana, da bi si lahko opomogla, upehana občasno oživi le še v spominih obeh protagonistov.

Tudi kratka povojna romanca med nekdanjim SS-oficirjem Miškolnikom in medicinsko sestro Katico razkriva razsežnosti ljubezni – Katica ubežnika sprva res

ugleda kot človeka, potrebnega sočutja in ljubezni, a z njim ne išče tolažbe za svojo osamljenost, ampak v njem morda za hip ugleda svojega med vojno ustreljenega moža Pavleta. Obe ljubezenski zvezi sta torej ujeti v neusmiljeno kolesje zgodovine, ki ne prizanaša nikomur – ne junakom, ne zlikovcem, ne žrtvam, ne rabljem, ne moškim, ne ženskam. Zanimivo pa je, da pisatelj sam tako oznako zanika, češ da knjiga ni zgodovinski roman, ker da takih ni, ima pa resnično ozadje: »Dogaja se v atmosferi silne napetosti, nenehnega terorja, odpora in sredi leta 1944, ko na Mari-bor začnejo padati tudi bombe zavezniških letal, ker je bilo mesto važno industrijsko središče nemške letalske industrije. Sredi tega kaosa se dogaja roman, ki govori o ljubezni.« (Novice.at, 2020) Podobno ugotavlja v recenziji tudi Leiler (2017):

Jančar v svojih romanih časa vojne, čeprav zgodovinsko in geografsko konkretne, ter tematike oblastniškega nasilja v primerjavi z nekaterimi svojimi dramami nikoli ni ube-sedil »dobesedno« oziroma »aktualistično«. Vojna kot taka ali družbena represija sta v njegovih romanih predvsem skrajna oblika brezosebne Zgodovine, ki hladno melje pred sabo usode posameznikov.

Jančarja torej ne zanima moraliziranje, vse udeležence velike vojne želi prikazati kot posameznike v neizprosni kolesju zgodovine ter tako sporočiti, kot piše Bab-nik (2017), »da se ljudje različno odzivajo na obstoječe režime.«

Tudi Leiler (2017) trdi, da je Jančarjev roman ljubezenski in zgodovinski, zanika:

In ljubezen tudi ni, kot morda namiguje naslov, ljubezenski roman, tudi ni zgodovinski roman, ampak roman o ljubezni. Bolj kot zgodbo in usodo neke ljubezni in bolj kot zgodbo o neki vojni, v kateri se je ta ljubezen znašla, tematizira osamljen trud posameznika, kako ljubezen kljub vsemu zavarovati in ohraniti.

Njeni oznaki avtor pritrjuje:

Če bi ga moral na kratko označiti, je to roman o ljubezni, ni ljubezenska zgodba. To je roman o tem, ali je ljubezen mogoča v tako divjem času okupacije, gverilskega bojevanja, nasilja prevzemanja oblasti. V njem se razpletajo zgodbe štirih junakov, dveh moških in dveh žensk, ki zaidejo v kolesje zgodovine in skušajo pri tem ohraniti ljubezen – nekaj, kar je najgloblje, duhovnega pa tudi povsem fizičnega med ljudmi, med moškim in žensko. Ohraniti dostojanstvo in priti iz tega cel. Vsi glavni protagonisti pre-žive, vendar povsem spremenjeni. Gre za mlade ljudi, tudi ko sem jih poznal (v romanu sicer ne gre za resnične osebe), so bili še razmeroma mladi. Vojni čas jih je postaral, niso bili več to, kar so bili. (Puc, 2017.)

2. 2 Štiri zgodbe, štiri poglavja in mnoge ljubezni

Roman je zgrajen iz štirih naslovljenih poglavij, vsako pa je sestavljeno iz več delov in izpostavlja usodo enega izmed štirih osrednjih likov, ki so medsebojno

povezani in prepleteni v večni krog življenja in smrti, ljubezni in sovraštva, vojne in miru, vsi pa so bodisi žrtve, krvniki ali oboje hkrati. V poglavju *Dekle s fotografije* je v ospredju oficir enot SS Ludwig Mischkolnig (z zatajevanim slovenskim imenom Ludek Miškolnik), ki poseže v ljubezensko zvezo med Sonjo in Valentinom (Tineto) in jo razbije. V poglavju *Objem v mlinu* spremljamo usodo partizana Tineta, v poglavju *Soba ob jezeru* pa njegovega dekleta Sonje, potem ko se razideta in Sonja pristane v koncentracijskem taborišču. V poglavju *Ubežnik* se ovdovela medicinska sestra Katica zaplete v bežno avanturo z iz taborišča Šternthal pobeglim Mischkolnigom.

Jančar uporablja različne pripovedne perspektive, prevladuje pa tretjeosebni vsevidni pripovedovalec, ki »potuje po času naprej in nazaj, se zadržuje pri posameznih izsekih, medtem ko (majski) prameni svetlobe in spomina ter (novembrski) nansi vlage in negotove prihodnosti nepovrnljivo izvotljujejo posameznikovo notranjost.« (Dnevnik, 2017) Taka izbira pripovedovalca poskuša dogajanje podati čim bolj objektivno in nepristransko, avtorja pa zanima tudi, kako se je v teh okoliščinah počutila in odzivala druga stran, torej okupatorji. Nekatere dogodke po koncu vojne, zlasti v oddaljeni prihodnosti, nam v glavnem predstavijo proleptični prizori, v njih pa se razkriva predvsem usoda osrednjih protagonistov Tineta in Sonje.

2. 2. 1 Dekle s fotografije

Bralca v dogajanje filmsko vpelje motiv obledele črno-bele fotografije; mimo dveh deklet se sprehodi oficir enot SS, ena pa v njem prepozna znanca iz otroštva po imenu Ludek Miškolnik in odloči se ga nagovoriti. Čeprav se je Ludwig Mischkolnig, kot se po novem imenuje, sprva ne spomni in odgovarja v trdi nemščini, sprejme njeno povabilo na čaj. Sonja mu pove, da so pomotoma aretirali njenega prijatelja Valentina; ker je Ludwig nad mlado žensko prevzet, ji obljubi, da se bo o primeru pozanimal, obenem pa v njem že začne zoreti peklenski načrt, kako Sonjino stisko izkoristiti. Medtem ko Tine v ječi prestaja hude trenutke, Ludwig bere njegov dosje. Uklenili so ga v neki krčmi na Koroškem, ko naj bi se iz Ljubljane preko Celja in Dravograda vračal domov v Maribor in zamudil vlak. Ker mu je Sonja všeč, se odloči posredovati – ukaže ga pripeljati k sebi na zaslišanje, nato pa ga izpusti.

Mischkolniga spoznamo iz več perspektiv: kot maminega nedozorelega sinka, romantično vznesenega sanjača o veliki Nemčiji in doslednega izvajalca okupatorske politike, bizarna pa je tudi njegova obsedenost z žebli. Zaradi povečanega števila ustrelitev namreč izposluje večjo količino žeblov za izdelovanje novih krst.

Mischkolnig, ki je obseden z birokracijo, o čemer priča njegova obsesija z naročanjem žeblicev za rakve, je prepričan, da je le kolesce v velikem mehanizmu. Z metaforo drobnega kolesca v mehanizmu so se poskušali prikazati tudi drugi nacisti, v njegovem nenehnem opozarjanju na pomanjkanje žeblicev pa je mogoče prepoznati banalnost zla, pojav, s katerim je Hannah Arendt opisala še enega zelo prizadevnega nacističnega funkcionarja.« (Smolej, 2022)

Ta ameriška politična teoretičarka in filozofinja je namreč v knjigi *Eichmann v Jeruzalemu: poročilo o banalnosti zla* s podobnimi opravičili poskušala oprati krivde A. Eichmanna, nacističnega zločinca, enega odločilnih členov pri organizacijski izvedbi holokavsta med II. svetovno vojno.

Sonja in Ludwig se sestaneta v kavarni v parku. Pove ji, da je Tineta našel in da zvečer pričakuje njen obisk. Njegov poskus, da bi Sonjino prošnjo zlorabil in se je telesno polastil, se zaradi impotence izjalovi. Kljub temu pa je to prelomni dogodek, ki usodno vpliva na Sonjo in Tineta.

Mischkolnig izroči Tinetu v podpis dokument z izjavo, da ne bo deloval proti nemškemu rajhu, in ga izpusti, dva zasledovalca pa zadolži, naj prežita nanj. Ko se mu Tine ob odhodu zahvali, mu Ludwig zlonamerno navrže, naj se zahvali Sonji. Tinetov prepadli obraz takrat že napove zlovesče slutnje.

Ljubimca se naposled srečata, a je snidenje zelo zateglo. Osupla in še vedno pretresena Sonja čuti, da se je mednju vrnilo nekaj neprijetnega, in s trpkim glasom mu pove, da so pred vojno skupaj smučali in da Ludwiga pozna njen oče. Tine se ji le še zahvali in odide, oba pa čutita, da je slovo dokončno. Tine kmalu nepojasnjeno izgine, Ludwig pa se zato znajde v težavah in napako sklene popraviti – Sonjo ukaže prijeti in jo brez zaslišanja napotiti v žensko koncentracijsko taborišče. Po treh dneh v zaporu jo odpeljejo nekam proti severu.

Ludwig pomlad 1945 ob prihodu Rdeče armade čez madžarsko ravnico doživlja kot udarec kladiva zgodovine. Nemški poraz se nezadržno bliža, zato poskusi pobegniti čez mejo, a ga partizanska patrulja zajame.

2. 2. 2 Objem v mlinu

Tine se po uspešnem pobegu vrne v gozdove, tam pa ga strezni nova stvarnost; partizani ga sprejmejo hladno, neprijazno in z nezaupanjem. Prijatelj Vasja ga opozori, da bo moral marsikaj pojasniti in prestati preizkus, ki bo dokazal, ali je res njihov.

Zasliši ga zloglasni vodja obveščevalcev Borben, čigar geslo je, »/.../ pa če nas ostane deset, bomo tisti pravi.« (str. 192) Tinetu ne zaupa in zahteva, naj se dokaže

v akciji, ki jo bo vodil komandir Polde. Po uspešno opravljeni nalogi Borben oba, Poldeta in Tineta, razoroži, po peturnem pohodu pa zapre v mlin. V duhu montiranega procesa se prične zasliševanje obtoženih: absurdne obtožbe s še absurdnejšimi dokazi svoj namen dosežejo – brutalno pretepeni Polde sodelovanje s plavogardisti prizna, Tineta pa Borben presenetljivo rehabilitira. Obtožbe zoper njega ovržejo zaradi sporočila, da so Sonjo poslali v Dachau, njegovega očeta pa v Nemčijo na prisilno delo.

Motiv prirejanja resnice nam predstavi mitizirano poročilo o partizanski akciji, v katerem posebne pohvale namenijo Tinetu. Po depeši ga napotijo v oficirsko šolo v Metliko, kjer vzgajajo kader nove oblasti. Spomin na Sonjo vse bolj blede; pri prečkanju Save njegov nahrbtnik z edino Sonjino fotografijo odnese voda, z njo pa simbolično potone tudi njuna ljubezen. V Metliki spozna bolničarko Jadranko, se vanjo zaljubi, uspešno opravi oficirski tečaj. Postane poročnik in sprejmejo ga v komunistično partijo, kar njegov položaj pravzaprav pogojuje.

Tinetovo povojno življenje izkušnja iz mlina močno zaznamuje: »*Preživel je, a ostal je v objemu iz mlina.*« (str. 266) Delo v vojaški upravi mesta pomeni obračunavanje z ideološkimi nasprotniki. Po ukazu, da je treba aretirati vse Nemce, nemškutarje in sodelavce okupatorjev, nekatere ustrelijo, Tinetovi prošnji, naj ga razrešijo, pa po večkratni zavrnitvi naposled ugodijo.

V prolepsi izvemo, da pozneje postane ugleden profesor na tehniški fakulteti, se poroči z Jadranko, a zakon hitro postane nesrečen. Tine veliko pije, ljubezen do žene zvodeni, pogosto bere Sonjina pisma. Preskok v pripovedno sedanost nas povrne v september 1945; Tine pod kostanjevim drevoredom čaka, da se v Sonjinem oknu prižge luč, ta pa se medtem pelje iz Nemčije.

2. 2. 3 Soba ob jezeru

Na začetku tretjega poglavja spoznamo mobiliziranca Lešnika, ki v Prusiji obišče bordel za nemške vojake in v izbranem dekletu spozna rojakinjo iz domačih krajev – Sonjo. Pove mu, da so jo k prostituciji primorali v taborišču Ravensbrück, zaradi njenih telesnih in umskih zmogljivosti so jo namreč vključili v program Ukrepi za pospeševanje moške ustvarjalne moči. Tudi ta plat medvojnega dogajanja je bila tabuizirana; Sonja je tako žrtev popolnega razčlovečenja, kolesce v peklenskem stroju surove nacistične ideologije, ki mora prispevati svoj delež k ustvarjanju mita o veliki Nemčiji.

Kmalu po srečanju z Lešnikom Sonja zboli za pljučnico, kot uradno zapiše zdravnica Inge, da je ne bi poslali nazaj. Hrana v bolnišnici je slaba, zato močno shujša, Inge pa jo pozneje reši še drugič – podobno kot Sonja dvakrat reši Tineta –, in sicer

z diagnozo diareje. Rdeča armada sicer taborišče osvobodi aprila, a onemoglo Sonjo šele mesec pozneje odpeljejo v zavezniški sanatorij, domov pa odide septembra z zadnjim transportom.

V zaključku tretjega poglavja prolepsa razkriva Sonjino povojno življenje: poskuša poiskati Valentina, a kmalu obupa. V časopisu prebere napoved srečanja s pisateljem, ki je napisal roman o življenju v predvojnem Mariboru, *Severni sij*. Ko v knjigarni naleti na prevod Byronovih pesmi, se ustavi pri verzih »Toda meč svoj tok izje / in razum duha utruji / in utruji se srce / in ljubezen tudi.« (str. 304) Zdi se, da komaj v tistem trenutku razume slovo od Tineta. Iz knjigarne odide, ne da bi dočakala mladega pisatelja in njegov roman – ljubezen naposled dočaka svoj epilog.

2. 2. 4 Ubežnik

Zadnje poglavje se prične mrzel novembrski večer 1945 na Ptuju. V kleti medicinske sestre Katice se znajde neznanec; predstavi se kot Miran Požarnik in prizna, da je pobegnil iz zloglasnega Šterntala, kamor oblast novači ljudi, ki so med vojno sodelovali z okupatorjem. Katica je v hudem moralnem precepu, ali naj ga prijavi ali mu pusti oditi. Preganja jo namreč bojazen, da bi bil ta človek lahko eden tistih, ki so odvedli njenega Pavleta. Nazadnje sklene, da se bo za nasvet prosila dr. Belaka.

Z ubežnikom, ki ga Katica oskrbuje, se vse bolj zbližujeta in kmalu imata intimni odnos. Jančar v pismu Smoleju (2022) to simbolično ljubezensko zvezo pojasnjuje: »Človeško sočutje in celo ljubezensko zbližanje je poskus pomiritve, odpuščanja, celo sprave. A to v času, kakršen je bil, ni bilo mogoče. /.../

Identiteta moškega ne ostane dolgo skrita; Katici namreč naslednji dan v službi nek ponesrečenec iz Šterntala pove, da je pobegnil ,neki naci'. Ludwig ji doma prizna svojo identiteto in ji izpove ljubezen, toda nekaterih dejanj se ne da uravnati – Katica mu odločno pokaže vrata. Ko se vrača iz Maribora, v trupu na njivi prepozna ustreljenega Ludwiga; za trenutek jo obide slabost. Roman se simbolično konča po dolgi zimi 1946 v toplem pomladnem večeru, ko nekdo poskuša igrati na klavir.

2. 3 Sporočilne razsežnosti romana

V vsakem romanu z vojno snovjo, če naj velja za klasično, mora biti prvi idejni vzgib povezan s protivojnim sporočilom – obsodbo vojne kot zla, ki uničuje, razseblja in pušča globoke rane. Zlo se kot oblak zgosti nad določenim območjem in ga opustoši; v vojni namreč zmagovalca ni, so le razbite, razseljene in uničene družine ter zmrcvarjeni medčloveški odnosi, kličeč po moralni prenovi in humanizmu, kajti

Zlo je kot neviden oblak, ki potuje nad zemeljsko površino, sluti, kje je pravo gojišče in žarišče, da se lahko razraste. Tam se spusti. Tam začne naraščati, ljudje se začnejo sovražiti. Tam je vojna. Nihče ni več, kar je bil ali kar bi hotel biti. /.../ Zlo ni v tem, kar smo počeli in kar počnemo. Zlo je v odgovoru na vprašanje, kako smo povzročili, da je prišlo na svet. (str. 273–74)

Babnik (2017) razmišlja tudi, da je ljubezen med Tinetom in Sonjo postavljena v predvojni čas, ker je Jančar »skušal upovedati neupovedljivo: vojna je prinesla drugačne čase, predvsem pa je spremenila ljudi. Tisti, ki so preživeli, so postali manj naivni, postarani, utrujeni.«

Drugi idejni pramen je povezan z zgodovino in značilno sporočilnostjo Jančarjevega pripovedništva, da se kolo zgodovine vrti, ljudje pa nenehno ponavljamo napake, ki smo jih storili, ker se iz nje nismo ničesar naučili. Zgodovina oblikuje okoliščine, v katerih posameznik izgubi nadzor nad lastno usodo in postane žrtev mehanizma, ki v imenu višjih interesov razoseblja človekovo osebno integriteto. Leiler (2017) jo v recenziji opredeljuje kot skrajno obliko brezosebne Zgodovine, ki hladno melje pred sabo usode posameznikov.

Rdeča nit romana pa je vendarle ljubezen, ki se sredi vojne vihre znajde na hudih preizkušnjah in jim poskuša kljubovati, dokler zmore, ter poskuša preživeti, pri tem pa ohraniti dostojanstvo. A ko se znajde v okoliščinah, ki iz človeka izvabijo najslabše, se sprevrže v zlo. Ljubezen je torej lahko tudi demonična sila, ki pogublja vse, tudi samo sebe, tudi poezijo, zlasti ko jo za uresničevanje 'višjih idej' ljudje zlorabijo v imenu zgodovinskih silnic. Včasih pa se ljubezen enostavno izpoje, utruji, postara in zbledi – kot vse, *in ljubezen tudi* mine, ugotavlja pripovedovalec, sklicujoč se na prevod Byronove pesmi.

3 Zaključna misel

Roman *In ljubezen tudi* odstira tudi manj lepe strani medvojne in povojne stvarnosti na Slovenskem, nikakor pa ni tendenčen in politično angažiran, ampak enako kritičen do vseh strani, predvsem pa se zaveda večplastnosti resnice. Predstavlja namreč tudi drugo plat medvojnega in povojnega dogajanja v novi družbeni ureditvi, ne da bi se pri tem poskušal ideološko opredeljevati in ne da bi poskušal zmanjševati pomen narodnoosvobodilnega boja. Zaradi svoje fabulativne, slogovne in jezikovne oz. estetske vrednosti roman že sodi v kanon slovenske literarne klasike – prav je, da ga tako tudi obravnavamo in tako ali drugačno izvenliterarno ideologijo prezremo.

VIRI IN LITERATURA

- JANČAR, Drago, 2017: *In ljubezen tudi. Ljubljana, Beletrina.*
- MEGLIČ, Drago, BARBARIČ NASKOV, Nada, 2024: *Esej na maturi 2025. Ljubljana, Mladinska knjiga.*
- LEILER, Ženja, 2017: *Izšel je novi roman Draga Jančarja.* <<https://old.delo.si/kultura/knjiga/izsel-je-novi-roman-draga-jancarja.html>>.
- JAKLIČ, Tanja, PLAHUTA SIMČIČ, Valentina: *Kresnik 2018 Dragu Jančarju in romanu In ljubezen tudi.* <<https://www.delo.si/kultura/knjiga/kresnik-2018-dragu-jancarju-in-romanu-in-ljubezen-tudi/>>
- BABNIK, Gabriela: *Drago Jančar: In ljubezen tudi.* <<https://www.rtv slo.si/kultura/beremo/drago-jancar-in-ljubezen-tudi/421754>>.
- JURC, Ana: *Drago Jančar: Lahko ljubezen preživi pod oblakom zla?* <<https://www.rtv slo.si/kultura/knjige/drago-jancar-lahko-ljubezen-prezivi-pod-oblakom-zla/420858>>.
- SMOLEJ, Tone: *Kranjčev Wutte, Svetinov Wolf in Jančarjev Mischkolnig: podoba nemškega častnika v treh slovenskih romanih.* <<file:///D:/Users/Uporabnik/Downloads/pknsnoj,+5-ts-PKn-2022-2.pdf>>.
- STEPANČIČ, Lucija: *Drago Jančar: In ljubezen tudi.* <<https://www.sodobnost.com/drago-jancar-in-ljubezen-tudi-lucija-stepancic/>>.
- Roman o poskusu, kako v labirintu vojne ohraniti ljubezen.* <<https://www.novice.at/kultura/literatura/roman-o-poskusu-kako-v-labirintu-vojne-ohraniti-ljubezen/>>.
- In ljubezen tudi. Drago Jančar.* <<https://buca.si/knjigarna/leposlovje-knjizevnost/romani/in-ljubezen-tudi/>>.
- Kritika knjige In ljubezen tudi: Ljubezen v primežu vojne.* <<https://www.dnevnik.si/1042776638>>.
- Dragu Jančarju za roman 'In ljubezen tudi' mednarodna literarna nagrada Latisana per il Nord-Est.* <<https://www.politikis.si/2023/04/dragu-jancarju-za-roman-in-ljubezen-tudi-mednarodna-literarna-nagrada-latisana-per-il-nord-est/>>.

Irena Velikonja Kolar

Državni izpitni center (RIC), Državna predmetna komisija za slovenščino za splošno maturo;
Gimnazija Šentvid

irena.velikonjakolar@sentvid.org

Ocenjevanje jezikovne pravilnosti, besedišča in sloga povedi ter zgradbe v šolskem eseju na splošni maturi iz slovenščine kot materinščine

Od leta 2022 se jezik v šolskem eseju na splošni maturi iz slovenščine ocenjuje po novih merilih, ki so v mnogih pogledih bistveno drugačna od poprejšnjih. Na začetku so predstavljeni razlogi za spremembe, v nadaljevanju pa so podrobneje predstavljena in utemeljena merila za ocenjevanje jezikovne pravilnosti, besedišča in sloga ter zgradbe v šolskem eseju. Nova merila zagotavljajo kakovostno ocenjevanje (veljavnost, zanesljivost in ločljivost); z njimi merimo/ocenjujemo razvitost sporazumevalne zmožnosti, ki je temeljni cilj pouka slovenščine. Ker se je izkazalo, da se besedilni zmožnosti kot delu sporazumevalne zmožnosti v UN in posledično pri pouku posveča premalo pozornosti, čeprav je ključna za realizacijo notranje zgradbe esejskega besedila, v končnem delu prispevka utemeljujemo njeno vlogo pri tvorjenju besedila.

V *Predmetnem izpitnem katalogu za splošno maturo – slovenščina* (v nadaljevanju PIK), ki je izšel leta 2022 in se uporablja od spomladanskega izpitnega roka 2024, je prikazan prenovljen način ocenjevanja jezikovne pravilnosti, sloga in zgradbe v šolskem eseju (IP 1). Ta je bil uveden že na spomladanskem roku mature 2022, in sicer po enoletnem temeljitem izobraževanju zunanjih ocenjevalcev za slovenščino na splošni maturi (in izobraževanju vseh gimnazijskih učiteljev slovenščine).

1 Razlogi za uvedbo sprememb

S splošno maturo 1995 je bil pri predmetu slovenščina uveden šolski esej, ki je takrat predstavljal nov način preverjanja in ocenjevanja znanja književnosti. Zasnovan je bil z namenom, da bi preverjal kandidatovo zmožnost branja in interpretacije literarnih besedil ter njegovo zmožnost tvorjenja celovitega besedila (prim. Krakar Vogel 2008, Krakar Vogel 2019). Ocenjevanje eseja se od začetka deli na vsebinski del (30 točk) in jezikovni del (20 točk), k slednjemu se prištevajo jezikovna pravilnost, slog in zgradba. Način ocenjevanja se od uvedbe mature do leta 2022 ni bistveno spreminjal, nekaj minimalnih popravkov oz. izboljšav je bilo uvedenih le pri ocenjevanju sloga in zgradbe. Ves čas se je pojavljalo vprašanje o ustreznosti ocenjevanja jezikovnega dela eseja, saj se je zdelo, da ocena jezika nesorazmerno vpliva na oceno celotnega eseja. Raziskave ocenjevanja šolskega eseja so sčasoma

pokazale, da je način ocenjevanja jezika neprimeren, saj ni (več) zagotavljal veljavnega in zanesljivega ocenjevanja (prim. Čokl 2013, Velikonja Kolar 2021). Čokl je npr. v povezavi z ocenjevanjem jezika ugotovila, da ocenjevanje jezika ni objektivno, da ne upošteva teže in gostote (jezikovnih in slogovnih) napak, da sistem odštevanja točk¹ pri jezikovni pravilnosti izenačuje srednje kakovostne eseje s slabimi in celo z zelo slabimi eseji, da ocena za zgradbo umetno zvišuje skupno oceno jezika, saj je praviloma (pre)visoka, da ocena sloga ne ločuje kandidatov, saj je praviloma srednja (Čokl 2013). Iz teh ugotovitev sledi, da tak način ocenjevanja jezika nikakor ni mogel zadostiti osnovnim kriterijem kakovostnega ocenjevanja, ki so veljavnost, zanesljivost in ločljivost. Če so kandidati v večini dobili 0 točk za jezikovno pravilnost, vendar so se njihovi pisni izdelki po kakovosti razvrščali glede na celotno točkovno oceno od nezadostne do nižje prav dobre, pomeni, da ocena za jezikovno pravilnost ni ločevala kandidatov glede na razvitost njihove jezikovne zmožnosti. Podobno velja za oceno zgradbe in sloga, le da je npr. pri zgradbi večina kandidatov dobila vse ali skoraj vse možne točke. Tako ocenjevanje ni zagotavljalo veljavnosti, saj ni merilo zmožnosti tvorjenja celovitega besedila (po Krakar Vogel).² Tudi jezikovno zmožnejši kandidati so pri oceni jezika namreč izgubili nesorazmerno veliko točk, kar pokaže povprečna ocena jezika pri šolskem eseju na spomladanskem roku mature 2021, ko je veljal še ta način ocenjevanja. Kandidati so pri jeziku v povprečju dosegli komaj 51,3 % (kar je po »šolsko« komaj zadostno), medtem ko je bila povprečna ocena eseja kot celote 61,78 %. Vprašljiva je bila tudi zanesljivost ocenjevanja, saj niso obstajala jasno določena skupna merila, kaj se pri posamezni jezikovni postavki ocenjuje, tako da je prihajalo do razlik med ocenjevalci, saj so nekateri določeno vrsto napak uvrščali k slogu, nekateri pa k jezikovni pravilnosti. Problematično je bilo npr. slovnično navezovanje oz. uporaba ustreznih naveznikov, saj so nekateri ocenjevalci napake, povezane z navezovanjem, upoštevali pri jezikovni pravilnosti kot slovnične napake, nekateri pri slogu kot »okornost« izražanja, tretji pa pri zgradbi, saj je bila v to postavko nekdanj uvrščena tudi kohezija. Iz znanstveno podprtih raziskav (predvsem Čokl 2013) in iz praktičnih izkušenj z ocenjevanjem je izšel premislek o drugačnem načinu ocenjevanja jezika (tj. jezikovne pravilnosti, sloga in zgradbe), postavljena so bila jasnejša merila, izvedeno je bilo preizkušanje meril s testno skupino ocenjevalcev. Iz ugotovitev raziskave,³ ki je potekala v letih 2019–2021, so leta 2022 izšla nova

1 Prejšnji sistem je temeljil na šteju jezikovnih (pravopisnih in slovničnih) ter slogovnih napak. Na podlagi števila napak se je od maksimalnega števila točk odštevalo točke do 0 t.

2 Zmožnost tvorjenja celovitega besedila se pri Krakar Vogel (2008, 2019) nanaša na tisti del esejskega besedila, ki ni eksplicitno povezan z bralnim razumevanjem in interpretacijo literarnih besedil, ampak z jezikovno-zgradbeno realizacijo kandidatovega esejskega besedila; torej gre za sporazumevalno zmožnost v širšem pomenu oz. v ožjem predvsem za jezikovno in besedilno zmožnost.

3 Prim. Velikonja Kolar 2021.

Merila za ocenjevanje jezikovne pravilnosti, besedišča in sloga povedi ter zgradbe v šolskem eseju. Ker je bilo ocenjevanje na splošni maturi 2022 in 2023 vezano na PIK 2019, je bilo treba pri postavljanju meril zagotoviti skladnost z njim – zato je delitev na postavke v novih merilih ostala enaka, natančneje je bilo določeno le, kaj se znotraj posameznih postavk ocenjuje. Poleg tega se je spremenil način ocenjevanja tako, da ni več temeljil na (nepravičnem) odštevanju točk.

2 Ocenjevanje jezikovne pravilnosti, besedišča in sloga povedi ter zgradbe v šolskem eseju

Od leta 2022 se jezikovni del šolskega eseja ocenjuje po t. i. opisnikih,⁴ ki so ob uvedbi v primerjavi s prejšnjim načinom ocenjevanja predstavljali precejšnjo novost. Zasnovani so bili z namenom, da bi se v eseju res ocenjevala razvitost sporazumevalne zmožnosti. Razvijanje sporazumevalne zmožnosti je namreč eden od temeljnih ciljev pouka slovenščine; s tem ko na maturi ocenjujemo točno tisto, kar se po UN dijaki učijo pri pouku, zagotavljamo veljavnost ocenjevanja.

Sporazumevalna zmožnost je kompleksna zmožnost, sestavljena iz več delnih zmožnosti, ki šele povezane v celoto zagotavljajo tisto, kar poimenujemo s splošnim izrazom »pismenost«.

V našem šolskem prostoru razumevanje sporazumevalne zmožnosti izhaja predvsem iz spoznanj Križaj Ortar in Bešter Turk, ki jo opredeljujeta kot »zmožnost kritičnega sprejemanja besedil raznih vrst ter zmožnost tvorjenja ustreznih, razumljivih, pravih in učinkovitih besedil raznih vrst« (Križaj Ortar, Bešter Turk idr. 2009: 2). Kot sestavine sporazumevalne zmožnosti navedeta: motiviranost za sporazumevanje, stvarno znanje, jezikovno zmožnost (sestavljeno iz poimenovalne oz. besedne oz. slovarske, upovedovalne oz. skladenjske oz. slovnične, pravorečne in pravopisne zmožnosti), pragmatično oz. slogovno oz. empatično zmožnost, zmožnost nebesednega sporazumevanja in metajezikovno zmožnost (Bešter Turk 2011: 115). Pomanjkljivost tako opredeljene sporazumevalne zmožnosti, iz katere izhaja tudi veljavni učni načrt za slovenščino v gimnazijah (2008), je, da kot posebne sestavine ne izpostavi besedilne zmožnosti, ki je za tvorjenje besedil ključna. Vogel (2012) med sestavinami sporazumevalne zmožnosti navede motivacijo, jezikovno zmožnost, pragmatično zmožnost in strateško zmožnost. Deli jezikovne zmožnosti so poimenovalna, skladenjska, pravorečna in pravopisna ter besedilna oz. diskurzivna zmožnost. Glede na prejšnji model se zdi bistvena dopolnitev jezikovne zmožnosti z besedilno zmožnostjo kot enim od njenih sestavnih delov, saj prav

4 Merila za ocenjevanje jezikovne pravilnosti, besedišča in sloga povedi ter zgradbe šolskega eseja so objavljena v aktualnem *Predmetnem izpitnem katalogu* na str. 50–52.

ta omogoča urejanje stavkov in povedi v taka zaporedja, da nastanejo koherentne (vsebinsko, zgradbeno in jezikovno povezane enote) na ravni delov besedila (oz. odstavkov) in celotnega besedila. V opisanem modelu je strateška zmožnost tista, ki vključuje poznavanje različnih sporazumevalnih strategij in pravzaprav omogoča uporabo vseh zmožnosti (z njenimi deli) med sporazumevanjem.

V šolskem eseju kot relativno dolgem (najmanj 600 besed) in vsebinsko kompleksnem besedilu kandidat na maturi nedvomno dokazuje tudi razvitost svoje sporazumevalne zmožnosti z vsemi njenimi deli, zato skušajo merila za ocenjevanje jezika to kar najbolj dosledno upoštevati.

Jezikovni del ocenjevanja se deli na tri postavke: (1) jezikovna pravilnost, (2) besedišče in slog povedi, (3) zgradba. V prvi postavki jezikovna pravilnost, ki obsega 8 točk, ocenjevalec opazuje esejsko besedilo na mikroravni in ocenjuje jezikovno zmožnost, h kateri spadajo pravopisna, poimenovalna oz. besedna ter slovnična zmožnost. Postavka se deli na pravopis (4 točke) in slovnico (4 točke). Delitev postavke omogoča večjo veljavnost (in tudi pravičnost) ocenjevanja, saj nekateri kandidati bolje obvladajo pravopisna, drugi pa slovnična pravila; poleg tega analiza ocen po koncu mature omogoča učiteljem vpogled v to, na katerem od teh dveh področij so njihovi dijaki močnejši oz. šibkejši, kar lahko vpliva na učiteljevo načrtovanje pouka⁵ v prihodnjih šolskih letih. Besedišče in slog povedi imata skupaj 6 točk, vsak del po 3 točke. V tej postavki ocenjevalec opazuje besedilo tako na mikro- kot na makroravni in ocenjuje slogovno oz. pragmatično zmožnost. K tej spada zmožnost jezikovnega izbiranja na ravni besedišča in na ravni skladnje oz., z drugimi besedami, primernost oz. ustreznost jezikovnih izbir glede na besedilno vrsto in okoliščine sporazumevanja. Postavko zgradbe, ki ima skupaj 6 točk, delimo na zunanjo zgradbo (2 točki) in notranjo zgradbo (4 točke). Pri tej postavki ocenjevalec opazuje besedilo na makroravni in ocenjuje besedilno in strateško zmožnost. Kaj se dejansko ocenjuje znotraj posamezne jezikovne postavke, je natančneje predstavljeno v preglednici 1.

5 Eden od pomembnih splošnih ciljev mature je »na podlagi povratnih podatkov vplivati na kakovost pouka v srednjih šolah« (PIK, str. 6).

JEZIKOVNA PRAVILNOST	BESEDIŠČE IN SLOG POVEDI	ZGRADBA
Pravopis in slovnica:	Jezikovne izbire (besedišče, izbira vrst povedi):	Pomenska povezanost besedila:
– raba ločil, raba velikih in malih začetnic, zapisovanje besed, zapisovanje prevzetih besed, deljenje besed, zapisovanje skupaj, narazen in z vezajem; – oblike besed, tvorjenost besed, skladenjske napake na ravni stavka (napake v vezavi, pritegnitev/atrakcija, neupoštevanje roditelja ob zanikanih povedkih); – tvorba povedi (napake v besednem redu, izpusti, slovnično nepravilno navezovanje, nejasno navezovanje zaradi manjkajočega naveznika); – pomenska razmerja v večstavčnih povedih.	– nevtravno knjižno besedišče; – slogovno zaznamovano besedišče je rabljeno učinkovito (primerne so ekspresivne besede/besedne zveze; raba socialno- in funkcij-skozvrstnih besed/besednih zvez ni primerna oz. mora biti njihova raba označena z narekovaji); – raba strokovnega besedišča; – pomensko pravilna raba besed (natančnost izražanja); – raba raznovrstnega besedišča in raznovrstnih vrst povedi (živost, pestrost izražanja); – jedrnatost.	– teza v uvodnem delu in podteze v jedrnem delu; – smiselna povezanost teze in podtez; – smiselna povezanost uvoda z jedrom; – smiselna povezanost uvoda in zaključka; – povezanost/koherentnost odstavkov; – zunanja zgradba: členitev na smiselne odstavke.

Preglednica 1: Vsebinska opredelitev jezikovnih postavk

S tem ko je pri ocenjevanju upoštevana razvitost sporazumevalne zmožnosti oz. njenih delov, prenovljena merila zahtevajo tudi drugačen pogled ocenjevalca na esejsko besedilo, ki ga ocenjuje. Ocenjevalec ne šteje več napak, ampak presoja kakovost jezikovne realizacije. Pri tem je poudarek na vrsti napak in pogostosti napak (pogostost posamezne vrste napake in raznolikost vrst napak).

Da je ta način ocenjevanja jezika primeren, pokaže vsakoletna analiza ocen (in ocenjevanja) na splošni maturi iz slovenščine. Od leta 2022 naprej⁶ vse jezikovne postavke dosegajo idealne indekse ločljivosti (med 0,40 in 0,60), kar pomeni, da ocene jezikovnih postavk ustrezno ločujejo boljše kandidate od slabših; s tem jezikovna ocena tudi ne znižuje več ocene eseja. Končna točkovna ocena (seštevek točk po posameznih vsebinskih in jezikovnih postavkah) je usklajena s t. i. celostno oceno.⁷ Indeksi težavnosti posameznih postavk so v prenovljenem načinu ocenjevanja bolj usklajeni z dejanskim znanjem gimnazijcev in potrjujejo izkušnje učiteljev, ki iz prakse vedo, s katerimi deli sporazumevalne zmožnosti imajo dijaki največ težav. V spodnji razpredelnici so predstavljeni indeksi težavnosti posameznih jezikovnih postavk v letih 2021 in 2022 – leta 2021 se je esej ocenjevalo še z odštevanjem točk, leta 2022 so bila uvedena merila za ocenjevanje, ki temeljijo na bolj celostnem pogledu na jezikovno realizacijo v esejskem besedilu.

Indeks težavnosti	Jezikovna pravilnost	Slog	Zgradba
2021	0,24	0,58	0,79
2022	0,58 (P); 0,64 (S)	0,72 (B); 0,73 (P)	0,88 (Z), 0,68 (N)

Preglednica 2: Primerjava indeksa težavnosti na maturi iz slovenščine v letih 2021 in 2022

Iz podatkov v razpredelnici je razvidno, da imajo kandidati največ težav pri jezikovni pravilnosti oz. z jezikom na mikroravni, ki temelji na pravopisnih in slovničnih pravilih. Podatki iz leta 2022 kažejo, da so kandidati nekoliko šibkejši pri pravopisu, ki ga v povprečju znajo za zadostno oceno (tj. 58 %), nekoliko bolje obvladajo slovnico, pri kateri so dosegli oceno dobro (tj. 64 %). Podatki iz leta 2021 tega dvojega ne ločujejo, hkrati pa povedo, da je bilo znanje kandidatov izjemno nizko, saj so v povprečju dosegli komaj 24 %. Iz prakse vemo, da je obvladanje pravopisa in slovnice pri dijakih sicer šibko, vendar pa le 24-odstotna uspešnost v tej postavki predstavlja popolnoma nerealen rezultat. S prakso so veliko bolj usklajeni podatki iz leta 2022, kar je vsaj posreden dokaz za to, da prenovljena merila »delujejo« oz. da zagotavljajo večjo zanesljivost ocenjevanja kot poprejšnja. Indeksi težavnosti pri postavkah sloga so se v primerjavi z letom 2021 v letu 2022 zvišali, kar je posledica bolj dorečenih meril. Prejšnje umanjkanje meril je povzročalo precejšnjo

6 Natančne analize ocenjevanja so predstavljene v vsakoletnem poročilu DPK SM za slovenščino, ki ga pripravi glavna ocenjevalka in je objavljeno na spletni strani Državnega izpitnega centra.

7 Šolski esej ima tudi t. i. celostno oceno, ki jo ocenjevalec praviloma poda po prvem branju eseja in temelji na celostnem »vtisu« o kakovosti vsebine in jezika v eseju. Drugo ocenjevanje je analitično, saj ocenjevalec nato točkuje posamezne vsebinske in jezikovne postavke po pripravljenih merilih. Temu sledi morebitno usklajevanje oz. popravljanje celostne ocene ali posameznih postavk analitične ocene, saj se morata celostna in analitična ocena ujemati. Prejšnji način ocenjevanja tega ni omogočal, saj je bila celostna ocena praviloma višja od točkovne ocene (kar so ocenjevalci »reševali« tako, da so pri zgradbi puščali vse točke in umetno zviševali točkovno oceno, ki se jim je zdela prenizka). V prenovljenih merilih se točkovna in celostna ocena dosledno ujemata.

subjektivnost ocenjevalcev pri odločanju za slogovne napake. Merila iz leta 2022, ki ločujejo oceno zgradbe na notranjo in zunanjo, so pokazala, da kandidati z zunanjo zgradbo (členitvijo na odstavke) nimajo velikih težav, zahtevnejša pa je zanje notranja zgradba.

Ravno ocenjevanje notranje zgradbe je za ocenjevalce (in za učitelje nasploh) pomenilo kar precejšnjo novost. Prenovljena merila so elemente, ki se ocenjujejo pri notranji zgradbi, natančneje opredelila (glej preglednico 1); ta opredelitev pa je povezana z opredelitvijo šolskega eseja kot posebne besedilne vrste,⁸ o kateri se dijaki učijo pri pouku slovenščine. Zmožnost ustvarjanja dobre oz. ustrezne notranje zgradbe je povezana z razvitostjo besedilne zmožnosti.

3 Besedilna zmožnost pri pouku slovenščine in v šolskem eseju

Besedilno zmožnost v šoli razvijamo najprej pri jezikovnem pouku, in sicer najbolj izrazito z obravnavanjem različnih besedilnih vrst od npr. predstavitve osebe do komentarja. UN predvideva obravnavo besedilnih vrst od branja, razumevanja in analiziranja vzorčnega primera do končnega samostojnega tvorjenja besedila. Samostojno tvorjenje daljšega besedila⁹ pa zahteva tudi IP 1 na splošni maturi, in sicer v obliki šolskega eseja, s katerim se poleg razvitosti literarnobralne zmožnosti ravno zaradi tega temeljito in kompleksno preverja (in ocenjuje) tudi razvitost sporazumevalne zmožnosti.

Za razumevanje pomena notranje zgradbe v šolskem eseju je lahko v pomoč opredelitev besedilne zmožnosti, kot jo je predstavila Vogel (2021) s sklicevanjem na ugotovitve Douglas (2015). Besedilna zmožnost se pri tvorjenju besedil kaže kot zmožnost (1) tvorjenja zaokroženega in popolnjenega besedila, skladnega s predvidenim besedilnim vzorcem; (2) povezovanja povedi v smiselne odstavke; (3) jasnega izražanja pomenskih razmerij z ustreznimi kohezivnimi sredstvi; (4) tvorjenja smiselnega besedila z rabo ustreznih načinov navezovanja in napovedovanja; (5) poudarjanja informacij, s čimer tvorec vodi naslovnika skozi besedilo; (6) zavestnega predstavljanja dejstev ali stališč, izbiranja racionalnega ali čustvenega argumentiranja, ločevanja med lastnimi izjavami in navajanjem izjav drugih ipd. (Douglas 2015 v Vogel 2021: 12). Tako opredeljena besedilna zmožnost vključuje kritičnost oz. poleg znanja o jeziku in spretnosti v rabi jezika vključuje še zavest o rabi jezika v konkretnem sporazumevalnem

⁸ Šolski esej kot besedilno vrsto je opredelila Velikonja Kolar v disertaciji *Ocenjevanje jezikovne pravilnosti, sloga in zgradbe šolskega eseja pri izpitu iz slovenščine kot materinščine na splošni maturi* (Velikonja Kolar 2021: 114–117).

⁹ Samostojno tvorjenje daljšega besedila seveda ne zahteva le razvite besedilne zmožnosti, ampak razvitost jezikovne zmožnosti in sporazumevalne zmožnosti kot celote.

položaju (Vogel 2021: 12) in jo zato lahko razumemo kot del kritične sporazumevalne zmožnosti.¹⁰

3.1 Razvijanje besedilne zmožnosti po učnem načrtu in pri pouku

V UN besedilna zmožnost ni poimenovana kot ena izmed sestavin sporazumevalne zmožnosti, čeprav je eden temeljnih ciljev jezikovnega pouka prav tvorjenje besedil. V UN je to predstavljeno v vsebinskem sklopu *Razvijanje zmožnosti tvorjenja enogovornih neumetnostnih besedil*. Gre za tvorjenje z učnim načrtom predpisanih besedilnih vrst, ki so razporejene v tri kategorije: splošne oz. obvezne besedilne vrste (predstavitev osebe in predstavitev postopka v 1. letniku, življenjepis in referat v 2. letniku, komentar in esej v 3. letniku, esej tudi v 4. letniku), izbirne besedilne vrste (predstavitev kraja ali države v 1. letniku, pri življenjepis v 2. letniku je možno izbirati med lastnim življenjepisom in življenjepisom izbrane osebe) in posebne besedilne vrste, ki jih učitelj obravnava, če zanje dijaki izkažejo interes (predstavitev naprave, besedilo ekonomske propagande, pripoved o lastnih doživetjih ali umišljjenih dogodkih, poročilo o dogodkih, predstavitev lastnega mnenja, obnova ali ocena knjige/filma/prireditve v 1. letniku, reportaža v 2. letniku, seminarska naloga v 3. letniku in zapisnik v 4. letniku). Pred tvorjenjem besedila dijaki najprej sodelujejo v vodenem pogovoru o načelih uspešnega tvorjenja enogovornih neumetnostnih besedil, o vrstah teh besedil in njihovih značilnostih; nato se pripravijo na pisanje, tako da izberejo ustrezno strategijo,¹¹ izdelajo načrt pisanja, po raznih virih iščejo manjkajoče podatke, urejajo podatke ipd. Po tvorjenju besedila vrednotijo razumljivost, zanimivost, resničnost, aktualnost, živost, ustreznost, učinkovitost in jezikovno pravilnost svojega besedila in besedil drugih ter utemeljujejo svoje mnenje (Poznanovič Jezeršek idr. 2008: 12). Opazimo, da je med navedenimi dejavnostmi več pozornosti namenjene pripravi na pisanje (ta se pri pouku obravnava v posebni učni enoti o fazah tvorjenja besedila) in nato vrednotenju napisanega besedila po raznih kategorijah (te v učnem načrtu niso posebej pojasnjene, deloma jih lahko povežemo z načeli uspešnega sporočanja, ki se pri pouku obravnavajo v samostojni učni enoti¹²), samo besediljenje oz. proces pisanja pa ni podrobneje opredeljen. Če opis iz učnega načrta soočimo z zgornjo opredelitvijo besedilne zmožnosti po

10 Kritično sporazumevalno zmožnost Vogel opredeljuje kot »višjo raven sporazumevalne zmožnosti, ki funkcionalno in kulturno zmožnost nadgradi s kritičnim sporazumevanjem, pri katerem so udeleženci občutljivi tudi za širši kontekst, upoštevajo čustvene razsežnosti ter se zavedajo potrebe po prizadevanju za načrtno presojanje na podlagi meril, po preseganju čustvene (ne)naklonjenosti, predsodkov, ustaljenih perspektiv ter po razmisleku o lastnem sporazumevanju« (Vogel 2015: 180).

11 Strategije v učnem načrtu niso posebej opredeljene, zato ni povsem jasno, kaj ta pojem pomeni.

12 Tako faze tvorjenja besedila kot načela uspešnega sporočanja večina avtorjev učbeniških kompletov za jezikovni pouk uvršča med učne enote, ki se obravnavajo v 1. letniku.

Douglas, ugotovimo, da se smernice za delo pri pouku dotaknejo predvsem prve sestavine razvijanja besedilne zmožnosti, in sicer tvorjenja popolnjenega besedila, skladnega z besedilnim vzorcem, zahteve po razumljivosti, zanimivosti, resničnosti, aktualnosti, živosti, ustreznosti in učinkovitosti pa bi morda lahko povezali z zmožnostjo tvorjenja zaokroženega besedila in z zmožnostjo predstavljanja informacij v besedilu.

Zmožnosti, ki so povezane s samim tvorjenjem besedila (procesom pisanja), v učnem načrtu najdemo v razdelku *Razvijanje poimenovalne, skladenjske, pravorečne, pravopisne in slogovne zmožnosti ter zmožnosti nebesednega sporazumevanja* – prve štiri zmožnosti so delne sestavine jezikovne zmožnosti. Dejavnosti, povezane s tvorbo kohezivnega besedila, najdemo ob razvijanju skladenjske zmožnosti: dija-ki združujejo pomensko povezane povedi v priredno ali podredno zložene povedi, podredno zložene povedi pa nato strnjujejo v enostavčne povedi z navadnimi stavčnimi členi, odpravljajo ponavljanje besed v zvezah povedi in zamenjujejo ponovljene besede s sopomenkami, nadpomenkami ipd. oz. z izpuščanjem, združujejo zveze povedi s ponovljenimi prvinami v povedi s prilastkovim odvisnikom ali strnjujejo te povedi s polstavki, desnimi in levimi prilastki, odpravljajo napake v zaporedju besed in delov povedi (Poznanovič Jezeršek idr. 2008: 13). Opisane dejavnosti se ne nanašajo eksplicitno na daljše besedilne enote oz. celotno besedilo.

Pregled učnega načrta z vidika dejavnosti, povezanih z razvijanjem besedilne zmožnosti, pokaže, da učni načrt ne vključuje razvijanja vseh delnih zmožnosti, potrebnih za tvorjenje besedila, zato pravzaprav ne omogoča razvijanja besedilne zmožnosti v vsej njeni kompleksnosti. Najopaznejše pomanjkljivosti učnega načrta so: (1) umanjajo dejavnosti, ki bi razvijale zmožnosti s konca seznama delnih zmožnosti po Douglas in ki jih lahko povezujemo predvsem s kritičnim mišljenjem, nujnim za sprejemanje in tvorjenje besedil v sodobni družbi (prim. Vogel 2021); (2) opis razvijanja jezikovne zmožnosti (oz. skladenjske zmožnosti) ni povezan z zmožnostjo tvorjenja besedila, poudarek je na koheziji, ne pa tudi na koherenci;¹³ (3) zmožnost tvorjenja besedila se povezuje zgolj s sprejemanjem in tvorjenjem predpisanih besedilnih vrst.

13 Analiza vzorčnih primerov besedilnih vrst v učbenikih za slovenščino je pokazala, da so ta besedila z vidika koherence pogosto slaba: nepovezana kot celota, nepovezana med odstavki, nezaokrožena ipd. V analizi še ni bil upoštevan najnovejši učbeniški komplet za pouk slovenščine v gimnazijah *Moč jezika* (Velikonja Kolar 2021: 131–134).

Ker učbeniški kompleti za jezikovni pouk sledijo UN, lahko sklepamo, da zgolj s sledenjem učbeniku ni mogoče razvijati besedilne zmožnosti do te mere, kot jo zahteva šolski esej. Učitelj se mora pri poučevanju pisanja eseja deloma znajti sam, se zanašati na svoje izkušnje oz. se navezati na druge (neučbeniške) strokovne vire.¹⁴

3.2 Besedilna zmožnost v šolskem eseju

Kako razvita je dijakova besedilna zmožnost, se v šolskem eseju torej pokaže predvsem na ravni zgradbe besedila. Z vidika zgradbe se v šolskem eseju pričakuje koherentnost, kar v skladu s teorijo besediloslovja pomeni kontinuiteto (nepretrganost, povezanost, neprekinjenost) pomenskih enot; skozi to opredelitev se kaže neločljiva prepletenost vsebine in zgradbe besedila. Koherenca se na ravni celotnega besedila ustvarja z napovedjo teme in oblikovanjem izhodiščne teze v uvodnem delu besedila, z oblikovanjem podtez v jedrnem delu, ki so pomensko povezane med seboj in z izhodiščno tezo, z razlaganjem in utemeljevanjem podtez, s sklepom v zaključnem delu, ki potrdi (ali ovrže) izhodiščno tezo in se tako pomensko naveže na začetek besedila. V besedilu koherenco ustvarjajo ustrezna kohezivna sredstva (npr. vezniške besede za izražanje pomenskih razmerij, slovnično pravilno navezovanje, raba sopomenk oz. parafraz, raba zaimenskih besed, za ustvarjanje časovnih odnosov v besedilu tudi glagolski čas in vid ipd.). V koherentnem besedilu posamezni deli med seboj niso zamenljivi, saj logično, smiselno izhajajo drug iz drugega. Notranji povezanosti besedila (notranji zgradbi) mora smiselno ustrezati tudi zunanja zgradba oz. členitev na odstavke, pri čemer so odstavki relativno samostojne besedilne enote, vendar zaradi prej opisane povezanosti nikakor ne poljubno zamenljive.

4 Sklep

Merila za ocenjevanje jezikovne pravilnosti, besedišča in sloga povedi ter zgradbe v šolskem eseju izhajajo iz ciljev in vsebin UN ter ocenjujejo razvitost sporazumevalne zmožnosti na koncu gimnazijskega izobraževanja v šolskem eseju kot najdaljšem in vsebinsko zahtevnem besedilu na literarno temo, ki ga dijak piše samostojno z upoštevanjem podanih esejskih smernic. Opisniki za ocenjevanje so vsebinsko natančni in dovolj dorečeni, da omogočajo zanesljivost ocenjevanja.

¹⁴ Ker se DPK SM za slovenščino zaveda, kako pomanjkljivo so v učbenikih predstavljene ravno vsebine, povezane z jezikovno-zgradbeno realizacijo šolskega eseja, se trudi pripravljati kakovostno strokovno gradivo, ki je namenjeno predvsem izobraževanju zunanjih ocenjevalcev, vendar na spletni strani Državnega izpitnega centra dostopno vsem zainteresiranim učiteljem. Z namenom pripraviti didaktično osnovo za poučevanje esejskega pisanja je Državni izpitni center izdal tudi priročnik/delovni zvezek *Kako pišemo šolski esej* (Doljak, Irena, Velikonja Kolar, Irena 2022: Slovenščina. *Kako pišemo šolski esej*. Učno gradivo. Ljubljana: Državni izpitni center.)

Analize po ocenjevanju od leta 2022, ko so bili na splošni maturi iz slovenščine prvič uporabljeni, kažejo, da zagotavljajo veliko mero zanesljivosti in ločljivosti – zato omogočajo kakovostno ocenjevanje jezika v šolskem eseju.

Natančno določena merila (vsebinski opisi) odpravljajo tudi vrzeli, ki jih pokaže natančno branje UN in na njih temelječih učbeniških kompletov za jezikovni pouk in so povezane predvsem z razvijanjem besedilne zmožnosti pri pouku. Šolski esej zaradi svoje dolžine in vsebinske zahtevnosti pričakuje od dijaka ravno dobro razvito besedilno zmožnost, ki omogoča samostojno tvorjenje/grajenje besedila.

Pričakujemo, da bodo merila za ocenjevanje jezika sčasoma pokazala ugoden učinek na pouk, saj je ravno šolski esej tisti element, pri katerem se srečujeta jezikovni in književni pouk in ki zaradi svoje zahtevnosti spodbuja razvijanje kritične spoznavne zmožnosti, ki je eden glavnih ciljev pouka slovenščine.

VIRI IN LITERATURA

- BEŠTER TURK, Marja, 2011: Sporazumevalna zmožnost – eden izmed temeljnih ciljev pouka slovenščine. *Jezik in slovstvo* 56/3–4. 111–130.
- ČOKL, Sonja, 2013: *Metodološka in vsebinska primerjava modelov ocenjevanja znanja pri maturitetnih esejih iz slovenščine*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo.
- KRAKAR VOGEL, Boža, 2008: Književnost pri eksterni maturi iz slovenščine. Ur. Krakar Vogel, Boža: *Obdobja 25 – Metode in vrste. Književnost v izobraževanju – cilji, vsebine, metode*. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko in Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 355–368.
- KRAKAR VOGEL, Boža, 2019: Modeli književnega pouka v slovenskem šolskem sistemu. *Jezik in slovstvo* 64/1. 41–50.
- KRIŽAJ ORTAR, Martina idr., 2009: *Na pragu besedila 2. Priročnik za učitelje za slovenski jezik v 2. letniku gimnazij in srednjih strokovnih šol. (Elektronski vir)*. Ljubljana: Rokus Klett.
- POZNANOVIČ JEZERŠEK, Mojca idr., 2008: *Učni načrt. Slovenščina. Gimnazija. Splošna, klasična, strokovna gimnazija. Obvezni predmet in matura (560 ur)*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod RS za šolstvo.
- Predmetni izpitni katalog za splošno maturo – slovenščina*. Ljubljana: Državni izpitni center, 2022.
- VELIKONJA KOLAR, Irena, 2021: *Ocenjevanje jezikovne pravilnosti, sloga in zgradbe šolskega eseja pri izpitu iz slovenščine kot materinščine na splošni maturi*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko.
- VELIKONJA KOLAR, Irena, ŠEKLI, Matej, 2021: *Splošna matura iz predmeta slovenščina v letu 2021. Poročilo DPK SM za slovenščino*. Ljubljana: DPK SM za slovenščino, Državni izpitni center. <<https://www.ric.si/splosna-matura/predmeti/slovenscina>>.

- VELIKONJA KOLAR, Irena, ŠEKLI, Matej, 2022: *Splošna matura iz predmeta slovenščina v letu 2022. Poročilo DPK SM za slovenščino*. Ljubljana: DPK SM za slovenščino, Državni izpitni center. <<https://www.ric.si/splosna-matura/predmeti/slovenscina>>.
- VOGEL, Jerca, 2012: Sodobnejše pojmovanje sporazumevalne zmožnosti kot izhodišče za pre-novo jezikovnega dela izpita iz slovenščine na splošni maturi. *Jezik in slovstvo* 57/1–2. 67–81.
- VOGEL, Jerca, 2015: Modeli jezikovnega pouka pri predmetu slovenščina od leta 1990 do danes. *Jezik in slovstvo* 60/3–4. 173–183.
- VOGEL, Jerca, 2021: Kritična sporazumevalna zmožnost – osrednji koncept sodobnega pouka prvega jezika. *Jezik in slovstvo* 66/1. 3–15.

Kako razvijati ustvarjalni in tekmovalni duh na področju slovenščine

Ana Lavbič

I. gimnazija v Celju

ana@lavbic.net

Pomen tekmovanj iz slovenščine za ohranjanje in spodbujanje zanimanja za slovenski jezik med mladimi in manj mladimi

Okrogle mize z naslovom Kako razvijati ustvarjalni in tekmovalni duh na področju slovenščine so se udeležili gostje, ki se s slovenskim jezikom ukvarjajo na različnih ravneh in imajo zato raznolika in edinstvena spoznanja o obravnavani temi. Osrednja tema okrogle mize so bila tekmovanja iz slovenskega jezika in književnosti. O tej tematiki so spregovorili Renata More in Mojca Nidorfer (tekmovanje Slovenščina ima dolg jezik – književnost na filmu), Petra Jordan (sekcija Dajmo priložnost slovenščini, tekmovanje Všeček za slovenščino), dr. Igor Saksida (predsednik Državne tekmovalne komisije pri tekmovanju za Cankarjevo priznanje) in dr. Vesna Žnidar (članica delovne skupine za pripravo novega tekmovanja v znanju slovenskega jezika za Vodnikovo priznanje). Na okrogli mizi smo govorili tudi o mladinskem raziskovalnem delu kot pomembnem sredstvu širjenja kompetenc učencev in dijakov ter spodbujanju zanimanja za raziskovalno področje slovenistike. Svoj pogled in izkušnje z raziskovalno dejavnostjo sta delila Darja Poglajen (upokojena profesorica slovenskega in ruskega jezika ter dolgoletna ocenjevalka mladinskih raziskovalnih nalog) in Žan Luka Umičević (mladi raziskovalec, avtor več z zlatim priznanjem nagrajenih raziskovalnih nalog iz slovenščine in zdaj že študent 1. letnika slovenistike in zgodovine).

Na okrogli mizi smo se pogovarjali o vprašanjih udeležbe na različnih tekmovanjih iz slovenskega jezika in književnosti, organizacijskih plateh teh tekmovanj, predvsem pa nas je zanimalo, koliko in kako ta tekmovanja prispevajo k večji priljubljenosti in zanimanju za slovenščino med mladimi in manj mladimi. Ocenili smo pomen tekmovanj, ki so v slovenistiki že dolgo uveljavljena in imajo ključno vlogo pri ohranjanju visoke ravni zanimanja za slovensko literaturo in jezik, kot je npr. Cankarjevo tekmovanje, in spregovorili o novih, ki se šele bodo začela izvajati. Novo Vodnikovo tekmovanje, ki se osredotoča na jezikovno znanje, bo mladim ponudilo priložnost, da se poglobijo v jezik in soočijo z jezikovnimi izziivi. Slovenščina do sedaj ni imela svojega jezikovnega tekmovanja, zato uvajanje

takšnih tekmovanj pomembno zapolnjuje vrzel in prispeva k celovitemu pristopu k učenju jezika. Tudi mladinsko raziskovalno delo predstavlja pomemben korak k samostojnemu raziskovanju slovenščine pri mladih in razvoju številnih ključnih kompetenc (kritičnega razmišljanja, analitičnih sposobnosti, povezovanja teorije in prakse ...), zato smo razpravljali o tem, koliko mlade sploh zanima raziskovanje na področju slovenščine, kaj na to vpliva in kako šolarje spodbuditi k odkrivanju novih znanj iz slovenščine. Razglabljali smo tudi o tem, koliko so mladim blizu tekmovanja, ki jih spodbujajo h kreativnosti, interpretaciji in sodelovalnemu delu, kakršno je tekmovanje Slovenščina ima dolg jezik – književnost na filmu. To združuje literaturo in film, dve močni kulturni izrazni sredstvi, ter spodbuja mlade, da raziskujejo slovensko literaturo in jo na ustvarjalen način interpretirajo v sodobnem mediju, ki jim je blizu – filmu. Poleg šolskih tekmovanj obstaja še tekmovanje Všeček za jezik, ki pomembno prispeva k spodbujanju zanimanja za slovenščino tudi pri tistih, ki niso nujno več del šolskega izobraževalnega sistema. To tekmovanje je namenjeno predvsem manj mladim in lahko vodi do večjega zanimanja za nadaljnje učenje in raziskovanje slovenskega jezika tudi izven šolskega okolja, predvsem pa je namenjeno razmisleku o današnjem položaju slovenščine v javnosti.

Splošno razmišljanje o temi tekmovanj iz slovenščine je bilo tesno povezano z vprašanjem, kako v luči vse večjega vpliva tujih jezikov (zlasti angleščine) ohranjati in spodbujati zanimanje za slovenski jezik med mladimi in manj mladimi. Pri tem imajo tekmovanja iz slovenščine gotovo veliko vlogo, saj omogočajo, da se udeleženci tekmovanj poglobljeno ukvarjajo z jezikom in literaturo, kritično razmišljajo, se ustvarjalno izražajo bodisi skozi filmsko umetnost ali (pol)literarna besedila ... Različna tekmovanja iz slovenščine tako pomembno prispevajo k širjenju zavesti o pomenu slovenščine kot maternega jezika in zanimanju za slovenski jezik, kar je bistvenega pomena za ohranjanje in razvoj slovenščine kot temeljnega elementa naše kulturne identitete.

Vesna Žnidar

Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, Slavistično društvo Ljubljana

Osnovna šola Kolezija

vesna.znidar-kadunc@guest.arnes.si

Tekmovanju iz slovenskega jezika za Vodnikovo priznanje na pot

Ravnatelje slovenskih osnovnih in srednjih šol je v času, ko so učenci in dijaki lovili še zadnje ocene ter s svojih miz pospravljali pripomočke za posamezne predmete, učitelji pa zaključevali zastavljene naloge iz letnega delovnega načrta za šolsko leto 2023/24 in že začenjali načrtovati dejavnosti za naslednje, med prejeto pošto pričakalo obvestilo Zveze društev Slavistično društvo Slovenije o tekmovanju za Vodnikovo priznanje. »Od kod pa zdaj to? Zakaj in čemu? In sploh – kaj?« je najbrž spreletavalo njihove, pa tudi misli učiteljev slovenščine, ki jim je bilo sporočilo večinoma nemudoma posredovano. Na ta vprašanja in še na katero, ki bi utegnilo biti zastavljeno, bomo skušali na tem mestu odgovoriti.

Čeprav so primarne naloge šolstva, kot navaja že 1. člen krovnega zakona za področje vzgoje in izobraževanja, ZOFVI, mdr. zagotavljanje optimalnega razvoja posameznika, vzgajanje za medsebojno strpnost, sodelovanje z drugimi ter omogočanje razvoja in doseganje čim višje ravni ustvarjalnosti čim večjemu deležu prebivalstva, torej sledi načelom, temelječim na vrednotah optimalnega razvoja posameznika in sodelovanja, ne pa tekmovalnosti, imajo tekmovanja kot dopolnjujoča učni proces vendarle pomembno vlogo pri motiviranju učencev in dijakov za samoiniciativno poglobljanje znanja ter pri krepitvi želje po čim višjih dosežkih in ugotavljanju, kako visoko je sploh mogoče poseči. Ledino na področju tekmovanj iz posameznih predmetov so v šolskem letu 1964/65 orali matematiki s tekmovanjem za Vegovo priznanje. Šele kasneje so se mu začela pridruževati še druga. Eno prvih je bilo s področja slovenščine, in sicer tekmovanje za Cankarjevo nagrado (sedaj imenovano tekmovanje za Cankarjevo priznanje), prvič izvedeno leta 1976. Sčasoma so svoja tekmovanja pridobila praktično vsa predmetna področja, nekatera tudi po več.

Hkrati se je spreminjala tudi zasnova posameznih tekmovanj. Tekmovanje s področja slovenščine, ki ga je večino časa njegovega obstoja organiziralo Slavistično društvo Slovenije (kasneje se je kot soorganizator pridružil Zavod Republike

Slovenije za šolstvo, ki je zadnjem poldrugem desetletju prevzel celotno organizacijo in izvedbo tekmovanja), je sprva obsegalo tri dele, in sicer preizkus iz znanja slovenskega jezika (slovnica, pravopis), preizkus iz poznavanja obravnavanega književnega dela in spis, povezan z obravnavano tematiko, tako da je pokrivalo celotno področje, ki ga zajema predmet slovenščina v osnovnih in srednjih šolah. Kasneje so se organizatorji odločili, da ukinejo test iz znanja slovenskega jezika, tako da od tedaj tekmovanje praktično pokriva le književnost. Naknadno se je tekmovanje zreduciralo na razlagalni spis ali esej. Tako je na področju tekmovanj iz slovenščine umanjalo dvojje – tekmovanje v znanju slovenskega jezika in tekmovanje iz književnosti na osnovi nalog objektivnega tipa.

Da potreba po tem obstaja, poleg razmišljanja o tekmovanju iz slovenskega jezika v okviru Zveze društev Slavistično društvo Slovenije in dejanske pobude zanj dokazuje tudi raziskovalno delo dijaka I. gimnazije v Celju Žana Luke Umičeviča, ki se je prav tako spraševal, zakaj nimamo tekmovanja iz slovenskega jezika, ter želel celo samoiniciativno pripraviti naloge zanj. Delovna skupina za pripravo tekmovanja, ki jo sestavljajo Jožica Jožef Beg, Mia Hočevnar, Mira Krajnc Ivič, Boža Krakar Vogel, Petra Jordan, Neža Kočnik, Vesna Mikolič, Hotimir Tivadar, Jerica Vogel, Andreja Žele in Vesna Žnidar, se je tako prvič sestala v božično-novoletnem času ob iztekanju leta 2023. Namen je bil osnovati tekmovanje iz znanja jezika in pravopisa na različnih ravneh za učence od 6. do 9. razreda osnovne šole ter dijake srednjih šol, pri čemer bi tekmovanje prvič, tj. v šolskem letu 2024/25, potekalo poskusno, in sicer le za učence 8. razreda in dijake 3. letnika, v šolskem letu 2025/26 pa bi prvič organizirali tekmovanje za vse razrede in letnike. Na naslednjih srečanjih je bil po zgledu ostalih tekmovanj oblikovan pravilnik o tekmovanju, s katerim so določeni: vsebina in cilji tekmovanja; stopnje in tekmovalne skupine; organizacija in izvedba tekmovanja; naloge nosilca in organizatorja tekmovanja; razpis in ravni tekmovanja; vloga učiteljev, mentorjev in organizatorjev na šolah; pogoji za udeležbo na tekmovanju; ocenjevalni kriteriji in kriteriji za podelitev priznanj; razglasitev dosežkov in podeljevanje priznanj ter nagrad; postopek ugovorov ter financiranje tekmovanja.

Po soočenju različnih pogledov na vsebino in cilje tekmovanja se je delovna skupina odločila, da bodo učenci in dijaki na njem izkazovali jezikovno zmožnost, tj. jezikovno, pravopisno in metajezikovno znanje s področja slovenščine, ter poznavanje poglavij iz zgodovine in družbenih vlog slovenskega jezika, in sicer na ravni, skladni z učnim načrtom za slovenščino, pri čemer bodo krepili in poglobljali kritično jezikovno zmožnost glede na aktualne vsebine učnega načrta; krepili bralno pismenost, sporazumevalno zmožnost in metajezikovno znanje; krepili jezikovno kulturno zavest (sociološki, psihološki in jezikovnosistemski vidik); se vključevali

v medpredmetno povezovanje (razvijanje bralne pismenosti ob raznovrstnih besedilih) ter se udeleževali dodatnih dejavnosti za nadarjene. Tekmovanje bo potekalo na dveh ravneh, tj. na šolski in državni. Šolsko tekmovanje, ki bo trajalo 60 minut, naj od učencev in dijakov (ter mentorjev) ne bi zahtevalo dodatnih priprav, saj bodo vsebine vezane na učni načrt za posamezni razred oziroma letnik, medtem ko bo za državno tekmovanje, ki bo trajalo 90 minut, predpisana dodatna literatura. Tekmovalne naloge in rešitve pripravlja državna izpitna komisija, izvedbo pa bo koordinirala s pomočjo lastne aplikacije. Hkrati s pravilnikom (objavljenem na spletni strani ZdSdS v zavihku Tekmovanja) so v delovni skupini nastajale tekmovalne pole za poskusno tekmovanje – te pa naj ostanejo skrivnost do 3. decembra 2024, ko bo na prijavljenih šolah potekalo šolsko tekmovanje, oz. do 11. februarja 2025, ko bodo učenci in dijaki tekmovali na državni ravni.

Tekmovanje je tik pred tem, da ugleda luč sveta. Da bi bilo res čisto pravo – krepko, zdravo in uspešno – mu je manjkalo le še ime. Koga izmed slovenskih jezikoslovcev, raziskovalcev, praktikov, slovničarjev, kulturnih delavcev ... počastiti s tem, da bi po njem poimenovali tekmovanje? Poimenovanje mogoče povzeti po prvi slovenski slovnici *Zimske urice*? Katere kriterije upoštevati, če pa so Primož Trubar, Adam Bohorič, Marko Pohlin, Jernej Kopitar, Fran Miklošič, Jože Toporišič, Breda Pogorelec ... vsak na svoj način prispevali k temu, da se slovenski jezik in jezikoslovje kljub ne ravno velikemu številu (rojenih) govorcev lahko glede na svojo vlogo, funkcijskost, raziskanost, jezikovno opremljenost, zgodovino in sodobnost ... ponosno postavljata ob bok kateremu koli drugemu jeziku in vedi o njem? Po večmesečni razpravi se je delovna skupina odločila, da tekmovanje poimenuje po velikanu slovenskega jezika, ki ga učenci in dijaki poznajo predvsem kot razsvetljenskega pesnika in publicista, a je deloval na širokem področju vse od pisanja strokovnih knjig prek poučevanja do jezikoslovja ter tako utemeljil praktično vse funkcijske zvrsti slovenskega jezika. V šolskem letu 2024/25 bo torej prvič izvedeno **tekmovanje v znanju slovenskega jezika za Vodnikovo priznanje**.

Igor Saksida

Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta;

Univerza na Primorskem, Pedagoška fakulteta

Igor.Saksida@pef.uni-lj.si

Cankarjevo tekmovanje – podatki in izkušnje kot smernice za delo v prihodnje

Udeležba na tekmovanju in njegova izvedba

Tekmovanje s področja slovenščine za Cankarjevo priznanje, ki ga skrajšano poimenujemo kar *Cankarjevo tekmovanje*, praviloma beleži rast števila tekmovalcev; tudi v času zaprtja šol bistvenega padca števila prijavljenih tekmovalcev ni bilo: v šolskem letu 2020/21 je tekmovalo nekoliko manj tekmovalcev (21.375) kot v prejšnjem (27.776), kar ni bilo povezano le s šolanjem na daljavo, ampak tudi z nejasnostmi v zvezi s tem, ali bodo tekmovanja sploh izvedena. Kljub temu padec ni bil zaskrbljujoč, tudi ne v prvi tekmovalni skupini (*Mehurčki*), kjer se je na tekmovanje prijavilo 10.471 učenek in učencev (v šolskem letu 2018/19 pa 16.447). Dinamiko števila prijavljenih na tekmovanje prikazuje naslednji graf:

Podatki kažejo na izrazit dvig števila prijavljenih neposredno po »pandemičnih« časih, hkrati pa govorijo tudi o novi strukturi tekmovalnih skupin. V prejšnjih letih so se tekmovalne skupine delile na dva temeljna sklopa: *Mehurčki* so zajeli učence prvega vzgojno-izobraževalnega obdobja, *Cankarjevo tekmovalje* pa vse ostale učence in dijake. Novi pravilnik je določil drugačno strukturo tekmovalnih skupin; te se po njem razvrščajo v dva sklopa, in sicer: interesno (1. do 7. razred osnovne šole) ter selekcijsko (8., 9. razred in vse srednješolsko izobraževanje) tekmovalje s področja slovenščine za Cankarjevo priznanje. Razlika v poimenovanju obeh temeljnih sklopov izraža tudi razliko v zasnovi in pripravi tekmovalcev: interesno tekmovalje ima namen predvsem motivirati mlajše bralce za poglobljeno, v višjih tekmovalnih skupinah tudi kritično branje in pisanje o prebranem, selekcijsko tekmovalje je namenjeno najboljšim bralcem ob koncu osnovne šole in kasneje, s katerim lahko pridobijo bronasto, srebrno ali zlato Cankarjevo priznanje; niti interesno niti selekcijsko tekmovalje nista torej namenjena vsem mladim bralcem, ampak sta v prvi vrsti **oblika spodbujanja razvijanja višjih ravni bralne in pisne zmožnosti**, torej sta osredotočeni na tiste posameznike, ki so bolj zmožni oz. nadarjeni za zahtevno branje (na ravni izbire besedil in bralnih nalog, povezanih z njimi) ter kakovostno, poglobljeno pisanje o prebranem.

Izvedba Cankarjevega tekmovalja na daljavo, predvsem spletni pogovor mentoric in mentorjev s članicami in člani državne tekmovalne komisije o ocenjevalnih merilih in predvidenih dosežkih ter ocenjevanje spisov na strežniku so prinesli izkušnje, ki so temelj dela tudi v preteklem šolskem letu in bodo veljale tudi v prihodnje. Strniti jih je mogoče v naslednje korake:

- **šolska stopnja:** interesno in selekcijsko tekmovalje ter vrednotenje poteka v živo (na šoli), teme, naloge in datume razpisuje, tekmovalje usmerja državna tekmovalna komisija, na šoli pa potek organizira in izpelje šolska tekmovalna komisija (ki poskrbi tudi za morebitne pritožbe);
- **regijska stopnja:** tekmovalje poteka v živo na 17-ih lokacijah, e-vrednotenje traja 3 dni; tekmovalje od sestave nalog in meril za vrednotenje vodi državna tekmovalna komisija, organizirajo in izpeljejo pa ga regijske tekmovalne komisije (ki poskrbijo tudi za morebitne pritožbe);
- **državna stopnja:** tekmovalje poteka v živo na 4-ih lokacijah (med tednom), po novem bo e-vrednotenje trajalo 3 dni; tekmovalje od sestave nalog in meril za vrednotenje vodi državna tekmovalna komisija s pomočjo organizatorjev na lokacijah.

Tak način organizacije tekmovanja prinaša več prednosti, saj se mentoricam in mentorjem, ki so hkrati tudi ocenjevalci pisnih izdelkov, ni treba več sestajati na lokacijah, na katerih se izvedeta regijska in državna stopnja, poleg tega državna tekmovalna komisija pripravi moderacijo in razlago meril za vrednotenje, kar brez dvoma povratno vpliva tudi na kakovost priprave na tekmovanje – podoben model je letos prevzela predmetna komisija za slovenščino v okviru splošne mature, ki je 30. novembra 2023 izvedla srečanje na daljavo z naslovom *Priprava na splošno maturo iz slovenščine 2024* z razlago rezultatov v prejšnjem maturitetnem letu ter s priporočili in usmeritvami za kakovostn(ejš)o pripravo na pisanje šolskega maturitetnega eseja. Državna komisija sodeluje tudi pri izvedbi različnih posvetov in izobraževanj o kritičnem/literarnem branju ter seminarja o pripravi na tekmovanje v obliki delavnic, ki so zelo obiskane.

Sodelovanje z mentoricami in mentorji

Cankarjevo tekmovanje ne more potekati brez kakovostnega dela mentorjev, ki učence motivirajo za tekmovanje, jih nanj pripravljajo (tudi) na podlagi skupnih izhodišč tekmovanja in priporočil za delo v posameznih tekmovalnih skupinah, ki jih pripravijo podskupine državne tekmovalne komisije in so vsako leto objavljene na spletni strani Zavoda Republike Slovenije za šolstvo. Sodelovanje z mentorji poleg že omenjenega pogovora o merilih za vrednotenje in pričakovanih dosežkih, objave gradiv v spletni učilnici (namenjeni učiteljem slovenščine v osnovni in srednji šoli ter učiteljem razrednega pouka) poteka tudi prek ankete o tekmovanju. Letos je na anketo, ki jo je pripravila in rezultate obdelala Ljiljana Mićović Struger, koordinatorica in strokovna tajnica tekmovanja, poslana pa je bila 493 osnovnošolskim učiteljem/mentorjem in 127 srednješolskim učiteljem/mentorjem, odgovorilo 91 (15 %), večinoma osnovnošolskih mentorjev (73 %). Tisti, ki so na anketo odgovorili, menijo, da je organizacija tekmovanja dobra, zadovoljni so tudi z organizacijo seminarjev ter spletnim vrednotenjem rezultatov regijskega in državnega tekmovanja. Mentorji imajo tudi možnost predlagati krovno temo in besedila za vse tekmovalne skupine, marsikaj državna tekmovalna komisija pri svojih odločitvah upošteva. Prevladujoče pozitivno mnenje med mentorji prikazuje naslednji graf, na katerem so ocene organizacije letošnjega tekmovanja od najslabše (1) do najboljše (5) – oceni 4 in 5 zajemata 79,2 % odgovorov:

Misel za sklep? Ne glede na vse ovire in prepreke ter dileme, povezane npr. z datumi tekmovanj, številom knjig in zahtevnostjo tekmovalnih nalog, je jasno, da se je Cankarjevo tekmovanje uveljavilo kot pomembna in dobro sprejeta oblika razvijanja literarne zmožnosti za slovenščino bolj motiviranih in zmožnejših učencev in dijakov – velja torej naša skupna vodila misel: »*Cankarjevo gre naprej!*«

VIRI IN LITERATURA

Pravilnik o tekmovanju učencev od 1. do 7. razreda osnovne šole s področja slovenščine za Cankarjevo priznanje. <https://www.zrss.si/wp-content/uploads/2023/07/Pravilnik-o-tekmovanju_slovenscina_Cankarjevo-priznanje-1.-7.R_21_07_2023.pdf>.

Pravilnik o tekmovanju učencev 8. in 9. razreda in dijakov s področja slovenščine za Cankarjevo priznanje. <https://www.zrss.si/wp-content/uploads/2023/07/Pravilnik-o-tekmovanju_slovenscina_Cankarjevo_21_07_2023.pdf>.

Mojca Nidorfer

Zveza društev Slavistično društvo, sekcija Znanost mladini
mojca.nidorfer@ff.uni-lj.si

Renata More

Zveza društev Slavistično društvo, sekcija Znanost mladini
moretkica@gmail.com

Ustvarjalnost pri slovenščini v šoli: Tekmovanje Slovenščina ima dolg jezik, Književnost na filmu 1–12

Prispevek obravnava državno tekmovanje iz znanja slovenščine za osnovne in srednje šole, ki poteka od leta 2012. Glavni cilj tekmovanja je spodbuditi delo učencev in dijakov s književnimi besedili: spoznavanje s sporočilnostjo in sestavinami književnih del, z možnostmi njihovega poustvarjanja in s prenosom književnega dela v filmski jezik. Pri tekmovanju je poudarjena ustvarjalnost, ki sega od izbire književnega besedila, zbiranja idej o prenosu v filmski jezik do priprave končnega tekmovalnega izdelka, pri tem pa morajo tekmovalne skupine upoštevati številna pravila in konvencije ter dosegati kriterije. Tekmovanje je v 12 letih postalo prepoznavno in dobilo pomemben prostor pri slovenščini, se utrdilo v šolah, pri delu učiteljev slovenščine, priljubljeno je pri dijakih in učencih. Viden je napredek v kakovosti tekmovalnih izdelkov in pri kompetencah učiteljev mentorjev na interdisciplinarnem področju branja, razumevanja ter prenosa književnih besedil v filmski jezik.

1 Spodbujanje ustvarjalnosti v okviru tekmovanja

Tekmovanje Slovenščina ima dolg jezik, Književnost na filmu je bilo prvič organizirano v šolskem letu 2012–2013, po enoletnih pripravih delovne skupine, sestavljene iz strokovnjakov slovenistike, učiteljev slovenščine in strokovnjakov filmskega področja. Med cilji tekmovanja je takoj za ciljema »krepiti in poglobljati literarno, jezikoslovno in kulturološko znanje učencev in dijakov pri slovenščini v povezavi z vsebinami učnega načrta in »razvijati bralne, pisne in govorne zmožnosti ter javno nastopanje in igro pri učencih ter dijakih« na tretjem mestu cilj »krepiti literarno in jezikovno pismenost ter ustvarjalnost«. Je edino tekmovanje za slovenščino, ki ima ustvarjalnost zapisano med cilji in s svojo zasnovo načrtno spodbuja ustvarjalno delo. Vidik ustvarjalnosti in ustvarjalnega mišljenja ter kreativnega reševanja

problemov je poudarjen tudi v raziskavi PISA, kjer so leta 2022 ugotovili, da po tem kriteriju Slovenijo z boljšimi rezultati prehiteva večina evropskih držav (PISA 2022). O ustvarjalnem mišljenju govorimo, ko znamo pri ustvarjanju kakšnega dela ali pri reševanju kakega problema poiskati različne rešitve, izvirne rešitve in tudi izboljšati že ponujene rešitve. Ime tekmovanja *Slovenščina ima dolg jezik* spodbuja k ustvarjalnosti, podnaslov *Književnost na filmu*, ki tekmovanje vsebinsko opredeljuje, pa tekmovanju določa interdisciplinarnost, dve umetniški področji, katerih dejavnost je ustvarjalnost. Obenem morajo tekmovalci in tekmovalke pri pripravi tekmovalnih izdelkov upoštevati številne omejitve in pravila, najpomembnejša naloga mentorjev tekmovanja je prav ta, da jih pripravijo na dosledno upoštevanje kriterijev, pravil in ustrezno izkoriščanje možnosti ustvarjalnosti. Mentorica tekmovanja Vanja Novak je ob analizi procesa izvedbe tekmovanja in o pomenu, ki ga ima tekmovanje v šoli, napisala: »Učitelj postopoma prevzema vlogo organizatorja in moderatorja pouka, dijaki pa s svojo aktivnejšo vlogo postajajo vse bolj motivirani in kritični bralci.« (Novak 2021: 40)

Že v prvem letu tekmovanja v šolskem letu 2012–2013 je sodelovalo 70 učiteljev mentorjev na osnovnih in srednjih šolah, ki so z dijaki in učenci pripravili več kot 40 tekmovalnih izdelkov. Strokovna podpora Slavističnega društva Slovenije, sekcije Znanost mladini, in Društva slovenskih režiserjev in režiserk, vsakoletni izobraževalni seminarji za učitelje ter javno objavljane najkakovostnejših izdelkov s strokovnimi ocenami so pripomogli k stalnemu višanju ravni tekmovalnih izdelkov. Trdimo lahko, da je delo učiteljev mentorjev po dvanajstletnih izkušnjah na zavidljivi ravni. Tekmovalne skupine je doslej vodilo več kot 250 učiteljev in učiteljic, pri tekmovanju pa je sodelovalo več kot 3000 učencev in dijakov.

Značilnost tekmovanja je tudi skupinsko delo, ki je ciljno usmerjeno v pripravo tekmovalnega izdelka. Tekmovalno skupino lahko sestavlja od tri do pet učencev oz. dijakov, pri čemer so to lahko tudi heterogene skupine v okviru iste tekmovalne kategorije. Tekmovalno skupino sestavljajo avtorji: scenaristi, režiserji, montažerji, ostali učenci ali dijaki lahko sodelujejo kot dodatna tehnična ali igralska ekipa. Kompleksnost priprave tekmovalnega izdelka zahteva od tekmovalcev veliko izobraževanja, raziskovanja, dobro organiziranost in je časovno zelo zahtevna. Obenem pa jih ta proces in možnost ustvarjalnosti tako zelo motivira, da izpeljejo projekt do konca.

2 Književnost na filmu

Film je danes eden najbolj razširjenih načinov inteligentnega ustvarjanja realnosti, ki se neposredno navezuje na staro Piagetovo spoznanje, da mentalni, duhovni,

simbolni razvoj otrok najde najboljše opore v strukturah sveta, s katerimi se otroci učijo strukturirati svet in delovati v njem. Zgodovina take rabe filma v šolah je že dolga. Ustvarjanje filmov je zato še boljši način kakor učenje o filmih, če hočemo, da bodo mladi ljudje bolje razumeli svet okoli sebe in sebe v njem, razvijali svoje sposobnosti, zmožnosti, veščine in kognitivne strukture, ki so potrebne ne le za medsebojno komuniciranje, temveč zlasti za razumevanje sveta in produktivno delo (Rutar 2012: 13).

Medijsko in filmsko opismenjevanje mladim olajša razumevanje sveta in jih gradi v ozaveščenega bralca in gledalca, ki hoče vedeti, kaj gleda, bere in posluša. V sodobnem vizualnem svetu mladi potrebujejo primerna orodja za globlje in bolj celostno spoznavanje raznolikega sveta gibljivih podob. Razumevanje filmskega jezika pripomore k širjenju različnih znanj in spodbuja čustveno dožemanje sveta. Ustvarjanje filmov v mladih prebujata kreativno izražanje. Sedma umetnost naj koraka z mladimi na poti njihovega izobraževanja in spodbuja kritično razmišljanje. Filmska govorica širi tudi besedni zaklad v maternem jeziku, ki ima tako lahko vedno daljši jezik.

Dokazano je, da gledanje videov in filmov spodbuja tudi branje literature, raziskovanje in primerjavo vsebine, predstavljene v knjižni obliki in na filmu. Nazorni primeri so filmi o Harryju Potterju (po romanih J. K. Rowling), v slovenščini imamo filme o Kekcu (film po romanih Josipa Vandota), film *Ko zorijo jagode* (posnet po istoimenskem romanu Branke Jurca) in druge. (Nidorfer Šiškovič 2012)

Analiza književnih del, doslej vključenih v tekmovanje, je pokazala, da se tekmovalci pri izbiri književnega besedila najpogosteje odločajo za slovenske avtorje in avtorice, večinoma sodobne. Pri prenosu književnega dela v filmski jezik se največkrat odločijo za aktualizacijo književnega dela, saj se na ta način najlažje izrazijo: ohranijo sporočilnost književnega dela in pokažejo svoj, pogosto kritičen odnos do dogajanja v družbi z naslavljanjem socialnih tem, odnosov med mladimi, odnosa do okolja ter osebnih stisk v šolskem prostoru in mladosništvu.

Na spletni strani Slavističnega društva Slovenije oziroma tekmovanja je na voljo baza več kot 50 najkakovostnejših in nagrajenih tekmovalnih izdelkov – kratkih filmov, opremljenih s strokovnimi ocenami. Gradivo lahko učitelji uporabijo bodisi pri pouku slovenščine ali kot zgled pri pripravi kakovostnih tekmovalnih izdelkov.

3 Zaključek

Tekmovalci s svojimi mentorji in somentorji že enajst let dokazujejo, da ima mladina rada tako besedno kot filmsko umetnost ter ustvarjalno delo. Tekmovanje

Slovenščina ima dolg jezik, Književnost na filmu ponuja različne vloge in mladi lahko razvijajo svoje različne talente ter se preizkušajo v skupinskem delu. Zdi se, da je največja nagrada, ko si ob koncu tekmovanja najboljše filme ogledamo organizatorji tekmovanja, tekmovalci ter učitelji mentorji in somentorji na velikem platnu v Kinodvoru in poklepetamo o njihovih izkušnjah pri ustvarjanju filma. Mladim se kultura prepogosto zdi »zatežena«, dolgočasna, starinska in nedostopna. In medtem ko nekateri zavijajo z očmi, ko morajo s šolo na kakšno od kulturnih prireditvev, vzamejo drugi stvari v svoje roke. Kulture se lotijo na svoj, inovativen način, ki pritegne tudi njihove sovrstnike in ustvarjajo po svoje pod mentorstvom svojih učiteljev. Tekmovanje zagotovo bogati predmet slovenščine v šoli in jo vabi izven zidov učilnice ter knjižnice na vikend snemanja, kjer ne zvoni šolski zvonec, ampak se meri čas v enotah ustvarjalnega zanosa in ne v minutah šolske ure. Sledi montaža, ki terja druga znanja in ogromno potrpežljivosti, da nastane končni izdelek.

VIRI IN LITERATURA

- NIDORFER ŠIŠKOVIČ, Mojca, 2012: Videovsebine v šoli in ob tekmovanju iz znanja slovenščine Slovenščina ima dolg jezik. *Jezik in slovstvo* 57/1–2. 59–66.
- NOVAK, Vanja, 2021: Valentin Vodnik – od ideje do filma. *Slovenščina v šoli* 2021/1. 39–42.
- Pravilnik o tekmovanju Slovenščina ima dolg jezik, 18. 6. 2024. Slavistično društvo Slovenije. <<https://zdsds.si/tekmovanje-slovenscina-ima-dolg-jezik/>>.
- PISA 2022: Program mednarodne primerjave dosežkov učencev in učenk PISA (Programme for International Student Assessment). <https://www.pei.si/wp-content/uploads/2024/04/Porocilo22_final_26032024.pdf>.
- RUTAR, Dušan, 2012: Film kot cilj in film kot sredstvo poučevanja. *Film pri pouku. Prakse in izživi*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo. 9–13. <<https://www.zrss.si/pdf/Film-pri-pouku.pdf>>.

Žan Luka Umičević

I. gimnazija v Celju

zanlukaumicevic@gmail.com

Mladinsko raziskovalno delo in tekmovanja na področju slovenskega jezika ali književnosti kot sredstvo popularizacije

V prispevku za okroglo mizo o tekmovanjih in popularizaciji slovenščine v izobraževanju obravnavam področje družboslovne raziskovalne dejavnosti, predvsem na področju slovenskega jezika in književnosti, kot eno izmed metod širitve učenčeve vedoželjnosti, kreativnosti in pridobivanja pomembnih kompetenc. Projekt raziskovalne dejavnosti se neprekinjeno in krovno izvaja v organizaciji Zveze za tehnično kulturo Slovenije (ZOTKS) vse od leta 1965. Mladi raziskovalci med šolskim letom raziskujejo, kar jih zanima, in svoje izsledke zapišejo v raziskovalnem delu, ki ga nato predstavijo na regijskem srečanju, kasneje, ob uvrstitvi v 2. krog tekmovanja, pa tudi na državnem srečanju mladih raziskovalcev Slovenije, ki vsakoletno poteka v Murski Soboti. Kot navaja spletišče ZOTKS, je »glavni namen srečanja mladih raziskovalcev zgodnje uvajanje mladih v znanost, popularizirati znanost in tehniko, odkrivati mlade talente in jih spodbujati k poglobljanju znanja, ustvarjalnosti in kreativnosti«.

Področje slovenistike je v tem projektu klasificirano kot *slovenski jezik in književnost*, saj so naloge iz jezika in književnosti združene v isti ocenjevalni skupini. Kljub temu trend kaže, da v preteklih letih učenci in dijaki izrazito več raziskujejo na področju književnosti kot jezika. Pa tudi sicer je splošna slika takšna, da je nalog iz družboslovja manj (morda celo na račun velikega poudarjanja in populariziranja naravoslovnih vsebin v preteklih letih). Pri področju slovenščine ugotavljam, da mladi raziskovalci največkrat raziskujejo v osnovni šoli – tam je letno število produciranih raziskovalnih nalog precej višje kakor v srednji šoli. V šolskem letu 2023/24 je bilo skupno izdelanih 20 osnovnošolskih nalog (6 na državnem srečanju) in le 7 srednješolskih nalog (4 na državnem srečanju) s področja slovenskega jezika ali književnosti. Interes za raziskovanje je torej precej višji v osnovni šoli, v srednji šoli pa znatno upade. Kongresna okrogla miza je torej med drugim namenjena tudi prevpraševanju različnih razlogov za nizko udeležbo na tovrstnem tekmovanju, ki zahteva dolgoročnejši trud, a mladim tudi nudi vpogled v svet znanosti.

Ob tem je bilo drugo, pereče in nadvse aktualno vprašanje, ki smo se ga dotaknili na okrogli mizi, tudi vprašanje, katere vsebine so učencem in dijakom sploh zanimive in zanje aktualne. Kakšen vpliv imajo na to že obstoječa tekmovanja iz slovenskega jezika? Pogovarjali smo se o njihovi evalvaciji in uspehih v preteklih letih ter vplivu na popularizacijo slovenščine kot tekmovalnega področja. V šolskem letu 2023/24 sem se lotil raziskave, ki se je ukvarjala ravno s tovrstnim problemom. V raziskovalnem delu *Idejna zasnova jezikovnega tekmovanja iz slovenščine: koncept in poskus* (mentorica: Ana Lavbič, prof.) sem se posvetil lastni predstavi novega jezikovnega tekmovanja in vprašanju, kakšno je stanje obravnavane tematike v slovenskem šolstvu – česa si učenci, dijaki in profesorji pravzaprav želijo. Zasnoval sem tri idejne modele izvedbe tekmovanja (A, B in C), ki se razlikujejo po vsebinski določitvi tekmovalnih tem in deloma po strukturni organiziranosti tekmovalne pole. V nadaljevanju sem se osredotočil na poskusno tekmovalno polo, s katero sem preveril odziv dijakov na tekmovalne naloge. Prav tako sem sestavil anketni vprašalnik, ki so ga izpolnjevali dijaki splošne gimnazije in učitelji slovenščine v osnovni in srednji šoli. Namen tega vprašalnika je bil predvsem prikazati mnenje obeh ciljnih anketnih skupin o oblikovanju novega tekmovanja – vse od vsebinske razdelitve do poimenovanja. Vsi anketirani so v večini izpostavili, da je tekmovanje iz slovenskega jezika v slovenskem šolstvu potrebno. Večina anketiranih tudi meni, da bi poleg ostalih vsebin s tekmovanjem morali spodbujati in preverjati bralno pismenost, tekmovalne naloge pa bi v osnovi morale biti kompleksnejše zastavljene.

V raziskovalnem delu sem ugotovil, da je področje popularizacije slovenščine in nadgrajevanja jezikovnih vsebin z novim tekmovanjem izjemnega pomena. Razveseljuje pa tudi dejstvo, da v okviru Slavističnega društva Slovenije že potekajo intenzivne priprave na novo tekmovanje, ki je dobilo skrajšano ime *Vodnikovo tekmovanje*. V šolskem letu 2024/25 bomo tako priča prvi poskusni izvedbi tekmovanja za učence 8. razredov osnovnih šol in 3. letnikov srednjih šol, kasneje pa seveda tudi še izvedbe v vseh ostalih tekmovalnih skupinah. Verjamem, da je to tekmovanje začetek nečesa dobrega in kvalitetnega, ki bo dolgoročno poskrbelo za popularizacijo in nego jezikovnega področja med mladimi.

VIRI IN LITERATURA

ZOTKS: Zveza za tehnično kulturo. <<https://zotks.si/mladi-raziskovalci/mladi-raziskovalci/>>.

Darja Poglajen

Gimnazija Celje - Center

darja.poglajen@guest.arnes.si

Zavedanje pomena slovenščine oblikuje tudi naš odnos do nje

Nihče se ne rodi z ljubeznijo in odgovornostjo do slovenščine. Oboje si kasneje pridobimo (ali pa tudi ne), kar je odvisno od več dejavnikov. Domače okolje je zagotovo eden močnejših, sledita pa mu predšolska vzgoja v vrtcu in šola z vsem, kar ponuja, da bi razvila pozitiven odnos do slovenščine v najširšem pomenu te besede.

Ker slovenščina daleč presega okvir šolskega predmeta, je treba njeno spoznavanje in poučevanje načrtovati in izvajati zelo premišljeno, nujno tudi vseživljenjsko, sicer lahko pri posamezniku pozitiven odnos do nje spremenimo v nekaj mučnega in stresnega. Ugotovitev, da je poučevanje slovenščine zato precej »usodno« delo, torej ni povsem pretirana.

Mladi, ki se odločijo za poklic učitelja, niso povzpetniki in materialisti, saj je v današnji družbi pri nas ta poklic žal!!! med manj atraktivnimi in precej podcenjen. Učitelji slovenščine so (celo med ostalimi učiteljskimi kolegi) mnogokrat še posebej izpostavljeni kot prezahtevni, prenatalčni, pre ..., slovenščina pa kot pretežka, premalo atraktivna, dolgačasna, preobsežna ipd.

Kot narod se najbrž premalo zavedamo, da smo se ohranili vse do danes prav s svojim jezikom in kulturo. Seveda pa to le suhoparno ponavljati iz dneva v dan in iz roda v rod, po možnosti le ob kulturnem prazniku ali kakšnem drugem kulturnem dogodku, vmes pa izrabiti vsako priložnost, da lahko o slovenščini rečemo ali (celo) zapišemo kaj neprijaznega, že dolgo ni dovolj. Kaj torej spremeniti? Kako naprej? Pristojne institucije in posamezniki se zelo trudijo za razvoj stroke. Na voljo je obilica izjemnih znanstvenih in poljudnoznanstvenih razprav o slovenščini, organizirane so konference, okrogle mize in številni posveti, kako »rešiti« nemili položaj slovenščine med uporabniki, začeni z mladino, še posebej v zadnji triadi osnovne in v srednji šoli, ter tudi kako jo kasneje aktivno ohranjati, razvijati in varovati njen status. Številne preнове tako osnovno- kot srednješolskih učnih načrtov imajo za cilj prav približevanje slovenščine učeči se mladini, žal pa kakšne večje spremembe v smislu »navdušenja« nad slovenščino ni. Da predmet »stoji ali pade« z učiteljem, ni nova trditev, a vsega le ne gre naprtiti samo učiteljem.

V dobi, ko je moderno t. i. projektno delo, ima slovenščina pri tem zagotovo obilo možnosti in priložnosti, da pokaže svojo vseprisotnost v izobraževalnem prostoru in ponudi vzorce, kako pokazati/dokazati svojo pomembno vlogo v celostnem vseživljenjskem izobraževanju. Seveda bi bilo spuščanje nivoja zahtevnosti slovenščine najslabša odločitev s kratko- in dolgoročnimi posledicami, doseganja visokih učnih in vzgojnih ciljev s spremenjenimi učnimi strategijami pa bi se morda le kazalo lotiti oz. ga nadaljevati in nadgrajevati, kjer že poteka.

Mnogo odličnega strokovnega gradiva za učence in učitelje kaže v pravo smer približevanja uporabnikom, neposredno delo in trud pa najbrž puščata še precej manevrskega prostora. Tako načrtovalci kot učitelji se pogosto sprašujejo, kaj še narediti. Ta »še« navadno pomeni še kaj dodati, kar pa navadno prispeva k preobremenjenosti učnih načrtov z vsebinami in ob premalo časa rezultira v površnosti, ki pa ne prispeva k trajnemu znanju, še manj pa k priljubljenosti slovenščine. Kako torej? Vsak učitelj slavist ima na to vprašanje svoje (pravilne) odgovore. Več naklonjenosti slovenščini bi morda (!) prineslo več pestrosti pri pouku tega predmeta, torej različnih oblik dobro pripravljenega, z učnimi cilji opremljenega in predvsem aktivnega dela (tudi terenskega – v neposrednem in širšem okolju, raziskovalnega – povezovanje tudi z drugimi strokovnimi področji, spremljanja medijev, tekmovanj s privlačnimi nagradami, kakršnih so deležni učenci tudi pri ostalih predmetih, itd.), kjer bi učenci spoznavali vseprisotno pomembnost uporabe slovenščine, svoja spoznanja pa bi v šoli povzemali in vrednotili skupaj z na to dobro pripravljenim učiteljem. Tako aktivno spoznavanje pomembnosti slovenščine in odgovornosti do nje bi bil za učence najbrž prijaznejši, bolj zanimiv, učinkovitejši in manj stresen način, kar pa bi dolgoročno spremenilo njihov pogled na slovenščino in odnos ter odgovornost do nje.

A kdo bo vse to tako načrtoval? Kdo izvajal tako zahteven pouk? In ne nazadnje – za kakšen denar? To so v šolstvu »večna« vprašanja, a poskusiti je/bo vseeno treba, sicer bo prav šola pripomogla k vse bolj zadržanemu odnosu do slovenščine, ki ga bomo zaznavali kot vedno slabše komunikacijske sposobnosti učencev, kot njihovo slabo bralno pismenost, ki se pri njih z leti ne bo izboljševala, in še kaj, kar nas mora (niti ne tako dolgoročno) zelo skrbeti.

Petra Jordan

Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, Sekcija Dajmo priložnost slovenščini
jordan.petra@gmail.com

Tekmovanje za zlati všeček za slovenščino

Tekmovanje je del jezikovnih delavnic z naslovom Dajmo priložnost slovenščini, ki jih istoimenska sekcija Slavističnega društva Slovenije ponuja najrazličnejšim skupinam javnosti. Namenjene so zlasti udeležencem, ki niso jezikoslovci, imajo pa pri svojem delu ali v vsakdanjem življenju opraviti z jezikom ali pa se zanj zanimajo. Z delavnicami si prizadevamo spodbujati razmislek o današnjem položaju slovenščine v javnosti. V uvodnem predavanju dr. Boža Krakar Vogel predstavi pravni status slovenščine in ob primerih prikaže dejansko stanje glede upoštevanja zakona o javni rabi slovenščine. Sledi razprava, v kateri spodbujamo vprašanja in različna stališča o tem, kakšno veljavo ima slovenščina v sodobni družbi, katere stereotipe ponavljamo in katere presegamo, kakšne so pravice jezikovnih uporabnikov in kdo ima dolžnost skrbeti za jezikovno kulturo. Pogovarjamo se o tem, kako jezik živi v vseh sferah življenja, znotraj družine, v šoli, v medijih in v stroki. Pri tem delavnice in razpravo vsakokrat prilagodimo profilu občinstva, v šolskem kolektivu se tako posvetimo na primer vprašanju slovenščine kot učnega jezika pri nejezikovnih predmetih.

V praktičnem delu delavnice udeleženci preizkusijo svoje jezikovno znanje ob praktičnih pravopisnih in slovničnih oreh. Pisni preizkus je sestavljen iz primerov iz vsakdanje rabe, s katerimi se srečujejo splošni uporabniki, nekaj vprašanj pa je povezanih tudi z bralnim razumevanjem ter poznavanjem slovenske književnosti in kulture. Zasnovan je kot tekmovanje, tisti z najvišjim številom točk dobijo priznanje všeček za slovenščino in se uvrstijo v vseslovensko tekmovanje za zlati všeček, ki ga pripravljamo vsake dve leti. Na državnem tekmovanju kot predavatelji in razlagalci sodelujejo številni ugledni jezikoslovci.

Tekmovalna oblika preizkusa je pri udeležencih zelo dobro sprejeta, saj je osveževanje šolske slovnice tako zabavnejše, strah pred razkrinkanimi jezikovnimi napakami pa je odveč, saj je test anonimen oziroma šifriran. Še bolj se udeleženci razživijo v naslednjem koraku, ko si (premešane) testne pole izmenjajo in se prelevijo v vlogo popravljalcev – rešitve tako pregledujemo skupaj, pri čemer jezikovna pravila razložimo ob pomoči priročnikov na Franu, odgovarjamo na vprašanja udeležencev in spodbujamo diskusijo.

Všeček za slovenščino je v svojem bistvu izobraževalna prireditev oziroma je namenjena ozaveščanju in premisleku o vsem, kar jezik pomeni za posameznika in za družbo na različnih področjih tako zasebnega kot javnega življenja. Udeležence k poslušanju posebej pritegne možnost, da s kratkim testom preizkusijo, koliko slovnice se še spomnijo iz šolskih klopi, in radi naštevajo tipične »napake«, ki jih v javni rabi najbolj zmotijo.

V zadnjih dveh letih ugotavljamo, da je zanimanje za delavnice večje v lokalnih okoljih zunaj osrednjeslovenske regije. Zaradi lažje organizacije se zato za sodelovanje dogovarjamo s pokrajinskimi sekcijami Slavističnega društva Slovenije. Izziivi za naprej ostajajo pri privabljanju udeležencev, ki poklicno oziroma po izobrazbi niso povezani s slovenščino, oziroma večanju zavedanja o pomembnosti tudi takih razprav o jezikovni kulturi med splošno javnostjo.

Strokovna ekskurzija in spremljevalni program

Irena Robič Selič

I. gimnazija v Celju

irenar@prvagim.si

Po poteh Celeie, mesta pod mestom, in grofov Celjskih

V Knežjem dvoru ima Pokrajinski muzej Celje dve stalni postavitvi: arheološko razstavišče Celeia – mesto pod mesto in razstavo Grofje Celjski. Sprehodite se lahko med starodavnimi zidovi in začitite starorimski obraz Celja, razstava o celjskih grofih pa bo potrdila veljavo plemiške rodbine, ki je v poznem srednjem veku krojila usodo Evrope in s katero se po vplivu in političnem pomenu kakšna druga rodbina ne bi mogla zares primerjati.

1 Pokrajinski muzej Celje

Pokrajinski muzej Celje, ki je v letu 2022 obeležil 140-letnico obstoja, je kulturna ustanova, ki pooseblja kulturno dediščino Celja in celjske regije od prazgodovine do prve svetovne vojne. Obiskovalci si lahko kulturno dediščino ogledajo na več kot 3000 m² veliki razstavni površini, in sicer na dveh osrednjih mestnih razstaviščih, to sta Knežji dvor in Stara grofija, ter na desetih zunanjih razstaviščih.

Zavest o pomenu kulturne dediščine v Celju je v 2. polovici 19. stoletja naraščala. Osveščeni posamezniki so si prizadevali, da arheološki eksponati ne bi romali v graški Joanneum, ki je bil osrednja kulturna ustanova in krovni muzej na tedanjem Štajerskem, ali v cesarsko zbirko na Dunaju. Tako je sredi 19. stoletja v Celju nastal prvi lapidarij. Okoli trideset zaobljubnih oltarjev, ki so jih odkrili na t. i. Stallnerjevem vrtu, so, zaščitene z mrežo, postavili ob faro cerkev. Ti oltarji so s številnimi, pozneje dodanimi spomeniki in bogatimi zbirkami predmetov iz različnih zgodovinskih obdobj predstavljali temelj prvega lokalnega muzeja v Celju. Mestni muzej Celje so odprli 1. maja 1882 v prostorih današnje glasbene šole na Slomškovem trgu. Do leta 1946 je deloval pod okriljem Muzejskega društva Celje.

Sprva je imel muzej poleg lapidarija z antičnimi arheološkimi najdbami tudi dva oddelka, prirodoslovnega in zgodovinskega, ki sta se ponašala z eksponati iz predrimskega obdobja, rimskega obdobja in obdobja iz srednjega in novega veka. Tretji oddelek je zajemal zbirko sočasnih industrijskih izdelkov. Prvi vodnik po zbirkah Mestnega muzeja Celje je bil izdan leta 1889.

Zaradi prve svetovne vojne in prehoda iz Habsburške monarhije v Kraljevino Srbob, Hrvatov in Slovencev (Jugoslavijo) je sledila začasna stagnacija. Obnovljene zbirke so bile za javnost odprte leta 1925. Obdobje med obema vojnama so zaznamovale arheološke najdbe Srečka Brodarja iz Potočke zijalke, ki pa so bile v veliki meri uničene med bombnim napadom v drugi svetovni vojni.

Leta 1946 je Mestni muzej Celje postal profesionalna institucija, premeščen je bil v Staro grofijo. Strokovno usposobljeno osebje in novi razstavni prostori so omogočili, da je mestni muzej prerasel v kompleksno regionalno muzejsko institucijo in se leta 1965 preimenoval v Pokrajinski muzej Celje.

V letu 2022 je bila zaključena tretja faza obnove Knežjega dvora, v katerem ima Pokrajinski muzej dve stalni postavitvi, ki si ju bodo udeleženci Slavističnega kongresa 2024 lahko ogledali: arheološko razstavišče Celeia – mesto pod mestom in razstavo Grofje Celjski.

2 Celeia – mesto pod mestom

Arheološko razstavišče Celeia – mesto pod mestom se nahaja v kleti Knežjega dvora in je doslej največja predstavitev ostankov rimske Celeie *in situ* (,na samem mestu'). Mesto pod mestom ponuja edinstveno priložnost, da se sprehodite med starodavnimi zidovi, ki pričajo o bogati zgodovini Celja, in doživite starorimski obraz mesta.

Predniki so že v prazgodovini naseljevali današnje Celje, saj je bila lega ob zavoju reke Savinje ugodna, zaledje Savinjske doline bogato, celjsko območje pa križišče trgovskih poti. Najstarejša naselbina na Miklavškem hribu je znana že iz pozne bronaste in starejše železne dobe (od 9. do 6. stoletja pr. n. š.), keltski Tavrski pa so v mlajši železni dobi na terasi Miklavškega hriba nad mestnim parkom postavili eno od svojih pomembnejših središč. O pomenu tedanje keltske naselbine pričajo med drugim tudi ostanki kovnice srebrnega denarja.

Leta 15 pr. n. š. je bilo Noriško kraljestvo priključeno rimski državi. Med letoma 41 in 54 n. št., ko je vladal cesar Klavdij, v obdobju, ko je Norik postal prokuratorska provinca, je Celeia med prvimi v provinci dobila status municipija (samostojnega mesta) s polnim imenom Municipium Claudium Celeia.¹ Natančnega datuma, kdaj je Celeia dobila mestne pravice, sicer ne poznamo, se pa zaradi uradnega imena mesta (Municipium Claudium Celeia) sklepa, da je Celje mestne pravice dobilo prav med vladanjem cesarja Klavdija. Sledili sta dve stoletji največjega razcveta in fizične rasti. V pozni antiki se je Celeia močno zmanjšala, po 5. in v 6. stoletju pa se nekoč cvetoče mesto skoraj ni več omenjalo.

1 Bausovac, Krajšek 2020: 25.

Razstava Celeia – mesto pod mestom predstavlja ostanke gospodarsko in trgovsko cvetočega mesta, ki se ga je prijel tudi vzdevek Mala Troja oz. Troia Secunda, o čemer je razlagal tajnik oglejskega patriarhata Paolo Santonino.²

Navdušili vas bodo ostanki stare rimske ceste s še vidnimi kolesnicami in v srednjeveško obzidje vgrajen kip ženske iz pohorskega marmorja v nadnaravni velikosti. Kip je bil odkrit v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja na območju Knežjega dvora v Celju. Izdelan je bil ob koncu 1. ali v začetku 2. stoletja n. št. in najverjetneje upodablja eno od žensk iz flavijske cesarske družine. Kip je brez rok in glave, skulptura pa je ostala vzdignjena na prvotnem mestu in je na ogled na razstavišču Celeia – mesto pod mestom.³

Podoživeli boste lahko, kako so Stari Rimljani iz Emone, današnje Ljubljane, z vozovi potovali proti Celeii in naprej.

3 Grofje Celjski

Razstava Grofje Celjski je bila odprta leta 1999 in je bila zaradi prostorske stiske nekaj let v depoju. Danes si jo lahko ogledamo v Knežjem dvoru, ki ga je med 14. in 15. stoletjem zgradila rodbina grofov Celjskih, ki je veljala za najvplivnejšo plemiško rodbino na Slovenskem in edino, ki je bila v stiku s takratnimi renesančnimi in umetnostnimi tokovi v Evropi. Razstava vas popelje v čas te plemiške rodbine in njihove arhitekture z dvema viteškima dvoranama.

V Pokrajinskem muzeju Celje so se vse od začetka zanimali za celjske grofe in zbirali ter vrednotili redke materialne ostanke dediščine grofov, izkopane na Starem gradu ali drugih lokacijah. Leta 1956 so pod muzejsko okrilje prešle še lobanje, nad katerimi so bdeli v nekdanji grobnici celjskih grofov, v celjski minoritski cerkvi. Ogled lobanj vzbudi mistične občutke, predstava o bajno bogati in brezkompromisni družini, ki za dosego svojih ciljev ni izbirala sredstev, pa postane še nazornejša. Dramatične zgodbe, kakršna je tragična ljubezen med Friderikom in Veroniko, so celjske grofe oblikovale v mit.

3.1 Kratek zgodovinski pregled celjskih grofov

Začetki grofov Celjskih segajo v čas svobodnih gospodov Žovneških z družinskim sedežem na gradu Žovnek v Spodnji Savinjski dolini, ki je bil zgrajen leta 1130. Žovneški so bili ena redkih svobodnih plemiških družin z velikim ugledom;

² Bausovac, Krajšek 2020: 13.

³ Bausovac, Krajšek 2020: 12.

njihovo poreklo sicer ostaja neznanka. V nemirnem 14. stoletju so Žovneški stopili na habsburško stran, zveza s Habsburžani je trajala do leta 1423. Zveza s Habsburžani se je v začetku izkazala za koristno, Štajerska je bila namreč že od leta 1282 v habsburških rokah. Do leta 1333 so si Žovneški pridobili posest v Savinjski dolini s sedežem v Celju, kamor je Friderik Žovneški pripeljal svojo družino. S kopičenjem posesti v last ali fevd ter spretnim dinastičnim povezovanjem so Žovneški okrepili svoj ugled do te mere, da je leta 1341 cesar Ludvik Bavarski Friderika Žovneškega povzdignil v grofa Celjskega, pozneje, leta 1372, pa je Žovneške povzdignil še cesar Karel IV. Luksemburški. Celjski grofje so tako prvotni žovneški grb, ki je imel tri rdeča bruna na srebrnem polju, zamenjali s tremi zlatimi zvezdami na modrem polju. Temelja moči celjskih grofov sta bila velika podjetnost in prizadevanje za večanje ekonomske moči, posledica so bila obsežna posestva na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. Finančno moč so si krepili z vojaškim najemništvom, mitninami in brodninami.⁴

Izjemen vzpon so Celjski doživeli s Hermanom II., ki se je v želji po osamosvojitvi izpod nadoblasti Habsburžanov od leta 1396 dalje tesno povezoval z ogrskim kraljem Sigismundom Luksemburškim, poznejšim nemškim in češkim kraljem ter rimsko-nemškim cesarjem. Celjski so si pod novim zaveznikom pridobili obsežna posestva in naslove na območju današnje Hrvaške. Herman II. je postal slavonski, hrvaški in dalmatinski ban, gubernator zagrebške škofije s pravico imenovanja vikarjev, poleg tega pa še ožji član Sveta Sigismunda Luksemburškega. Celjska hiša se je na višku slave sorodstveno vezala z ogrsko (Barbara Celjska), poljsko (Ana Celjska), srbsko (Ulrik II.) in bavarsko (Herman III.) vladarsko hišo.⁵

Na začetku 15. stoletja je Herman II. ustanovil samostan kartuzijancev v Pleterjah, ustanovil naj bi tudi pavlinski samostan v Lepoglavi.

Sodelovanje s Sigismundom Luksemburškim se je izkazalo za zelo pozitivno, saj se je Herman II. po njegovi zaslugi pojavljal v mednarodnih političnih vodah, poleg tega pa je bil Luksemburžan odličen zaveznik proti skupnemu nasprotniku, Habsburžanom. Po izumrtju Ortenburžanov je Sigismund Luksemburški leta 1402 celjskim grofom podelil grofijo Ortenburg v dedni fevd. Tako so si Celjski nadeli še naziv grofov Ortenburških.

Poleg blišča je življenjsko pot Hermana II. zaznamovala tudi tragična usoda, saj so mu v manj kot desetih letih umrli trije sinovi: Ludvik Celjski, ki je bil namenjen za dediča po Ortenburžanih, je umrl leta 1417, Herman Kilavi, škof v Freisingu

⁴ Fugger Germađnik 2006: 4–10.

⁵ <<https://www.pokmuz-ce.si/sl/razstave/stalne-razstave/grofje-celjski/>>.

in Tridentu, je umrl leta 1421, leta 1426 pa je za posledicami padca s konja umrl Herman III. Nasledstvo naj bi pripadlo najstarejšemu sinu Hermana II., Frideriku II., a ta se je zaradi njemu pripisane nenadne smrti žene Elizabete leta 1422 in neperspektivne poroke z Veroniko Deseniško zapletel v nevarne spore z očetom. Veronika je umrla nasilne smrti leta 1425, po naročilu tasta Hermana II. so jo utočili na družinskem gradu Ojstrica; Friderika II. je doletel hišni zapor. Posledično je Herman II. Friderika osvobodil in Celjski so ponovno vse svoje moči usmerili v rodbinski vzpon. Med letoma 1418 in 1430 so imeli celjski grofje v svoji lasti praktično vse pomembnejše prometnice preko današnjega ozemlja Slovenije, v delu Koroške in tudi v obmejni Slavoniji. V posesti so imeli 12 pomembnejših mest, preko 30 trgov, več kot 40 mitnic in na desetine brodov.⁶

Politični cilj Hermana II. je bila pridobitev naslova državnega kneza. Cilj, za katerega se je Herman II. predano boril polnih pet desetletij, je bil dosežen, ko je Sigismund Luksemburški Friderika II. Celjskega in Ulrika II. Celjskega 11. novembra 1436 v Pragi povišal v državna kneza, njuni celjsko in sternberško-ortenburško gospostvi pa v samostojno celjsko kneževino. Celjskim je s tem poleg pravice kovanja lastnega denarja pripadla tudi pravica do ograjnega sodišča.

Celjski so bili v tem trenutku v enakopravnem položaju s Habsburžani. Povišanju je sledila fajda, saj so bili Celjski resna grožnja habsburškim interesom v notranje avstrijskih deželah. Mirovni sporazum, sklenjen leta 1443 med Celjskimi in Habsburžani, je Celjskim ohranil naziv knezov, odvzete pa so jim bile knežje pravice, kar je pomenilo konec komaj začetega formiranja samostojne celjske dežele. Najpomembnejši akt poravnave je bila pogodba o obojestranskem dedovanju, ki je pozneje Habsburžanom prinesla vsa celjska posestva v okviru rimsko-nemškega cesarstva. Od leta 1443 so Celjski Habsburžane na Štajerskem priznavali za deželne kneze, sanje o samostojni celjski deželi pa so se razblinile.

Celjski so odslej svoje politične ambicije usmerjali na Ogrsko, kjer si je Ulrik II. leta 1456 uspel priboriti naslov kraljevega namestnika ogrskega kralja Ladislava Posthumusa. Visoki naslov, za katerega se je potegoval tudi ogrski plemič Ladislav Hunyadi, pa je hkrati prinesel smrtno obsodbo zadnjemu moškemu potomcu celjske hiše. Še istega leta so v Beogradu Hunyadijevci umorili Ulrika II. Celjskega, poslednjega Celjana, ki so ga slovesno pokopali v celjski minoritski cerkvi. Ogromna celjska posest je padla v roke Habsburžanom, ki so se tako dokončno ustalili na Kranjskem in Koroškem.

6 Fugger Germađnik 2006:15–16.

Svoj dramatični vrhunec kot tudi labodnji spev je plemiška rodbina celjskih grofov torej doživela z zadnjim moškim predstavnikom, Ulrikom II. (1406–1456). Herman II. je svojega vnuka Ulrika II. že od malih nog načrtno pripravljaj na vstop med elito svojega časa. To ni bilo samoumevno, saj je Herman II. obšel svojega sina Friderika II. Razlog za to je že omenjena odmevna afera z Veroniko Deseniško, ki je trajno omadeževala Friderikov ugled. Ulrik II. se je tako na začetku svoje poti znašel med dedovimi ambicijami in mračnim družinskim sporom. Herman II. si je krčevito prizadeval za pridobitev knežjega naziva, kar se je zaradi nasprotovanja Habsburžanov izjalovilo in Herman II. te časti ni doživel. Leta 1436, leto dni po Hermanovi smrti, je njegovega sina Friderika in njegovega vnuka Ulrika v knežji stan povzdignil Sigismund Luksemburški. A pokneženje so habsburški vojvode dojemali kot poseganje v svojo oblast, zato se je spor leta 1437 stopnjeval v oboroženo fajdo. Vojaški spopad je pomenil prvo pravo preizkušnjo Ulrikovih sposobnosti. Za začetne uspehe je bil zaslužen tudi Jan Vitovec, Ulrikov najemniški vojskovodja. V nadaljevanju je politično nadvladala habsburška stran, Ulrik pa je vse bolj veljal za nestanovitnega, zaletavega in častihlepnega povzpelnika. Kot žrtev zarote je umrl med križarskim pohodom proti Turkom, 9. novembra 1456 so mu v spopadu z ogrskimi plemiči pod vodstvom Ladislava Hunjadija odsekali glavo. Ulrikove rodbinske posesti in zapuščine so se polastili Habsburžani. Imetja zadnjega od Celjskih so se torej polastili najhujši tekmeci, štajersko rodbino pa je pozneje praktično doletel zgodovinski izbris.⁷

Celjski grofje so bili zadnja pomembna srednjeveška dinastija, ki se je s slovenskih tal povzpela v kroge evropskega visokega plemstva. Njihov Knežji dvor v Celju je bil poleg Trsta edini kraj na Slovenskem, kamor so segali evropski kulturni in umetnostni tokovi.

V spominu grofje Celjski živijo še danes, o njih se je razvil večplasten mit. Na eni strani se dviguje podoba bajno bogatih grofov, ki so si nekontrolirano prilaščali denar in ljudi ter se nebrzdano predajali strastem. Podoba brezkompromisne družine, ki za dosego svojih ciljev ni niti razmišljala, da ne bi posegla po najs krajnejših sredstvih. Mit o celjskih grofih pa ima tudi nacionalno in politično stran, saj naj bi bili nosilci slovenske državnosti. Sicer le za kratko dobo uresničena celjska kneževina naj bi bila zametek samostojne slovenske države v srednjem veku. Celjski mit seže celo na raven nacionalnega simbola, simbola treh zvezd v grbu Republike Slovenije. Čeprav uradnega zapisa ni, naj bi tri zvezde simbolizirale celjske grofe.

7 <https://www.academia.edu/38195245/Pravi_obraz_zadnjega_grofa_Celjskega>

3.1.1 O dveh glavah grofa Ulrika

Lobanja Ulrika II. je danes v Pokrajinskem muzeju v Celju. Vidne so sledi udarca z mečem, ki je iznakazil pokojnikovo levo ličnico in odsekal polovico zgornje čeljusti. Lobanja zadnjega grofa Celjskega ni le muzejski eksponat, ampak posmrtni ostanek ene najpomembnejših zgodovinskih oseb slovenskega prostora.

Nobena zgodba ni tako tragična, da v njej ne bi bilo prostora za kanček humorja. Šalo o dveh glavah Ulrika II. Celjskega poznajo številni obiskovalci muzeja:

Iz Slatne se neki dan madjarska gospoda v Celje pripelje ino željna, starinske spomenike po mestu ogledovati, prosi gospoda Mihata ji mertveške glave nekdanjih Celjskih grofov pokazati. G. Miha jo peljejo v kloštarsko ali nemško cerkev, kjer so te glave za velikim altarjem shranjene, ino jih tej gospodi kažejo. »Bog ve, katera teh glav je neki poslednega Celjskega grofa Ulrika?« pobara mlajši gospodična. G. Miha vzemejo na to berž edno prav majhno mertvaško glavico v roko ino rečejo: »Glejte, gospodična! To glavico je nosil posledni grof Ulrik v svojih otročjih letih; to le pa,« rečejo dalej Miha ter po drugi glavi sežejo, »je oni imel, kadar so ga bili v Belgradu ubili. Le pogledjte, kako se še smertna rana na glavi pozna.« Gospa ino gospodična glavi, koje gospod Miha v rokah deržijo, zdaj edno zdaj drugo ogledujete, se silno čidite ino se še le sčajmete, kadar gospoda smeh posili.⁸

VIRI IN LITERATURA

BAUSOVAC, Maja, KRAJŠEK, Jure, 2020: *Municipium Claudium Celeia*. Celje: Pokrajinski muzej. Celeia – mesto pod mestom. <<https://www.pokmuz-ce.si/sl/razstave/stalne-razstave/celeia-mesto-pod-mestom-knezji-dvor/>>.

FUGGER GERMADNIK, Rolanda, 2006: *K zvezdam in nazaj. Ob 550-letnici smrti poslednjega grofa Celjskega*. Celje: Pokrajinski muzej.

GROFJE CELJSKI. <<https://www.pokmuz-ce.si/sl/razstave/stalne-razstave/grofje-celjski/>>

POKRAJINSKI MUZEJ CELJE. <<https://www.pokmuz-ce.si/sl/>>.

PRAVI OBRAZ ZADNJEGA GROFA CELJSKEGA. <https://www.academia.edu/38195245/Pravi_obraz_zadnjega_grofa_Celjskega>.

ŽERIČ, Damir, 2012: *Celeia Cilli Celje*. Celje: Pokrajinski muzej.

⁸ Fugger Germadnik 2006: 30.

Vesna Gubenšek Bezgovšek

I. gimnazija v Celju

vesnagb@prvagim.si

Od Aškerca do Veronike Deseniške in po Guzajevi poti do Ipavcev

V prispevku so predstavljene ključne zgodovinske in kulturne znamenitosti z območja Rimskih Toplic, Jurkloštra, Dobja in Šentjurja. Povzeto je življenje in ustvarjalno delo Antona Aškerca, ki se je rodil v Rimskih Toplicah ter postal eden izmed vodilnih realističnih pesnikov na Slovenskem. Prikazana je zgodovina Jurkloštra, predvsem kartuzije, in skrivnostna zgodba Veronike Deseniške. V Dobju pomemben del lokalne kulturne dediščine predstavljata Kozjanska domačija in pot skrivnostnega razbojnika Guzaja. Šentjurčani pa se radi predajajo razgledom z Rifnika in so ponosni na družino Ipavec ter na njen vpliv na slovensko glasbeno zgodovino.

1 Anton Aškerc – pesnik, svobodomislec in svetovljan iz Rimskih Toplic

Nemški književnik Johann Wolfgang Goethe je zapisal: »*Kdor hoče razumeti pesnika, mora iti v pesnikovo deželo.*« Če želimo razumeti življenjsko miselnost in poslanstvo pesnika Antona Aškerca, se moramo napotiti v Rimske Toplice ter se sprehoditi po Globokem¹ in Senožetah.² Pesnik se je rodil 9. januarja 1856 kot prvorojenec v kmečki družini očetu Antonu in materi Agati (roj. Knez). Sprva so živeli na Globokem, v tretjem letu pesnikove starosti pa se je družina preselila na Senožete. Po ustnem izročilu naj bi se rodil na domu svoje matere na Globokem, v rojstnem listu je zapisano, da se je rodil na Senožetah v očetovi rojstni hiši na Hrušovarjevi domačiji,³ pesnik pa je navajal, da se je rodil v Rimskih Toplicah (Orožen 1994: 4, 5, 13). Mladost je preživel s pastirji. Slovensko osnovno šolo je tri leta obiskoval v Šmarjeti, v Celju pa je končal četrti razred nemške osnovne šole in osem razredov gimnazije (na I. gimnaziji deluje Kulturno društvo Antona Aškerca). Kot dijak je med počitnicami vodil po Rimskih Toplicah in okolici kopalniške goste (Orožen 1994: 11, 12). Pri dvanajstih letih mu je umrla mati. Njena

1 Leksikon Slovenska krajevna imena za kraj Globoko pri Rimskih Toplicah navaja samo predložno zvezo na Globokem (78).

2 V leksikonu Slovenska krajevna imena je zapisana imenovalniška oblika Senožete in roditeljska končnica -žet, torej gre za množinski samostalniški ženskega spola. Zapisana je predložna zveza v/na Senožetah (250), domačini pa govorijo večinoma na Senožetih.

3 Praded pesnika Matija Aškerca se je priženil na Aškerčevo domačijo na Senožetah. Poročil se je z vdovo Uršulo Hrušovar, zato se je poimenovanje Hrušovarjeva domačija še dolgo ohranjalo (Orožen, 1994: 3).

izguba ga je močno zaznamovala. Oče se je zadolžil, zato je posestvo prevzela očetova sestra Agata (Ajtko), ki je pesnika med študijem teologije v Mariboru tudi finančno podpirala. Z leti je teta Ajtko prevzela popolno lastništvo, pesnikov oče se je odselil, prav tako tudi brat Miha. Aškerc je izgubil dom. Umril je pred teto, ki je obe posestvi, na Senožetah in Globokem, zapustila cerkvi v Šmarjeti (Orožen 1994: 16, 17, 25). Hrušovarjeva posest je šele po drugi svetovni vojni postala dom Aškerčevih. Danes je v lasti pesnikovega pranečaka Avgusta Aškerca, ki obiskovalcem s slikovito pripovedjo predstavi spominsko hišo in pesnika.

Novo mašo je imel Aškerc v cerkvi sv. Marjete 15. avgusta 1880 (Orožen 1994: 30). Kot bogoslovec se je razvijal v svobodomisleca, zato so ga cerkvene oblasti pogostokrat kazensko predstavljale po različnih štajerskih župnijah. Služboval je v Podsredi, Šmarju pri Jelšah, Sv. Lovrencu, Vitanju, Rimskih Toplicah, Mozirju, Škalah pri Velenju. Maševal je hitro, ni maral »babjih čenč«, za opravljanje verskih obredov od revnih ljudi ni jemal denarja. Leta 1898 se je zaradi sporov s cerkvenimi oblastmi predčasno upokojil. Ljubljanski župan Ivan Hribar ga je imenoval za vodjo ljubljanskega mestnega arhiva (danes Zgodovinski arhiv Ljubljana). To delo je opravljal do smrti (kdantonaskerc.si; Kepic Mohar 2007: 8). Bil je pravi svetovljan. Potoval je po Poljski, Češki, Slovaški, Rusiji, Italiji, Švici, Madžarski, Franciji, Bolgariji, Grčiji, Turčiji, Siriji, Egiptu, Hrvaški, Srbiji, Bosni ... Vtisi s potovanj so ga spodbudili k ustvarjanju pesmi in pisanju potopisov (Kepic Mohar 2007: 9).

Sprva je pisal lirske pesmi o ljubezni, domoljubju in verskem dvomu, nato pa se je usmeril v epsko pesništvo ter postal eden izmed vodilnih realističnih pesnikov na Slovenskem. Za balade in romance je snov črpal iz srednjeveške slovenske in slovanske zgodovine (cikel *Stara pravda*), ljudskega izročila, socialnih in družbenih nasprotij takratnega življenja (*Mejnik*), orientalskega sveta (*Čaša nesmrtnosti*). Zaslovel je že s prvo pesniško zbirko *Balade in romance* (1890), čeprav so ji cerkveni krogi precej nasprotovali zaradi narodnostnih, svobodomiselnih in socialnih idej. Ostale pesniške zbirke, pesnitve in potopisi so: *Lirske in epske poezije*, *Nove poezije*, *Zlatorog*, *Četrty zbornik poezij*, *Primož Trubar*, *Mučeniki*, *Junaki*, *Jadranski biseri*, *Akropolis in piramide*, *Izlet v Carigrad*, *Dva izleta na Rusko*, *Pesnitve*, *Poslednji Celjan*, *Atila v Emoni*. Dve leti (1900–1902) je bil urednik *Ljubljanskega zvona*. Svoje prve prispevke je objavljaj pod psevdonimoma Gorazd in Nenad. Pod njegovim vodstvom je bil natisnjen *Prešernov album*, 1902 so izšle Prešernove *Poezije* z Aškerčevim uvodom. Uredil in izdal je tudi *Poezije* Dragotina Ketteja. Pred smrtjo je sežgal več svojih rokopisov z utemeljitvijo, da ne želi, da bi ljudje po smrti govorili o njem. Umril je 10. junija 1912 v Ljubljani. Pokopan je na starem ljubljanskem pokopališču Navlje (Grafenauer 2013; kdantonaskerc.si).

Pesnik je z veliko vnemo iskal korenine svojega rodu. V Pleteršnikovem *Slovensko-nemškem slovarju* je našel geslo »aškrc«, ki v vzhodnoštajerskem narečju pomeni »majhen kos, odrezek«. Drugi pomen pa je zaznamovan s kvalifikatorjem slabš. in pomeni »majhen človek, otrok«. Takšna razlaga je zapisana tudi v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*². Te razlage pesnik ni sprejel, zato je izvor priimka iskal v arabsko turški besedi »askar«, ki pomeni vojak oziroma stražnik. Ker so po teh krajih večkrat plenili Turki, bi bila ta razlaga možna, ni pa dokazana (Orožen 1994: 2, 3).

V Rimskih Toplicah nas na velikega pesnika spominjajo: Osnovna šola Antona Aškerca Rimske Toplice na Aškerčevi cesti 1; pri odcepu za Jurkloster lahko vidimo bronasti kip pesnikove glave kiparja Antona Hermana; Kulturno društvo Anton Aškerc Rimske Toplice spomin na pesnika ohranja z različnimi prireditvami, npr. rojstni dan pesnika vedno obeležijo z literarnim večerom na Aškerčevi domačiji na Senožetah, dan smrti pesnika (10. junij oziroma prvo soboto po 10. juniju) obeležijo s kulturno-pohodniško prireditvijo Po Aškerčevi poti; Aškerčevo obeležje na Globokem pri Rimskih Toplicah.

2 Jurkloster s skrivnostno zgodbo Veronike Deseniške

Jurkloster (355 m) je razloženo naselje ob sotočju Gračnice in Lahovgrabnice (Lahomščice) na jugovzhodnem delu občine Laško. Na jugu meji na občino Sevnica, na vzhodu na občini Šentjur in Dobje. Do leta 1972 se je imenoval Mišji Dol (iz menišji dol). Obe poimenovanji naselja opominjata na samostan (jurkloster.si). Srednjeveški zapisi pa kažejo, da se je to območje prvotno imenovalo Jurjevo ali Jurjev dol. Ime je izpeljano iz osebnega imena Jurij, ki je bil veliki kmečki posestnik. Krški škof Henrik I. je leta 1170 tu ustanovil samostan kartuzijancev. Prvotni menihi so bili Italijani in Francozi. Njihovo življenje ni bilo zaznamovano samo z molitvijo, temveč tudi s trdim delom, saj so za gradnjo poslopij in obdelovalno zemljo skrčili velikanske predele gozdov. Prvotna cerkev in stavbe so bile lesene. Postavili so dva samostana, za patre in brate. Menihi so se zaradi gospodarskih teženj takratnega krškega škofa Ekeharda (1196–1200) med seboj sprli. Da bi jih pomirili, je vrhovno vodstvo kartuzijanskega reda leta 1189 za priorja samostana izvolilo Odon iz Novare.⁴ Ob njegovem prihodu je v kartuziji živelo 29 menihov. Zaradi težav s pokorščino sobratov se je odpravil k papežu Klemenu III. (1187–1191), da bi ga ta odvezal dolžnosti priorja. Na poti je zbolel in v Jurkloster se ni

⁴ Odon je bil rojen leta 1100 v italijanskem mestu Novara. V mladosti si je izprosil sprejem v bližnjem kartuzijanskem samostanu Casotta. Dosledno je živel po zgledu prvih menihov takratnega mladega kartuzijanskega reda in je slovel po svetosti. Umrli je 1198 v Tagliacozzi (Gržan 2006: 28, 64). Po njem se imenuje tudi kulturni Zavod Odon Jurkloster.

več vrnil. Leta 1199 je bil samostan ukinjen. Štajerski vojvoda Leopold VI. Slavni je leta 1208 samostan ponovno ustanovil. Menihi so postavili nova zidana poslopja. Samostansko cerkev, ki stoji še danes, so zidali do leta 1227. Za zavetnika cerkve je bil določen sv. Mavricij, zato so menihi ob posvetitvi cerkve sprejeli njegove relikvije (Gržan 2006: 26, 28, 42; <http://sl.odon.si/zgodovina/>).

V 15. stoletju je samostan užival posebno pozornost celjskih grofov, še posebej Friderika II. Celjski grofje so menihom odstopili desetino, jim darovali nova posestva, jim potrjevali sodno imuniteto in jih denarno podpirali. Ta del zgodovine je močno povezan s skrivnostno ljubezensko zgodbo med Friderikom II. in Veroniko Deseniško, plemkinjo nižjega stanu. Poroke med višjim in nižjim plemiškim stanom so bile med plemstvom prepovedane. Ljubezen pa ne pozna prepovedi, zato se je Friderik II. Celjski kljub očetovemu nasprotovanju po smrti prve žene Elizabete Frankopanske, ki je umrla v sumljivih okoliščinah, poročil s svojo ljubeznijo Veroniko Deseniško. Tragična ljubezenska zgodba je navdihnila številne slovenske in tuje literarne ustvarjalce, ki so lik Veronike Deseniške upodobili na različne načine, npr. Josipina Urbančič Turnograjska, povest *Nedolžnost in sila*; Josip Jurčič, drama *Veronika Deseniška*; Oton Župančič, drama *Veronika Deseniška*; Anton Novačan, drama *Herman Celjski I.*; Bratko Kreft, drama *Celjski grofje*; Ana Wambrechtsamer, roman *Danes grofje Celjski in nikdar več*; Matjaž Kmecl, drama *Friderik in Veronika*; Karel Gržan, povest *Friderik in Veronika*; Ivan Sivec, roman *Samotna divja roža* ... Lik Veronike Deseniške se pojavlja tudi v glasbenih stvaritvah, npr. Danilo Švara je napisal opero *Veronika Deseniška*; za muzikal *Veronika Deseniška* je besedilo spisal Janez Usenik, glasbo Leon Firšt; s popevko *Veronika* pa je pevka Raiven leta 2024 zastopala Slovenijo na tekmovanju za pesem Evrovizije na Švedskem. Vsa ta dela dokazujejo, da je celjska ljubezenska zgodba dobro poznana med ljudmi na Slovenskem in tudi zunaj naših meja. Kljub temu je o njej še veliko skrivnosti, ki bodo še spodbujale raziskovalne in vedoželjne duhove. Veliko jih je zagotovo v ostankih starodavne jurkloštrske kartuzije.

Zgodba Veronike Deseniške in Friderika II. je med službovanjem v Jurkloštru močno prevzela tudi patra dr. Karla Gržana, ki je svoje raziskovanje popisal v knjigi *Skrivnosti starodavne kartuzije*. Herman II. se nikakor ni mogel sprijazniti s srčno izbranko svojega sina Friderika II. Da bi prekinil ljubezensko zvezo, je sina zaprl, Veroniko pa obtožil čarovništva. Čeprav jo je sodišče oprostilo krivde, jo je dal Herman II. zapreti v grad Ojstrica, kjer so jo 17. oktobra najverjetneje leta 1425 utopili in jo pokopali v Braslovčah. V Jurkloštru so menihi na obletnico njene smrti vsako leto molili in opravili mašo za pokoj njene duše. Kronikalni zapisi poročajo, da je Friderik II. čez nekaj let njene posmrtno ostanke prenesel v Jurklošter. V kartuzijanskem arhivu je namreč ohranjen dokument iz leta 1428, v katerem je

zapisano, da imajo menihi dovoljenje za pokop pomembne osebe. Domneva se, da se je to dovoljenje nanašalo na posmrtno ostanke Veronike Deseniške. Prav tako obstaja domneva, da sta zaljubljenca v kartuzijanskih prostorih že prej našla zatočišče za svojo ljubezen. 4. novembra 2005 so v kartuziji odkrili podstavek grobnice, v kateri naj bi bila pokopana Veronika Deseniška. Njen grob je bil desetletja najbolj iskano mesto. Prvi ga je iskal škof Anton Martin Slomšek leta 1856. Leta 1937 je njen grob iskal prof. Alojz Pavlič (Gržan 2006: 85–90).

Največja ljubezenska zgodba na Slovenskem ostaja skrivnostna, zato bo še v prihodnje vznemirjala raziskovalce in umetniške ustvarjalce. Prav tako tudi zgodovina kartuzije in njeni upravljavci. Obstaja pa še nekaj dejstev: leta 1471 so samostan izropali Turki in pri tem verjetno oskrunili tudi grobnico Veronike Deseniške; po urbarju iz leta 1542 je imel samostan na svojih posestvih 450 podložnikov; med reformacijo je disciplina spet popustila, zato je meniško življenje v Jurkloštru zamrlo; leta 1591 je cesar Ferdinand II. samostan dodelil jezuitom, ki so ga upravljali do leta 1773, ko je bil jezuitski red razpuščen, samostan pa je postal državna last; leta 1775 je cesarica Marija Terezija ustanovila v prostorih samostana vikarja, ki je bil podrejen laškemu nadžupniku; leta 1780 so samostan porušili in k cerkvi prizidali graščino v poznobaročnem slogu, ki je postala sedež državnega okrajnega sodišča in komisariata – ohranjen je zanimiv primer ječe (sodno pravico so imeli pred tem že kartuzijani in jezuiti); od 1802 do 1860 je v Jurkloštru obratovala glažuta, iz katere sta izšli Steklarna Hrastnik in papirnica, ki je bila ukinjena pred prvo svetovno vojno; leta 1848 je bilo odpravljeno kmečko podložništvo in državno gospostvo v Jurkloštru je izgubilo svoj pomen; po marčni revoluciji je bil Jurklošter z novimi upravnimi spremembami imenovan za občino, ki je delovala vse do leta 1952; Anton Martin Slomšek je po posredovanju pri cesarju Francu Jožefu leta 1856 v Jurkloštru ustanovil samostojno škofijo – župnija je takrat imela približno 1200 faranov, ki so dobili tudi svoj matični urad in zunaj obzidja svoje pokopališče; leta 1859 so dobili v Jurkloštru zasilno šolo v enem izmed župnijskih prostorov; leta 1863 je enorazredno šolo odprla občina – v občinskih prostorih je delovala do leta 1890; leta 1870 je graščino in posest kupilo tržaško podjetje lesne veletrgovine Zündl in comp; za varovanje pred požari je bilo leta 1880 v Jurkloštru ustanovljeno Prostovoljno gasilsko društvo; leta 1881 je kupil graščino s posestvi Gustav Edvard Geipel, nemško-češki tovarnar iz Sudetov, ki je najprej ponovno obudil steklarstvo, nato pa je dal zgraditi tovarno za izdelavo sukna za vojaške uniforme, ki jo je kmalu preuredil v papirnico; leta 1910 je graščino kupil poljski Žid Henrih Falter, ki je za dediščino dobil tovarno pohištva in žago – pred drugo svetovno vojno je vse prodal in se pred nevarnostjo z družino umaknil v Kanado; graščino sta leta 1940 kupila zakonca Šarić; med vojno je bil v graščini občinski urad; leta 1944 so

partizani graščino požgali, nepoškodovana pa sta ostala poznoromanska cerkev sv. Mavricija in obrambni stolp. Posebna zanimivost cerkve je kamnit gotski strešni stolpič iz 14. stoletja (Gržan 2006: 98–99). Oblika cerkve je značilno samostanska, ozka in dolga. Njena posebnost je rebrast križni obok, to je arhitekturna posebnost, imenovana »laška skupina«, ki se je nato pojavila še pri nekaterih drugih cerkvah v laškem okolišu. Zanimiva je zunanost cerkve, v nišah neoromanske fasade so namreč upodobljene tri osebe, ki so povezane s preteklostjo samostana in cerkve. To so kip krškega škofa Henrika I., kip sv. Janeza Krstnika, kip v osrednji niši pa naj bi upodabljal Leopolda VI. Babenberskega ali sv. Mavricija (Bezgovšek, Bezgovšek 2020: 45).

V mirnem okolju in zelenju se ob kartuziji nahaja Podružnična šola Osnovne šole Antona Aškerca iz Rimskih. Na dvorišču kartuzije je sončna ura, ki jo je izdelal Jurij Maria (Georg) Keindl iz Kartuzije Pletarje. Na robu pokopališča stoji gotski stolp, v katerem je nekaj časa bivala (1983–1985) znana sodobna slovenska pisateljica, pesnica, igralka, šansonjerka, velika ljubiteljica mačk in zelo karizmatična osebnost Svetlana Makarovič. O svojem bivanju v jurkloštrski tihoti, ki zanjo ni bila ravno tihota, saj se tu ni najboljše počutila, se je razpisala v (avto)biografiji *Luciferka* (162–168). V kraju je zelo znana Orionova pot. Med svojim službovanjem jo je zasnoval pater dr. Karel Gržan. Na območju doline Gračnice je odkril sistem med seboj povezanih kamnitih neolitskih gradišč, ki so popolna kopija ozvezdja z našega nočnega neba, saj odslikavajo zvezdna znamenja, od katerih je najbolj viden ravno Orion (Bezgovšek, Bezgovšek 2020: 48–49).

Tudi mladega Aškerca je pritegnila soteska reke Gračnice in misterioznost jurkloštrske kartuzije, saj je nekoč zapisal misel: »O za Boga v kakem grabnu tu se skriva med gorami.« Pozneje je napisal tri pesmi, v katerih je opeval dogajanje v Jurkloštru. To so: *List iz kronike Jurjevega kloštra* (Nove poezije, 1899), *Legenda o Jurjevem kloštru* (Mučeniki, 1906) in *Ilija pred Jurjevim kloštrom* (1570). V prvi z besedami izobraženega, a nekoliko čudaškega meniha Kuna izpove prepričanje o čistosti narave in svoj panteizem. Druga je postavljena v leto 1569, ko laški duhovnik in verski inkvizitor Polidor Montagnana prideta v razpuščen samostan, menihi so se razšli, ostali so vratar in dva meniha, od tega je bil eden pijan, drugi pa v celici z lepo nuno iz Prage. V tretji pesmi je čas dogajanja tudi 16. stoletje – prikazuje napad kmetov na samostan (Orožen 1994: 37–38).

3 Po Guzajevih poteh in Kozjanska domačija v Dobju

Iz Jurkloštra pot nadaljujemo ob reki Gračnici⁵ proti cesti Šentjur–Planina. Dolina Gračnice te zaradi naravne čarobnosti popolnoma prevzame. Ob njej poteka del Orionove poti. Gračnica je reka slapov, brzic in tolmunov. Na človeka deluje pomirjajoče in sproščujoče. Na poti iz centra Jurkloštra proti kartuziji se je vredno ustaviti pri votlini z Marijinim kipom. Od kartuzije naprej ob reki pa pogled zago-tovo prevzame Marofski slap, visok osem metrov, ki ima dve stopnji, spodaj pa se izlije v precej širok in plitev tolmun. Ob njem stoji Šmidov mlin, ki ponuja oddih v zasebnosti in miru. Po enem kilometru pa je malo od ceste še en biser – Počerejski slap, visok štiri metre (Gržan 2006: 15). Ta malo odmaknjeni prostor v vročih dneh privabi mnogo kopalcev iz okoliških krajev.

Prečkamo občinsko mejo in že smo v občini Dobje. V Dežnem (danes Lažiše) je med prvo svetovno vojno živel dr. Niko Kuret (1906–1995), narodopisec, raziskovalec ljudskega gledališča, običajev, šeg in mask. Tudi pozneje je tu preživel dopust. Ob prazniku občine Dobje so 22. julija 2006 obeležili 100. obletnico njegovega rojstva z odkritjem spominske plošče z njegovim reliefom na hiši v Dežnem (Vrabl 2011: 108–109).

Z regionalne ceste Šentjur–Planina zavijemo proti centru Dobja. Tu že lahko stopamo po poteh Franca Guzeja (1839–1880), ki je postal med prebivalci znameniti ljudski junak in priljubljeni razbojnik Guzaj. Franc Guzej se je rodil v Primožu pri Šentjurju. Zaradi revščine je moral po svetu. Najprej je služil vojaški rok v Bosni in Hercegovini, nato se je v Dalmaciji izšolal za orožnika. Domotožje ga je privedlo nazaj v domači kraj. Zaposlil se je na bogati kmetiji in opravljal delo v gostilni na Dobrni pri Ani Klančar. Bivanje na Dobrni je krojilo njegovo nadaljnje življenje. Gospodarica Ana se je zaljubila vanj, on pa jo je zavrnil in jo tako užalil, da mu je podtaknila tri tisoč goldinarjev in srebrni jedilni pribor ter poklicala celjske orožnike. Celjsko sodišče ga je obsodilo na sedem let zapore v Starem piskru. Zaradi krive obtožbe je bil zelo prizadet, skoval je načrt za maščevanje in pobeg iz zapore ter postal razvpiti razbojnik Guzaj. Ropal je po sejnih, župniščih in graščinah ter plen razdeljeval revnim. Izzival je orožnike in se jim spretno izogibal več kot pet let. Maščeval se je tudi Ani Klančar z Dobrne. Iskreno se je zaljubil v mlinarjevo hčer Barbko Amon, s katero sta načrtovala pobeg v Ameriko. Ta načrt se je izjalovil, saj so mu orožniki pripravili zasedo in ga ustrelili pri gostilničarju Drobnetu v Košnici

5 Reka Gračnica izvira pod Planino pri Sevnici in se po 18 kilometrih v kraju Gračnica pri Rimskih Toplicah izliva v Savinjo. Je zelo slikovita reka vzhodne Slovenije. Ob njej so rastišča endemičnih in ogroženih rastlin (avrikelj, blagajev volčin, hladnikova bunika, orhideje ...) ter skupaj s tamkajšnjimi polji, travniki in gozdovi služi kot zavetje redkim vrstam ptic, kot so sokol selec, gorska sinica, skalna lastovka ... (Gržan 2006: 15.)

pri Prevorju. Ustreljenega je identificiral šentjurski zdravnik Ipavec. Pokopali so ga na Prevorju pri cerkvi sv. Ane zunaj pokopališča in brez obreda (<https://www.guzaj.si/o-guzaju/>; Strašek, Tiran 1995: 7–10). Danes si lahko na Prevorju ogledamo njegov grob s spominsko ploščo.

Z roparskimi podvigi in ukanami je razbojnik Guzaj močno zaznamoval širše območje Kozjanskega, zato je po tamkajšnjih krajih zasnovana Guzajeve pot, ki poteka po občinah Dobje in Šentjur ter je dolga 36 kilometrov. Združuje tri različne poti: v Dobju, na Planini pri Sevnici in Prevorju. Pešpoti potekajo mimo kulturnih in naravnih znamenitosti ter so ustrezno označene. Vsako zadnjo avgustovsko nedeljo je organiziran pohod po teh poteh. V občini Dobje je ena izmed točk Guzajeve poti na Kozjanski domačiji.

Kozjanska domačija predstavlja skupek ohranjenih in obnovljenih stavb ter je bogata priča kozjanske kulturne dediščine. Celoten kompleks Kozjanske domačije obsega dve tipični kozjanski kmečki hiši. Ena je urejena v muzej. Narejena je iz lesa in kamnov, ima vkopano klet, streha je krita s slamo. V notranjosti je ohranjena prvotna razporeditev prostorov, tudi črna kuhinja. Pritličje je zgrajeno iz hrastovih in bukovih brun, zunanost je delno ometana in pobeljena. Muzejska hiša stoji v vasi Repuš in je bila z odlokom o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov občine Šentjur pri Celju (Ur. l. RS št. 47/96) razglašena za etnološki spomenik. Druga hiša, ki stoji v vasi Ravno, je obnovljena in preoblikovana v turistične namene. Tam nudijo tradicionalne kozjanske jedi. Njihovo načelo je »vse domače«. Poskusite lahko domačo pršjačo, belo župo, žgance, kozjanski pastirski krompir, štrudelj, različne namaze, mesne izdelke in razne dobrote z okoliških kmetij. Pre spite lahko v štiblcu ali apartmajih pod slamnato streho. Čeprav sta hiši vsaka v svoji vasi, sta fizično zelo blizu, oddaljeni sta le okoli dobrih sto metrov. V bližini stojita še dva manjša kozolca, v katerih imajo nekaj starega kmečkega orodja, tradicionalni slovenski čebelnjak, ki služi za apiterapije, in skedenj. Celotno obnovo sta financirali Evropska unija in Republika Slovenija. Idejni tvorec obnove in celotne zasnove kompleksa pa je gospod Bojan Guček.

Kozjanska domačija je primeren in zelo lep prostor za različne prireditve. Deset let (2008–2018) so vsako leto zadnji teden v avgustu pripravili Teden starih obrti in običajev. Obiskovalci so si lahko ogledali številna kmečka in domača opravila na star način, kot so pranje perila, kuhanje v črni kuhinji, kuhanje žganja, kovanje konjev, vožnja z zapravljičkom, košnja trave, spravljanje sena, ravnanje slame za kritino ... Pripravili so že tudi številne kulturne dogodke, npr. gledališke igre, nastope ljudskih pevcev, koncerte, literarne večere ... Videospot pesmi *Tista za kartana ura* Vlada Kreslina je bil v večini posnet prav na Kozjanski domačiji. V

svoji ponudbi pa imajo tudi krajše srečanje z razbojnikom Guzajem in orožniki, saj se vsako tretje leto Guzajev pohod zaključi prav tu.

Kozjanska domačija je v občini Dobje, ki je ena manjših občin v državi, saj šteje le okoli 1000 prebivalcev. Samostojna občina je začela delovati 1. januarja 1999, prej pa je to ozemlje pripadalo občini Šentjur pri Celju. Občina Dobje obsega trinajst vasi: Dobje pri Planini, Brezje pri Dobjem, Ravno, Repuš, Gorica pri Dobjem, Slatina pri Dobjem, Presečno, Suho, Škarnice, Završe, Večje Brdo, Jezerce in Lažiše. Občinsko središče je naselje Dobje. Prebivalci se uradno imenujejo Dobjani in Dobjanke, v Slovenskem pravopisu in leksikonu *Slovenska krajevna imena* najdemo zapis Dobljani in Dobljanke, v vsakdanjih pogovorih se prebivalci izrekajo za Dobočane in Dobočanke, v šaljivem smislu pa celo Dubajčani in Dubajčanke, ker se je Dobja prijel poimenovanje slovenski Dubaj. Dobje je dobilo ime po dobovih gozdovih (dob je starinsko poimenovanje za hrast), ki so se v preteklosti razraščali na tem ozemlju. Dobje je občina zelenja in miru. Poleg Kozjanske domačije sta vredni ogleda še cerkev Karmelske Matere božje in turška lipa, po občini pa sta zasnovani Marijina romarska pot in Guzajeva pot.

4 Šentjur z Rifnikom in Ipavci

Šentjur je dobil ime po krščanskem vitezu sv. Juriju iz tretjega stoletja našega štetja. Upodobljen je na belem konju s ščitom in sulico ob pokončanem zmaju. V zahvalo, ker je tamkajšnje prebivalce odrešil strašnega zmaja, so mu vrh hriba postavili kapelico, pozneje pa zgradili cerkev in naselje okoli nje poimenovali Sveti Jurij. Začetki kraja pa segajo že pred to legendo, arheološki ostanki na Rifniku⁶ namreč dokazujejo, da so bili okoliški hribi poseljeni že v mlajši kameni dobi. Od leta 1025 je bilo to ozemlje v posesti grofov Breško-Seliških, od leta 1072 pa v lasti krških grofov. V okolici so bili štirje gradovi: Anderburg, Rifnik, Blumenstein in Blagovna, obstajajo pa tudi domneve o gradu Šibenik. Pod njihovim okriljem je zraslo naselje okrog cerkve svetega Jurija, ki je bilo prvič omenjeno leta 1340. Leta 1400 so celjski grofje trgu podelili pravico do davkov prostega nedeljskega tržnega dne, leta 1466 pravico do letnega sejma, leta 1539 pa so Šentjurčani dobili grb, srebrn pečatnik z likom sv. Jurija na konju in pravico do nižjega sodstva. Ljudska šola je bila v Šentjurju ustanovljena leta 1769. Današnjo podobo je stari del naselja dobil na začetku 19. stoletja in pozneje. Pomembna arhitekta sta bila domačin Ivan Pečnik⁷ in Jože Plečnik, ki je preuredil rojstno hišo znamenitih Ipavcev. Pomembna

6 Rifnik je 568 metrov visok vrh južno od Šentjurja pri Celju. Znan je po arheološkem najdišču. Z vrha je lep razgled proti Šentjurju in okoliškemu hribovju. Na severni strani Rifnika malo pod vrhom so ruševine gradu Rifnik, ki je bil prvič omenjen leta 1281 (hribi.net).

7 Ivan Pečnik (1900–1988), arhitekt v 19. stoletju, ki je pustil pečat v klasični arhitektonski podobi Zgornjega trga mesta Šentjur.

pridobitev je bila Južna železnica leta 1846, ki je močno vplivala na povečanje prebivalstva. Oktobra leta 1990 so Šentjur proglasili za mesto (karavaning-portal.si).

Šentjurčani so najbolj ponosni na Zgornji trg – stari del Šentjurja v okolici cerkve sv. Jurija. Leta 2015 je bil ta del Šentjurja razglašen za najlepše slovensko trško jedro. Tu si lahko ogledate različne muzejske zbirke, pridobite informacije v pisarni turističnoinformacijskega centra, se sprehodite skozi park kostanjevih dreves, otroci se lahko razgibajo na igralih, prisluhnete lahko igranju instrumentov iz Glasbene šole skladateljev Ipavcev Šentjur ali si ogledate kakšno izmed mnogih kulturnih prireditev, ki jih običajno organizirajo na prireditvenem prostoru ob Ipavčevi hiši ob Plečnikovem vodnjaku in v senci starodavne lipe. Na pročelju hiše Ulice skladateljev Ipavcev 26 se pred vhodom na letvah razrašča potomka najstarejše vinske trte modre kavčine z mariborskega Lenta. Trto je Šentjur prejel v dar od Mestne občine Maribor leta 1998. V stavbi nasproti župnijske cerkve je na ogled arheološka razstava *Muzejska zbirka Rifnik in njegovi zakladi*. Na razstavi si lahko ogledate več kot šeststo eksponatov od mlajše kamene dobe do prihoda Slovanov. Vidite lahko tudi rekonstrukcijo prazgodovinske hiše in oblačil. Na panojih so fotografije predmetov, razlagalna besedila, različne rekonstrukcije in terenska dokumentacija. Razstavljeni predmeti nam pomagajo ustvariti podobo življenja prastarih prebivalcev hriba Rifnik. V isti stavbi je tudi spominska soba New Swing Quarteta – Pesem južne železnice in galerija Zgornji trg, kjer letno razstavljajo domači in tuji umetniki. V galeriji je razstavljeno tudi restavrirano kužno znamenje iz Marija Dobja iz leta 1641. Malo nižje pa se ob Domu starejših Šentjur razprostira Kneippov park (karavaning-portal.si; turizem-sentjur.com).

Prihod Južne železnice je vplival na razvoj Spodnjega trga, kjer je tudi center mesta in občine – tam so pošta, knjižnica, trgovine, gostinski lokali in upravne stavbe. Ob železniški postaji je Muzej Južne železnice z bogatim arhivskim gradivom, zunaj pa je razstavljena stara parna lokomotiva z vodnim napajalnikom in strojno lopo. Muzej sestavljajo: kretniška bločna postavljalnica (Stellwekerken), signalne in progovne naprave, prometni in brzovarni urad s personalno fotografsko sobo »*Ujeti trenutki ob železni cesti Gradec–Celje*«, prostori transportno-manipulativne službe ter pisarna vodje muzeja. Pod postajnim poslopjem je Vinogradnikova učna klet, kjer lahko degustirate vina domačih vinogradnikov (karavaning-portal.si).

V zgornjem trgu je zagotovo najbolj vredna ogleda rojstna hiša družine Ipavcev, protokolarni objekt občine Šentjur. Hiša stoji že od leta 1760, pozneje jo je prenovil znameniti arhitekt Jože Plečnik, danes pa je njena notranjost opremljena še vedno v duhu devetnajstega stoletja. V njej je stalna razstava z naslovom *Ipavci, skladatelji in zdravniki v Šentjurju* o življenju ter delu ene najpomembnejše slovenske

glasbene rodbine. Postavljena je bila ob 110. obletnici smrti Benjamina in Gustava Ipavca. Zasnovana je iz treh delov: v prvem nadstropju je predstavljen Šentjur v 19. stoletju, od časa, ko se je preselil Franc Ipavec (1805), do smrti Josipa Ipavca (1921); v drugem nadstropju je prikazan meščanski salon, v katerem je za klavirjem pogostokrat sedela Katarina Ipavec in svojo glasbeno nadarjenost prenašala na otroke; mansarda pa je namenjena razstavi o delu in življenju Alojza (1815–1849), Benjamina (1829–1908), Gustava (1831–1908) in Josipa Ipavca (1873–1921). V hiši je tudi vinoteka in poročna dvorana. Nasproti te hiše je Gustav Ipavec postavil hišo, v kateri se je rodil njegov sin Josip Ipavec. Trije bratje, Benjamin, Gustav in Alojz, ter pozneje še Gustavov sin Josip, vsi poklicni zdravniki in hkrati odlični glasbeniki, so imeli pomembno vlogo pri širjenju slovenske narodne zavesti. Doprtni kipi Ipavcev stojijo pod cerkvijo svetega Jurija (karavaning-portal.si; pokmuz-ce.si).

Benjamin Ipavec je uglasbil Aškerčevo pesem *Mi vstajamo!* (za moški zbor; Ljubljanski zvon, 1885, št. 2) in *Ciganka Marija* (za glas in klavir; Novi akordi, 1905, 4–7) (Grafenauer 2013). Življenje Ipavcev je ubesedil znani Šentjurčan ddr. Igor Grdina v *Ipavci – Zgodovina slovenske meščanske dinastije, Slovenski Mozart – Knjiga o Josipu Ipavcu, Od rodoljuba z dežele do meščana, Ipavci: enkrat v življenju se smeje Apolon ...*

VIRI IN LITERATURA

- BEZGOVŠEK, Lara, BEZGOVŠEK, Anej, 2020: *Kulturni potep po občini Dobje in bližnji okolici: (Kalobje, Planina, Jurklošter, Prevorje)*. Raziskovalna naloga. Celje: I. gimnazija v Celju.
- GRAFENAUER, Ivan, 2013 (1925): Aškerc, Anton (1856–1912). *Slovenska biografija*. SAZU ZRC, SAZU. <<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi131456/#slovenski-biografski-leksikon>>.
- GRŽAN, Karel, 2006a: *Friderik in Veronika*. Ilustrirala Severina Trošt Šprogar. Celje: Društvo Mohorjeva družba: Celjska Mohorjeva družba.
- GRŽAN, Karel, 2006b: *Skrivnosti starodavne kartuzije: med zgodovinskimi pomniki v Jurkloštru*. Ilustriral Jože Žlaus. Ljubljana: Družina; Jurklošter: Odon.
- GRŽAN, Karel, 2008: *V znamenju Oriona*. Jurklošter: Odon.
- Hribi.net: *Rifnik*. <<https://www.hribi.net/gora/rifnik/25/875>>.
- JAKOPIN, Franc, KOROŠEC, Tomo, LOGAR, Tine, RIGLER, Jakob, SAVNIK, Roman, SUHADOLNIK, Stane, 1985: *Slovenska krajevna imena*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- KEPIC MOHAR, Alenka (ur.), 2007: *Šolski album slovenskih književnikov*. 1. natis. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Krajevna skupnost Jurklošter: *Zanimivosti v KS Jurklošter*. <<http://www.jurkloster.si/sl/zanimivosti.html>>.

- Kulturno društvo Anton Aškerc Rimske Toplice: *Biografija*. <<http://www.kdantonaskerc.si/biografija>>.
- MAKAROVIČ, Svetlana, ŠURC Matej in KOTIK, 2019: *Luciferka*. Ljubljana: Beletrina.
- OROŽEN, Božena, EMERŠIČ, Jakob, DEJAK, Vlasta, RAZBORŠEK, Nande, GODEC, Boris, 1991: *Slovstveni in kulturnozgodovinski vodnik po Sloveniji. Štajerska z obrobjem*. 1. natis. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport.
- OROŽEN, Božena, in HAZLER, Vito, 1994: *Anton Aškerc in domači kraj. Kako smo obnavljali Aškerčevo domačijo*. Laško: Zveza kulturnih organizacij občine Laško.
- Pokrajinski muzej Celje, 2018: *Ipavci, skladatelji in zdravniki v Šentjurju*. <pokmuz-ce.si>.
- PORTAL KARAVANING: *Šentjur*. <<https://www.karavaning-portal.si/KARAVANING,,ideje-za-izlet,stajerska.htm&showNews=NEWSKLSIYS4262020174318>>.
- RAZBOJNIK GUZAJ: *O Guzaju*. <<https://www.guzaj.si/o-guzaju/>>.
- STRAŠEK, Milenko, TIRAN, Ernest, 1995: *Razbojnik Guzaj*. Celje: Perfekta.
- ŠENTJUR TOUR: *Muzejska zbirka Rifnik in njegovi zakladi*. <<https://www.turizem-sentjur.com/Kulturna-dediscina/Muzejska-zbirka-Rifnik-in-njegovi-zakladi/>>.
- VRABL, Tone, 2011: *Dobje, gnezdo talentov, Pokaži, kaj znaš – 30 let*, Kulturno društvo Dobje.
- ZAVOD ODON JURKLOŠTER: *Zgodovina kartuzije Jurklošter*. <<http://sl.odon.si/zgodovina/>>.

Urh Ferlež

Univerza v Gradcu, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
 urh.ferlez@edu.uni-graz.at

Neulovljivi Franc Guzaj: med zgodovino, mitom in literarno snovjo

Prispevek predstavlja Franca Guzaja (Guzeja), slovenskega zločinca (1839–1880), iz katerega je ljudski spomin naredil slovenskega Robina Hooda. Preprost kozjanski kmečki sin je po krivi obsodbi postal razvpit razbojnik, znan po svojih drznih roparskih akcijah, v katerih je ropal predvsem bogate ljudi, svoj plen pa včasih delil s preprostim ljudstvom. Poleg njegovega življenja prispevek obravnava književna dela, ki so ga literarizirala (Ernest Tiran, Anna Wambrecht-samer, Davorin Petančič, Januš Golec).

1 Uvod

Ena bolj obrobni in še danes slabše razvitih slovenskih pokrajin, Kozjansko, je proti koncu 19. stoletja rodila in vzgojila moža, ki ga je, bodisi kot zločinca bodisi kot junaka, spoznala vsa okolica in o katerem znajo domačini še danes povedati zgodbe, ki so navdihnile nekaj literarnih del. Gre za Franca Guzeja-Šarklja, bolj znanega kot Guzaja. V članku bomo skušali pregledno predstaviti njegovo življenje (za katerega je težko ugotoviti, kaj je res in kaj ne, od tod Guzajeva »neulovljivost« iz naslova) in njegovo pot v ljudske zgodbe in literaturo.

2 Guzajevo življenje

Franco Guzej - Šarkelj, pozneje imenovan Guzaj (1839–1880), je pred 150 leti znanomoval ter z roparskimi podvigi in ukanami ustrahoval ljudi na širšem območju Kozjanskega, na južnem Štajerskem. V nadaljevanju navajamo najbolj razširjeno verzijo njegovega življenjepisa, ki pa ga v prispevku kritično presojamo, saj literatura ponavlja več dejstev, ki pa niso nikoli bila znanstveno dokazana. Rodil se je 12. novembra 1839 v kmečki družini v Sv. Primožu pri Šentjurju (danes Primož).¹ Svoje borbene sposobnosti je najprej pokazal pri služenju vojaškega roka, pozneje se je v Dalmaciji izšolal za orožnika, vendar mu službovanje daleč od rodnega Šentjurja ni odgovarjalo. Ko se je vrnil domov, je začel iskati primerno službo v bližini doma. Ker je ni našel, se je začasno zaposlil kot pomožni kmečki delavec

1 Vzporedno se pojavlja podatek, da se je rodil nekje med Šibenikom in Jakobom (pri Šentjurju).

na bogati kmetiji, delal pa je tudi v gostilni na Dobrni, ki je bila že tedaj znana po zdraviliškem turizmu (Strašek, Tiran 1995).

Vanj se je zagledala gospodarica in gostilničarka Ana Klančar. Ta je bila prepričana, da lahko kozjanskega mladeniča osvoji, vendar jo je zavrnil in sklenil oditi. Klančarjeva je bila zelo užaljena. V jezi mu je v kovček, ki si ga je pripravil pred odhodom, podtaknila 3000 goldinarjev in nekaj srebrnega pribora. Potem je poklicala orožnike, češ da ji je Guzaj to ukradel. Ukana ji je uspela, saj je bil Guzaj obtožen kraje in obsojen na sedem let zaporu. Zaporno kazen je prestajal v celjskem zaporu.² Tam je dozorela njegova misel po maščevanju. Ker je znal pisati in brati, naj bi v zaporu pomagal zaposlenim, kar mu je dajalo precej svobode. Nekega dne je izkoristil priložnost, ki se mu je ponudila, in ušel iz zaporu k prijatelju Drobnetu v Jelce (blizu Slivnice pri Celju). S tem pobegom se je začela zgodba o razvpitem kozjanskem razbojniku Guzaju (Strašek, Tiran 1995).

Guzaj se je združil s somišljeniki in skupaj z njimi izvedel več roparskih napadov, napadal je predvsem bogate kmete in duhovnike. Svoje tatvine je skrbno načrtoval, to potrjuje že dejstvo, da ga dve leti niso ujeli. Svoj nakradeni plen naj bi včasih delil z revnimi, ki so simpatizirali z njim in mu večkrat priskrbeli skrivališče, tudi od tod njegova priljubljenost in mit (Strašek, Tiran 1995).

Ker ga na videz ni nihče poznal, se je rad posmehoval orožnikom. Napovedoval je, kje bo, na primer, da bo šel v neko gostilno, in če ga želijo žandarji videti, naj pridejo tja. Večkrat so ga res pričakali orožniki, ki ga niso prepoznali in so z njim pili, se pogovarjali in ga celo spraševali, ali mogoče ve, kje bi našli tega rokovnjača Guzaja. Ko pa je zapustil njihovo družbo, je vedno pustil neko sporočilo, ki so ga orožniki čez čas našli. V njem je pisalo, da so pili in se pogovarjali z Guzajem. Več kot dve leti se je potikal po širšem Kozjanskem in se uspešno skrival pred žandarji in lovci na glave. V času skrivanja naj bi imel več ljubic, ljudski spomin navaja Barbko Amon, s katero sta se tudi fotografirala (fotografija je ohranjena). Z njo naj bi načrtoval pobeg v Ameriko (Strašek, Tiran 1995).³

Žandarmerija je začela Guzaja resneje iskati po njegovem uboju šentjurskega mestnega uslužbenca Mastnaka poleti 1879, a jim je to uspelo šele jeseni 1880. Žandarja Grizold in Stres sta izvedela, da naj bi se skrival pri gostilničarju Drobnetu v Jelcah, kamor se je zatekel že iz zaporu. Videla sta Guzaja, kako s prijatelji karta pod hruško. Naposled ju je eden izmed zbrane družbe opazil in posvaril ostale. Guzaj ni vedel, kam bi pobegnil, videl je vrata, ki so vodila v klet in se skril vanjo.

2 *Slovenec* 18. septembra pravi, da je ušel iz zaporu v Rogatcu.

3 Časopisi ob njegovi smrti kot njegovo ljubico omenjajo Heleno Klandušar.

Dolgo se je branil, tudi streljal skozi odprtino v steni. Poizkušal je narediti večjo luknjo v steno, da bi pobegnil, a mu ni uspelo. Orožnika sta ga imela v pasti in nikakor ju ni mogel zмести, ukaniti ali storiti karkoli, kar bi mu omogočilo pobeg. Naposled se je odločil, da bo tvegati. Odprl je vrata in začel streljati, vendar ni bil dovolj hiter, da bi premagal orožnika (ju pa je rani). Njuni streli so ga večkrat zadeli in Guzaj je 10. septembra 1880 v Jelcah umrl. Posneli so fotografijo njegovega trupla, gre za eno od treh ohranjenih Guzajevih fotografij.

3 Po smrti

Mrliški oglednik Ipavec je nato identificiral ustreljenega in potrdil, da je res iskani kozjanski razbojnik Guzaj. Pokopali so ga brez svetega obreda na pokopališče pri cerkvi sv. Ane na Prevorju. Med ljudmi je ostal dobro znan še do današnjega dne, saj o njem govorijo številne pravljice in pripovedke, ki so se prenašale iz roda v rod in opisujejo njegove domiselne tatvine, pri čemer je s časovne razdalje težko presoditi, kje se konča resnica in kje začne mit. Obveljal je za slovenskega Robina Hooda, saj je po izročilu preziral in kradel bogatim ter dajal in pomagal revnim. Na Kozjanskem so postavili učno pot po Guzajevih poteh, vsako leto se ga spomnijo tudi s kakšnim dogodkom, več amaterskih gledaliških skupin je že igralo predstave o njegovi življenjski zgodbi (Druškovič 2019; Vrtovec Beno 2016).⁴ O njegovem življenju je bilo v 2. polovici 20. stoletja napisanih več knjig in člankov, večina zgolj znova navaja že znana dejstva; za najpovednejše zgodovinsko delo o Guzaju štejemo spremni del knjige, ki ga je pripravil Milenko Strašek (1995) za ponatis Tiranovega *Guzaja*.

Ob smrti je imel Guzaj pri sebi nekaj dokumentov, za katere sklepamo, da jih je nosil s sabo za primer, če bi ga ujeli, da bi v njih lahko prebrali resnico. Pokrajinski muzej Celje hrani njegovo orožje, obstaja celo puška, s katero naj bi bil ustreljen. Ohranjeni sta dve pismi in ena Guzajeva pesem. Slednja je posvečena ljubici, tolaži jo, naj ne bo žalostna, saj ga žandarji še ne bodo dobili. Pismi kažeta na preprostega, a občutljivega, iznajdljivega in razmišljujočega človeka, ki ga razjeda vrsta čustev. Pisani sta v slovnično enostavnem, a bogatem jeziku in v narečju Guzajevih krajev, zato lahko verjamemo njihovi pristnosti. V prvem pismu je najprej prosil oblasti, naj ne preganjajo njegove družine, saj niso nič krivi. Nato je pojasnil, da je bil zaprt po nedolžnem in se je le hotel maščevati tistim, ki so poskrbeli, da so ga

4 Listanje *Slovenskega gospodarja* ali *Jutra* v tridesetih letih dokazuje izjemno priljubljenost igre (najsibo Tiranova ali Petančičeva) o Guzaju v tem času, saj so jo (daleč največ v letu 1933) igrali v mnogih kulturnih društvih (Konjice, Polzela, Vojnik, Pišce, Šmarje pri Jelšah, Šmartno ob Paki, Dobrna, Negova, Mala Nedelja, Gomilsko, Ljubečna ...). Tiranova trditev, da so igro igrali več kot stokrat, celo med izseljenci v Kanadi, Franciji in Belgiji, tako drži (Strašek, Tiran 1995: 264).

zaprli ali obrekovali (naštel jih je po imenih in pri vsakem napisal, kar mu gre, nekatera mesta je časopis zaradi neprimernosti izpustil). Za druge, predvsem noseče žene, je pojasnil, naj se ga ne bojijo. Potem se je ponorčeval iz ljudi, ker večkrat koga drugega zamenjajo za njega, medtem ko on brezskrbno spi v svoji pernici ali potuje v Gradec. Pokritiziral je duhovnike, a je časopis tudi to mesto izbrisal, žandarje, ki ustrahujejo preprosto ljudstvo in zapirajo nedolžne ljudi. Guzaj pa je kljub ostrim kritikam oblasti še zaupal v cesarja, saj je napovedal, da mu bo poslal pismo, ki bo razjasnilo njegov položaj. Omenil je tudi svojo ljubico, vendar brez imena.

V drugem pismu je zanikal nekatere zločine, katerih so ga dolžili. Potem je robinhoodovsko pozival druge razbojnike, naj ne napadajo in kradejo revnim ljudem (»če se že katir vam tulko zamiri boljše vbit ga«). Vsebina je potem podobna prvemu, pismo pa je zaključil z dolgo tožbo o nesrečni ljubezni in o ljubici, ki ga je prevarala. Nezvestobo je celo navedel kot enega od dveh razlogov, da je postal razbojnik. Pismo je zaključil spravljivo: »Srečno ostante dobri Prijatli sreča naj bo zvami, prosim pa vse Deklete lubte Fante zvesto denebote njim uržoh takih nesreče, Fanti pa tud lubte zvest pridne Deklete, moži žene, žene može ino dost bo odvernjenih takih nesreč.« Tudi podpisal se je pomenljivo: »Franz Gusej m/p pa zdaj se ne pišem več tako ampak Skrivalec ne Razbojnik.«

Januš Golec je v svoji povesti dodal še tretje (kratko in v slovenščini) ter četrto pismo, ki naj bi bilo v izvirniku pisano v dobri nemščini, sam pa ga je prevedel. V njem literarni Guzaj v pesniškem jeziku razpravlja o krivicah na svetu, o tem, kako oblast tlači reveže, primerja živalski in človeški svet, saj so ljudje za razliko od živali maščevalni (Golec 1931). Pismo je po slogu in vsebini, za katero se zdi, da presega Guzajev pojmovni svet, tako drugačno od ostalih, da si ga je Golec verjetno izmislil, predvsem kot podkrepitev svoje ideje o Guzaju – boljševiku. Vsa pisma so sicer za zdaj izgubljena in jih poznamo le po prepisu iz *Slovenskega naroda*.

4 Guzaj v časopisju

Guzajevega delovanja takratno časopisje ni spregledalo. Prvič ga omenja *Slovenski narod* 18. junija 1879, kjer novičar natančno opisuje uboj šentjurskega občinskega sluga Mastnaka, ki se je zgodil po sejmu 14. junija. Mastnak in neki orožnik sta zasledovala in se spopadla s skupino nepridipravov (šlo naj bi za Guzaja s tovariši), v boju pa je bil Mastnak ustreljen. Nadalje se članek zgraža nad žandarmerijo, ki ne uspe ujeti »tako glasovitega lumpa« Guzaja, ki je storil toliko kriminalnih dejanj. Znova je Guzaj v *Slovenskem narodu* omenjen dva dni pozneje, in sicer kot požigalec poslopja družine Jager v Kamenem. Jager bi naj pripomogel k temu, da so Guzaja zaprli.

10. novembra istega leta je *Slovenski narod* objavil dopis, da je za Guzajem razpisana nagrada 50 goldinarjev (pozneje so jo povišali na 150) in omenil še dva njegova zločina, in sicer rop in napad na posestnika pri Planini in še en napad na posestnika pri Dobju, katerega žena naj bi bila Guzajeva neuslišana ljubica iz mladosti. V nadaljevanju se je pisec na dolgo razpisal o Guzajevi družini in o nekaterih dogodkih, ki so pozneje prerasli v del razbojnikove mitologije. Kako se je enkrat ob obisku žandarjev skril pod sestrino krilo, o njegovih dogovorih s preprostimi ljudmi (»jaz vas pustim pri miru, če boste vi pustili mene«), kako je v nekem Celjskem hotelu (kar brez pribora) naročil in pojedel pečenko in podobno. V zapisano nekoliko podvomi že sam pisec in pripomni: »Na vse te in enake vesti bi se sicer ne dalo priseči, a da je v letošnjem letu toliko in toliko poslopij požganih, toliko in toliko ljudi oropanih, postreljenih ali drugače umorjenih, to je gotova resnica.«

Kje se začne Guzaj – mit in kje konča resnični Guzaj je težko ugotoviti. V letih 1879 in 1880 časopisje Guzaju pripisuje marsikateri zločin, tudi izven kozjanskega področja, kjer je sicer deloval in se skrival. Na Guzaja naj bi se izgovarjali tudi drugi kriminalci tistega časa, kot na primer ugotavlja *Slovenski narod* 6. Junija 1880: »Odkar glasoviti Guzaj svoje zlobno rokodelstvo takosrečno doprnaša, da mu ta posel nikdo vstaviti ne more, popade vsacega strah in groza, ko le njegovo ime čuje. Resnica je pa, da njegovi grdobni tovariši mnogo tatvine na njegov račun doprine-sejo. V Kozjanskem okraji se večkrat čuje, da so tatovi tu pa tam vlomili in razne reči odnesli, in po navadi je Guzaj kriv.« Nemogoče je, da bi en sam človek v enem letu storil zločine na tako velikem področju, v ilustracijo nekaj primerov. *Laibacher Tagblatt* 10. marca 1880 poroča o napadu na poštni voz Liboj (med Šempetrom in Žalcem). *Slovenski gospodar* 25. 9. 1879 obširno poroča o Guzajevih ropih v okolici Dobrne (Gorica, Zavrh), potem pa še v zdravilišču. Časnikar navaja, da naj bi Guzaj poskusil oropati celo velenjski grad. Poučen je bil o dejstvu, da je Guzaj nekoč delal v dobrnskem zdravilišču, pridal pa je, da naj bi že takrat oropal neko židinjno, in sicer v sodelovanju s tedanjo ljubico. 29. julija 1880 ga omenjajo kot morilca v Laškem.

Gospodar 29. 1. 1880 poroča o tem, da je Guzaj oblečen v žensko prišel v krčmo v Podčetrtku, kjer je pil s tremi žandarji, ob odhodu pa je na vrata napisal »Jaz sem Guzaj«. Slab mesec pozneje je časopis na posredovanje žandarmerije objavil, da dogodek v Podčetrtku ni resničen, z izgovorom, da so ga povzeli po mariborskih in graških nemških listih. 19. februarja poročajo o aretaciji »trgovca B. iz D«, za katerega so mislili, da je Guzaj. Aretirani naj bi bil ob dogodku vinjen, tistemu, ki ga je privedel, pa so sprva celo izplačali 150 goldinarjev. Isti časopis 19. 8. 1880 omenja dogodek, ki ga je pozneje povzela literatura, in sicer neuspešen poskus ropanja na Hrvaškem, pretep s Hrvati in aretacijo nekaj Guzajevih pajdašev. Po

pregledu časopisja lahko sklenemo, da je bil Guzaj pretkan kriminallec, ki je že za časa življenja dvigal veliko prahu, k njegovemu statusu v ljudskem spominu pa je prav gotovo pripomoglo tudi nekritično poročanje tedanjih časopisov, tudi objavljanje dopisov bralcev. Primerjava časopisnih člankov z literarnimi deli o Guzaju, ki so nastala pozneje, kaže, da so lahko pisatelji marsikateri dogodek ne le slišali od starih Kozjancev, temveč ga tudi prebrali.

Časopisi so obširno poročali o Guzajevem koncu, ki smo ga natančneje opisali že v življenjepisu (najnatančneje *Slovenski narod* 16. septembra 1880).⁵ *Zgodnja danica* z 17. septembra 1880 celo moralistično ugotavlja, da sta žandarja Guzaju zadala smrtne rane ravno na mestih, kjer je on ranil druge ljudi, Slovenski narod v obsežnem poročilu, objavljenem 16. septembra, dodaja, da je to ugotovil znani Šentjurčan dr. Ipavec kot mrliški oglednik. O njegovem videzu je *Slovenski narod* 15. septembra zapisal: »Guzej je bil majhen, slok in brez brade.« 26. oktobra so v istem časopisu poročali, da zdaj žandarji lovijo še Guzajeve tovariše, ki se jih ljudstvo po razbojnikovi smrti ne boji več naznanjati. Omenjen je tudi neki Petek iz Lipovca pri Ponikvi, ki naj bi Guzaja izdal. Njegova žena in hči sta za Guzaja skrbeli med boleznijo, mož pa je od strahu pobegnil v tujino in od tam oblastem v tajnosti javil Guzajevo nahajališče.

5 Guzaj med mitom in literaturo

Slovenski razbojniki, v največji meri rokovnjači, ki so se v večjem obsegu pojavili v času Napoleonovih vojaških pohodov po Evropi, so večkrat predstavljali snov za slovensko zgodovinsko pripovedništvo. Nekoliko manj so pisatelji snov iskali pri »individualnih« razbojnikih (Hladnik 2009: 109). V tej skupini je največ pisateljev navdihnil prav Franc Guzaj, pri čemer je treba poudariti, da so vsi štirje (Tiran, Petančič, Golec, Wambrechtsamer) v Guzajevih krajih živeli oziroma delovali in tako zapuščino, ki je po njem ostala v ljudskem spominu, dobro poznali.

Prvi je pisal o njem Januš Golec, štajerski duhovnik. Njegov *Guzaj s podnaslovom ljudska povest* je izšel leta 1931 v *Slovenskem gospodarju* in v knjižni obliki, tik pred 2. svetovno vojno so ga ponatiskovali tudi v *Amerikanskem Slovencu*, Guzaj je prišel tudi do slovenskih izseljencev. Golčeva povest je razdeljena na deset poglavij. Začne se z Guzajevo krivo obsodbo, sledi pobeg iz zapor. Po obisku mame se je Guzaj skril v Drobnetovi krčmi. Drobne je bil z njim zelo dober, Guzaj se je hitro spoprijateljil z okoliškim prebivalstvom; tako z revnimi kočarji kot s

⁵ Pregledovanje člankov o Guzajevi smrti nam pokaže površnost tedanjih časnikarjev. V *Slovincu* 18. septembra 1880 Šentjur postane Šenčur. V *Slovenskem narodu* 16. septembra žandar Stres postane Sretek. V *Slovenskem gospodarju* 16. september krčmar Drobne postane Dobre ipd.

»polgospodo«. Reveže je spodbujal k uporabi proti svojim gospodarjem in jim razlagal o družbenih krivicah, ki se godijo. Naposled je začel z ropi bogatih okoličanov in postajal vedno bolj drzen, okrog sebe je zbral družbo roparskih tovarišev, ki jim je bil vodja. V preobleki (v gornještajerski narodni noši ali celo ženski) si je upal tudi do Šentjurja, Gradca ali Celja. Več let se je skrival pred orožniki, okradenci pa so napram oblasti postajali vse bolj nestrpni. Nekoliko bolj so ga začeli iskati šele, ko je po sejmu v Šentjurju ustrelil občinskega slugo. Zaradi tega uboja nedolžnega človeka ga je pekla vest, očitala pa mu ga je tudi mati, a ga to ni ustavilo. V nadaljevanju Golec opisuje Guzajeve roparske akcije, njegovo socialno naravnost, odnos do duhovščine, ljubezen do Barbke in naposled njegov konec. Ob koncu je dodal še Guzajeva pisma, v zadnjem poglavju pa *Kaj pripoveduje danes o Guzaju preprosti narod*.

Golčeva povest je po slogu izrazito preprosta, posamezna poglavja so med sabo slabo povezana. V zgodbi ni povsem jasno, kdaj je Guzaj iz samotnega maščevalca postal vodja tolpe. Nasploh gre bolj za samooklicano povest, saj celota deluje bolj kot zbirka pripovedk ali spominov o Guzaju. Pripovedovalec je glavni osebi v večini povesti naklonjen, le v četrtem in petem poglavju graja njegovo »boljševištvu« in napade na duhovščino. Po avtorjevo je bil Guzaj namreč nekakšen protokomunist, ki je že petdeset let pred Leninom, Trockim in Stalinom spodbujal najnižje sloje k uporabi:

Iz na kratko povedanega je razvidno, da je bil Guzaj dobrih 50 let pred Leninom, Trockijem, Stalinom in drugimi Židi ter Rusi pravi boljše vik v besedi, dejanju in predvsem v nastopu napram vsemu, kar je bilo nad njim. Priznaval je le najbolj revne ter zatirane sloje, samo ti so smeli biti v njegovi organizaciji in so si lahko rezali sami v slučajih potrebe pravico in jemali s silo od preobilice bogatejših. Organizacija je bila privlačna, vsakemu siromašnejšemu človeku razumljiva ter dostopna in bi bila postala za priznanje kapitala in oblasti skrajno opasna, če bi se bila razširila izven mej odljudenega Guzajevega — boljševističnega kraljestva. Kmalu po vgnezenju omenjenih naukov so se pokazale koj najbolj žalostne posledice v posurovelosti mladine, v tolovajstvu odraslih in v splošni podivjanosti vseh tamošnjih proletarcev od pastirjev na paši do mož pri delu in žen pri skromnem gospodinjstvu. (Golec 1939.)

Golec je s tem jasno pokazal svoj klerikalni pogled na svet in bralce očitno svaril pred nevarnostjo komunistične revolucije.

Po drugi strani je Golčeva povest prikaz življenja na Kozjanskem ob koncu 19. stoletja. Avtor natančno in točno opisuje kraje. Vključuje opise etnoloških posebnosti, ljudskih verovanj in navad (ena takih je florjevanje). Večkrat poudari odmaknjenost in revščino teh krajev, natančno opiše gospodarske dejavnosti (na primer glažute). Omenja med štajerskim ljudstvom zasidran stereotip o »tatih Hrvatih«, saj

so za Guzajeve zločine najprej obdolževali prav njih. Oddolžil se jim je z opisom Guzajeve spodletele akcije v Desiniču, ki po zaslugi pozornih Hrvatov ni uspela. Označil je tudi takratno jezikovno situacijo na slovenskem Štajerskem: »Govoril je narečno slovenščino s prostaki, se zabaval z na pol gospodo v gladki nemščini in kmalu je bil dobrodošla osebnost v vseh krajih, katere je gledal z vrha Košence od Drobnet.« (Golec 1939)

Drugi, ki se je lotil Guzaja, je bil šolnik Ernest Tiran. Leta 1932 je Guzajevo zgodbo najprej dramatiziral in jo izdal v samozaložbi.⁶ Leta 1933 je Guzaja s podporo Janeza Golca dramatiziral Davorin Petančič in ga izdal pri Tiskarni sv. Cirila v Mariboru (Petančič 1933). Igra o Guzaju je takrat na Slovenskem dosegla veliko priljubljenost, zato nas ne sme presenetiti, da sta se s Tiranom potem zapletla v sodni spor glede avtorske izvirnosti. Leta 1933 sta obe strani, vsaka v svojem časopisu, objavili poziva, da si naj gledališke skupine dovoljenje za uprizoritev pridobita bodisi pri Tiranu⁷ bodisi v Tiskarni sv. Cirila.⁸ Klerikalna tiskarna je šla tako daleč, da je društvom ob morebitni izvedbi Tiranove igre celo grozila s sodnim pregonom.⁹ Golec kot vodja Tiskarne sv. Cirila je namreč tožil Tirana glede avtorskih pravic o *Guzaju*. Prvostopenjsko sodišče je podobnosti med literarnima deloma našlo in razsodilo v prid Golcu. Tiran se je pritožil, in zahteval, da se v ponovljenem sojenju zasliši njegove priče, torej ljudi, ki so Guzaja res poznali, češ da si ne more izmisliti nekoga, ki je res obstajal. S tem je Tiran dokazal svojo nedolžnost, pri tem sta mu kot literarna izvedenca pomagala tedanji eminenci Vladimir Levstik in Anton Slo-dnjak. (Strašek, Tiran 1995: 263–268)

V šestdesetih letih je Tiran *Guzaja* predelal še v pripovedno obliko, dvakrat je izhajal v *Celjskem tedniku* (1965 prvič, 1984 in 1985 še drugič, vmes se je časopis preimenoval v *Novi tednik*), leta 1995 pa še v knjižni obliki. Tiran se je večinoma držal vsebine, kakršna je bila že pri Golcu, a je uspel zgodbo bolje povezati in ustvariti solidno ljudsko povest. Pripovedovalec, ki se v zgodbo večkrat vmeša s hudomušnim komentarjem in *moti* na začetku poglavij, bralcu poskuša premagati skoraj stoletno distanco, ki ga loči od resničnega Guzaja. Nekdanje večerno pripovedovanje po kmečkih hišah na več mestih primerja s sodobno televizijo, eno od poglavij pa na primer naslovi

6 Omenimo lahko dvoje kratkih recenzijskih zabeležk. Obe sta omenili dobro psihologijo likov in pravšnjo mešanico humorja, čustvenosti in tragike (Guzaj na ljudskem odru, Jutro 28. december 1932: 3 in Ernest Tiran: Razbojnik Guzaj, Nova doba 19. december 1932: 2).

7 Na primer *Kmeti list* 11. in 25. januar 1933 ali *Jutro* 24. decembra 1932 (torej liberalno časopisje). Društvom so med oglasi Tiranovega Guzaja ponujali celo v čikaškem *Proletarcu* (16. marec 1933).

8 Na primer Slovenski gospodar 14. december 1932 in 11. januar 1933.

9 Opozarjamo tudi, da smo zoper one, ki so povest »Guzaj« po svoje dramatizirali, oziroma po tej dramatizaciji igrali, uvedli sodno postopanje, s katerim ščitimo svoje avtorsko pravo za povest »Guzaj«. (Slovenski gospodar, 11. januar 1933: 11)

»Povračilna tekma Guzaj + Hrvatje 1 : 0 za Guzaja (Strašek, Tiran 1995).

Guzaja se je lotila tudi nemško pišoča pisateljica Anna Wambrechtsamer. Njen *Der Gusej* je izhajal v *Cillier Zeitung* leta 1925 (16 listkov), leta 2013 smo ga dobili v slovenskem prevodu z naslovom *Guzej, povest iz spodnještajerskega hribovja*. Avtorica je skušala besedilo iz slovenskega okolja približati nemško govorečemu bralcu, zato v tekstu npr. v opombi razloži, kdo je kralj Matjaž, uporablja nemška imena krajev in oseb. Gre za zgodovinsko povest, ki govori o Guzejevem življenju, vendar je zgodovinska podlaga nekoliko predrugačena, Wambrechtsamerjeva ji je dodala motiv nezaželenega plemiškega sinu. Guzej je v zgodbi grofov sin, ki se je zaljubil v dekle, za katero se je izkazalo, da je njegova sestra. Po tem dogodku je postal razbojnik, jemal bogatim in dajal revnim ter živel v divjini. Na koncu se je ljudstvo obrnilo proti njemu, izdali so ga, orožniki pa so ga ustrelili.

7 Sklep

Na podlagi zapisanega lahko z gotovostjo trdimo, da je bil Franc Guzaj svojevrsten pojav v slovenski (literarni) zgodovini. Slovenci nimajo razbojnika, ki bi v času svojega delovanja dvignil toliko prahu, navdihnil številne pisce in v tolikšni meri buril ljudsko domišljijo. Navsezadnje to dokazuje tudi množica uprizoritev dramatizacije njegove življenjske zgodbe v tridesetih letih prejšnjega stoletja, ki je prav gotovo prispevala k popularizaciji njegovega mita. Tako imenovani »dobri razbojniki« so priljubljeni tudi pri drugih narodih (Robin Hood, Viljem Tell in drugi), vzporejamo ga lahko z Martinom Krpanom. Glede na to, da je bil za razliko od omenjenih Guzaj resnična osebnost, katere znanci so živeli še globoko v dvajseto stoletje, njegova priljubljenost ne preseneča. Usoda razbojnika Guzaja je tako nekje na križišču med kriminalno in literarno zgodovino ter etnologijo. Ugotoviti, kje natančno se konča resnica in začne mit, bo težka, a ne nemogoča naloga prihodnjih raziskovalcev, uloviti torej neulovljivega resničnega Guzaja; etnologi in drugi zbiralci ljudskega slovstva so namreč svojo precej dobro opravili.

Sklenimo takole: Ne moremo zares vedeti, kakšen je bil Guzaj, je bil res dobri razbojnik ali samo slab. Dejstvo pa je, da je preprosto ljudstvo v njem videlo dovolj velik vzor za svojo stvar, v njem videlo (tudi) dobro in ga vzelo za svojega, kar se zrcali v ljudskem izročilu.¹⁰

10 Misel je nastala v pogovoru z Milenom Straškom, ki se mu tudi sicer zahvaljujem za nekatere usmeritve.

VIRI IN LITERATURA

- Aus denn Sanntal, *Laibacher Tagblatt* 10. marec 1880: 4.
- DRUŠKOVIČ, Martin, 2019: *Razbojnik Guzej: muzikal*. Kostrivnica: Kulturno-prosvetno društvo.
- Ernest Tiran: *Razbojnik Guzaj*, *Nova doba* 19. December 1932: 2.
- FERLEŽ, Urh, 2019: Guzej, Dimež, Hace – trije slovenski razbojniki v zgodovini in literaturi. *Klio* 18/2. 56–63.
- GOLEC, Januš, 1939: *Guzaj. Ljudska povest*. <<https://sl.wikisource.org/wiki/Guzaj>>.
- GRDINA, Igor, 2003: Pistola poka, ljubica joka. Janez Cvirn (ur.): *Slovenska kronika XIX. stoletja*, 2. knjiga. 346–347.
- Guzaj na ljudskem odru, *Jutro* 28. december 1932: 3.
- Guzaj, *Slovenski gospodar* 19. avgust 1880: 271.
- Guzajevi tovariši, *Slovenski narod* 26. oktober 1880: 3.
- HLADNIK, Miran, 2016: *Slovenski zgodovinski roman*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2013.
- Iz celjske okolice, *Slovenski narod* 10. november 1879: 3.
- Iz Dobrne, *Slovenski gospodar* 25. september 1879: 313.
- Iz Kozjanskega, *Slovenski gospodar* 16. september 1880: 199–200.
- Iz Št. Jurja, *Slovenski narod* 15. september: 4.
- Iz Št. Jurja, *Slovenski narod* 16. september: 1–2.
- Iz. Št. Jurja ob južnej železnici, *Slovenski narod* 18. junij 1879: 3.
- Kakoršno življenje, taka smert!, *Zgodnja danica* 17. september 1880: 304.
- O smrti roparja Guzeja, *Slovenec* 18. september 1880: 4.
- O ustreljenem razbojniku Guzeji, *Slovenski narod* 15. september: 4.
- Od sv. Petra pod sv. gorami, *Slovenski gospodar* 19. februar 1880: 59.
- Osrednja knjižnica Celje. *Razbojnik Guzaj – slovenski Robin Hood*. <<https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/razbojnik-guzej-slovenski-robin-hood.html>>.
- PETANČIČ, Davorin, 1933: *Guzaj. Igra v petih dejanjih*. Maribor: Tiskarna sv. Cirila.
- Požar, *Slovenski narod* 20. junij 1879: 4.
- Roparji in tatovi, *Slovenski narod* 6. junij 1880: 2.
- STRAŠEK, Milenko, TIRAN, Ernest. 1995: *Razbojnik Guzaj*. Celje: Perfekta.
- TANŠEK, Albert, 2003: *Franc Guzaj*. Sv. Jurij: CB radio klub.
- Tolovaj Guzaj, *Slovenski gospodar* 29. januar 1880: 39.
- V Zavojah laškega okraja, *Slovenski gospodar* 29. julij 1880: 299.
- VRTOVEC BENO, Ana, 2016: Od ustnega izročila do gledališke uprizoritve. Uporaba slovstvene folklore v ljudskem gledališču na primeru zgodb o razbojniku Guzaju. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*. 57/1–2. 86–96.
- WAMBRECHTSAMER, Anna, 2013: *Guzej: povest iz spodnještajerskega hribovja*. Šentjur: Knjižnica.
- Žandarsko c. k. deželno poveljstvo, *Slovenski gospodar* 26. februar 1880: 71.

Iz delovanja ZdSdS

Jožica Jožef Beg

Zveza društev Slavistično društvo Slovenije
jozica.beg@guest.arnes.si

Andreja Žele

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije Znanosti in umetnosti,
Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Oddelek za leksikologijo
andreja.zele@ff.uni-lj.si

Izjavi o maturi iz slovenščine na dveh ravneh in učnem jeziku v znanosti

1 Nacionalni program vzgoje in izobraževanja za obdobje 2023–2033

Člani ZdSdS smo se aktivno vključili v javno razpravo o osnutku predloga Nacionalnega programa vzgoje in izobraževanja za obdobje 2023–2033, ki je potekala spomladi 2024 po regijah in se zaključila s posvetom 11. aprila v Ljubljani, pripombe na osnutek pa je bilo možno oddajati tudi kasneje. Pripombe ZdSdS so bile poslane 20. 3. 2024 prek aplikacije na spletni strani Ministrstva za vzgojo in izobraževanje, v nekoliko razširjeni obliki pa tudi po končanem posvetu v Ljubljani.

Dr. Andreja Žele je zastopala stališče društva na tiskovni konferenci 31. maja 2024, za katero je bila pripravljena naslednja **izjava proti večnivojskosti mature iz slovenščine**:

V Slavističnem društvu Slovenije nasprotujemo maturi iz slovenščine na dveh ravneh. Slovenščina ni le eden od predmetov v slovenskem šolskem sistemu, ampak je kot prvi jezik in jezik okolja tudi učni jezik in učno načelo; je tudi ključni splošnoizobraževalni predmet, podlaga za samorazumevanje, za vsakršno učenje s slovenskim jezikom izraženih vsebin, za razumevanje, doživljanje in vrednotenje pojavov okrog nas. Temu primerni so cilji pouka slovenščine, ki so seveda prilagojeni stopnji in vrsti izobraževanja. Popolnoma razumljivo je, da se najvišji standard znanja pričakuje v gimnazijah, saj se dijaki in dijakinje pripravljajo na univerzitetni študij, ob tem pa naj bi se razvili v kultivirane govorce in bralce, bodoče široko razgledane intelektualce. Poseben pomen slovenščine se med drugim kaže v tem, da poteka maturitetni izpit iz slovenščine le na eni ravni, kandidati pa lahko na izpitu

pridobijo do 8 točk, ne da bi se ob prijavi vnaprej odločali, ali bodo opravljali matura na osnovni ali višji ravni.

V Slavističnem društvu Slovenije smo že večkrat razpravljali o maturi iz slovenščine na dveh ravneh (odmeven posvet je bil 18. decembra 2015 v Ljubljani), pri čemer so zagovorniki dveh ravni dokazovali, da bi bila obstoječa raven osnovna, torej bi bila druga raven višja oz. zahtevnejša. Takšno prepričanje je prevladovalo vse do objave Osnutka predloga Nacionalnega programa vzgoje in izobraževanja za obdobje 2023–2033, ko je postalo jasno, da je v njem predvidena možnost za dijakke srednjih strokovnih šol, da opravljajo slovenščino, tuji jezik in matematiko na ravni splošne mature. Zaradi razlik v programih SSI in gimnazije v obsegu in ciljeh pouka slovenščine to pomeni, da bi postala obstoječa raven mature višja, osnovna pa bi se približala ravni poklicne mature.

Matura iz slovenščine na dveh ravneh in morebitno približevanje osnovne ravni poklicni maturi ne pomeni samo razvrednotenja programa gimnazije in učenja vseh gimnazijcev, temveč pomeni tudi na gimnazijski ravni podrejanje trendu všečnosti, nižanje zmožnosti izražanja v maternem, učnem ter raziskovalnem jeziku, nižanje kulture govora v javnem prostoru (čemur smo vsakodnevno priča), predvsem pa dolgoročno pomeni zaviranje gospodarskega in družbenega napredka ter krhanje ozaveščenosti o narodni identiteti. Posledica mature na dveh ravneh bi bila razvrednotenje slovenščine kot učnega, uradnega in državnega jezika in tudi kot učnega predmeta, ki z združevanjem jezikovnih in literarnih vsebin bistveno razvija kultiviranost in izobraženost dijakov in dijakinj.

Približevanje ali celo enačenje maturitetnega standarda pri slovenščini s standardi poklicne mature (razmišljujoči bralec) ni skladno s strateškim ciljem »krepitev bralne pismenosti in bralne kulture«, ki mu je v osnutku predloga posvečena posebna pozornost. Nižanje maturitetnega standarda vodi v nižanje standardov znanja tudi pri pouku, tega pa si gotovo nihče ne želi, še najmanj javnost, ki jo razburi (čeprav le za kratek čas) že slab rezultat petnajstletnikov v raziskavi PISA, kaj šele slabši uspeh ali neuspeh na NPZ ali maturi.

1.1 Obrazložitev izjave

Strokovna delovna skupina pod vodstvom dr. Janeza Vogrinca je sprejela končni predlog *Nacionalnega programa vzgoje in izobraževanja za obdobje 2023–2033* in ga ob koncu mandata junija 2024 predala ministru za vzgojo in izobraževanje dr. Darju Feldi. NPVI je dostopen na v elektronski obliki na spletni strani ministrstva.

Po pregledu dokumenta lahko žal ugotovimo, da pripombe slovenistične stroke niso bile upoštevane. Še več, če je v osnutku pisalo »vpeljati dve ravni zahtevnosti na splošni maturi pri vseh obveznih in splošnoizobraževalnih izbirnih maturitetnih predmetih« (OP NPVI 2024: 48), je v predlogu jasno opredeljeno: »Pripraviti izpit splošne mature iz učnih jezikov na osnovni in višji ravni zahtevnosti v podporo zvišanju ravni znanja učnih jezikov« (NPVI 2024: 48). Predlog predvideva za zadnja dva letnika gimnazije uvedbo dveh ravni obveznih maturitetnih predmetov, torej tudi slovenščine, kar se zdi ob pomanjkanju učiteljev žal precej utopično, sploh če upoštevamo, da je predvidena v posebna priprava v zadnjih dveh letnikih tudi za dijake srednjega strokovnega izobraževanja in poklicno-tehniškega izobraževanja, ki bodo opravljali izpite iz obveznih predmetov na ravni splošne mature.

Komisija ni upoštevala niti predloga, da bi bilo vsaj na začetku dokumenta opredeljeno, kaj pomeni termin »učni jezik«. Ni namreč popolnoma samoumevno, da pomeni »učni jezik« slovenščino (na narodnostno mešanem območju tudi italijanščino oz. madžarščino), verjetno pa bo to še manj samoumevno čez deset let, ko bo treba sprejemati nacionalni program za naslednje desetletje.

2 Učni jezik v visokem šolstvu

V poletnih mesecih je bila v javni razpravi novela Zakona o visokem šolstvu, s katero se ponovno odpira vprašanje učnega jezika v visokem šolstvu, ki izhaja iz opredelitev v 15. členu novele.

Navajamo obstoječi 15. člen v predlaganem Zakonu o visokem šolstvu s krepko označenimi in podčrtanimi najbolj spornimi mesti:

15. člen

(učni jezik)

(1) Učni jezik na visokošolskih zavodih v Republiki Sloveniji je slovenski. Študent v Republiki Sloveniji ima pravico, da se na visokošolskih zavodih izobražuje in izpopolnjuje v slovenskem jeziku.

(2) Ne glede na določbe prejšnjega odstavka lahko visokošolski zavod v Republiki Sloveniji v tujem jeziku izvaja:

- študijske programe tujih jezikov in književnosti,
- študijske programe, če jih izvaja tuj visokošolski zavod v skladu z drugim oziroma tretjim odstavkom 47. člena tega zakona,
- skupne študijske programe s tujimi visokošolskimi zavodi,

- dele študijskih programov, ki jih izvajajo gostujoči visokošolski učitelji iz tujine ali **če je vanje vpisano večje število tujih študentov**,
- dele študijskih programov, ki so namenjeni mednarodni izmenjavi študentov,
- študijske programe in dele študijskih programov, če se na visokošolskem zavodu hkrati izvajajo tudi v slovenskem jeziku.

(3) Če je ne glede na prejšnji odstavek študijski program ali del študijskega programa akreditiran za izvajanje samo v tujem jeziku, mora biti vanj vpisanim študentom omogočeno spremljanje študijskih vsebin v slovenskem jeziku.

(4) Visokošolski zavod s statutom podrobneje opredeli področja, pogoje in način izvajanja študijskih programov in delov študijskih programov v tujem jeziku.

(5) Visokošolski zavodi skrbijo za razvoj slovenščine kot strokovnega oziroma znanstvenega jezika tako, da z izdelano strategijo rabe slovenskega jezika vzpodbujajo njegovo rabo pri objavljanju znanstvenih, strokovnih in poljudno znanstvenih del, objavljanju preglednih znanstvenih del in objavljanju terminoloških slovarjev kot samostojnih publikacij ali dodatka k drugim publikacijam. Visokošolski zavodi preverjajo uresničevanje strategije v okviru rednih samoevalvacij.

(6) Tujcem in Slovencem brez slovenskega državljanstva se omogoči učenje slovenščine.

2.1 Predlog Komisije za slovenski jezik v javnosti pri SAZU:

15. člen

(učni jezik)

(1) Učni jezik na visokošolskih zavodih v Republiki Sloveniji je slovenski. Študent v Republiki Sloveniji ima pravico, da se na visokošolskih zavodih izobražuje in izpopolnjuje v slovenskem jeziku.

(2) Visokošolski zavod v Republiki Sloveniji v tujem jeziku lahko izvaja:

- študijske programe tujih jezikov in književnosti,
- študijske programe, če jih izvaja tuji visokošolski zavod v skladu z drugim oziroma tretjim odstavkom 45. člena tega zakona,
- skupne študijske programe s tujimi visokošolskimi zavodi,
- dele študijskih programov, ki jih izvajajo gostujoči visokošolski učitelji iz tujine,
- dele študijskih programov, ki so namenjeni mednarodni izmenjavi študentov,
- študijske programe in dele študijskih programov, če se na visokošolskem zavodu hkrati izvajajo tudi v slovenskem jeziku, s tem, da se izvajanje v tujem jeziku ne financira iz javnih sredstev.

- (3) Visokošolski zavod s statutom podrobneje opredeli področja, pogoje in način izvajanja študijskih programov in delov študijskih programov v tujem jeziku.
- (4) Visokošolski zavodi skrbijo za razvoj slovenščine kot strokovnega oziroma znanstvenega jezika tako, da z izdelano strategijo rabe slovenskega jezika vzpodbujajo njegovo rabo pri objavljanju znanstvenih, strokovnih in poljudno znanstvenih del, objavljanju preglednih znanstvenih del in objavljanju terminoloških slovarjev kot samostojnih publikacij ali dodatka k drugim publikacijam. Visokošolski zavodi preverjajo uresničevanje strategije v okviru rednih samoevalvacij.
- (5) Tujcem in Slovencem brez slovenskega državljanstva se omogoči učenje slovenščine.

2.1.1 Obrazložitev predloga popravkov oz. sprememb

15. člen predloga novele Zakona o visokem šolstvu, ki je ta čas v javni razpravi, je v izhodišču dober, vsebuje pa nekaj določil, ki izhodišče izničujejo.

Izhajajoč s stališča SAZU o učnih jezikih v slovenskih visokošolskih zavodih, ki so ga soglasno podprli tajniki vseh razredov, imajo slovenski študentje, ki študirajo na slovenskih visokošolskih zavodih, pravico do izobraževanja v slovenskem jeziku, pri čemer smiselne izjeme določa zakon. Da bi dosegli ta namen, bi bilo treba 15. člen spremeniti v treh podrobnostih.

1. V 4. alineji 2. odstavka je treba črtati del besedila »ali če je vanje vpisano večje število tujih študentov«.

Obrazložitev: Formulacija »večje število tujih študentov« ni jasna, zato se interpretira poljubno in omogoča anomalije. V praksi zadnjih desetletij se je tako pokazalo, da se kot »večje število tujih študentov« pojmujejo tudi trije neslovenski, zaradi katerih je moralo 30 slovenskih študentov poslušati slovenskega predavatelja v angleščini.

2. Na koncu 6. alineje 2. odstavka je treba dodati vejico, za njo pa besedilo »s tem, da se izvajanje v tujem jeziku ne financira iz javnih sredstev.«

Obrazložitev: Praksa je pokazala, da študijske programe v angleščini vpisujejo predvsem tisti študentje, ki se nameravajo po končanem izobraževanju zaposliti v tujini. Ker beg možganov ni v interesu slovenske države, naj se izobraževanje, ki ga spodbuja, ne financira iz javnih sredstev.

3. Prvi odstavek 15. člena jasno pove, da je učni jezik v slovenskih visokošolskih zavodih slovenski. Drugi odstavek določa smiselne izjeme tega določila, tretji pa govori o izjemah k izjemam, kar deluje neresno. Hkrati uzakonja nespametno obvezo, da bi morala biti študentu, ki, denimo, študira francoski jezik in književnost,

študijska gradiva na voljo v slovenščini, kar resnično nima nobenega smisla. Zato predlagamo, da se 3. odstavek 15. člena v celoti črta.

Glede na vse predstavljeno je društvo podalo izjavo.

3 Izjava ZdSdS o učnem jeziku v visokem šolstvu: 15. člen Zakona o visokem šolstvu

Zveza društev Slavistično društvo Slovenije v celoti podpira Stališče Slovenske akademije znanosti in umetnosti o vprašanju učnega jezika v slovenskih visokošolskih zavodih (2024) in vse spremembe oz. dopolnitve 15. člena predloga novele Zakona o visokem šolstvu, ki jih je oblikovala Komisija za slovenski jezik v javnosti pri SAZU.

Posebej sporna se nam zdi četrta alineja drugega odstavka v delu »če je vanje vpisano večje število tujih študentov«, saj ni natančno opredeljeno, kaj pomeni »večje število«. Gre tukaj za tri študente, pet, deset, trideset? Ali bi moral slovenski predavatelj predavati na primer v angleščini že v primeru, če so v predavalnici trije tuji študenti? Menimo, da v tem primeru prihaja do kršenja ustavnih pravic študentov, ki jim je slovenščina prvi jezik. Prav tako pa smo prepričani, da tuji študentje, ki se vpišejo v slovenski visokošolski program, vedo, da je učni jezik v slovenskih visokošolskih programih slovenski, in so se verjetno pripravljene učiti tudi slovenščine.

Kot primerjavo dajemo pouk za priseljence v osnovni in srednji šoli, kjer učenec oz. dijak obiskuje pouk v slovenščini, poleg tega pa obiskuje tudi hitri tečaj slovenščine. Razrahljane določbe v zvezi z ucnim jezikom v visokem šolstvu imajo lahko hude posledice za izobraževanje po vertikali navzdol, saj zmanjšujejo pomen slovenščine kot učnega jezika, pa tudi kot prvega jezika, državnega, uradnega jezika in jezika okolja.

Ne nasprotujemo večjezičnosti (slovenski izobraženci so bili vedno večjezični), dolgoročno pa imajo nedomišljene rešitve v zvezi z ucnim jezikom v visokem šolstvu lahko hude posledice za razvoj slovenščine v znanosti in javnem življenju.

Nova častna člana ZdSdS

Neža Kočnik

Zveza društev Slavistično društvo Slovenije

neza.kocnik@gmail.com

Utemeljitev podelitve naziva častne članice Zveze društev Slavistično društvo Slovenije Andreji Žele

část -í ž (â)

1. občutek velike etične, moralne vrednosti; dostojanstvo, ponos

částen -tna -o prid., částnejši (á)

1. ki je v skladu s človekovim dostojanstvom, ponosom

Priznanje častni član ZSDSDS je najvišje priznanje, ki ga podeljuje društvo.

Priznanje častni član ZSDSDS se podeljuje kot simbolično moralno priznanje posebne zaslužnosti v slovenistiki ali drugih slavističnih vedah ali v Slavističnem društvu Slovenije.

Andreja Žele, izredna članica Slovenske akademije znanosti in umetnosti v razredu za filološke in literarne vede, prejemnica nagrade Ustanove patra Stanislava Škrabca (2018), redna profesorica za slovenski jezik na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in znanstvena svetnica na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, izpolnjuje kriterije za podeljevanje najvišjega društvenega priznanja od prve do zadnje vrstice, le da je veznik, ki sicer ločuje različne možnosti, v okviru katerih se lahko posameznik, predlagan za častnega člana, udejstvuje, v njenem primeru namesto ločnega *ali* kar vezalni *in*. V kratki utemeljitvi se vseh njenih znanstvenih, strokovnih in pedagoških dosežkov ter angažmaja v okviru Zveze društev Slavistično društvo Slovenije ne da zaobjeti, zato bo, v upu, da ne po pretirani krivici, marsikaj izpuščenega.

Osrednja raziskovalna področja Andreje Žele so slovensko oblikoslovje in skladnja ter leksikologija in leksikografija slovenskega jezika. Ob njih je treba dodati vsaj še njeno pionirsko jezikoslovno obravnavo slovenskega znakovnega jezika, premišljene razprave o pravopisnih vprašanjih in mnoge kontrastivne analize, ki slovenščino sopostavljajo z ruščino, makedonščino, s češčino, srbsščino in z drugimi jeziki. Izpis njenih znanstvenih in strokovnih bibliografskih enot do trenutka pisanja

te utemeljitve šteje impresivnih 677 vnosov. Ugotovitve svojih raziskav je objavila v 114 izvirnih znanstvenih člankih (od tega 28 v soavtorstvu), 33 znanstvenih prispevkih na konferencah (od tega 13 v soavtorstvu) in 47 samostojnih sestavkih oz. poglavjih v monografskih publikacijah (od tega 6 v soavtorstvu).

V znanstveni monografiji *Pomensko-skladenjske lastnosti slovenskega glagola* (2012) se dopolnjujeta strukturalni in funkcijski vidik, kar prinaša natančen vpogled v funkcijske zmožnosti slovenščine oz. slovenske skladnje. Njena obravnava vprašanj glagolske vezljivosti je z znanstvenima monografijama *Vezljivost v slovenskem jeziku: Spoudarkom na glagolu* (2001) in *Glagolska vezljivost: Iz teorije v slovar* (2003) tako v slovenskem kot mednarodnem prostoru monumentalna, izdaja *Vezljivostnega slovarja slovenskih glagolov* (2008, skrajšana izdaja 2011) pa nedvomno predstavlja pomemben dosežek slovenske leksikografije. Z raziskovanjem členkov in izdajo *Slovarja slovenskih členkov* (2014) je s celotno znanstveno obravnavo predstavila najmanjše ubeseditve celih govornih dogodkov – členke – besedno vrsto, ki dotlej ni bila deležna dovolj šne pozornosti. Je tudi avtorica rastočega *Slovarja neglagolske vezljivosti v slovenščini* (2023), ki v ospredje postavlja lastnosti in razmerja, ki se lahko izražajo zlasti s pridevniki in samostalniki. Izjemnost njenega leksikološkega in leksikografskega dela se potrjuje tudi z mnogimi drugimi plodnimi raziskavami in objavami tako nje kot njenih sodelavk in sodelavcev v času njenega 10-letnega vodenja Leksikološke sekcije (zdaj Oddelek za leksikologijo) Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša (od 2001 do 2011). Velik manko na področju slovenističnega oblikoslovja in skladnje je zapolnila tudi z monografijo *Prostomorfemskost v slovenščini* (2019), v središču katere je obravnava pojava, ki odločilno vpliva na pomenska in slovnična razmerja med leksemi, s čimer pomembno sooblikuje slovensko skladnjo. Skladnji je posvečena še znanstvena monografija *Sodobna slovenska skladnja: diskurzni in slovnični vidik*, ki jo je l. 2020 izdala v soavtorstvu z Miro Krajnc Ivič. Kontrastivna analiza ruske in slovenske skladnje je osrednja tema znanstvene monografije *Rusko-slovenska skladnja: propozicijska in medpropozicijska razmerja* (2022), ki jo je objavila v soavtorstvu z Mladenom Uhlikom. Najaktualnejša, tako rekoč sveže iz tiskarne, pa je z letnico 2024 njena znanstvena monografija *Slovenski glagoli in njihove leksikalizacije*.

Do sedaj je Andreja Žele mentorirala 11 doktorskih disertacij (še 5 jih je somentorirala), 25 (bolonjskih) magistrskih nalog in 42 diplomskih nalog (od tega 38 bolonjskih). Študentski svet Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani ji je podelil tudi posebno priznanje za nadpovprečno pedagoško delo. Pomembno je izpostaviti, da so njeni doktorandi danes ugledna imena slovenistične stroke, kar kaže na daljnosežnost in kakovost njenega pedagoškega dela. Pogosto se vključuje tudi v (doktorske) študijske programe drugih fakultet in univerz in redno sodeluje kot članica

komisij za zagovor doktorskih disertacij. Pogosto je imenovana za članico skupine strokovnjakov, ki v okviru Nacionalne agencije Republike Slovenije za kakovost v visokem šolstvu pripravlja poročila o kakovosti za potrebe akreditacij in evalvacij visokošolskih študijskih programov.

Leta 2022 je prejela najvišje priznanje Zdravniške zbornice Slovenije, ki ga lahko dobi nečlan Zbornice, in sicer za pomemben prispevek pri pripravi vseh potrebnih jezikovnih podlag za začetek izvajanja izpitov iz slovenskega jezika za tuje zdravnike v okviru Zbornice in uspešno izvajanje izpitov. S svojo skrbnostjo, visoko strokovnostjo ter poslušom za sočloveka je pomembno pripomogla k začetku urejanja problematike reševanja kadrovske stiske z zaposlovanjem tujih zdravnikov in s tem povezanimi jezikovnimi vprašanji in dilemami. Kot predsednica Komisije za slovenski jezik v javnosti pri SAZU tudi sicer pogosto opozarja na aktualno stanje slovenščine kot jezika znanosti, učnega jezika v visokem šolstvu, jezika visokošolske študijske literature in kot jezika strokovnega sporazumevanja.

Andreja Žele je ves čas vpeta v delovanje Zveze društev Slavistično društvo Slovenije, ki ji je v dveh mandatih (od 2014 do 2018) tudi predsedovala. Še posebej aktivna je v sekciji za slovenščino v javnosti, je tudi trenutna predstavnica Oddelka za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani v upravnem odboru ZdSdS in članica Slovenskega slavističnega komiteja. Redno sodeluje in nastopa na slavističnih kongresih, uredniško pa se udeležuje tudi pri Slavistični reviji. Njen društveni angažma je v primerjavi z bibliografskimi podatki težko številčno predstaviti, saj sodeluje pri praktično vseh društvenih dejavnostih – od tistih, ki svoje (ponavadi skromno) mesto kdaj najdejo celo na nacionalni televiziji, pa do tistih, ki vključujejo čiščenje in urejanje arhiva, plezanje po lestvi in prenašanje gradiva, svetovanje in pomoč pri organizacijskih vprašanjih in podobno. Vse to pa vedno z lepo besedo in posebnim občutkom za povezovanje in stanovsko pripadnost, ki ga je v svetu vedno manj.

Glede na delo Andreje Žele se je navajanje geselskih odlomkov iz *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* na začetku te utemeljitve zdelo umestno, a za konec ju je nujno postaviti v širši kontekst. Številke lahko povedo veliko. In številke, s katerimi so v tem kratkem zapisu orisani izjemni dosežki Andreje Žele, nedvomno povedo veliko. A ne vsega. Samostalnik *čast* in pridevnik *časten* v sebi nosita tudi *dostojanestvenost*, *odgovornost*, *poštenost*, *etičnost*, *spoštljivost* in *povezovalnost*. Vse te lastnosti, na katere ob merjenju številске moči prepogosto pozabimo, pa še dodatno potrjujejo, da si Andreja Žele resnično zasluži imenovanje v častno članico Zveze društev Slavistično društvo Slovenije.

Mira Krajnc Ivič

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti
mira.krajnc@um.si

Utemeljitev podelitve naziva častnega člana Zveze društev Slavistično društvo Slovenije Marku Jesenšku

Marko Jesenšek, član Slovenske akademije znanosti in umetnosti, redni profesor za slovenski jezik na Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Mariboru, Zoisov nagrajenec za vrhunske znanstvene in raziskovalne dosežke, je eden najboljših poznavalcev razvoja slovenskega knjižnega jezika (zlasti knjižne prekmurščine in vzhodnoštajerskega jezika) in eden najodmevnejših, ko gre za vprašanja jezikovne politike in jezikovnega načrtovanja. Izstopa po angažiranem strokovnem delovanju glede vprašanja položaja slovenščine v sodobnem globalnem svetu in na področju uredništva ter organizacije mednarodnih znanstvenih srečanj, saj zna odlično povezovati sloveniste, slaviste domačih in tujih evropskih in ameriških univerz ter z različnih znanstvenih institucij.

Njegova izjemna znanstvenoraziskovalna dejavnost in angažiranost se kažeta v nadpovprečnih bibliografskih kazalnikih raziskovalne uspešnosti. Njegova bibliografija obsega čez 900 enot (julij 2024). Objavil je 12 samostojnih znanstvenih monografij, npr. *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*, 2022, *A szlovén nyelv válaszútjai egykor és ma*, 2021, *Poglavja iz razvoja slovenskega jezika*, 2021, *Prekmurski jezik med knjižno normo in narečjem*, 2018, *Slovenski jezik med preteklostjo in sedanjostjo*, 2015. Uredil je 51 monografij in zbornikov, je prvi in edini avtor 54 izvirnih znanstvenih člankov, 79 samostojnih znanstvenih sestavkov oz. poglavij v monografski publikaciji. Svoje znanstvene izsledke objavlja v uglednih domačih in tujih publikacijah, npr. v *Slavistični reviji*, *Jeziku in slovstvu*, *Slavii Centralis*, *Znanstveni reviji – Humanistika, Linguistici, Studii Slavici*, *Slavistički studii*, *Lingui Montenegrini*: časopisu za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, a tudi v revijah sorodnih znanstvenih strok, npr. v zgodovinskih in narodopisnih (*Studia Historica Slovenica*, *Časopis za zgodovino in narodopisje*), in sicer v različnih jezikih (v slovenščini, angleščini, nemščini, poljščini, ruščini, madžarščini ...). Njegove monografije izhajajo pri uveljavljenih domačih in mednarodnih založbah, npr. na Češkem (Praga), Madžarskem (Budimpešta) in Poljskem (Krakov).

Marko Jesenšek je soustanovitelj, glavni in odgovorni urednik mednarodne revije *Slavia Centralis* in soustanovitelj ter urednik mednarodne knjižne zbirke Zora, pri kateri je izšlo 154 knjig.

Za svoje delo je prejel več nagrad, in sicer je leta 2009 prejel najvišje državno priznanje za vrhunske znanstvene in raziskovalne dosežke na področju slovenskega jezika – Zoisovo nagrado. Njegova monografija *The Slovene language in the Alpine and Pannonian language area: the history of the Slovene language*, 2005, je bila prepoznana kot »odmeven prispevek v zakladnico svetovnega znanja o jezikovnih razmerah na Slovenskem, zlasti o zgodovinskem razvoju slovenščine«. Leta 2016 je prejel nagrado Frana Miklošiča Dij za mednarodno priznано znanstveno delo na področju slavistike (slovenistike), za večdesetletno krepitev slovensko-madžarskih visokošolskih stikov, za negovanje znanstvene dediščine Avgusta Pavla, za globoko človečnost in za zavezanost Sombotelu. Tu je treba omeniti vsaj dve njegovi monografiji: *Prekmuriana: fejezetek a szlovén nyelv történetéből*, 2010, in *Prekmurska slovenska slovnica*, 2013. Leta 2011 je prejel posebno priznanje Zveze društev Slavistično društvo Slovenije za prispevek k delu Slavističnega društva Slovenije in za znanstvenoraziskovalno odličnost.

Diplomiral je leta 1983 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, kjer je študiral slovenski jezik in književnost ter primerjalno književnost. Leta 1990 je pridobil naziv magistra znanosti, leta 1994 pa je pod mentorskim vodstvom prof. dr. Martine Orožen doktoriral z disertacijo iz zgodovinske slovnice slovenskega jezika: *Deležniško-deležijski skladi na -č in -š*. Ta disertacija je postavila nove temelje na področju skladnje slovenskega jezika 19. stoletja. V preteklih letih se je skozi uredništvo znanstvenih monografij ob pomembnih jubilejih poklonil svojim učiteljem, vzornikom oz. kolegom, npr. v delih: *Globinska moč besede: red. prof. dr. Martini Orožen ob 80-letnici*, 2011, *Jezikovna predanost, Akademiku prof. dr. Jožetu Toporišiču ob 80-letnici*, 2006, *Večno mladi Htinj: ob 80-letnici Janka Čara*, 2012, *Rojena v narečje: akademikinji prof. dr. Zinki Zorko ob 80-letnici*, 2016, *Med didaktiko slovenskega jezika in poezijo: ob 80-letnici Jožeta Lipnika*, 2017, zdaj pa tudi skozi uredništvo monografij, kot so *Akademik Fran Ramovš (2023)*, *Čitalništvo in bralno društvo pri Mali Nedelji (2022)*, *Narečno besedje slovenskega jezika: v spomin na akademikinjo Zinko Zorko (2022)*, *Novi pogledi na Adama Bohoriča (2022)*, *Deroči vrelec Antona Krempla (2021)*, *Matija Murko – slovanski filolog v najširšem pomenu besede (2020)*.

Prof. dr. Marko Jesenšek je sicer svojo poklicno pot začel kot učitelj slovenskega jezika v Ljubljani, honorarno je delal tudi v Narodni in univerzitetni knjižnici, kjer je urejal zapuščino Otona Župančiča. Leta 1988 se je zaposlil na Pedagoški fakulteti

Univerze v Mariboru, kasneje ob ustanovitvi Filozofske fakultete Univerze v Mariboru, 2007 (sam je bil eden glavnih pobudnikov ustanovitve filozofske fakultete na mariborski univerzi), pa tam. Opravljal je številne vodstvene funkcije: bil je prorektor za mednarodno in meduniverzitetno sodelovanje (2003–2007), vršilec dolžnosti dekana in prvi dekan Filozofske fakultete Univerze v Mariboru (2007–2015) ter prorektor za dislocirane članice Univerze v Mariboru (2015–2018). Naj v sklopu vodstvenih funkcij omenim, da je bil Marko Jesenšek tudi predsednik Slavističnega društva Maribor, 25. predsednik Zveze društev Slavistično društvo Slovenije (2000–2004), da je pri Slavističnem društvu Slovenije vodja Sekcije za slovenščino v javnosti, da je oz. je bil član Parlamentarne Delovne skupine za jezikovno načrtovanje in jezikovno politiko, član Strokovnega sveta za mednarodno razvojno sodelovanje pri Ministrstvu za zunanje zadeve, član Slovenske nacionalne komisije UNESCO, predsednik Komisije za ocenjevanje učiteljev in pedagoške vede pri Svetu Republike Slovenije za visoko šolstvo, član Odbora za podelitev Zoisovih nagrad in član Pravopisne komisije pri SAZU in ZRC SAZU.

Akademik Marko Jesenšek tudi s svojim obsežnim pedagoškim delom bistveno vpliva na slovenistiko in slovenski jezik. Predaval je oz. predava jezikovnozgodovinske predmete (zgodovino slovenskega knjižnega jezika, razvoj slovenskega jezika – konzonantizem in morfologijo, staro cerkveno slovanščino, oblikovanje enotne knjižne norme v 19. stoletju, kulturno zgodovino Slovenije, pokrajinske različice slovenskega knjižnega jezika) in predmete iz sodobnega jezikoslovja, npr. jezikovno politiko in jezikovno načrtovanje, slovenski jezik v alpskem in podonavskem prostoru, evropske smernice za jezikovno izobraževanje.

Ob ponovno aktualnih dogajanjih o vprašanju slovenskega jezika v visokem šolstvu je treba omeniti njegovo monografijo *Slovenski jezik v visokem šolstvu, literaturi in kulturi*, 2016, ki predstavlja izjemno pomemben prispevek k razumevanju funkcije in pomena materinščine v globaliziranem svetu. Monografija je odmeven in še vedno aktualen odziv na poskuse anglizacije učnega in znanstvenega jezika ter odziv na širša vprašanja v času globalizacije, pri čemer so izsledki prenosljivi tudi na druge nacionalne jezike. Jesenšek poudarja, da lahko Evropska zveza teoretično preživi le, če bo dosledno upoštevala svoje temelje: to je kulturno in jezikovno raznolikost. Raznolikost pa je tako temelj pojavnosti, kar Jesenšek rad ponazori s citatom iz tretje Slomškove pridige o jeziku: »Kaj se vam zdi, al' bi bilo boljše, da bi vsi ljudje le samo v enem jeziku govorili? Kratko nikar! Žalostno bi bilo orgel petje, ako bi vse piščale enako pele; dolgočasna bi bila muzika, al' bi ne bilo več muzikalskih orodij (inštrumentov) – žalosten in dolgočasen bi bil tudi svet, naj bi vsi ljudje le v enem jeziki marnvali.«

Profesor dr. Marko Jesenšek poudarja, da je nevarnost pri knjižnem jeziku, da bi ta izgubil stik z živim jezikom, saj to pomeni, da knjižni jezik postaja arhaičen, da se oddaljuje od ljudi, ti ga začenjajo doživljati kot nekaj tujega. Jezik razume kot dinamičen proces, ki se spreminja v odvisnosti od časa in prostora oziroma, kot sam pravi, kot živ organizem, ki v nekem trenutku nastane, se razvija, a tudi umre. Pri tem dodaja, da ni treba, da smo njegovi pogrebci. Z drugimi besedami: to nam ne daje pravice, da bi se do jezika vedli mačehovsko, nasprotno. Tudi tu se Jesenšek med drugim sklicuje na pridige Antona Martina Slomška o jeziku in na njegovo idejo povezovanja spoštovanja starejših s spoštovanjem do jezika, konkretno spoštovanje do matere izkazujemo s spoštovanjem maternega jezika. Pri tem je ključno ohranjanje bogastva vseh funkcijskih in socialnih zvrsti jezika in – enako kot Slomšek – poznavanje jezikov sosednjih oziroma mejnih držav, območij. Kot argument ozaveščanja pomena in bistva (maternega) jezika Jesenšek pogosto omenja razliko v poglobljenem poznavanju maternega jezika, saj pravi, da povprečni govorec pozna približno 15.000 poimenovalnih enot prvega jezika, drugega morda le približno 5000, humanist bi po Jesenškovem mnenju težko povedal, razložil vse, kar želi povedati, enako v angleščini ali v slovenščini, saj mu v angleščini prej zmanjka besed. A dejstvo je, da to lahko velja tudi za vsa druga področja posameznikovega delovanja, zlasti takrat, ko gre za ubesedovanje novega, drugim neznanega, kar je bistvo znanstvenega. Argument, ki ga Jesenšek navaja, je tudi pravzaprav opomin slabšega poznavanja zgodovinskih podatkov o položaju slovenščine. Jesenšek tako spomni, da je slovenščina že v 16. stoletju sodila med trinajst ali štirinajst jezikov na svetu, ki so imeli celotni prevod Svetega pisma, in da je bila med prvimi desetimi jeziki v Evropi, ki so imeli svojo slovnico. Prav s tem argumentom Jesenšek izkazuje svojo globoko ljubezen, spoštovanje in predanost slovenščini ter domoljubje.

Slovenščina je ena od posameznikovih identitetnih prvin in kot taka vredna vsake in vse pozornosti. Vendar pa je smiselno razumeti, da nas večina ni galeb Jonathan Livingston, ampak se odločamo v prvi vrsti tako, da si omogočamo lažje preživetvene možnosti in ne – če uporabim sanskrtski izraz – anande ali blaženosti. To dejstvo oziroma odločanje med tema dvema izhodiščema delovanja pa se tako kaže na vseh področjih delovanja. Položaja slovenščine (kot učnega jezika) ne bi smeli pogojevati z ekonomskimi vidiki.

Jesenškovo znanstvenoraziskovalno, strokovno in pedagoško delo je temeljna referenčna točka za druge raziskovalce in pedagoge ter pomemben prispevek k slovenski nematerialni kulturni dediščini. Njegova prizadevanja za ohranitev slovenščine kot polnopravnega znanstvenega in učnega jezika ter njegova sposobnost povezovanja raziskovalcev na mednarodni ravni ga postavljajo v ospredje slovenskega intelektualnega prostora. Prepoznavnost doma in širše pa je pridobil tudi s svojimi

prizadevanji za razvoj slovenistike kot področja posebnega nacionalnega pomena. To pomeni, da je njegovo delo v slovenističnem, slavističnem in širšem prostoru prepoznano kot kvalitetno in daljnosežno.

Vse navedeno utemeljuje predlog, da akademika Marka Jesenška Zveza društev Slavistično društvo Slovenije razglasi za svojega častnega člana.

Priznanja ZdSdS

Ana Lavbič

I. gimnazija v Celju

ana@lavbic.net

Dr. Anton Šepetavc

Utemeljitev podelitve priznanja dr. Antonu Šepetavcu za posebno uspešno strokovno delo na področju slovenistike

Anton Šepetavc, profesor francoščine in slovenščine, magister in doktor literarnih znanosti, svetovalec (1992), svetnik (2001) in višji svetnik (2023), ravnatelj I. gimnazije v Celju (2007), se je rodil 16. junija 1958 v Celju.

V letih 1973–1977 je bil dijak I. gimnazije v Celju, kjer se je še posebej izkazal pri jezikih in športu. Po končanem študiju francoščine in slovenščine v letu 1983 – takrat je bil že zaposlen, poročen in oče dveh hčera – je na Filozofski fakulteti v Ljubljani nadaljeval podiplomski študij; leta 2001 je iz novejšje slovenske književnosti magistriral, leta 2010 pa doktoriral. Magistriral in doktoriral je brez enega samega dneva študijskega dopusta, doktoriral pa celo že v času svojega prvega – zelo zahtevnega in skrajno napornega – ravnateljskega mandata na I. gimnaziji v Celju, kar je zagotovo dokaz, da gre za izjemno delovnega in zdravo ambicioznega človeka, ki se globoko zaveda pomena vseživljenjskega učenja, svoje bogato znanje pa z veliko vnemo in veseljem prenaša na mlade.

V svoji pedagoški karieri, v kateri je kot le malokdo slovensko šolstvo prehodil po vsej vertikali in horizontali, je poučeval kar štiri predmete (slovenščino, francoščino, latinščino in umetnostno zgodovino), veliko pa se je v šoli in zunaj nje ukvarjal tudi z zgodovino in športom. Njegovo prvo delovno mesto je bilo od februarja 1982 na Rudarskem šolskem centru v Velenju, eno leto je poučeval na takratni Srednji tehniški šoli v Celju, od leta 1985 pa dela na I. gimnaziji v Celju. Na vseh treh šolah se je zavzeto in ustvarjalno uveljavil tudi zunaj razreda, močno pa je na lokalnem, državnem in mednarodnem nivoju prispeval zlasti k podobi in ugledu I. gimnazije. V več kot 40 letih dela v šolstvu si je nabral izjemno bogate pedagoške, razredniške in mentorske izkušnje, saj se njegova učiteljska kariera razteza od poklicno-strokovnega (tudi t. i. skrajšanega programa na velenjskem RŠC, pomočnik rudarja

kopača) do tehniškega in gimnazijskega izobraževanja, od poučevanja osnovnošolskih otrok do izobraževanja odraslih v t. i. večernih šolah in tudi poučevanja na fakulteti (slovenščina kot tuji jezik, Pedagoška fakulteta Maribor).

Ob vsem tem je bil dr. Anton Šepetavc vedno vzorno aktiven tudi znotraj in zunaj šole. Vrsto let je bil in je še vedno član raznih šolskih in zunajšolskih organov in organizacij, tudi Slavističnega društva Celje. V času ponovne uvedbe gimnazije in mature je bil 8 let (1991–1999) predsednik strokovnega aktiva za slovenščino, koordinator projekta Odprta šola (1997–2000), predsednik Slavističnega društva Celje (1997–2000) in glavni organizator Slavističnega kongresa v Celju (1999), pedagoški koordinator športnih oddelkov (2002–2007), sodnik porotnik pri Okrožnem sodišču v Celju (2005–2007), ustanovitelj in predsednik Društva generala Maistra Celje (2009–2014), član IO Zgodovinskega društva Celje in uredniškega odbora revije Zgodovina za vse (1992–), član tima za evalvacijo srednjega glasbenega izobraževanja pri MŠŠ (2010–2011), član tima za prenovo slovenskega srednjega šolstva pri MŠŠ (2011–2012), član Programskega sveta RTV Slovenija in predsednik komisije za izobraževalne oddaje (2008–2012), član Sveta SLG Celje (2008–2012).

V zadnjih letih prejšnjega stoletja je bil urednik oživiljene celjske literarne revije Novi obrazi in sourednik celjske turističnopropagandne revije Naše mesto, od leta 2012 je član in podpredsednik Strokovnega sveta SLG Celje. Večkrat je bil član strokovnih žirij (Čaša nesmrtnosti, Velenje, Bosi in obuti aforizmi, Borovo trade, Celje, Borza humorja, Rogaška Slatina), na Borzi je leta 1998 tudi zmagal z družbenokritičnimi travestijami Prešernovih pesmi. Pod različnimi psevdonimi je napisal na desetine aforizmov in koserij za celjski Novi tednik, humoristični list DNS Pipec, Večer in nekdanjo Republiko. Kot avtor ali soavtor (zlasti s prof. dr. Janezom Cvirnom) je napisal vrsto strokovnih razprav in več knjig. Prevajal je iz francoščine in hrvaščine (in obratno), ogromno lektoriral, deloval kot »ghost writer« in jezikovni svetovalec. Tako je v Celju »krstil« tudi nekaj stavb (Celjanka – upravna zgradba Celjskega sejma; Gimnazijka – večnamenska dvorana I. gimnazije, Dvorana Kajuh – telovadnica I. gimnazije), njegov pa je tudi predlog za poimenovanje celjske literarne nagrade – Veronikina nagrada. Organiziral je vrsto literarnih srečanj na I. gimnaziji (Dane Zajc, Tone Pavček, Ervin Fritz, Andrej Rozman – Roza, Bina Štampe Žmavc ...), leta 1993 ob 40-letnici zbirke Pesmi štirih pa v SLG Celje vodil tudi literarni večer z znamenito četverico.

Od uvedbe mature je bil kot učitelj slovenščine vseskozi član šolske maturitetne komisije, vrsto let član organizacijske in izvedbene skupine projekta Zdrava šola, tri mandate član Sveta šole (v mandatu 2000–2004 tudi njegov predsednik),

predsednik odborov za proslavo 200-letnice I. gimnazije, strokovni tajnik uredniškega odbora in soavtor obsežne monografije, dve desetletji tudi lektor in urednik vsakoletnega preko 200 strani obsegajočega Letopisa I. gimnazije v Celju, katere ravnatelj je od 18. 7. 2007 (Šola za ravnatelje, Brdo pri Kranju, 2003). V vseh funkcijah in pri vseh delih, ki jih je opravljal in jih je na tako omejenem prostoru kar pretežno naštel, je s požrtvovalnim in predanim delom dosegal nadpovprečne rezultate. Pomembno je prispeval h kakovosti vzgojno-izobraževalne prakse in k razvoju organizacije vzgojno-izobraževalnega procesa na I. gimnaziji v Celju. Vedno in povsod si je prizadeval za uveljavljanje človekovih pravic ter za uveljavljanje pozitivnih vzgojnih vplivov.

Vrsto let je pripravljala dijake za različna tekmovanja in z njimi posegal po najvišjih mestih. V letih 1998–1999 je bil kot predsednik Slavističnega društva Celje glavni organizator tekmovanja za Cankarjevo priznanje, kot ravnatelj pa v zadnjih letih v šoli gosti številna regijska in državna tekmovanja ter organizira strokovna predavanja in povezovalna srečanja. Še posebej velja poudariti njegovo mentorstvo mladim raziskovalcem. Med leti 1987 in 2022 je bil mentor kar 27 raziskovalnim nalogam; večina je prejela prvo nagrado, štiri tudi na državni ravni, zadnja v letu 2022 je osvojila zlato priznanje in 1. nagrado. Ena njegovih čisto prvih raziskovalk je bila še v »usmerjenih časih« Simona Kranjc, zdaj redna profesorica na Oddelku za slovenistiko FF v Ljubljani. Večkrat je bil član strokovnih ocenjevalnih komisij za raziskovalne naloge v okviru gibanja Mladi za Celje, vrsto let pa je tudi lektoriral in sourejal vsakoletno zaključno brošuro o raziskovanju mladih v Celju. Petkrat je bil tudi referent na mednarodnih zgodovinarskih in slavističnih simpozijih.

Bogato sled pušča za sabo njegovo mentorsko in vzgojno delo v šoli. V letih 1986–1991 je bil mentor Kulturnega društva Antona Aškerc, krovne kulturne organizacije na I. gimnaziji. V tem času so prenovili in posodobili šolsko recitacijsko skupino in literarno glasilo Brstiči (1988–1989), obudili pevski zbor (1989), intenzivirali delo plesne sekcije, ustanovili kulturniško glasilo Manj strašna noč in zdaj že desetletja tradicionalno glasbeno-plesno prireditev Top Classic (pop-rock, 1987), nekaj let kasneje še Gimnazijci gimnazijcem (klasika), za povrh pa udeležili še prvo slovensko srednješolsko eksperimentalno gledališče »F« (1990), ki je za svoje odlične predstave spomladi 1991 prejelo celjski bronasti grb, leta 1992 pa še Linhartovo priznanje. V letu 1987 so s takratno TV Ljubljana po scenariju njegove dijakinje Petre Pogorevc, zdaj odlične gledališke kritičarke in pisateljice, posneli film Prva ljubezen; tudi sam je nastopil v vlogi profesorja francoščine.

V svoji dolgi pedagoški karieri je bil na vseh treh šolah mentor raznim krožkom (recitacijskemu, dramskemu, novinarskemu, literarnemu). Na I. gimnaziji je poučeval

in bil razrednik v »usmerjenih« smereh 80. let (družboslovna, upravno-administrativna) in vseh kasnejših gimnazijskih programih (splošna, klasična in umetniška (glasbena) gimnazija in športni oddelki), zato so njegovi v najbolj žlahtnem pomenu besede mnogi znani celjski gimnazijci (Bojan Kranjc, Matej Kranjc, Maja Šumej, Manica Janežič Ambrožič, Tanja Ribič, Tina Gorenjak, Nuška Drašček, Aleksandra Balmazović, Andreja Zakonjšek Krt, Marjetka Jurkovnik ...) in vrhunski športniki (Beno Udrih, Luka in Miha Žvižej, Vid Poteko, Peter Kauzer, Renata Strašek, Petra Nareks, Ana Velenšek, Bernard Vajdič, Daša Grm, Marina Tomić, Vid Botolin ...). V 17 ravnateljskih letih je maturitetna spričevala vročil preko 3500 dijakom, med njimi je bilo tudi 427 zlatih in 29 diamantnih.

Že dvanajst let v sodelovanju s Slovensko vojsko in MO Celje organizira predstavitve obrambno-varnostno-reševalne strukture na ploščadi pred I. gimnazijo. Prireditelj je zasnovana medgeneracijsko in vzgojno, v duhu spodbujanja domovinske in državljske zavesti, zaključil pa se vedno z veteranskim nogometnim turnirjem v počastitev občinskega praznika in v spomin Kajuhu ter generalu Maistru.

Od leta 2007 se kot ravnatelj intenzivno ukvarja z gradbeno prenovo šole in njenega okolja (največji dosežek je zagotovo izgradnja nove telovadnice, 2017) ter z učno-tehnološkim, organizacijskim in pedagoškim posodabljanjem šole, ki je ena najstarejših gimnazij v Sloveniji (ustanovljena leta 1808). Z v Celju živečim ruskim kiparjem Olegom Ambartsumyanom se posveča obujanju spomina na nekdanje izjemne celjske gimnazijce (doprski kipi Antona Aškerca, Antona Novačana, Marjane Kopše/Marianne Elisabeth Lloyd Dolbey, Davorin Hostnik ...) ali z gimnazijo tesno povezane ljudi (barelief generala Rudolfa Maistra). Kot ravnatelj, ustanovitelj in prvi predsednik Društva generala Maistra je leta 2010 poskrbel tudi za Maistrovo spominsko ploščo na pročelju šole. Maister je bil namreč v šolskem letu 1913/14 mentor gimnazijskega literarnega krožka Kondor, iz katerega so izšli znani borci za severno mejo: Fran Roš, Franjo Malgaj in Srečko Puncer. Leta 2014 je Šepetavc v Celjskem domu organiziral osrednjo državno proslavo ob dnevu generala Maistra, ki so se je udeležili številni ugledni ljudje iz vse Slovenije, neposredno pa jo je prenašala tudi nacionalna televizija. Napisal je tudi več člankov za revijo Maistrov glas.

Mladim je vzor tudi kot velik domoljub, kar dokazujejo tudi njegova vojaška priznanja, status veterana v vojni za osamosvojitve Slovenije, delovanje v Društvu generala Maistra Celje in vzorno sodelovanje z drugimi domoljubnimi organizacijami (Zveza borcev za vrednote NOB, Združenje Sever ...). Ob domoljubnih proslavah, ob slovenskem kulturnem prazniku, prazniku MO Celje in sosednjih občin Laško in Vojnik je bil že kakšnih 10-krat slavnostni govornik.

Močno se njegovo delo odraža v uspehih dijakov na državnih tekmovanjih, olimpijadah iz znanj in maturi, kjer I. gimnazija v Celju vsako leto dosega izrazito nadpovprečne rezultate. Z velikim posluhom za heterogenost in specifikko šole (glasbeniki, športniki, klasiki) spremlja in spodbuja vse mogoče oblike kulturnega in športnega udejstvovanja. Tudi zato je I. gimnazija izrazito uspešna, topla in domača šola, ki ne le v svojem okolju velja za zgled vzgojne odličnosti in dobre prakse.

2. 2. 2010 mu je za pedagoško odličnost šole in vzorno sodelovanje Zavod Republike Slovenije za šolstvo podelil najvišje priznanje na državni ravni (Priznanje Blaža Kumerdeja), 3. 3. 2010 pa je bil nagrajen tudi z najvišjim priznanjem mestne četrti, v kateri deluje šola (Plaketa Karla Destovnika - Kajuha). Lokalni časnik Celjan ga je trikrat uvrstil med finaliste akcije Najceljan. Aprila 2011 mu je za požrtvovalno strokovno delo pri obsežni kroniki Hudinja skozi čas priznanje podelila tudi MČ Hudinja Celje, kjer sicer živi že od leta 1983. V letih 2015 in 2017 je prejel zlati plaketi Zveze društev generala Maistra in Zveze borcev za vrednote NOB, v letih 2010–2024 tudi več priznanj za vzorno sodelovanje s Slovensko vojsko. Oktobra 2014 je prejel najvišjo državno nagrado za življenjsko delo na področju srednjega šolstva, leta 2018 stanovsko priznanje Primus, leta 2021 pa kot prvi in doslej edini ravnatelj zlati grb MO Celje.

Kljub zahtevnemu ravnateljevanju v tisočglavem kolektivu si še vedno vzame čas za mentorstvo dijakom, srečanja in pogovore z njimi, obiske kulturnih in športnih prireditev, občasno lektoriranje in prevajanje, pisanje strokovnih člankov, zbiranje zgodovinskega gradiva, povezanega s šolo, organiziranje strokovnih predavanj in dobrodelnih akcij ... Njegova širina in bogastvo njegovih interesov vzbujata spoštovanje tako pri sodelavcih kot dijakih, zelo pa ga cenijo tudi starši in lokalna skupnost.

Na podlagi njegove zavidljive vsestranskosti v strokovno-organizacijskem delu, izjemnih strokovnih dosežkov, neomajne predanosti slovenskemu jeziku in kulturi ter navdihujočemu vzbujanju domoljubja in utrjevanju narodne zavesti Zveza društev Slavistično društvo Slovenije dr. Antonu Šepetavcu podeljuje priznanje za posebno uspešno strokovno delo na področju slovenistike.

Ana Lavbič

I. gimnazija v Celju

ana@lavbic.net

Juana Robida

Utemeljitev podelitve priznanja Juani Robida za posebno uspešno pedagoško delo na področju osnovnošolskega in srednješolskega izobraževanja

Juana Robida je osnovno šolo končala v Šmartnem ob Paki, se nato vpisala na današnje I. gimnazijo v Celju, in ker si je že od otroštva želela postati učiteljica slovenščine in nemščine, se je vpisala na Filozofsko fakulteto Univerze v Ljubljani, diplomirala in začela leta 1985 poučevati slovenščino in nemščino na današnji Osnovni šoli Livada v Velenju, leta 1992 pa na I. gimnaziji v Celju. Zdaj že dolga leta poučuje samo slovenščino. Po nazivu je svetnica.

Vrsto let je članica Slavističnega društva Celje. Na Slavističnem kongresu v Celju leta 1999 je bila članica organizacijskega odbora, aktivno je sodelovala pri izvedbi kongresa ter pripravila in vodila strokovno ekskurzijo po Šaleški dolini. Od 20. januarja 2000 do 22. februarja 2006 je bila predsednica in s tem članica upravnega odbora krovnega društva ter glavna organizatorica območnih in hkrati državnih tekmovanj za Cankarjevo priznanje v celjski regiji. V tem obdobju je društvo pripravilo tudi dve kulturni prireditvi, na katerih je sodelovalo več celjskih srednjih šol, in ekskurzijo na Koroško, ki jo je vodila profesorica Božena Orožen.

Juana Robida uspešno in predano opravlja pedagoško delo. Dijake zna motivirati pri jezikovnem pouku in pouku književnosti, poskuša jim privzgojiti spoštovanje do materinščine in besedne umetnosti. Spodbuja jih k aktivnemu sodelovanju, kritičnemu branju, razmišljanju in presojanju. Zna prisluhniti dijakom in staršem. Zelo dobro sodeluje z vodstvom šole in sodelavci, ki jo cenijo kot strokovno, natančno in delavno učiteljico. V letih 1999–2021 je bila vodja strokovnega aktiva profesorjev slovenščine. Kot mentorica je svoje strokovno znanje in delovne izkušnje delila z več pripravniki in študenti na pedagoški praksi. Leta 2016 ji je na 50. srečanju

mladih raziskovalcev Slovenije za mentorstvo raziskovalni nalogi Skrb za jezik in ustreznost jezika v slovenskih oddajah na programih SLO 1 in POP TV avtorice Ine Poteko Zveza za tehnično kulturo Slovenije podelila zlato priznanje.

Juana Robida kakovostno in samoiniciativno opravlja tudi dodatne naloge na I. gimnaziji v Celju. Bila je na primer mentorica šolskemu glasilu in šolskemu radiu, od leta 1995 je mentorica šolskemu kulturnemu društvu in od leta 2014 tudi koordinatorica kulturno-umetnostne vzgoje (nacionalni medresorski projekt KUV Kulturni bazar). Pripravila je številne šolske (npr. tradicionalna Top Classic in Kulturni maraton) in javne prireditve (sodelovanje z Mestno občino Celje, Mestno četrtjo Kajuh, z različnimi celjskimi ustanovami in društvi). Mestna četrt Kajuh ji je že leta 2008 podelila tudi priznanje za večletno uspešno sodelovanje na kulturnem področju. Pri vajah za nastope vedno skrbi, da dijaki besedilo razumejo, da je njihovo vodenje prireditve samozavestno in sproščeno, recitacije pa doživete.

Vsa leta se je udeleževala različnih oblik dodatnega izobraževanja in tako izpopolnjevala svoje strokovno, pedagoško, didaktično in metodično znanje. Vseskozi je v pouk uvajala sodobne metode poučevanja in nove tehnologije. Že v Velenju se je spoprijela s takrat novim ciljnim načrtovanjem pouka slovenščine (organizator ZRSS OE Celje), kmalu po začetku poučevanja na gimnaziji pa se je spoprijela z uvajanjem novih tehnologij in se priključila razvojnemu projektu ZRSS z naslovom SSKJ v elektronski obliki v šolski praksi, na usposabljanjih je pridobila naziv multiplikator znanja in bila v šol. l. 2001/02 vodja projektne naloge z naslovom Uporaba SSKJ v elektronski obliki pri slovenščini. V letih 2009–2010 je aktivno sodelovala v projektu ZRSS za medpredmetne in kurikularne povezave ter 2010–2013 kot vodja šolskega projektnega tima za medpredmetne in kurikularne povezave v razvojno raziskovalnem projektu Posodobitev kurikularnega procesa na OŠ in gimnazijah – Šolska raven. V letih 2017–2021 je na šoli vodila in koordinirala nacionalni projekt Inštituta Frana Ramovša ZRC SAZU Spletni portal Franček, Jezikovna svetovalnica za učitelje slovenščine in Šolski slovar slovenskega jezika.

Juana Robida je aktivna tudi izven šole. Dolga leta je bila zunanja ocenjevalka na maturi, več let članica komisije za raziskovalne naloge s področja slovenščine v okviru mladinskega raziskovalnega dela Mestne občine Celje – Mladi za Celje, dva mandata tudi članica Sveta zavoda Osrednje knjižnice Celje.

Z delom pri svojih dijakih zbujajo ljubezen do jezika in jih navdušuje za umetnost ter kulturo. Za njeno srčno in predano delo ji Zveza društev Slavistično društvo Slovenije podeljuje priznanje za posebno uspešno pedagoško delo na področju srednješolskega izobraževanja.

Andreja Legan Ravnikar

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU,

Oddelek za zgodovino slovenskega jezika

andreja.legan-ravnikar@zrc-sazu.si

Utemeljitev podelitve priznanja dr. Evi Trivunović za posebno uspešen doktorski študij

Jezikovna zgodovinarica dr. Eva Trivunović, ki je maja 2024 doktorirala na Jezikoslovnem modulu: Leksikologija, leksikografija, slovničarstvo na Podiplomski šoli ZRC SAZU, si nedvomno zasluži priznanje Zveze društev Slavistično društvo Slovenije za posebno uspešen doktorski študij. Njena doktorska disertacija *Biblijski frazemi v zgodovinskem slovaropisju: sinhroni in diahroni vidik* v vsebinskem in metodološkem smislu obravnava doslej neraziskano področje slovarske predstavitve biblijske frazeologije v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja in njenega razvoja do danes. Izhodišče raziskovalne naloge je teoretično in praktično preučevanje biblijske frazeologije v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja in njena leksikografska predstavitev v razlagalnem zgodovinskem slovarju SSKJ16 (2021–). Gradivo za slovar v veliki meri predstavljajo biblijski teksti in druga besedila z versko tematiko, tako da je/bo teoretična in praktična osvetlitev problematike biblijske frazeologije pripomogla k bolj zanesljivi sistematizaciji in poenotenju njene obravnave v geselskih člankih nastajajočega slovarja. Disertacija je bila kot zelo kakovostno izvirno znanstveno delo s področja slovenskega jezikoslovja ocenjena z najvišjo oceno *summa cum laude*.

Disertacija *Biblijski frazemi v zgodovinskem slovaropisju: sinhroni in diahroni vidik* predstavlja velik korak v razvoju področja zgodovinske frazeologije in frazeografije, ki je bilo v primerjavi s sodobnim do sedaj slabše raziskano, zapolnjuje pa vrzel tako na področju diahronih kot sinhronih raziskav biblijske frazeologije. Je izjemen prispevek k slovenski jezikoslovni znanosti tudi z vidika slovanske in širše mednarodne obravnave frazeologije, saj tovrstnih izčrpnih pregledov ni veliko, za slovenščino pa je to sploh prva tako obsežna analiza.

Dr. Evo Trivunović z vso odgovornostjo priporočam za priznanje kot mentorica njene doktorske disertacije, kot sodelavka in vodja Oddelka za zgodovino slovenskega jezika na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, ker dobro poznam njeno delo, saj imam priložnost vsakodnevno spremljati njen znanstveni in strokovni razvoj.

Irena Stramljič Breznik

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti
irena.stramljic@um.si

Blanka Bošnjak

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti
blanka.bosnjak@um.si

Mira Krajnc Ivič

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti
mira.krajnc@um.si

Utemeljitev podelitve priznanja dr. Suzani Jakoša za posebno uspešen doktorski študij

Priznanje Zveze društev Slavistično društvo Slovenije na področju doktorskega študija prejme dr. Suzana Jakoša, ki je doktorsko disertacijo pred komisijo v sestavi: dr. Branislava Vičar, izr. prof. za predmetno področje slovenski jezik, FF UM, predsednica; dr. Irena Stramljič Breznik, red. prof. za predmetno področje slovenski jezik, FF UM, članica, mentorica; dr. Damjan Glavač, red. prof. za predmetno področje humana genetika, MF UL, član, somentor; izredna članica SAZU dr. Andreja Žele, red. prof. za predmetno področje slovenski jezik, FF UL, članica; dr. Mojca Žagar Karer, doc. za predmetno področje jezikoslovje, ZRC SAZU, članica, uspešno zagovarjala 1. marca 2024 in bila v doktorico znanosti na Univerzi v Mariboru promovirana 23. maja 2024. Suzana Jakoša je po srednješolskem izobraževanju študij nadaljevala na FF UL in l. 1992 pridobila strokovni naslov prof. slovenščine in srbohrvaščine. Po podiplomskem študiju je na isti fakulteti 1999 pridobila naslov magistrica znanosti. Kot gimnazijska profesorica je (so)avtorica več kot desetih osnovno- in srednješolskih priročnikov. Na FF UM je marca 2024 uspešno zaključila doktorskem študij na programu Slovenistične študije. Pomemben znanstveni prispevek dr. Suzane Jakoša je interdisciplinarni pristop, ki prispeva pregled iz več virov zbrane slovenske genetske terminologije in opis njenih jezikovnotipoloških značilnosti, kar predstavlja tako teoretični kot tudi praktični doprinos za področji genetike in jezikoslovja. Izsledke disertacije je predstavila v dveh soavtorskih znanstvenih člankih Sopomenke v poimenovalnem sistemu termina celica v Slovenskem medicinskem slovarju in Terminotvorne značilnosti samostalniške besedne zveze s terminom celica v naravoslovju, objavljenih v dveh pomembnih slovenističnih

revijah (*Slavistična revija*, *Slavia centralis*). Prejemnica priznanja je svoj gradivno vsestranski in natančen jezikoslovni pristop k interpretaciji terminologije s področja genetike postavila na trden leksikološki in terminološki teoretični temelj, izsledke pa ubesedila v tekočem in jezikovno brezhibnem znanstvenem jeziku.

Za nagrajenko velja, da ni samo uspešna na področju znanstvenega raziskovanja, ampak je ves čas aktivna tudi pri pripravi srednješolskih učbenikov in gradiv za maturo, tako je podelitev priznanja Zveze društev Slavistično društvo Slovenije dr. Suzani Jakoša za njeno vsestransko delo nadvse utemeljena.

Sonja Starc

Univerza na Primorskem, Pedagoška fakulteta, Oddelek za razredni pouk
sonja.starc@pef.upr.si

Utemeljitev podelitve priznanja Nicole Gistini za posebno uspešen magistrski študij

Študentka programa razredni pouk na Pedagoški fakulteti Univerze na Primorskem Nicole Gustini je za svoje magistrsko delo izbrala zanimivo, manj oz. še neobravnavano in zahtevno temo: na vzorcu respondentov odraslih z motnjo avtističnega spektra raziskati, kako ti razberejo pomen metaforičnega večkodnega besedila – slikanice s temo drugačnosti Erikova mala ponev avtorice in ilustratorke Isabelle Carrier. Naloga je večdisciplinarna, seže na področje psihologije in jezikoslovja, večkodnosti.

Raziskava temelji na teoriji tvorjenja pomena (pomenjenja) v besedilu in na kvalitativnem instrumentariju analiziranja večkodnega besedila, kot sta ga razvili sistemsko-funkcijsko jezikoslovje in vizualna slovnica. Vzorec bralcev je reprezentativen, vsi udeleženci se izrekajo za osebe z motnjo avtističnega spektra, v raziskavo so vstopili prostovoljno. V empiričnem delu sta predstavljeni analiza slikanice, upoštevajoč teorijo vizualne slovnice, in analiza vprašalnika, iz katere sta razvidna način in vsebina pomenjenja respondentov. Izpostavljena je medosebna pomenska ravnina, avtorica se namreč osredotoča na vzpostavljanje odnosa med besedilom in bralcem z natančno razčlenbo in dokazovanjem interakcije pomenov vseh v besedilu uporabljenih semiotskih kodov, besede, barve (rdeča – zelena), risbe, prostora (praznine), kompozicije.

Rezultati potrjujejo vlogo in pomen izvenbesedilnih informacij, inferenc v procesu opomenjanja besedila in dejstvo, da se respondenti z Ericovo začetno težavo pri vključevanju v družbo, nedefinirano posebnostjo, identificirajo in jo s tem konkretizirajo kot motnjo avtističnega spektra. Pomen bralčevih inferenc in okoliščin izpostavlja tudi ugotovitev raziskave, da so vsi respondenti določene semiotske znake razbrali in opomenili kot metafore in se tega največkrat tudi zavedali. Slednje pa se odmika od nekaterih v družbi in psihološki stroki prisotnih trditev o nezmožnostih oseb z motnjo avtističnega spektra, da bi brale metafore oziroma bile zmožne prenašati in povezovati pomene enakih semiotskih kodov v različnih situacijah. Rezultat te študije primera kaže, kako pomembno je za osebe z motnjo avtističnega spektra prav izobraževanje.

V odlični nalogi Nicole Gustini z izkazano širino povezav teorij dveh disciplin in realnih dejstev, rezultatov, s poglobljenostjo in z natančnostjo opazovanja in sklepanja močno presega normativne zahteve študijskega programa.

Jubileji

Igor Grdina

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
 Inštitut za kulturno zgodovino;
 Univerza Alma Mater Europaea
 igor.grdina@zrc-sazu.si

Devetdeset let Matjaža Kmecla

V letih, ko se je pot naše zgodovine strmo vzpela k svojemu vrhuncu – Boris Pahor ga je kot njegov najzanesljivejši pričevalec imenoval slovenska svatba –, je bil Matjaž Kmecl utelešenje *Jeprškega učitelja* atomskega veka, hkrati pa pop zvezda domačega jezika in vednosti o literaturi v njem.

V prvi vlogi je bil znan predvsem med študirajočimi trumami na nekoč najprometnejšem polnadstropju ljubljanske Filozofske fakultete. Dve etaži višje so primerjalci, ki v tistem času še niso zakurili tabornega ognja za antiseksistično palisado, duhovičili, da slavistke Kmeclovo *Malo literarno teorijo* pomakajo v belo kavo. Priročnik se jim je zdel hudo nebogljen: sekanje spoznavnih vozlov ob šegavih eksemplih iz opusov Pavla Knobla, Janeza Mencingerja, Antona Medveda in Ivana Roba pač ni niti od daleč spominjalo na ure književne anatomije v sterilizirani secirnici Stroke. Oni so, denimo, vsak dan mukoma »osvojili« stran ali dve Verbinčevega *Slovarja tujk* ter se ponašali, da znajo razložiti, zakaj telefonski imenik ni literatura (čeprav naj bi načeloma lahko bil).

Kot pop zvezda slovenščine se je Kmecl pojavljal v tisku in na televiziji – ko ta še ni povsem prečrtala zadnjih treh zlogov svojega imena. Pregnal je prenekateri oblak utvar in zmot, čeprav je toliko in toliko let pozneje jasno, da le začasno. Še bolj je bil Kmecl priljubljen zato, ker je ne zgolj kot znanstvenik, temveč tudi kot (samo)upravljalec ministrskega portfelja resno jemal vseslovenski kulturni prostor. Ko si je jugoslovanski režim omislil plačevanje pologa za prehod državne meje, ki se mu je bilo mogoče izogniti le z oblastno potrjenim dolžnostnim obiskom tujine, je sekretariat za kulturo pod njegovim vodstvom izdajal dokumente o tem kot po tekočem traku. Vsem čemernim beograjskim inšpekcijam in močno papriciranim grožnjam navkljub.

Kmecl je prehodil mnoga pota; nekaj jih je tudi utrl. V literarnem ustvarjanju, zgodovini in teoriji, pa tudi v politiki. Na tem področju se je na svojem vrhuncu štel za uresničevalca suverene ljudske volje ter ne glede na vse skromnostne izjave – med njimi so nekatere vredne Alexisa Pirona – dosegel ugledno osebno neutajljivost v

narodni zgodovini. Njegovi literarni vrhunci, ki se pno od slušne igre prek gorniškega potopisa do monodrame, niso bili odvisni od amplitud pozornostne konjunkture v politiki ali v univerzitetni karieri, katere formalna krona je bilo dekanovanje v najvišjem nadstropju Filozofski fakulteti, dejanska pa vedno polna velika predavalnica v njenem pritličju.

Za Kmecla je značilno, da različnih pramenov svoje dejavnosti kljub medsebojni problemski povezanosti – človek pač ni na rubrike razdeljeni časnik – ne razlikuje le v vsakdanjosti, temveč tudi globinsko, v razumevanjski strategiji. Medtem ko v književnosti ne more mimo imen osebnosti in vneto navaja letnice (nobene med njimi si ni zapomnil zlahka), je v politiki zagovornik skupnostnih dosežkov in vpetosti v dolgotrajne procese. Slednje ga je vodilo tudi k intelektualno pobudnemu pogledovanju skozi okna splošnejše zgodovine kulture. Kmeclov *Babji mlin slovenske literature* tako ni le že (pre)dolgo vrsto let zadnji poglobljeni premislek o magistralah slovenske književnosti, temveč tudi seizmograf men duha na območju med Vzhodnimi Alpami, Jadranom, Panonijo in najsevernejšo ravnico dežele oranž. Hkrati pa je knjiga, ki jo zaradi okolju prijaznega sloga odlikuje berljivost; vsakdo lahko pretehta, kar je zapisano v njej, ne da bi se izgubil v hipertekst(ual)nih informacijskih meglicah in izvotljeni deželi klikarskega in politikantskega preštevanja.

Levstikov Močilar je pripovedoval, *kako so ljudje živeli in imeli to in to reč med sabo*. Tudi Matjaž Kmecl je. Da bi se ne spregledalo ali pozabilo, kar je vredno pomniti. Mnogokaj je odtlej razumljeno drugače, ustrezneje kot prej.

Literarna zgodovina je pri Kmeclu povezana s teorijo. Slednja se izkristalizira iz ponovljivih lastnosti ali variiranih značilnosti. Teorija potemtakem ni okostje, na katerega ustvarjalna praksa obesi izimaginirane novotvorbe, temveč je iz konkretnih del zrasla opredelitev njihovega idealnega tipa. Da ta praviloma ni najbližji utelesitvi v umetniško najmočnejših delih, je razumljivo, saj ustvarjalni vrhovi vedno izstopajo iz koordinat predvidljivosti. Kmecl tako v tematizacijah velikega jutra slovenskega romana na posebno mesto postavlja Vošnjakove *Pobratime*, saj v tej pripovedi zazna vozlišče njegovih uresničenih in lahno naznanilo prihodnjih modelov. Širitev naše proze od pridige do kriminalke je prav tako predstavljena v mimohodu idealnih tipov različnih (pol)literarnih vrst. Po drugi strani pa je povedna Kmeclova skepsa nad teorijo življenjsko-ustvarjalnega ritma sicer zelo cenjene Marje Boršnik. Čislanje pomeni priznanje pobudnosti; strinjanje je pri tem drugotnega pomena.

Zapisano, izrečeno in storjeno je Matjaža Kmecla že zdavnaj povzdignilo med vsestransko zaslužne profesorje. Ta oznaka v njegovem primeru izžareva plemenitejši zven od tistega, ki bi mu zagotavljala odmev kakšna papirnata listina o njej.

Miha Javornik

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
miha.javornik@ff.uni-lj.si

Ob jubileju prof. dr. Aleksandra Skaze, izjemnega poznavalca ruske literature in kulture

V juniju 2024 je dopolnil devetdeset let zaslužni profesor dr. Aleksander Skaza. Njegovim študentom ostaja v predstavi kot izjemen poznavalec ruske kulture, ki je znal mladega in nadebudnega iskalca umetniške resnice pritegniti k strokovnemu in poglobljenemu razmišljanju. Konec sedemdesetih let, ko smo se še bali vélikega slovanskega brata, ni bil postlan z rožicami za tiste, ki smo se hoteli spoznavati z rusko kulturo. Rusija je bila še v svinčenem ovoju dogmatske Sovjetske zveze in podatki o resnični, pravi ruski kulturi, so bili prekriti z ideološko pozlato, ki je prekrila moč umetniške besede najpomembnejših predstavnikov ruske književnosti – od Puškina, Dostojevskega do najpomembnejših predstavnikov ruskega srebrnega veka, ruske avantgarde in podpoljnih (underground) ustvarjalcev 20. stoletja, ki niso bili na liniji uzakonjenega socrealizma. Te prepreke je uspešno rušil profesor Skaza z razmišljanji o vrednosti umetniške besede najpomembnejših snovalcev ruskega kulturnega razvoja. V miselnosti je bil daleč stran od začrtanega sovjetskega projekta in profesor je pogosto vnašal v rusistični seminar svobodomiselne in provokativne misli o ruski besedi, ki naj bi rešila svet. V razmišljanju se ni omejil le na ruske klasike umetniške besede, temveč je pogosto segal na področje t. i. tamizdata – umetniškoliterarnih in svobodomiselnih znanstveno humanističnih publikacij, ki so jih, pretihotapljene iz Sovjetske zveze, tiskali na Zahodu in ki jih je profesor Skaza redno naročal za potrebe slavistične knjižnice ter so predstavljale vodilo študentu, ki naj bi si ustvaril samostojno, od vsakršnih ideoloških okvirov neodvisno lastno predstavo o vrednosti umetniške besede. Čeprav je doktoriral z razpravo o romanu ruskega simbolista Andreja Belega *Peterburg*, je bila tedaj in še dolgo zatem njegova prva ljubezen ustvarjalnost Fjodorja Dostojevskega. Razmišljanje o njej dobro ponazarja razmerje, ki ga strne v misel, da prinaša prav umetniška beseda Dostojevskega človeku resnico, dobroto in lepoto, ki bo rešila svet. A do tega védenja se mora prikopati mladostnik sam. Dobro pomagalo pri tem mu je razmišljanje vsestranskega humanista Mihaila Bahtina, ki ga je prof. Skaza prvi predstavil širši slovenski javnosti. Gre seveda za predstavo o polifoniji, o nenehni dialogičnosti, ko se v prepletu drugačnosti in različnih izjav šele rojeva predstava o lepem, dobrem in resničnem. Ne preseneča, da se je tudi Bahtin posvetil prav ustvarjalnosti

Dostojevskega, in ni čudno, da je Bahtin takorekoč obvezna literatura za študenta – rusista do danes ... Stran z vsakršno dogmatičnostjo, profesor Skaza je bil in ostaja upornik, vedno v prvi vrsti med tistimi, ki so rojevali novo in svobodomiselnost vizijsko v prepletu dialogičnosti. Še vedno je pretanjen opazovalec družbenih dogajanj in kot tak tudi neusmiljen kritik vsakršne sistemske okostenelosti. Skupaj z Bahtinom je vsakič poudarjal, da se je treba predvsem naučiti poslušati Drugega, kaj govori. Na njegovih predavanjih smo tako korak za korakom pričeli spoznavati, kaj pomeni spoštovati drugega, ko se je ob upoštevanju različnih glasov tkala predstava o umetniškem. Morda je tudi to danes pot, ki vodi do predstav o resničnem, dobrem in lepem ... Profesor je prinesel prvi v slovenski prostor slabo poznane in v Sovjetski zvezi prezrte literarnovedne teorije. Seznanil nas je z raziskovanjem ruskih formalistov – s Šklovskim, Jakobsonom, Tinjanovim, Propom – in posledično s semiotiko moskovsko-tartujske šole z Jurijem Lotmanom na čelu. Vsi po vrsti so razmišljali, kako se izgrajuje umetniška beseda: od razmisleka o potujitvi, o pomenu družbenega konteksta v literarnih delih, do vloge, ki jo ima v gradnji umetniškosti tradicija, mitologija in kulturni arhetipi. Formalistično-strukturalistične izsledke z upoštevanjem Bahtinove dialogičnosti je tako zaznati že v profesorjevih razpravah o Andreju Belem, kasneje pa pri razmisleku o ustvarjalnosti Dostojevskega, Čehova, Bulgakova, Ahmatove, kasneje pa pri Tolstoju in nedavno tega ponovno pri Mandelštamu ... Na novo izdana knjiga *Spomini* N. Mandelštama z novim, skoraj sto strani dolgim profesorjevim komentarjem o pesniški usodi Osipa Mandelštama, posredno govori o tragediji slehernega svobodomiselnega (ruskega) izobraženca, ki je zavezan svoji izjavi-resnici, pa je še vedno odvisen od oblastvene ideologije. Prav nič ni čudna pesnikova misel ženi: »Poezijo spoštujejo samo pri nas, zaradi nje ubijajo. Nikjer drugje ne ubijajo zaradi poezije!« Poznavajoč razmere v Rusiji, menim, da je tudi profesorjevo razmišljanje sorodno. Tako tudi danes ne preseneča njegova večkrat izrečena misel na rusističnem seminarju: »Je Bog? Ali ni Boga?« Misel, ki spet vodi k Dostojevskemu, je še kako aktualna za današnji čas. Profesor je svoje videnje razkrival ob ukvarjanju z ruskimi (religioznimi) filozofi, kot sta Nikolaj Berdjajev in Vladimir Solovjov ... Profesor Aleksander Skaza je človek, ki mu je uspelo od skromnih začetkov (večkrat mi je izrekel misel, da je rusistika le dopolnilo drugim že uveljavljenim vedam) razviti literarno rusistiko do zavirljive širine, ki pričakuje in zahteva strokovno-znanstveno podkovanost. Z razvojem rusistike se je ob njegovih prizadevanjih začelo tudi mednarodno uveljavljanje – bil je med organizatorji mednarodnega simpozija o Mihailu Bahtinu in znanstvenega srečanja ob tisočletnici ruskega pokristjanjevanja v Ljubljani, sodeloval je pri organizaciji slovensko-ruskega simpozija ob dvestoletnici rojstva Franceta Prešerna in Aleksandra Puškina v Moskvi, postal aktivni član združenja Dostoevsky Studies. Nenazadnje je treba omeniti tudi njegovo prizadevanje prevezati slovensko in

rusko kulturo v Društvu Slovenija - Rusija. Za svojo dejavnost je postal ob Franu Miklošiču edini Slovenec, ki so ga razglasili za častnega doktorja na osrednji ruski Univerzi Mihaila Lomonosova v Moskvi.

In memoriam

Helena Dobrovoljc

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša

Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za humanistiko

helena.dobrovoljc@zrc-sazu.si

Janez Orešnik

(12. december 1935 – 1. april 2024)

Slovenska jezikoslovna javnost se je aprila 2024 poslovila od akademika Janeza Orešnika, doktorja nemškega jezikoslovja, rednega profesorja nemškega primerjalnega jezikoslovja in rednega profesorja splošnega jezikoslovja, od leta 1987 člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti (SAZU), od leta 1993 pa tudi Evropske akademije znanosti in umetnosti; ob tem tudi prejemnika nagrade Sklada Borisa Kidriča (1987), zlatega znaka za zasluge Republike Slovenije (2004) in Zoisove nagrade za življenjsko delo na področju jezikoslovja (2007). Po upokojitvi je bil imenovan še za zaslužnega profesorja Univerze v Ljubljani (2011).

Z jezikoslovjem se je srečal že na začetku gimnazijskega šolanja, ko je v roke dobil monografijo *Language* (1933) Leonarda Bloomfielda, utemeljitelja ameriškega distribucionalizma. Želja po spoznavanju jezika tudi z vidika splošnega jezikoslovja ga vodila na študij indoevropéistike in anglistike ter v letih 1957 in 1958 je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani uspešno zagovarjal obe diplomii. Med študijem je obiskoval predavanja o danščini in stari islandščini danskega slavista Gunnarja Svana, se navdušil nad obema jezikoma, si organiziral študij in štipendijo na Danskem, kjer je začel pripravljati disertacijo o islandskem glagolu pod mentorstvom jezikoslovca in islandskega pesnika Jóna Helgasona. Po vrnitvi v Ljubljano (1961) je postal asistent na oddelku za nemške jezike FF UL, dopolnjeval disertacijo z naslovom *Menjava sprege v zgodovini islandskega glagola* in jo uspešno zagovarjal (1964).

Janez Orešnik se je v mednarodnem jezikoslovnem okolju uveljavil kot primerjalni jezikoslovec indoevropéist, specializiran za severnogermanske jezike, najprej s prelomno študijo *On some weak preterite subjunctives of otherwise strong verbs in Modern Icelandic* (1971), nato pa z več razpravami o islandščini, ki so spreminjale dotedanje predpostavke jezikoslovcev (*Studies in the Phonology and Morphology*

of *Modern Icelandic: a Selection of Essays*, 1985). Ob preučevanju islandščine se je Orešnik – tudi neodvisno od jezikoslovja in od jezikoslovnih dogovorov – seznanjal z univerzalnimi »jezikovnimi mehanizmi«, zlasti z generativno slovnico Noama Chomskega. V želji po čim bolj aktualnem in mednarodno primerljivem opisu ljubljene materinščine je k ukvarjanju z novo teorijo, ki zmore opisati delovanje jezika tudi brez diahronih izhodišč, vabil tudi slovenistično strokovno javnost (*Vabilo k preučevanju transformacijske generativne slovnice* – JiS 1967), sam pa se je v sodelovanju z ameriškim tvorbenim jezikoslovcem Davidom Perlmutterjem posvetil predvsem razlagi skladenjskih pojavov (*Razlaganje sintaktičnih posebnosti* – 1973). Njuna študija o navezovalnem tožilniku v slovenščini (*Language particular rules and explanation in syntax* – 1973) velja za prvo tvorbeno razpravo o slovenski skladnji. V osemdesetih in devetdesetih je Orešnik svoje objave o slovenščini namenjal zlasti razmislekom o raziskovalno podhranjeni problematiki in samo v letu 1984/85 je v *Jeziku in slovstvu* objavil pet prispevkov – *Slovenske breznaglasnice se vedejo predvsem kot proklitike*, *O desnem izpustu proklitično-enklitičnih naslonk*, *O desnem prilastku v slovenščini*, *O naslonskem nizu v knjižni slovenščini*, *O slovenskem glagolskem načinu*. V devetdesetih je začel objavljati tudi monografije, v katerih si je neutrudno prizadeval za uveljavitev slovenskega jezikoslovnega izrazja na področjih glagolskega vida (*Slovenski glagolski vid in univerzalna slovnica*, 1994) in udeleženskih vlog (*Udeleženske vloge v slovenščini*, 1992). V tem obdobju mu je raziskovanje jezika postavljalo vedno večje izzive, na katere je odgovoril z lastno različico teorije naravnosti, sprva povzeto po Mayerthalerju in Dresslerju, ki jo poimenoval »Slovenska teorija jezikovne naravnosti«. Z raziskovanjem zaznamovanosti oz. neenakovrednosti dveh jezikovnih enot, npr. zgradb na morfosintaktični ravni, oblik na oblikoslovni ravni, je hkrati preizkušal zmožnost napovedovanja jezikovnih procesov. Ta problematika ga je zanimala že, ko je bil v sedemdesetih povabljen v projektno skupino Inštituta »Jozef Stefan«, za katero je izdelal med drugim dve raziskovalni poročili o možnostih formaliziranja naravnih jezikov za potrebe njihove strojne obdelave (*O aksiomatski teoriji naravnih jezikov*, 1970; *O t. i. omejitvah v formalizirani slovnici naravnih jezikov*, 1972). Orešnikova teorija jezikovne naravnosti ima izhodišče, ki ga je ubesedil takole: *Vsak govorec ima nezavedno uzaveščen oziroma delno celo gensko določen sistem jezikovnih pravil, na podlagi katerih tvori jezikovne zgradbe. Te jezikovne zgradbe so glede na potek govorenja ali glede na kodiranje za človeške možgane bodisi lažje bodisi težje. V naravnem jezikoslovju je kot bolj naravno opredeljeno tisto, kar je za možgane lažje*. Slovenski teoriji jezikovne naravnosti je tako posvečenih zadnjih pet Orešnikovih monografij: *Krepke in šibke dvojnice v skladnji* (1999), *A predictable aspect of (morpho)syntactic variants – Predvidljiv vidik (obliko)skladenjskih dvojnic* (2001), *Naturalness in (morpho)syntax: English examples – Jezikovna*

naravnost v (obliko)skladnji (2002), *Diachronic natural syntax: directionality of change – Diahrona naravna skladnja: smeri sprememb* (2013) in *Naravna skladnja* (2015). V uvodu k eni od njih je izrazil tudi razočaranje nad raziskovalno podhranjenostjo slovenske slovnice, saj naj bi imela ta pri temeljnih vprašanjih splošnega jezikoslovja kakih 400 strani premalo.

Zaslužni profesor Janez Orešnik ni izpušchal priložnosti za strokovni pogovor – tako dopisno kot tudi na strokovnih srečanjih. Več desetletij je bil neutrudni in tudi kritični *spiritus agens* ljubljanskega lingvističnega krožka. Vrata njegovega kabineta so bila na široko odprta vsem; njegovi doktoranti, magistranti in diplomanti smo bili sprejeti s toplo naklonjenostjo, spodbujal je sleherno strokovno radovednost, človeško iskrenost, poslušal o profesionalnih tegobah slovenske akademske sfere, tudi blago nasprotoval in nikoli pristajal na neenakovredno obravnavo »enakih pojavov«. Svojo mentorsko in konzultacijsko vlogo je vedno znova predajal tudi kot zapuščino in obvezo vsem, ki stopajo po tej poti. Na ljubljanski filozofski fakulteti je bil pobudnik študija splošnega jezikoslovja ter v devetdesetih letih tudi študentskega jezikovnega svetovanja (pod vplivom monografije *Uradi za jezik v Skandinaviji*, 1995). Kot akademik z več kot 35-letnim članstvom v SAZU je dobronamerno opozarjal, da ta ne sme postati zgolj klub enako mislečih, temveč zrcalo družbene raznolikosti. Kot sodelavec ožjega sestava Pravopisne komisije pri SAZU in ZRC SAZU je podpiral demokratizacijo in poenostavljanje knjižnojezikovne norme, s čimer bi se olajšalo usvajanje knjižne slovenščine, a se je hkrati zavzemal tudi za postopnost sprememb, saj jezikoslovje ne sme »prehitevati živih potekov v jeziku«.

Profesor Janez Orešnik je bil vzor jezikoslovca, vdanega svojemu delu, in učenjaka s širokim in poglobljenim znanjem. Pogrešali ga bomo.

Anka Polajnar

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta,

Knjižnica Oddelka za slovenistiko in Oddelka za slavistiko

anka.polajnar@ff.uni-lj.si

Andrijan Lah**(2. oktober 1934 – 13. maj 2024)**

Profesor Andrijan Lah, literarni zgodovinar, bibliotekar, leksikograf in prevajalec, bi v začetku letošnjega oktobra dopolnil 90 let. Poslovil se je pred nekaj meseci, 13. maja 2024.

Rojen je bil 2. oktobra 1934 v Ljubljani. Njegov oče, znani in priljubljeni gimnazij-ski profesor, pisatelj in prevajalec Ivan Lah, mu je izbral ime, ki ga je sam skoval iz dveh slovanskih imen – Andrej in Jan – namenjeno pa je bilo za glavnega junaka zgodovinske povesti, ki jo je nameraval napisati. Ko je bil Andrijan star tri leta, je oče umrl. Od ljubljenega edinca se je poslovil s pismom, ki so ga ob prvi obletnici smrti javno prebrali na prireditvi v Mladiki, objavil pa ga tudi časopis Jutro. Zdi se, da je očetova duhovna oporoka Andrijanu v mnogočem začrtala življenjsko pot. Že v osnovni šoli na Ledini je »bral vse, kar je bilo pri roki« – v izjemno bogati domači knjižnici je segal po dedovih Slovenskih večernicah, očetovi Vodnikovi družbi, knjigah založb Modra ptica in Evalit, čtivo si je izposojal tudi v knjižnicah, pri sosedih in sorodnikih.

Po zaključeni klasični gimnaziji, ki mu je na široko odpirala nove svetove, predvsem antičnega, se je vpisal na Filozofsko fakulteto. Izbral je študijski smeri slovenski jezik s književnostjo in svetovna književnost. Svojo »zvezdno slavistično generacijo 1953« je opisal takole: »Družba v letniku je bila imenitna. Tu so bili poznejši znani znanstveniki in literati Jože Pogačnik, Jože Koruza, Matjaž Kmecl, Helga Glušič, Aleksander Skaza, Jože Snoj, France Vurnik idr. Na primerjalni književnosti je A. drugoval s sošolcem Urošem, s Helgo G., z Jožetom S., z Darko H. in z drugimi, srečeval je še ugledne »stare bajte«, ki so jih mladi iz nižjih letnikov občudujoče ogledovali. Med starimi bajtami so bili takrat Janko Kos, Vlasta Pachener, Jože Stabej, Vital Klabus, Katarina Bogataj idr. Čeprav je bil slovenist pod A in primerjalec pod B, se je bolj ukvarjal s primerjalno književnostjo. Za pridobivanje »ljubega kruha« pa se je kazala bolj zanesljivo slovenistika.« Še zlasti je

ga navdušil profesor Ocvirk na komparativistiki, boleče pa ga je prizadela politična gonja proti profesorju Slodnjaku ter njegova prisilna upokojitev. V eni od seminarskih nalog je zagnani študent predstavil tudi delo svojega očeta (*Lik in delo dr. Ivana Laha*). Študij je zaključil leta 1960 z A-diplomsko nalogo o literarni recepciji češkega književnika Josefa Svatopluka Macharja na Slovenskem.

Prvo službeno mesto Andrijana Laha je bilo na učiteljišču v Celju, kasneje je postal profesor slovenščine tudi na gimnaziji. Poleg poučevanja se je z velikim veseljem posvečal gledališki dejavnosti. Z dijaki je redno pripravljaval predstave, med katerimi je bil še posebej odmeven recital Gradnikove poezije na odru Narodnega doma. Redno je spremljal uprizoritve Slovenskega ljudskega gledališča in objavljaval gledališke kritike. Tudi v prostem času se je intenzivno poglobljal v študij književnosti, med počitnicami pa potoval po Evropi.

Konec 60. let se je Andrijan Lah iz Celja vrnil v Ljubljano. Učil je na bežigrajski gimnaziji in tudi tu s predanim mentorskim delom v šolski gledališki skupini (v nekaterih predstavah tudi sam igral) pustil velik pečat. Pod vplivom modernističnega Štihovega obdobja v ljubljanski Drami so se lotevali načrtnega gledališkega iskanja novih izraznih oblik. Izbirali so dela, ki običajno niso sodila v šolski repertoar, npr. Mrožkov *Tango*, premierno v slovenskem prostoru so izvedli Jarryjevega *Kralja Ubuja* in *Stenico* Majakovskega. Uspešni so bili tudi recitali, npr. dadaistične poezije, poezije nerazvitih ljudstev in Lorcove poezije. Ker je Andrijan Lah v svoji pedagoški praksi ugotavljal, da učbeniki za gimnazijski pouk književnosti niso zadostni, je v začetku 70. let začel sestavljati lastna skripta.

Leta 1977 je, »malce zaradi praznjenja gonilnih baterij, še bolj zaradi pretečega nastopa t. i. usmerjenega izobraževanja«, zapustil šolstvo. Študijski dopust, ki si ga je namenil, je med drugim posvetil učenju češčine. V želji, da bi »nadaljeval družinsko tradicijo« (njegov oče je v Pragi študiral slavistiko, klasično filologijo in filozofijo ter iz češčine veliko prevajal), se je pridružil več kot dvajset let mlajšim študentom na lektoratu na Filozofski fakulteti (med njimi je bila tudi njegova nekdanja dijakinja Nives Vidrih). Češko je do tedaj obiskal že večkrat, zlasti mu je v spominu ostalo spodbudno vzdušje julija 1968: »Tako sproščene svobodnosti nisem doživel niti v liberalni zahodni Evropi, čutiti je bilo zametek vračanja meščanske demokracije.« Na poletni šoli slovanskih študij v Pragi leta 1979, v času t. i. »normalizacije«, je izkusil popolno nasprotje: »Vse pokošeno in zamorjeno, razširjala se je pravcata kafkoidna mračnost.« V tem času se je lotil tudi prevajanja, predvsem češke poezije iz časa med obema vojnama.

Leta 1980 se je Andrijan Lah, tudi po zaslugi znanja češčine, zaposlil v Slovenski knjižnici. Tu je bil med drugim zadolžen za pripravo razstav in organizacijo

kulturnih dogodkov. V znameniti »mali čitalnici« na Gosposki 15, kjer je bilo prostora le za 20 obiskovalcev, so v naslednjih letih zaživele Slovanske večernice, prireditveni večeri z gledališkimi predstavami skupine Ananas, predavanji in srečanja s književniki. Odmevni so bili npr. recital pesmi Svetlane Makarovič *Drugo vse je ...*, uprizoritev antologije srbskih otroških izrekov *Svinčnik piše s srcem*, obnovljena predstava Robovega *Desetega brata: komedije s petjem in nogometom* (premierno uprizorjena na Filozofski fakulteti nekaj let prej), uprizoritev Haškovega *Dobrega vojaka Švejka*, predstavitev Solženicinovega avtobiografskega besedila *Teliček in hrast* v prevodu Janka Modra idr.

Ob koncu 80. let se je Andrijan Lah podal na pot samostojnega kulturnega delavca, »literarnega samostojnika«. Sodeloval je pri različnih projektih, med drugim je bil soavtor novih srednješolskih beril in literarnih leksikonov, pisal je knjižne ocene, predvsem intenzivno pa se je posvečal »proizvajanju knjig«: *Pregled književnosti I–V*, ki je izhajal med letoma 1992 in 1996, prenovljena in dopolnjena skripta iz bežigrajskega obdobja (ki jih je, kot se je izkazalo, marsikateri nekdanji dijak še vedno hranil v domači knjižnici kot dragocen vir literarnovednega znanja), je bil zelo dobro sprejet in nekajkrat ponatisnjen. Stroka je v izčrpnih literarnozgodovinsko zasnovanih pregledih, dopolnjenih z informacijami z različnih področij (npr. zgodovina, filozofija, umetnostna zgodovina, glasba), preglednicami in obsežnimi seznammi dodatne literature, prepoznala širok in kakovosten priročnik, ki presega šolsko rabo. Zlasti je bilo pohvaljeno dejstvo, da avtor izhaja iz poznavanja dijakov in njihovih interesov, zato poudarja pomembnost podajanja snovi na svež, privlačen, veder način (vključuje leposlovne prikaze posameznih literarnozgodovinskih obdobj, tudi popularno književnost, anekdote o pisateljih ipd.), ki spodbuja radovednost, ustvarjalnost, pa tudi samostojno raziskovanje in vrednotenje.

Po *Pregledu književnosti I–V* je Andrijan Lah nadaljeval s praktičnim raziskovanjem popularne književnosti, ki jo je (vzporedno z izrazom lahka glasba) poimenoval lahka književnost. Prikazal jo je izjemno naklonjeno, brez akademske vzvišenosti, kot privlačno, sproščujočo, zabavno ter poudaril njen vpliv na najširši krog bralcev. V »prvopristopniškem« *Malem pregledu lahke književnosti*, ki izšel leta 1997, je zbral in sistematično popisal dela 120 slovenskih in 370 tujih avtorjev od konca 18. do konca 20. stoletja. Omejil se je le na kakovostna, »klasična« dela ljubezenske, domačijske, pustolovske, zgodovinske, roparske, grozljive, divjezhodne, kriminalne, detektivske, vohunske, zdravniške, vojne, zgodovinske, fantastične, znanstvenofantastične in druge »uspešničarske« proze. Tudi ta priročnik je dopolnil s seznammi dodatne literature, naslovi neobračevanih del in avtorjev, knjižnih zbirk, bibliografijami strokovnih virov ipd.

Leta 1999 je izšlo še eno Lahovo delo o zvrsti, ki uhaja iz literarnozgodovinskih okvirov, potopisu. V pregledu *Vse strani sveta: slovensko potopisje od Knobleharja do naših dni*, ki je nastal na osnovi razstave v Slovanski knjižnici v začetku 80. let, je sistematično predstavil več kot 150 potopiscev in njihovih knjižnih del od sredine 19. stoletja dalje (zaradi preobsežnosti je načrtno izpustil planinsko oz. alpinistično potopisje). V spremnem besedilu je predlagal različne možne ne-kronološke klasifikacije slovenskega potopisja (npr. po geografskih značilnostih in sistemu poti, prevoznih sredstvih ...) ter opozoril na idejno-politične poudarke predstavljenih del (od katoliške usmeritve v misijonarskih in romarskih potopisih prek liberalne, slovensko nacionalne, jugoslovanske, vseslovanske do socialistično-komunistične). Dodal je natančne časovne in krajevne preglednice, ki potrjujejo, da slovensko potopisje pokriva praktično cel svet.

S »projektom Wollman«, svojo naslednjo veliko nalogo, je Andrijan Lah leta 2004 poravnal skoraj 80 let trajajoči slovenski kulturni dolg. Leta 1925 je v Bratislavi izšla knjiga *Slovinské drama* češkega teatrologa Franka Wollmana, v tistem času najboljšega poznavalca slovenske dramatike. Označili so jo za »epohalno delo o slovenski dramatiki«, v katerem avtor »izpustil ni pač niti enega Slovence ali Slovenke, ki je tekom 137 let napisal dramatično delo ali je deloval za razvoj našega gledališča«, in že ob izidu pozivali (prvi je bil Ivan Lah), da jo je nujno prevesti v slovenščino. Do tedaj je bilo namreč edino delo na tem področju Trstenjakovo *Slovensko gledališče* iz leta 1892 (sledila pa mu je šele Koblarjeva *Slovenska dramatika I–II* iz let 1972 in 1976). Andrijan Lah je poleg prevoda 400-stranskega besedila z vso natančnostjo preveril navedene podatke in citate ter dopolnil imensko kazalo, knjigi pa je poleg spremne študije dodal tudi seznam gledaliških del.

Istega leta kot prevod Wollmanove *Slovenske dramatike* je v »zasebni družinski izdaji« izšla mladostna kratka proza Ivana Laha *Sto let kasneje*. Andrijan Lah je v spremni besedi očetova dela označil kot romantična, z opaznimi vplivi Jurčiča, Tavčarja, Cankarja in Turgenjeva, v nekaterih zgodbah pa je zaznal tudi socialno problematiko slovenskega podeželja in (morda pod Masarykovim vplivom) premik k realizmu. Uredil je tudi antologijo *Od vzorov do bojev*, v kateri je nanizal primere slovenske domovinske (rodoljubne, narodoljubne) proze od Janeza Trdine dalje in skozi tematiko obrambnega nacionalizma prikazal slovensko zgodovino od 6. do 20. stoletja.

V Lahovi razvojni zastavljeni raziskavi *Slovenska dramatika z antično tematiko* iz leta 2009 je zbranih 36 dramskih besedil od 19. do začetka 21. stoletja, ki v slovenski književnosti predstavljajo odmik od domačijskosti v poudarjeno evropskost, obravnavajo večne probleme ali antične teme uporabijo kot krinko za prikaz

sodobnih problemov. V kakovostni vrh je Andrijan Lah uvrstil Smoletovo *Antigono*, Zajčevo *Medejo*, Svetinovega *Ojdipa v Korintu*, Zupančičevo *Elektro*, Novakovo *Kasandro* in Svetinovo (neobjavljeno) *Ado Saffo*.

Posebno intenzivno se je Andrijan Lah posvetil zbiranju in urejanju podatkov o »malem delu velikanskih skupin sovražnikov, ki jih je komunistična oblast paranoično iskala in nenehno najdevala« ter jih kot del intelektualne elite še posebno strogo nadzorovala, obsodila na zaporne kazni ali celo usmrtila. V leksikonskem pregledu *Slovenski književniki in književnice v komunističnih zaporih* iz leta 2017 je predstavil več kot 60 »čistih literatov«, esejistov in publicistov, zlasti avtorjev spominske proze. Poleg njihovih del je natančno preštudiral zapisnike v Arhivu RS – že osnovne biografske podatke je bilo marsikdaj težko najti, saj mnogi avtorji po prestani kazni niso smeli sodelovati v javnem življenju. Povezal jih je v skupine, npr. po generaciji (dijaki, študenti), »bivši« pripadnosti (bivši belogardisti, bivši partizani, bivši komunisti, bivši zaporniki v italijanskih in nemških koncentracijskih taboriščih), poklicu (duhovniki, šolniki) oz. »razlogih« za zaporno kazen: predstavniki demokratične opozicije, informbirojevci, izgnanci zaradi nemškega porekla, kršitelji kulturnega molka med drugo svetovno vojno, obsojenci na dachauskih procesih, sodelavci »nepravovernih« revij, »sodelujoči« z emigracijo, sovražni govorci, sovražni propagandisti, sovražni šaljivci ... S sistematičnim prikazom doslej v veliki meri zamolčane teme je odstrl pogled na možnosti delovanja književnikov kot vidnih predstavnikov intelektualcev v slovenskem prostoru po drugi svetovni vojni.

Ob stoletnici začetka prve svetovne vojne se je Andrijan Lah lotil raziskave na to temo. Pod naslovom *Velika vojna: evropsko romanopisje o 1. svetovni vojni v slovenskih prevodih* je zbral 42 del, ki so izhajala v razponu skoraj sto let (od Barbusovega *Ognja* leta 1921 do Gataličeve *Velike vojne* leta 2018). Romane je razvrstil po letnici izida prevoda, poleg njihovih vsebinskih značilnosti pa se je posvetil prikazu literarnih likov ter idej in stališč.

Zapis o »liku in delu Andrijana Laha« še zdaleč ni sistematičen in popoln, kakršnega bi sestavil on. V veliki meri je povzet po njegovi lastni predstavitvi iz leta 2005, objavljeni v zborniku generacije 1953 *Merjenje dalje in nebeških strani*, katerega pobudnik in urednik je bil, malce pa sem ga oblikovala po svoje, glede na področja, kjer sva se srečevala ali pa so se mi zdela posebej zanimiva. Seznanila sva se v stari Slovanki, ki sva jo istočasno obiskovala – ko je opazil, da žulim Berkopčevo bibliografijo o češko-slovenskih stikih, me je – zeleno študentko – ogovoril in od takrat klical kolegica. Kasneje sva se srečevala v moji službi v slavistični knjižnici na Filozofski fakulteti, kamor je občasno prihajal (kot nekakšen komet, nepričakovano

in poln žara) iskat podatke po katalogih. Prinašal nam je tudi redke knjige ali svoje neobjavljene raziskave (*Ljubljana v slovenski književnosti*, *Sprehod po evropski književnosti: antika*) in kdaj pa kdaj kakšno »spisanko«, svojo lastno unikatno zvrst, na strani ali dveh natipkan esejček o rečeh, ki so mu tisti dan vzbudile pozornost, npr. provokativen grafit na ulici. Navdušeno je pripovedoval o svojih raziskavah, spominjal je na detektiva, ki neumorno išče navidez nepomemben podatek, da ga postavi na pravo mesto, tudi če primer velja za že rešenega. Do obravnavanih snovi je imel pogosto zelo oseben odnos (pretirano subjektivnost in »navijaštvo« so njegovim delom kdaj tudi očitali – pa vendar: bi poiskal, uredil, prebral, prevedel in napisal tolikšno količino, če bi bile njegove oči samo mrtev fotografski aparat?) Večkrat sva klepetala tudi o njegovem očetu in »čehoslovju«. Knjižnici je lani spomladi podaril del svoje zbirke starejše lahke književnosti in ko sva s kolegico prišli po gradivo na Društveno 9, nama je pripravil voden ogled svoje domače hiše: zares dobesedno je bila polna knjig, od izjemno starih do pravkar izdanih, in vse so bile sistematično urejene (s seznamami tistih, ki stojijo na teže dostopnih mestih). Poleg knjig je bilo precej spominov na gledališka leta, fotografij, plakatov in rekvizitov, v delovni sobi pa seveda njegov večni pisalni stroj, na katerega je pisal – odločno je zavračal novotarije, kot sta računalnik in mobilni telefon. Za zaključek naj dodam samo še kitico pesmi Vítězslava Nezvala *Zbogom in robček* (istoimenska zbirka ima podnaslov *Pesmi s poti*) v prevodu Andrijana Laha:

Bilo je prav lepo a vse ima svoj konec
kar molči navček saj to žalost že poznam
poljub in robec in sirena ladje zvonec
nasmehov nekaj in potem ostati sam.

Zbogom in hvala, profesor Lah!

Miran Košuta

Univerza v Trstu, Oddelek za humanistične študije
kosuta@units.it

Sergij Šlenc

(21. november 1928 – 12. februar 2024)

Ko sem mu 18. oktobra 2007 na velikem odru Kulturnega doma v Trstu predsedniško predal posebno priznanje za življenjsko delo, ki mu ga je na letnem stanovskem kongresu namenila Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, ga je profesor Sergij Šlenc sprejel skorajda sramežljivo, z vrojeno zadregarsko skromnostjo in otroškim čudenjem v očeh, češ: »Kaj res prav meni?«

In vendar smo si bili prireditelji ob izbiri zaslužnikov, ki naj jim slovenski slavisti na *Živeti mejo* naslovljenem zborovanju izkažemo dolžno nagradno pozornost, takrat edini kot en sam mož: komu, če ne domačemu tržaškemu imenoslovcu, esejistu, skladatelju Pavletu Merkuju in primorskemu rojaku Sergiju Janku Šlencu, ki je bil z izdajo *Velikega slovensko-italijanskega slovarja* pri založbi DZS leto dni prej ravnokar dogradil življenjski projekt temeljnega jezikovnega mostu med Slovenci in Italijani? Tako je po dolgotrajnem občutenem aplavzu profesor Šlenc pridal tistega dne spisku lastnih nagrad – ki ga danes bogatijo tudi Zlata plaketa Občine Ilirska Bistrica (2002), naslov komendnika, ki mu ga je vročil predsednik Republike Italije Carlo Azeglio Ciampi (2004), in Medalja za zasluge, prejeta iz rok predsednika Republike Slovenije Boruta Pahorja (2019) – še naše priznanje. Ponosno in hvaležno.

Prigalar si ga je kot nihče med slovaropisci. Če je namreč piemontski servit Alasia da Sommaripa daljnjega 1607. prvi ljubiteljsko izsločil slovarsko brv med italijanščino in slovenščino, je dobra tri stoletja kasneje šele Sergij Šlenc prvi znanstveno utemeljeno, področno večstransko in leksikografsko izčrpno povezal oba sosednja jezika: leta 1997 z *Velikim italijansko-slovenskim slovarjem*, ki obsega na 1296-ih straneh okrog 90.000 iztočnic in ustreznih podiztočnic, leta 2006 pa z uvodoma navedenim zrcalnim dvojčkom, *Velikim slovensko-italijanskim slovarjem*, ki je na 1539-ih straneh pridal prvemu še okrog 100.000 obratnosmernih gesel in podgesel.

Saj ni, da bi na livadah slovensko-italijanskega in obratnega dvojezičja v tristoletnem vmesnem predahu zmanjkalo slovarskih peres in izdaj: od nekdanjih Josipa Drobniča (1858), Jožeta Iskravca (1914), Josipa Valjavca, (1914), Ferda Kleinmayra (1919), Giovannija Androvića (1936), Janka Tavzesa (1941) ali Antona Bajca in Pavleta Kalana (1941) vse do novejših Janka Kotnika (1965), Antona Grada (1967), Nikolaia Mikhailova (1996), Diomire Fabjan Bajc (1997), Božene Ambrozius, Sonje Berce (2000), Kaje K. Breclj ter drugih soavtorjev (2010), Marie Bidovec, Sanje Pirc, Luigija Pulvirentija (2017) in še mnogokoga. Toda šele Sergij Šlenc je presešel vseskozno raven konverzacijsko praktičnega, priročniško omejenega besednjaka in Slovencem ter Italijanom poklonil resnično znanstven, polidisciplinaren, terminološko obsežen in izrazno sodoben obojesmerni slovar. Dodani pridevnik »veliki« na naslovnica obeh izdaj je zato vse prej kot komercialna založniška vaba ali pavje leksikološko kitenje, ampak številčno utemeljeno, na dejstvih sloneče in strokovno povsem zaslužno poimenovanje.

In enako kakor njegov »opus magnum«, tako je bil kljub lastni skromnosti velik tudi Sergij Šlenc. Doma iz Ilirske Bistrice, kjer je 21. novembra 1928 privekal očetu Ivanu in materi Pavli Benigar v čas italijanske zasedbe Primorske in naraščajočega fašističnega nasilja nad slovenskim življem, je namreč zmogel kakor njegov ožji rojak Srečko Kosovel etično preseči bedo politike in vzljubiti sosednji jezik ter italijansko kulturo kljub raznarodovalnemu barbarstvu njenih takratnih škvadristov, prefektov ali karabinjerjev. Po diplomi leta 1957 iz nemščine in italijanščine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in nekajletnem poučevanju slovenščine ter nemščine na osnovni šoli v domačem kraju je postal tako lektor za sodobni italijanski jezik na Filološki fakulteti v Beogradu, leta 1973 lektor italijanščine na Oddelku za romanistiko Filozofske fakultete v Ljubljani, prav tam pa od leta 1986 do upokojitve leta 1989 še višji predavatelj za sodobni italijanski jezik. Tudi po odhodu v pokoj pa je Sergij Šlenc še dalje oral plodne brazde na italijanističnem, slovarskem, prevodnem ali splošno kulturnem polju, kjer je bil med drugim soustanovitelj, prvi mentor in dolgoletni častni član Univerze za tretje življenjsko obdobje Ilirska Bistrica.

Ker svojega poklica ni imel za ozko posredovanje zgolj jezikovnega znanja, ampak za pravo kulturno prosvetljevanje naslovnikov, je zlasti svojim študentom širil obzorja z vsestranskimi prikazi italijanske zgodovine, umetnosti, misli, družbe. Svoje pedagoško delo pa je stvarno dopolnjeval še z dragoceno prevajalsko dejavnostjo, ki je sčasoma obrodila obsežen prevodni opus. Tako je slovenskim bralcem knjižno posredoval npr. Prima Levija, italijanskim pa zdaj pesmi Cirila Zlobca ali številnih drugih slovenskih lirikov (npr. M. Bora, A. Brvarja, A. Debeljaka, J. Detele, F. Forstneriča, V. Gajška, M. Kleča, M. Kocbeka, M. Košute, L. Krakarja, M. Kravosa,

T. Kuntnerja, P. Lužana, A. Peršolje, T. Šalamuna, V. Tauferja, F. Zagoričnika, D. Zajca, C. Zlobca, J. Zlobca, A. Žerjala v reviji *La Battana*), zdaj strokovni prikaz umetniških spomenikov na Slovenskem, postojnske jame, ljubljanskih in novomeških znamenitosti, slovenske obrti, arhitekturnih veščin Jožeta Plečnika in še mnogočesa.

Prav ob sprotnem prevajalskem in pedagoškem udejanjanju slovensko-italijanskega jezikovnega sožitja je Sergij Šlenc trčil ob področno omejenost, izrazno zastarelost ali metodološko luknjičavost dotlejšnjih slovarskih priročnikov in začutil potrebo po novem, ambicioznejšem, veliko bolj obsežnem, izpopolnjenem in sodobnem jezikovnem pomagalu. »Seveda, obstajal je dobri Bajec-Kalan, ki pa ni bil le deloma zastarel, ampak tudi reven in mestoma netočen,« je leta 1998 intervjujsko zaupal italijanskemu programu koprskega radia. »Rekel sem si, da je treba napraviti nekaj boljšega, mnogo, mnogo boljšega. Tudi zato, ker je bil pri delu s študenti in prevajanju slovar neobhodno potrebno orodje.« Prav to pa je po desetletjih potrpežljivega kartotečnega zbiranja in natančne strokovne obdelave leksikografskega gradiva – pretežno brez pomoči računalniške tehnologije in ekipnega dela, kar je danes domala čudežno nepredstavljivo – stvarno uresničil na skupnih 2835-ih straneh svojega monumentalnega slovarskega dela.

Z njim je Sergij Šlenc, ki se je 12. februarja letos poslovil od življenja v Ilirski Bistrici pri skorajšnjih šestindevetdesetih, vtisnil v slovensko, italijansko in evropsko kulturno bit neizbrisno sled. Veliko, kot je bil on sam. Veliko, kot je jezikovni most, ki ga je izsločil med Slovenci in Italijani. Ker se je zavedal, da je – če ga obudim v zadnjo, pravkar navedeno intervjujsko besedo – »dolžnost vseh nas, najpoprej razumnikov, da naredimo vse možno, da odnosi med nami ne bi bili samo mejaški, ampak resnično iskreni in dobrososedski. Mnogo je treba še postoriti, mnogo se moramo še naučiti drugi od drugih. In treba se je družiti, soživljati, posebej v jutrišnji Evropi, za katero upam, da bo brez vsakršnih meja.«

Ernesta Dejak Furlan

Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, Slavistično društvo Nova Gorica;

Šolski center Nova Gorica

Ernesta.Furlan@scng.si

Mirko Vasle**(10. julij 1951 – 6. avgust 2024)**

Mirko Vasle se je rodil 10. julija 1951 v Buenos Airesu, v družini, ki je tja prišla ob koncu 2. svetovne vojne. Argentina ni bila naključna izbira, bila je edina možnost preživetja, edina država, ki je po drugi svetovni vojni sprejemala družine. Mati Ljubljankanka in oče iz Žalca sta prišla čez ocean brez vsega, kar so občutili tudi njuni štirje otroci. Mirko je moral že pri petih letih v zavod, kasneje je tri leta preživel doma, zadnje leto osnovne šole in vso gimnazijo pa je znova preživel kot gojenec v zavodu škofa Rožmana. Srednjo šolo je dokončal leta 1968, nato je študiral strojništvo na Tehnološki univerzi v Buenos Airesu. Šolanje je seveda potekalo v španskem jeziku, zato je do svojega sedemnajstega leta redno obiskoval tudi sobotno slovensko osnovno in srednjo šolo.

V družini sta bili vedno prisotni slovenska beseda in pesem. Ljubezen do petja je ohranil vse življenje, deset let je prepeval v zboru Karantanija. Pevski nastopi v javnosti so mu pomagali premagati tremo, zato se je z izkušnjami javnega nastopanja podal na radijske valove. Njegovo prvo delo na radiu je bilo povezano s športno tematiko, tako kot vsak Argentinec se je tudi on še posebno navzel nogometnega navdušenja. Družino je močno zaznamovala tudi glasba. Mirko je v srečanjih z dijaki pogosto predvajal skladbo, ki jo je posnel njegov sin s prijatelji. Njegov brat Juan Vasle je operni pevec in s selitvijo v Slovenijo je postal prepoznaven ne le kot glasbenik, temveč tudi kot ljubitelj nogometa, saj je pogosto komentiral nogometne dogodke.

Mirko nikoli ni delal v strojništvu, ki ga je izbral za svoj študij. Samo ugibamo lahko, če mu je študij omogočil mladostno avanturo, ko se je le z dvajsetimi dolarji v žepu podal delat na tovorno ladjo, z željo, da spozna Evropo in Slovenijo.

V Buenos Airesu je vsa leta živel z ženo in dvema otrokoma, vodila sta tudi manjšo tekstilno delavnico, a delo na radiu mu je bilo vedno v veliko veselje in ravnotežje, ki mu je pomagalo najti ravnovesje pri vseh zaposlitvah.

Mirko Vasle je v širši javnosti postal prepoznaven z oddajo **Okence v Slovenijo**.

To je dvojezična tedenska oddaja, ki poteka v slovenskem in španskem jeziku na argentinskem nacionalnem radiu. Rojakom prinaša novice iz domovine ter hkrati obvešča poslušalce o življenju in delu mnogih Slovencev doma in po svetu. Zanimivo je, da je med poslušalci te oddaje, ki poteka enkrat tedensko med 14 in 15. uro, ena tretjina Slovencev in kar dve tretjini Argentinecev, ki tako s posebnim navdušenjem prisluhnejo slovenski glasbi, ki jo predvajajo.

Oddaja je začela delovati leta 1987 pod imenom *Slovenski kotic v Argentini*. Ustanovil jo je g. Albert Čuk, Primorec, rojen v Biljah pri Novi Gorici.

Mirko je pri oddaji sodeloval od samega začetka, vodil jo je od leta 1993, ko je umrl njen ustanovitelj. Mesto urednika je prevzel po njegovi smrt in jo uspešno vodil vsa leta. Oddajo finančno podpira Urad za Slovence po svetu, vendar je Mirko večkrat poudarjal, da vsi sodelavci prostovoljno dajejo svoj čas, ker želijo ohranjati jezik in ljubezen do domovine.

Oddaja prijazno predstavlja Slovenijo, je promocija Slovenije, čeprav je dvojezična, saj veliko Slovencev ne razume več dobro slovenščine, je povedal v enem izmed intervjujev. V letih ustvarjanja oddaje jih je imel na stotine z najrazličnejšimi ljudmi, predstavniki vlade, cerkve, kulturniki, športniki; v vseh letih mu praktično nihče ni odrekel intervjuja. Tematike ni omejeval, v ospredju je vedno bila odprtost do vsega dobrega, nikamor ni bil včlanjen v prepričanju, da mora novinar ohranjati novinarsko identiteto in širino. V svojih oddajah je tako predstavil nešteto različnih ljudi, od predsednika države, do predstavnikov različnih društev, zborov, športnikov, alpinistov (v Argentini imenujejo *andisti*). Ob praznovanju 30-letnice oddaje leta 2017 so se mu uresničile sanje, da je lahko prenašal oddajo iz studia v Sloveniji. Zbralo se je kar 50 gostov, pridružil se jim je tudi takratni predsednik Borut Pahor, oddaji so posvetili veliko pozornost tudi v Buenos Airesu, s čimer so Argentinci pokazali povezanost, prijaznost in pripravljenost pomagati *Okencu v Slovenijo*.

Oktober v Sloveniji in sodelovanje s slavističnim društvom

Dokaz, kako zelo močna je bila njegova želja, da bi bil domovini čim bliže, so bili njegovi vsakoletni obiski Slovenije. Vsak oktober je Mirko Vasle pripotoval v Slovenijo in neutrudno pripravljal gradivo za radijske oddaje, snemal intervjuje, se zanimal za vse novosti, še posebno za kulturno dogajanje. V Slavističnem društvu Nova Gorica smo se trudili, da je vsako leto doživel našo regijo na nov način. Spoznal je kulturno dediščino frančiškanskega samostana Kostanjevica v Novi Gorici, rad je poklepetal s patri, sodeloval z vodjo Škrabčeve knjižnice go. Mirjam Breclj. Ob njegovem bivanju na Goriškem smo ga popeljali na Gregorčičevo pot, ki

poteka od Renč do Gradišča, zanimale so ga zgodbe aleksandrink v Prvačini, navdušila ga je kamnita kraška pokrajina, Župnijska cerkev sv. Tilna v Svetem, znana po osmerokotni cerkveni ladji in dežnikasti konstrukciji, arheloške najdbe Debele griže iz bronzaste in železne dobe. Vse si je ogledoval z velikim zanimanjem in že pripravljajal načrte, kako bo vso to lepoto in raznolikost Slovenije ubesedil v kateri od prihodnjih oddaj.

Lansko leto je obiskal tudi zamejstvo. V Repnu ga je sprejela predsednica Slavističnega društva Trst-Gorica-Videm dr. Vilma Purič, srečal se je z g. Ivom Jevnikarjem, s katerim ga je vezalo že dolgoletno sodelovanje. Ob teh dragocenih srečanjih smo v obeh društvih že kovali načrte in pripravljali program za njegov letošnji obisk.

Mirko je med drugim obiskal tudi Novo mesto, spoznal takratno predsednico Slaviističnega društva Dolenjska in Bela krajina dr. Jožico Jožef Beg, ki ga je seznanila z delom društva in nekaterimi člani, tako pa je dobil tudi vpogled v kulturni utrip Novega mesta. Tudi tu so se začele rojevati ideje o nadaljnjem sodelovanju.

Žal zaman.

Kot najpomembnejši del njegovega vsakoletnega obiska v Sloveniji je bilo njegovo srečanje z dijaki. Obiskoval je mnoge srednje in osnovne šole širom Slovenije – od Maribora, do Celja, Ljubljane, Grosuplja do Nove Gorice.

Mirko Vasle je kar nekaj let prihajal na Šolski center Nova Gorica. Po uradnem srečanju z vodstvom šole je stopil med dijake. Prvič smo ga pred predavanjem sprejeli z zvoki harmonike, ki jo naši dijaki zelo radi vzamejo v roke. Bil je vidno ganjen, zato smo se tudi ob nadaljnjih srečanjih potrudili, da je bila ob druženju prisotna slovenska narodna pesem. Ob tem je Mirko dijakom vedno povedal, da tudi argentinski poslušalci njegove oddaje zelo radi poslušajo slovenske pesmi, še posebno blizu pa so jim zvoki slovenske polke.

Mirko je med dijake vedno prihajal pripravljen, s predavanjem, ki je dijake popeljal v daljno Argentino, med njene ljudi, seveda, vedno s poudarkom na Slovencih, ki jim je ta prostrana dežela postala dom. Kljub temu da je vedno pristopil k mladim z raznolikimi življenjskimi vsebinami, ni ostajal nikoli samo pri besedah. Vedno je znal vzpostaviti pristen stik z njimi, prisluhniti njihovim vprašanjem, jih motivirati. Prav ta odnos, predvsem pa spoštovanje do mladih ljudi, je ostal med dijaki prisoten še dolgo po njegovem odhodu.

V svojih predavanjih je predstavil življenje ljudi v Argentini v primerjavi z življenjem v Sloveniji, slednjega pa je pogosto poimenoval raj na zemlji.

Vedno je v svojem nastopu dijakom najprej izpostavil **varnost** življenja v Sloveniji. Za dokaz te trditve je povedal primer, kako nikoli ne smeš v javnosti odložiti torbe na sosednji stol, kot je to navada pri nas: »Za telefon so pripravljeni ubiti človeka ...« **Razdalje** niso primerljive, saj je v Sloveniji vse blizu, od morja do snega v hribih je le korak. Pogosto se je beseda dotaknila tudi **hrane**, argentinski obrok skoraj nikoli ni brez odličnega domačega mesa, saj se živina prosto sprehaja po prostranih pašnikih. Na Šolskem centru Nova Gorica imamo pretežno moško populacijo, zato je bila **beseda o nogometu** vedno na mestu, če se dijaki do takrat niso razgovorili, je nogomet prebil led. Mirko je navdihoval dijake s svojo **ljubeznijo** do Slovenije in slovenščine. Njegova slovenščina je bila tako pravilna, čista, da je moral dijakom vedno povedati tudi nekaj v španščini, sicer mu niso hoteli verjeti, da je bil res rojen v Argentini. O Sloveniji je govoril z **zanosom**, ki ga doma težko najdemo, ta zanos je prenesel na dijake. Tako lepo zveni vaša slovenščina, jim je ponavljal, mi doma govorimo slovensko, moji vnuki razumejo slovensko, sinova žena, ki ni Slovenka, se že uči slovensko, še naš pes razume samo slovenske ukaze, se je rad pošalil.

Njegova odprtost in navdušujoča energija sta vedno obrodili sadove. Dijakom je približal teme o jeziku na poseben, pristen in samo njemu značilen način. Do mladih ljudi je pristopil zelo spoštljivo, kar so hitro začutili, zato je vedno poudaril, kako nujno potreben je spoštljiv odnos tudi do jezika, do materinščine. Materinščina je največja dragocenost, ki jo je potrebno negovati, spoštovati in prenašati v naslednje generacije. Ko sem med predavanji opazovala dijake, sem zaznala, kako srčno jim je predal te svoje vrednote. Dijakom ni nikoli le govoril, da je slovenščino potrebno ljubiti, spoštovati, negovati, on je to živel vsak dan, vedno in povsod. In prav ta žar in ljubezen je znal tako čudežno prenašati na mlade. Po druženju z njim so dijaki z veseljem delili z menoj svoje misli in spoznanja. Ni treba posebej poudariti, kako pozitiven je bil odziv dijakov. Vedno so se od njega poslovili z željo po ponovnem snidenju.

Novega srečanja žal ne bo. Mirko Vasle nas je zapustil sredi načrtov. Na Šolskem centru Nova Gorica smo se že pripravljali na njegov obisk, celo datume smo že določil; pripravili program in ga obogatili s sodelovanjem Slavističnega društva Trst-Gorica-Videm.

V enem od najinih zadnjih pogovorov me je presenetil z izjavo: »Živim od spominov.« Kako lahko živi od spominov tako aktiven človek, kot je Mirko, sem pomislila takrat. Danes vem, kaj je želel povedati. Dve ljubezni, dve deželi, vsaka s svojo lepoto in vsaka s svojo bolečino. Tam, preko oceana je vsak dan znova živel od spominov na Slovenijo, domovino, ki ga je vsako leto prijazno vabila in sprejela. Ko je bival v Sloveniji, je pogrešal domače, družino, tudi Argentino, zato je tudi

tu živel od spominov, saj Slovenija brez najbližjih, ki jih je imel tako rad, ni bila njegov dom.

Zdaj, dragi Mirko, bomo od spominov živeli mi, ki smo te poznali. Skušali bomo ohraniti žar, s katerim si nas obdaril, in vrednote, o katerih si nam govoril. Med naše dijake ne boš več stopil, ostale bodo tvoje misli o raju na zemlji, kakor si rad poimenoval Slovenijo, in spomini na širna prostranstva Argentine, o katerih si govoril, in znotraj nje za vedno okence v Slovenijo.

Boris A. Novak

Gospe Mariji Javoršek v slovo:

francoski sonet, šopek aleksandrincev, *Comme il faut*

Bila je vzor kulture in manir. Z gospo
Javoršek sva bila kolega po ljubezni
do prafrancoske epike. Po ozki stezi
Chrétienovih vrstic je viteško nebo

prevedla v drugačen ritem, zven, telo
slovenščine. Iz klasicistično dvoreznih
Racinovih tragedij je dvorjansko resni,
na smrt nevarni ton prevedla v brez-dno

našega tu-in-zdaj. Najstrast pa je bila
zanjo prevajanje Baudelairovih *Rož zla*.
Ujela je glas pesmi, zgodbe, dialoga.

Prediskutirala sva vse francoske forme ...

Tej lepi duši, s solzo, skrito znotraj norme,
sonet s francoskim vonjem, šopek nekrologa ...

Matej Šekli

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko;
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Oddelek za dialektologijo
matej.sekli@guest.arnes.si

Gli studi linguistici di Andrea Trovesi (1971-2021) sulle lingue slave dell'area centroeuropea¹

Spettabili autorità, gentili parenti, care colleghe, cari colleghi, gentili ospiti,

Innanzitutto vorrei ringraziare gli organizzatori per il gradito invito e l'opportunità di poter intervenire a questo *Incontro in memoria di Andrea Trovesi*, caro collega e amico scomparso prematuramente tre anni fa. Come sappiamo, Andrea era slavista e germanista e tra i suoi numerosi, per non dire innumerevoli, interessi nel campo della slavistica spicca anche lo studio del contatto linguistico slavo-tedesco nell'area centroeuropea. E proprio di queste sue ricerche vorrei parlare in questo mio breve intervento, ricordando in particolar modo le sue due opere sulle lingue slave dell'Europa centrale, alla realizzazione delle quali ho avuto anch'io, nel mio piccolo, il piacere di collaborare. Dedicherò dunque la prima parte di questo intervento alla sua monografia *La genesi di articoli determinativi: Modalità di espressione della definitezza in ceco, serbo-lusaziano e sloveno* (pubblicata a Milano nel 2004) e la seconda parte agli atti della giornata di studi *I serbo-lusaziani: Storia, letteratura, lingua* (editi a Bergamo nel 2007). Infine, in relazione a questo suo approccio propriamente areale allo studio delle lingue e culture slave, vorrei spendere due parole sulla concezione dei suoi corsi universitari nell'ambito del corso di laurea di Lingua e Letteratura Slovena al Dipartimento di Studi Europei, Americani e Interculturali alla Sapienza – Università di Roma.

1. *La genesi di articoli determinativi: Modalità di espressione della definitezza in ceco, serbo-lusaziano e sloveno* (Milano, 2004)

Il primo libro di Andrea Trovesi, *La genesi di articoli determinativi*, è il risultato delle sue ricerche linguistiche durante il dottorato di ricerca in slavistica all'Università

¹ Prispevek je bil predstavljen na dogodku *Incontro in memoria di Andrea Trovesi* (Srečanje v spomin Andree Trovesija), ki se je odvijal 15. marca 2024 na Oddelku za evropske, ameriške in medkulturne študije (Dipartimento di Studi Europei, Americani e Interculturali) univerze Sapienza v Rimu (Sapienza – Università di Roma).

degli Studi di Milano nel triennio 1999-2001. In quest'opera, l'autore si pone lo scopo di esaminare la tipologia dei diversi usi degli aggettivi dimostrativi originari in alcune lingue slave dell'area centroeuropea, rispettivamente il *ten* ceco, il *tón* serbo-lusaziano e il *ta* sloveno, prestando particolare attenzione a quel tipo di usi dei predetti dimostrativi che manifestano il graduale mutamento funzionale verso i valori semantici tipici degli articoli determinativi presenti nelle lingue romanze e germaniche come pure in bulgaro e macedone. Basandosi sul fatto che la frequenza dell'uso di *ten*, *tón* e *ta* in queste tre lingue sia molto più alta rispetto alla presenza di forme analoghe in altre lingue slave, lo studioso avanza l'ipotesi che l'uso di questi dimostrativi con funzione di articolo, sebbene non regolare e obbligatorio, sia da ascrivere all'influsso storico della lingua tedesca. La monografia si articola in più paragrafi che possono essere suddivisi in quelli introduttivi, centrali e conclusivi. Nella parte iniziale della monografia, il linguista presenta il contesto storico e culturale delle lingue slave che andrà ad esaminare, l'assetto teorico della ricerca nonché il materiale analizzato. Nei tre paragrafi centrali vengono analizzati gli usi dei suddetti dimostrativi nelle tre lingue, vale a dire di *Ten in ceco*, *Tón in serbo-lusaziano* e *Ta in sloveno*. Seguono infine *Conclusioni e considerazioni finali*.

Nel paragrafo intitolato *Breve storia politica e linguistica dei cechi, dei serbi-lusaziani e degli sloveni* è presentata la storia dei popoli le cui lingue sono in seguito oggetto di analisi, prestando particolare attenzione al radicato e duraturo contatto di queste ultime con la vicina lingua tedesca, contestualizzando così le circostanze storico-culturali che avrebbero portato alla nascita degli usi atipici dei dimostrativi nelle lingue slave in quest'area d'Europa.

Segue il paragrafo con il titolo *L'articolo determinativo: sviluppo e funzioni*, in cui viene esposto l'assetto teorico della ricerca linguistica riportata in seguito. Trovesi parte dai risultati delle ricerche effettuate sul materiale linguistico romanzo e germanico nei lavori di alcune delle massime autorità italiane nel campo della linguistica come Lorenzo Renzi (1976, 1977, 1988, 1992) e Paolo Ramat (1986). Più precisamente, nello studio della nascita degli articoli determinativi nelle lingue romanze, Renzi stabilisce una successione cronologica degli usi dei dimostrativi originari che spazia dal valore prettamente deittico del dimostrativo da una parte a quello generico dell'articolo determinativo dall'altra, seguendo un ordine cronologico ben preciso, vale a dire *dimostrativo deittico* > *usi anaforici* > *segnalazione di notorietà per conoscenze comuni o specificazione sintagmatica* > *nomi propri* > *articolo generico*. Lo schema cronologico di Renzi trova conferma nei lavori di Ramat per le lingue germaniche come pure negli studi relativi alla nascita dell'articolo posposto nelle grammatiche storiche del bulgaro.

Nel terzo paragrafo il ricercatore presenta le *Caratteristiche linguistiche e sociolinguistiche dei testi utilizzati* per la ricerca. Si tratta di testi di lingua parlata colloquiale, «varietà di lingua dunque non controllate e monitorate». Il materiale ceco registrato nel 1996 della durata complessiva di 70 minuti gli è stato ceduto dall'Istituto per la Lingua Ceca presso l'Accademia delle Scienze della Repubblica Ceca, mentre erano sue le registrazioni di serbo-lusaziano e sloveno, le prime effettuate durante la Scuola estiva di serbo-lusaziano nel luglio-agosto del 2000 a Bautzen/Budyšin e Radibor/Radwor nella Lusazia Superiore (con un totale di 50 minuti), le seconde invece qualche settimana più tardi in Slovenia, più precisamente a Nova Gorica nel Litorale sloveno e a Lubiana (60 minuti di registrazione).

Quali risultati emergono dall'analisi degli usi dei dimostrativi *ten* in ceco, *tón* in serbo-lusaziano e *ta* in sloveno nello studio sull'espressione della definitezza nelle lingue sopraccitate di Andrea Trovesi?

- I dimostrativi *ten* in ceco, *tón* in serbo-lusaziano e *ta* in sloveno manifestano diversi usi, vengono infatti utilizzati nella deissi (ad es. slov. *vidiš ta krogec?* 'lo vedi questo cerchio?'), nell'anafora (ad es. slov. *posebne kategorije, moški do 30 let /.../ tolk je blo teh kategorij* 'categorie particolari, uomini fino ai 30 anni /.../ c'erano così tante di queste categorie'), per la segnalazione di notorietà per specificazione sintagmatica (ad es. slov. *ta prava policija* 'la vera polizia') e per conoscenze comuni (ad es. slov. *ti bi šol v Atene /.../ ma za kej tuo? – ma za videt te spomenike* 'andrai ad Atene? ma perché? – ma per vedere i monumenti, no') nonché con nomi propri (ad es. slov. *je rekla prov A., de te Atene in tuo se na dobi* 'A. ha proprio detto che Atene e così, non si (riesce) ad ottenere') e in uso generico (ad es. slov. *včas so pa tud ti žičničarji mal pijani* 'a volte anche gli/sti impiantisti sono ubriachi').
- Tuttavia, nelle lingue slave sopraccitate i dimostrativi in questione vengono utilizzati con frequenza differente. Citando Trovesi: «Rispetto all'impiego frequente di *ten* in ceco e di *tón* in serbo-lusaziano, l'occorrenza di *ta* in sloveno è molto bassa.»
- Mentre le forme *ten* in ceco e *tón* in serbo-lusaziano non sono marcate ossia sono neutre rispetto alla localizzazione spazio-temporale extralinguistica (la classificazione in prossimale e distale non è dunque più del tutto pertinente), la forma *ta* in sloveno conserva parzialmente il valore prossimale. Com'è risaputo, la perdita dell'opposizione vicino/lontano rappresenta un aspetto fondamentale nell'evoluzione del dimostrativo in articolo determinativo.

- Nelle lingue slave l'impiego dei dimostrativi in funzione di articoli determinativi non è regolare e obbligatorio. Di conseguenza, questi non possono essere considerati articoli determinativi veri e propri, ma si trovano piuttosto ad uno stadio intermedio di grammaticalizzazione in articolo determinativo e si possono quindi definire come *articoloidi*. Il processo di grammaticalizzazione è dunque ancora in corso. «Il processo di trasformazione di dimostrativo ad articolo è molto avanzato in ceco e serbo-lusaziano, mentre l'uso di *ta* in sloveno è perlopiù ristretto ad occorrenze in sintagmi con aggettivi.»
- Oltre alla funzione di marca di definitezza, l'uso delle forme *ten*, *tón* e *ta* manifesta pure motivazioni pragmatiche di enfasi e di messa in rilievo del referente come pure lo spostamento di prospettiva funzionale da rema a tema di un certo referente (quest'ultimo è una caratteristica della posizione iniziale).
- Come conseguenza del processo di grammaticalizzazione in articolo determinativo del dimostrativo semplice neutro, le lingue analizzate hanno sviluppato nuove forme dimostrative composte utilizzate per la determinazione spazio-temporale precisa, rispettivamente in ceco *tento*, *tenhle*, in serbo-lusaziano *tónhle* e in sloveno *tale*.
- Come già accennato, per quanto riguarda la genesi degli articoloidi nelle lingue slave oggetto di analisi, lo studioso sostiene l'ipotesi di sviluppo per contatto con la lingua tedesca. Difatti, i sistemi di dimostrativi e articoloidi delle lingue slave esaminate mostrano corrispondenze più che evidenti con il sistema dei dimostrativi e degli articoli del tedesco, sia dal punto di vista formale che quello funzionale. Si suppone infatti che la vicinanza formale abbia facilitato il calco semantico. Più precisamente, anche in tedesco la forma *der* non è marcata rispetto alla localizzazione spazio-temporale e può svolgere la funzione sia di dimostrativo che di articolo determinativo. Per quel che riguarda i tratti soprasegmentali, il dimostrativo *der* è accentato, mentre l'articolo *der* risulta non accentato. Un simile processo di cliticizzazione si riscontra anche in sloveno, dove per giunta la forma atona tende a diventare indeclinabile. Le forme composte, invece, vale a dire il dimostrativo prossimale *dieser* 'questo' e quello distale *jener* 'quello' segnalano rispettivamente vicinanza e distanza.
- Oltre al ceco, al serbo-lusaziano e allo sloveno, tendenze simili possono essere riscontrate all'interno dell'area linguistica slava anche in polacco, soprattutto nelle zone in cui il contatto linguistico polacco-tedesco in passato era molto intenso. È il caso della Slesia, dove il dimostrativo *ten* manifesta usi simili a quelli delle altre lingue dell'area centroeuropea. Al contrario delle già nominate tre lingue slave, il polacco non manifesta un uso frequente di

forme di dimostrativo composte e si trova, per quel che concerne la grammaticalizzazione del dimostrativo, in una fase meno avanzata di quella di altre lingue sottoposte all'analisi. Di più, il processo di grammaticalizzazione in questione è documentato anche nell'ungherese, dove la forma tonica *az* funge da dimostrativo, mentre il suo corrispondente atono *az* copre le funzioni di articolo determinativo.

Il linguista conclude la propria ricerca postulando un'area di convergenza linguistica caratteristica di alcune lingue dell'Europa centrale: «Alla luce di quanto detto è possibile postulare l'esistenza di un'area centroeuropea che mostra sistemi di marcatura della definitezza tendenzialmente simili, benché ad un grado di grammaticalizzazione differente.»

In conclusione di questa prima parte possiamo dire che tra le qualità della monografia di Andrea Trovesi sulla genesi degli articoli determinativi in ceco, serbo-lusaziano e sloveno spiccano una buona preparazione teorico-metodologica di validità interlinguistica, la raccolta di nuovo materiale linguistico, più precisamente di lingua parlata colloquiale nell'ambito delle ricerche sul campo e, per ultimo, ma non meno importante, la contestualizzazione extralinguistica di natura storico-culturale dei fenomeni linguistici analizzati.

2. I serbo-lusaziani: Storia, letteratura, lingua (Bergamo, 2007)

Tra tutte le lingue coinvolte nel contatto linguistico slavo-tedesco, Andrea Trovesi mostrava particolare interesse per il serbo-lusaziano o il sorabo. Si avvicinò a questa lingua al Corso estivo di serbo-lusaziano che si tenne a Bautzen/Budyšin nel luglio-agosto del 2000. E proprio in quell'occasione è nata l'idea di organizzare all'Università di Bergamo una giornata di studi sui serbo-lusaziani. Andrea ideò l'incontro dal punto di vista concettuale e invitò a parteciparvi alcuni docenti e corsisti presenti alla scuola estiva di Bautzen, assegnando ad ognuno di loro, o meglio, di noi un tema preciso da presentare. La giornata di studi si svolse il 3 maggio 2003, i contributi presentativi vennero successivamente raccolti e curati da Andrea nel volume *I serbo-lusaziani: Storia, letteratura, lingua*, pubblicato nel 2007. Il libro contiene sei articoli, due firmati dallo stesso Andrea, rispettivamente *Breve storia dei serbo-lusaziani* e *Breve storia della lingua serbo-lusaziana*. Di Timo Meškank e Tomasz Derlatka, all'epoca entrambi docenti di lingua e letteratura serbo-lusaziana al Dipartimento di Sorabistica dell'Università di Lipsia, sono i contributi intitolati rispettivamente *I sorabi oggi* e *La letteratura serbo-lusaziana*. Il sottoscritto è l'autore del testo *Il sorabo nel contesto delle lingue slave occidentali*, mentre Markus Bayer, esperto di contatto linguistico slavo-tedesco di Berlino, firmò l'articolo

con il titolo *Il contatto linguistico tedesco – serbo-lusaziano*. È merito dunque di Andrea Trovesi se dal 2007 il pubblico italiano ha a disposizione un nuovo manuale sulla storia, la letteratura e la lingua serbo-lusaziana – se non erro, si tratta della prima opera nell’ambito della sorabistica italiana di natura panoramica dopo il saggio di Bruno Meriggi intitolato *Profilo della letteratura serbo-lusaziana* pubblicato in appendice alla sua *Storia della letteratura slovena* (Milano, 1961).

3. Corsi di Lingua e Letteratura Slovena di Andrea Trovesi

Dall’anno accademico 2015/16 alla sua scomparsa nel giugno del 2021 Andrea Trovesi era docente di Lingua e Letteratura Slovena nonché di Linguistica Slava alla Sapienza. Nel secondo semestre del 2022 ho avuto il modo di analizzare i *syllabus* dei suoi corsi di lingua e letteratura slovena da lui concepiti in modo tale da includere non solo lingua e letteratura, bensì anche aspetti di storia e cultura declinati in un’ottica areale, o se vogliamo, interculturale. I suoi insegnamenti nell’ambito della slovenistica al corso di laurea triennale erano articolati in quattro moduli, rispettivamente A, B, C e D. Il modulo A comprendeva un solo insegnamento dal titolo *Introduzione allo studio della lingua e cultura slovena* ed era destinato agli studenti del primo semestre, mentre gli altri tre erano costituiti da tre insegnamenti ciascuno da realizzare in tre anni consecutivi. Il modulo B era dedicato alla grammatica descrittiva dello sloveno con insegnamenti denominati rispettivamente *La morfologia*, *Il gruppo nominale* e *Il verbo* nonché *La sintassi dello sloveno*. Il modulo C riportava temi grammaticali più complessi come *Lessicologia*, *formazione delle parole e lessicografia della lingua slovena*, *Storia della lingua slovena* e *Sociolinguistica dello sloveno*. L’ultimo modulo, il modulo D, affrontava sistematicamente temi culturologici come *La Mitteleuropa e la sua espressione letteraria nella Moderna slovena*, *L’opera di Ivan Cankar*, *L’esperimento jugoslavo*, *La seconda Jugoslavia e gli sloveni* e, infine, *Orientalismo e Balcanismo nella cultura slovena*.

In occasione dell’apertura del IX Incontro di Linguistica slava, tenutosi a Capodistria/Koper (Slovenia) nel 2022 e dedicato alla memoria di Andrea Trovesi, mi sono permesso di definire Andrea come «uno slavista a tutto campo, con una vasta panoramica sul mondo linguistico slavo». Spero che questa breve rassegna di alcuni dei suoi studi linguistici sulle lingue slave dell’area centroeuropea nonché dei suoi insegnamenti nell’ambito della sua attività didattica alla Sapienza confermino che Andrea Trovesi fu davvero uno slavista a tutto campo con uno spessore scientifico che uno slavista come me non può che ammirare.

Grazie per la vostra cortese attenzione.

RIFERIMENTI BIBLIOGRAFICI

- RAMAT, Paolo, 1986: *Introduzione alla linguistica germanica*. Bologna: il Mulino.
- RENZI, Lorenzo, 1976: Grammatica e storia dell'articolo italiano. *Studi di grammatica italiana* 5. 5–42.
- RENZI, Lorenzo, 1977: Per la storia dell'articolo romanzo. *Atti del XIV Convegno Internazionale di Linguistica e Filologia Romanza (Napoli 15–20. IV, 1974)*. Napoli: Macchiaroli, Amsterdam: Benjamins. 251–265.
- RENZI, Lorenzo, 1988: L'articolo. Renzi, Lorenzo (a cura di): *Grande grammatica di consultazione* I. Bologna: il Mulino. 383–401.
- RENZI, Lorenzo, 1992: Le développement de l'article en roman. *Revue romaine de linguistique* 37. 161–176.

POVZETEK

Jezikoslovni opus Andree Trovesija (1971–2021) o slovanskih jezikih v srednjeevropskem prostoru

Andrea Trovesi je bil slavist in nemcist, med njegovimi številnimi raziskovalnimi interesi so bili zato tudi slovansko-nemški jezikovni stiki v srednjeevropskem prostoru. V nadaljevanju sta predstavljeni dve njegovi monografski publikaciji o slovanskih jezikih in kulturah v Srednji Evropi, ki ju zaznamuje arealni pristop. V skladu s slednjim je jezikoslovec namreč zasnoval tudi svoja univerzitetna predavanja na študijskem programu Slovenski jezik in književnost (Lingua e Letteratura Slovena) na Oddelku za evropske, ameriške in medkulturne študije univerze Sapienza v Rimu.

V svoji prvi monografiji z naslovom *La genesi di articoli determinativi: Modalità di espressione della definitezza in ceco, serbo-lusaziano e sloveno* 'Geneza določnih členov: način izražanja določnosti v češčini, lužiški srbščini in slovenščini' (Milan, 2004), ki je nastala na osnovi njegove doktorske disertacije na Univerzi v Milanu v letih 1999–2001, je Andrea Trovesi analiziral različne tipe rabe pridevniških kazalnih zaimkov v spontano govorjenih besedilih v treh slovanskih jezikih v srednjeevropskem prostoru, natančneje zaimka *ten* v češčini, *tón* v lužiški srbščini in *ta* v slovenščini, in sicer s posebnim poudarkom na tistih vrstah rabe, ki izkazujejo postopno gramatikalizacijo kazalnega zaimka v smeri določnega člena, kakršnega poznamo v romanskih in germanskih jezikih ter bolgarščini in makedonščini. Na osnovi dejstva, da so zaimki *ten*, *tón* in *ta* v imenovanih jezikih pogostejši kot podobni zaimki v drugih slovanskih jezikih, avtor postavi hipotezo, da je raba

kazalnega zaimka v vlogi določnega člena, čeprav ni regularna in obvezna, posledica zgodovinskega stika z nemščino. Odlike monografije o nastanku določnega člena v češčini, lužiški srbščini in slovenščini so relevantna teoretično-metodološka izhodišča, ki imajo medjezikovno pojasnjevalno moč, zbiranje novega jezikovnega gradiva, natančneje govorjenega jezika v spontanem govoru v okviru terenskega dela, ter kulturnozgodovinska kontekstualizacija obravnavanih jezikovni pojavov.

Znotraj slovansko-nemških jezikovnih stikov je Andrea Trovesi posebno pozornost posvečal lužiški srbščini. Na poletni šoli lužiškosrbskega jezika v Budyšinu/Bautznu poleti leta 2000 se mu je porodila zamisel, da bi na Univerzi v Bergamu organiziral enodnevni strokovni posvet o tem slovanskem jeziku. Srečanje je idejno zasnoval in k sodelovanju povabil nekatere predavatelje in tečajnike s poletne šole v Lužici. Dogodek se je nato v Bergamu zgodil 3. maja 2003, predstavljene prispevke je uredil in izdal v zborniku *I serbo-lusaziani: storia, letteratura, lingua* 'Lužiški Srbi: zgodovina, književnost, jezik' (Bergamo, 2007). V publikaciji je šest člankov, ki jih je pripravilo pet avtorjev, in sicer Andrea Trovesi prispevka o zgodovini Lužiških Srbov in zgodovini lužiškosrbskega jezika, Timo Meškank o Lužiških Srbih danes, Tomasz Derlatka o sodobni lužiškosrbski književnosti, Matej Šekli o lužiški srbščini v kontekstu zahodnoslovanskih jezikov ter Markus Bayer o nemško-lužiškosrbskem jezikovnem stiku. Objavljeni zbornik je prvi pregledni prikaz lužiškosrbskega jezika, književnosti in kulture v italijanskem jeziku po prispevku *Profilo della letteratura serbo-lusaziana* 'Očrt lužiškosrbske književnosti', ki ga je italijanski slavist Bruno Merigi (1927–1970) objavil kot dodatek k svoji monografiji *Storia della letteratura slovena* 'Zgodovina slovenske književnosti' (Milan, 1961).

Andrea Trovesi je bil od študijskega leta 2015/2016 do svoje smrti junija 2021 predavatelj za področji Slovenski jezik in književnost (*Lingua e Letteratura Slovena*) in Slovansko jezikoslovje (*Linguistica Slava*) na univerzi Sapienza v Rimu. V letnem semestru 2022 sem imel priložnost preučiti učne načrte njegovih slovenističnih predavanj, ki so bila zasnovana tako, da so poleg jezika in književnosti vključevala tudi zgodovino in kulturo z arealnega oz. medkulturnega vidika. Predavanja na prvostopenjskem študijskem programu so bila razdeljena v štiri cikle, poimenovane A, B, C in D. Prvi cikel je sestavljal en sam predmet z naslovom *Introduzione allo studio della lingua e cultura slovena* 'Uvod v študij slovenskega jezika in kulture', namenjen je bil študentom prvega semestra, medtem ko so bili preostali trije moduli sestavljeni iz treh predavanj, ki so se izvajala ciklično v treh letih. Modul B je bil posvečen opisni slovnici slovenskega jezika z naslednjimi poglavji *La morfologia* 'Oblikoslovje', in sicer *Il gruppo nominale* 'Imenske besedne vrste' in *Il verbo* 'Glagol', ter *La sintassi dello sloveno* 'Skladnja slovenščine'. Modul

C je zaobjemal bolj kompleksna slovnična poglavja kot *Lessicologia, formazione delle parole e lessicografia della lingua slovena* 'Besedoslovje, besedotvorje in slovaropisje slovenskega jezika', kot tudi *Storia della lingua slovena* 'Zgodovina slovenskega jezika' in *Sociolinguistica dello sloveno* 'Sociolingvistika slovenščine'. Modul D pa je bil namenjen sistematični obravnavi kulturoloških tem, kot so *La Mitteleuropa e la sua espressione letteraria nella Moderna slovena. L'opera di Ivan Cankar* 'Srednja Evropa in njen odraz v slovenski moderni: literarni opus Ivana Cankarja', *L'esperimento jugoslavo. La seconda Jugoslavia e gli sloveni* 'Jugoslovanski eksperiment: druga Jugoslavija in Slovenci' in *Orientalismo e Balcanismo nella cultura slovena* 'Orientalizem in balkanizem v slovenski kulturi'.

Izvedbo kongresa in izdajo zbornika so omogočili:

MESTNA OBČINA CELJE

simbio, d.o.o.
V simbiozi z okoljem

